

**ERDÉLY HÁROM
NEMZETE
ÉS RÉGI VALLÁSA
AUTONÓMIÁJÁNAK
TÖRTÉNETE**

ÍRTA

CSIKSZENTSIMONI

DR ENDES MIKLÓS

A M. KIR. KÖZIGAZGATÁSI BÍRÓSÁG ÍTÉLŐBIRÁJA

A SZERZŐ KIADÁSA

BUDAPEST, 1935.

SYLVESTER IRODALMI ÉS NYOMDAI INTÉZET

*SZERETETT
FELESÉGEMNEK*

ELŐSZÓ

Hovatovább mindinkább érezzük azt, hogy mit jelent Erdély elvesztése. Elvesztett édes hazánk iránti kegyelet adta azt a gondolatot, hogy alkotmányának történetét s 1867 utáni időben az egységes magyar államban való sajátos helyzetét, az elszakítás után való sorsát igénytelen soraimmal ecseteljem.

Művemben igyekeztem rámutatni arra a kiváló történeti hivatásra, amelyet a jó Isten Erdélynek Magyarország történetében szánt. E tekintetben a tudomány legújabb eredményeit használtam fel.

Leghálásabb köszönetemet fejezem ki dr. Roman Bálint vallás és közoktatásügyi miniszter úrnak, aki 1932 első felében még a Széchenyi Nemzeti Múzeum főigazgatói állásában e művem szerkezetére nagybecsű tanácsaival ellátni kegyes volt. Nagy hálával tartozom dr. Dory Ferenc nyugalmazott levéltári igazgató úrnak, ki művemet több szövegezésben átolvasni szíves volt, időt, fáradságot nem kímélve eszközölte a szükséges stiláris módosításokat s a felhasznált forrásművek idézésében a javításokat eszközölte s ezáltal művemet lényegesen tökéletesítette. Köszönöm dr. Lukinich Imre, a Pázmány Péter tud. egyetem tanárának, hogy művemet a szemleivekből elolvasni szíves volt, s kritikai megjegyzéseit megtette.

E sorokat nem zárhatom le anélkül, hogy ne mondjak köszönetet a pécsi püspöki, zirci cisztercita apátság, a Széchenyi nemzeti múzeumi, a tud. akadémiai, a tud. egyetemi, a székesfővárosi könyvtárak vezetőségének a legmesszebb menő előzékenységükért.

Végül köszönetet mondok az előfizetőknek, Mk anyagi áldozatok által művem megjelenését lehetővé tették, s ezáltal szintén áldoztak Erdély iránti kegyeletüknek. Adja a jó Isten, hogy e mű valamivel hozzájáruljon Erdély boldogabb jövőjéhez!

Budapest, 1935. évi június hó 27-én.

Dr. csikszentsimoni ENDES MIKLÓS,
a m. kir. közigazgatási bíróság ítelőbírája.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	V
Tartalomjegyzék	VII
A műben többször előforduló s rövidítve megjelöltek magyarázata.....	IX
Bevezetés	3

I.

A honfoglalástól az erdélyi fejedelemség kialakulásáig. 895-1571.

1. §. Erdély honfoglaláskori lakói és a székely eredet kérdése	9
2. §. A honfoglalás és Erdély. A magyar és székely törzsszervezet.....	16
3. §. A szászok és oláhok letelepedése és elhelyezkedése a nemesi vármegye kialakulása előtt	29
4. §. A nemesivármegye, a székely székek megalakulása, fejlődésük. – A magyar és székely nemzet autonómiája 1571-ig.....	42
5. §. A magyar és székely városok,» kiváltságolt helyek 1301-1571	78
6. §. A szász universitas kifejlődése, a szász székek és a szász autonómia 1301-1571.	84
7. §. Az oláhok jogállapota 1301-1571.....	102
8. §. Erdély egyházi autonómiája 1000-1571	119
9. §. Az erdélyi fejedelemség kialakulása	148
Függelék.....	162

II.

Az erdélyi fejedelemség korszaka 1571-1691.

10. §. A három nemzet egyesülése és a fejedelmi jogkör	171
11. §. A magyar vármegyék, vidékek és székely székek autonómiája 1571-1691.	180
12.i A magyar és székely királyi, szabadvárosok és kiváltságos helyek	196
13. §. A szász nemzet önkormányzata 1571-1691.	200

Oldal	
14. §. Az oláhok és más népek 1571-1691.	210
15. §. A vallási autonómia 1571-1653. (Az Approbata Constitute megalkotásáig)	220
16. §. Az egyházi autonómia 1653-1691.	248
Függelék.....	264

III.

Erdély mint tartomány a Habsburgok alatt.

17. §. A török patronátus megszűnése. – Az osztrák császár, magyar király, mint erdélyi fejedelem, jogköre és Erdély alkotmánya	269
18. §. A magyar vármegyék és székely székek autonómiája 1691-1848.	297
Függelék.....	308
19. §. A magyar és székely szabadvárosok és kiváltságolt helyek 1691-1848.	310
20. §. A szász nemzet autonómiája 1691-1848.	311
21. §. Az oláhok és egyéb népek jogviszonyai 1691-1848. (Görög katolikus Unió)	321
22. §. A vallásautonómiai jogviszonyok 1691-1848.	335
23. §. Erdély népeinek alkotmányjogi törekvései s vallásautonómiai viszonyai 1848-1867	371

IV.

Erdély az egységes magyar államban. 1867-1918.

24. §. A székely önkormányzat emlékei. A nemzeti kisebbségek önkormányzata. 1867-1918.	413
25. §. Vallási önkormányzat 1867-1918.	435

V.

Elszakított Erdély.

26. §. Erdély elszakítása. Egyházak és iskolák helyzete általában	469
27. §. Iskola és vallás alapok sorsa Erdélyben és népoktatási adatok.....	487
28. §. Római katolikus egyház	495
29. §. Protestantáns egyházak	511
Függelék.....	514
Betűrendes hely-, név- és tárgymutató.....	517

**A MŰBEN TÖBBSZÖR ELŐFORDULÓ S RÖVIDÍTVE
MEGJELÖLTEK MAGYARÁZATA:**

- dr. Albert Amlecher id. m. = Dr. Albert Amlecher: Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und der Stuhlen Broos, 1879.
Appr. C. = Approbata Constitutio.
Archiv des Vereins = Archiv des Vereins für Siebenbürgens Landeskunde. Neufolge Kronstadt, 1855.
- Bartók György id. m. = Dr. Bartók György: A református egyház presbyteriális szervezete. Kolozsvár, 1904.
- Beké Antal id. m. = Beké Antal: Erdélyi egyházmegye képe a XIV. sz. elején. Esztergom, 1894.
- Benkő József: Imago = Benkő József: Imago inclytae in Transilvania Nationis Siculicae hist, politica, Cibinii, Claudinopoli, 1791.
- J. Benkő: Milkovia = Josephus Benkő: Milkovia. Viennae, 1781.
- Bethlen Farkas: Hist. = Bethlen Farkas: História de rebus transsüvanicis. Cibinii, 1782-1793. T. I-IV.
- Bochkor Mihály M. m.: = Bochkor Mihály: Erdélyi kath. autonómia, Kolozsvár, 1911.
C. C. = Compilata Constitutio.
- Csánki = Csánki Dezső: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak alatt. Bp., 1913. I-V.
- C. St. = Kolozsvári és Óvári: Corpus Statutorum. Magyarországi helyhatósági törvények gyűjteménye. Budapest, 1887.
1. C. Eder: ad Schesaeum = I. C. Eder: ad Schesaeum. Christianus Schesaeus. Ruinae panonicae adcurante I. C. Eder Scriptones. Rer. Trans I.
- Eder: Observa tiones criticae Felmer. = Josephi Caroli Eder: Observations criticae et pragmaticae cum excursione primae lùjeae historiae Transantique aevi Mortinus. Felmer 1741.
- Endlicher: Rer. Hung. = Stephanus Ladislaus Endlicher: Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana Santgalen, 1849.
- Engel Kere[^]ztély: Geschichte. = Engel Keresztély: Geschichte des Ungarischen Reichs. Tübingen, 1811.
- E. O. E. = Erdélyi országgyűlési emlékek. Szilágyi Sándor.
- Fejér: C. D. = Fejér György: Codex diplomaticus.
- Gál J. = Gál János: Az erdélyi diaeták végzéseinek foglalatlja. Kolozsvár, 1838. I-III.
- Gyárfás István: A jász kunok története. = Gyárfás István: A jász kunok története. Kecskemét, 1870. I-IV. k.
- Hasdeu: Crit. = Hasdeu: Ist. crit. a romunuloru Pamentolu terrei românese. Bucuresti, 1875.
- Hunfalvi[”] Pál: Magyarország ethnografiája. = Hunfalvi Pál: Magyarország ethnografiája. Bp., 1876.
- Jakab Elek id. m. = Jakab Elek: Királyföldi viszonyok ismertetése. Bpest, 1876. I-II.
- Jancsó B.: Erdély története = Dr. Jancsó Benedek: Erdély története. Cluj-Kolozsvár, 1931.
- Jerney János: Keleti utazása = Jerney János: Keleti utazása a magyarok őshelyének kinyomozása végett. Pest, 1851.
- Jerney János: Magyar nyelvkinosok = Jerney János: Magyar nyelvkinosok az Árpádok korszakából. Pest, 1854.
- Jirecek K.: A bolgárok története = Jirecek Konstantin: A bolgárok története. Nagybecskerek, 1889.
- Karácsonyi: Százezer baj, stb. = Karácsonyi János: Százezer baj, millió jaj egy tévedés miatt. Nagyvárad, 1911.
- Kállay Ferenc: Históriai értekezés = Kállay Ferenc: Históriai értekezés a

- nemes székely nemzet eredetéről hadi és polgári intézeteiről a régi időben." Nagyenyed, 1829.
- St. Katona = Stephanus Katona: História critica Regum Hungariæ. Claudipolis, 1794.
- Gr. Kemény József: Notitia = Gr. Kemény József: Notitia Historico-diplomatica Archivi et literalium Capituli Albensis Transilvaniae. Cibinii, 1836.
- Kis Bálint id. m. = Kis Bálint: Az erdélyi szászok múltja vagyoni önkormányzatra vonatkozólag. Gyulafehérvár, 1900.
- Kócsa id. m.: Sigismundus Kosa de Berekeresztur: De publica partium transilvanarum administratione civili atque militari sub Wojwodis. Wiennae, 1816.
- Kovachich: Script, rer. min. = J. Kovachich: Scriptorum rerum Hungaricarum minores. Bud, 1798.
- A. Kurz: Magazin = Anton Kurz: Siebenbürgische Magasin. Kronstadt.
- Gr. Kuún Géza: Relationum = Gr. Kuún Géza: Relationum hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. Claudipoli, 1893. I. IL k.
- M. H. K. = Pauler Gyula és Szilágyi Sándor: A magyar honfoglalás kútfői. Bp., 1900.
M. nyelv = Magyar Nyelv.
- Marienburg: Geografie = Marienburg: Geografie Grossfürstenthums Siebenbürgen. Hermannstadt, 1814.
- Nagy Géza id. m. = Nagy Géza: Adatok a székely nemzet eredetéhez s egykori lakhelyeik. Székely nemzeti múzeum értesítője, Sepsiszentgyörgy, 1891. II. R.
- Németh Gyula id. m. = Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bpest, 1930.
- Orbán Balázs: Székelyföld leírása = Orbán Balázs: Székelyföld leírása. Pest, 1869. I-VII. k.
- Pauler: Magy. nemz. tört. Árp. alatt = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az árpád-házi királyok alatt. Bp., 1893. I. II.
- Pesthy Frigyes: Eltűnt régi vármegyék = Pesthy Frigyes: Eltűnt régi vármegyék. Bp., 1880.
- Pokoly József id. m. – Pokoly József: Erdélyi ref. egyház története. Bpest, 1904. I-IV. Száz. = Századok.
- Sz. Okltár = Székely oklvtár. Szabó Károly és Szádeczky Lajos. I-VII.
- Szereday Antonius: Series = Antonius Szereday: Series antiquorum et reentiorum Episcoporum Alba Carolina, 1790.
- Szilágyi: Erd. tört. = Szilágyi Sándor: Erdélyország története. Pest, 1866. I-II.
- Szolnok Doboka vm. monográfiája - Kádár-Tagányi: Szolnok Doboka vm. monographiája. Deés, 1900; idézve Kádár, Tagányi jelszóval is.
- Theiner = Augustinus Theiner: Vetera monumenta historica Hungariæ sacram illustrantia, maximam partem non dum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta ac seriè cronologica disposita. Romæ, 1859.
- Teleki: Hunyadiak kora = Gr. Teleki József: Hunyadiak kora.
- G. D. Teutech id. m. = Georg Dániel Teutech: „Geschichte der Siebenbürgischen Sachsen.” I. Ausgabe, 1852. IL 1899. Hermanstadt, I-III. B.
- Fr. Teutsch id. m. = Fridrich Teutsch: Teutsch: Die kirchliche Verhältnisse Siebenbürgens. Halle, 1906.
- Teutsch und Firnhaber = Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens. Wien, 1857. (Fontes rerum Austriacarum IL 15.)
- Tört. tár = Történelmi Tár.
- Váradí regestrum = Karácsonyi János és Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradí tüzes lajstrom. Bp., 1903.
- Venzel: Árpád-kori új okmánytár = Venzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár.
- Verantius = Antonius Verantius összes munkái. Pest, 1857.
- Verbóczi H. K. = Verbóczi István Hármaskönyve.
- Vészeli: Erd. egyháztört. adatok = Vészeli Károly: Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. I. II.
- Z. u. W. = Zimmermann und Werner: Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1892. I-117

BEVEZETÉS

Ma mindjobban belátják Európa vezető politikusai a párizsmelléki békediktátumok azon helytelenségeit, amelyek megingatták a történeti fejlődés igazságaiba vetett hitet s márról-holnapra szaggattak széjjel évezredek alakulatokat, természetes – és ezenfelül évezredek meghaladó – gazdasági, kereskedelmi egységeket. Ezeknek, a józan ésszel meg nem okolható önkényes rendelkezéseknek lett káros következményük az a nyomor, amely elborította egész Európát. A békediktátumok a magyarok millióit rendelték kisebb kultúrájú román és szerb népek alá, amelyeknek fonákságát az elcsatolt románok és szerbek is érzik.

Ma, midőn Európa-szerte a jogállam korszakát, az ú. n. szociális állam váltotta fel, a Magyarországból kiszakított cseh, román és jugoszláv államok még az ú. n. nemzeti állam korszakát élik, amely Magyarországon a XX. század elején már a jogállamnak adott helyet.

Ezek az ú. n. utódállamok a nemzeti állam eszméjét esztelen fanatizmussal, – nem riadva vissza a legnagyobb jogfosztásoktól, – eszközökben nem válogatva valósítják meg.

A Trianon előtti Magyarországon 51% volt a magyarság arányszáma. De a magyarsághoz forrtak a felsőmagyarországi és a délvidéki németesség is, a rutének, továbbá a tótság nagy része, a románság alsóbb rétegei. Így kb. a lakosság 90 %-a hű volt a magyar állameszméhez. Ezt a lakosságot megkérdezés, népszavazás nélkül, mint a középkorban a hűbéruradalmakat csatolta át a trianoni békediktátum más államokhoz, figyelmen kívül hagyva természetes határokat, teljes cézári önkénnyel szaggatva szét közigazdaságilag összeforrott területeket, piacokat, milliókat fosztott meg eddigi megélhetési forrásaiktól. amiket az új alakulatban pótolni nem tudott. Min-

ságot agrárreform címén megfosztotta vagyonától és életkép-
telemné tette vallási és iskolafenntartó közületeit. A legmereg-
vebb iskolatörvények által a magyar iskolák ezreit csukatta
be és a legkiméletlenebb módon fosztotta meg a magyarságot
ama legegységesebb jogától, hogy gyermekei anyanyelvükön tanul-
hassanak. Ahol még volt a magyarságnak iskolafenntartásra
elegendő anyagi ereje, ott a legkörülmönfontabb módon alkalmaz-
zott, fűrfangos névelemzési módszerek szerint a magyar gyer-
mekeket nem magyar nyelvű állami iskolákba kényszerítik,

ahol a magyar gyermekek nem anyanyelvükön nyernek oktatást és nekik a történelmet, földrajzt úgy tanítják, hogy lelkileg elforduljanak a magyar nemzettől. *Tehát a cél az, hogy a Magyarországtól elszakított területen egy emberöltő alatt megszűnjön a magyar szó, a fiatalság veszítse el a magyar lelki integritást és ha élni akar az utódállamokban, a ma uralkodó népbe olvadjon bele.* Ez a cél vezette az utódállamokat akkor is, midőn a magyar tisztviselőket csak addig túrték meg, amíg berendezkedtek, amíg azok helyét az uralkodó népből származó elemekkel pótolni tudták. Azután ezrével utasították ki őket a megcsonkított Magyarország területére, abba az országba, amelytől vagyonokat vettek el. Magyarországra oly óriási terheket zúdítottak, amiket nem bír el. Emiatt Magyarország az utóbbi években többször volt kénytelen a költségvetés egyensúlyának helyreállítása érdekében az állami tisztviselők fizetését és nyugdíját leszállítani.

Az utódállamok és a megcsonkított Magyarország határainak megvonásánál stratégiai érdekek s csak az ezt szolgáló vasúti hálózatok voltak irányadók. Ennek következménye lett, hogy városok és falvak belterületeit, ezek határait, sőt egyes birtoktesteket is átvágott a trianoni határ. Ezzel óriási gazdasági károknak és igen sokszor emberéletekbe kerülő határincidenseknek is szülőoka lett.

Az utódállamok megszüntették a magyar önkormányzati testek működését; az önkormányzati törvényhatósági bizottságok hatáskörét a megyefőnökökre ruházták. Ha halvány visszfényben valamelyes önkormányzatot vissza is állítottak, nem törődve a népakarattal oly alakulatokat létesítettek, hogy oly helyeken is, ahol az uralkodó népelem, a román, stb. alig létezik, mégis az jutott túlsúlyra.

Nacionalizálták a pénzintézeteket, részvénytársaságokat, szövetkezeteket. Az ú. n. jogi személyek elismerése tárgyában hozott rendelkezésekkel a *nacionalizmus szolgálatába állították a modern jogtudomány által már régóta elvetett azon elvet, mely szeri?it a jogi személyek létéhez az állami elismerés kívánatit.*

Az általános magánjogi, kereskedelmi, váltójogszabályokhoz nyúlni alig mertek. De igen sok helyen a magyar bírák és ügyvédek eltávolításával ezekhez nem értő embereket alkalmaztak, ami a legnagyobb jogbizonytalanságnak lett forrásává. Az igazságszolgáltatás lassúvá és drágává lett. Egyes utódállamokban birtokreform s a gazdaadóságok rendezése címen oly intézkedéseket tettek, melyek nemcsak belföldi, de külföldi hitelezőket is önkényűleg megfosztottak a jelzálogos biztosítástól vagy követeléseiknek legjobb esetben feléről való lemondására kényszerítettek.

Belenyúltak a vallási életbe is. A cseh-szlovák állam azt teljesen magánügynek minősítette, de az egyházjakat álla-

mosította. Románia pedig az évszázadok előtti rendszer szerint a görög keleti vallást uralkodó vallássá tette, amely után jó a gör. kath. vallás, amely szintén a románok vallása. Csak a harmadik rangban jönnek a róm. kath., ref. stb. vallások. Hová távolodtak a Magyarországon a bécsi, linzi békében, legutóbb az 1848: XX, 1868: LUI, 1895: XLIII. tc.-ben kimondott vallási egyenjogúságtól vagy attól a vallásszabadságtól s egyenlőségtől, amelyet a Romániával szomszédos Lengyelország és Erdély még 1557-ben megállapítottak! Románia a gör. keleti és gör. kath. főpapokat jelentős közjogi kivételes álláshoz juttatta, míg a többi vallás főpapjait a minimumra szorította. Pl. Románia összes katolikus lakosságát csak egy főpap képviseli a szenátusban s a magyarság e címen képviselő nélkül van.

A világháborút követő békekötések megalkották a népszövetséget, mint az ú. n. „béke oszlopát”. Megteremtették az ú. n. „kisebbségi jogot” is, amelynek a népszövetség az oltalmazója. Mindegyik utódállamban szomorú a magyar kisebbség helyzete; nem sokkal előnyösebb az utódállamokhoz csatolt nem magyar s az átcsatolásnál meg nem kérdezett lakosság sorsa sem. A régi Magyarországon megvolt a nem magyar népeknek a teljes szabadságuk. A bíraskodás, közigazgatás nem tett különbséget magyar és nem magyar között. Az utódállamokban a postán, vasúton, sőt a kereskedelmi vállalatokban is el kell némulnia a magyar szónak.

A trianoni béke Magyarország 325.000 D-kilométer területéből csak 93.000 D-kilométert hagyott meg, leszakított 232.000 □-kilométert. Több mint felerészét kapta Románia s a leszakított 3 millió magyarnak több mint fele él Romániához csatolt területen, kitéve a jogfosztásnak.

A magyarságnak mint kisebbségnek ez a helyzete a jog és a tényleges történelmi jogfejlődés törvényének a megtagadása. A jog és szabadság fejlődésében óriási visszaesés, amely nem hagyhatta érintetlenül a leszakított területen élő nem magyar kisebbségi lakókat sem s érezteti hatását egész Közép-Európában.

A történelmi fejlődésben épúgy, mint a természetben nincs ugrás; az erőszakoskodás pedig nagyon megbosszulja magát.

A román politikusok s a hivatalos történész urak azt hitték el az Entente-hatalmak társadalmával, hogy a románok Magyarországon el voltak nyomva; Erdély s Magyarország tiszántúli része történelmi alapon Romániát illeti. Nem érdektelen foglalkozni tehát azzal, hogy kik voltak Erdély lakói a magyar honfoglaláskor? Hogy alakult meg Erdély, a hozzákapcsolt részek s ezekből az erdélyi fejedelemség; mint alakult ki Erdély három nemzete: a magyar, székely és szász, minő közjogi viszonyaik voltak; minő volt Erdélyben a vallás szabad gyakorlata; hogyan történt a négy vallás – kath., reforma-

tus, lutheránus, unitárius – kialakulásai Miért nem lett a román negyedik nemzet, mikor és hogy telepedett be a románság? Minő jogai voltak, milyen volt a vallásgyakorlata, volt-e rajta jogtalanság elkövetve? Hogyan alakult ki az ú. n. román lelki-egység Moldva, Havasalföld és Magyarország románjai közt? Van-e köztük a nyelven kívül valamelyes történeti, kulturális és világnézeti kapocs, mely indokul szolgálhatna arra, hogy a múlt teljes elvetésével a román nyelvi határok között a román nép tartósan államot tudjon fenntartani? És adja-e azokat a garanciákat, aminek 1867 után az egységes Magyarország a kisebbségeknek nyújtott?

I.

A HONFOGLALÁSTÓL AZ EEDÉLYI FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSÁIG. 895-TŐL 1571-IG

I.

A HONFOGLALÁSTÓL AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KIALAKULÁSÁIG. 895-TŐL 1571-IG.

1. §. Erdély honfoglaláskori lakói és a székely eredetkérdés.

Magyarország területéből az 1920. évi trianoni békekötés 102.787 □-km.-nyi területet csatolt 5,165.000 főnyi lakossággal Romániához. E terület határvonala északkeleten a Kárpátok máramarosi havasoknak nevezett szakaszának 2026 m. magasságú Csernahora nevű hegytömbjénél a Ruszkova patak forrásánál kezdődik. Innen délkeleti irányban majdnem félkör alakban húzódik a felföld délkeleti szögletében emelkedő 1605 m. magas Csilyános nevű hegyig, ahol derékszögben törik meg és kezdetét veszi a déli párkányhegység, amely keletről nyugat felé egészen a Dunáig húzódik. A Vaskapu-szorostól kezdve a Néra folyócska torkolatáig a Duna a határ, mely Szerbia felé a régi Magyarország határa is volt. Innen kezdve északi-keleti irányban rövid távolságig a Néra alsó folyását követi, majd északnyugatra fordulva, egy pár kilométerrel Versec mögött keletre elhalad. A Temes folyót és a Béga csatornát átmetszve, Nagykikindától egy kissé keletre, északnyugati irányban a Marostól délre eléri a Szerbia és Magyarország közti trianoni új határ legkeletibb pontját. Innen keleti irányban haladva, Apátfalvánál átmetszi a Maros folyót és északkeleti irányban Battonyától, Elektől keletre, Nagyszalontától, Nagyvárdtól, Nagykárolytól nyugatra Csenger községig halad, hol egyenesen északi irányba fordulva, Tiszaújlak közelében eléri a Tisza felső folyását. Itt kelet felé fordulva, nem a Tisza folyását követi, hanem ettől egy kissé délre húzódik és csak Tecsőtől keletre éri el ismét s követi Terebes-Fejérpatakit, ahol újra elválva tőle, a Beszkid-Kárpátok Papiván nevű 1940 m. magas csúcsa mögött elhaladva éri el a kiinduló pontját – a Csernahora hegytömbben fakadó Ruszkova patak forrását.

E században az Erdélynek nevezett terület sokkal kisebb, 57.804 D km. volt, lakosainak száma 2.680.000. Az egykori Erdély határvonalát Magyarország felé a Greenwich-i keleti hosszúság 23° jelöli. A trianoni békeokmány által Romániának

adott terület majdnem az 1570. évi Speyer-i békekötésben János Zsigmond választott király jogos birodalmául elismert területnek felel meg. Ez a terület a régi közfelfogásban ismert Erdély.

Ezt a Romániához csatolt területet a trianoni béke mint Romániát jogosan megilletőt szakította le Magyarország testéről, melyre nézve Millerand a kísérőlevélben azt állította, hogy Magyarország ezeréves birtoka alapján jogszerűtlen volt; Barthou volt francia külügyminiszter Romániának e területhez való igényét 1934. júniusában Kolozsvárt épp oly jogosnak mondta, mint Franciaországét Elzász-Lotharingiához.

Románia jogigényét e területre nézve arra alapította, hogy ez a terület Kr. u. 104.-től, midőn Trajánus római császár azt meghódította, román terület volt s a magyarság 894.-ben mint ilyet vette birtokába.

A románok százötven éves irodalmi harccal vitték be ezt a tévedést Európa öntudatába.¹

A trianoni béke által Romániához csatolt területen, így Erdélyben pedig a *XII. század végéig nem volt román* (oláh). Midőn a magyarok e hazát elfoglalták, Erdélyben s általán a Tiszán túl *bolgárok, szlávok és székelyek laktak*. Általánosan tudott dolog, hogy Erdély és Magyarország területe, sőt Ausztria és Csehország keleti fele is Kr. u. 576-800-ig az avarok birtokában volt. Az avar éppoly török nép volt, mint a hun s Attila hunjainak nyelvét beszélte, „j” török nyelvet.² Midőn az avarok követői 557-ben Bizáncban megjelentek, a bizánciak konstatálták, hogy öltözetük, nyelvük egyezik a hunokéval s a különbség csak annyi, hogy lobogó hajfonadékjaik vannak. Az avarokat a kínaiak zuán-zánoknak nevezték. Az avarok Kr. u. a II. századtól 552-ig uralkodtak Közép-Ázsiában, ekkor a török megerősödése következtében tönkrementek; egyrésztük a Volga-menti ugorokhoz menekült, ezekkel összekeveredett, majd új alakulat formájában, de avar név alatt Közép-Európába vonult.³

Ezek a Volga-menti ugorok két részből állottak: uar és chunni. Innen a varkun elnevezés.⁴ Ez a két törzs volgai bolgár volt. Az avarokhoz csatlakoztak egy pár évtized múlva a kuturgurok (kilenc ugor)⁵, kik tagjai voltak ama bolgár népnek, mely a magyarokra a Kubán melletti őshazában befolyással volt.⁶ A VI. század végén a Tarniach, Kotzager és Zabender bolgár

¹ Lásd dr. Karácsonyi János: „Száz ezer baj, millió jaj egy tévedés miatt.” Nagyvárad, 1911.

² Németh Gyula: „A honfoglaló magyarság kialakulása.” Budapest, 1930. 103. lap.

³ U. o. 105-106. lap.

⁴ U. o. 103. lap. Alföldy András 1933. évi akadémiai felolvasásában „Az avarok nemzetiségét a nyugat-mongoliai uar-guni mongol törzssel azonosította.”

⁵ Németh Gyula i. m. 19. lap.

⁶ U. o. 216-217. lap.

néptöredékek csatlakoztak az avarokhoz.⁷ Egyes bolgár törzsek 676. táján is mentek az avarokhoz, midőn Asparuch a maga bolgár népével a Duna jobbpartján a mai Bulgáriát alapította. Az avaroknál tehát a bolgár-törökség „r”-es nyelve is divatozott. Baskiriában (Kelet-Európai Oroszország Orenburg és Ufa kormányzóság területe) a bessenyők országa és az eszkil (eszegel) bolgárok közt volt a magyarok egyik területe.⁸ Ugyanis a magyarok egyrésze a VI. század közepe táján vándorolt erre a területre a Kaukázus vidékéről a volgai bolgárokkal, akiknek egyrésze volt az avarokhoz csatlakozott uar és chunni, két törzs, akiknek fajrokonai voltak azok, akiket a IX. században eszegel eszkil bolgároknak neveztek.⁹ Teljes joggal állíthatta Hóman Bálint,¹⁰ hogy a székely nép egy avar töredék volt, *amelynek saját neve „székely” volt, amit az idegenek épp úgy nem használtak, mint a magyarnak a „magyar” saját nevét.*

Az avarságot Nagy Károly leverte. Egyrészüket a Tiszántúlra menekült s Erdély hegyei közé húzta meg magát, Pais Dezső megállapítása szerint.¹¹ Amikor 800 körül Nagy Károly frankjai a Duna melletti avar államot megdöntötték, az avarság khun-hun elemeinek egy része Csiglamezőre húzódott. Ez a Csiglamező, amelynek nevében az előtag a török csigla (cigla) u. m. „kerítés-sövény” szó Pais szerint tulajdonképp egy avar gyűrű, védőmű a Maros, Aranyos, Kis- és Nagyszamos és a Sajó korlátolta területen, vagyis a mai Mezőségen volt.¹² E khun menekültek a helyzetüknek megfelelő török nyelvű szikii vagy székely u. m. elszökő-elugró-szőkevény nevet vették fel, mely a magyarban székely alakot öltött.

Avargyűrűnek megfelelő homoktöltés kezdődik a sepsiszéki Réty faluban. – A Nyírben Feketeügytől Mogyorós felé délnyugati irányban vizenyős talajon a Kutoly, Csihányos, Örmény, Ingoványos, Sasos, Szentegyház, Salamon, Bokros stb. nevű tavacskák mentén egy 11-14 m. széles és két méter magas homoktöltés húzódik végig, mely a XVIII. században az irodalomban „hunárok” „hunnok árka” név alatt említették; a nép azonban, mint régen „hom árka”-nak nevezi. Benkő József,¹³ Orbán Balázs,¹⁴ Kállay Ferenc¹⁵ a „hom árka” név-

⁷ U. o. 17. lap.

⁸ U. o. 154. lap.

⁹ ü. o. 315. lap.

¹⁰ Hóman Bálint: „A székelyek eredete”. Bpest, 1921.

¹¹ Pais 1930. évi akadémiai felolvasása. L. Jancsó Benedek: „Erdély története” Cluj-Kolozsvár, 1931. 388. lap.

¹² Erre az eredményre jutott nagyajtai Kovács István is a kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában lévő kézirati műve szerint.

¹³ Benkő József: „Imago inclytæ in Transsylvania Nationis Siculicæ hist. politica” Cibinii et Claudi. 1791. p. 17.

¹⁴ Orbán Balázs: „Székelyföld leírása”. Pest, 1869. III. 20, 93, 204. 1.

¹⁵ Kállay Ferenc: „Históriai értekezés a nemes székely nemzet eredetéről, hadi és polgári intézeteiről a régi időben”. Nagyenyed, 1829. 37-44. lap.

bői kiindulva, mely szerintük a hun árok elrontása, a hun korszak maradványának tartották. A népmonda szerint, mint Nagy Géza elbeszéli,¹⁸ a „nom árka” még a székelyek odamene-tele előtti időből való, az óriások készítették, kik az embert marhástól karincába (köténybe) vették s egyik hegyről a másikra léptek át. E monda aligha keletkezett a székelyek közt, Nagy Géza szerint szláv eredetű s ha ez igaz, némi fényt vet arra az időre, amióta a „Horn árka” megvan. A mogyorósiak (hol a monda közszájon forgott), mint Benkő írja, még a XVIII. században is „csöszárka”-nak nevezték a töltést. Ma már ott is „hom árká”-nak hívják. Ez az elnevezés pedig kétségkívül ezen vidék egykori szláv lakosságától maradt fenn. Attól a szlávságtól, melytől a környék Balaton, Borosnyó Ladócz, Várnica, Kovászna, Miskepatak, Lisznyó, Pilis, Piliske és más helynevei származnak. A „csöszárka” annyit jelent, mint *ördögárka* s bizonyos, hogy belsőleg összefügg a fenti mondával; mindenik misztikus lényeknek tulajdonítja a töltés készítését. Annyit konstatálhatunk ezek után, hogy a „hom árká”-t már az egykori szláv lakosság is ismerte s készítése mindenesetre megelőzi, Nagy Géza szerint, – a székelyek letelepedésének korszakát. De a szlávok műve sem lehetett. A „csösz árka” név csak félig szláv, utórészét éppúgy nem vehetjük egynek a szláv „jarik”-árok szóval, miként a „hom árká”-ban sem kereshetjük a magyar „árok” szót. Mint ezen minden- esetre barbár készítményben nyoma sincs az ároknak, hanem egészen töltésből áll. Töltés van a rétyi nyírben s töltés maradványai konstatálhatók a mogyorósi határban is. A „csösz árká”-ban és a „hom árka” névben egy olyan közös eredetű szónak, kell rejleni, mely kifejezi a töltés fogalmát. Ilyen pedig a török „árka” = hát szó. De ez aztán a „hom” szó eredetére is rá- vezet. Nem a hun szó elferdítése az, ami – tekintve a hun- hagyomány folytonosságát – alig volna elképzelhető, hanem a török „kom – kum” – homok-fövény szónak tájszólási változata: homokhát – fövényhát, *amely elnevezés teljesen reá- illik egy homokból készült töltésre*. Ezt a nevet úgy látszik a szlávok készen találták s ebből alkották meg élénk képzeletük hatása alatt, mely minden ilyes készítményt az ördög művének tulajdonít, – a „csöszárka-cserszárka” nevet, megtartva benne a török „árka”-”hát”, vagyis töltés szót. Ez a töltés is az avar- tÖrökség alkotása, a hringnek egy alkateleme.

Ez a töltés a rétyi nyírnél hon, vagy hom árok, Mogyo- rós falu erdős oldalain már „csörsz árka” név alatt vonul a Bodza-szorosig, onnan Havasalföldre vezet, hol a cserne- galaci vonallal (a Kárpátok alján, innen felkanyarodva a Nes-

¹⁶ Nagy Géza: „A hom árka név eredete”. A székely nemzeti múzeum ér- tesítője II. rész. Sepsiszentgyörgy, 1891. 28. lap.

terhez Benderig)¹⁷ halad. A másik ága benyúlik Udvarhely székre, onnan kimegy Magyarországra. Az „ördög útja” a Barcaságot nyugatról szegélyezi. A persányi hegyek ormán a krizbai vár közelében kezdődik s innét az oltközi hegyeken felvonul az alsórákosi szoroshoz, hol az Oltón átkelve, „Kakasbarázda” név alatt a Rika patak völgyeiben, azután hegyeken-völgyeken Lövétére megy. Itt „ördög árka” név alatt a Vargyas völgye mellett a „Burutfej” hegyláncolat impozáns magaslatán, a Rikán vonul, innét „ördögbarázda” név alatt az almási barlanghoz. Onnan a „Kakasbarázda”-val szakadatlan egybefüggésben a Hargita déli csúcsára megy, hol elvész s Zetelaka határán Dézsáknál újból feltalálható, honnan az oroszhegyi fennsíkra, majd a Kisküküllő völgyére megy. Innen a „Rapsonné útja” név alatt eljut a görgényi havasokhoz, hol már kevés távolság választja el a mezőségi hringtól. A „Kakasbarázdához” hasonló a Rika tetőn átvonuló „fejedelmi méta”, vagy „országhatára”, mely a Bardócszék felé menő országutat átvágja. A bodzái szorosnál van a „papok sánca”, mely később „Attila útja” és „hom árka” néven a Feketeügyig követhető. Egy másik töltés Firtos várától kiindulva, a két Küküllő közti hegységeket szeli át, követhető Kisküküllő megyéig. Ez is olyan töltés, aminő a rétyi nyírben van, neki megfelel a Firtos hegységben átvonuló „szépasszonyok” vagy „tündérek” útja, mely Enlaka felé vezet és innen északkeletre a Kőrös pataki erdőre és Dömös sarkáig követhető. A délnyugati rész átvág Gagy falu keresztjénél; Nagysolyos határán „ördögbarázda” néven tűnik fel, s majd a vízválasztó hegységnek „Bözöduta” nevű csúcsára kap fel, onnan a ravai erdőkön a csöbi nagyvölgyön és a „Somosbérc”-en át a zsákodi „Baglyos”-ra, „szép ágy-cseréi”-e s a buni erdőkön át a nádasi és bródi határokra megy. A „Kakasbarázda” közelébe esnek: Kustaly, Hagymás, Zobor, Merke, Almás, Zéta, Firtos, Tartód és Rapsonné várai. Ikafalvánál előtűnnek az u. n. mélyutak, melyek honvédelmi fontosságúak, *ezek is az avar ősök munkái lehetnek.*

Vannak, kik ezeket limeseknek gondolják. Ha limesek is voltak, az avarok felhasználhatták saját céljaikra.

Ezekhez csatlakozik Csik, amelynek fennsíkjait a természet látta el erődítéssel, mely nevét Közép-Ázsiából hozta. A csik nemzet előfordul Bilgä kánnak az Orkhon folyó vidékén feltalált emlékművén látható türk rovás-írású feliratban, mely 722-ben emeltetett, a feliratban Bilgä kán elbeszéli, hogy 36 éves korában fellázadtak ellene a kргызek s a csik nép, elle-

¹⁷ Gyárfás István: „A jászkunok története”. Kecskemét, 1870. I. k. 570-574. I. L. Gegő Elek: „Moldvai magyar telepekről”. Buda, 1838. 4. lap. - Jerney János: „Keleti utazása a magyarok őshelyeinek kinyomozása végett”. Pest, 1851. I. k. 85. lap.

nük ment s őket megverte.¹⁸ A esik nép török nép volt. A esik név előfordul mint személynév is, Tebele fia.¹⁹

Ezekből az tűnik ki, hogy Erdély mezőségi és székelyföldi részeit a *honfoglaláskor avar eredetű székelyek lakták, kikhez nagyszámú szláv elem csatlakozott*. A szláv nép Kr. u. V. században tűnik fel a történelemben s nagyobb tömegekben ment az avarokhoz. Az avar és szláv népek között az avar állam alapját alkotó föderatív rendszer folytán oly viszony állott fenn, mely e két népet állammá egyesítette ugyan, de a szlávok nemzetiségén s népi önállóságán erőszakot nem tett s az avar állam kedvezményeiben és terheiben mindkettő saját állásához képest egyenlően osztozott. Ekként az avar államélet a különféle nemzeti elemeket úgy kapcsolta össze, hogy a területális egység s a népek korkívánalmaihoz képest fejlődött organizmusának a megfelelő külső alakzatot, valamint a belső összefüggést is megadta. A szlávok némi ellenállás után elismerték Baján felsőségét, akivel a bolgárok csak szövetségben állottak. De az avarok úgy a szlávokat, mint a bolgárokat idegenül kezelték s hogy magukat kímélik, a bolgárokat küldték hódításokra, a szlávokat pedig gyarmatosítás végett. Így rakták meg Alsómoesiát bolgárokkal s Dalmáciába 10.000 kuturgurt küldöttek. Bárhol voltak az avarok, velük számtalan szláv volt, kik a földeket művelték és szolgai munkákat végeztek.

Ebből magyarázható meg, hogy Erdélyben oly sok szláv elnevezésű hely van, amelyek többnyire szlovén s bolgár-szláv eredetűek.

Az avarok leverése után a Tiszántúl és Erdély egyrészt előzönlötték Krum és Omortág elszlávosodott bolgárai is, akiket főként Erdély sóbányái vonzottak e területre.

Az erdélyi helynevek tanúsága szerint egyetlen egy várost sem hívnak úgy ma, mint a rómaiak idejében nevezték. Azonban a helyneveknél fontosabbak azok a folyónevek, amelyek a római kor előtt, továbbá a római korban és azután, de még mindig a magyarok ittlakása előtt, a mai nevükhöz hasonló hangalakban voltak meg az ittelő népek nyelvében. A görög, latin történetírók és az Erdélyben talált római feliratok tanúsága szerint Öt folyó neve jön tekintetbe. Ezek: Maros, mely már Herodotosnál „Maris” néven fordul elő, Tisza, Ternes, Szamos, amelyeknek a római korban, Patisszosz (később Tisszosz, Tisza) Tibisz, Szamussz a nevük, Kőrös, amely Grisia alakban van feljegyezve, mely a -ia latinosított szóvég elha-

¹⁸ Radioff: „Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei”. Sant-Petersburg, 1894-1897. 59. J. – Németh Gyula: „A magyar rovásírás”. Bp. 1934. 26. 1. (A Magyar Nyelvtudomány kézikönyve).

¹⁹ gr. Kun Géza: „Relationum hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima” Claudipoli 1895. II. 5. 1.; 1138. évből idézi Chik nevét Jerney János: „Magyar nyelvkincsek az Árpádok korszakából”. Pest, 1854. 26. lap.

gyásával Grisz. E nevek mind „sz”-el végződnek, a Kőrös nevét kivéve trák-dák nyelvű nevek. A román nyelv a latin nyelv leszármazottja s a román nyelv valamennyi ősi latin szavában nagyjában a latin „usz-isz-esz” elesett; ennek kellett volna történnie az említett öt folyó nevénel is, ha a románok erdélyi lakása a római uralomtól megszakítás nélküli volna. Mindezekben a nevekben – a Tiszát kivéve – a román nyelv a szóvégi „sz” helyett „s”-t mond.

Melich János²⁰ tüzetes fejtegetés után arra az eredményre jut, hogy ezek a folyónevek az őszóvégi „s”-üket csak úgy tarthatták meg, ha a Kr. u. I. századtól a honfoglalásig egymást követőleg oly nyelvekbe kerültek, amelyek ismerték a szóvégi „s”-t. A dák s keleti germán (gót, gepida) nyelvek mellett a szóvégi „s” megvan a török nyelvekben is és ezek (hun, avar, bolgár, török) közvetítették ezeket a folyóneveket a magyar nyelvbe. Ez által igazolódik az is, hogy a hunok itt-lakásától kezdve egészen a honfoglalásig nem szakadt meg a török népi és nyelvi folytonosság. Melich fejtegetéseiből az is kitűnik, hogy ezeket a folyóneveket a szláv, román, erdélyi szász, vagy a nyugati nyelvek mind a magyarból vették át.

Török nyelvi (ezt megelőzőleg longobárd) közvetítéssel került a Tisza is a magyar nyelvbe. Az Olt az ősi „Aluta”-ból származik ugyan, de magyarba való átvételének forrása nem biztos, csak az, hogy a román nyelv a magyarból vette át. Zalatna elnevezés bolgár-szláv eredetű, a római neve Arapelum volt. Ampelum és Abrudbánya dák elnevezések. Ezek is minden valószínűség szerint bolgár-török közvetítéssel öröklődtek át. Gepida, gót vagy más régi német helynevet kimutatni nem lehet. Melich János szerint a honfoglalók Gyulaféhérvár mellett, a Kisküküllő mentén, esetleg a Kisszamos tájékán találtak szlávokat, még pedig délről, a bizánci érdekeltségek területéről idevándorolt délszlávokat.

A honfoglalást megelőző időkből származóknak tekinthető összes helynevek és velük kapcsolatban szereplő személynevek mind bolgár-török elnevezések. A magyarok Erdély nagyrésztében tehát bolgár-törökséget találtak, akikkel aztán hosszabb ideig éltek együtt Erdély völgyeiben.²¹ Pais Dezső

²⁰ Dr. Jancsó Benedek: „Erdély története” Cluj-Kolozsvár, 1931. függelék 372-375. lap.

²¹ Hasonló eredményekre jutott Gusztáv Weigand: „Ursprung der Südkaxpatischen Flusennamen in Rumänien”. Jahresberichte des Institutes für rumänische Sprache. XXV. – 1931. Band 70-103. Seite. (V. ö. St. Györfly: „Rumänische Ortsnamen”. Ung. Jahrb. VI. 146-152. lap; továbbá G. Weigand: „Ortsnamen im Ompoly und Aranyos Gebiet”. Balkanarchiv. I. 1-42. S. és „Die Namen der Rumänischen Judete im altreich” u. o. 4. B. 168-177. S.; 0. Liebhardt: „Die Ortsnamen des Seclergebietes in Siebenbürgen” u. o. III. k. 1-96.; Melich János: „Az oláh kérdés”. Napkelet 1924. évf. 3. sz.; Melich János: „A

emiített akadémiai felolvasása szerint a mezőségi csiglabán meghúzódó chun székelyek szomszédságában élt egy blak-szláv népelem, a honfoglalás idején Gyalu vezér népe (Anonymus 24. s. köv. fej.). Ez valóban bolgár-szláv népség, amennyiben a blak a török-bolgár népnévvel (bolgár) egy töröl sarjadt s vele együtt „keverék” értelmű bulak népnévnek szláv nyelvű elváltozása. A honfoglalás során a székelyek a magyarokhoz csatlakoztak, a török népek törvénye szerint, mint előcsapat hadakoztak a Ménmarótot uraló bihari kozákság ellen. E kozár, vagy kazár elem a Duna fölé hatoló bolgár terjeszkedéssel összefüggésben még a honfoglalás előtt jött a szerbiai Morova folyó mellékéről az avaroktól feladott Tiszántútra, a Kőrösök vidékére.

Ha Anonymus III. Béla jegyzője volt s a XIII. század elején írta a „Gesta Ungarorum”-ot, Kolozs-megye hidalmási járásában Esküllőnél, az Almás vizénél, Gyalun túl, Bánffihunyad felé, a Kapus vizénél oláhot nem láthatott, csakis még meglevő bulákokat s akkor, midőn ezeket a keresztes háborúban átvonuló nyugatiak hatásaképp „pastores Romanorum”-nak nevezi, akkor „Romanorum” alatt a bizánci birodalomra gondolt, amellyel e bulákok kapcsolatban voltak és ennek voltak pásztorai. Így oszlik szét a dako-román mese.

2. §. A honfoglalás és Erdély. A magyar és a székely törzsszervezet.

Hóman Bálint¹ megállapítása szerint a Kárpátok északi keleti hágoín Árpád, Léi, Ound, Kunduh hadai és a kabarok hada kelt át, de ugyanakkor Erdély délkeleti szorosain (Trotus-Tatros és mellékfolyói völgyén) is megindult a magyarok beözönlése és pedig a Horkák törzse (Bogát-Vérbulcs) haladt elől, utána Jött a Kulpun-Botond törzse, végül pedig a Gyulák törzse. A Horkák törzse Árpáddal a Maros és Kőrös közén találkozott. E törzsek elvonulási iránya szakadatlan erdőkön keresztül nyilván Csíkba, vagy az Ojtozi-szoroson Háromszékbe vezetett, eljutottak a mai Udvarhely-megyébe, a Nagy- és Kisküküllő felső vidékeihez (Zetelaka és Parajd). Csíkban, Háromszékben, Udvarhelyt kapcsolatba jutottak a székelységgel. A Küküllő név is avar-bolgár-török eredetre vall, a szlávok egy-

honfoglaláskori Magyarország”, a Magyar Nyelvtud. kézikönyve 1/6. Bpest, 1929. 15. lap. – (Németh Gyula állásfoglalását az I. rész végén levő függelékben ismertetem.)

¹ Hóman Bálint: „A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése”. Bp. 1923.

² Példa erre az eresztevényi honfoglaláskori lelet, lásd: Asztalos Miklós: „A székelyek őstörténete a letelepedésükig”. Erdélyi Múzeum 1932. évf. 4-6. ez. 130 s köv. lap.

szerűen lefordították (Trnava = kőény-tövis), e szláv nevet vették át a románok. A székelység az előrenyomulásban és a harcokban a magyarság segítségére sietett. A magyarságnak ez a része a Küküllők völgyéből a Maros völgyébe ért, azon haladva az Alföldön Kórogy vize mellett találkozott a másik magyar sereggel, mely Vereckénél jött be. A magyaroknak az Erdélyen jött seregéhez, csatlakozott székelyek egy része tevékenyült a bihari harcokban, a másik részük pedig a magyarsággal tovább hatolt a Dunántúlra. Erre mutat a székelyek elhelyezkedése a hadműveletek befejezése után. Asztalos Miklós³ megállapítása szerint, mikor a Tiszavidékről Árpád szállását a Dunántúl felső vidékére tette át, vele párhuzamosan a Dunántúl déli és délnyugati területeire nyomult át a Horkák törzse is, íng Dél-Baranyát és Dél-Bácskát a Botond törzse szállotta meg, a Gyulák törzse pedig elérte a Tisza vonalát s Maros vár tói Gyulaféhevárig a Maros vonalán állt meg.⁴ A székelység egy részét úgy a Horkák, mint a Botond törzse sodorta magával. Ott találjuk, a székelyeket a Dunántúl nyugati és délkeleti végein, hol a Horkák és Botond törzsei legyezőszerűen széthúzódva telepedtek le és török szokás szerint a legszélre nyomták ki a székelyeket. Székelyeket találunk Biharban is, hol részt vettek a honfoglalási harcokban és a szerzemény biztosítására s a gyepek védelmére ott is letelepítették. A Dunántúl és Biharban letelepített székelyek az állami élet megszervezése után a határvédelemre felhasznált magyarok és más letelepített népek módjára részt vettek később a király hadjárataiban s a szükséghez képest kisebb csoportokban áttelepítettek exponáltabb helyekre is, így az Ausztriával s Morva-val határos Mosón-Pozsony⁵ s a Tisza felső vidékére. Ezek az ú. n. nyugati székelyek a XIV. századon túl alig ismeretesek.

Erdélyben a Szamos-Kraszna-Almás völgyein a nyugati bányavidékekre – Dés, Kolozs, Torda vidékére a Kundu törzs (Tuhutum) vonult be s ott az említett bulákok⁶ vezérét: Gyelót legyőzván, a Szamos, Aranyos és Maros középfolysát szállotta meg. Az erdélyi székelység a honfoglaláskor az ország határán volt, a XIII. században Moldva és Havasalföld már Magyarországhoz tartozott s 1285. körül Kézai már mondhatta, hogy a székelyek az oláhokkal össze vannak vegyülve, hisz az oláhokról a milkovi püspökség területén (Moldva és Havasalföld találkozásánál) egy 1234. évi pápai oklevél említést tesz.

³ u. o.

⁴ Hóman Bálint: „A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése”. Bpest, 1923. 40-44. lap.

⁵ 1116 és 1146-ban említettnek.

A honfoglaló magyar nemzetségek közül csak hármat találunk, mely a honfoglalás idején telepedett le Erdélyben. Ezek: A *Borsa* nemzetség, mely Kolozs megyében és Szolnok-Doboka megyében telepedett le. Emlékét a kolozsmegyei Borsa község őrzi. A *Gyula-Zsombor* nemzetség, melynek esküllői ága a kolozsmegyei Esküllő, Almás és Kapus folyók mentén telepedett le, míg a *Szilvási* ága Kolozs megye keleti szélén a mai Mezőszilvás és környékét szállotta meg. A *Szil nemzetség* Szolnok-Doboka megye egy részét bírta a csákgorbói völgygel. Ezt a nemzetséget a XIII. sz. elején „Kalatha” nemének is hívták. A Borsa és Gyula-Zsombor nemzetségről a XIII. sz. közepéről, a Szil nemzetségről pedig 1219. évből van emlékünck.

Az Árpádok korszakában Erdélyben még a következő ősi nemzetségek élnek:

1. *Aba* nemzetség Czente ága, mely 1298-ban Szolnok-Dobokában birtokolt.

2. *Agmánd* nemzetség. Kolozs megye keleti szélén említi a XIV. sz. elején. E nemzetség neve azonos Apa-Farkassal, kit Anonymus szerint Tuhutum Erdély kikémlésére küldött.

3. *Ákos* nemzetség. Torockai ágának a tatárjárás idejéről van emléke. Az ebből származó Ehellős adta a székelyeknek Torockó várát addig, míg Aranyosban lesznek.

4. *Baár* nemzetség előbb *Kalán* nemzetség. Baár ágát Radnóthon (Küküllő megye) és Marosillyén (Hunyad megye) említi a XIII. sz. közepén.

5. *Becse-Gergely* nemzetséghez fűződik Erdély keleti, főként északkeleti részének benépesítése, polgárosítása; Nagyszamos mentén, Rettegtől keletre (a mai Bethlen) voltak nagy kiterjedésű birtokai. A Nagyszamosnak Naszód felé vonuló völgyében addig tartanak a magyar helynevek, ameddig ennek a nemzetségnek a birtokai nyúltak. Ez a Bethlen ág érdeme a XIII. században.

6. *Csák* nemzetség Miklós ága. A tatárjárás után Kolozs megyében Bonchidán tűnt fel.

7. *Hermann* nemzetség Lackfi ága. 1323-ban Hunyad megyében Dévától nyugatra birtokolt.

8. *Hunt-Pázmán* nemzetség Garadnai – Pogány ága 1321-ben bírja Kolozs megyében Septér, Szilvás, örményes községeket; Doboka megyében Gyekét, Búzat, Naszolja, Gyulatelke környékét.

9. *Kacsics* nemzetség már 1239 előtt bírta a széplaki uradalmat és Gyekét Doboka megyében. Széchenyi II. Tamás 1319-ben Erdély vajdája; kiterjedt birtokai vannak Szászrégen, Omlás, Mikeszásza Hosszúaszó körül. Bírja Teke környékét, Nyúlást, Kozmatelkét; a Mezőségeen Pusztakamarást, Szolnok-Dobokában Ormányt és Szemesnyét. Tehát birtokai voltak Dobokában, Belsőszolnokban, Kolozsban, Tordában és Küküllőben.

10. *Kán* nemzetség siklósi vagy báni ágáé 1262-ben Gyula-

Meggyes; övé Nagyenyed mellett Gyulahavas. Nagy kiterjedésű birtokai voltak Meggyes körül; neki adományoztatott Abruth földje. Birtokos volt tehát Küküllő és Fehér megyében. E nemzetség a hét vezérek egyikétől, a sokszorosán előforduló Gyula népből kiindulva Gyula vezértől származtatta át magát. Talán e családra céloz a krónika, midőn az erdélyi Gyula vezérről ír és azt mondja: „e László fia Gyula”. – Karácsonyi János szerint a királyfogó László erdélyi vajda nem ennek a nemzetségnek volt tagja.

11. Kökényes-Radnóth nemzetség Kökényes-Monostori ága 1228-ban bírja a tekei-uradalmat; Bobokai ága pedig 1265. táján V. István ifjabb királysága alatt Dobokában Várfalvát, Lozsádot, Torda-Aranyosban Kerekegyházát, Igricztelkét és környékét bírta.

12. A Pok-nemzetség Moric-Hidi ágáé volt a XIII. század végén Fejér megyében Miklóslaka.

13. Szalók-nemzetség Kendi ága ugyanakkor Küküllő megyében a darlaci uradalmat bírta.

14. Tornaj-nemzetségből második Dénes már 1233-ban erdélyi vajda, kapta a széplaki uradalmat és Torda megyében Szász és Magyarregeen környékét.⁶ *

Dévától Nagyernyéig terjedően a Maros mentén lévő terület az, hol e honfoglaló magyar nemzetségek birtokai a Kolozs és Torda megyékbe jutott székelyek birtokaival összevegyültek. Ez igazolja, hogy jogállapot tekintetében magyar és székely közt különbség nem volt.

A székelységnek, mint ilyennek, a magyarság mellett való elhelyezkedésére nézve kiinduló pontul szolgál Konstantinos Porphyrogenetos:⁷ „De administrando imperio” 40. fejeben foglalt következő leírása: „A kabarok és turkok (magyarok) nemzetségeiről: Az első a kabaroknak a kozároktól elszakadt és imént említett nemzetsége, a második a Neki, a harmadik a Mejeri, a negyedik a Kurtu-Jermáti, az ötödik a Tarjánu nemzetsége, a hatodik a Jenach, a hetedik a Kari, a nyolcadik a Kaszi”. A kabarokról a következőket mondja: „Tudnivaló, hogy a kabarok a kazárok nemzetségéből származnak. Előfordult, hogy pártot ütöttek az uralom ellen s a polgárháborúban az uralom kerekedett felül s némelyeket közülök levágatott, a többi, ki elmenekült, elment s a turkokkal (= a magyarok)

⁶ Karácsonyi János: „Magyar nemzetségek” Bp. 1904. I. 268-270. 1. Borsa II. 109-114. 1. Gyula-Zsombor, III., 71. 1. Szil. I. 39. 1. Aba, I. 77. 1. Agmand, I. 107-120/1. Ákos, I. 153. 1. Baár, I. 219-224. 1. Becse-Gergely, I. 316. Csák, II. 179-180. 1. Hermann, II. 215. 1. Hunt-Pázmán, II. 276. 1. Kacsics, II. 282-287. 1. Kán, II. 337-338. 1. Kökényes-Radnóth, II. 440. Pok, III. 53-63. Szalók, III. 105. 1. Tomaj nemzetsége.

⁷ Pauler Gyula és Szilágyi Sándor: „A magyar honfoglalás kútfői” Bp. 1900. 124-125. 1.; Jakubovich-Pais: „Ómagyar olvasókönyv” Pécs, 1929. 8-9. lap.

együtt lakott a bessenyők országában. Összebarátkoztak egymással s valahogyan kabaroknak nevezték őket. Innen (t. i. mivel a kabarok a kazárok törzséhez tartoztak s a kazároktól menekültek a türkökhöz) van az, hogy a turkokat megtanították a kazárok nyelvére is és (a kabarok) mai napig beszélnek ezt a nyelvjárást, de emellett bírják a turkok elütő nyelvét is. Mivel pedig ők a háborúban a nyolc törzs között legbátrabbaknak és legvitézesebbeknek mutatkoztak, őket választották, hogy a háborúban előljárjanak a törzsek közül. Egy fejedelmük van, (t. i. a kabarok három nemzetségének) mind a mai napig”.⁸

Ami ebből fontos, az, hogy a kabarok is csatlakoztak a magyarokhoz, a székelyek is. A kabarok is előljártak a háborúban, a székelyek is (mint csatlakozott népek), tehát e két nép között megvan az analógia. A székelyek is török nép voltak, a székely és a magyar is megtanulhatták egymás nyelvét, hisz együtt laktak; a székelyeknek is meglehetősen a különállásuk saját fejedelmük alatt.

Németh Gyula⁸ szerint a kabarokat a források kun és székely név alatt mint a magyar törzs szövetségén meglehetősen kívülálló néprészt ismerik.

A magyar források hét fejedelmi személyről, hét törzsről beszélnek, de szerepel Németh Gyula szerint¹⁰ a nyolcadik magyar törzs, a kabar is, csakhogy nem ezen, hanem egy más néven. Hogy más néven szerepel, az nem feltűnő, a török néprészek két-három nevet használnak egyszerre s a kabarok esetében különösen meggondolandó, hogy sem a kabar, sem a kazár nem eredeti nevük.

Konstantinos megírja, hogy a kabarok Kelet-Európában csatlakoztak a magyarokhoz, – Anonymus X. fej. szerint Kiev alatt hét kun vezér népével együtt csatlakozott a magyarokhoz s e csatlakozás leírása után Anonymus a XI. és XII. fej.-ben, midőn a magyarok összességéről beszél, a hét magyar mellé odateszi a hét kun vezért és népét. – így kétségtelen, hogy Anonymus szerint a honfoglaló magyarság hét magyar törzsből és egy csatlakozott kun törzsből állott. Ebből Németh Gyula következteti a hét kun vezér népének a kabarokkal való azonosítását.¹¹

Anonymus az I. és köv. fej.-ben a székelyeket Korogyénnél csatlakoztatja a magyarokhoz, tehát különbséget tesz a csatlakozott kunok és a csatlakozott székelyek között.

Pais Dezső a már említett akadémiai felolvasásában meg-

⁸ M. H. K. 124. lap, Németh Gyula id. m. 234. lap.

⁹ Németh Gyula id. m. 235. lap.

¹⁰ U. o. 223. 1.

¹¹ Gyárfás István szerint a hét kun vezér törzsei a kazár birodalom részei voltak s követték a kabarok példáját. – A jász kunok története II. 27. lap. Kecskemét 1873.

állapította, hogy az avar birodalom szétesésekor egy másik khun csoport a Balkánra menekült s belőle való az a Durazzo-vidéki népség, amelyet huzamos ideig az elszlávosodott khúnávi néven emlegetnek. A khun név mellett a székely névvel rokon értelmű Csaba, annyi mint félreccapó, el- vagy kicsapongó, elrohanó nevet is viselte, amely később a csoport vezérének a neve gyanánt szerepelt. A balkáni Csaba-khun-okból megint kivált egy csoport és a Fekete-tenger északi partvidékére költözvén, a kazár király zsoldos-testőrségébe szegődött. Majd ezek a kazarsághoz szegődött khunok, meg a velük együtt összeházasodott árja fajú mohamedán vallású korozminok lázadást támasztottak (lásd Kézainál: Csaba korozmin nőt vett el). Midőn felkelésük balul ütött ki, az Abák őse Edumen vezetésével a magyarokhoz menekültek. Ezek lesznek azok a *kabarok*, – török nevük szerint eikelők, menekülők – akiket Konstantinos 950 táján mint kabarokat emleget. Ugyancsak róluk beszél Anonymus is, csak khun, vagyis hun nevüket az ő korában járatos kumanus, vagy kun névvel cseréli fel. Így *Pais szerint a székeleyk és a kabarok az avarság chuni részéből eredtek*.

Konstantinos császár a magyar törzsekről való tudósítását Termacsu, Árpád szépunokája, Gyula és Vérbulcs vezérektől kapta. Gyula a székelyeket ismerte. Ebből azt kell megállapítanunk, hogy a székelyek a Konstantinos által felsorolt magyar nemzetségek közül a kabarok nemzetségében keresendők. Mivel Anonymus szerint a hét kun vezér népe a magyar törzsek közt helyezkedett el, nagyon nehezen gondolható el, hogy a hatalmas magyar törzsfők között, kik a honfoglalás előtt csak egy néhány évtizeddel létesítették az addig teljesen önálló törzsek szövetségét s kik Árpád halála után Géza vezér korszakáig (907-972) ismét úgyszólván teljesen függetlenítették magukat, megengedték volna maguk között a kabar fejedelem uralkodását; így az, akiről Konstantinos mint a kabarok fejedelméről beszél, a teljesen külön területen levő székelyek fejedelme lehetett.

A kabar törzsnek, Pais Dezső szerint, miután a honfoglalás után főképp a bessenyők ellen való védelemre átszervezték, altörzsei voltak: *a)* az Edumen-féle csaba-kunok a Mátra és a Tisza jobbparti vidékén; *b)* a korozminok, vagy böszörmények a Közép-Tisza balparti részein, a Nyírségben; *c)* új tagként hozzájuk foglalva a meghódoltatott bihari kozárok. A kabar törzsbe, még pedig a korozmin altörzs kötelékébe beosztották a székelységet is, ezzel kapcsolatban ennek jelentékeny részét a mezőszéki csiglából valamivel nyugatabbra, a meszesi kapu és a Királyhágó környékére az „erdő”-nek (igfon) nevezett vidékre (innen Erdély, erdő elve) tolták át. Ez a székelység a kabar törzs feloszlása után sem tudott, vagy „nem akart megválni sajátosan katonai, helyhez nem kötött országvédő népeién szerepétől; ennél fogva jelentékeny része az országvédelem

változó szükségleteinek megfelelően jó soká, még a XIII. században is majdnem szakadatlan hullámszásban van. Aszerint, hogy melyik irányból nehezedik nagyobb külső nyomás az országra, hol itt, hol ott szállatnak meg egy időre székely osztagokat, később csatlakozott bessenyő, kun, uz és egyéb segédnépek társaságában. Így tünedeznek fel a székelyek a legkülönbözőbb országrészekben, pld. a Morva, vagy a Vág mentén, Sárosban, Temesben stb. – Pais szerint a *mezősegi és erdővidéki (bihari) tanyáin meghagyott zöm tömeges helyváltoztatására csak akkor került sor, amikor a XII. század második felében a szűszokat Erdélybe hozták.*¹²

Egyetértek Paissal abban, hogy a székelyek a magyarok bejövetele előtt, mint avar maradványok csiglaban (Mezőség) is laktak, de hozzáteszem, mint az előző fejezetben bizonyítottam, hogy laktak a mai Székelyföldnek a Mezőségen kívüli részein is s mint Pais is megállapítja, hogy az úgynevezett erdélyi székelység a nyugatiaktól különálló törzsi életet élt. Mint a magyar nemzetségek letelepedéséből látjuk, a Mezőségnek, a mai Kolozs megyének a Maros-Torda megye felé eső déli részét a XII. század közepén valamelyes okból, talán a szászoknak Dés, Szék, Retteg, Teke és Szászrégen körüli letelepedése miatt kiürítették, ugyanis erre a területre esik az egyes magyar nemzetségeknek a XIII. század elején adományozott birtoka.

A székelység a magyar nemzet és saját tudata szerint nem volt egy a magyarral, de megvolt mindkettőben a közös hun eredet tudata azzal, hogy a székely egy korábbi hun népből ered. Németh Gyula, midőn legújabbán a rovás-írásról szól¹³ azt mondja, hogy tévedés volna azt hinni, hogy a székelység – ez a török eredetű nép – egy török írást hozott volna magával, mely később, midőn a székelyek török nyelvüket elfelejtették, Magyarországon a székelyeknél kibővült alakban, mint magyar írás jött használatba; ha ennek az írásnak a használata eredetileg a székelységekre korlátozódott is, a székelyek már a Pontus vidékén magyar szövegek feljegyzésére alkalmazták. Ez

¹² Nagy Géza „Magyar Nemzetségek” című tanulmánya szerint (Turul XXVII-1910. évf. 18. és 52. s köv. lapok); a kabaroknak három törzse volt: székely, kalisz és varsány. – A kaliszok Zoltán fejedelem alatt izmaelita (böszörmény) népfelkezet; előfordulnak 1074-1077 között a magyar lovasok között, kik zsidó hitűek voltak s 1111-ben mint a kincstár kereskedői és alkuszai, 1135-ben Budán felül Kalaz (Budakalász) községben, 1211-ben Kalisz személynévvel találkozunk (Jerney János: „Magyar Nyelvkincsek Árpádék köréből” Pest 1854. 63. 1.) Varsányok Tiszántúl Hevesben lakó népségeként fordulnak elő 1065-ben, hol most ily nevű falu van. Varsány, mint falu szerepel Baranyában 1181-ben, Zarádban 1219-ben és 1235-ben, Barsban 1294-ben, Békésben 1299-ben. – Hornek Oszkár Austriai Krónikájában „Herzog der Woschen mint comes biesenorum” szerepel u. o. 150. lap.

„A magyar rovásírás” (A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, Bp. 1934. 29-31. lap.)

az írás Németh szerint a pogány magyarság általánosan használt írása, melyet a keresztyénség megsemmisített, mely azonban megmaradt az elkülönült s önálló szervezetben élő székelyeknél.¹⁴

¹⁴ Németh Gyula megjegyzi azt is, hogy a magyar írás ismert alakját a Pontus vidékén nyerte. Itt a nyugati türk birodalom területén volt alkalma a magyarságnak a türk írást megismerni és az ABC.-t az erős bizánci befolyás alatt görög betűkkel kibővíteni; a mai Magyarország területén ez utóbbi alig történhetett volna meg, itt inkább latin betűkkel bővült volna az ABC. A türk nép verte le az avarokat,¹ akikkel századokig együtt őlt, mind a kettőnek a nyelve „j” török-oguz, így mind a kettőnek ugyanazon rovásírása volt; az avarok magukkal sodorták az uar és khuni volgai bolgár törzseket, épp így sodorhatták magukkal az azokkal összevegyült magyarokat is; az e népekből származó székelységnek voltak magyar^ elemei is és épp úgy divatozhatott az avarok között, a magyar nyelv, mint 'Németh szerint a türkök által alapított kazár birodalomban („A honfoglaló magyarság kialakulása” Bp. 1930. 204. és 211. lap). A kazár birodalom lényegében a Kaukázus feletti bolgárokból és ezekre telepedett szabirokból alakult a VI. század elején, akikhez a türk hódítás idején kevés türk elem járult. A kozárok 627-ben is még a türk birodalomhoz tartoztak (u. o. 204-205. lap). A szabirok 461-465 közt űzik ki nyugat-szibériai lakhelyükről az onogurokat, saragurokat és ogurokat (u. o. 183 lap) és ezekkel alattvalóikat, a magyarokat is. A szabirok 515 körül, nem tudni mi okból, ugyanazon úton mint a bolgárok, levonulnak a Kaukázushoz, hol előbb a Volga felé eső részekben laktak, később nyugaton a Kubán vidékén, hol az onogor bolgárság és a magyarság is lakott abban az időben. A szabirok az 558-ban az avarságtól szenvedett vereségig jelentős szerepet vittek; a szabir szintén hun nép (u. o. 187. lap), az avarok közülök is sodortak el részeket. A türkök a VI. század közepén kerültek uralomra, két részre: keleti és nyugatra oszlottak. Az előbbinek központja az *Orchon folyó vidéke, hol rovásírásunknak emlékei vannak*; az utóbbié az Altai-hegyeken innen a Balkas-tótól délre eső területen volt (u. o. 194. lap), e környéken voltak a Talaéz-folyó melletti türk feliratok, amelyek a magyar rovásíráshoz legközelebb állanak. (Németh Gyula: „A magyar rovásírás” 26. lap.) A kazár birodalom 560-570 közt türk fennhatóság alatt jött létre, türk vezetőséggel s türk haderő hozzájárulásával, a türkök az onogurokat, a magyarokat is leigázták; az ezek által lakott terület is a kazár birodalom alkatrésze lett; a magyarokat a kazárokkal együtt türköknek nevezték (Németh Gyula: „A honfoglaló magyarság kialakulása” 200-201. lap). Erős volt a magyarságnál a türk kultúra befolyása (mely sok tekintetben egyezett és keveredett a bolgárral), amint ezt a magyarság harcmodorának fennmaradt leírásai s a türk (székely) írás bizonyítja. Az is kétségtelen, hogy a türk nyelvet a magyarok közt sokan beszélték, sőt, hogy a bolgár nyelven kívül ez volt az egyetlen elterjedt idegen nyelv a magyarságnál (u. o. 202. lap), a kazár birodalomból sok néprész jutott az avarokhoz, az avaroknak is sűrű összeköttetésük volt a bizánci birodalommal s nyelvi kapcsolataik a szlávokat is figyelembevéve, épp olyan volt, mint a kazároké, tehát a székelység, a székely rovásírás kialakulására a helyzet és az előfeltételek az avaroknál is megvoltak. A bolgárság itt is, – ott is az onogurok és Attila hunjai összekeveredéséből alakult ki, ami a magyarság hun kapcsolatának is alapja. Ami a székely és avar kapcsolatot illeti, a Csiglamező és székely névnek magyaroztatását illetően Németh Gyula is elismerte Thury József megfejtésének helyességét („Thury József lev. tag emlékezete” Bp. 1934. 19. 1.)

A székely nemzet a magyar mellett már a honfoglaláskor megkezdte a maga autonóm életét. Az ország magyar volt, a székelység külön nemzeti élete csak annyi lehetett, amit a magyar főhatalom engedett. Ha a székelység része volt a kabar törzsnak, volt oly törzsi élete, mint a kabarnak, mely Konstantinos ismertetett tudósítása szerint a magyarsággal csak laza összeköttetésben volt.

Az Erdélybe telepedett magyar nemzetségek a nemzetségek alatt folytatták a maguk életét a nekik jutott területen nomadizálva, a nemzetségek hadi szempontból a törzsfő alá voltak rendelve. Erdélyben két magyar törzsfőről tudunk: a Szamos folyó vidékén a Kundu-törzsről, a Maros mentén Gyulafehérvártól Marosvárig a Gyulák törzséről. Egyéni földtulajdon nem volt,) a föld a nemzetségé, csak ingókra volt tulajdonjog; a nemzetség tagjai közt a vitákat a nemzetségfő intézte a nemzetség tagjainak a jelenlétében, a döntéssel meg nem elégedő fél a törzsfőnek elé és annak gyűléséhez is vihette, de a törzsfői hatalom később nagyon elhalványodott. A honfoglaló magyar nemzetségek leszármazottjaiból alakult ki a magyar nemesség, mely jogait az ősoktól örökölte, de ha a nemzetség, vagy törzsfő felhívására nem fogott fegyvert, vagy azokkal Összetűzött, szabadságát veszítette. Már a törzsszervezet idejében is voltak várak – talán földvárak, amelyeket a meghódított lakosok építettek s amelyeket a honfoglaló magyarság szintén felhasznált. Szent István idejében ezek a várak lettek a további kialakulásnak alapjai, belőlük alakultak ki a várispánságok – az u. n. királyi vármegyék, amelyek mellett a magyar honfoglalók utódai, a magyar nemzetségek a maguk törzsszervezetében, a nemzetségfő bíraskodása és hatósága alatt tovább folytatták életüket. A magyar törzsszervezet törökös szervezet volt, hisz a beszervezést a bolgár-törökségtől kapta; e szervezet elsősorban politikai volt. A verség mellett a csatlakozottak is befogadást nyertek, ezáltal a befogadó törzs részesei lettek, annak nevét viselték.

Minden török népalakulat életében három tényező működött közre: a természetes szaporodás és pusztulás, új népek, vagy néprészek, önkéntes, vagy önkénytelen csatlakozása és egyes néprészek leválása.¹⁵

Nem volt hát akadálya annak, hogy az Erdélyben talált lakosság a magyarsághoz csatlakozzék. *Nem való az a tanítás, hogy a magyarság az itt talált népeket leigázta.* A szövetség egy erős szervező keze alatt megerősödött; példa erre Árpád és Géza vezér uralkodása.

A török nomád államoknak, így a magyarnak is sajátosága volt az egyes néprészek, törzsek önállósága, amelyek a magyaroknál Zoltán, Fájusz és Taksony alatt önállóságukat úgy-

¹⁵ Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása” 12. lap.

szólván visszanyerték. Az egységes török nomád állam kisebb és nagyobb alkotó részei gyakran nem egynyelvűek, az egységes név alatt szereplő török népek gyakran nem etnológiai, hanem csak politikai egységek. Így történt a magyarságnak idegenek, sőt hadifoglyok által való megerősödése a X. század első felében, akik csak olyan tett miatt lettek szolgák, ami miatt a született, magyarok-is. Ez a titka a magyarság későbbi hatalmas felszívó erejének. A magyar törzrendszerben is megvolt a törzsek rangsorozata. Előbb az Előd, később az Árpád törzse volt a vezető. A népnevek politikai egységet, nem fajit, és etnográfiait jelentenek; ezért lett mindenki, ki a magyarok közé települt, magyar. A népnév hódítás útján átment más népre is, így volt a honfoglaláskor itt talált népekkel. Népek, törzsek és nemzetségek nevei a törökségben gyakran fennmaradtak helynevekben, épp, így méltóságnevek is változnak helynevekké; ez magyarázza meg Magyarországon a sok Gyula és Csaba, Keszi, Kér, Tarján stb. neveket.

A magyarság az ugor korszakban ismerte a juh, ló, nyereg, a juhtenyésztés, halászat szavait. A földművelést, állattenyésztést és sok más egyebet a bolgár-törököktől sajátította el. Szervezeti tekintetben fontosabb volt a magyarságra az uráli, a műveltségi tekintetben pedig a kaukázusi hatás. A had, nem és ág megvolt az Uraiban is, de a török hatás – a töröktől nyert megszervezés – által alakultak a magyarság részei jól összefogott, könnyen mozgó politikai és hadi egységekké; de ezekre az ősmagyarságban is megvolt az adottság s a bolgár-török-magyar érintkezés minden valószínűség szerint még a magyarság legősibb Urai-vidéki hazájának tájékán megkezdődött.

Pauler Gyula¹⁶ szerint a magyar törzrendszer a X. században teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt. A nemzetségi ági kötelék még fennmaradt s hatását érezte a birtoklásban és a bíraskodásban. Ha a magyar törzrendszer a XIV. században szűnik meg, a magyarok közt egy besenyő és egy kun nevű törzs is keletkezik. E népek, épp úgy, mint a székely, megtanulták a magyar nyelvet. A „magyar” (megyer) törzsön kívül a magyarok többi törzsei török eredetűek. A „magyar” törzs finn-ugor rokonaitól való elszakadása után török környezetben élt, hozzá csak török törzsek csatlakozhattak. Szervezet, alakulási képesség és lehetőség szempontjából a „magyar” törzs török. Azzá vált már a magyar-bolgár érintkezés első szakában.

A magyarság egy nagy finn-ugor és hat-nyolc török törzs egyesüléséből keletkezett.¹⁷ Ennek az összeolvadásnak azonban nem egy általában török jellegű nép lett az eredménye. E jelleg már akkor kialakult, mikor a bolgár-török népek köte-

¹⁶ „Magyar nemzet története Szent Istvánig” Bp. 1900. 208. 1.

¹⁷ Németh Gyula id. m. 276. 1.

lékében az Urai-vidéki hazából elindult. A magyar nyelv már a VI. század közepén egységes volt.¹⁸ így akkor már, midőn az avarság magyar törzseket sodorhatott magával. A magyar nyelv alapján finn-ugor, ezt sajátították el a magyar törzshöz csatlakozott török néprészek, köztük a székely is; a türk-, bolgár-török nyelv csak a XI. században tűnhetett el.

A székelyek megtartották ősi nemzetségi szervezetüket.¹⁹ Hat nemre voltak oszolva s minden nem négy ágából állott sa székelyek egyformán szabadok és egyenjogúak voltak, a magyar állammal szemben alig volt más kötelezettségük, mint a katonáskodás. A földbirtok közös nemzetségi vagyon volt. A székelyek foglalkozása főként állattenyésztés; a helynevek azt igazolják, hogy a Székelyföldön szlávok is laktak, kik nem mások, mint az avarok által odasodort szlávok, kikhez a IX. században bolgár-szlávok s a XI. század végén Moldován keresztül jött orosz-szlávok is társulhattak.

Nem szenved kétséget, hogy a székely hat nemből álló törzsnek valamelyes főkormányzata volt. A nemeket és ágakat illetően a marosszéki vonatkozó adatok adnak felvilágosítást.²⁰ Ezek szerint Maroszáéken még a XVI. században is szorosan megszabott rendben követte egymást a bíróságban és hadnagyságban a hat nem valamennyi ága úgy, hogy huszonnégy év alatt a hat nem valamennyi ága viselte egymásután mind a bírói, mind a hadnagyi tisztet. Megvan az emlékük Kászonszékben is,²¹ nemkülönben Aranyosszékben is.²² Jakab Elek szerint élt az udvarhelyszékiek emlékezetében is. Megállapíthatjuk, hogy közös elem volt mindenik szervezetében az, hogy tisztjeiket a nemzetségek és ágazatok egymásutáni sorrendje szerint választották²³ s a tisztek évről-évre változtak.²⁴ Az ősi nemzetségi szervezetből a XIV. században fejlődött a székek intézménye. Ez időig okiratainkban „a székelyek földje” fordul elő, így 1224-ben „terra Sebus”, 1291-ben Bencenc fiai minden szabatosabb megjelölés nélkül a székelyek nemzetéből valóknak íratnak.²⁵ 1252., 1291., 1301., 1313., 1319., 1320., és 1324. évi oklevelek²⁶ csupán sebesi, aranyos-melléki, udvarhelyi, kezdi és csiki székelyeket ismernek. A legelső szék elnevezés

¹⁸ U. o. 278. lap.

¹⁹ 1934-ben a Nemzeti Figyelő bpesti lap s a „Csiki Lapok” Csíkszeredában megjelenő lapban (1934. máj. 15.-aug. 15-ig) „Székely eredet kérdés újabb megvilágításban” című tanulmányomra utalok.

²⁰ Sz. okl. t. II. 79, 81, 140, 141. 1.

²¹ Emlékirat Kászonszék Csíkszéktől való elválásáról a XVI. század közepén. – Sz. okl. t. I. 297-301. lap.

²² Sz. okl. t. I. 296. lap.

²³ Verbőezi: H. K. P. III. T. IV.

²⁴ 1505. évi nov. 23-i székely nemzetgyűlés végzése. Sz. okl. t. I. 376. 1.

²⁵ U. o. 24. 1.

²⁶ ü. o. I. K. 9, 22, 26, 29, 33, 35, 37, 42. lap.

1349-ben fordul elő.²⁷ A letelepülésről annyit tudunk, hogy megvolt a „székelyek földje”, amelyen, míg le nem telepedtek, nomád életet éltek. *Hogy ez mikor szűnt meg, pontosan nem, 'd-juk, de a százszok bejövetelekor (1140-1150) a székelyek már le voltak telepedve.*

Kétségtelen, hogy a székelyek a maguk földjén saját nemzetségi szervezetük alatt éltek és a legősibb nemzetségi tisztviselőjük a hadnagy, ki a nemzetség feje és annak a családnak, mely e tiszt viselésére jogosítva volt, mindig a legidősebb tagja. Hatáskörébe tartoztak a nemzetség s a had összes ügyei. Amint az egyéni tulajdon terjedt, épp úgy történt a székelyek közt is az ősi nemzetségi szervezet felbomlása s csak a széki kialakuláskor tűnt fel a bírói tisztség, amelyről csak a XIV. században van emlékünkhöz.²⁸ Régi emlékeink szerint a hadnagy mindig néhány előkelő emberrel képviselte a nemzetség érdekeit.²⁹

A székek legelső csíráját a nemek, vagy még nagyobb valószínűséggel a törzsek különállásában kell keresnünk. A sepsi, kezdi, telegdi, csiki székelyeket már a székek kialakulása előtt megkülönböztették az okiratok s hogy itt nem földrajzi névről van szó, kitetszik abból, hogy e nevek a Székelyföldön kívül mindenütt oly helyen fordulnak elő, hol kétségtelen nyomai vannak a székelyek egykori ott tartózkodásának. Nagy Géza³⁰ szerint a székelyeknek eredetben hét csoportja volt: az egyik Udvarhelyszéket – az egykori Telegd-földet – vette birtokába, honnan a Vargyas mellékére is kiterjeszkedett; a másik a Maros-menti vidéket, a harmadik Csikót s majd Kászont, negyedik Felcsikot és Gyergyót, az ötödik Sebes, vagy Sepsiföldet és Erdővidék egy részét a hatodik Orbait, a hetedik Kézdit vette birtokába és Kézdiből egyik raj a XIII. század második felében Aranyost szállotta meg. Amennyiben e hét csoport eredet szerint különbözött egymástól, annyiban a főtörzsek ma is kiválnak: egyfelől a Küküllő-Maros-Homoród-mentiek, másfelől meg a háromszékiek és azután a Csik-gyergyóiak alapjában eltérő tájbeszédük különfélesége szerint.

A székelyeknek saját főhatósága mikor szűnt meg, nem tudjuk. A székely ispánnal, mint királyi ispánnal, a XIII. század elejétől találkozunk s az erdélyi székelyek is akkor jelennek meg okiratainkban. A XIV. században a székely ispán jövedelmét a görgényi és töröcsvári uradalmak szolgáltatták.³¹

A székelyföld közötti várak nem tartoztak a székely

²⁷ 1349-ben districtus Sebes, 136fi-ban Siculi nostri Sedis Sebus – Sz. okl. t. I. k. 56, 70. lap.

²⁸ 1407. Kézdiszékből Sz. okl. t. I. k. 102. 1.

²⁹ Udvarhelyszéken 1280. Sz. okl. t. I. k. 306. 1.; Csikban 1324. I. k. 42. lap.

³⁰ A székely nemzeti múzeum értesítője Sepsiszentgyörgy 1891. II. r. „Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyük” 256. lap.

³¹ Sz. okl. t. I. k. 60, 61, 63, 64. 1.

ispán hanem az erdélyi vajda alá; ez azt mutatja, hogy a *székely ispán eredetben nem volt az állami fennhatóságnak képviselője*, hanem olyan méltóság, amelyet királyaink az állami hatalom szervezésekor készen találtak.³² Törzsfőnöki minősége a későbbi időben is kidomborodik: háború alkalmával ő vezette a székelyeket,³³ az ő jelenlétében tartattak a nemzeti és székgyűlések, amelyeken a peres felek közti egyezségek, ítéletek és egyéb végzések az ő hozzájárulásával jöttek létre,³⁴ szék- és nemzetgyűlések idején kívül is intézkedett a székelyek peres, vagy egyéb ügyeiben,³⁵ az erdélyi három nemzet gyűlésein a maga mellé vett hadnagyokkal és bírakkal ő képviselte a székelyeket,³⁶ később az ő feladata lett a székelyek három osztályának – az előkelőknek, lófőknek és közrendűeknek – egymás-közi viszonyára ügyelni.³⁷

Ezt a nagy hatáskört reá, mely a székelyek belső életének minden viszonyára kiterjedt, semmiesetre sem az állami fennhatóság ruházta. Ellene mond ennek minden, amit csak a székelyek történetéből tudunk, így: a székelyek magatartása, kik folyton a legnagyobb féltékenységgel viseltettek az államhatalom beavatkozásaival szemben és szívósan ragaszkodtak régi szabadságukhoz, de ellene mond az a kétségtelen tény is, hogy az államhatalom körébe eső intézmények nem tartoztak a székely ispán hatósága alá. Mindezek vezettek annak megállapítására, hogy a székelységnek volt a fejedelme a Constantinus által említett kabar fejedelem.

Ebben volt a székelység ereje, amelyet a királyi hatalom akkor megtörni nem, csak ellensúlyozni tudott. Az ellensúlyozásra két mód kínálkozott: az első, a székely ispánságot mindinkább bevonni az állam fennhatósága körébe, mit azáltal értek el királyaink, hogy az állás betöltése felett ők rendelkeztek. Természetesen ez csak fokozatos átmenetek után volt lehetséges és százados fejlődés előzte meg a királyi jog oly mérvű kiterjedését, hogy a székely előkelő nemzetségek melőzhetők voltak, hisz a királyi hatalomnak útjában állott, hogy a székely földön nem volt *ius regium*. Minden székely úgy tudta, hogy kardjával szerezte birtokát s ez a magyar uralmat megelőzte. A királyi hatalom beavatkozhatása a királyi hatalom fénykorában a XIV. században következett be, midőn nem székelyek is lehettek székely ispánok.

A másik módot, mely egyúttal a székely ispán hatalmát ellensúlyozta, oly intézmények szervezése szolgáltatta, melyek

³² Nagy Géza id. m. 268. 1.

³³ Szoboszló fia Bagomér IV. Béla 1235. év előtti okiratában: a Bolgárországi hadjáratban. – Fejér C. D. IV./I. – 21-27. 1.

³⁴ Sz. okl. t. I. k. 51, 102, 105, 205, 206, 157, 158. 1.

³⁵ U. o. I. k. 163, 164, 188, 189, 109-111, 125, 190. 1.

³⁸ U. o. I. k. 139, 206. 1.

³⁷ Sz. okl. t. I. k. 48, 206 1

az államérdekeket képviselték a Székelyföldön. Az Árpádok korában a várispánságok voltak a királyi hatalom szervei. A királyaink meg is kísérelték azoknak a Székelyföldön való felállítását. De ez csak félig sikerült a székelység közti királyi birtokokon lévő várak által; de a székelyeknek nemzeti szervezete teljes épségében sokáig fennmaradt s a várispánságok fejlődését megbénította; a Székelyföldön oly alakulás, mint Magyarország többi részében, nem jöhetett létre. A nemzetségek nem olvadtak be a megyébe, de az egykori várjavak is megőrizték különállásukat a székelyek terjeszkedési törekvései ellenében. Ez pedig végeredményében odavezetett, hogy a székely intézmények és a Székelyföldre ékelt egykori várbirtokok külön fejlődtek egymás mellett s egészen a legközelebbi múltnak kellett bekövetkeznie, hogy a székekből s Felső-Fejérmegye részeiből egy kikerekített törvényhatóság alakuljon.³⁸

3. §. A szászok és oláhok betelepítése és elhelyezkedése a nemesi vármegye kialakulása előtt.

Magyarország biztonságát már Szent István óta veszélyeztették a bessenyő és kun beütések. A görög császárok is felhasználták e népeket politikai céljaira. Bizánc 1018-ban Bulgáriát leverte, így határa a Magyarországtól nem messze levő Timok folyóig terjedt a Duna jobbspártján. Kívánatosnak mutatkozott Erdély határainak megerősítése. Erdély Ééleti s részben déli határait a székelyek védelmezték. Nyitva voltak északkeleten a radnai- és borgói-szorosok, délen pedig a bodzái-, tömösi-, töröcsvári- és vöröstoronyi szorosok, az ezeket követő déli határt a Hunyad-megyei magyarság védelmezte. Az említett szorosoknál lévő területek lakossága nagyon gyér volt s közelükben alig voltak királyi várak.

A Rajna folyó torkolatánál a tenger Hollandia és Flandria partvidékeinek egy részét elborította, a népnek onnan menekülnie kellett, ez a nép egyébként a szerzetesek és kereskedők révén Magyarországgal összeköttetésben állott. A Rajna torkolatától, Maas, Mosel folyók vidékéről s a Közép-Rajna folyásától Luxemburgból, Aachen, Trier, Köln, Düsseldorf környékéről, valamint Lohne és Seeg közeléből igen sokan jöttek Bellis nádor hívására Magyarországra, mert a nádor különböző kiváltságokat helyezett kilátásba. Apró csapatokban, nem egy helyről jöttek, a német nyelv különböző szójárásait beszélték. Egy részük a Szepességre ment, más részük Magyarországon át és a Szamos völgyén jött be Dés, Kolozsvár, Torda és Enyed felé haladva, így érkezett Vine (Alvine) és Borberek tájára.¹

³⁸ Nagy Géza i. m. 273-274. lap.

³⁹ G. D. Teutsch: „Geschichte der Siebenbürgischen Sachsen” Herrmannstadt, 1852. I. k. 17, 21. 1.

Első telepeik voltak Karakó (Krakkó), Krapundorf (Magyarigen) és Rams (Sard),² mely helyek a vajda és megyei ispán joghatósága alól kivétek, megengedett, hogy a német vendégek bírójukat és papjaikat maguk választhassák. A bejött apró csapatok a magyarok és a király tetszését megnyerték s nagyobb csapatokat édesgettek be, amelyeknek letelepedési helyül egy jókora pusztaságot – kevés lakosságú vidéket (déserta) – jelöltek ki a nem védett vöröstoronyi-szoros környékén, a mai Szeben vidékén, mely egyelőre Szeben, U jegyháza és Nagysinkszéket foglalta magába, későbbi rajok özönlötték el Szászvárost, Szászsebest, Szerdahelyt» Kőhalom és Segesvár¹-szék területét. E terület a Nagyküküllő, Maros és az Olt folyók közt fekszik, a Homoród patakjának az Oltba való beömléséig. A szászok ezt a területet „das alte Land”-nak nevezték s ez Fejérmegyének volt alkatrésze; Szászsebes környéke „Erdőalji kerület”-nek (Unterwaiden) hivatott.

E területen, mint II. Endre 1224. évi szabadságleveléből kitűnik, több ispánnak volt joghatósága. Azok a német vendégek, kik későbbi rajokban jöttek be, így külön-külön alapítottak egy-egy községet, a már létező kiváltságolt helyek mintájára nyerhettek kiváltságot (exemptio); de ez a nagyobb tömegekben bejöttekkel szemben akkor – a királyi hatalom virágzása idejében – meglehetősen nem volt; e nagyobb tömegnek a királyi megye keretei között kellett elhelyezkednie magyar ispán alatt s csak községi autonómiájuk indult fejlődésnek, vagyis az odatelepültek régi német lakhelyeinek községi szokásai szerint választottak bírót és papot, szokásaik szerint törént a bíraskodás is.³

Később is nagyobb csapat jött, azok a kijelölt pusztaságon nem fértek s a Székes völgyéből a Küküllő völgyébe húzódtak, így alakult meg Medgyes és Selykszék ?.. a későbbi Kétszék - míg az előbbi terület, mivel Szebenen – mint központonkívül még hét székből állott, *Hétszéknek* neveztetett. Medgyes és Selykszék területe a székely ispán hatósága alá jutott. Egy harmadik nagyobb csoport a *Nagyszamos felső vidékét szállotta meg, Deés és Rettegtől*; ez a terület négy részre oszlott: a.) besztercei, b.) királyi, c.) ezek két oldalán lévő vegyes-

² Wenzel Gusztáv: „Adalék az erdélyi szászok történetéhez” (értekezések a történelmi tudományok köréből, kiadja a M. Tud. Ak. III. k. 1873.) 5. és köv. 1., 181. II. függ. 1-2. regiszt.; G. D. Teutsch: „Geschichte der Siebenbürgischen Sachsen” Herrmannstadt, 1899. I. k. 14. S.; Pauler Gyula: „Magyar nemzet története az Árpádok alatt” Bp. 1893. I. k. 319-331. 1.; Zimmermann és Werner: „Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen” Herrmannstadt, 1892. (ezenül a jelzése Z. U. W.) I. k. 9. lap; Hunfalvi Pál: „Magyarország Ethnographiája” Bp. 1876. 444. és köv. lapok; Pesthy Frigyes „Eltűnt régi vármegyék” Bp. 1880. II. k. 7, 12, 17, 40. lapok.

³ Z. u. W. I. B. 9. S. Teleki kódex I. k. 1. 1., Z. u. W. I. B. 43. S., Teleki-kódex I. k. 2. Z. u. W. I. B. 77. S.

nyelvű községek, nyilván a betelepült északi szlávokkal vegyessen, d.) a tekéi. A két első királynéi birtok lett s a tárnokmester alá jutott; a két utóbbi pedig megyei kormányzat alá került. Ezeknek is a székely ispán volt a főhatóságuk.⁴

II. Endre idejében a magyar koronához tartozott Moldva és Havasalföld is. II. Endre jónak látta Magyarország déli határait a bodzái, tömösi, ósánci és a töröcsvári szorosok táján megerősíteni.” E területre 1211-ben behívta a német lovagokat,⁵ nekik adta a Borzaföldöt (Barcaságot), feljogosította őket, hogy azt benépesítsék, de megtiltotta, hogy székelyeket és magyarokat vigyenek oda. E terület kezdődik Halmágy várgyepünél (Kőhalom környékén az Olt balpartján), innen a határ húzódott Ugra gyepejéig, onnan az Olt mentén a miklósvári gyepejéig, – hol a Tatrang az Oltba szakad, – innen fölfelé halad a Tatrang eredetéig, itt keletre fordulva megy a Tömös eredetéig, majd a barcasági déli hegyláncolat élén a Barca patakig, innen Töröcsvár és Zernest közt a Sinka patak mentén viszatért Halmágyhoz.

Mikor építették a magyarok, vagy a székelyek az említett gyepeket, nem tudjuk; nyilván nagyon régiek voltak. A miklósvári gyepe igazolja, hogy a székelyek a XII. századot jóval meghaladó időben már állandóan le voltak telepedve. Miklósvár nevéből az tűnik ki, hogy az említett adományokirat kibocsátásakor már a temploma is állott, mert annak védszentjéről kapta a Miklós vár nevet.

A lovagok a nekik adott területre német és bessenyő lakosokat telepítették.⁵ II. Endre 1212-ben e területet kiegészítette⁶ Kyén-nel, Bodolával, Márkosfalvával. A lovagok Nyénen várat építettek (Krucpurg).⁷

Úgy ez, mint a szászok többi területei előzően gyér lakosságnak voltak. Azokra a Hétszék kivételével a szászok közé más fajú népek is telepedtek, akiket a szászok javarészből felszívtak. A magyarság felszívó ereje, amely a honfoglalástól 1150-ig a más fajú lakosságot majdnem egészen magába olvasztotta, a szászok közül alig tudott valamelyes kis részt áthasonítani. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a szászok az általuk megszállott területen alig találtak fajmagyarságot, hanem bolgár-szlávokat. Medgyes, Selyk, Szászkézd 1150 körül Küküllő megye részei voltak, nevüket valamely okból odahúzódtott székelyektől kaphatták, de nem tartoztak a Székelyföldre; csak így telepedhettek oda a szászok. Hogy a magyarság a szász-

⁴Z. u. W. I. B. 124. S.

⁵U. o. I. B. 11. 77. S.

⁶A bessenyőktől, vagy előbb otlakó bolgár-törököktől eredhet Brassó neve, melynek jelentése: Világosviz (Rásonyi Nagy László: „A Brassó név eredete”. Bp. 1929.

⁷Z. u. W. I. B. 14. S.

ságra kevés hatást gyakorolt, annak oka másfelől, hogy a szászoknak nagyobb kultúrájuk volt, így faji öntudatuk is erősebb és magukat a magyarságtól izolálták.

A lovagrend nemcsak világi, de egyházi mentességet is kapott. 1213-ban Vilmos erdélyi püspök nekik adta a tizedet, magának csak azt tartotta meg, ami neki a lovagok földjére bemenő székelyektől és magyaroaktól járna.⁸

A lovagrend a király feltételeit nem tartotta be, a földvárak helyett kővárakat épített, féktelenkedett, a határokat kitolta. Ezek miatt a király az adományt visszavonta, később azonban megbékült, sőt 1222-ben, midőn a lovagoknak adott terület benépesítése már be volt fejezve, az adományt kiterjesztette a Havasalföldnek a Buzeu jobbpartjáig eső részével, amibe Bukarest is beleesett. Ez utóbbi adománylevélben a király megengedte, hogy a lovagok a sót vámmentesen szállíthassák a székelyek és a blakkok földjén.⁹

A német lovagrend egy kis tartományt kapott, amelyben német államocskát akart berendezni s azt a pápának hűbérül felajánlotta.¹⁰ Erre a király IV. Béla ifjabb király kívánságára a német lovagokat az országból kiűzte, kik azután megalapították Poroszországot. II. Endre a Barcaságot a székely ispán hatósága alá rendelte, hol nemsokára feltűnt Brassó és megindult a brassói és a barcasági szászok élete.

II. Endre alatt a királyi tekintély nagyon megingott, másfelől megindult a várjobbágyok részéről a folyamat a nemességgel való összeolvadásra, a nemesség részéről pedig jogaiknak az ország báróival szemben való biztosítási törekvés. Jogaiknak körvonalazására a nemesek az 1222. évbeli forradalmukkal a királyt az ügynevezett „Aranybulla” kiadására kényszerítették. Az erdélyi német vendégek, akik a királyt anyagi bajaiból is kisegítették, azon ürügy alatt, hogy a királyi ispánok velük szemben jogfosztásokat követtek el, II. Endrénél 1224-ben kieszközölték, hogy a Szászvárostól Barótig terjedő területet – vagyis az „Alte Land”-ot – a több ispán illetékességének megszüntetésével egy ispán – a szebeni – alatt egyesítse. Ezáltal a magyar és a székely terület mellett létesített a külön szász terület s a *szász Erdély harmadik nemzetévé lett*. Az erre vonatkozó királyi okirat volt a szászok arany szabadságlevele, az *Andreanum*. Eredetije nem maradt meg, csak L. Károly 1317. évi eredeti átírását ismerjük. „E királyi adománylevelének a legkritikusabb pontja a következő: „Ita tarnen quod universus populus incipiens a Varas usque in Boralt, cum terra Syculorum terrae Sebus, et terra Daraus

⁸ U. o. I. B. 15. S.

⁹ U. o. I. B. 18-20. S.

¹⁰ U. o. I. B. 28-29. S.

¹¹ U. o. I. B. 34-35. S.

umis sic populus, et sub uno Judice censeantur.” Omnibus Comitatus praeter Chybiniensem cessantibus raditus. Ezt Tagányi Károly és Hóman Bálint¹² után ekként fordítom: \$gy legyen a nép Varastól (Szászvárostól), Barótig, mely Erdő vidéke és a székelyek Sebus földjén van s a nép fölött csak egy ispán bíraskodjék, a szebenin kívül minden más ispánság szűnjön meg.¹³ Elrendelte a király, hogy a mindenkori szebeni ispán ebbe az ispánságba senkit se tegyen be, tisztet a szászok válasszanak, de olyat, ki a legalkalmasabb; köztük pénzkicsérlésből a kincstár hasznát ne húzzon; kamaranyereségül az ottlakó szászok 500 márkát kötelesek fizetni, mi alól közülök senki, vagy bárki más, ki ne vétessék, csakis az, akinek erre kifejezetten különös kiváltságlevele van; ezt a pénzt a III. Béla által engedélyezett súlyban fizethetik; e pénznek felvételére küldött királyi embereknek napidíjakat fizetni kötelesek. Az ország határain belül 500, a határon kívül, ha a király személyesen megy 100, ha jobbágyát (valamelyik főtisztjét) küldi, akár barátja segítségére, akár saját ügyében, 50 katonát kötelesek kiállítani. Papjaikat maguk választják és praesentálják s a tizedet neki fizessék és az egyházi jogokat illetően régi szokásaik szerint járjanak el. Felettük csak a király, vagy a szebeni ispán ítéljen. A szebeni ispánt a király rendeli ki. Bíraskodásnál az ő szokásjoguk alkalmaztassék. A király elé csak akkor idézhetők, ha a bíraskodást a saját bírójuk elmulasztaná. A blakkok és bessenyők erdejét a vizekkel együtt nevezett blakkok és bessenyőkkel közösen használják, amiért semmivel sem terhelhetők. A király megengedi, hogy az adományos szászoknak külön pecsétjük legyen. Ha valaki közülök perel valakit

¹² Lásd Hóman Bálintnak: A magyar nyelv XVI. 1920. évf. 116. és köv. lapjain „Daróc” című tanulmányát. Daraus értelme „Erdővidék”, mely a székelyek Sebus földjéhez tartozott és hol Bárót feküdt.

¹³ Több nevezetes történetíró ezt a szöveget aként fordítja: Egy legyen a nép Várostól Barótig a székelyek Sebus és Daróc földjével együtt és szerintük Sebus alatt Szászsebest, Daraus alatt Darócfalut kell érteni. Ennek helytelenségét mutatja, hogy „terra” nagyobb területet jelent. Hol volt ez a nagyobb terület Szászsebesnél és Darócfalunál? Ha a király ezekre gondolt, akkor nem „terra”-t, hanem „vüla”-t íratott volna az okiratba. Szászsebes 1206-ban már szász birtok és szász decanatusnak a székhelye (lásd: Szereday Antal: „Series antiquorum et recentiorum episcoporum” Alba-Carolina 1790. és „Notitia veteris et novi Capituli” Alba-Carolina 1790. című mű I. 4. és II. 4. lapjait, hol Szászsebes Sabes név alatt fordul elő. Szükségtelen volt tehát, hogy II. Endre Szászsebest 1224-ben csatolja a Hétszékhez, amikor már úgyszólván a szászoké volt. E helyett Hómannal egyezően magyarázta zetelaki Sebetyén Gergely nagynevű erdélyi jogtudós, ki 1849-ig a kolozsvári róm. kath. lyceumban a hazai köz- és magánjogot adta elő. Az előadásainak kézírata zetelaki dr. Sebetyén Imre ny. kúriai bíró barátom birtokában van, ki szíves volt azt rendelkezésemre bocsátani. Ezeket az előadási jegyzeteket művem- során többször fogom idézni.

pénzért, csak köztük lakó tanúval bizonyíthassa, mert ők minden idegen *iuris dictio* alól fel vannak mentve. Porsót Szentgyörgy, Szentistván és Szentmárton napja körül nyolc napig szabadon hordhassanak. Adószedő rájuk ne szállhasson. Erdőt minden hozzátartozóval, vízhasználat és utakkal, mik a király ajándékai, gazdag és szegény egyaránt használja. A király jobbágysai (tiszte) közül a szászoknak adott területen se falut, se mezei jószágot a királytól egyik se kérhessen; ha valaki mégis megtenné, annak a szászok ellentmondhassanak. Ha a király rájuk száll, háromszoros szállásdíjat fizessenek, ha pedig a vajda megy hozzájuk a király érdekében, vagy rajtuk átmege, a kétszerest fizessék, egyet a be, másikat a kimenetelkor. Kereskedők az országban, ahol és hova akarnak, szabadon adó nélkül menjenek és térjenek vissza. Maguk közt vásárt adó nélkül tarthassanak. Ezzel született meg a szász nemzeti autonómia külön területtel, királyi ispán vezetésével és a szászok ügyeinek, pereinek saját tisztviselőik és bíráik elintézése mellett, a saját jogszokásaik alkalmazásával. A székely autonómiával egyez annyiban, hogy kötelesek voltak katonákat állítani, de a székelyek nem ily csekély számú katona kiállítására voltak kötelesek, hanem mint a magyar nemesek, személyes hadkötelezettségre voltak utalva. A szebeni szászok megkapták a blakkok és a bessenyők erdeinek közös használatát. A blakkok elnevezés, ha Anonymus III. Béla jegyzője és művét a XIII. század elején írta, az oláhokra nem vonatkoztatható, hanem bolgár-szlávokat jelent. A szászok, a nekik adott területért 500 ezüst márkát voltak kötelesek fizetni, ezt sokáig földbérnek tartották s ebből kiindulva az a jogi nézet volt uralkodó, hogy a szászokat a földre nézve nem illeti tulajdonjog, hanem az „*peculium*”. A székelyek földje ellenben ősfoglalási birtok, a székelyek adót fizetni kötelesek nem voltak, az úgynevezett „Ökörstést” ajándéknak tekintették, amellyel a székelyek a királynak trónraléptekor, házasságkötésekor és első fia születésekor kedveskedtek.

Vannak oly történetírók is, kik azt állítják, hogy a II. Endre által létesített eme szász autonómia szolgált a székely autonómia mintájául. Ezt a szász történetírás sem tanítja. Az előző fejezetben elmondottak után szükségtelen ennek cáfolatával bővebben foglalkoznom.

A szász önkormányzatban a szász ispán volt a király helyettese. Az ő kezében összpontosult a bíróság és a hadseregparancsnokság. A népnek békében főbírája, háborúban vezére. Méltóságának jelképe a buzogány, zászló és a kard. Ez utóbbi a bírói hatalom szimbóluma s jelképezi a büntető hatalmat élet és halál felett. Fellebbezés az ispán ítélete ellen csak kevés volt, ez esetben a király bírótársai csak szászok lehettek és a szászok szokásjoga szerint ítélték. A bírói hatalom ténylegesen is a nép kezében volt ebben a korszakban épp úgy, mint a szé-

kelyeknél. Igazságot szabad ég alatt szolgáltatnak, hol szabad polgárok gyűltek össze s a feleket közvetlenül meghallgatván, szívük, lelkiismeretük szerint ítélték, a bíró csak vezetőjük volt. Csak későbbi fejlemény a népnek követek útján való képviselése

Ebben a korszakban különleges szabadalmakat nyertek Torda, Deés, Szék, Kolozs német lakosai.” III. Endre 1292-ben megerősítette az Eisenwurzelből (Felső-Ausztria) Torockóba jött németek szabadságát,¹⁵ megengedvén, hogy hazai szokásait megtarthassák. Az Andreamum idején kerültek a szászok Éegen és a felső Maros vidékére, a tatárjárás után pedig a ki-pusztított Kolozsvárra.

A szászok között 1150-1301-ig tartott másfél század alatt az autonómia kárára szolgált, hogy közülök egyesek a magyar földön nagy vagyont szereztek, nemesekké lettek s a szászföldön is nemesi módon akartak élni, ezzel áttörték a polgárság egyenlőségi elvét, hisz mikor bejöttek, egyenlő sorsú és állású földművelők voltak. Másfelől pedig beházasodás útján magyar nemesek jutottak szászföldre, szász vagyonok urai lettek. Ez utóbbi különben nagyon nehezen történhetett, mert az Andreamum után a szászok az egységesített területet annyira sajátjuknak tekintették, hogy ott nem szásznak nem, engedték meg a tulajdonjogszerzést. A szászok közt ellenségeskedés keletkezett. Sok magyar úr, vagy a megyére ment szászok, kivítették a szászokat magyar birtokra s őket jobbágyokká tették. III. Endre 1291-ben megerősítette, hogy a nemessé lett s nemesi módon élő erdélyi szászok akként bírják javaikat, mint a magyar nemesek.¹⁶

Még hosszú volt az út, míg az erdélyi szászok a teljes egyesülést elérték, de sokkal jobb dolguk volt, mint a szepesi szászoknak, kik a városi autonómiánál többre emelkedni nem tudtak és sohase alkották meg a tartományi autonómiát.

Az oláhoknak első történeti nyoma Magyarországon és Erdélyben a XII. század végén van. E mű első fejezetében reámutattam, hogy Anonymus a blakk népnév alatt nem értette azt, akit mi oláh-románnak hívunk, ő bolgár pásztort értett. Epp ilyet érthettek az ő korának megfelelő időben keletkezett 1213 és 1224. évbéli okiratok is. IV. Béla 1256. évben kiadott oklevelében¹⁷ találkozunk kifejezetten az oláhokkal, midőn a király a székelyektől és oláhoktól járó ökör, illetve juh-illetményét átengedi az esztergomi érseknek saját tizede törlesztésére, amit 1263-ban megismételt.¹⁸ Az előbbiben olvassuk: „Ex parte

¹⁴ Z. u. W. I. B. 181. S.

¹⁵ U. o. I. B. 182. S.

¹⁶ U. o. I. B. 172. S.

¹⁷ Sz. okl. t. I. K. 13. 1.

¹⁸ U. o. I. k. 14. 1.

Siculorum et *Olacarum*”, az utóbbiban: „Ex *Olachis* et Siculis”. Ez időtől lesz a blakk és olacus egy jelentőségű, bár Kézai blakk szó használata ezt nem fedi, mert Erdélyre vonatkozó adatait másodkézből kapta.

Nem tagadja senki, hogy az oláh-román nyelv a latin nyelvből ered. Ha a román történetírók erről vitatkoznak, nyitott ajtót döngetnek. Ők azt akarják elhíttetni magukkal s a nagyvilággal, hogy Erdélyben 106-276-ig a dákok és a rómaiak összeforrottak, itt született meg a román nyelv, innen ágazott szét. A római légiók kivonulása, vagyis 276. után a magyarok bejöveteléig a havasokba húzódva, pásztorrá változva rejtőzködtek, Tuhutum magyar vezért ők választották Erdély fejedelmévé, de a magyarok őket szolgaságba uszították és tartották.

Az oláhoknak római eredetét I. Mátyás uralkodása alatt Bonfinius hirdette először. E gondolatot pártolták Ranzanus, Aeneas Silvius (a későbbi II. Pius pápa), kik szintén Bonfinius kortársai voltak. Ezt nem tagadjuk. Csak a XVIII. század második felének első éveiben Anonymus műveinek kinyomatása után kezdődött az erdélyi oláh continuitás tana és az 1500 éves erdélyi lét meséje.

A román (oláh) nyelv nem a Duna balpartján keletkezett, mert nem keletkezhetett. Az oláh nép a latinak délkeleti ága. Itáliát a délkeleti csúcsánál, Otrontónál, csak 80 km. széles tengersizoros választja el a Balkán-félszigettől, hol e szorossal szemben vannak a Pindus hegység legeltetésre alkalmas oldalai és mezői. A római birodalom urai már a I-IV. századokban szállították a délitáliai hegyekről a Pindus mentén lévő birtokaikra, hegyi pásztorokat (*Italorum coloni*). 398-402. években a nyugati gótok a Pindus hegy környékét (*Thessalia* és *Epirus* vidékeit szörnyen elpusztították, lakosait kiirtották; 410-ben Róma kirablása után Dél-Itália és Calabria tartományába vonultak, ekkor Dél-Itáliából számos hegyi pásztor menekült az otrantói szoroson át a kelet-római birodalomba. A Balkán félszigeten elfoglalták a Pindus hegy akkor pusztá környékét s 410-800 években külön nyelvű néppé alakultak. Nyelvükben a latinból eredő 1947 szó közül 210 a délitáliai nyelvjárásokkal áll legközelebbi rokonságban.¹⁹

Azt, hogy az oláh nyelv a Pindus hegy környékén alakult, kétségtelenné teszi a latin eredetű szavain ma is meglátászó albán hatás, ugyanis a többi román nyelvtől eltérően a névelőt hátraveti (pld. az olasz „il uomo” oláhuul „omu-1”) és a 11-19 számneveket teljesen albán módra képzí (11 = unspre-zece);

¹⁹ Dr. Karácsonyi János: „Száz ezer baj, millió jaj egy tévedés miatt”. Nagyvárad, 1911. 2. lap; Puecariu Sextil: „Ethymologische Wörterbuch der Rumänischen Sprache”. Heidelberg, 1905.

az „n” hangot „r”-re változtatja (rotacizmus) ; az „a” hang (e vagy ö) képzése.

Az oláhok 410-800-ig a görögöknél ismerték meg a keresztény vallást, de csak külsőleg. A görög keresztény vallás külsőségeit vették át. Az egyházi nyelvükben így lett: biserica (bazilika), a pap = pópa, a tanító = dascal (didaskalos) az ördög = dracu (drakon), a pokol = jád (hades), a templomlámpa = fanar, a templomkép = ikona, szerzetes = kalugyer, az út = drum, hiány = lipsa, téglá = karamida, tanú – marture; a Vaszi, Gheorghe, Demeter, Paraskeva görög nevek használata is így honosodott meg náluk.

A Pindus mentén kialakult oláh népet szláv gyűrű vette körül. A szlávok 587-ben elfoglalták Hellast s 597-ben Macedóniában megtelepedtek s megkezdődött az albánnál, görögknél sokkal erősebb szláv hatás s századokon át tartott, így tömérdek szláv kölcsönző ment be az oláh nyelvbe.

A szlávok nevezték el az oláhokat volch, voloch, majd vlach, valach szóval, mert ők az *V. és VI. században minden román nyelvűt a gótból kölcsönözve vlach szóval jelöltek.*²⁰

A görögök és szlávok közt 500-800-ig folyó harc nem engedte, hogy az oláhok földműveléssel, vagy iparral foglalkozzanak. Hegyi pásztorok maradtak e hosszú időn úgyannyira, hogy a vlach szó értelme hegyi pásztor lett. A pásztor vándoréletet él, az oláh is vándornép lett. A X. században ellepte a Vardar és Struma folyók vidékét, ezért ott 1014-ben tiszta oláh helyneveket találunk.²¹

Először észak felé húzódtak, mindenütt a hegyek mentén. 976-ban Kastoria és Presba között említik őket. A Prilep mellett lakókat 1270, az Üszkőb (Scopia-Szkópia) mellett lakókat 1290. táján kelt oklevelek sorolják fel.²² A Vardar és Struma felső folyásánál már 1014. előtt sokan laktak, 1014-ben e vidéket a görög császár alatt kimpolungi és klidioni hegy-szorosokat ostromolta, e helynevek csak már előbb otlakott oláhoktól eredhetnek.

Az Üszkőb (Scopia) felett lévő Koradag (vagy Csernagora) hegnél vándorló oláhság két ágra oszlott. A kisebbik ág északnyugatra ment s a XIII. században a régi Szerbiában az Iber folyónál van. Innen legtöbben mint pásztorok, majd utóbb mint zsoldos harcosok Horvát- és Dalmátországba költöztek, de úgy elszlávosodtak, hogy a XVI. században csak a nevük volt maurovlach, de inkább szlávok voltak. Mindössze négy falu népsége, mely a XVI. században a törökök elől

²⁰ 1909. évf. 433-434. 1.

²¹ Jirecek Konstantin: „A bolgárok története”. Nagybecskerek, 1889. 183. lap.

²² U. o. 178, 205. lap.

Istriába, Póla környékére menekült, tudta megőrizni az oláh nyelvet.

A másik ág a XI. században északkeletre ment. A görög-bolgár háborúban Sofia környéke nagyon kipusztult, amit az 1026-1036. évi bessenyő betörés még fokozott. E kipusztult helyre tódult az oláh pásztornép s a Nis, Sofia fölött levő hegyeket ellepte a Sipka-szorosig s 1091-ben Sofiától keletre Klisura-szoroson ők kalauzolták a kunokat a régi Tráciába, vagyis Rumaliába.²³ 1253-ben Aszen Mihály bolgár cár birodalmát „ultra Danubium versus Konstantinopolim Valachia et minor Bulgaria”-nak nevezi a keleten nagyon jártas Rubriquius Vilmos követ.²⁴ Az ittlévő oláhokról írt Niketás Choniates.²⁵ Szerinte az oláhok egész régi Moesiát a Dunántúl a Balkánig, Nándorfehérvártól Silistriáig lakták a XII. században és e terület köznyelven Oláhországnak hivatott s ezt Magyarországtól és Kunországtól a Duna választotta el. 1091-1186-ig az oláhok békében éltek s elszaporodtak; kiléptek a pásztorelet köréből, a bolgár papok és kenézek őket csapatokba gyűjtötték, a görög hadvezérek pedig hegyi harcokra alkalmas katonákat toboroztak közülök. 1091-ben I. Komnen Elek megbízta vezéreit, hogy az oláhok közül gyűjtsenek számára zsoldosokat; 1166-ban pedig a Bolgárországban élő oláhok közül szedte össze Vatatzes Leo görög vezér azt a sereget, amellyel a Fekete-tenger felől – tehát Siliustria környékéről – kiindulva, Erdélyre tört.²⁷

Anonymusról bizonyítottuk, hogy ő blakk alatt nem érthette az oláhokat. Az 1231. és 1366. évi okiratok hamisítványoknak bizonyultak.²⁸ Hunyadmegyében Hátszeg környékére csak 1380-ban telepítettek oláh fálvakat;²⁹ Marosillye és Guraszáda oláh lakosai 1290. után költöztek oda;³⁰ Szeben-megyében Szelistye és Csürülje³¹ oláh fálvak csak 1297. után Besinár és Poplaka csak 1233. után keletkeztek,³² Kolozsvár város Feleklálu telepítésére csak 1367-ben kapott királyi engedélyt.³³ A mőcok-

²³ Engel Keresztély: „Geschichte des Ungrischen Reichs”. Alte ungarische Geschichte, Tübingen, 1811. I. B. 386. S.

²⁴ Fejér C. D. IV/2. 263. 1.

²⁵ Nicetae Choniatae: „Annales Isaacus Angelus' liber I. N. 4.

Scrip-
tores Bizantini. Editio Veneta XIII. 194. 1.

²⁶ Engel Keresztély id. m. I. k. 386. 1.

²⁷ Pauler Gyula: „A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt”. II. k. Bp., 1893. I. k. 312. 1. – Engel Keresztély id. m. I. k. 391. 1.

²⁸ Történelmi Tár 1908. évf. 35. 1. – Századok 1893. évf. 55. 1., 1908.

évf. 848. 1.

²⁹ A Hunyad-megyei történeti-régészeti társulat évkönyve 1882. 61, 67. 1.

³⁰ U. o.

³¹ Századok 1908. évf. 580. lap.

³² Z. u. W. I. B. 27, 207. S.

³³ U. o. II. B. 284. S

nak nevezett oláhoktól lakott Abrudbánya és Zalatna vidékére az erdélyi káptalan csak 1280-ban telepített oláhokat.³⁴ 1235-ig a várad Regestrum egy oláhot sem említ, tehát Biharban eddig oláhok nem voltak. Biharban a Lokságnak nevezett vidékre 1350. után telepítettek új oláh falvakat.³⁵ Kisujfalú, Kigyik, Szakadat, Borostelek, Sergis oláh falvak 1236. után, Genyete, Szilágyban lévő Pacalusa csak 1397. után keletkeztek,³⁶ Szatmár-megyében Nántü és Terebes 1347-ben még nem voltak meg; ugyancsak Nagybánya környékén 1231-ben sem Nagybánya, sem Felsőbánya városok, sem a körülöttük lévő húsz oláh falu nem voltak meg; az egész terület lakatlan volt, valamint Erdőd környéke is (Silva = Erdőség).³⁷ 1264-ben Szatmár-vármegye keleti részén lévő sasvári főesperesség és Tatárország közt – tehát Máramarosban – „Nulla prorsus hominum habitatio” – teljesen nincs emberi lakás.³⁸ így lesz érthetővé, hogy 1335-ben I. Károly Mikola fia Bogdánt áttelepítvén Szerbiából, neki adhatta Máramaros déli részét.³⁹ Beszterce-Naszódban is Naszód új telepítés, hisz neve is a szláv nasodi szóból származik és telepítést jelent. Arad, Bihar, Szilágy, Szatmár, Szolnokdoboka, Alsóféhér, Torda-megyék faluinak százait lepték el 1600. után az oláhok. A XII. század előtt Erdély és Magyarország területén nem lakhattak, bevándorlásuk csak a XII. és XIII. század ütközésekor történt.

III. Béla 1182-ben a kiskorú görög császár gyámja ellen háborút viselt, ekkor Nist és Sofiát elfoglalta s ekkor érintkeztek a magyar seregek először oláhokkal. A király közülök egy csapatot elhozott, mert úgy látta, hogy hegyek őreinek alkalmasak. Elhelyezte őket Fogaras körül, mert a hegyeken át Cbetörő kunok ellen szolgálatot tehetek.⁴⁰ 1186-ban Péter és Aszen bolgár vezérek a görögök ellen fellázdadtak, híveik nem csupán bolgárok, hanem a Nis és Sofia mentén lakó oláhok is voltak és segítségül hívták a Duna balpartján – a mai Romániában – lakó kunokat. Ennek következése lett, hogy amint a vezérek az 1187-ben közelgő görög sereg elől a Duna balpartjára menekültek, épp úgy tettek alattvalóik is.⁴¹ 1193, 1195 és 1208-ban Kaloján cár utóda, Basil és kun szövetségesei rettentő

³⁴U. o. I. B. 195. S.

³⁵Wesselényi levéltár az erdélyi Múzeum-egyesület levéltárában.

³⁶Wenzel: Árpádkori új okmánytár VII. k. 475. lap.

³⁷U. o. XI. k. 221-333. 1.

³⁸Z. u. W. I. B. 90. S.

³⁹Pesthy Frigyes: „Krassó-vármegye története”. Bpest, 1882. III. k. 10. lap. – apsi Mihály József: „Máramarosi diplomák”. Máramarosziget, 1901. 17-27. lap.

⁴⁰Z. u. W. I. B. 20, 27, 35. S. – Századok, 1908. évf. 847. 1. (Karácsonyi János: „Megjegyzések az oláh telepítés kérdéséhez.”

⁴¹Jirecek: id. m. 212, 213. lap.

vereséget szenvedtek a Konstantinápolyt kezükben tartó latinoktól.⁴² A Nis, Sofia, Phillipopolis környékén lévő oláhok seregestől menekültek a kunokhoz a Duna balpartjára. Innen van az, hogy az oláhok a dunabalparti országok közül legnagyobb számban és vallásilag már szervezkedve a régi Kunországban – a későbbi Oláhországban – „Ungro-Valachia” jellennek meg és pedig, mint már említettük, 1234-ben.⁴³

A kun, mint harcos, lovas nép vagy elpusztult a tatárok támadásában, vagy Magyarországra menekült. Az oláhok pásztorok lévén, kikerülték a veszedelmet s 1242-ben, midőn a tatárok Bolgárországon vonultak vissza, még többen menekültek a Duna balpartjára. Az Alduna és a Kárpátok közt tűnik fel C 1247-ben a jövő oláhországi fejedelemség csirája, mert két – Litvay és Szeneszló – oláh kenéznek némileg önálló és egyenesen a magyar királynak alávetett kerülete van. Itt említik először azt is, hogy vannak ezeknek hadifelszereléseik és Magyarország védelmében résztvenni kötelesek.⁴⁴ 1272. után Kun László kormánya idején e kenézek, vagy mint ők bolgárosan kezdték magukat nevezni, bojárok, mind jobban függetlenítették magukat; amire a magyarság ismét ráért Kunországban jogait érvényesíteni, ott már délszláv származású, de lakosságra túlnyomóan oláh fejedelemségre talált.

A tatárjárás rettenetes csapása Magyarország keleti részét jóformán elnéptelenítette, ez rákényszerítette a királyt s az egyes földesurakat, hogy engedjék át a hegyes-erdős vidéket a bevándorló oláhoknak, mert ezek mégis csak adtak valami jövedelmet s az ország szélén levő hegyeken teljesítettek határőr-szolgálatot. 1242-től kezdve s kivált 1369 után lassú és állandó népvándorlás indul meg Bolgárországból s a máimegtelt Oláhországból a Magyarországot Oláhországtól, az erdélyi részt a Tiszántúltól elválasztó hegység területére. A telepítést mindenütt mutatják a kenézségek és az Ohába, Ohabica (szabadalmas falu) helynevek.⁴⁵ Mindenütt a hegyek mentén terjedtek el, sokan először csak legeltetésre jöttek. A fentebb említett Mikola fia, Bogdán 1346-ban, midőn a székelyek a tatárokat kiverték Moldovából s a tatárokat a pestis teljesen meggyengítette, Máramarosból kivonult egyelőre csak a kis Moldova Folyó völgyébe, ezzel alapját vetette meg a másik oláh fejedelemségnek. E fejedelemség népének az oláh nemzet másik ágából való eredetét az őket legjobban ismerő görögök tartot-

⁴² U. o. 218. 1.

⁴³ Augustinus Theiner: „Vetera monumenta historica Hungáriam sacram illustrantia maximam partem nonduni edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serié cronologica diáposita” Romae 1859. I. T. 132. P.

⁴⁴ U. o. I. T. 209. P.

⁴⁵ Századok 1907. évf. 326-331. 1., 1908. évf. 83-85. 1.

ták fenn, mert Moldovát következetesen Mauro-Vlachiának hívják.⁴⁶

Ha vizsgáljuk a bejött oláhok jogállapotát, látjuk, hogy legelőbb III. Béla király hívott be egy csapatot, amelyet Fogarasra telepített, ezek az oláhok csak oly behívottak voltak, mint a szászok, s mivel Fogaras akkor a Fejér-megyei ispán alá tartozott, a Fejér-megyei ispán joghatósága alá kerültek s mint ottani várnép teljesítettek szolgálatot, azután pedig, lóként a tatárjárás után a király és a földesurak, kenézek által telepítették be az oláhokat. A betelepítettek, mivel a földesurak a betelepítést a király engedelmével eszközölték, a király emberei lettek, kik a hazai törvények szerint, a kenézük bírósága alatt maradtak és hazai szokásaik szerint az állatuk ötvenedét voltak kötelesek a királynak beszolgáltatni. IV. Béla fent ismertetett okleveleiben ezt adta az esztergomi érseknek. A kenéz az oláh katun – több oláh család szállása – bírója volt, oroszul elsőt – fejedelmet – jelentett, vagyis a háznak, a falunak, az országnak elseje. Nálunk a kenéz annyi, mint telepítő, soldész. A földesúr – lett légyen a korona, a püspök, a káptalan, vagy magánember – használatlan erdejébe, vagy heverő földjébe lakosokat szerzett egy vállalkozó által. E vállalkozó a kenéz, ki az új lakosok bírója, rendezője s a földesúr adószedője. Eme tevékenységéért a földesúrtól földet, malmot, más beneficiumot kapott; a lakosoktól pedig pénzbeli, sajt, vagy más természetbeni jövedelmet húzott. Tisztje örökös volt, apáról-fiúra szállott. Az unokák tudtával elosztható és eladható is volt. A vajda nagyobb méltóságú kenéz.

Az oláhok jogállapotára világot vet, midőn III. Endre király 1291-ben törvénynapot tart Gyulafehérvárt, Ugrin mester panaszt tett, hogy Fogaras és Szombathely (Szombatfalva) birtokáról az Olt mellett jogtalanul kizavarták, felmutatván okiratait, kérte a királyt, hogy a birtokot adassa vissza.⁴⁷ A király e]ött a nemesek (magyarok) szászok, székelyek, oláhok Ugrin állítását igazolták, mire a király a birtokokat

⁴⁶ „Az oláhokról elmondottakat illetően utalok Karácsonyi János: „Száz-ezer baj, millió jay egy tévedés miatt” Nagyváradon 1911. évben megjelent könyvecskéjére, mely történeti hűséggel ismerteti a román continuitás érdemét, mely mű felhasználta Hunfalvi Pál, Réthy László, Moldován Gergely eredményeit, – Karácsony e művének hivatkozásait ez eredetiekkel összehasonlítottam s megállapításait majdnem egészében átvettem, mert a nagy anyagot oly alapos rövidséggel amúgy sem tudtam volna összefoglalni s az eredmények nagyjában megegyeznek a román continuitás kérdésének mai kiváló kutatója, Tamás Tremml Lajos eredményeivel is (1934. évi akadémiai felolvasás). A román continuitás irodalmát illetőleg utalok dr. Jancsó Benedek: „Erdély története”, Cluj-Kolozsvár 1931. 376. és 377. lapon való felsorolásra.

⁴⁷ Teutsch und Firnhaber: „Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens”, Wien, 1857. (Fontes rerum Austriacarum II. 15.) 164. lap.

visszaadatta.⁴⁸ Az oláhok – bár nem voltak nemesek – az akkori szokások szerint a királyi, vagy vajdai törvénytöréseken megjelenhettek. Ez bizonyítja a román történészek azon állításának alaptalanságát, hogy a XIII. században Fogaras önálló oláh hercegség volt s a magyar királlyal függésben nem állott.

III. Endre 1293-ban elrendelte, hogy az összes oláhok a székési királyi birtokra vitessenek az erdélyi püspöknek Fylessd és Emid birtokokon levő hatvan család oláhja kivételével.⁴⁹ Ez azt igazolja, hogy ebben az időben nem lehetett sok oláh. Omlás sem volt a királytól független oláh uradalom, mert 1319-ben a király megerősítésével kötöttek szerződést Konrád vagy Korrád talmácsi birtokos fiai, Miklós és János több birtokra, köztük Omlásra is Péter sógorukkal.⁵⁰

4. §. A nemesi vármegye és a székelyszékek megalakulása, fejlődésük. A magyar és székely nemzet autonómiája 1571-ig.

Erdély azon részének, melyet a magyar nemzetségek és a székelyek nem laktak, Szent István idején alig volt valamilyen lakossága; ez a föld a királyság megalapításakor Szent István patrimoniuma lett. E. területen Szent István a netán létező földvárak s betelepített vendégek lakhelyeire tekintettel uradalmakat – várkerületeket, vagyis királyi megyéket – létesített. Ezek élére ispánokat (comes) rendelt, kik az uradalomból befolyó jövedelem egyharmadát kapták, hétharmadát a királynak beszolgáltatni kötelesek voltak s ezenfelül kötelességük volt az uradalom összes gazdasági ügyeire felügyelni, a királyi parancsokat teljesíteni, a gondjukra bízott uradalmi lakosság felett bíraskodni s ha kellett, annak fegyverfogható részét hadbavezetni.

Az uradalomhoz tartozó lakoságnak különféle rangja, foglalkozása és kötelessége volt. Az előkelőbbek – az ú. n. várjobbágyok – az ispán körül segédkeztek. Belőlük választotta meg az ispán főleg a bíraskodásnál helyettesét, kit udvarbíró*-nak (curialis comes) neveztek. A várnagy, mint a vár feje, minden gazdasági és hadi teendők felett főfelügyelő volt. A hadnagy közvetlen vezére volt a megyei katonaságnak. Alatta állottak a századosok, ezek alatt a tizedesek. Ezek ellenőrizték a várszolgalatot: a tizedesek a szétszórva élő várszolgák felett körülbelül a falubírói tisztet gyakorolták. A századosoknak pedig már járásaik voltak. A hadban mindenik a maga alárendeltjeit vezette; béke idején pedig a királyi megye gazdaságára

⁴⁸ U. o.

⁴⁹ U. o.

⁵⁰ Fejér C. D. XI/1. 480. 1.

ügyelt. A várszolgák művelték a vár földjeit. Irtottak, fát vágtak, különböző mesterségeket, foglalkozásokat üztek az uradalom céljaira. Természetes, hogy emellett nekik is volt földjük, ami után csak bizonyos adóval és ajándékkal tartoztak. A megyéknek nem voltak szabatosan megvont határaik, hanem folytonos irtás útján terjedtek, míg összeértek. Így megesett, hogy később voltak falvak, amelyek két megyéhez is tartoztak, pl. Kecsed egyik fele a szolnoki, a másik a dobokai várhoz tartozott.

Így alakult a kormányzat a király patrimoniuma alá jutott területen. A nemesek – a honfoglaló nemzet tagjai – kezdetben nemzetségek és ágak szerint nyájaikkal és rabszolgáikkal zárt tömegekbe sorakozva éltek a maguk közös földjén. E területen nem a király törvénye, hanem az ősi magyar szokásjog uralkodott. A felmerült viszályokat és pöröket a nemzetségek vénei igazították el. Csak ha valamelyik fél sértve érezte magát, vitték fel az ügyet a király elé. Ha az ország határain kívül harcoltak, a király zászlója alá gyűltek. Az egyházi parancsoknak engedelmeskedtek. A tizedet megfizették. Ez a király és a nemzet közti viszonyt nem zavarta.

Midőn Szent István a királyi megyéket megalapította, a honfoglaló nemzetségek fejlődése is más irányba terelődött. *A vármegye, bár csak királyi uradalom, mégis mint közigazgatási szerv is működött; az ispánja bizonyos vonatkozásokban a közhatalom képviselője is volt. A király pénzének kicserélése (rési pénz\ bevonása, új kibocsátása) s az egyházi tized Ügyeiben h nemzetségek belső életébe is beleszólhatott.* Ez az ispán személyes tekintélyét emelte, amihez járult a háta mögött álló királyi hatalom, az uradalmakból merített gazdagsága s udvarának fénye. Az udvart kiszolgáló cselédből főúr lett; tiszte pedig országos méltóság. Az ispánokból lett hivatalnoki arisztokrácia ugyancsak meggazdagodott.

Mindezek látása a nemzetségek zárt tömegeibe beledobta a bomlás csíráját. A talajt erre a hatalmas birtoktestek nemzetségi ágak közt való eldarabolása készítette elő. A hovatovább szegényedő nemzetségfők irigykedve tekintettek a királyi ispánokra. Főképp azt irigyelték, hogy ezek szabad birtokot kaptak, míg az övék a birtokközösség láncával meg volt kötve. Ez az elégedetlenség kapóra jött főleg a XII. században a központi hatalomnak s annak birtokáért viaskodó ellenkirályoknak és hercegeknek, kik a nemzetségek főbjeit magukhoz ragadják s birtokadományokban részesítik. Miáltal ezek is megismerkednek az egyéni tulajdon előnyeivel. Így új birtokarisztokrácia alakul. Az ősi intézmények bomladoznak és új formákat kezdenek öltetni.

Az új arisztokrácia birtokvágya határt nem ismert. A királyok rajok vannak szorulva; nem állhatnak ellen ostromlásuknak. Elkezdődött a királyi vármegyékhez tartozó földek el-

adományozgatása mind nagyobb és nagyobb mértékben úgy, hogy alig egy évszáz alatt az óriási királyi uradalmak mindegyike az országban merő foszlányokra szakadoztak. Ez áramlat sodrában a királyi vármegyékhez tartozó népek sorsa is kockára volt téve. Eddig ezek szabadságát és birtokjogát a vármegyei kötelék védelmezte meg. Most, midőn a vármegyék építését maga a király kezdte támadni, elhagyatva érezték magukat s ebbe a kötelékbe kapaszkodtak bele. Vármegyéik ügyeit teljesen magukévá teszik, birtokait, jogait körömszakadtáig, – nem egyszer a királyi rendeletek ellenére is – védelmezik mindenki ellenében.

Ebben a szakadatlan elkeseredett védelemben született meg az a jogelv, hogy: *a vármegyék tulajdonkép nem a király patrimoniái, hanem a koronái s az ország közjavi; tehát az azokon élő népek sorsa sem függhet a király szeszélyétől s hogy ők is az ország közszabadságának részesei.* A legkülönbözőbb szabadságú és foglalkozású elemekből álló várnép hovatovább mindjobban összesimult s érezte a szolidaritást. Mindezek ellenére a várbirtokok rohamos fogyása következtében a vármegye és a népe közt az összefüggés mindinkább meglazult s ott, hol az egész megyét eladományozták, meg is szűnt.

Végre a tatárjárás a királyi megyék jogrendjének összes alapjait megingatta, a lakatlan területek eladományozása még könnyebb lett, a kötelezettség és foglalkozás nélkül maradt várnépből az életért való küzdelem új társadalmi osztályt teremtett.

A honfoglaló nemzetségek tagjai a főbbek kiválásával vagyonban és tekintélyben egyre lejjebb, egy új társadalmi rend – a köznemesség – színvonalára süllyedtek. Az osztózások következtében a nemzetségi közbirtokok mindtovább aprózódtak. A tagok között a vérrokonság érzete is elhomályosult; a közösen művelt föld kötötte csak össze őket.

Eddig tagjaik egyéni szabadságát és birtokjogát minden oklevél nélkül maguk a nemzetségek tartották számon. Most a nemzetségi jogrend felbomlásával mindannyiok személyes szabadsága és vagyona egyszerre kockán forgott. A perek megsohasodtak s oly bonyolultakká váltak, hogy mind az ősi szokásjog ereje, mind a régi nemzetségi békebírák tudománya és tekintélye fogyatékosnak mutatkozott. A fellebbezések elszaporodásával a nemzetség tagjainak már a király nem lehetett közvetlen bírója, *hanem csak az ő képe: EL nádor, vagy országbíró.* Sőt bármelyik megyeispán is avagy királybíró, akit a király „ad hoc” annak az ügynek elintézésével bízott meg. A nemzetségi szervezet felbomlásával a közvetlenebb, olcsóbb jogvédelem szüksége mindinkább fokozódott. A nádornak megyéről-megyére kellett utaznia, hogy az előre meghirdetett közgyűléseken a megsértett jogrendet közvetlen hatalmával állítsa helyre. Másrészt a birtokviszonyoknak felfordulása miatt II. End-

rétől kezdve a királyi udvar külön bírói bizottságokat küldött ki országszerte, melyek minden egyes birtok jogcímét megvizsgálták, megítélték s arról oklevelet állítottak ki, mert ezt a köztudat már nem pótolhatta.

A nemzeti közösség válsága annak gazdasági alapjait is magával rántotta. Eddig itt a munkás erők a rabszolgák voltak, akik a nemzeti rendszer sajátosságánál fogva nem a röghöz, hanem a személyhez voltak kötve. A nemzetségekből kivált előkelők a magukkal vitt rabszolgákat a már kapott földekre letelepítették. Ezt követni kellett a nemzeti közösségben visszamaradottnak is. Az ily módon szabaddá lett rabszolgák feletti felügyelet ősi jogelvénel fogva azonnal a király, illetve az ő képe – a megyei ispán – hatáskörébe jutott. Mihelyt a rabszolga szabad emberré lett, szabadságát a közhatalom vette védelmébe. Fölötte nem az ura, hanem a megyeispán bíraskodott.

Királyaink külön kiváltságlevelekkel – immunitás – az egyes egyházak népét már előbb kivették a megyei ispán hatalma alól. Ezt a kiváltságot csakhamar kiterjesztették egyes hatalmas főurakra is. A köznemesek helyzete csak súlyosbodott. A földesúri hatalom hiányában a letelepített rabszolgák ügyei miatt mind több és több érintkezés támadt a megyeispánnal.

A külön nemesi és vármegyei területek közti válaszfalak kezdtek ledőlni. Hiszen már régóta a nemzetségekből kivált főurak állanak a megye élén. A köznemesség már nem átalotta ügyeit odavinni. Hisz az ispán önnön vére; a hadba is ő vitte őket. Épúgy mint megyéje királyi népét.

Az országszerte utazó országos bírák nem csupán a nemesek, hanem a várnépek fölött is ítélkeznek, legtöbbször ugyanabból a törvényszékből és *az ilyen alkalomra az egész megyéből összesereglett várnép együttes jelenlétében.*

Lassanként tehát nemcsak a kétféle terület, hanem az emberek közti különbségek is vagyon s tekintély, illetékesség s kötelezettség tekintetében is enyészni kezdenek.

A várjobbágyok is igyekeztek külsőleg is a nemességhez közeledni. Nemesleveleket kértek stb. A várszolgák tehetősebbjei a várjobbágyi rang elnyerésére törekedtek. A szegényebb várszolgákból az iparúzó elem az épen akkor föllélegező városokba vonult. A földhöz ragadt vagy anélkül maradt legszegényebb lett paraszttá, de még teljes személyi szabadsággal. Csak később jut földesúr alá és süllyed röghöz kötött paraszttá.

Ekkor bekövetkezett az is, hogy a várnépből s a nemzetségekből alakult köznemesség *közös érdekei tudatára ébredt.* A meggazdagodott birtokarisztokrácia pedig félreérthetetlen oligarchikus hajlamokat árukt el.

Kezdenek épülni a hegyi várak országszerte a legkietlenebb helyeken s szinte megközelíthetetlen magasságban. Ez

munkaerőt igényelt, gazdaságilag rendkívül hasznos volt. A várak körül mindenütt az őserdők helyén szántóföldek, népes községek létesültek, lakatlan vidékek rohamosan népesültek. A várurakat azonban nem kulturcélok hevítették, hanem hatalmi és mindenáron való vagyonszerzési vágy. Rablóváraikból féktelen erőszakkal tiportak le minden igazságot és jogot. Csaknem minden vidéknek akadt ilyen arisztokrata vára. A hatalmuktól rettegő köznemesek máris melléjük kezdtek állni. A várurak – mint valóságos hűbérurak –vették őket pártfogásukba, hogy azután velük együtt sanyargassák a föld népét.

Ebben a válságos helyzetben a *köznemesség öntudatra ébredt*. Országszerte szervezkedett s részt követelt a királyi megye kormányzatában. Sőt mivel a központi hatalom távol székelt s több helyen maga a megyei ispán is oligarcha volt, *elkezdett maga igazságot tenni a saját választott bíráival*.

Zala volt az első, mely 1232-ben ezt megtette, midőn egy hatalmaskodási perben ítéletet mondott s köznemesei azt, mint „a királynak a Zala folyón innen és túl lakozó összes szolgálói” végre is hajtották.

A tatárjárás után még határozottabban lépnek fel e törekvések a *megyei önkormányzat terén*. Ha egy megyében az ország nádora igazságot szolgáltatni megjelent, bírótársait, úgyszintén a birtokjogokat vizsgáló bíróságokat is most már a köznemesség választotta a maga kebeléből.

A királyi hatalom felismerén a helyes utat, minden alkalmat megragadott a nemesség erősítésére s *önkormányzati törekvései megerősítésére*. Ad megbízatást köznemeseknek is s *levelezni kezd a vármegye közönségével*.

A XIII. sz. 60-as éveitől kezdenek feltűnedezni a *köznemességnek* – azaz a király szolgálóinak – *állandó rendes bírái: a szolgabírák*, az ősi nemzetségi békebírák egyenes utódai. Az ő megjelenésük jelzi mindenütt az *önkormányzat diadalát az* illető vármegyében. A *vármegyei igazságszolgáltatás és közigazgatás* összes gondja ezentúl a szolgabírák kezébe van le téve. Ők az egyedüli független elem a megyei kormányzatban. A köznemesek választják őket, mint azelőtt a nemzetségi békebírákat s éppen mint ezek, úgy a szolgabírák is eleinte csak *önként* vetik alá magukat.

A megyei ispán főispán, a régi udvarbíró alispán lett, ki a főispánnak egyszerűen (gyakran nem is nemes) szolgálja, megbízottja. Csak elnököl a megyei törvényszéken, szavazata csak akkor van, ha a bírák nem tudnak megegyezni; oly megyében, hol még fennmaradt valami várföld vagy jövedelem, annak kezelésére ügyel fel s erre megfelelő személyzetet tart a régi várnépből.

A királyi vármegye külső formái nem változtak. Eleinte e választott szolgabírákat is a király erősíti meg, mint hatalma képviselőit.

A fősúly azonban *ezentúl már* az önkormányzaton, annak függetlenségén nyugszik. *Ennek biztosítására szolgált egész a legújabb korig az az elv, hogy: szolgabírónak csak köznemes szabad választani, aki viszont a megbízatást bírság terhe alatt tartozzék elfogadni.* Eleinte a megyei székhelyeket is változtatják. Gyűléseken pedig még soká nemes és nem nemes egyaránt jelenik meg, sőt néhol a szolgabírák választásában is résztvesz, mert még akkor a kisebb szabadságú várszolgák – a szabad parasztok – is egyenlő jogú tagjai a vármegyének. Csak későbbi időben, mikor az Anjouk alatt a földesúri hatóságnak minden nemesre kiterjesztésével, minden nemes – tekintet nélkül szabadsága eredetére – teljesen egyenjogúvá válik, homályosul el a régi királyi megye képe. Akkor lesz a vármegye kizárólag a nemesek közönségévé. A kiváltságos osztály Európaszerte még előbb teljesen elkülönül a polgári és a paraszti rendtől.

Eddig mindenben megegyeztem Tagányi Károly álláspontjával.¹ Tagányi erről szóló akadémiai székfoglalóját 1899-ben tartotta meg. Abban az időben hazai hagyományaink, krónikáink hiperkriticismusa túltengésben volt, történetíróink javarésze azon az állásponton volt, hogy Erdély a magyar királyság hódítmánya s Erdély földje királyi birtokká lett, így Erdélyben a király népéből nemzetségi arisztokrácia sohasem állhatott elő, köznemessége pedig a koronával szemben továbbra is függő helyzetben maradt. Az arisztokrata családok az anyaországból szakadtak oda, ahova a mohó birtokszerzési vágy vezette őket, ha így 200 év múlva meg is történt, hogy az adományos arisztokrácia-birtokok eldarabolódhattak s tulajdonosaik ezáltal a köznemesek színvonalára süllyedtek, ez már csak az önkormányzat megalakulása után ment véghez Erdélyben, tehát nem az arisztokrácia, hanem csak a vajda volt oligarcha, a királyi vármegyék eladományozását csak később kezdték meg, a megyék birtoka és népe nagyobb épségben maradt meg, így a hatalmuk is terjedelmesebb területre, egységesebb társadalomra támaszkodhatott.

Ma már a kiindulási pont – t. i., hogy Erdély későbbi hódítmány – megdöntöttnek tekinthető. Így az abból vont következtetések is megdőlnék. Annak az oka, hogy a királyi megyei szervezet Erdélyben nem váltott ki oly nagyméretű bomlási folyamatot, mint az anyaországban, elsősorban a székely önkormányzatnak, később a szász autonóm életnek a magyar megyékre nézve történt kölcsönhatásában keresendő. Ha Erdélyben kevés is a kimutatható ősnemzetség száma, de azért ott is voltak honfoglaló nemzetségek s igen sok székely család jutott a magyarok közé.

Hazai forrásaink mai értékelése mellett *meg kell állapí-*

¹ Tagányi Károly: Megyei önkormányzatunk keletkezése, Bpest, 1899.

tanunk, hogy a Szent László-kori Gesta írásba foglalásakor megvolt az a tudat, hogy Erdély – Erdeel, Ultra Silvania – már Szent István előtt külön kis országrész volt s mint ilyen kapott beszervezést Szent István alatt is. I. Béla és Szent László királyok emlékéhez sok minden fűződik Erdélyben. Ügy látszik, hogy Erdély az ő hercegségükhöz tartozott. Kálmán uralkodása idején szó van Mercurius princepsről s nemsokára megindul az erdélyi vajdák sorozata. Ha kutatom Erdély eme különleges fejlődését s megfontolom azt, hogy Erdély területének az anyaországi területhez a Szamos és Maros völgyein megvolt a kapcsolata, az alakul ki bennem, hogy Erdély sajátos fejlődését abban kell keresni, hogy Erdély területe nagy részében a székelyek laktak, akiknek belső szervezetét az Árpádok tiszteletben tartották. Szent István ország felépítő gondolatához tartozott a királyi hatalomnak Erdélyben való megszilárdítása is. Erre azt a módot választotta, hogy ennek érdekében Erdélybe helyettest rendelt, ki óriási hatalma és tekintélyénél fogva a népeket össze tudta tartani, ki a király képeként a király elé vitt jogvitákat el is intézte, bizonyos időszakokban törvényt napot tartott, mikorra a lakosokat magn elé idézte. Erdélyben a XII. sz. közepéig a magyartól eltérő különleges jogrendszer még nem fejlődött ki. A székelyek ősjoga, mint a magyarhoz közel rokon török szervezetű népé, alapvételeiben olyan volt, mint a magyar ősjog, a régi sajátosságokat a székelység fenntartotta.

Az anyaországban a nyugati szomszédos népek behatása, a bejött idegen előkelőknek a nemzet testébe való beolvadása a jogfejlődés tekintetében a germán joghoz való hasonlást idézte elő, semmiképpen sem alakult ki azonban Erdélyben a magyarok és székelyek közt a magyartól elütő oly jogrendszer, mint pl. Slavóniában, az ú. n. tartományi önkormányzat sem jelentkezett oly formában. Erdélyben a király helyettese is csak úgy ítélt, mint az anyaországban, nagyon természetes, hogy melléje a törvényt napon összejöttek a maguk kebeléből esküdteteket, bírótársakat jelöltek. A Tagányi által felhozott kolozsmegyei esetben² ilyen általános törvényt napon ítélt 1288-ban kolozsvármegyei birtokok felett László alvajda a jelen voltak, vagyis: Erdélyország a kolozsi alispánon kívül még 3 kolozsmegyei nemest rendelt a vajda elé vitt fellebbezési ügy elintézésére. Ily vajdai széken működtek közre a hét vármegye szolgabírái is 1348-ban együttesen.³ *Erdély ilyen sajátosságát a székely, majd a XIII. sz. elejétől kezdve a szász autonómia teremtette meg.*

Székely területen az ősi nemzetségi szervezet élt, t. i. előbb

² Tagányi i. m. 18. 1., Teutsch u. Firnhabern: Urkundenbuch 144. 1. (ezután: T. u. F.)

³ Orsz. levéltár 134. ev. Dl. 30647.

a hadnagyság, majd a hadnagyság és bíróság az egyes külön földeken, később a székelyek nemek és ágak szerint váltokozva 24 éves turnusokban, a perlekedő felek ügyeiket a székely nemzetgyűlés s onnan a király elé is vihették. A király képe – a vajda – a székelységet érdeklő ügyeket a maga kongregációján intézte el, ami a XVI. sz. közepéig fennmaradt. Székelyföldön Szent István „ius regium”-ot nem létesített; területeket nem vett patrimoniuma alá, adományos birtokosság, várispánság nem keletkezett. Az ősi törvény szerint az egyes „föld”-eken (terra) a székely nemzetségi tisztek hatósági gyakorlatuk idejére külön javadalmakban (lófőségek) részesültek, amelyeket az ágak adtak. A székely társadalom nem oszthatott meg. Midőn a székely ispánság létesült, a székely ispánnak a székelység adott lakhelyet és hozzátartozókat. A székely ispánt nagy eljárási bíróságok is illették. Szívesen viselték ezt a tiszteletet az erdélyi vajdák is. Az Árpádok alatt a székely társadalom meglehetősen egységes és homogén. A székelyek között a teljes egyenjogúság állván fenn, a birtokok nagyságában sincs feltűnő eltérés. Ki vagyonosodni kívánt, elment a Székelyföldről Erdély magyar területére vagy az anyaországba. Az erdélyi megyék kialakulására az uralkodó nézet az, hogy először csak Szolnok és Fehér megye jött létre. A váradi regestrum 1216. évi adataiból⁴ az tűnik ki, hogy a későbbi Belső-, Közép- és Külső-Szolnok megyék egy őriási vármegyét alkottak, mely a szolnoki várhoz tartozott. II. Endre építtette Deés várát,⁵ amelyet a szolnoki vár ott tartózkodó várjobbágyainak és szolgálóinak kellett őrizniök. Változás rajtuk csak annyi esett, hogy továbbra is a szolnoki vár kötelékében maradtak, de kötelezettségeiket ezentúl Deés vár körül végezték s szolgálányaikat e várnak rótták le. A deési vár tisztán speciális helyi szükséglet kielégítésére épült. Felépítése összefügg a II. Endre által létesített sókamara-grófsággal.

Szintén II. Endre alatt történhetett a Felső-Szamos völgyének a deési s rettegi szászságból való benépesítése s a híres radnai ezüsbányák művelés alá vétele. Ezek a területek immunitást nyervén, közvetlenül a király alá jutottak. Az ősi nagy Szolnok megyén nagy változást idézett elő a tatárjárás. A tatárok egy része a radnai szoroson jött be. A megyét elpusztították, lakóit elhurcolták. Belső-Szolnok összefüggése a Külső- és Középszolnoki részekkel akkor szakadt meg, amidőn a közbelső vidék vagy idegen elem birtokába került vagy lakatlanná vált. De ez még az ősi megye közigazgatási egységét

⁴ Karácsonyi János és Borovszky Samu: Az időrendbe szedett váradi tüzes vas lajstrom. B. P. 1903. 6, 26, 44, 71, 73, 113 sk., Kádár-Tagányi: Szolnok-Doboka vármegye monográfiája, Deés; 1900. 223. l.

⁵ Deóst 1236-ban már Deés várnak hívják. Deés eredetben magyar személy név, a mellette levő sóbánya telepe ős szláv eredetű.

nem érintette. Ugyanis ez az egész vidék Erdéllyel együtt 1257, illetve 1261-től 1270-ig V. István ifjabb király uralma alatt állott, önálló hercegség volt s 1263 óta e nagy megye főispáni tisztét állandóan az erdélyi vajda töltötte be. Hellyelközzel már 1206 óta voltak az erdélyi vajdák szolnoki ispánok.” Ez a kapcsolat azután intézményszerű jelleget öltött, mely az ősi megye fejlődésének más irányt szabott. Az egység csak a legfelsőbb fokon érvényesülhetett, a vajda a területileg már úgymint szétválasztott Külső- és Középszolnokot, valamint a sóbányászat kereskedés folytán a Szamosig úgymint egybe tartozott Belsőszolnok belső igazgatását külön ispánokra bízta.⁷

Mindkét szolnoki ispán a maga területén lakó főemberekből állította össze a szűkebb megye tisztikarát s velük együtt látta el tovább az illető terület közigazgatási és gazdasági teendőit. Amíg mindhárom terület egységes volt földrajzilag is a Tiszától a Felsőszamos forrásáig. Szolnok megyének hívták.⁸ Az egyes részek külön elnevezése 1297-ben kezdődött.⁸ A három Szolnok megye az erdélyi vajda főispánsága alatt 1406-1427-ig tartotta fenn magát.¹⁰ Az erdélyi vajdák címében a „szolnoki főispán” ezután is megmaradt. De ez időtől 1463-ig csak Közép- és Belsőszolnokra terjedt ki főispáni hatóságuk, mely 1463-ban végkép megszűnt. Belső-Szolnok birtokosai voltak a losonczy Bánffyak (Tornaj nemzetség), Bethlenek és Apaffiak (Becse-Gergely nemzetség), a Griletfiak, a Rátolt és Kaplon nemzetség tagjai. Szolnok s a belőle kivált Doboka megye területén magyarok és szászok laktak a XIV. századig; oláh nem volt.¹¹

Az új támadások meggátolására építették Salamon király idejében Doboka várát, amelyhez Szolnok és Kolozs megyékből szakítottak ki területet* Ugyanakkor emelték a sárvári földvárat is Kerléssel szemben. A támadások elmúltával a szolnoki- és kolozsmezei szászok ide is áthúzódott s a virágzó beszercei völgyet telepítette be. Doboka főbb birtokosai voltak: a dunántúli eredetű Vass-család, a hatalmas erdélyi Borsa-nemzetség, a Csák-nemzetségbeli Eördögök és Drágiak, a Kökényes-Renold nemzetségi Dobokaiak, az Aba-nemzetségbeli Csobánkák és Czenték.

Szolnok megye kormányzatából jogosan lehet azt a kö-

⁶ így pl. 1206-ban Smaragd, a Zsámboki, 1213-14-ben Gyula, a Kán nemzetségből (Siklósi ág).

⁷ pl. Roland erdélyi vajda 1284., Wenzel Árpádkori új okmtár IV. 269. 1. (ezután idézésben Wenzel).

⁸ Szolnok a magyar Zonuk névből ered, lásd Melich János „Szolnok” Magyar Nyelv XXII. 36. lap.

⁸ Fejér C. D. V/2. 559. lap. Csánki Dezső: „Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak alatt” Bp. 1913. V. 545. lap.

¹⁰ Kádár-Tagányi: id. m. I. k. 224. lap.

¹¹ U. o. I. 64, 70 lap.

vetkeztetést vonni, hogy *inkább az anyaországhoz, mint Erdélyhez tartozott az Árpádok alatt épügy* mint Kolozsvár-megye bánffyhunyadi járása, mely igen sokáig Bihar megyéhez tartozott.*¹²

A mai Kolozs megyében úgyszólván legrégebbi birtokos – már a XII. században – a Kacsics nemzetség. Az ebből eredő s Gertrud királyné megölésében részes Simon bán elkobzott birtokaiból 1228-ban kapta a Tomaj nemzetség második ismert őse II. Dénes fia, – tárnokmester, majd nádor – Gyekét, Széplakot (Dedrászéplak) a hozzátartozandóságokkal. E pontnál érintkezik Kolozs Marostordával. E birtokok a Tomaj nemzetség losonci Bánffy ágáé voltak. A mai Kolozs, Beszterce-Naszód s Maros-Torda összeszögellésénél kapták a XIII. század elején a Dezsőfiyek – a Tomajok másik ága – és a Losoncziak – a Tomajok III. ága – Gyeké, Katona, Nagycég, Pusztakamarás környékét. Almást már 1249-ben említik, a tatárjárás előtt bencés monostora volt. Gyaluról 1263-ban történik említés (Gyaló, Golou)¹³ Kolozsaknai¹⁴ vendégekről 1291-ben; Kolozsmonostorról¹⁵ 1263-1288, 1296-1297-ben. A kolozsmonostori bencés monostor vagy I. Béla vagy Szent László alapítása, Kolozsvárról¹⁶ okirataink már a XIII. század közepe óta szólnak. Nevét a megerősített szorosostól (Clusa) nyerte. Több ilyen elnevezésű hely Pelsőmagyarországon is van. Sőt Kolosvár is. A községek közül Apahida¹⁷ 1263-ban (Apáthida), Bács¹⁸ 1263-1296-ban, Bikal¹⁰ 1249-ben, Bogártelke 1299-ben, Bénye 1263-1296-ban,²⁰ Budák²¹ 1228-ban, Erked²² 1297-ben, Esztána²⁵ (Sztána) 1288-ban, Gyeké²⁴ 1228-ban, Gyerővásár-

¹² Csánki V. k. 302. lap. Almás előfordul Wenzel: Árpádkori új okmánytár VII. k. 284. lap. Anonymus megemlíti Kolozs-megyében (24. és köv. fej.) Almás vizét, Esküllöt és Kapuspatakát, Almás körül volt a Borsa, Gyulazsombor és Szil nemzetségek szállásbirtoka. – Az Árpádok alatt Almás s a Kapus folyó közelében Gyerőmonostoron bencéskolostor volt, Almás körül van az Almás vize és Esküllő. – Anonymus talán a kolozsmonostori almási és gyerőmonostori bencések közt keresendő.

¹³ Orsz. Levéltár Gy.-fehérvári kápt. L. t. Lád. I. Nr. 1.

¹⁴ Z. u. W. I. B. 182. S. Fejér C. D. VI/1. 105. 1. A XIV. században itt volt a megye törvénykező helye, az idevaló főesperes 1294-ben mint erdélyi kanonok szerepel.

¹⁵ Csánki: V. 307-310. 1.

¹⁸ U. o. V. 310-324. 1.

¹⁷ U. o. V. 327. 1.

¹⁸ U. o. V. 330 1.

¹⁹ Wenzel: VII. 284. 1.

²⁰ Bogártelke, Bénye, Csánky V. 386. 1.

²¹ Bánffy család oklevéltára I. 6. 1.

²² Csánki: V. 347. 1.

²³ U. o. V. 538. 1.

²⁴ Bánffy-család oklevéltára I. 6. L

hely²⁵ 1288-ban, Kapus²⁶ 1282-ben, Széplak²⁷ 1228-ban már előfordulnak.

Fehér-megye magában foglalta a mai Alsófehér, Torda, Kisküküllő, Nagyküküllő, Brassó, Fogaras és Hunyad megyéket. Hunyad megyében Déva már az Árpádok utolsó századában királyi vár volt óriási uradalommal. Hozzája kapcsolódott Hunyad vára. A marosillyei uradalomról a XIII. sz. második felében történik említés. E királyi uradalmak mellett a Hermann nemzetségből származó családoknak volt a birtoka. És pedig a Szentgyörgyieknek, Felpestesieknek, Kerekegyháziaknak, Kerekegyházi Lackfiaknak. E megye épügy, mint Erdély mindenik megyéje a XIV. századig magyar. Az oláh telepések csak a XIV. században indultak be.²⁸ Dévát már 1269-ben, Aldiódot 1291-ben, Hunyadot 1276-ban említik.²⁹

Torda megye már a Székelyfölddel érintkezett. A Tomaj nemzetség második őse: II. Dénes itt is részesül a Kacsics nemzetségből eredő Simon bán birtokaiból Dedrádszéplak és Szászrégen vidékén. Torockó várát is említik 1289-ben, Vécset 1228-ban, Régent 1228-ban, Tordát pedig 1075-től.³⁰

Küküllő megye Árpádkori birtokosai: a Tomaj nemzetség, amelynek birtokai a Becse-Gergely nemzetségre mentek át és pedig a Bethlen ágra. Volt itt birtoka az Ákos-nembeli Toroszkaiaknak, a Szalók nemzetségbeli Kendieknek, Cikmantoriaknak. A Kacsics nemzetség ivadékai közül a vingárdi Gerébeknek, harinai Farkasoknak. Küküllő megye régi területe fedte a mai Kisküküllő megyéét, mert ily néven már 1351-ben előfordult.³¹

Fejér megyéből szakadt ki az a terület, melyet II. Endre 1211ben a német lovagoknak, 1224-ben a szászoknak adott. A nagy Fejér megye a Maros vonalán haladt Tövisig, onnan a Kis- és Nagyküküllő völgyein a Székelyföldre, az Olt partján Rákostól lefelé. Midőn Szeben és vidéke, Fogaras vár környéke, Kétszék, Barcaság belőle kiszakadtak, megmaradt keskeny sávjaival, sőt meg is szaggatva kinyúlt a mai Háromszéken át a délkeleti Kárpátokig. A székelyföld tőzomszéd-ságában levő egyes helyeket, amelyek Fehér megyéhez tartoztak, bessenyők szállották meg, így Karatna, Kanta, Peselnek, Szárazpatak, Alsóvolál, Felsővolál, Kézdiszentlélek községeket s Székföldjén levő Arapatak, Erősd, Nyárasd, Hidvég községeket s Alsórákost.

²⁵ Csánki: V. 358. 1.

²⁶ U. o. V. 365. 1.

²⁷ Bánffy-család oklevéltára I. 4. 1.

²⁸ Csánki: V. 3-42. 1.

²⁹ U. o. V. 42. 1. Déva, V. 53. 1. Aldiód, V. 60. 1. Hunyad,

³⁰ U. o. V. 676. 1. Torockó, V. 679. 1. Vécset, V. 681. 1. Régen, V. 568. 1.

³¹ U. o. V. 839. 1. 858. 1.

Az Anjouk idejéig a jobbágyok ügyei – kivéve az immunitással felruházott főpapok és főurak jobbágyságait – a királyi ispán elé tartoztak; az említett főpapoknak és főuraknak földesúri hatóságuk volt, amelyet I. Károly 1324-ben Erdélyben is általánosított³² és Tamás (Széchenyi) vajda 1342-ben szabályozott,³³ I. Lajos pedig az 1369. évi privilégiumával betetőzött.³⁴ Ezzel tűnt el a földesurak népe a generális kongregációról; nem nemes alig kapott hivatalt s a szolgabírák és esküdtek választásába be nem folyt.

A vármegyei önkormányzatnak kezdettől fogva leglényegesebb vonása, hogy a kisbirtokú, vagyis a köznemesség érdekeit védi. A köznemesség a maga kebelében a társadalmi osztályát jellemzően a főrangúakkal szemben a demokratikus fel fogásnak, a jogegyenlőségnek képviselője és az alkotmányos kormányzatnak védelmezője. A király és kormánya s az oligarchák támadásával szemben a gyengesége tudatában egyedül az összetartásban talál védelmet, ami egymás jogainak kölcsönös megbecsülésére vezeti s megcsontosodott benne az alkotmányos szervezeti formák tiszteletbentartása. A vármegyékben minél kevesebb volt a nagyvagyonú arisztokrácia befolyása, annál pezsgőbb volt az élet. Egytelkes szegény nemes a XVI. század előtt kevés volt, így az autonómiára csak a nagyvagyonú oligarchia lehetett veszedelmes a XIV. és XV. században. A nemesség a megyei tisztekben a tehetős nemeseket látta legszívesebben, az arisztokrácia pedig a szegénysorsút. Jellemző vonás, hogy a megyében a fő- és köznemes jogilag egyenlő. Az erdélyi vármegye a XIII. század végétől: Universitas nobilium (a nemesek egyeteme).

A vármegye mint hatóság a vármegye területén levő birtokos nemesség összességéből állott s úgy tűnik fel, mintha a király a felségjoga körébe tartozó kormányhatalomnak az illető területre vonatkozó részét az ottani nemesség összességére bízta volna, fenntartván magának a saját közegei által gyakorlandó ellenőrzést és irányítást, ami az összhangzatos kormányzás elengedhetetlen feltétele. A vármegyei nemesek a vidéki kormányzat helyi teendőit az említett ellenőrzés mellett részint a maguk összességében, részint megbízottaik útján, vagy azokkal együttesen végezték.

A vármegye, magyar vidék, Székelyszék közönsége (Universitas, comitatus, districtus, sedes) nevezete alatt értendők a vármegyékben, a vidékeken, székekben birtokos nemesek, kik,

³² Szilágyi Sándor: „Erdélyország története”, Pest, 1866. I. k. 92. lap; Archiv des Vereins für Siebenbürgens Landeskunde Neue Folge Kronstadt, 1855. II. B. 249. S. Eredetije a Magyar Nemzeti Múzeum levéltárában,” ismertetve a „Gazdasági történeti szemle” 1898. évf. 602. 1.

³³ Teleki-család levéltára I. 67-69. 1.

³⁴ Z. u. W. II. B. 23. S.

ha helyhatósági törvényalkotás, vagy más közdolgok tárgyalása végett *törvényesen meghíva* összegyűlnek, az ilyen gyűlés a vármegye, vidék, szék, köz, vagy gyrás gyűléseinek hívatik. (I. Mátyás I. Decretuma – 1486 – 64. art.) Ha erről a meghívottak igazolt ok nélkül elmaradtak, három gyra (márka), később tizenkét forint büntetéssel sújtattak. Ezen a gyűlésen történtek a tisztújítások. Év elején választották a szolgabírák (Zsigmond VI. decretum – 1435 – 2. art.). Üresedés esetén évközben is lehetett választani. E korban közigazgatási ügy kevés volt, javarészt a vajdai kongregáció döntéseit és határozatait hajtották végre. Évente négy rendes közgyűlés volt, de rendkívülieket is tartottak; a rendes közgyűléseknek meg volt a maguk rendes ideje, egyébként a szolgabírák hívták össze.

A közgyűlésekkel egyidejűleg tartatott az ítélszék, külön nem hívatott össze, mindig maga tűzte ki a határnapot a legközelebbi ülészakra. A XIV. században minden 15. nap összeült (quindena). A sok háború miatt gyakori volt a törvényszünet (iuristitium), mely után az ítélszék új meghívóval hívatott össze.

Erdélyben is szokásos volt a „Proclamata congregatio”, de generálisnak hívták. Az anyaországban rendszeren két-három vármegye tartotta együttesen; királyi rendeletre; az orvosok és latrok üldözésére, máskor pedig a birtoklást igazoló királyi okiratok előmutatására hívták össze.³⁵ Erdélyben pedig a hét vármegye tartotta királyi meghagyásra, esetleg királyi biztosok jelenlétében és elnöklete alatt. Összehívójuk, elnökük a vajda, vagy helyettese, az alvajda; tárgyai leginkább polgári bírósági ügyek: több szomszédos vármegye nemeseinek nagyobb vagyoni perei, főleg, ha a peres birtokok különböző megyékben voltak. Sokszor tartottak ilyet Belső-Szolnok, Kolozs és Doboka megyék éspedig Bonchidán, hol Doboka megye tartotta rendszeren gyűléseit.

E korszak a kiforrás korszaka, a megyéknek állandó székhelye nem volt, a hét vármegye közgyűlését Tordán Keresztmezeyén tartották. Az egyes vármegyék gyűléseit hol itt, hol ott. Ez a mozgó székhely megfelelt az autonómiának. A vármegye dolgainak intézői a tisztviselők voltak. A tisztviselői kar eleinte kevés tagból állott.

A vármegye élén a király által kinevezett királyi ispán állott (comes comitatus, comes provinciáé, comes parochialis); helyettese az általa kinevezett udvarbíró (curialis comes); a bűntények (felségsértés, árulás, nyilvános tolvajlás, rablás) felett biloghusok ítélték, tehát a királyi bírák, de akként illesz-

³⁵ Anjou-kori okmánytár I. k. 435, 453. lap. Hajnik Imre: „A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházi királyok alatt” Bp. 1899. 66-67. 1.

kedtek be a megyei szervezetbe, hogy az aranybulla V. art. 2. §-ának értelmében csak a megyei ispán széke előtt ítétek. A biloghus épp oly megyei tisztviselő lett, mint az udvarbíró, de a király nevezte ki s hatásköre kiterjedt nemes és nem nemesre. A vármegyei tisztikarhoz tartoztak a pristaldusok, kik bírói szemléket tartottak, idézéseket, tudósításokat végeztek, á hozott határozatokat végrehajtották, vagyis ispáni megbízottak voltak. Ezenkívül fennmaradtak az előző korból a katonai tisztviselők: várnagy, hadnagy, századosok, tizedesek stb. IV. Béla 1243. táján a biloghusokat megszüntette.³⁸

Erdélyben a szolgabírák a gyulafehérvári egyház részévé 1254-ben adott kiváltságlevélben említettnek először.³⁷

Midőn II. Endre, majd IV. László és III. Endre a királyi várakat eladományozták s ezek urai nem a királyok voltak többé, a várak tisztviselői is megszűntek királyi tisztviselőkké lenni, azonban az ispánnak megmaradt a hatásköre a tized, jobbágy és pénzkicserélési ügyekben; megmaradt a helyettese is, de ezentúl alispánnak (vicecomes) hívták; megmaradtak a nemesek ügyeiben való bíráskodásnál fogva a szolgabírák és az esküdtek, esetleges munkakörrel a jegyzők, rovak, hadügy- és pénzügyi dologgal megbízottak. Erdélyben a megyei ispánokat a vajda nevezte ki. Az ispánság hivatal volt, nem méltóság, így az alispán sem lehetett más. Az ispán jövedelme, a várjövedelem és a bírság egyharmada, a bírság kétharmada a szolgabíráké volt. I. Mátyás VI. decretuma (1486) 8. art. szerint minden megyében volt ispán, akinek Zsigmond VI. (1435. II.) decretuma 1. art.-ban írt esküt kellett letennie, s aki I. Mátyás említett decretuma szerint a megyében lakó nemesek közül 10-12 nemes választott a vármegye közönségével, akik a jogi cselekményeket (beiktatás, tanuvallatás) végezték a káptalanokkal. E korszak végefelé az ispán hatásköre kiterjedt a pénzügy, hadügy, rendszet és az igazságszolgáltatásra. Erdélyben a király az ispánokat II. Ulászló III. (1498) decretuma 57. art. után nevezte ki; az alispánokat pedig II. Ulászló V. decretuma (1504) 2. art. 4. §-a szerint a megyei nemesség választotta s ez előtt tette le az esküt, az ispán helyettesén kívül sajátos hatásköre az orvos és rablók üldözése lett s az 1540. évi tordai országgyűlés után az ezekre vetett bírságokból részesült.

Kolozs megyében 1314-ben két szolgabírót találunk,³⁸ Dobokában 1315-ben hármat,³⁹ Fejéren 1320-ban szintén hármat.⁴⁰ A többi megyében az 1540. évi tordai országgyűlés ket-

³⁸ Fejér 0. D. IV./1. 279. 1.

³⁷ Stephanus Ladislaus Endlicher: „Renim Hungaricarum monuraeata Arpadiana” Santgallin, 1849. 485. 1.

³⁸ Teleki-család levéltára I. k. 32. 1.

³⁹ Anjou-kori új okmánytár, I. k. 338. 1.

⁴⁰ Z. u. W. I. B. 343. S.

tőt Fejérben pedig hármat rendelt. Azért volt két szolgabíró, mert a megyék két részre oszlottak. Mindenik szolgabírónak megvolt a maga kerülete. A szolgabírák a pristaldusok hatáskörét is ellátták, mely később a szegédszolgabírák feladata lett.

A szolgabírák kötelessége volt a kamarai adó és a dézsma behajtásánál való közreműködés, ezenfelül még a banderiális hadi szervezet is foglalkoztatta őket. Közigazgatási teendők voltak: a révek, vámok, hidak jókarbantartására való felügyelet, a régebbi és újabb vámhelyek számontartása, nehogy a lakosság jogtalan vámokkal terheltessék; az ispánnal együtt alapították meg, hogy egyes községek lakói mely vámhelyek felé kötelesek az utat tenni, hasonlóképp mily Összegű vámot kötelesek fizetni. A szolgabírák kötelesek voltak a vajdai közgyűléseken megjelenni, hol az esküdtekkel együtt bírótársak voltak s ha szükség volt, mint hivatalos biznyság szerepeltek. Saját ügyeik elintézéséből ki voltak zárva. Hadbaszállni kötelesek voltak.

A jegyzőkről a XIV. század óta van emlék, a XVI. századig a hatáskörük nincs körvonalazva. A XIV. században az alispáni levéltárnak már nyoma van.

A rovok feladata a közterhek, köztük a bírságok felhajtása, az adótárgyak, porták összeírása. 1324-ig az adót a király emberei szedték be.⁴¹ A XV. században a subsidiumot hol a király, hol a megye emberei (dikátorok). A vármegyei adót I. Mátyás VI. (1486) decretumának 64. art. rendelte el; a megyékben a rovok a XVII. században mint *partiales perceptores* helyezkednek be. Az 1298. évi 45. art. elrendelte, hogy ha a király törvénynapot tart, maga mellé minden megyében 12 lelkiismeretes és megbízható nemeset válasszon, (kik közül négy szolgabíró legyen) s ugyanekkor az ispán is jelen lenni köteles. Az ispánnak pedig a nemességgel s az esküdtekkel kellett bíraskodnia.⁴² Az 1444. évi 10. art. azt rendeli, hogy minden megyében a vármegyei nemesek közül négy derék ember választásuk a vármegyei közönség által az ispán s a szolgabírák mellé.

Vármegyei megbízottak jártak el a hadkötelesek összeírása és táborbavezetése körül, kik közül egy a felkelt nemesség vezetője volt s vezette a felkelt nemeseket az ország főkapitányához. Az 1463. évi magyar nemzeti kongregáció az összeírást az ispánra s öt nemesre bízta, kiknek feladata volt a felszerelés és kiképzés ellenőrzése céljából a mustartatás, megbízatásuk állandó volt. 1463-tól kezdve Erdélyben a felkelt nemesség a megye ispánjának vezetése és jelvénye alatt sereglett

⁴¹ Thallóczy Lajos: „A kamara haszna” (*Lucrum camerae*) története kapcsolatban a magyar adózás és pénzügy történetével. – Bp. 1879. 95. s. köv. lap.

⁴² Anjou-kori új okmánytár V. k. 32. 1. 1347. év.; Z. u, W. II. 56, 92, 24. 1., 378. S.

a vajdához, illetve az alvajdához. Az erdélyi vármegyéknek – Hunyadmegyét kivéve – pecsétje nem volt, a hivatalos iratok a tisztek pecsétje alatt adattak ki. A nemesi címer és zászló használata az Anjouk alatt kezdődött.

A nemesi vármegye önkormányzati hatásköre hármas: jogalkotás, végrehajtás és igazságszolgáltatás. A megyei élet főként a bíraskodásban nyilvánult meg, csak lassan-lassan jött ehhez a közigazgatási tevékenység. A vármegyék bírósági hatásköre e korszakban nem volt tisztán meghatározva úgy, mint a székelyeknél, akiknél *minden pernek a széken kellett kezdődnie*. A magyar területen a nagyobb perek mind a vajda tábláján folytak, a megye eleinte a tíz holdat meg nem haladó jószágokra nézve indított visszabocsátási perekben járt el. E korból értékhatári szabályok nem maradtak, csak annyit tudunk, hogy a három forinton aluli perek a vajdai székhez felküldhetők nem voltak. Ez a hatásköri zavar a későbbi időkben is fennmaradt, mert igen sok per csak a későbbi fejedelmi, illetve királyi ítéletábrán volt kezdhető. A per előkészítő és bizonyítási cselekményeket a megye teljesítette s hajtotta végre az ítéleteket, békéltetési és hitelesítési eljárást is végzett, minők az osztozkodás, perbeli egyezségek, kézenfogott bírák – választott bíróság – működésének hitelesítése, a birtokperekben eltiltás (prohibitio) körüli eljárás, határvizsgálat és előleges bizonyításvétel. Ebben a korszakban a szolgabíró és a megye elsőfokú hatásköre zavaros.

Közigazgatási tevékenység elsősorban a végrehajtás volt. Birtokjogokra s peres viszonyokra vonatkozó királyi rendeletek a magyar nemzeti vajdai kongregáción intéztettek. A pénzügyigazgatást a pénzváltás töltötte ki. Az 1294. évi 11. art. szerint az új pénz kibocsátásakor a beváltás és forgalombahozatal körül a megyei ispánnak és négy megyei embernek kellett eljárnia. I. Károly 1324-ben elrendeli, hogy a pénzváltásnál és kamarai haszon beszédésénél a kamarai ispán és tárnokmester emberein kívül jelen legyen a vármegyei ispán és egy szolgabíró.⁴³ I. Lajos 1366-ban a kamarai haszon fizetését Erdélyben eltörölte, hogy az erdélyiek a fokozottabb honvédelmi köteleknek meg tudjanak felelni.

A vármegyei adóval az országgyűlésre küldött vármegyekövek költségét s I. Mátyás óta a megyei tisztek fizetését fedezték.

A megye hajtotta be az egyháziak tizedét, ha az bérbe adatott, a megye intézte el az ebből folyó vitákat s a megrovás miatti felszólalásokat; a megye közreműködött a dézsmák felhajtása körül is.

A hadügyi igazgatáshoz kapcsolódott a hadi kártételek elintézése, amelyet az 1435. évi I. decretum 9. art. a megyei

⁴³ Z. u. W. I. B. 370. S.

ispán és a szolgabírák elé utalt. A megye feladata volt az orvok-latrok cirkálása is, amelyről már szoltam. Az ispán és a szolgabírák fegyveresen járták be a megyét.

A vármegyei tisztekre hárult az utak, hidak, hidasok, kompok jókarbantartására való felügyelet is, amelyet az 1435. évi II. decretum 23. art. 5. és 6 §-a utalt hozzájuk. A vámjogsultság felett a vajda ítélte. A II. Ulászló IV. (1500) évi decretumának 40. art.-nak meghozatala után a nemesek részére a vámszedési igazolványokat s útleveleket az ispán állította ki. A tisztek feladata volt a mértékek ellenőrzése, a jobbágy költözködés, a telekkatonaság ügyeinek intézése, az előbbieket II. Ulászló V. (1504.) évi decretumának 16. art. a szolgabírák kötelességévé tette a jobbágyszökések elintézésével együtt.

A vármegye joghatósága nem terjedt ki az erdélyi püspök és szerzetesrendek birtokaira és személyére, kik a vajda alól is exemptusok voltak, amint nem terjedt ki a fiskális (kincstári) uradalmakra sem. De adózás és hadügyi tekintetben exempció nem állott fenn, hasonlóképp a latrok-orvok üldözése tekintetében sem.

Ha a pallosjoggal bíró nem szolgáltatott igazságot, a vármegye jogosítva volt eljárni. Ez alól csak az erdélyi püspök volt kivétel.

A jobbágyközségek egy, vagy több földesúrú voltak, így ott tulajdonképpen községi élet e korszakban nem volt, a bírói teendőket a földesúr által tett bíró, vagy idegen letelepítések esetén a kenéz végezte, ki a megyével közigazgatási kapcsolatba az adó hadi lajstromok kiállítása révén jutott, amelyeknek a nyilvántartása a segédszolgabíró feladata volt. Öntudatos és szervezett életet a jobbágyság a templom, papilak és a hozzátartozó földek gondozása körül töltött be, mint szentegyház bírái és egyházfiai, – falusi nép az egyházi vagyont részben sajátjának nézte és így is kezelte.

Végül foglalkozunk a vármegyei hatáskörben az autonómia lényegével: a statútumok, a helyhatósági törvények alkotásával. A közönséges, vagy országos törvényektől ezek – magyar-latin jogi nyelven leges constitutionales particulares seu municipales, vagy statuta – mind alkotásuk, mind hatásukra nézve különböznek. Helyhatósági törvények a régi erdélyi közjog szerint azok a jogszabályok, amelyeket valamely nép (populus) vagy törvényhatósággal bíró testület (pld. a megyék, szék, vidék, kerület, vagy szabadváros) *belügyeinek célszerűbb intézése végett az uralkodó fejedelem megegyezésével alkotott.*⁴⁴ Hogy a helyhatósági szabályok kötelező erővel bírjanak, megkívántatik: a.) hogy a nemzet, vagy más testületnek saját törvényhatósága legyen (Verböczi: P. III. T. II.);

⁴⁴ Sebestyén Gergely előadási jegyzeteiből. Verböczi H. K. Prologus VIII. Tit.

b.) a szabályok a nemzet, vagy más törvényhatósággal bíró testület törvényes gyűlésében alkottassanak, amelyre mindazok, kik ott törvény, vagy bevett szokás szerint szavazattal bírnak, meghívassanak, maguk közt józan tanácskozás után közmegegyezéssel, vagy szótöbbséggel hozzák meg a határozatot; c.) a határozatok az ország közönséges törvényével ne ellenkezzenek; d.) mások szabadságának s igaz jussainak kárt és sérelmet ne okozzanak s végül a fejedelem megegyezése és hozzájárulásával alkottattak legyen (u. o.).

A helyhatósági törvények hatálya csak azokra terjed ki, kik a szabályt alkotott nemzet, vagy a törvényhatósággal bíró testülethez tartoznak (Verböczi H. K. Prológus T. VIII. 3. §.) és azon fekvő jószágokra, amelyek az illető törvényhatóság határán vannak. *A bíró a határozathozatal alkalmával a helyhatósági szabályokat, ha azok törvényszerűsége kétségenkívül áll, alkalmazni köteles.*

Az elválás előtt Erdélyben is kötelező erővel bírtak Magyarország közönséges törvényei, Erdély a rendes országgyűlésekre meghívott (Verböczi: H. K. P. III. T. II, III.). Erdély helyhatósági törvényeket a király parancsára, vagy az erdélyi vajda összehívására tartani szokott vajdai közgyűléseken szokott hozni Erdélyre kiterjedő hatállyal (u. o. P. III. T. III. 10. %.). Az oklevelekben az erdélyi három nemzetnek Erdély elválása előtti időből több közönséges gyűlése fordul elő.⁴⁵ Csak kevés helyhatósági jogszabály emléke maradt. Ilyenek a.) azok a rendszabályok, melyeket a toborozó katonaság élelmezése tárgyában az erdélyi három nemzet 1427-ben Zsigmond elnökleite alatt Brassóban tartott közönséges gyűlésében hozott; b.) az erdélyi három nemzet egyesülése tárgyában az 1437. évben Kápolnán tartott közönséges gyűlésen alkotott cikkek;⁴⁸ c.) a három nemzet egyesüléséről 1438-ban Tordán hozott cikkek;⁴⁷ d.) a három nemzet egyesüléséről 1459-ben a medgyesi közönséges gyűlésen hozott cikkek;⁴³ e.) hadi szabályok, amelyeket I. Mátyás 1463-ban megerősített; „Constitutiones exercitiales universitatis trium Nationum transilvanicorum Nobilium, videlicet Sicularum adque Saxorum a Serenis. Mathia Rege approbatae Budae anno 1463”;

⁴⁵ így 1291-ben Gyulafehérváron, 1342-ben Tordán, 1427-ben Brassóban és Földváron, 1437-ben Kápolnán, 1438-ban Tordán, 1439-ben Marosvásárhelyt, 1459-ben Medgyeén, 1461-ben Radnán, 1463-ban Csicsókeresztúron, 1467-ben Tordán, 1498. és 1506-ban Segesvárt, 1515-ben Székelyvásárhelyt. 1524-ben Tordán, 1526-ban Enyeden. – Még többet sorol fel Joseph Bedeus von Scharberg: „Die Verfassung des Grossfürstenthums Siebenbürgen”, Wien, 1844. 25-31. S.

⁴⁶ Sigismundus Kosa de Berekeresztur: „De publica partium transilvanarum administratione civili adque militari sub Vojvodis” Wienae, 1816. 98. S.

⁴⁷ A nemes szász nemzet levéltára, Nagyszében 79-80. sz.

⁴⁸ Kosa: id. m. 99-103. 1.

ezen határozatokra hivatkozik II. Lajos VII. (1526) decretumának 12. art.;⁴⁹ f.) a három nemzet egyesülésének megerősítéséről és a három nemzet közt előfordulandó peres ügyek el-látásáról 1506-ban Segesvárt tartott közönséges gyűlésen hozott cikkek⁵⁰ a három nemzet határozatokat hozott Maros-vásárhelyt 1541. és 1542-ben az egyesülés tárgyában, melyek ugyan nem erősítették meg, de az 1545. évi tordai országgyűlés határozatai közé felvették, sőt ezek alapjául szolgáltak.⁵¹

Ámbár Erdély három nemzetének az országgyűlés által alkotott közös törvényei voltak főként a magyar és a székely nemzetet illetően, a három nemzet által külön-külön alkotott helyhatósági törvények is voltak.

Verbőczy szerint (H. K. P. III. T. II.) az erdélyi nemesek, kik alatt a későbbi törvények az erdélyi magyar nemzetet értik, már hajdan Magyarország törvényeitől és szokásaitól nem kevés cikkekben eltérő törvényekkel és szokásokkal éltek, de ezek közül Verbőczy csak néhányat említ (H. K. P. III« T. III.), azt hozván fel okul, hogy mivel ezen nemesek egyéb helyhatósági jogszabályaik csak köztük érvényesek és csak körükben ismeretesek, azokat szükségtelen bővebben előadni. Verbőczy szerint Erdélyben a nemesek fejváltsága (homagium) 66 forint; prókátorvallás a köztük tartani szokott octavalis (nyolcadnapos) törvényszéken pénz befizetés mellett eszközölhető. Jegyruha (hitbér) ára 66 forint; jószág- és egyéb nagy pereket apellálja a törvény kimondása ellen bármelyik fél egyszer a király udvarába, azt az országbírója elé bocsátják kérdőre (helyes-e az ítélet?) s onnan ismételten az igaz-tételre visszabocsátják az elsőbíró elé (esetleg a vajda elé octávéra). Erdélyben a magyar nemesek díja a kisebb hatalmasság esetén 50 gyra, vagy forint, az alispánoké és a szolgabíráké kétannyi, az eleven díj 33 forint. Jegyruha (hitbér) fizetésnek kétszeres készpénz, harmadik része ingómarha (ingóság) vásári becsú szerint. A király, vagy vajda gyűléséről való elmaradás büntetése 100, a széktörése 50 gyra. Kár és adósság megvételében a felperes, ha nemes személy, három forintra, a mellékesküvők csak egy forintra eskühetnek. Három forinton aluli perek a vajda elé octávéra nem bocsátatnak. Erdélyi parasztnak eleven díja 12.5, holddíja 25 forint. Tagszagatás: mint kézelvágás, fül-, szemkitolás s arceb büntetése 20 forint, a fogkiütésé 6 forint. Ha a parasztember hatalmaskodott és elszaladt, a hatalmaskodás díja a sértett földesurát illeti, a sértett csak kárát, sérelmét veheti meg. Úgy nemes, mint a paraszt a kárból behajtott

⁴⁹ J. Kovachich: „Scriptores rerura Hungaricarum minores” Buda 1798. II. T. 384-385. 1.

⁵⁰ A nemes szász nemzet nagyszzebeni levéltárában 79-80. sz. a.

⁵¹ Kosa: id. m. 103. 1.

marhának hatalmasul való eleresztéseért, akármely marhának méltatlan tartásáért, a baromnak, vagy a megtartott marhának becsüjére marasztalendő. Paraszt csak egy forint kárra esküdhet, a mellette esküvők közül csak hárman vehetnek egy forintot.

Az általános magyar törvénytől eltérő helyhatósági szabályt alig tudunk. Az 1540. évi tordai nemesi gyűlésen hoztak bizonyos cikkek, az erdélyi nemesek törvényei, szokásai kijavításáról és igazításáról, melyek később a király által megerősítettek (1545).

Erdélynek Magyarországtól való elválása után a nemzeti fejedelmek alatt alkotott törvényeknek a legnagyobb része a magyar nemzettel foglalkozik, azért ezen időszakból magyar nemzeti helyhatósági törvények nincsenek.

Az erdélyi nemeseket külön tárgyazó kiváltságok között legnevezetesebb az I. Lajos által 1366-ban adott kiváltságlevél, amelyben az erdélyi nemeseket a kamaranyereség alól felmentette, a földesuraknak pallós jogot adott s szabályozta a Havasalföldről izgatott oláhok megférézését, amely alkalommal a földesurak kötelezték magukat, hogy az oláhok által nekik fizetendő ötvenedet a királynak fizetik; ugyanekkor I. Lajos megerősítette a szászok szabadságlevelét és Besztercét Szebenhez csatolta.

A székely nemzetnek Verbőczy szerint a hajdani korban a magyaroktól csaknem egészben eltérő törvényei és szokásai voltak (H. K. P. III. T. IV.), ezen különleges saját törvények és szokásokból egy pár cikket elősorolván, a többiek felsorolását, minthogy azok egyedül a székelyek közt voltak érvényesek és szokások és ismeretesek, mellőzte.

A székely nemzet külön törvényei közé tartoznak: a.) azon szerződések feltételei, melyek mellett a székelyek magukat előbb Árpád vezér azután Szent István alá bocsátották;⁵²

⁵² A székely nemzet külön törvényei Sebestyén · Gergely előadási jegyzeteiben tömören, a joganyag tüzetes felhasználásával vannak felsorolva, ezért azokat átvettem, meggyőződve a hivatkozások helyességéről. – Sebestyén Gergely az a.) alatti pontban a csiki székely krónikára céloz. – Tudvalévő dolog, hogy 1818-ban Székely Mihály marosvásárhelyi táblai elnök „A nemes székely nemzet constitution” cím alatt a székely nemzet constitúcióit a legrégibb időtől kezdve, azonkívül 1562. évi segesvári végzéseket, Mihály vajdának a székelyekre vonatkozó privilégiumát és számos táblai és felsőbb ítéleteket, amelyek főleg azokra a lófőségekre vonatkoznak, amelyekhez tisztség-viselés volt kötve, Pesten nyomtatásban kiadta. Ez a könyv az összékely törvények és szokásokra nézve forrásul kívánt szolgálni. Ennek a könyvnek a végén zavaros latinsággal az u. n. csiki székely krónikát is közzétette, mert szintén jogforrásnak tekintette. – Ez a felfogás nyilvánul meg a kiváló jogásznál Sebestyén Gergelynél is, aki mellett Dosa Dániel, Dosa Elek és köztudomás szerint nagyon elismert történetíróink szintén elismerték jogforrásnak bár a csiki székely krónikának azokat a fogyatékoságait és képtelenségeit amelyeket

b.) azon végzés, mely 1451-ben Marosvásárhelyen Vizaknai Miklós, az erdélyi részek alkormányzójának elnöklete alatt tartott gyűlésen hozott, az oldalágbeli vérek örökösödéséről és elévüléséről intézkedik;⁵³ ezt a végzést Báthori Zsigmond 1592-ben megerősítette; c.) 1466. évi zabolai részgyűlés határozatai, amelyek János, szentgyörgyi és bazini gróf, erdélyi vajda elnöklete alatt hozottak;⁵⁴ d.) a székely nemzetnek 1499-ben Udvarhelyen hozott nemzetgyűlési határozatai, amelyek alapján II. Ulászló ezévi szabadságlevelét kibocsátotta;⁵⁵ e.) 1505. évben Udvarhelyt Bögözi János főkapitány elnöklete alatt a bírák megválasztásáról, azok tulajdonságairól és esküjéről hozott végzés;⁵⁶ f.) 1506-ban Agyagfalván gyergyói Lázár András elnöklete alatt hozott végzések, melyekben a hűtlenség büntette meghatározott, a peres ügyeknek ünnepnapokon való ellátása megtiltatott s a végrehajtás módja rendeztetett;⁵⁷ g.) a székely nemzetnek szokásjogon alapuló jogszabályainak nagyrésze az 1555. évi marosvásárhelyi országgyűlés idején összeszedettek s összeíratottak, s azokat Dobó István s Kendy Ferenc I. Ferdinánd nevében, mint ennek teljhatalmú biztosai (1552. 23. art.) 1555. szeptember 28-án jóváhagyták és megerősítették. Az összegyűjtött cikkek közül 74 magánosok közti jogviszonyokra, főként a per és perlekedés rendjére, 8 a bírák kötelességeire, 5 az erdélyi vajdának, mint a székelyek ispánjainak hatóságát tárgyalja. Eredetben latin nyelven voltak írva, később fordítottak magyar nyelvre, legtöbbször az 1466. évi zabolai gyűlés határozataiból vétetett át.⁵⁸

A székely törzsszervezet emlékei megvannak a XVI. századig, a területi széki intézmény véglegesen csak a XV. század elején alakul ki, míg a magyar törzsszervezet a XIII. század közepén már eltűnt, a tatárjárás után már jelentkezett a nemesi megye.

A székely *ügy maga*, mint birtoka megmaradt szabadnak,

az e százaci történetírás annyira kiélezett, nagyon is jól ismerték s nem volt előttük ismeretlen az a feltevés sem, amelyet Szadeczky Kardos Lai» a szerzőre nézve megállapított. Nem gondolhatom, hogy a kiváló embereknek százai és százai mindezekkel ne számoltak volna. – Kerestem a feleletet, hogy ennek dacára miért hivatkoztak lépten-nyomon a csiki székely krónikára és miért említi meg forrásnak Zetelaki dr. Sebestyén Gergely a 48. előtti erdélyi közjognak legkiválóbb ismerője is? – A felelet nem lehet más, mint ami a székelek ősi szervezete és kormánya lényegére vonatkozik, a köztudomásnak megfelelő, s mi erre nem vonatkozik, az egyszerűen közömbös volt mindenki előtt.

⁵³ Kolozsvári és óvári: „Corpus statutorum” (ezután idézés csak C. St.) I. k. 1 lap.

⁵⁴ C St. I. k. 2-7. 1.

⁵⁵ U. o. I. k. 7-13. 1.

⁵⁸ U. o. I. k. 13-16. 1.

⁵⁷ U. o. I. k. 16-19. 1.

⁵⁸ U. o. I. k. 19-28. 1.

mit a XV. század közepe táján a három rendre való elkülönzés sem volt képes megsemmisíteni.⁵⁹ Az anyaországban a nemzetség tagjai csakhamar adományos nemesekké lettek. A székelység egész összessége által megszerzett földbirtok nem csak a magánjogi viszonyokat irányította, hanem a székely helyhatósági intézményekben is jelentkezett. Míg az anyaországban a nemesség nagy tömegének adományos (hűbéres) osztálya, való átalakulása teljesen összetörte a törzsek és csakhamar a nemzetségek kereteit s a várispánságok felállításával egy új politikai alakulás folyamata indult meg, amelyből a XIII. század végével a megyei intézmény lett, addig a Székelyföldön az ősi törzsi és nemzetségi szervezet tovább fejlődhetett és még később a székek alakulása után is ez volt a székely helyhatósági intézmények alapja. Marosszéken még a XVI. században is szorosán megszabott rendben követték egymást a hat n^{em} huszonnégy ága a bíróságban és a hadnagyságban úgy, hogy 24 év alatt a hat nem valamennyi ága viselte egymásután mind a bírói, mind a hadnagyi tisztet.⁶⁰ E tisztségek viselése a XV. század végén már a földbirtokhoz, nem pedig a leszármazáshoz volt kötve s ily nemzetségi örökség pénzzel is szerzhető volt.⁶¹ Az ősi nemzetségi szervezet nem fejlődött minden székben egyformán Marosszékkal, hasonló fejlődésről csak Kászonban tudunk. Egyébként az ősi nemzetségi szervezet a székek intézményeiben, bár a dolog természeténél fogva hasonló alapelvek szerint, de még sem azonos módon működött. Közös elem volt mindenik szék szervezetében az, hogy tisztjüket a nemzetségek és az ágazatok egymás utáni sorrendje szerint választották⁶² s a tisztek évről-évre változtak.⁶³ Egyedül csak Aranyosszék kivétel, hol a székelyispán volt a főtiszt.⁶⁴

Az ősi nemzetségi szervezetből a XIV. század folyamán fejlődött ki a székek intézménye⁶⁵ s Nagy Géza véleménye szerint a bírói intézmény is ekkor keletkezett.⁶⁸

A székek intézményének szervezésével a hadnagyság nagy átalakuláson ment keresztül. Azon időben, midőn a hadnagy nem egy terület tisztviselője, hanem nemzetségének a feje volt, a választásnak később ismert módja aligha volt al-

⁵⁸ I. Mátyás az 1463. évi hadi szabályzatában még csak lovas és gyalog székelyeket ismer, az 1466. évi zabolai nemzetgyűlés már ismeri az előkelőket és azoknak különleges társadalmi helyzetét.

⁶⁰ Sz. okl. t. II. k. 78, 79, 139-143. lap.

⁶¹ Sz. okl. t. k. 288, 320, II. k. 34. 1.

⁶² Werbőzei: H. K. P. III. T. IV.

⁶³ Corpus St. I. k. 13-16. 1.

⁶⁴ Sz. okl. t. I. k. 37, 211, 212. 1.

⁶⁵ 1366. év, Siculi nostri Sedes, Sebus, Sz. okl. t. i. k. 70. 1., 1409-ben Universitas Sedis Maros. Sz. okl. t. I. k. 105. 1.

⁶⁶ Nagy Géza id. m. 249. 1.

kalmazásban. Régi magyar szokás szerint a családnak mindig a legidősebb családtag a feje, ki e minőségben megmarad élte fogytaig, a székely hadnagyok is így válhatták fel egymást a *minden ügy a hadnagy hatósága alá tartozott*. Amily mértékben terjedt a székelyek közt az egyéni tulajdon a nemzeti közös birtok helyébe, épp oly mértékben bomlott az ős nemzeti szervezet is. A viszonyok változása új intézményeket tett szükségessé s ezeket a székek szervezésében találhatjuk fel, mely alkalommal a hadnagyság mellett az *igazságszolgáltatásra új tisztség állított fel: a bírói tisztség*, amelyet a székekkel egy időben kezdenek az okirataink emlegetni.⁸⁷ A bírói tisztség azonban nem különült el a hadnagyságtól, a bíraskodásnál ott találjuk az okiratok szerint a hadnagyot, a későbbi kapitányt is, midőn a kapitány e kötelezettsége feledésbe kezdett menni, vagy ez önkényileg magában járt el, a régi szokásra hivatkozva, hogy a kapitányok a királyi bíróval együtt teyenek igazságot, rendelte el az 1600. októberben tartott lécfalvi tábori országgyűlés; hogy a hadnagy, illetve kapitány a régi nemzeti főnök utódja, igazolja az is, hogy a kapitányi állás mindig előkelőbbnek tartott, mint a bírói.

A székekben – Udvarhely, Csík, Kezdi, Sepsi, Orbai, Maros, Aranyos, majd Gyergyó, Miklósvár, Kászton – ekkor székhadnagyok és székbírák említettek.

A bírói tisztség csakhamar megoszlott, a székbírák mellett feltűnnek a királyi bírák is. Kézdiben már az 1407. évi közgyűlésen a hadnaggal és székbíróval együtt résztvesz Mátyosi András „királyi ember” is,⁶⁸ 1427-ben előfordul a „királybíró” (Iudex regalis) elnevezés.⁶⁹ Az 1505. évi székelyudvarhelyi nemzetgyűlés határozatai szerint minden székben van királyi bírói tisztség,⁷⁰ mely szintén mint a főhadnagyi, évről-évre választás útján tölthetett be.⁷¹

A hadnagyi, mint később nevezték, a kapitányi tisztség hatásköre mindinkább a hadi dolgokra szorult. Általános felkelés alkalmával az erdélyi három nemzet által 1463-ban hozott s I. Mátyás által megerősített végzések szerint a véres kard körülhordozására, vagy a székely ispán írásbeli felhívására sípokkal, dobokkal s tűzhalmokon rakott máglyákkal a ka-

⁸⁷ Midőn 1324-ben a csiki székelyek I. Károly adományának ellentmondanak, nincs bíróról említés; de 1404-ben már szó van csak az alig egy évtizede alakult Miklósvár-szék bírójáról (Sz. okl. t. I. k. 97. 1.), Kézdiszékben 1407-ben (Sz. okl. t. I. k. 102. 1.); Marosszékben 1409-ben (Sz. okl. t. I. k. 106. 1.); Udvarhelyezéken 1459-ben, 1461-ben (Sz. okl. t. I. k. 159, 177, 179. 1.); Kásztonban 1462-ben (u. o. I. k. 195. 1.) szó van bíróról.

⁶⁸ U. o. I. k. 106. 1.

⁶⁹ U. o. I. k. 124. 1.

⁷⁰ U. o. I. k. 307. 1.

⁷¹ U. o. I. k. 205, 307. 1.

pitányok gyűjtötték össze a hadi népet;⁷² béke idején pedig gyakori mustrák által ügveltek arra, hogy a harci felszerelésben fogyatkozás ne történjék; az ünnepnap i törvény tétel miatt büntetett bíró két marha bírságát az 1506. évi agyagfalvi nemzetgyűlés határozatai szerint a hadnagy hajtotta végre.⁷³

A székekkel kapcsolatban a székelyek előkelő tagjainak és a közösségének a hadnagy mellett elfoglalt állása is szabályoztatott, 1324-ben, midőn szárazpataki Aporfia Sándor és Egyed unokaöccse Lok-kászont I. Károlytól adományba kapják, a csiki székelyek nevében László főhadnagy (maior exercitus) és tíz társa mond ellent.⁷⁴ Már a XV. században meghatározott számú előkelő (senior potior) vesz részt a törvénytevések alkalmával a hadnagy és a bíró mellett; 1407-ben Kézdiszék közönségének Torja vásárán (Kézdivásárhely) Nádasi Mihály székelyispán jelenlétében tartott közgyűlésén megtaláljuk a királyi embert s a primipilust, vagy hadnagyot, székbíró és a 12 előkelő személyt.⁷⁵ Az 1466. évi zabolai székely nemzeti részgyűlés⁷⁶ elrendeli, hogy miként Kézdivében, úgy Sepsiben és Orbaiban is évről-évre 12 esküdt választassék és pedig fele része a közönség, felerésze az előkelők közül, minden ügy az ő közreműködésükkel intéztessék el. Marosszéken a 24 ágnak megfelelően 24 esküdt (iurati assessores) volt,⁷⁷ kik az okiratokban felváltva seniorok, potiorok és assessoroknak neveztetnek.⁷⁸ Csik és Kászon közt Kászon elszakadási perében az ügy megvizsgálására mindkét szék 24-24 embert küld ki,⁷⁹ Marosszék 1519-ben 12 esküdtet választott a főhadnagy és főbíró mellé.⁸⁰

A székek a székely ősi nemzetségi szervezetből nőttek ki, a székely intézmények szerves fejlődésének eredményei. A fejlődés természete szükségkép arra vezet, hogy a székek legelső csíráját a nemek, vagy még nagyobb valószínűséggel a törzsek

⁷² U. o. I. k. 198. 1.

⁷³ U. o. I. k. 316. 1.

⁷⁴ U. o. I. k. 42. 1. Lok-kászont Szabó Károly és utána Nagy Géza Csikszentgyörgy, Menaság, Menaságujfalu és Potyond-al azonosították, (a Lok szláv jelentése rét – mező), tehát Lok-kászon annyi, mint Kászonrétje, mely elnevezésű hely Kézdiszentlélek mellett van, ezt a birtokot az adományosok birtokba is vették, az adományos Sándortól eredtek a kézdi-i és dicsősztmártoni Sándorok, kik Szentlélekieknek is hívtak; e család aztán a XVI. század elején Sándor Gáspárral deficiált s birtokait Szapolyai János kapta amikor a székelyek közt emiatt a csiki székelyek fellázdattak (Csánki Kiiküllő megyénél V. k. birtokosok sorában Sándor jelszó alatt).

⁷⁵ Sz. okl. t. I. k. 102. 1.

⁷⁶ C. St. I. k. 2. 1.

⁷⁷ Sz. okl. t. I. k. 163. 1.

⁷⁸ U. o. I. k. 235, 251, 254, 265, 328, 330. 1.

⁷⁹ U. o. I. k. 299. 1.

⁸⁰ U. o. I. k. 343, 345. 1.

különállásban keressük. A sepsi, kezdi, telegdi és csíki székelyeket már a székek szervezése előtt megkülönböztették az okiratok; hogy itt nem földrajzi névről van szó, kitűnik abból, hogy a nevek a Székelyföldön kívül mindenütt oly helyen fordulnak elő, hol a székelyek egykori létének nyoma van.

A vajdaság korában az erdélyi megyéknek a közhatalomhoz való viszonya nem hasonlítható a magyarországiakhoz. Erdélyben úgy tűnik fel, mintha három nagy megye lenne: a magyarok, székelyek és a szászok földje. A vajda sokat érintkezik a hét megyével, a székely ispán a székelyekkel is, a szász ispán a szászokkal is; a vajda nevezte ki a megyék ispánjait, ez is mutatja a nagy hatalmát, ő az elnöke a három nemzet gyűléseinek, a magyar nemzetgyűléseknek és igen sokszor tart törvénynapokat is. A törvénynapokon a megyék által választott szolgabírák és esküdtek a bírótársai, akik közt az általa kinevezett ispánok és az alispánok nem szerepelnek; ez a megyei autonómia kétségtelen jele.

Egész Erdélyt a vajda kapcsolta a királyhoz. A vajda nagy hatalmával visszaélések is történtek. 1308. körül László erdélyi vajda úgyszólván önállósította magát a királytól. Különösen szomorú emléket hagyott maga után Báthory István, akinek íéktelenségeit a székelyek 1493-ban a királyhoz felpanaszolták.⁸¹ Báthory István minden jogot lábball tiporva, előkelő és szegény székelyt egyaránt zsarolt, a székely gyermekeányokat familiárisaival házasította össze s ezeknek juttatta a székely vagyonokat, a székelyeket várszolgálatra kényszerítette, másokat pedig jogtalanul száműzött.⁸²

Ezzel az idővel esik össze a székely törzsszervezet végleges felbomlása és a székely önérzet elfajulása. Egyes községek nyomorúság, avagy talán a hadszolgálat alól való szabadulás végett hatalmasok, gazdagabb lófők részére magukat lekötötték akként, hogy saját földjükön nem mint szabad székelyek, hanem mint földönlakók laktak (fejekötött székelyek). Sok székely pedig az elnyomás miatt az oláh fejedelemségbe vándorolt ki. Az említett panaszra adatott ki az 1499. évi nemzetgyűlés határozatai alapján a székelyeknek ugyanezen évben kelt szabadságlevele,⁸³ mely már az ősi székely jogegyenlőség és szabadságnak szomorú epilógusa, nem pedig arany szabadságlevél. Ebben a szabadságlevélben a következő intézkedést találjuk: „Ha *nobilitással* bíró székely hűtlenséget követne el,

⁸¹ Dr. Szadeczky Lajos által, szerkesztett „Székely egyleti képesnaptár” 1890. évf. Szabó Károly a panaszt magyar fordításban közölte; latin nyelven a szöveg Engel Keresztély: *Geschichte des ungarischen Reichs* stb. már idézett műve III. B. 41. u. f. S. van közölve.

⁸² Szekfü Gyula: „Servienek és familiárisok” Bp. 1912. 90. s. köv. lap.

⁸³ C. St. I. k. 7-13 l.; Szabó Károly: „Régi székelyek” Kolozsvár 1890. 177. l. Erdélyi László: „Székelyek története” Brassó, 1921. 20-22. l.

de csupán a székelyek közt (vétene a székely nemzet ellen), akkor csupán a székelységet veszítse el, ha pedig a felség és országa ellen követte el, akkor a székelységen kívül veszítse el nemességét és javai a fiscusra szálljanak; de a felség ezeket csak székelyeknek adja, vagy köztük lakóknak, nehogy a székelység kevesbbedjék”. Ez az intézkedés arra a székelyre vonatkozik, aki egyszersmind adományos magyar nemes is (nobilis – magyar nemes). Ez a rendelkezés még nem vitte be a Székelyföldre a *ius regium*-ot. A székely törvénynél fogva természetes nemes volt, ezzé tette székelysége s nemesnek maradt, lett légyen bármily anyagi sorsban, akár főúr, akár földművelő, akár pásztor. Ez az állapot sehogy sem ment be a hatalmas magyar vajdák fejébe, ezért gyűlölték őket, mert a székelyek előttük nem hunyászkoztak meg.

I. Mátyás király halála után Magyarország a lejtőre jutott: a XVI. század első évei már a teljes visszavonás és anarchia képét mutatják, minek bizonyítéka az 1505. évi országgyűlés, amelyen az ország rendéi kimondták, hogy ha II. Ulászló fiúörökös nélkül halna meg, idegent királlyá nem választanak. Ebben az időben fel volt bomolva az igazságszolgáltatás rendje s ezt az ország rendjeinek kellett kezükbe venniök. A főurak mindenike kiskirálynak képzelte magát. Ez történt Erdélyben is, ezt tette a székelység is. Az 1505. november 23.-án tartott székely nemzetgyűlés az elmaradt vajdai kongregáció helyett megalkotta a székely fellebbezési törvényeket, amelybe udvarhelyszéki négy főembert és 17 lófőt választott be, ezzel megkezdődött a „fellebbezés Udvarhelyre”. – Ugyanezen év december 18-án a három nemzet tartott helyhatósági gyűlést együttesen, mely elhatározta a király és vajda által elhagyott országrész bíráskodásának rendezését s 1506. február 9-én Segesvárt kelt okirat szerint, mivel a fejtelenség miatt a gyűjtogatás, rablás elhatalmasodott, a perek megállottak, a kül- és belelenség egyaránt fenyegeti a hazát, Erdély rendjei egy főbírói tanácsot alapítanak, amelyben a fehérvári káptalant a dékán képviselje, emellett a hét vármegyéből 14, a hét székelyszékből 14, a szász székekből szintén annyi bírót választottak, mely legközelebbi Szentgyörgy napján Marosvásárhelyt, azután tetszés szerint üljön össze s a nemzeteknek egymásközi pöreit és ügyeit döntse el s a három nemzet uniója értelmében a vagyon és személybiztonság öre legyen.⁸⁴

A zsarolások által anyagilag kimerült székelység II. Lajos születésekor az ökoradót megtagadta, az annak felszedésére kiküldött királyi embereket elűzte s lázadásba tört ki, amelyet hosszabb hadakozás után Tomori Pál, az akkori fogarasi várnagy fékezett meg. Ezután tartatott az 1506. évi székely nemzetgyűlés, mely a székelyek részéről elkövethető hűtlenség fo-

⁸⁴ Kovasóczy Mihály: „Arpadia”, Kassa 1833. III. k. 52. 1.

galmát és, mint láttuk, büntetését határozta meg, de kimondta azt is, hogy ha a király hivatalnokai tapodnák ezután a székely jogokat, senki fegyvert no lógjon, hanem közönséges gyűlésre gyűljenek össze addig is, míg a királynak telterjesztést tehetnek, egymást kölcsönösen oltalmazzák; a hűtlenek pedig száműzessenek, akik értük közbenjárnak, azok bűnpártolónak tekintessenek s ilyeneknek a király se kegyelmezzen, csak a székely nemzet.⁸⁵

1510. év elején, alig 24 éves korában, lett Szapolyai János erdélyi vajdává. A székelységnek ő sem volt barátja, lelküket nem értette és meglehetősen távol állott a magyar nemzet nagy érdekeinek elgondolásaitól is, kora embere volt, a kor féktelen nagyravágyásával és zabolátlanságával. Zaklatta iamiliáriusaival a székelységet. A székelység 1519-ben, míg Szapolyai Budán járt, Hagymási Miklós székely ispánsági helytartó ellen fegyvert ragadott, de leveretett. 1521-ben Szapolyai János a hűtlenségben talált Blaskó (Blási) János és Imre és Becz Imre szárazpataki jószágát (Fejér megye) az Aporoknak adományozta.⁸⁸

A céltalan ide-odakapkodás, a féktelen dicsőségszomj, a nagy koncepció hiánya, a vagyon és gazdagodási vágy hozta Magyarországra a mohácsi veszedelmet. A hősiesség nem hiányzott.

Ennek a kornak erdélyi képét nyújtja Verantius Antal – Statileo püspök unokaöccse, a későbbi esztergomi érsek – ki a mohácsi vész után egy pár év múlva írta a most közlendő leírást. A székelyek a gyűléseken fegyveresen jelennek meg, a főbbek körben ülnek, a többiek őket körülállják, ami nekik nem tetszik, az ellen zajosan kikelnek; ha a gyűlés valamelyes szokatlan terhet ró rájuk, elviselik ugyan, de annak okozójára rárontanak, házát szertehányják; ha pedig valaki ősi szabadságuk megrontására céloz, azt fegyverrel üzőbe veszik s a gyűlés színén megölik, de ha megtudják, hogy az, kinek házát elhányták, vétkét megbánta, összejönnek, házát felépítik és vele kibékülnek. A szászokra nézve azt jegyzi meg, hogy a rendes censuson kívül huzalkodás nélkül segítik a kormányt, hadba gyalog mennek; házaik kőfállal vannak védve, a nyílt csatatéren könnyen behódolnak, szívesebben segítik a hadjáratot pénzzel, mint fegyverrel. A magyarokról megemlíti, hogy a székelyek után jöttek be az országba, kitűnő földmívelők, a hadban vitézek s félelmet nem ismernek, a haza védelmében törhetlenek, csatázni mindig készek s a tüzet nem annyira a csata előtt, mint a harc folyamában kapják meg annyira, hogy

⁸⁶ C St. I. k. 16-19. 1.

⁸⁸ Josephi Caroli Eder: „Observations criticae, et pragmatiae cum excursione Primae lineae históriáé Transilv. antiqui et recentioris aevi Martinus Felmer Cibini-i et Claudipoli 1741. 189. 1.

gyakran megkezdődik s hanyatlik a csata; ha sértve érzik magukat, nekitüzülnek, nem hagyják félbe a harcot, míg vagy ők, vagy az ellenség tönkre nem veretnek. Nemességet köztük karddal és tollal szerezhetni. A három nemzetre nézve megjegyzi, bármennyire különbözők is e nemzetek, bámúlásra méltó, hogy mily egyetértésben élnek s mennyi rokonszenvvel vannak egymáshoz. Ha, mi testvérek közt is megtörténik, olykor egymással versengenek is, ha idegen ellenség támadja meg őket, kibékülnek s ritka őszinteséggel védelmezik egymást. Az oláhokról azt írja, hogy számuk megközelíti a három nemzet egyikét, hogy csak a hátszegieknek vannak előjogaik, kik Hunyadit a török ellen hűségesen követték, ezért sokan nemességet kaptak; a többi paraszt állapotú.⁸⁷ Verantius e leírása szerint Erdély népét aligha terheli felelősség a mohácsi vészért.

A két király áldatlan korszakában a székelység mindent feledve, Szapolyai pártjára állott. Erdély három nemzetét állásfoglalás végett Gerendi erdélyi püspök hívta össze. A szászok Szapolyai ellen foglaltak állást. A magyarok és székelyek segítségével 1529-ben Szapolyainak sikerült Erdélyt hatalmába keríteni, egyébként ő 1526-ban I. Ferdinánd előtt már megkoronáztatott. Szapolyai Jánosnak leglelkesebb támogatója somlói Báthori István volt, a későbbi fejedelem édesatyja. Dúlt a testvérharc, a főurak uradalmaikkal hol Ferdinánd, hol János pártjára állottak, nem volt előttük semmi szent, az önérdek, a vagyonszomj ült orgiákat. Nyugvópontot az 1538. évi nagyváradi béke jelentett, mely többek közt megállapította, hogy egyik királytól a másikhoz pártolni nem szabad, de azért az átpártolás csak úgy folyt, mint azelőtt.

János király uralkodása utolsó évében történt, hogy sokan a két király viszálykodását megunván, összeesküdtek, hogy mind a két királyt megbuktatják s egy, a svájcihoz hasonló – foederatív köztársaságot létesítenek s Lengyelország s a két oláh fejedelemség példájára a töröknek adót fizetve, biztosítanak békét; a forradalom kitörése helyéül Erdély volt megállapítva s a kezdeményező lépéssel Majlád István erdélyi vajda bízott meg. A felkelést Majlád sógora, Erdély történetében később szerepet játszó Nádasdi Tamás, horvát országbíró, Laski Jeromos, Balassa Menyhért és Balassa Imre támogatták. A terv azonban elárultatott s az 1540. május 12.-i tordai országgyűlés a vajdákat és a pártfőnökeiket felségsértőknek nyilvánította s jószágaiktól megfosztotta.⁸⁸ Ezen a gyűlésen szerveztetett Erdély megyei élete, a megyei főbírák választása a nemesség kezén maradt, odajutott az alispánoké is. Ez az úgy-

⁸⁷ Verantius Antonius összes munkái, Pest, 1857. I. k.

⁸⁸ Bethlen Farkas: „Historia de rebus Transilvanicis Cibini-i” 1782 1793.

I. T. 290.; Magyar Történelmi Emlékek okmánytár, II. k. 81-83. 1.; Stephanus Katona: „História critica Regum hungariae”, Claudopolis, 1794. XX. k. 1339. 1.

nevezett megigazítás vetette meg az erdélyi fejedelemség vármegyéjének alapját. Mint mondják, ez Verbőczy érdeme.⁸⁹ Ezután Szapolyai János nemsokára meghalt. Erdély áldatlan állapota tovább tartott. Csak egy elme világított – a Fráter György –; egyébként visszavonás, intrika, gyilkosság és kivégzések. János Zsigmond 1540. szeptember második felében magyar királlyá választott akként, hogy kiskorúságában anyja, Izabella vigye a kormányt és három tanácsost adott melléje, Betrovicot, a bel-, Martinuzzit a pénz- s Török Bálintot a hadügy vezetésére.⁹⁰ – Majlád pártot ütött, erdélyi fejedelem akart lenni, de Péter moldvai vajda cselrel elfogta s török fogságban végezte életét. Szolimán 1540. augusztus 29-én Budát elfoglalta, – Izabellát fiával az 1542. január 10-i tordai magyar kongregáció s a január 25-i székely és szász részgyűlések fogadták be. Ez Fráter György érdeme. A történetek 1542. március 29-Í tordai országgyűlés szentesítette. Az ellenkező Bornemissza Boldizsárt, ki János király halála után Erdélyt igazgatta, kielégítették és felmentették, a kormányt Fráter György kezébe tették le, mint helytartóba, melléje a hét megye hét tanácsost választott s felkérték a székely és szász nemzetet, hogy csatlakozzanak és maguk is ugyanannyi tanácsossal támogassák a kormányt.⁹¹ Fráter György 1544. augusztus 1-én Erdély egyedüli kormányzója lett s 1549. augusztus elején megkötötte a nyírbátori békét Ferdinánddal, mellyel Erdély Ferdinánd kormányzása alá jutott s ő azt fegyveresen vette át. Izabella és fia 1551. augusztus 19-én elhagyták Erdélyt. Fráter György Erdély fővajdája lett. Lippának 1551. november 28-án való bevétele után a törököt felingerelni nem akarván, Ulomán török várparancsnokot Ferdinánd akarata ellenére szabadon bocsátotta, emiatt őt Castaldo Ferdinánd hozzájárulása mellett 1551. december 17.-én megölette.⁹²

Ezután Erdélyre nagyon szomorú napok következtek. Castaldo katonái a népet zsarolták, Kolozsvárt és Gyulafehérvárt felégették, nem volt előttük semmi szent, se családi hajlék, se egyéni tulajdon. Mindenütt elégedetlenség. Szülejmán Erdély elszakítása miatt Ferdinánd Magyarországra tört s a hódoltságot nagy területre terjesztette ki és I. Ferdinánd követeit visszatartotta; az erdélyiektől pedig követelte, hogy Iza-

⁸⁸ Simighianue Ambrosius „História Rer. Ung. et Trans, ab a. 1490-1606.” adcuravit Joseph Eder Cibini 1840. I. k. 250. 1.; Kővári László „Erdély története”, Pest, 1860. III. k. 66. 1.

⁹⁰ Stephamis Katona: „Hist. crit. XX. 1416. 1.; Georgius Pray: „Epistolae Procorum Regni Hungáriáé”, Poson, 1806, II. k. 390. 1.

⁹¹ Szilágyi Sándor: „Erdélyi országgyűlési emlékek” I. k. 188. 1. (Ezutáni idézésnél: E. O. E.)

⁹² Pray: „Epistolae Procerum stb.” II. k. 314. 1.; Bethlen Farkas id. m. I. k. 518-511. 1.; Istvánffi: „História Liber. XVII.” Coloniao Agrippinae, 1622.

bellát és fiát vigyék vissza. Castaldo, ki a magyar nyelvet sem bírta, e szörnyű viszonyok közt egészen tehetetlen volt, 1553. május 6-án elhagyta Erdélyt. Báthori Endre vajda, a helyzetnek ura lenni nem tudott, ő és Castaldo csak annyit követeltek az erdélyiektől, hogy ha a törökkel alkudoznak, Erdély Ferdinánd alatt maradjon. 1552-ben erdélyi püspökké kinevezetett Bornemissza Pál és 1553. május 26-án erdélyi vajdakká: ruszkai Dobó István. (Eger hős védője) és szentistváni Kendi Ferenc – Erdély leghatalmasabb férfiai – kik székely ispánok is -lettek. Ekkor az erdélyiek a bécsi uralmat le akarták rázni, mozgalmuk azonban vérbefojtatott. A vajdák működése a székelyekre is nyomasztó volt, kik alcsernátoni Bernát Balázst és csikszentmihályi Sándor Mihályt Bécsbe küldötték s Ferdinánd 1554. év elején kiadott oklevelével a székelyek szabadságát biztosította s kijelentette, hogy az ököradón kívül őket más adóval nem terheli.⁸³ Az erdélyiek elkeseredése 1555. április 24-én újból kitört s az ekkor tartott marosvásárhelyi országgyűlésen végeztetett; abból a célból, hogy a nemzetek törvényei épségben tartassanak, mindegyik nemzet saját kívánságát a vajdák elé terjessze. E határozat következtében a székelyek április 28-án Udvarhelyt nemzetgyűlést tartottak s ősi törvényeiket 88 cikkben összeállították s az összeállítást Kendi és Dobó vajdák elé terjesztették, kik azt megerősítették.⁹⁴

A török 1555. május 15-én Ferdinándhoz ultimátumot intézett s hat hónapot adott Erdélynek Izabella és fia részére való átbocsátására, Erdélyre pedig ráparancsolt, hogy készüljenek Izabella és János király fia elfogadására, válasszanak főkapitányt; a három nemzet 1555. december 23-án a marosvásárhelyi országgyűlésből követeket küldött Ferdinándhoz, megkérdezvén, hogy Erdélyt meg tudja-e, vagy meg akarja-e védelmezni. Balassa Menyhártot az ország főkapitányává választották s meghagyták a székelyeknek, hogy minden szék főkapitányt válasszon, kik Balassától függenek, valamint a szászok kapitányai is, a követek visszatérteig törvényszünetet rendeltek.⁹⁵ Ekkor János Zsigmond hívei a kormányt átvették, ezzel Erdély Ferdinándtól tényleg elszakadt. Az 1556. február 2-án tartott tordai országgyűlés, mivel Ferdinánd Erdély megvédését határozottan nem vállalta, kimondotta Izabella és János Zsigmond visszahozatalát s utánuk követeket küldött. Izabella és fia 1556. október 22-én meg is érkeztek Kolozsvárra.

1556. november 25-i kolozsvári országgyűlés a kormányt Izabella királynénak adta át, rendezte a királyi család udvartartási költségeit, e célból a fejérvári visszaállított püspöksé-

⁸³ Fejér C. D. VII/5-29. 1. Katona: Hist. Oit. XXII. 538.

⁸⁴ C. St. I. k. 19-28. 1.

⁸⁵ Antonius Szereday: „Series episc. stb.” 207. 1.; Bethlen Farkas id. m. I. k. 561. 1.

get káptalant, kolozsmonostori conventet, klastromokat, zárdákat eltörölte, ezeknek jövedelmeit szekularizálta, a tizedeket lefoglalta s ezeknek a jövedelmeknek az udvartartási költségek fedezésén felül megmaradó részét az ország más költségeire használta fel. Izabella kezébe adatott a kinevezés és adományozás joga; jegyajándéka pótlásául nekiadatott a szamosújvári és görgényi uradalom s a királyi jövedelmek kezelésére ország tanácsa rendeltetett.

Fráter György politikájának leghűségesebb támaszai a székelyek voltak. Izabella a Fráter György elleni ellenszenvét átvitte a székelyekre is. Az 1557. január 5-i fejevári országgyűlés elhatározta, minthogy a székelyek közt még mindig vannak, kik Izabellának esküt nem tettek, *ezután, miként a nemeség, úgy a székelység is hűtlenség esetén a jószágát veszítse.* Eddig a székelység pénzadót nem fizetett. A magyar és a szász nemzet öt-ötezer forint adót szavazott meg, a székely követek ezt vállalni nem akarták, erre az országgyűlés akként határozott, hogy: *amit a két nemzet végez, a harmadik annak engedelmeskedni tartozik.*⁹⁶ Ugyanezen a gyűlésen az Izabellával jött lengyelek honfiúsítottak. Izabella ezek befolyása alá került, mi az erdélyiekben nagy felzúdulást váltott ki. Az 1558. február 3-i országgyűlésen Izabella a pazar udvartartási költségei fedezésére a szász papoknak járt tized háromnegyedét s harmincadokat lefoglalta,⁹⁷ erre 1558. március 17-i tordai országgyűlés a kormánytanácsot megnagyobbította.⁹⁸ Izabella abszolutisztikus magatartása miatt Bebek Ferenc és társai összeesküdtek s a portánál Izabella eltávolítását követelték, de terük elárultatott s Bebek Ferenc, Kendi Ferenc és Kendi Antal meggyilkoltattak;⁹⁸ Izabella nemsokára, 1559. szeptember 15-én meghalt.

Ezidőben írt Erdélyről Gromo János – János Zsigmond olasz testőrezredese és parancsnoka – (1564, 1565).¹⁰⁰ Szerinte Erdélyben öt népfaj van: magyar, szász, oláh, lengyel, cigány. A magyarok – nobiles – reformátusok, kivéve a Báthoriak uradalmait, melyeket megtartottak katolikusnak. A magyarok a földjüket az oláhokkal műveltetik. A székelyeket a magyarok más ágának mondja, kik mind nemesek s nevezetes kiváltságokat kaptak, kik földjüket maguk művelik és maguk közt oláhot nem tűrnek, napszámosokul a cigányokat használják, kiknek egyetlen bekerített városuk nincs, kik had idején bizonyos ideig saját költségükön katonáskodnak s mintegy

⁹⁶ E. O. E. II. k. 72. l.

⁹⁷ Bethlen Farkas id. m. I. k. 612. „Hon és Külföld” 1845. 88-94. sz.

⁹⁸ E. O. E. I. k. 25, 29. lap.

⁹⁹ Bethlen Parkas id; m. I. k. 619. 1.; Pray: „Epistolae ad proceres III. T. 136. P.; Katona: Hist. crit. XXIII, T. 78. P.

¹⁰⁰ írása egész terjedelmében az Archiv Deutsches Vereins neue Folge II. B. 1-50 S.

50.000.- lovas tudnak kiállítani. A székelység János Zsigmond trónraléptekor még teljesen katolikus volt, de papjai már lágyemelegek, néhány szerzet van a Székelyföldön, de a szerzetesek nem megfelelőek az egyháztudományt illetően. A székelyek tisztjeiket évenként választják s maguk közt annyira egyenlők, hogy előnyt csak kor és kitűnő tulajdonok adnak. A szász nemzet német szokását és nyelvét megtartotta, hét szép gazdag és népes városa van; a szász vagy iparos, vagy kereskedő, földjeit nagyrészt oláhokkal művelteti, a hadműveléshez zsoldossal és hadiszerral járul hozzá. A szászok vallásra nézve lutheránusok és tudós tanáraik vannak. Az oláhok egész Erdélyben el vannak szórva, földművelők; had idején lovasokat is állítanak, de inkább gyalog katonáskodnak, fegyverük: kard, magyaros pajzs, szeggel vert fütőkös, s 8-10 láb hosszú, végén vassal ellátott lándzsa, puskája kevésnek van. Az oláhok nyelve római maradvány, vallásukra nézve görög vallásúak, *mint voltak eredeti hazájukban – Oláhországban*. A cigányok cserekereskedést űznek s e legsajátosabb mesterségük mellett itt-ott földművelésre is alkalmaztatnak, hadba is viszik őket, de csak gyalogszolgálatot tudnak teljesíteni, ők a halálos ítéletek végrehajtói s felhajtják az adóhátralékokat; vallásuk színleg katolikus, de tulajdonkép indiai vallásukat tartják. Gromo néhány lengyelt látott János Zsigmond udvarában, akiket külön nemzetnek gondolt. János Zsigmond udvarában két magyar méltóság maradt: főudvarmester és kancellár; az előbbi tárnokmester is volt, a kancellár pedig pecsétőr is. A főudvarmester a 80 éves Apafi Gergely, a kancellár Csáki Mihály 70 éves öregúr volt; a hadügy élén az 50 éves Hagymási Kristóf, a fejedelem kedvence, a külügyekén a 40 éves Békés Gáspár, szintén kedvelt férfiú, a vallás és oktatásé Blandrata György, a fejedelem orvosa, az unitárius vallás elterjesztője állott. A titkos tanács tagjai voltak: a 80 éves Varkocz Miklós – Martinuzzi kreatúrája; a Báthori testvérek: Kristóf és István -, az első mint főkamrás, az utóbbi mint főkapitány, egyébként a későbbi fejedelem s végül Nisovszky Szaniszló lengyel – Izabella királyné kedves embere – voltak. Hadvezérei pedig Badák László lovassági parancsnok, az öreg Bornemissza Farkas, Ártándi Kelemen, Daczó Tamás, Bethlen Gergely és a székely Forró Miklós voltak. János Zsigmond korát Ferdinánddal, majd Miksával való alkudozások, harcok, vallási viták és torzsalkodások töltötték ki.

Ferdinánd emberei nem nyugodtak, János Zsigmond megbuktatására törekedtek s ezt a krétai Despotés, vagy Heraclides – a későbbi moldvai vajdával – akarták végrehajtani. Ez, midőn a moldvai vajdaságot elfoglalta, 1561. végén megnyerte Balassa Menyhártot,¹⁰¹ Balassa hadat gyűjtött,

¹⁰¹ Katona: Hist. erit. XXIII. T. 542. P.

amellyel a fejedelem – János Zsigmond – Hadad mellett megütközött, de 1562. március 4.-én csatát vesztett és nyomában belviszály keletkezett. Az összegyűlt székelység, melynek János Zsigmond visszatérésétől kezdve jó napjai nem voltak, a Moldvából beküldött Székely Antal s a Balassa által megnyert Valkai Miklós bujtotgatására megtagadta a fejedelem seregéhez való csatlakozást.¹⁰² János Zsigmond menekülni akart, hogy utána jöjjön a teljes felfordulás, de Báthori István ezt megakadályozta, a kormányt kezébe ragadta, Valkait és Forrót elfogatta.¹⁰³ A magyarországi török basák János Zsigmond segítségére jöttek, Balassát megverték. A székelyek ellen azonnal megindult a megtorlás, nyomozás kezdődött. A lófő rend emiatt a forradalom terére lépett, Udvarhelyt 1562. április folyamán nemzetgyűlést tartott és elhatározta, hogy a fejedelemhez sürgős kérést ad be jogai visszaállítása iránt; a fejedelem küldöttei váltig ígérték az orvoslást, de az elvakított nép belerohant teljesen a forradalomba s pálfalvi Nagy Györgyöt főkapitánnyá, Gyepesi Ambrust és Bán Andrást főhadnagyivá tette; a 40.000 székelyből álló néptábor elnyomóira halált kiabálva, megindult. A fejedelem május 14-én lecsendesítésükre követeket küldött, a követeknek sikerült őket május 25-ig feltartóztatni;¹⁰⁴ a székely felkelők Antalfi Mátyás és Ember Pál követeik útján Szebenben az egyesülési eskü alapján a szászokat csatlakozásra hívták fel, de azok e helyett a két követet János Zsigmondhoz kísértették, azonban túrték, hogy a székelyek a szász földön átvonuljanak. A székelyek ketté váltak, egyik részük Holdvilágra ment és Nagy György vezérlete alatt Fejérvártól néhány órányira tábort ütött; a másik rész pedig Bonyhán áthaladva, a vajai réten állott meg, ez alatt Majlád Gábor – István fia, Fogaras ura – dandárjával a Székelyföldre ütött, ezt meghallván, a székely lovasság visszaszáguldott, Majládot a Székelyföldről kiverte.¹⁰⁵

A vajai tábor egy része megtámadta Görgényt és Szászrégent, de visszaveretett s ekkor Holdvilágra akart menni, hogy Nagy György seregéhez csatlakozzék, de János Zsigmondnak Radák László főparancsnok és Pekri Gábor udvarhelyi főkapitány (mindkettő magyarországi) vezetése alatt álló hadai a vajai réten levőket széjjelverték, ez a sors érte a Holdvilág felé igyekvő részüket is.

A Holdvilágnál lévő főtábor ellen maga János Zsigmond ment 20.000 emberrel; a nép megdöbbsent s vezéreit kiszolgál-

¹⁰² Bethlen Farkas: id. m. II. T. 19. P.

¹⁰³ U. o.

¹⁰⁴ Erdélyi történelmi adatok, Kolozsvár, 1855. I. k. 18. 1. Borsos Sebestyén.

¹⁰⁵ Bethlen Farkas id. m. II. T. 21. P.

atván, elvonulva hazament.¹⁰⁸ János Zsigmond bement Segesvárra, hova 1562. június 20-ára országgyűlést hívott össze s a lázadásban részt nem vett Aranyosszéken kívül, a többi székely székekből a főnépeket és a lóföket személyes megjelenésre s a köznépet pedig arra utasította, hogy székenként 16 követet küldjenek abból a célból, hogy őt felkelésük okáról tájékoztassák.

A gyűlés megnyíltával Csáki Mihály szárhegyi Lázár Istvánt és Jánost, Kornis Mihályt, Farkas Pált, Bernád Ferencet – mint a nép békétlenségének okait – Geréb Miklóst, Kátai Ferencet és Györgyöt, Andrászi Mártont – mint lázítókat letartóztatta és ezek a görgényi és gyalui várban évekig fogságban voltak; Nagy György és Gyepesi nyársba lúzáttak, sok székelynek orrát-fülét levágták.¹⁰⁷ E megtorlason felül a segesvári országgyűlésen hoztak azok a törvénycikkek, amelyek az ősz székely alkotmányt sarkaiból kiforgatták. Ez az országgyűlés megállapította, hogy a székelyek lázongásának az oka a felett való elbizakodottságukban rejlik, hogy birtokaikat hűtlenség esetén sem veszíthetik el (úgy látszik az 1557. évi határozat nem ment foganatba), és kimondotta az országgyűlés, ezentúl akkép bírják birtokaikat, mint a nemes urak a vármegyén, a főnépek a maguk főségében, a lófök a maguk lófőségükben szabadon éljenek, a harmadik rend pedig – a község – a fejedelem birodalmába menjen, vagyis, veszítse el szabadságát s a fejedelem jobbágya legyen. Így majdnem 40.000 székely család veszítette el szabadságát. – Ilyen megtorlást alig mutat fel a történelem. – Megszűnt a székely jogegyenlőség s a székely társadalmi szervezet teljesen a magyar formáját öltötte magára. Nem alkalmaztak ily rettenetes megtorlást Oldamurnak 1282. és 1283-ban fellázadt és leverte kunjaival szemben sem. A hadszolgálatra nézve kimondatott, hogy a főnép had idején negyed-ötödmagával, a lófő pedig személyesen tartozik lóháton kiállani. Elhatározatott, hogy minden székben jegyző állítsák és ez terjessze fel a fellebbezéseket; minden székben 12 szék-bíró működjék; Parajd – a székelyek sóbányája – fiskalítás lett, de a lófök és a főnépek ingyen sója megmaradt.¹⁰⁸

Eddig minden székely egyenlő, született nemes volt, most az osztályok jogilag elismertettek; a harmadik rend elvesztette nemesi szabadságát, adományozható lett. János Zsigmond egy pár év múlva a csiki, gyergyói s a háromszéki közrendbeliek ezreit adományozta el.¹⁰⁹ Eddig a székelyek nemességét a luszt-

¹⁰⁰ Erdélyi történelmi adatok, Borsos Sebestyén, I. k. 19. 1.

¹⁰⁷ ü. o. I. k. 20. 1.; Bethlen Farkas id. m. II. T. 23. P

¹⁰⁸ A nemes székely nemzet constitution. 51. s köv. lap: Erdély történelmi adatok II. k. 360. s köv. lap; Sz. okl. t. II. k. 161-167. lap.

¹⁰⁹ Sz. okl. t. II. k. 208-211. 1., (1566); u. o. 213-215. 1. (1567), 243.. 244. 1. (1569); A nemes székely nemzet constitúciói. 60. 1.

ralis könyvek bizonyították, ettől kezdve bejöttek az armális, primóri és primipilusi levelek, majd a jobbágyfelszabadítások után a libertimisi, puskási stb. okiratok; a Székelyföldre bevitetett a ins regium és a székely köznép sókereskedésének vége lett.¹¹⁰

János Zsigmond a székely nép egyrészt a főbkek, másrészt a várak alá rendelte. Ilyen várak voltak: a görgényi, szentléleki, várhegyi, udvarhelyi.¹¹¹ János Zsigmond, hogy a népet fékentartsa, Pekri Gábort Udvarhelyre küldte s a barátok klastromából a romjaiban talán ma is látható várat emeltette és „Székelytámadt”-nak nevezte el; Háromszék egyik kiemelkedettebb pontján, Várhegyen egy másik várat állíttatott, melyet „Székelybánja” várnak nevezett el.¹¹²

János Zsigmond 1563-ban Ferdinánddal újból alkudozni kezdett, de ez sikerre nem vezetett; abból a célból, hogy Ferdinándot Heraklides moldvai vajda szövetségétől megfossza, e vajda ellen sereget küldött, a törökök ezt a vajdát trónjától megfosztották és kivégeztették. Ezután János Zsigmond Balassa Menyhárt Halmi várat támadtatta meg, melyet seregei le is romboltak. I. Ferdinánd 1564. július 25-én meghalt, trónját Miksa foglalta el. Rövid időre Balassa Menyhárt tört be Erdélybe, János Zsigmond pedig személyesen vezetett hadat Magyarországra s Hadad várat elfoglalta, török segítséggel Kassáig vonult előre, csak 1564. november 19-én indult haza. 1565. elején Miksa hadai ellentámadásba mentek át, Schwendi Lázár 1565. február 5-én már Tokaj alatt, Balassa Menyhárt pedig február végén Nagybányánál volt. Ekkor János Zsigmond követségül küldte Miksához Báthori Istvánt, a portához pedig Békés Gáspárt. Báthori István és Nisovszky János Zsigmond nevében Miksával Szatmáron egyezséget kötöttek, Béke Gáspár a portától a török beavatkozás hírért hozta meg, ez utóbbira János Zsigmond a szatmári egyezségtől visszalépett és ekkor Miksa Báthori Istvánt fogságra vetette. 1565. június 1-én a török beütés megtörtént, mire János Zsigmond fegyvert fogott és Szilágycsehig a várakat visszahódította; azonban a török és Miksa közt fegyverszünet jött létre és Schwendi ezeket a várakat visszafoglalta. 1566-ban Szolimán János Zsigmond részére athnemet állíttatott ki, amelyben előrebocsátotta azt az esküt, amellyel az előtt 30 évvel Szapolyai Jánosnak oltalmat ígért, ezt az oltalmat János Zsigmondra is kiterjesztette,

¹¹⁰ „Donatio a Székelyföldön” című értekezésem csikszentmihályi Sándor Imre szerkesztésében megjelent Genealogiai füzetek, Kolozsvár, 1903. évf.

¹¹¹ Erdélyi történelmi adatok, I. k. 265. 1., a szentléleki vár Kiskászonban van.

¹¹² Erdélyi történelmi adatok, I. k., 20. 1.; Istvánffi: História L. XXI.-275. 1.; Bethlen Farkas id. m. II. k. 23. P.; A nemes székely nemzet constitution 60. 1.

vele együtt Erdélyre és a hozzátartozó részekre is s biztosította az országot, hogy ha az adót pontosan megfizetik, fejedelmet szabadon választhat, s *amint a választandó fejedelmet bejelentik, annak részére azonnal felszerelt paripát, királyi botot, zászlót és tollas süveget küld, mint megerősítse jelvényéül.*¹¹³ Ezeket a jelvényeket János Zsigmondnak meg is küldötte.

Az erdélyi fejedelemségnek ily elismerése Erdélyben lelkesedést váltott ki. János Zsigmond Tordára országgyűlést hívott s felszólította a rendeket, hogy a Magyarországra jövő Szolimánhoz csatlakozzanak s hazájukat végromlásnak ne tegyék ki. Az 1566. március 10-i tordai országgyűlés ekként határozott. Ez alkalommal történt a katolikus papok kiutasítása,¹¹⁴ a váradi káptalan megszüntetése. János Zsigmond és hívei abban reménykedtek, *hogy Szolimán nekik Budát visszaszerzi.* Szolimán 1566. június 16-án Magyarországra határán állott, előtte János Zsigmond június 26-án nagy kíséretével megjelent és június 29-én az ünnepélyes fogadtatáson éppúgy kezét csókolt neki, mint 40 évvel azelőtt édesatyja: Szapolyai János és írásban kérte Erdély rendjei nevében Budára való visszahelyezését.¹¹⁵ *Szolimán július elején Magyarországhoz kiáltványt bocsátott ki, hogy János Zsigmondhoz csatlakozzék.* János Zsigmond július 17-re érkezett vissza Fehérvárra, azután nemes hadaival és a tatárok seregével Magyarországra ment, Zsákát, Bajomot elfoglalván, Tokajt kezdte ostromolni. Szolimán pedig Magyarországra jórészt elfoglalta, csak Gyula és Szigetvár állta az ostromot. Szolimán Szigetvár alatt 1566. szeptember 4-én meghalt, Zrínyi Miklós szeptember 7-én vívta meg a leonidási harcot. János Zsigmond Szolimán halálát Tokaj ostrománál október 4-én tudta meg, ekkor Tokajtól azon okból, hogy Erdélyt a tatárok rablásától megmentse, gyorsan Váradra nyomult s október 28-án Debrecennél a rabló tatárookra csapott és azokat az országból kikergette. Így esett el János Zsigmond Budától, mert Szolimán halála mindent megváltoztatott.

Szelim szultán – Szolimán utódja – ugyan biztosította Erdélyt, hogy az országnak éppúgy oltalmazója lesz, mint atyja és Erdély rendjei az 1566. évi szebeni országgyűlésen kérték a fejedelmet, hogy a hatalmas szultánnal a szövetséget újítsa meg, de azért Szászsebes várát újjáépítették.¹¹⁶ 1567. január 14-én Schwendi Lázár támadásával a háború újból kitört, János Zsigmond júniusban már Kassát – Miksa Magyarországa fővárosát – fenyegette, ekkor Miksa és Szelim szultán között fegyverszünet jött létre és János Zsigmond hazatért. 1568. feb-

¹¹³ Bethlen Farkas id. m. II. T. 82. p.

¹¹⁴ E. O. E. II. k. 297. 1.

¹¹⁵ Katona: Hist. crit. XXIV. T. 221. P.

¹¹⁶ Erdélyi történelmi adatok, II. k., 369. 1.

már 17-én a török és Miksa nyolc évre békét kötöttek, melybe Erdély is bele volt foglalva s a János Zsigmond által bírt terület, meg a szabad fejedelmi választás biztosítása” mellett.¹¹⁷ Báthori István már 1567. augusztusában a fogságból kiszabadult. 1569. és 1570-ben kuszált viszonyok voltak, a székelyek lázadoztak, többen Magyarországon az integer Magyarországot akarták visszaállítani,¹¹⁸ a török basák féktelenkedtek. Híre ment, hogy János Zsigmond halála után a török Erdélyt basasággá akarja alakítani; ezt megakadályozandó, János Zsigmond Békés Gáspárt Miksához küldötte s létrejött a speyeri szerződés, amelyről az erdélyi fejedelemség kialakulásáról szólva emlékezünk meg, 1571. március 14-én János Zsigmond meghalt, ezzel véget ért Erdélynek a vajdaság korában való története.

5. §. A magyar és székely városok, kiváltságolt helyek 1301-1571ig.

Az Árpádok alatt kiváltságolt helyek már voltak, hova kiváltságokat nyert vendégek telepedtek, ilyenek: Deés, Torda, Kolozs, Szék stb. a jelen munka 2. fejjében felsorolt helyek. Ezek a várispán s utána a megyei szervezet alól kivétettek, saját igazgatásuk és bíraskodásuk volt, népeik a király népeivé lettek, kik ügyeiket a királyhoz fellebbezhették. Erdélyből ügy ritkán jutott a tárnokmesterhez. Ezek a helyek a megyei szervezettől függetlenül éltek a maguk életét, ha nemes ember be is jutott közéjük, alkalmazkodnia kellett az ő helyhatósági szabályaikhoz; kivétel volt az, ha ilyen nemes ember felett megmaradt a megyei, vagy a széki bíraskodás. E városok lakói idegenek voltak, kik rendszeren valamely vár közelében telepedtek le, vagy maguk erődítettek egy-egy helyet, rendszeren kereskedelem-iparral foglalkoztak, magyar, vagy székely ügy került közéjük, ha valamelyes ok – esetleg testi fogyatkozás – miatt katonáskodni nem tudott s a szegénység miatt valamelyes ipart megtanult és közéjük házasodott. Az Árpádok alatt e helyek bíráikat maguk választották, helyhatósági jogaikra nézve a királyi kiváltságlevél volt irányadó. Verbőczy tanítása szerint a szabad városoknak (civitas) a H. K. P. III. T. II. 7. §-a értelmében a maguk részére helyhatósági szabályok alkotásához volt joguk. E joguk a magyar és székely szabad városoknak is megvolt, amelyet törvényes gyűléseikben gyakoroltak. Volt külső és belső tanácsuk. A külső a város nagysága szerint változott, nagyobb városokban 100, kisebbekben 40 tagból állott; a belső tanács élén állott a bíró és ellátta a város kormányza-

¹¹⁷ Katona: Hist. crit. XXV. T. 21, 31 P.; Bethlen Farkas id. m. II. k. 175. 1.

¹¹⁸ Istvánffy: „Hist”, XXIV. T. 312. p.

tát a kiváltságlevél tartalma szerint. Verbőczy H. K. P. III. T. VIII.-XX. címeiben megállapítja, hogy a város a polgárok egyesülete, ugyanis a városban sok nép gyűlt össze, s a város nem egyéb, mint a házaknak, utcáknak sokasága, amelyeket kőfallal vagy ahhoz hasonló erősséggel bekerítettek, hogy a lakók tisztességesen, jól és szabadon élhessenek; a városok polgári társaságai a privilégiumok és szokások szerint különböznek, egyesek a király, mások pedig a tárnokmester alá tartoznak; a szabad városi polgárok díjai egyenlők a nemesekével, de egyebekben nem egyenlők, főként a városi polgároknak határaiton kívül a nemesekével szemben való biznysága nem számít, adósságra és kárra nézve a város határain kívül egy forintnál többre nem esküdhetnek, némely szabad városnak polgármestere, másnak esküdt bírói is, polgárai és tanácsai is vannak, kik a városbeliek mindenféle pereit intézik, nemkülönb a külső embereknek a városiakkal szemben indított pereit; a fellebbezésre nézve a privilégium irányadó; a szabad városok polgárai közt folyó örökösödési perben idegen tanú nem lehet, de más perekben tanú lehet minden tisztességes ember. Továbbá, mondja Verbőczy, ha a városnak jószágai vannak, a felett az ország rendes bírái ítélnék s az ítéletnek, mint a nemesek, magukat alávetni kötelesek; a városbeliek a tolvajokat, latrokat, gyilkosokat, gyűjtogatókat s egyéb féle nyilvános bűnösöket érdemük szerint megbüntethetik, de tagok vagdalására s metélésére a törvény útján kívül hatalmuk nincs, a nemeseket csak tettenérés esetében foghatják el és nem kínozhatják; ha valamely város közakaratóból nemes embert megöl, a bírót és az esküdt polgárokat kell érette fejükben elmarasztalni, ezek marhájukat és örökségüket elvesztik, minek két része a királyé – mint földesuroké – harmadrésze pedig a peresé.

Verbőczy Erdélyben szabad királyi városokként a következőket sorolja fel: Szeben, Brassó, Kolozsvár, Medgyes, Beszterce, Segesvár, Szászsebes és Fehérvár.

Az Árpádok kihalta után az erdélyi fejedelemség megalkulásáig terjedő korszakban alakulnak ki a magyar területen a városok. Kolozsvár e korszakban a szász városok sorába kerül, Gyulafehérvár szabad királyi város, 1556-ig az erdélyi püspök fennhatósága és kormányzata alatt áll. Fogaras fiskális jószág, mint ilyen immúnis és a várral közvetlen kapcsolatban áll. Deés szabadalmát I. Károly előbb 1320. május 4-én, később 1323. május 3-án megerősítette.¹ Hunyad megyében e korszakban városként szerepelnek (oppidum): Aldiód (Aldiógy, Alsódiód, Algyód, Algyóg). 1508 körül területén van a mai Felgyógy és Algyógy; Boldogasszonyfalva (Boldogfalva) 1447. körül oppidum, ma Óraljaboldogfalva, Déva város 1307-től, Hát-

¹ Z. u. W. I. B. 346, 377. S.

szeget (Hacak) 1462-től említik az okiratok, Vajdahunyadot 1415-től, Jófőt, a mai Dobrát 1475-től, Sólymost, a mai Maros-solymost és Vecelt 1479-től;² Kolozs vármegyében Almás 1470-től ma Nagymás – Bátos 1507-től, Gyalu 1466-tól, Bánfihunyad 1522-től, Kolozs 1310-től, Kolozsmonostor mint oppidum 1518-tól, Teke 1443-tól kezdve említettek;³ Torda megyében Aranyosbánya (Aranybánya, Onüberg, ma Offenbánya), mint civitas 1325-től, mint oppidum 1448-tól szerepel. Régen – ma Magyarrégen – 1469-től és vele együtt szerepelt Szászrégen, Sáromberek (Sáromberg, Soromberg, Sarnberg, ma Sáromberke), mint oppidum 1453-tól, Szentendre – ma Görgény-szentimre – 1453-tól, Torda, mint civitas – 1297-től s mint oppidum 1453-tól, Toroszkó (Turoszkó, Toruszkó, Toroszkó, ma Torockó) mint oppidum 1470-től;⁴ Küküllő megyében: Bohn (y)a (Bohnya, Bohna, Boyhnya, ma Szászbonyha), mint oppidum 1404-től, Bolka (c) (Bolkács, ma Balkács) 1482-től, Dicsőszentmárton 1502-től említetik.⁵ E városokra vonatkozó jogforrásokban is érvényesül Verbőczinek az a jogelve, hogy a városokban divó szokásnak ésszerűnek kell lennie. A városokat a határaiakon kívül a privilégiumok szerint csak a vámmentesség és szabadkereskedés illette. A városi polgárok jószágukról – legyen az akár ingó, akár ingatlan – örökvallást a bíró, vagy két esküdt polgár előtt tehetnek, másutt tett nyilatkozat érvénytelen; a beiktatásnak is esküdt polgárok előtt kell történnie. Ha a beiktatásnak valaki ellenmondani akar, ezt szintén a bíró és esküdtek előtt 15 nap alatt kell tennie és a tiltakozást be kellett vezetnie a város könyvébe; ha ezt a bíró, vagy esküdt polgárok megtagadták, vagy a tilalomlevelet ki nem adták, a sértett fél az ország bíráihoz, vagy hiteles helyhez fordulhatott (Verbőczi: HK. P. III. T. XX.).

A privilégiumok tartalmában sok a közös vonás, de a részletekben van eltérés. Általános szemléltetésre nézve például Tordának 1291-ben III. András király Deésakna, Szék és Kolozs kiváltságait adta. Elrendelte, hogy az erdélyi vajda vagy a megyei ispán s ennek tisztjei ne bíraskodjanak lakói felett, hanem csak maga a király vagy a királyi tárnokmester, illetve saját bírójuk. A lakók mint általán a városokban, királyi vendégek voltak. Hetivásár tartására is jogot adott nekik a király. E vásárra járók nem fizettek vámot s az odavaló lakosok is vámmentesen szállíthatták árúikat mindenütt, Szentmártonnap előtt pedig 8 napon át szabadon vághattak és adhattak el

² Csánki: V. k. 53, 57. L; Z. u. W. I. B, 392. S.; Csánki: V. k. 59, 50, 61, 64, 60. 1.

³ U. o. V. k. 302, 344. L; Z. u. W. I. B. 296. S., II. B. 439, 433. S.; Csánki V. k. 308, 325. 1.

⁴ Csánki: V. k. 679, 680, 681, 682, 683, 684, 690. lap; Z. u. W. I. B. 205. S.

⁵ Csánki: V. k. 862, 863 és 864. 1.

sót a királyi sóbányákban. Ugyanekkor a királyi városnak Torda hasadékján túl két földbirtokot s egy erdőt adományozott. Ezt a szabadságlevelet I. Károly (1315, 1335) és I. Lajos (1349, 1377) megerősítette. I. Lajos király 1375-ben elrendelte azt is, hogy minden földesúr szabadon engedje a városba költöződni a tartozásukat lerótt jobbágyokat, valamint minden más város az ő lakóit vagy polgárait. Tekintettel a város elszegényedésére, 1377-ben elrendelte, hogy az erdélyi vajda ne terhelje a város királyi polgárait és vendégeit – mint eddig tette – szállásaival s élelmiszer követeléseivel, nagy adózásokkal, hanem a város szabadságait tartsa meg s az okozott károkat térítse meg. Ekként intézkedett Zsigmond 1436-ban, Mátyás 1467-ben, II. Ulászló 1491. s 1494-ben. Sőt Zsigmond király 1422-ben az erdélyi egyházi bírának megtiltotta, hogy a tordai lakosok világi ügyeibe, különösen világi jellegű végrendekezéseibe avatkozzanak, kivéve az egyházi célokra tett hagyományokat. Torda lakossága, bár Tordán vendégek is voltak, javarészen mégis magyar volt, akiket a városba felvettek. E korban Tordát nevezték civitasnak, oppidumnak és salisfodinának is.⁶

A városi polgárosztály a jobbágy és a nemesség közt foglalt helyet, mint úgynevezett harmadik rend. A városok mint jogi személyek nemes személyeknek tekintettek. Képviselőik által gyakorolták a földesúri jogokat s jogaik védelmére a nemesek ellen az ország rendes bírái előtt perbe bocsátkozhattak. Majd a törvényhozásban is képviselőket nyertek úgy, amint ezek a jogok a nemeseket saját személyükben illették.

A város polgárai maguk választották okirataink szerint a bírójukat (villicus). Tudunk ekkor már jegyzőről, pénztárnokról is. Továbbá a város polgárai maguk közül esküdteket választottak. Ezek voltak az úgynevezett „cives iurati”. Ebben a korszakban már találkozunk a polgármester elnevezéssel is (magister).

A székely városok alapjai az áruforgalom és az iparos munkával járó kereskedelem alkotta vásárhelyek. A XIV.-ik század előtt székely városról emlékünknél sincs.

1.) Udvarhely legelőször 1357-ben jön elő.⁷ Római castrum helyén épült, valamikor vár is volt ott. Ebben a korszakban még kicsi. Itt tartották a székely nemzetgyűléseket. Csonkavárnak nevezett várát Báthori István vajda a székelyek 1493-ban kelt panasz szerint felépítette, de azután újból rombadőlt. János Zsigmond rendeletére a székelyeknek újra fel kellett építeni és „Székely támadt”-nak nevezni. Szomszédságában volt a híres Budvár. 1538-ban mint oppidumot említik, 1557-ben pedig Izabellától adómentességet nyert.⁸

⁶ Csánki 683, 689. 1.

⁷ Fejér C. D. 12/2-604. 1.

⁸ Sz. okl. t. IL, 43, 138. 1.

2.) Székelykeresztur legelőször 1332-ben jön elő a pápai tizedjegyzékben. 1559-ben nyert szabadalomlevél szerint a szék alól kivétetett.⁹

3.) Zetelaka szintén szerepel a pápai tizedjegyzékben. A székelyek 1493. évi panaszlevele szerint Báthori sanyargatása miatt lakói 60-ra apadtak le.

4.) Az Oláhfalura vonatkozó és az udvarhelyi várral kapcsolatos 1301. évi okirat hamis voltát Karácsonyi kimutatta. De a későbbi, az utána jövő korszakban kelt okiratokból tudjuk, hogy már e korban privilegizált hely volt.

5.) Csíkszereda 1558. előtt már város. Taplocza és Zsögöd faluk területén épült. E két községnek kellett erdő- és legelővel ellátni. 1558. évi szabadalom-levelét közli Benkő Károly Csik-Gyergyó-Kászon leírásában. 1567-ben oppidum 16 kapuval.¹⁰

6.) Sepsiszentgyörgy 1427-ben már létezett. Zsigmondtól kapott szabadalma megerősítést nyert 1491-, 1515-, 1520- és 1564-ben.¹¹ Brassó Sepsiszentgyörgy fejlődését irigy szemmel nézte. Sokszor panaszolt ellene és vásártartási jogát el akarta vétetni.

7.) Kezdi vásárhely római castrum helyén épült. A XIV-ik században mint „Asserculi oppidum”-ot (deszkaváros) említik. Zsigmond egyik oklevele „Torjavására”-nak nevezi. 14G2- és 1557-ben szabadalma megújítatott. 1567-ben 60 portája volt.¹²

8.) Bereck római erődítés helyén épült, éppúgy, mint Kormollóvár. Több kenéz telepítvénye van, melyeknek népei elmagyarosodtak. Egyházilag az esztergomi érsek alá tartozott. A szék alól mentes volt. Szabadalma 1551- és 1557-ben megújítatott.¹³

9.) Nyárádszereda 1567-ben oppidum 125 kapuval. Szabadalma 1556-ban megújítatott. Marosszék régi székhelye.¹⁴

10.) Marosvásárhely (Novum forum Sicularum) a XIV. század elején már megvolt. I. Lajos négyszer volt benne: 1360-, 1366-, 1367- és 1370-ben. 1370-ben Székelyvásárhelynek hívták. Ekkor már céhei vannak; nevezetesen a szűcsök. 1451-ben székely nemzetgyűlés volt falai között, I. Mátyás király 1482-ben oppidumnak nevezi. Ekkor már önálló tanácsa és önkormányzata volt. Szabadalmi megújítatott 1521-, 1536- 1554-, 1557-, 1559-, 1562-ben. Vára a székelyek 1493. évbéli panaszlevele szerint már állott. 1560-ban civitas jelleget nyert.¹⁵

11.) Felvinc római erődítés helyén épült. Régebbi neve Vine. Már 1219-ben előfordul. II. Endre az esztergomi érseknek

⁹ Sz. okl. t. IV., 32. 1.

¹⁰ Sz. okl. tár II., 144-146.; II., 221. 1.

¹¹ Sz. okl. tár I, 2, 15, 17, 213. 1.

¹² Sz. okl. tár II., 51, 136. 1.

¹³ Sz. okl. tár II. 21, 135. 1.

¹⁴ Sz. okl. tár II., 286. 1.

¹⁵ Sz. okl. tár II., 156. 1.

adományozta. 1232-ben Aranyosvincnek hívták. 1276-ban nagyobb kereskedelmi hely. 1291-ben Felvinc az aranyosszéki székeléké. Régi szabadalmát János Zsigmond 1568-ban megerősítette és 1538-ban mint oppidum szerepelt.¹⁶

A városok jogállása éppen olyan, mint a magyar földön. Önkormányzatuk volt. A széktől függetlenek. Élükön állt a bíró, ki 12 esküdttel ítélkezett. Az ítélet ellen a közgyűléshez lehetett fellebbezni. Voltak esküdt polgárai. A székekkel való összeütkezés felett a székely nemzetgyűlés határozott. A városi közgyűlésektől a fellebbezések 1506-tól az udvarhelyi fellebbezési törvényszékhez, onnan az ispánhoz mentek. A székely városoknak a szász városokkal sok küzdelmük volt.

A széki adminisztrációban a székely községnek is meg volt a maga külön jogi szerepe. Erre mutat az az intézkedés, hogy a főember vagy lófő, hol öröksége van, a falu ellen is vehet, szerezhet örökösen. Ha pedig nincsen, a falu ellenére mit se vehet. Ha vett volna, 32 év alatt kidobhatják. A székely vélelem az volt, hogy a faluban letelepedtek mind közös vérségből eredtek. Ezért volt meg az a törvény, hogy megszakadás esetén az örökség a falura szállott vissza. A falvak szerint különültek el a székely közbirtokosságok. A hadszervezetet illetően ott voltak a tízesek, amelyeknek szintén meg volt a saját elnevezésük. A községeknek meg volt a maguk külön szervezete: a falusi bíró a maga szűkebbkörű iurisdictiójával. Ha a székely községet a magyar szervezethez hasonlítjuk, akkor előttünk áll a magyar nemesi község a maga teljességében. Ebből a formájából csak a XV. század második fele után vetkőződött ki, amidőn a harmadik rend elnyomása az előkelők részéről jelentkezni kezd. A falu szerepe már a letelepedésnél megkezdődött és nagy szerepe volt az örökségekbe nem jutott nyílföldek kiosztásánál, mely joga a XVIII. századig fennmaradt. Ebben a kiosztásban csúcsosodott a későbbi harmadik rend szabadsága. Ha idegen, lett légyen az főember, aki a községbe akar telepedni, tőlük kellett helyet kérnie.

A székelyjog nem ismerte az immunitást. A székelyföldön a székely önkormányzat alól kivett terület nem volt. Az 1571. évig terjedő korszakot a székely nemzetgyűlés korszakának lehet nevezni, mert ekkor a székely önkormányzatnak a nemzetgyűlésen volt a súlypontja.

Végül úgy a székely, mint a magyar városokban, autonóm jogai voltak a városokban alakult árus rendek, kalmárok, szabók, vargák, tímárok és egyéb műveseknek az ő céhükben.¹⁷

¹⁶ Sz. okl. tár II., 52. 1.

¹⁷ Verbőczy: H. K. P. III. T. II. 7. §.

6 §. A szász universitas kifejlődése, szász székek és a szász autonómia 1301-1571-ig.

A szász székekről csak 1320. év óta tudunk. Minő volt az egyesített szászok kormányzata és bíraskodása 1224-től az 1320-ig terjedő időszak alatt? 1141-től 1224-ig több mint 80 év telt el. A szászok régi hazájukban hűbérúr alatt éltek, – több helyről jöttek Magyarországra, más és más vidékekről, a tartományi autonómia önkormányzatát a Rajna-vidéki őshazájuk törvényei szerint nem ismerték s egyébként 80 év alatt az odavaló viszonyokat el is feledték. Azt kell feltennünk, hogy a tartományi autonómiai gondolatot és szervezetüket magyarországi – erdélyi – tapasztalatból építették ki. A felsőmagyarországi szászok Szepes megye ispánja alatt voltak és Szepes megye egyik járásában külön ispánjuk volt.¹ Ilyen alakot nyert a Fejérmegeből kiszakított és egységesített erdélyi szászság is, azzal az eltéréssel, hogy önálló ispánjuk lett és az egységesített területük 1224-ben külön megye. A szász nép Magyarországon hospes - vendég jogállású nép – a király népe volt, – a király földjén lakott és nem voltak olyan jogai, mint a magyar nemzetségeknek és az adományos nemeseknek, így ennek az egységesített területnek sajátos szervezete lett. Nem tartom kizártnak, hogy az Andreanum kibocsátása előtt a különböző helyekről jött szászok az első letelepedéskor az érkezés és így a származás szerint telepedtek le községekbe s valamelyes községen felüli szervezet is volt felettük. E szervezetek lehetnek azok az ispánságok, amelyeket az Andreanum megszüntetett, amelyek a szebeni ispán alá kerültek. Ha helyes az a feltevés, hogy a szebeni ispán egyszersmind székely ispán is volt, önként kínálkozik az, hogy a székely szervezet illetve széki kialakulás érvényesült a szászoknál is. A székely székekkel együtt tűnnek fel a XIV. században a szász székek: a szebeni terület hét széke, Medgyes és Selyk, Kétszéke. Legelőbb Köhalomszék említetik² 1324-ben; az összes székek 1349-ben soroltatnak fel.³ A Hétszék elnevezés először 1359-ben fordult elő.⁴ A kép akként alakul, hogy a szászoknál is a XIV. századig megvolt a vérségi kapcsolaton alakuló elkülönülés; a területi széki szervezet a maga bíráival és közigazgatási szerveivel a XIV. század közepére nyert végleges kialakulást. A szász székekben is az autonóm bírák mellett megtaláljuk a királybírákat, kik I. Mátyás uralkodása alatt hatalmukkal visszaéltek, mi miatt a király kiűzésüket megengedte.⁵ A királybírókról legelőször 1359-ben tétetik em-

¹ Fejér C. D. VIII/2. 58-59 lap.

² Fejér C. D. VIII/2. 596. 1.

³ Pesthy Frigyes: „Az eltűnt régi vármegyék” Bp. 1880. 11. k. 43. 1.

⁴ Fejér C. D. IX/3. 75. 1.

⁵ Teleki: „Hunyadiak kora” XIV/394.

lítés; a szászoknak 1374-ben három királybírájuk volt, 1432-ben annyi, ahány szék. Az első időben a király nevezte ki őket; a székbíróságok ezekből a királybírókból, az: egyes községek-ből kiküldött seniorokból és esküdt polgárokból alakultak meg, valóságos szervezetüket a szászvárosok kialakulása után kapták meg, midőn a városok a körülöttük levő vidéki falvak fölé emelkedtek. – Ezt a tendenciát mutatja a székek elnevezése is: Szeben, Újegyház, Sink, Szászváros, Szászsebes, Segesvár, Kőhalom, Szerdahely, majd Medgyes, Selyk. A királybírák a szász szervezetbe is beleolvadtak, midőn I. Mátyás király választásukat megengedte.

Minden szász község élén a bíró állott, (akiket a szászok „Hann”-oknak hívtak), évente szabadon választották, feladata volt az ítélkezés, közigazgatás, a rend fenntartása, oldalán működtek a választott esküdtök, akiket élettapasztalatukra tekintettel helyeztek tisztségükbe. Ha valamely fontosabb ügy került, döntésre, összeült az egész község. *A szászok beléletében a valódi önkormányzat nyilatkozott meg.*

A legfontosabb ügyek a székgyűlés elé kerültek, hol az egyes községek bírái, esküdtjei s legöregebbjei jelentek meg. Székgyűlést évente négyszer tartottak. A székek élén a király által kinevezett királybírák állottak, kiknek nem volt kötött székhelyük.

Az egyesített nagyszzebeni terület egészét érdeklő ügyekben nemzetgyűlésre jöttek össze, hova minden szék szabad választás útján követeket küldött. Ha a király, vagy megbízottja a szászok közé ment, ilyen nemzetgyűlést tartott.

Midőn a városok kiemelkedtek, a királybíró mellett fel-tűnt a, polgármester, ki szintén befolyt a szék igazgatásába, mindkét méltóság egyenlő volt, az oklevelekben a polgármester a királyi bíró elé íratott, harmadikként fordul elő a székbíró, kinek tiszte hasonzerű a székelyszék bíróéval.

A városokban és falvakban a főhivatalnokok mellett, éppúgy mint a székelyeknél, 12 esküdt működött, akiket a nép évenként szabadon választott. A városi közönségek a lakosság elszaporodásával, mint a magyar városok is tették, száz férfiút választottak ki a rend fenntartására és a tisztek ellenőrzésére. A falvakban is megvolt a külső és belső tanács. A szász autonómia alapelve a képviselőlet volt, mely minden fokon érvényesült; választottak a város, vagy falu közönségéből a „Hundertmanschaft” (centumpatres), ebből a tanács (belső tanács), e szervezetet II. Ulászló 1495-ben megerősítette, a fontosabb ügyek tárgyalására a céhek előkelőségei is meghívtak. A nemzetgyűlésen résztvettek a polgármesterek, királybírák, székbírák, az esküdtök és a Hétszék választott képviselői.

A szászoknál az ítélkezés saját jogszokásaik szerint történt, köztük a nürnbergi, magdeburgi és iglalui jog divatozott. A szász jogszokásokat 1481-ben Altenberger nagyszzebeni pol-

gármestex .összeíratta. Ebben foglaltatik az az „eskü, amelyet míiiclen tisztviselőnek le kellett tennie a hivatalbalépés alkal-mával. Ez így hangzott: „Esküszöm az Istenre, Máriára, a mennyek királynéjára, minden szentekre, hogy legkegyelme-sebb Urunkhoz, Királyunkhoz és a szent Koronához minden tatfácskozáson engedelmes és hű leszek, éppúgy a tekintetes vá-roshoz is, amely részére minden erőmmel becsületet, hasznot és igazságot keresek; barátoknak éppúgy, mint ellenségnek, sze-génynek éppúgy mint gazdagnak, tehetségem szerint igazságot szolgáltatok; félreteszek barátságot, hasznot, vagy ajándékot; özvegyeket és árvákat különösen gondjaimba veszem s őket sa-ját vagyonomból is megvédelmezem; a tanácsülés titkait csak annak fedezem fel, akit illet. Isten engem úgy segéljen és min-den szentjei”.⁶

Az Altenberger-kódex sokáig nem volt érvényben, érezni kezdték hiányait. Ezen kívánt Honterus segíteni: „Sententiae ex libris Pandectarum iuris civilis excerptae” cím alatt 1539-ben és „Compendium iuris civilis in usum Civitatum ac Sedium Saxonicalium in Transilvania collectum” cím alatt 1544-ben Brassóban kiadott munkáival. Megbízott, hogy ez utóbbit fordítsa német nyelvre, de nem tudni mi okból, nem teljesítette.

A szászok 1546-ban hozott nemzetgyűlési határozattal el-rendelték a szász szokásjog összegyűjtését, mit Bomel Tamás szász nemzeti jegyző teljesített s 1560-ban elkészítette a kézirat-ban fennmaradt: „Statuta iurium municipalium” című művet.⁷

A szászoknál is láttunk olyan jelenségeket, ami a széke-lyeknél is előfordul, hogy a tisztek örökletesek lettek egy csa-ládban, avagy valamely ingatlan birtokához kapcsolódtak. A XVI. század közepe felé a székgyűlés hatáskörét a városokban a centumpaterek, a bírói hatalmat a tanács s a nem városi szé-kekben a székesküdtek a bíróval együtt gyakorolták. 1318-ban Medgyest és Selyket I. Károly 400 márka pénzösszeg fizetése ellenében a hadszolgálat alól felmentette,⁸ ekkor ezek is privi-legizáltattak s a szebeni terület kiváltságaiban részesültek és a szász ispánságokhoz való kapcsolatuk megindult. I. Károly 1317-ben megerősítette az Andreanomot, hasonlóképen cseleke-dett I. Lajos 1366. június 20-án, I. Lajos okiratában Medgyes és Selyk már előfordul. A két székből a bírászkodás és köz-igazgatás olyan volt, mint a szebeni területen azzal a különb-séggel, hogy főhatóságuk a székelyispán volt, akinek hatásköre alól őket Zsigmond vette ki, megengedvén az ispán választást.

⁶ G. D. Teutsch: „Geschichte der Siebenbürgerdeutschen” Hermannstadt 1899. I. B. 149. u. f. S., az eskü 161. S.

⁷ G. St. I. k. 517. I. IV. sz. j.

⁸ J. K. Eder: „Felmerhez” I. k. 33. 1.; C. D. VIII/2-72. 1.

A két széknek a szebeni területtel való kapcsolatára első emlékünknél 1453-ban van. 1464-ben a két szék kieszközölte I. Mátyástól, hogy külön bírót és ispánt választhasson. A szebeni területtel való végleges egyesülés csak ezután, I. Mátyásnak 1486. évi privilégiumával történt meg; két széknek sajátos beligazgatása azonban megmaradt, Medgyesszékből a székesküdtek s a centumpaterek választották a királybírót, később Medgyes és Selyk egyesültek, majd alsó és felső kerületre oszlottak és az alsószék a *ius gladii*-t is gyakorolta.

A Barcaságot okirataink Brassó elhallgatásával is említik, ennek oka, hogy két kerületből állott: a.) Brassó városa a hozzácsatolt falukkal, b.) Barcaságból. Mindkettő a székelyispán hatósága alatt állott.⁹ Brassó első ismert kiváltságlevele I. Lajos által 1353. március 26-án adatott ki. A brassóiak ugyanis panaszolták, hogy régi kiváltságlevelük elveszett. I. Lajos Brassó adóját 150 márka ezüstben határozta meg s katonai kötelezettségét akként szabályozta, ha a király kelet felé személyesen vezet hadat, a polgároknak személyesen kell felkelniük, ha nyugatra vezet hadat, a brassóiaknak 50 zsoldost kell kiállítaniuk. Lehetetlen észre nem venni a székelyekkel való analógiát. Majd Brassó I. Lajos parancsára újjáépíttette a német lovagok által épített, aztán rombadőlt Törösvárat (Arx Detrici, Detrekő) s a király a Törösvár környékén lévő 13 száz falut a székelyispán hatósága alá kivette és Brassó vidékéhez kapcsolta.¹⁰ Brassó 1384-ben vétetett köfállal körül.¹¹ Zsigmond 1395-ben I. Lajos szabadalmát megújította¹² és a kereskedelem érdekében megengedte, hogy a brassói kereskedő Bécsig járhasson, idegen Brassón át árut Oláhországba ne vihessen, Brassóban állítson raktárt, vagy tartozék ott árut eladni, vagy elcserélni; Brassón át viaszt senki sem vihet, hanem ott meg kell olvasztania és úgy adni át a forgalomnak.¹³ A székelyispánok az Oláhországból bejövő árukat nem harmincadolhatják;¹⁴ végül Zsigmond Tamás brassói plébánosnak adta az eddig Törösvárhoz tartozó Zernestet.¹⁵ Zsigmond 1398. január 12-én Perényi Péter és Maróthi János székelyispánoknak elrendelte, hogy Brassó kiváltságait tartsák tiszteletben.¹⁶ Brassó a Barcasággal együtt 1422-ben csatlakozott a Királyföldhöz és 1453-ban már mint odatartozó említetik.¹⁷ Hunyadi János, mint az

⁹ Appr. C. P. III. T. LXXXII. art. 1.; Fejér C. D. X/1. 68, 132. 1.

¹⁰ „Siebenbürgische Quartalschrift” Nagyszeben 1801. VII. 253. S.

¹¹ Fejér C. D. X/1-223. 1.

¹² ü. o. 291, 302, 303, 306. lap.

¹³ Fejér C. D. X/2-294. 1.

¹⁴ U. o. X/1-665.], X/2. 305, 307. 1.

¹⁵ U. o. X/2. 298. 1.

¹⁶ U. o. X/2.-568-569. 1.

¹⁷ J. K. Eder: „ad. Schesaeum” 240. 1.

ország kormányzója megengedte, hogy Brassó a város felett épített vár köveit a város céljaira fordíthassa.¹⁸ I. Mátyás pedig Brassót és Barcaságot a koronaadó alól felmentette.¹⁹ I. Lajos Brassót azzal tüntette ki, hogy megengedte, hogy címerébe felvegye a liliumot. Brassóban a bíraskodást a székelyispán mellett a nép által választott bíró gyakorolta, ketten együttesen határoztak a fontosabb esetekben, a nép bírása a bírságok egynegyedét kapta. Ha valaki gyilkosságot követett el, a királyispán őrizetbe vehette, de erőszakkal házába nem hatolhatott, lovait el nem vihetette. *A ház az ősi német jog szerint szent volt és sérthetetlen.* A község a tettet megátkozta, megfeddette. Ha a gyilkos ellenfelével kiegyezett, a királyispánnak 5 ezüst márka bírság járt. A király által kirótt terheket a polgároknak közösen kellett hordozni, erdők, vizek, legelők használata szintén közös volt; a töröcsvári és höltövényi várnagyokat a király nevezte ki. I. Lajos alatt lett Brassó a Barcaság fővárosa, kereskedelme és ipara behálózta az aldunai országokat. I. Lajos Brassónak 1364-ben Buda szabadalmait adta.

Beszterce, Radna, Szőlös és Király régi időktől királynéi birtok volt. 1264-ben ezek jóvedelmét V. István, mint ifjabb király anyjától elkobozta,²⁰ hasonlóképp cselekedett IV. László a feleségével 1287-ben;²¹ Besztercét 1285-ben a tatárok feldúlták, ekkor a király a vám kétharmadát elengedte.²² Erzsébet királyné 1334. december 29-én Besztercét a megyei hatóság alól kivette és I. Károly hozzájárulásával megengedte, hogy a lakosok pereiben a királyné, vagy az általa kinevezett ispán és a nép saját bírása ítéljenek.³ I. Lajos 1366-ban az Andreantumot a beszterceiekre is kiterjesztette, fellebbezési fórumukul Szebent jelölte meg, miáltal Beszterce a szebeni területhez kapcsolódott. I. Lajos kifejezetten fenntartotta azt a régi szokást, hogy a perekben a nép által választott bíró és esküdtek legyenek az általa kinevezett ispánnak a bírótársai, ezzel Beszterce és környéke felett a székelyispán hatóságát megszüntette. 1367-ben Beszterce már így fejezi ki hatóságát: „Mi Beszterce városának és a hozzátartozó provinciának esküdt és senior polgárai, valamint lakosságának egyeteme”, 1412-ben pedig „Civitas et provincia Bistriensis” fordul elő. Besztercén és környékén a bíróválasztás körül sok rendetlenség történt, mit Zsigmond 1414-ben nehézményelt és kirovandó büntetéssel fenyegette meg, amit Nádasi Mihály, vagy a később kinevezendő székelyispán fog végrehaj-

¹⁸ Provinciai Blätter Nagyszeben 1804. I. B. 4. S.

¹⁹ „Archiv Deutsches Vereins” I. F. 149 S.

²⁰ Fejér C. D. IV/3-216. 1.

²¹ U. o. V/3. 420. 1.

²² G. D. Teutsch: „Geschichte der siebenbürgischen Sachsen” 1852. I. B. 80 S.

²³ Fejér C. D. IX/2-324. 1., Z. u. W. I. B. 437. S.

tani. Az 1437. évi kápolnai gyűlésen a három nemzet imiójának kimondásánál Beszterce képviselve volt; 1441-ben a királynénak még adózott. 1453-ban V. László Beszterce várost és kerületét örökös grófsággá tette s Hunyadi János és utódainak adományozta, s a grófságot a vajdák és más bírák hatósága alól kivette, felette csak a király, nádor és a tárnokmester hatóságát tartotta fenn.²⁴ Hunyadi János életében Beszterce változást nem érzett. A nagy hős ismerte a szászok érzékenységét, bölcsen kormányzott s 1453. július 22-én megengedte, hogy a nagyszombati nemzeti gyűlésen megjelenhessenek, a határozatokban résztvehessenek, amennyiben azok az ő örökös grófságára ki nem hatnak. Hunyadi Beszterce közelében várat épített,²⁵ melyet a beszterceiek, midőn I. Mátyás Besztercét Szilágyi Mihálynak adományozta, szét akartak hányni. Erre Szilágyi Mihály hadaival Besztercén termett, Besztercét bevette, lakosait levágatta, a várost felégette.²⁶ Ezt I. Mátyás Szilágyi elfogatásával torolta meg, majd 1464. június 4-én, hogy Besztercét eme vár nagyjainak zsarolásától megmentse, 6000 forintért Besztercének átengedte, s a pénzt hadi előkészületre fordította s a várat 1464. augusztus 14-én Zobi Péter várnagy Besztercének át is adta. I. Mátyás 1465. március 7-én megengedte, hogy Beszterce e várat leronthassa s köveit a városnak kőfállal való körülvételére fordíthassa s a besztercei grófi címet eltörölte, Besztercét szabad városi jogaiba visszahelyezte,²⁷ 1475-ben pedig Besztercevidéknek a határán található sóskutak használatára adott szabadalmat,²⁸ Teke és Sajó községeket I. Mátyás a trónraléptekor Besztercéhez csatolta, 1472-ben kelt okiratában pedig megemlíti, noha a király elődei a Radna-völgyben lakó oláhokat örök időre Beszterce városnak adományozták, mégis azokat nemrég Besztercétől elszakították s a Doboka-megyei adószedők a város szabadalma ellenére azokat Doboka-megyéhez számítják és adóztatják, 1475-ben pedig I. Mátyás Eadna oppidumot és tartozandóságait Doboka vármegye hatósága alól kivette, visszacsatolta Besztercéhez s az erdélyi vajdának felette való joghatóságát megszüntette. E falukra majd Belső-Szolnok-megye tartott igényt, II. Ulászló azonban I. Mátyás adományát 1498-ban megerősítette.

I. Lajos alatt az ipar és a kereskedelem felvirágzása a szászoknál is maga után vonta a városok keletkezését. Kezdetben

²⁴ Thuróczi P. IV. C. 51; Teleki: „Hunyadiak kora” X. k. 347. 1., I. C. Eder ad Schesaeum-Christianus Schesaeus: „Ruinae Pannonicae adcurante I. C. Eder Scriptoris Rer. Trans. I.

²⁵ Teleki: „Hunyadiak kora” II. k. 285. 1.

²⁶ G. D. Teutsch, idézett munka I k. 176. 1.; Teleki: „Hunyadiak kora” III. k. 98. 1.

²⁷ I. C. Eder: „ad Schesaeum” 244. 1.; Teleki: „Hunyadiak kora” oklevéltár CCCLXI. sz.

²⁸ U. o. DXXVII. sz. okirat.

minden község egyforma volt, de idővel egyesek kellemesebb központi fekvésük, régiségük és lakosaik számánál fogva kiemelkedtek. Ezek várakat építettek, hova szükség esetén a vidék népe menekült s a védelemhez hozzájárult. A várral ellátott községek előnyökhöz jutottak, tekintélyesebbek lettek, falaik közt tartattak a székgyűlések, kereskedelmi és ipari központokká váltak, királyi ispánok, király bírák székhelyeivé lettek. Ekkor a polgárság is erősödött, a szász nép meg vagyonosodott. Szeben volt az első város, amelynek 1366-tól kezdve évről-évre választott polgármestere volt. Szebent követték Brassó, Beszterce, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Szerdahely.

Sokáig szász város volt Kolozsvár is. Bonfinius szerint egy kecskepásztor talált a rómaiak idejéből maradt romjaira,²⁹ állítólag 1178-ban építtetett fel.³⁰ Szegedi János jezsuita megállapítása szerint III. Béla Kolozsvárt 1192-ben a kolozsmonostori apátságnak adományozta. A tatárjárás előtt magyar lakosai voltak, V. István volt falai között, a kolozsváriak neki jó szolgálatokat tettek s kegyének jeléül városi rangra emelte, azon kor külföldi szokása szerint Péter erdélyi püspöknek adományozta.³¹ Kolozsvár 1313-ban szász város, lakói úgylátszik, Beszterce vidékéről kerültek oda, 1313-ban kiváltságait I. Károly megerősítette,³² sőt később felemlegette, hogy Kolozsvár lakosai érette kint és halált szenvedtek és 1316-ban a többi szász város mintájára Kolozsvárnak is szabad főbíró és papválasztást adott, továbbá a hazában vámmentes kereskedést engedélyezett, rendezte Kolozsvár katonai és adókötelezettségét s e tekintetben Besztercéhez csatolta.³³ Kolozsvár kiváltságait I. Károly 1330-ban megújította.³⁴ I. Lajos 1377. júniusban Kolozsvárnak adományozta Feleket, mely akkor erdők közt volt, néhány oláh lakta, ugyanakkor I. Lajos megerősítette Kolozsvár címerét, amelyben három torony volt, a város adóját 250 ezüst márkára szállította le és 1378-ban Kolozsvárt a hadi szolgálat alól felmentette. Kolozsvárt a vajda évenként csak egyszer szállhatta meg s a vajdai jogokat csak régi szokás szerint gyakorolhatta. Zsigmond, midőn a siklói várból a fogságból kimenekült, fogadalmat tett a kolozsvári Szent Mihály templom felépítésére (1399-ben).

²⁹ Bonfinius: „Rerum hungaricarum Decades libris” XLIV. D. C. A. Beel Lipsiae 1771. Dec. I. Lib. XL; Thuróczi II. Cap. 5.

³⁰ Kővári László: „Erdély történelme” Kolozsvár 1859. I. k. 89. 1.

³¹ Antonius Szeredai: „Series Episcoporum” 18. 1.; Fejér C. D. V/2-254. 1.

³² Fejér C. D. VIII/1-118. 1.

³³ U. o. VIII/1-500 1.; Archiv deutsches Vereins II. B. 327. S. János, 1317-ben mint Beszterce, Kolozs és Kolozsvár ispánja fordul elő.

³⁴ Fejér C. D. VIII/4-171. 1. Archiv deutsches Vereins II. B. 328. S

Zsigmond katonai erejét a nemesség vonakodása miatt a városi polgársággal akarván megerősíteni, a városi polgárságot 1405. április 15-re összehívta, hol megállapította azt a szabad szervezetet részükre, mely napjainkig fennmaradt s tudtul adta, hogy több bekerített várost kíván, melyeket királyi városok rangjára fog emelni, ugyanekkor szabályozta a kereskedést, behozta a harmincadot (a behozott árucikkek értékének harmincadrésze a vám).³⁵ Kolozsvár is e rendeletnek köszönhette jogállását, megnyerte, hogy perei fellebbezés útján Szebenbe menjenek³⁶ és ekkor kezdte a várfalat építeni, Zsigmond neki adományozta a létai várból a malmokat és megkezdődött a főtéri Szent Mihály templom építése; Zsigmond 1409-ben Kolozsvárt királyi várossá tette.³⁷ Kolozsvár 1414-ben a híres constanzi zsinaton a többi erdélyi várossal együtt részt vett.³⁸ 1438-ban Kolozsvár kőfalai állottak, 1446-ban falai közt pénzverde volt; 1458. január 31-én Szilágyi Mihály Kolozsvár részére nevezetes okiratot adott ki,³⁹ mely szerint Kolozsvárt a magyarokat a szászok folyton nyomták s csak öt évvel az okirat kiadása előtt vihettek ki a magyarok annyit, hogy a Magyar-utcában levő Szent Péter templomba magyar káplánt is kapjanak; a magyarság a decemberben tartott tisztújításon kardot rántott, továbbá a magyarság az okirat szerint azokat a jogokat kapta, hogy ezután egyik évben magyar, a másikban szász legyen a bíró, a tanácsot hat magyar és hat szász tanácsos alkossa s az esküdt közönséget 50 magyar és ugyanannyi szász választott polgár s a város javadalmait magyar és szász egyenlően élvezzék.⁴⁰ I. Mátyás 1465-ben Kolozsvár panaszára Péter kolozsvári apátnak megtiltotta, hogy Kolozsvárra költözni akaró jobbágyait szándékukban megakadályozza.⁴¹ – I. Mátyás 1468. januárban a Veres Benedek-féle lázadás leverése után Szilágyi Mihály által 1458-ban Kolozsvár beligazgatására vonatkozó adományt megerősítette,⁴² – 1469. február 3-án pedig a papságot a tizeddel való visszaéléstől eltiltotta⁴³ és 1481. augusztus 21-én Kolozsvárnak azt a szabadalmat adta, hogy fellebbezés esetén a pereit Beszterce kikerülésével egyenesen Szebenbe terjessze.⁴⁴

³⁵ Zsigmond 1405. évi I. decretuma; Engel Keresztély: „Geschichte stb.”

³⁶ II. B. 241-249. S.; Fejér C. D. X/4. – 376. 1.

³⁸ Eder: „ad Schesaeum” 214. 1.

³⁷ Eder: „ad Felmer” 82-83. 1.

³⁸ Engel: id. m. II. k. 281. 1.

³⁹ Teleki: „Hunyadiak kora” okmánytár CCLXXXVIII. okmány X 590. lap (Pest 1853.).

⁴⁰ Gróf Kemény József: „Deutsche Fundgruben der Geschichte Siebenbürgens”, Klausenburg, 1839, 1840. I-II. B. I. B. 75-79. S.

⁴¹ I. C. Eder: „ad Schesaeum 218. 3.

⁴² Gr. Kemény József: „Fundgruben” I. k. 75. 1.

⁴³ Teleki: „Hunyadiak kora” CDXC. okl. 11. k., 367. 1

⁴⁴ Teleki: „Hunyadiak kora” V. 188-189. 1.

Alviic és a Maros partján vele szemben lévő Borberek városokat, melyek a legrégebbi német telepek voltak, Zsigmond 1430-ban szabad városokká tette és szász városi kiváltságokkal látta el, mit V. László 1453-ban ama kijelentéssel erősített meg, hogy a szászok földterületét, melyhez a Szebenhez tartozó Het-es Kétszék, Barcaság, Kolozsvár és Vine számíttatott, megcsontítani senki kedvéért nem fogja.⁴⁵ (Beszterce ekkor Hunyadi János grófsága volt.)

Teke, Sidve, Balkács és Sajó 1395-ben még a megyéhez tartoztak, Zsigmond e községeket Cintossal együtt Frank vajdának és testvérének, Simonnak ajándékozta.⁴⁶ 1424-ben Balkács, Sidve, Rös, Nagy- és Kisekemezővel együtt a szebeni prépostságé voltak, amelyet Zsigmond ekkor eltörölt és javait Szebennek adományozta.⁴⁷ 1448-ban Hunyadi János, midőn a szászoknak megengedte, hogy ha valaki az odamenekült jobbagyok visszakövetelésében a szászokkal szemben erőszakot alkalmaz, ők is fegyverhez nyúlhassanak⁴⁸ és Balkácsot és Sidvét feljogosította, hogy ha a Küküllő-vári várnagyok tovább is háborgatják őket, más szász faluk segítségével a háborgatókat megfoghassák és karóba húzassák;⁴⁹ 1453-ban pedig Balkács és Sidve szabad városi jogokat nyertek.⁵⁰ 1464-ben I. Mátyás Te két, Sajó, Paszmos és Erkeddel együtt Zobi Péternek adományozta. Ezek még akkor is megyei területek.⁵¹

Területileg ekként volt kialakulva a szászság, midőn I. Mátyás 1464-ben Fejérvárt a szebeni szász ispánsági méltóságot a királyi bíróival egyesítette s megengedte, hogy a két méltóságot viselő egyént a szászok maguk választhassák és pedig életfogytig.⁵² Ez által a szász universitas a maga teljességében megszületett, az összes szászok egyesülésével, saját maguk választotta nemzeti főnök alatt, saját tisztviselőikkel, saját joguk alkalmazása mellett, státútum alkotathatási joggal a magyar nemzeti király adománya alapján az Andreanumban megalkotott első szász terület életének 240. évében. A szászokról, mint külön politikai nemzetről, csak a XVI. század óta van szó.

A szász nemzeti élet kifejlődésére leghatalmasabb tényezők a céhek voltak. A céh régi intézmény, a szászok Németországból hozták magukkal, hazánkban legelső emlékeik Szászvároson, Szászsebesen, Nagyszebenben és Segesvárt vannak,

⁴⁵ I. C. Eder „ad Schesaeum” 240 I.

⁴⁶ Fejér C. D. X/2-321. 1.

⁴⁷ G. D. Teutsch: id. m. I. B. 157 S.

⁴⁸ Teleki: „Hunyadiak kora” CVI. okmány X. 224. I.

⁴⁹ I. C. Eder: „ad Felmer” 129. 1.

⁵⁰ Teleki: „Hunyadiak kora” oklevéltár CLXXVIII. okmány.

⁵¹ Fejér C. D. XI/1-499. 1.

⁵² A. Kurz: „Siebenbürgische Magazin” II. B. 143. S. Kronstadt, 1846. „Das Recht der Comeswahl”.

mely városokban legjobban fejlődött az ipar. Hogy visszaélések ne történjenek, a legrégebbi időkben. (I. Károly és I. Lajos) királyi rendeletre az ipar és kereskedelem alapvető kérdései szabályoztattak.

Minden év karácsony hetében mindenik céh két céhmesztert választ, kik megesküsznek, hogy a városban s a tartományban az ipari termények olcsóságára felügyelnek s a céhben nem tűrnek s nem hagynak büntetlenül semmi jogtalanságot, sem barátságból, sem kedvezésből vagy ajándék miatt, az ártatlant pedig gyűlöletből nem üldözik. A céhmesterek kötelesek a negyedévenkénti céhgyűléseken megjelenni és az ipar helyzetének javításáról gondoskodni. Húsz ezüst finom márka büntetés terhe alatt nem űzhet senki egy iparnál többet s adósa szerszámait senki nem veheti zálogba s mást a munkában nem akadályozhat, Mindenki iparát oly lendülettel űzheti, amint akarja; iparához mindent vehet, amit akar s tetszése szerint tarthat segédek; termékeit háznál, vagy vásáron árusíthatja; a vállalkozók szorgalmasak, nem szoríthatók szűk korlátok közé. Hibátlanul és tisztességesen kell dolgozniok. A nem friss húst a padokról dobják a kutyának; a péket büntessék meg 1 forintra, ha nem fehér kenyeret sütött, ezenkívül 8 hétig ne áruljon; épp így járjon a gyapjútakács is, ha nem valódi kendőt készít vagy ha darabjai szűkek s rövidek, s ezenkívül büntessék az összes ingó vagyona elvételével; épp így azt is, ha valaki a bőrt rozszul dolgozta ki; ha a kovács a ló patáját vasaláskor megsértette, köteles ingyen gyógyítani.

A rendtartás kicsiben bevándorlási törvény is volt és nagy előnnyel járt. Ugyanis a szűkkeblűség szelleme, mely a későbbi időkben az egyes céheket mint vasfal vette körül, abban nyilvánult, hogy senkit se akartak „tanításba venni”, aki nem volt mester fia, vagy „stadtkind” és hogy a „beutazott idegen” költséges perrel se tudta jogait érvényesíteni. Ez az ősi céhrendtartásban ismeretlen volt. A szászok közt minden mesterember, *ha német volt*, érvényesülhetett és az illető céhbe fölvetették. Aki az idegenről ócsárlólag nyilatkozott, hogy a céhbe való fölvetését megakadályozza, állítását saját költségén kellett beigazolnia, különben megbüntették. Ha valamelyik céh a fölvetelt 8 napon túl halasztotta, emiatt a tanács megintette. Ha az intés után 8 napig ismét jogos ok nélkül halogatta, 20 finom ezüst márkával büntették. Ha valaki az említett 4 város valamelyikében tanulta ki az ipart, a beiktatási illetéknek csak felét fizette épp úgy, mint az, aki valamelyik mester özvegyét vette feleségül; vagy ha mesterfiú mesterleánnyal kötött házasságot, akkor díjtalanul vették fel a céhbe. A vagyontalanok kevesebb díjat fizettek. A beiktatási díj volt: egy ebéd, a további díj 10 forintra változott, két font viasz, 2 veder bor, mézszárosoknál 1 forint, 4 font viasz s 2 veder bor volt, épp így a kötélverőknél is. Ha a céh nagyobb illetéket követelt, 20 márka ezüst-

tel büntettetett, melynek fele a királyi kamaráé, a másik fele a szász nemzetgyűlése volt.

Az alapgondolat, amelyen ez az intézmény nyugodott, a mód és az okosság, amellyel létet nyert, a szász céheket befolyásos politikai, mint ipari intéstícióvá tették, hasonlókép nagy és mélyen járó befolyásuk volt erkölcsi tekintetben is. Évszázadokig a céheken nyugodott a magán- és köztisztesség és a jó erkölcs. Az önkormányzat által a céhek a polgári szabadság védelme lettek. Nem csak iparegyesülés volt a céh, hanem a szász területen a közjogosítványokban elhelyezkedési alapul is szolgált. A vándorok, betegek, özvegyek védelme által áldásosán és erkölcsösen hatott.⁵³ A szászok beléletére nézve olyan befolyással volt, mint a székelyeknél a közbirtokosság. A céheknek a fejlődését megerősítette I. Mátyásnak 1489-ben a hossz- és súlymértékre vonatkozó rendelete. E mértékek a szászoknál már régen megvoltak.

A tatárjárás után Erdélyben sok hely elnéptelenedett, nagyobb rajokban az oláhság ekkor kelt át a Dunán s egyes magyar egyházi és világi urak a lakatlan területekre olákokat telepítettek. Ezt tették a szászok is.⁵⁴ Ők is a kenézségekhez folyamodtak. A kenézi intézmény a szlávoknál általános volt, a tatárok 1241. és 1242-ben Magyarországot mintegy száz kenézzel igazgatták.⁵⁵ A szász területen több ily kenézség volt, pld. Szelistyén, Glimbokán és Kudsiron.⁵⁶

G. D. Teutsch⁵⁷ azt írja, hogy a XV. században szállottak le a havasokról az olákok és néptelen völgyekben, elhagyott falvakban telepedtek le; a szászok ezt túrték, mert az adóterhük ezzel enyhült, azonban az olákok polgárjogot nem nyertek, nem is igényeltek, hisz ilyen őket sehol sem illette az egész világon. Sok helyre a tulajdonos tudta és híre nélkül telepedtek s mint vad csorda, sok rablást, gyujtogatást és más erőszakosságokat követtek el, mi általános felzúdulást okozott; I. Mátyás király 1469-ben megerősítette Hétszék és Kétszék határozatait, amelyeket a fogarasi és szelistyei olákok mező- és erdőpusztításai s ökörlopásai miatt hoztak s I. Mátyás király az olákok további letelepedését meg is tiltotta. Fogaras nem tartozott a szász földhöz. 1180. körül keletkezett, 1291. előtt Ugriné volt, kit a birtokából kizavartak, de II. Endre visszahelyezte. Fogarason 1310-ben László erdélyi vajda várat épített. I. Lajos 1372-ben Fogaras földjét a legyőzött Vljakó havasalföldi vaj-

⁵³ C St. I. k. 509. 1.

⁵⁴ Gr. Kemény József: „Ueber die ehemaligen Kenézen und Keneziate der Walachen im Siebenbürgen”, Kurz „Magazin” II. B. 289-339. S.

⁵⁵ M. H. K. Rogerius: „Carmen miserabile” Cap. XXVII.

Gr. Kemény Józsefnek előbb idézett műve, Kurz: Magazin” II. B. 332-334. S.

⁵⁷ G. D. Teutsch: „Geschichte der Siebenbürger Deutschen” Hermannstadt, 1899, I. B. 149. S.

dának adományozta, honnan Vlajkó magát „Havasalföld vajdája és Fogarasföld új telepítvénye hercegé”-nek kezdte címezni.⁵⁸ 1464-ben pedig I. Mátyás Fogarast rokonának, vingárdi Geréb Jánosnak és fiainak, Béter, László és Mátyásnak adományozta. Az 1467. évi országgyűlés elrendelte, hogy Fogaras, Omlás és Radna uradalmi Moldva és Havasalföld fejedelmei részére menhelyül fenntartassanak és azok el ne adományozhassanak.⁵⁹ Azonban a szászok kéz alatt maguknak adományoztaták.⁶⁰ Bethlen Domokos alvajda beiktatásukat el is rendelte,⁶¹ Geréb ellentmondott és I. Mátyáshoz folyamodott, ki a szászoknak visszaadatta,⁶² a szászok 1472-ben új adományt eszközöltek ki,⁶³ de Fogaras még is a Gerébek kezén maradt,⁶⁴ 1503-ban Corvin János kapta adományba, a szászok azonban ellentmondtak.⁶⁵

Szász belélet.

Ebben a korszakban mindenik szász városban a háborús szabályok voltak érvényben, azok megtartásáról a tanács gondoskodott. A nép hadi gyakorlatokat végzett, gyakorolta a fegyverfogást, ez által a harcban ügyesebb és később lett. A tanács által tartott seregszemle nagy ünnep volt. A polgárság tízesekre volt felosztva, mint a székelyek, melyek felett egy kapitány állott, aki tanácsos, vagy más községi tisztviselő volt. A tornyokat a céhek foglalták el. A katonai hírszolgálatot jól fizetett hírnökök végezték. A jeladásra minden férfi a gyűhelyre sietett. A királybíró vagy polgármester voltak a fővezérek, mellettük volt négy kapitány, kik minden szászt készen / tartottak s a fegyelmet súlyos büntetésekkel tartották fenn. j Haderejük nagyon megnőtt, 1526-ban Zápolya vajda seregébe 2000 lovast adtak.

A szászok közt is egyenetlenség keletkezett. Az ősi jog-egyenlőség, mely a közjő alapfeltétele, a szó szoros fogalmában eltűnt, előjogokkal bíró nemesi osztály keletkezett. Hatalmas dinaszták alakultak nagy földbirtokokkal – magában a szász földön és azonkívül, – a nemesek módjára éltek. A XV. szá-

⁵⁸ Johann Fridvalszky: „Reges Ungariae Mariae”, Wienae, 1775. 80. p.

⁵⁹ Katona: „Hist. crit.” XV. T. 240. p. Kovasóczy: „Arpadia” III. k. 49. 1.

⁶⁰ Marienburg: „Geografie Grossfürstenthums Siebenbürgen”, Herrmannstadt 1814, CCXL. S.

⁶¹ Gr. Kemény József: „Notitia Historico-Diplomatica Archivi et Literarium Capituli Albensis Transilvaniae”, Cibinii 1836. I. T. 183. p.

⁶² Fejér C. D. XI/1-504. 1.

⁶³ Marienburg, id. m. II. B. 140. S.

⁶⁴ Gr. Kemény József: id. m. I. k. 184. 1.

⁶⁵ U. o. I. k. 199. 1.

zadban, mint láttuk, némely helyeken az örökletes bíróságok s örökletes grófságok általánossá lettek, s egyesek megmaradtak a XIX. század közepéig is. Mátyás király 1464-ben megengedte, hogy a nagyszebeni ispán választassák s hét szék királyi ispánjai közt ő legyen az első s lemondott a szász királybírói kinevezési jogáról is s ezek örökletességét megszüntette, elrendelvén, hogy a hét székben a királybírói méltóság ne szálljoi apáról-fiúra, hanem azokra a legméltóbb választassák. De ez mindenütt nem tartatott meg.

A szászokra nézve nagyon keserves volt, hogy I. Mátyás idejében megindult Kolozsvár magyarosodása. Mátyás király 1470-ben Kolozst és Fejérd felét Kolozsvárhoz csatolta.

Szász-Sebes, Szászváros, Segesvár.

A török beütések Szászsebest tönkretették, de újból felépült. A szászvárosi területről a lakosság eltűnt, ezért II. Ulászló 1491-ben Báthori István vajdának elrendelte, hogy ezt a Hétszéktől ne szakítsa el. A segesvári vár környéke is majdnem teljesen elnéptelenedett és pusztán állott. II. Ulászló 1513-ban elrendelte, hogy azok, kik eddig a várban üzték iparukat, kötelesek ott maradni és ott ipart üzni és árulni áruikat, mint azelőtt; aki a várban új házat épít, hét évig legyen adómentes. 1517-ben pedig azt rendelte Segesvár tanácsa és közönsége, hogy ősi törvény szerint a bíraskodás csak a várban gyakoroltassák, a tanács fele s a négy nagy céh – szabó, aranymíves, lakatos és szíjgyártó – ott lakjanak s más árukat ott árusítani nem szabad, legfeljebb durva kendőket s rőf jét 1 vagy 2 dénárért.

A mohácsi vészt követő időszakban a szászok Ferdinánd pártján voltak. Szapolyai János halála után nem gördítettek akadályt Erdélyt átszervezése elé. Megmaradt a viselkedésük 1571-ig. Szapolyai János 1529-ben Ráthori Istvánt tette Erdély vajdájává, ki Erdélyt teljesen Szapolyainak meghódította, a Ferdinánd-párti székely főembereket (Szarhegyi Lázár Ferenc, Kornis és Bögözi Ferenc) elfogatta és Szászrégenben fejüket vétette,⁶⁶ Kun Kocsárdot pedig a szászok ellen küldötte, ki Segesvárt és Medgyest ostrom alá fogta, Nyujtódi Gergely pedig a székelyekkel Szeben ellen vonult, Szelindeket bevévén Szebent vette ostrom alá, hol a hatalmas Majlád István is tartózkodott. Medgyes 1530. augusztus közepe táján Báthori birtkába jutott, Brassó október 30-án megadta magát. Fogarast, amelyet Corvin János után Bornemissza János nyert ado-

⁶⁶ Kulcsár Krónika: „A mohácsi veszedelemtől a bécsi kibókülésig Magyarországban, Erdélyben, Havasalföldön s Moldovában történt dolgokról”, Pest, 1805., kiadta: Kulcsár István, 9. 1.

mányba, s mely Bornemissza magvaszakadtával a kincstárra háramlott vissza, Szapolyai János 1530. december 19-én Nádasdi Tamásnak adományozta, Fogarast Nádasdi 1533-ban, sógorának, Majlád Istvánnak adta át, ki közben Ferdinándhoz pártolt, de 1544-ben visszapártolt Szapolyai Jánoshoz. 1531-ben Szászsebes kapitulált, Szeben csak 1538-ban lett Szapolyaié.

A szászok a Szapolyai János halála után támadt zavarok közt összehívott 1540. évi országgyűlésen megjelentek; ekkor Vintz és Borberek mint a havasalföldi vajdák egykori adománybirtokai említették, amelyeket Majlád István elfoglalt, de azokat Martinuzziék Hadul vajdának visszaigérték.

Ekkor a szebeni királybíró Szeben városban a polgármester alatt állott, de feje volt Hétszéknek és a szász univerzitásnak, minden év Katalin napjára szász nemzeti gyűlést (Konflux) hirdetett, amelyen a szász székek küldötteivel s a többi tanácstagokkal elintézte a szász egyetemhez fellebbezett pereket, a királyföldi határkérdéseket és számba vette a hét bírák jószágainak jövedelmét s azt felosztotta és határozott a jószágok ügyei felett. E gyűlés tárgyai voltak még: az országos adó, katonaugy, követségek, unió, iskolák, egyházak ügyei. Ezek voltak tehát a szász univerzitás ügyei.

Kolozsvárt a magyarság folyton szaporodott, 1568-ban János Zsigmond akként döntött az akkori unitárius Kolozsvár főtéri templomára nézve, hogy annak plébánosa váltakozva legyen német és magyar. Dávid Ferenc szász lévén, utána jöjjön magyar s majd ismét szász stb., így legyen a tanoda igazgatóival is; amely nemzetből lesz a bíró, azé legyen azon évben a templom, a másik nemzet időközben egy újonnan építendő kisebb templomba járjon; a város kapuira két lakat tétessék, egyiknek kulcsa magyarnál, a másiké szásznál legyen, terhek is felosztattak egyenlően, hadba mind a két nemzet egyenlő számmal volt köteles megjelenni. Így Kolozsvár teljesen elmagyarosodott és a szász városok közül kivált; így tűntek el a szászok Tordán, Enyeden, Deésen, Alvincen, Berberekén és másutt, sőt Szászvároson is. Ez növelte a szász nemzetgyűlések jelentőségét. E korszak végefelé a szász egyetem gyűlésére, mely ekkor Szent Katalin és Szent György napkor tartatott, Segesvár, Brassó, Medgyes és Beszterce három-három, a többi szék egy-egy követet küldött, a követeken kívül megjelentek az egyes kerületek királybírái, polgármesterei. Ezért a nemzetgyűlés neve: „Richter und Amptleute der Teutschen Universität”. 1550-ben az határozott, hogy a székeknek csak főhivatalnokai jelenjenek meg, de ez szószerint soha sem teljesített. A szász nemzetnek a mohácsi vész után 2000 embert kellett hadba küldeni, ez a szám 1554-ben 6000-re, 1556-ban pedig 7000-re emelkedett.⁶⁷

⁶⁷ G. D. Teutsch: id. m. (1899, 269. u. f. S.)

A százszokot ebben a XVI. század zűrzavaros idejében is a jólét jellemezte. Kereskedelmük természetesen hanyatlott, bár a fejedelmek a vámmentességet biztosították. Az ipar és forgalom emelkedett s igen magas fokot ért el. Erdélyben kizárólag az ő ipartestületeik működtek. Erdélyben legelső könyvnyomda Szebenben volt 1529-ben, azután következett Brassóban 1533-ban, hol szép könyvtár volt,⁶⁸ majd Honterus alapított 1553-ban Brassóban könyvnyomdát és egy papírmalmot; Kolozsvárt pedig 1550-ben Helth (Heltai) Gáspár ugyanezt tette. Szebenben 1573-ban építettek papírmalmot. A gyapjúruha készítését Brassóban 1546-ban megkezdették; a takácsság és szappanfőzés Szebenben 1576-ban, az órásipar Besztercében 1563-ban tűnik fel; a kardesiszárság mellett a százszok látták el a lóporgyártást, szelenceöntést, pajzskészítést és nyilvesszőgyártást. Ez időben az univerzitásnak legtevékenyebb foglalkozása az ipar és a kereskedés rendezése volt. A polgármester, bíró, a tanácsstagok kevés kivétellel mind céhtagok voltak, ők állapították meg a veder, tized, rőf, köből mértékeket. A céhekre nézve új státutumokat alkottak. Minden városban s mezővárosban céhnek kellett lennie. A városokban jól begyakorlott testületek voltak. Amint a mesteremberek szaporodtak, épp úgy hanyatlott a földművelés. Az iparosoknak földművelésre kellett magukat adniok. Báthori István 1583-ban ezért mentette fel a falusi mesterembereket a céhtérhek alól.

A faluk felett a jurisdikció a városok kezébe került. A szék-szervezet útján a vidék is egységes szervezetet nyervén, belekapcsolódott az univerzitásba.

A százszföldhöz csatolt területek.

Ebben a korszakban a százszok egységének létrejövele mellett a Királyföld nagy területekkel bővült. Az Árpádok alatt a szebeni Hétszék megnagyobbodott a kertzi cisztercita monostor helységeivel. V. István 1264-ben kelt oklevelével⁶⁹ e községekre is kiterjesztette a nagyszebeniek szabadságát. I. Károly 1322. január 29-én kelt oklevelével elrendelte,⁷⁰ hogy a monostor és népei a szebeniek minden szabadságaiban azokkal együtt elválaszthatatlanul részesüljenek. Az apát szabadrendelkezési és igazságszolgáltatási joggal bírjon; a helységeknek neki alárendelt lakóiból ispánokat tehessen és elmozdíthasson; ha a monostort valaki megtámadná, vagy jogaiban sértené, nemkülönbén akkor is, ha a monostor birtokain lakók közül valaki az apát és konvent irányában a köteles engedel-

⁶⁸ Mindszenti Gábor naplója. (Erdélyi történelmi tár, 7. 1.)

⁶⁹ Z. u. W. I. 31. és 91. 1.

⁷⁰ U. o. I. 356-360. 1.

mességet megtagadná. A monostor birtokai: Kertz, Keresztúr, Mese, Miklóstelke, Apátfalva, Kisdisznód, Földvár, Kolun, Honrabah (Kakasfalva) és Szászújfalva lakosai a Hétszék által fizetendő 500 márkához oly feltétellel járultak hozzá, hogy Hétszék minden szabadságát élvezze, miert is a szebeniek semminemű javadalmából ki nem zárhatók. A puszta-birtokokban, határokon és minden egyéb haszonvételben is a szebeniekkel teljesen egyenlő részesedésük legyen s azok védkötelezettségében is résztvegyenek, végül a szerzetes rend ellen való feltámadásuk esetén példásan bűnhődjenek.

A szebeni szász provinciához csatoltattak Talmács és Lothor vár királyi várak és Verestorony erőd tartozékaikkal, Talmács Szelistye fiúszékhez tartozott. Máshova tartozó községek messze megyei területen voltak. A Talmácson levő Szent-Miklós-kolostort az oláh vajda felégette. Védelmi szempontból I. Lajos Landskront építtette,⁷¹ mely akkor Talmács várának is hivatott.⁷² Talmács királyi várkerület lett «s Fehér megyébe kebeleztetett be. V. László Hunyadi János tanácsára 1453-ban⁷³ Talmács és Lothor várát, Verestoronyt az ott szedetni szokott vámmal, Talmács mezővárossal, Kistalmács, Boicza, Plopi, Porcsest s mindkét Sebes (alsó és felső) falukkal Kreutzerfeld praediummal és Renke birtok felével (mind Fehér megyében) Hétszékhez csatolta, azzal, hogy ezeket *ugyanazon joggal és szabadsággal tartsák, igazgassak és bírják a király és koronája számára, miként a, Hétszék földjein levő városokat, mezővárosokat és falvakat a király és koronája nevében tartják, igazgatják és bírják és mindezek azon szabadságok és jogok birtokában legyenek, melyeket a Hétszék városai, mezővárosai, falvai régtől fogva használtak.* Köteleztettek a szászok arra is, hogy Talmács várát lerombolják, Lothor várát és Verestoronyt megvívhatatlanul megerősítsék. 1535-ben ezeket János király Majlád István erdélyi vajdának inskribálta. De 1553-ban az előző állapot állott helyre.⁷⁴

Medgyes és Selykszékhez (Kétszékhez) csatoltattott Ebesfalva. I. Lajos 1381. július 3-án kelt oklevelével Kétszék szabadságát terjesztette ki reá.

A Brassó-szék közönségének adományozott Törösvárról már szóltunk. Törösvárhoz tartoztak: Vidombák, Keresztényfalva, Rozsnyó, Volkány, Feketehalom, Földvár, Szászmagyaros, Veresmart, Höltyény, Szászhermány, Botfalva, Prázsmár. Ezeket Brassószék közönsége a törösvári vár felépítése fejében

⁷¹ Z. u. W. II., 333. 1.

⁷² U. u. II., 349. 1.

⁷³ Kis Bálint: Az erdélyi szászok múltja vagyoni önkormányzatára vonatkozólag, Gyulafehérvár, 1900., 42, 43. 1.

⁷⁴ Balássy Ferenc: Szelistye és Talmács várának és területének jogtörténelmi nyomozása. Századok, 1872. évi 86-93. 1.

kapta az ezekkel járó mindenféle jogokkal és szedni szokott vámmal együtt.

I. Mátyás pedig 1475-ben kelt oklevelével⁷⁵ Besztercének adományozta Kadnavölgyét és Kadna mezővárost azzal, hogy ennek lakói Beszterce jogait élvezzék.

Segesvárt illetve Volkánfalva és Wossling praedium, Medgyest Vadas és Schimert praedium, Szászsebes, Szászcsór, Sugág és Sebeshely részjárságok és Gieszhübel birtok,⁷⁶ mely utóbbi Fehér megyéhez tartozott. Brassó megszerezte Vledóny, Zernest és Ujtóhán és általa Törösvár megszerzésekor a fiskusnak átadott Szunyoghszeg, Paró, Grid, Persány, Holbak, Sárkány falukat és ehhez tartozó Mikefalvát. Zernest és Tohán a brassói egyház birtoka, Sárkány és Mikefalva a város jársága volt Mátyás király 1471. évi adományánál fogva.

II. Ulászló király, akit megilletett a brassóiak által felépített Törösvár, – hisz a brassóiak a fentírt falvakkal ki voltak elégítve – 1498-ban Törösvárt és tartozékait a vár fenntartás és őrzés kötelezettségével 10 évre s ha a kölcsönzött 1000 forinton vissza nem váltatnék, örökre átadta Brassónak. Ugyanazon év december 4-én a király újabb 2.000 forint kölcsönt vett fel.⁷⁷ 1501. júl. 24-én a király Brassónak adja a Földvárnál szedetni szokott sójüvedéket, s Brassóra ruházta a törösvári várhoz tartozó cigányok (kalibások) felett régebben a vármegyék által gyakorolt ítélkezést és elrendelte, hogy Brassó város minden falvai, birtokai, jobbágysai és lakosai úgymint: a Törösvárhoz tartozó Purkerec, Zajzon, Tatrang, Hosszúfalva, Szentmihályfalva, Csernátfalva, Türkös, Bácsfalva, Krizba és Apácza, a magához Brassó városhoz tartozó Sárkány, Mikefalva és Újfalva, valamint a Boldogasszony-egyházhoz tartozó Zernest és Tohán a magyar területtől kivételével, királyi adózás vagyis taxa fizetése és hadakozás tekintetében a király szászai közé számíttassanak, (ugyancsak 1871. évi emlékirat). A szászok 1508-ban a királynak újból 2.000 forint kölcsönt adtak. Ekkor az előbbi kölcsön fizetésére rendelt 10 év lejárt. A brassóiak újabb 1300 forintot kölcsönöztek. II. Ulászló 1508. január 25-én kelt oklevelében Törösvárt a vajdák joghatósága alól kivette és minden tartozékai és jövedelmével együtt újólá Brassó városa és Barcaság bírása, esküdtejei s többi polgárai és összes szászainak adja *igazgatásra s a király és örökösei részére fenntartásra* a 6300 forintra emelkedett kölcsön fejében, biztosítván őket, hogy a várost a vajdának többé vissza nem adja, sem 25 év alatt vissza nem veszi. Ezt a király 1513-ban újólá megerősítette.

A szebeni prépostság és a kertzi apátság vagyonát a Hét-szék kapta meg: a prépostságot Zsigmond. 1424. évi, a kertzi

⁷⁵ Kis Bálint id. m., 47. 1.

⁷⁶ Jakab Elek: „A királyföldi viszonyok ismertetése”, Bpest, 1876, II., 47.

⁷⁷ Kiss Bálint: id. m. 5. 1.

apátságot Mátyás 1477. évi oklevelével. I. Ferdinánd Zsigmond oklevelét 1553-ban azzal erősítette meg, hogy a tulajdonjog és hasznóvétel a prépostsággal egyesített „Boldogságos Szűz”-ről elnevezett plébániaegyházé legyen. S e birtokok ne Szeben város javára bírássanak s jövedelmeik világi célokra ne fordíthatassanak.

Talmácsszék, mint láttuk nem birtoka, hanem csak hozzákapcsolt kiegészítő része (surrogatum) volt a Hétszéknek, amelyhez tartozott Szelistye szék is. A XIV. század elején említetik Erdélyben Salgó nevű vár (jórészt a mai Orláth-nál feküdt). E várhoz tartozott kilenc falu: Zaszkees (Örményszékes?), Omlás, Fekete víz (Szecsel) és Warolya falu (Orláth) és még öt ismeretlen oláh falu.⁷⁸ 1366-ban Feketeviz és Waralya falu (Szecsel és Orláth), Tamás vajda egyik rokonának, Miklós-nak birtokában van, egy másik rokona pedig 1388-ban Alamort és Zekest bírja (mai Örmény-székes). Omlás Fogarassal együtt 1366-ban László oláh vajda kezén volt királyi adományként. A László oláh vajda által ide telepített oláhok sokat viszálykodnak Szebenszék lakosságával és különösen a disznódiakkal és keresztényszigetiekkel. Ennek megszüntetése végett a Keresztényszigeten Goblinus erdélyi püspök indítványára 1383. január 14-én egyezés jött létre⁷⁹ a vár alatt tartózkodó oláhok, a disznódiak és keresztényszigetiek között. Az oláh vajdáknak – mint a magyar király donatáriusainak – birtoklása alatt fejlődhetett ki itt a kenészek szervezete. Omlás csakhamar elvételét az oláh fejedelemtől és 1383. április 17-én Mária királynő tartozékaival együtt Goblinus püspöknek és testvéreinek adományozta.⁸⁰ Az adománylevélből megtudjuk az öt ismeretlen oláh falu nevét is: Gorozdorf, (*Szelistye*) s a vele összeépült Galis, Grabendorf (oláhu Vale), Budenbach (oláhu Sibel), Krebsba (oláhu Kakova). Ezek a későbbi Szelistye székfalui, amelyekhez később Tiliska is járult. Ezen adományozás ellen az előző birtokosnak – a salgói comesnek – családja ellentmondott, de aztán jogait mégis átengedte a püspöknek. Omlás azonban Szelistyeszéktől elkülönült. 1472-ben I. Mátyás király Fogaras vidékét és Omlás birtokot, melyet oláh tolvajok elvettek, minden ezen a vidéken levő és az Omlás birtokhoz tartozó faluval és birtokkal egyetemben s minden egyéb hasznaikkal, tartozékaikkal Szeben város bírájának, esküdt-polgárainak, vendégeinek és egész közönségének adta adományként. Az adomány Fogaras vidékére nézve, mivel az korona-jöszág volt, nem érvényesült. Szelistyeszék szebeni birtokai között mint adományos birtok szerepelt. Omlás pedig regale oppidummá nőtte ki magát.

⁷⁸ Z. u. W. I., 365, 366. 1.

⁷⁹ Z. u. W. II., 565, 566. 1.

⁸⁰ Z. u. W. I., 575. 1.

Hétszéknek, általában a szászságnak nagy adományos királyi birtokai voltak. Volt hát miről számolni a szász univerzitás ülésén.

7. §. Az oláhok jogállapota 1301-1571-ig.

Az oláhokról megállapítottuk, hogy részint kenézek által betelepített, részint pedig a havasokon pásztorkodó nép volt, mely egyes helyeken önkényileg telepedett meg. Minthogy a román történetírás azt a téves megállapítást hirdeti, hogy az oláhokat a magyarok elnyomták, tüzetesen kell foglalkoznunk az oláhoknak magyarországi, illetve erdélyi történetével.

Az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzék az oláhokról nem beszél. Hunyadmegyében a XIV. század elején még nincs emlékük.

Az ott lévő templomok a magyarok művei. Hunyad megyének három híres vára volt: Déva a Maros partján; Hátszeg (Hacak) és később Hunyad. A dévai castellanus először 1269-ben, a hacaki 1276-ban, a hunyadi 1267-ben említetik. Ekkor van szó először Hunyad megyéről, ekkor adja a káptalan az erdélyi püspöknek Körösfőt (Bihar megye) a Hunyad megyében levő Püspökiért (Piski) meg a Maros mellett levő Okmárért. Az oláhság I. Károly alatt kezd itt is helyet foglalni.

1295. április 19-én Bothur (ma Bujtur oláh község) lakói magyarok voltak. László vajdának 1302. április 16-án kelt ítéletlevele szerint Hunyad megyében hét vár volt, melyek közül e korból csak a dévait és a hacakit ismerjük és volt ötven praediális nemes, kik nemzetségek szerint birtokoltak a székelyekhez hasonlóan és a város oltalmára voltak rendelve.¹ Itt a határnevek is magyarok, pl. Egrug-Egerügy (Feketeviz).

1380-ban kéri Nyiresi Stoján – Mosina fia – és a hátszegi oláhok kenéze, hogy erősíttessék meg László vajdának részére tett adománya az elnéptelenedett két birtokra és pedig Polonicá-ra a Chernismara patak mellett a hunyadi vár kerületében és Babochmezeü-re a Chernovizi folyó mellett a hátszegi vár kerületében. *Péter erdélyi alvajda és hátszegi porkoláb Dénes vajda meghagyásából a hátszegi kenézek és más hason állapotú emberek ügyében Hátszegen 1306-ban törvényszéket ült, melyre 12 kenézt, 6 papát, 6 közoláhot hívott meg esküdt székülőknek.* Akkor Murk fia Myk panaszt emelt Musana Mosina fiai Stojan és Balyen, továbbá Kosta unokái és rokonai ellen, hogy elfoglalták és bitorolják a hátszegi kerületben levő Reketya és Nyires birtokokat, melyek kenézatusi jogánál fogva őt illetik. Erre Koszta unokái és rokonai azt felelték, hogy

¹Dr. Solyom Fekete Ferenc, Hunyadmegyei régiség- és történelmi évkönyv. 1882. 56. lap.

nagyatyjuk, Koszta és Musana együtt új megnépesítés végett szállottak meg ott. Musana a Reketya birtok kétharmadát nem bírván benépesíteni és megtartani Kosztaék segítségével nélkül, ezeknek önként átengedte, kik népet szereztek rá s ma is bírják, Nyirest pedig Musanáék népesítették meg és bírják is. Ennél fogva Kosztaék sehogy sem sértették meg Myk jogát. Péter alvajda felszólítja az esküdt székülöket, kiket törvény szerint hívott meg, mondják meg az igazat. Az öreg Sarachénus, Veres Prodán, Chomak fia Román, Gyula fia Mihály, csolnokosi Dém, szállási Constantin, Bay fia Nán, Borbát fia Demeter, hosszú Basarab, dömsösi Dúsa, Gunaszfalvi Vlád kenézek, Péter osztroi főesperes, klapativai Zampa, posanai Dalk, dömsösi Dalk, tustai Drogomir oláh pópák; veres Tatemir és Stoján ragadványnévvel Pityk, Nannak jobbágyai, klapativai Búz fia Baja, Zombor fia László, szilvási Dragomir, Myhel, a hosszú Baszarab jobbágya, (6 közoláh) és más öregebb kenéz és közember, *kik a hátszegi kerület szokása szerint meg valának hívva*, hitük s a királyi koronához való hűségük szerint vallották, hogy Musanáék és Kosztaék úgy népesítették meg és bírják Reketyát és Nyirest, mint előadták. Erre az alvajda, miután Myk se oklevéllel, se mással nem bírta erőltetni az esküdtek és tanúk vallomását, azt ítélte, hogy Myk törvénytelenül kérte Nyires és Reketyát s azért megerősíté Kosztaékat a Reketya kétharmad részében, Musanáékat pedig egész Nyiresnek és Reketya egyharmad részének birtokában, *amelyeket az illetők kenézségi jögon szereztek meg s jövendőben is azon a jögon bírhatnak.*²

Ez a két oklevél megerősíti azt, mit eddig a kenézekről mondtunk. Az oklevelek bizonyossága szerint a kenézek azon vár castellánusának törvényhatósága alatt állottak, amelyhez tartoztak, vagyis ahol szolgáltak. A kor szelleménél fogva a kenézek felett a vajda meghagyásából az alvajda, vagy az illető vár castellánusának elnöklété alatt *kenézekből s más oláhokból álló törvényszék meghallgatása után határozott az elnök.* Az előbb elmondott esetben 12 kenéz, 6 pópa, 6 közoláh volt meghíva s ezenfelül a kerület népei. Ez volt az oláh igazságszolgáltatás képe.

Hunyad megyében a Maros, Cserna és Sztrigy mentén az ősi magyar lakosság, illetve birtokosság által elfoglalt területen kívül a megye *egész területe királyi birtok volt*, előbb a dévai és hacaki s majd a hunyadi várhoz tartozott. E tájra csupa oláh népség telepedett le, magukkal hozván szlávok kenéz szervezetüket. E vidéken azonban egy-egy ilyen oláh kenéz gyakran egynél több, néha jóval több ilyen kenézséget, vagyis helységet telepített. Valamennyi telepítvényének és azon letelepedett oláh lakoságnak olyforma birtokosa és ura lett, mint

² U. o. 64. 1.

a magyar nemes, azzal a megszorítással, *hogy az illető földterület fő ura mindig maga a király maradt, és az oda letelepedett oláhok az ő népei*. A király nevében itt is az erdélyi vajda, illetve ennek embere, a hacaki várnagy gyakorolta a hatósági jogot. Továbbá, bár az ily módon alakult kenézi birtok mindig szabadnak tekintett, ettől a birtoktól annak kenézei a hacaki királyi várhoz katonai szolgálatot s *természetben és pénzben adózást teljesítettek*. A királlyal szemben ily módon létrejött viszonyoknak egyik kifejezéséül tekinthetők azok az engedmények, majd kiváltságok és adományok, melyeket a királyok ily kenézeknek lakatlan területek benépesítésére, kenézségek alapítására, illetve ily kenézi telepítések megerősítésére, majd meglévő kenézségekre osztogattak. Ezeket a király nevében az erdélyi vajdák adták és erősítették meg s ezek a kenézségek igen sokáig a hacaki várnagy vezetése alatt bizonyos önkormányzatban álltak. Ennek példája Péter alvajdának az előbb elmondott bíraskodása.³ A XV. században már csak a 12 kenéz ül a bírói székben. *A kenézek egy része aztán beolvadt a nemesi rendbe*.

A hunyadi vár uradalma királyi birtokká lett. A dévai vár kerülete a jófői (Dobra) mellék kerülettel együtt a XIV. században az eladományozott hunyadi vár kerületének s a többi vármegyei nemesi birtokoknak hasonlóságára egyszerűen egy nagy királyi uradalommá válik, melyhez a felső Sztrigy mentén elterülő, azaz hacaki kerületi falvakból is számítanak egyes részeket, amelyhez tartozó falvakban, vagyis kenézségekben, *a kenézek természetesen inkább haladnak a jobbágyi állapot és a, falusi jobbágybírói*, mint a szabad, bár csak föltételesen szolgálmányokkal és adózással terhelt nemesi állapot felé.⁴

Erdélyben Zsigmond uralkodása alatt a török beütések megindultak, ez az erdélyi püspöknek és a nagyobb birtokú nemeseknek indokul szolgált arra, *hogy az előzőnél nagyobb mértékben telepítsenek be oláhokat*. A XV. században az oláhok nyomait meglátjuk a gyalui és sebesvári várak kerületéhez tartozó meregíói, cigányfalvi, kalotaszentkirályi, magyarókerkei, zentelki, székelyjói, továbbá a nagy- és kisbermeni oláh telepítésekénél. A régi Torda megyében oláh telepítés az Aranyos felső folyásánál Kis- és Nagylupsán fordul elő, hol Aranyosbánya, és Offenbánya is jórészt kenézségek voltak. A XIV. században s a XV. század elején még szerepet játszhattak a vármegyékben a nemesek módjára élő szász urak által betelepített oláh kenézségek is, de a XV. század végén az oláhok Erdély lakosságának legfennebb egynegyedét tették ki.

Az üressé lett helyekre többnyire oláhok jöttek, a vállalkozók és kenézek is javára oláhok lévén, az új lakosság rendszeren papot is hozott magával, ki kevés háznépvel jött, úgy

³ Z. u. W. III. 229. 1.

⁴ Csánki Dezső, i. m. V. 36-38. 1.

élt, mint hívei, úgy is szolgált a földesuraságnak, mint hívei. A papok szlávul végezték a szertartásokat, többnyire bolgárok és szerbek voltak. Ezért a beköltözött oláhsághoz az itt-ott megmaradt szláv lakosság is csatlakozott, ezen az úton jutottak a volt, vagy meglevő szláv helynevek az oláhok nyelvébe. A délről jövő közoláh, szerb vagy bolgár nem igen mutatott hajlandóságot a katolikus egyház iránt. Míg az erdőben és a havasokon juhtenyésztéssel, általán marhatenyésztéssel foglalkoztak, addig nem lehetett őket tized fizetésre kötelezni, mint a földművelőket, ez tartotta őket vissza a katolikus egyházhoz való csatlakozástól. Ezt igazolja a pápának I. Károly értesítése alapján 1328-ban a magyarországi főpapokhoz írt levele:⁵ *a katholicus hitehagyottak idegenek maradtak a magyar nemzethez, sőt ellenségei is lettek.*

Sok mindenféle támadás, király és ifjabb király közti harcokban sokkal több magyar pusztult el ekkor, mint a XVII. és XVIII. században a kuruc-labanc háborúiban és a török pusztításokor.

A Szörénységben és Kunországban 1160-1170 előtt semmi híre az oláhságnak. IV. Kelemen pápa 1345-ben azt írja Lajos királynak, hogy örvendetes tudomására jutott, hogy Magyarországnak erdélyi-havasalföldi-szörényi részein lakó oláhok elhagyták a schizmát s a katolikus hit elfogadásával az igazság útjára tértek. Ez a levél különbséget tesz nemes oláhok (boérok) s közoláhok (rumének és rumunok) közt.

A királyi ötvened új társadalmi vonás. Az oláh beköltözőiteket úgy tekintették eleitől kezdve, *mint a korona tulajdonát*, mellyel királyi engedelem nélkül más nem intézkedhet. *Magánbirtokosok használatlan erdekben folyvást és sűrűn telepítettek le oláhoikat, sokszor a korona tudta nélkül. De kötelesek voltak az ötvenedet a kincstárnak beszoigáltatni. Ez volt a királyi ötvened*, mely sokáig fennállott. De ezt a király sokszor oda adományozta a városoknak, egyeseknek.

1363-ban I. Lajos az oláh László ispánnak, Almási Musad fiának a Déva várához tartozó Zalasd falut adományozta, s felmentette az adók alól. *László ispán annak előtte épp oly kenéz volt, mint a többi királyi oláh falvak kenézei.* Stróya és Zeyk kenézek ez ellen óvást emeltek, mert minél több kenéz lesz nemessé és mentetik fel ezek oláh faluja a királyi várszolgálatától, annál több teher hárul a többi kenézekre és oláh falvakra.⁶

Krassó megyében már I. Károly alatt sok oláh kenézség van. I. Lajos alatt pedig e kenézségek erősen elszaporodtak. Nemcsak a király, de a tisztviselői: erdélyi vajda, krassói főispán s mások is alapítottak kenézégeket.

⁵ Theiner, id. m. I. 510. 1.

⁶ Kurz Magazin, II. 300-302; Fejér C. D. IX/3, 380. 1.

1365-ben Karapch nevű oláh olyan adományt kap a királytól, ki az oláhokat udvari szolgálóinak nevezi, hogy a király mindenki ellen meg fogja őket védelmezni, ők pedig változatlan hűséget és hódolást ígérnek, mert csak így érvényes az adomány. Ezek tehát úgy bírják az adományt, mint mások, kikről világosan meg van írva, hogy a király nevében birtokosok.

Erdélyből, Máramarosból nyugatra is terjedt az oláhság, főként Szatmár és Bereg megyébe, így 1368-1373-ig. 1364-ben Luppertszászáról (azaz Beregszászról), mely azelőtt német város és királyi birtok volt, írja Erzsébet királyné, hogy a Bereg megyében levő oláh közönség azt panaszolta, hogy Bereg megye ispánja *az oláhok privilégiuma ellenére* vajdájuk helyett saját embereivel intézkedik közöttük, kiktől sokféle jogtalanságot szenvednek és e miatt kérték, hogy *maguknak jóra való vajdát választhassanak, amint Máramarosban és az ország egyéb részeiben az oláhok teszik, ki bíraskodjék felettük s minden jövedelmei s jogos követelést, mely a királynénak és a beregi vár ispánjának kijár, hűségesen beszolgáltassa és teljesíthesse.* Épp ily esetek fordulnak elő 1370. és 1378-ban.⁷

*Ezek szerint a királyi várakhoz tartozó oláhok a várak ispánjainak törvényszéke alatt állanak. Mindenütt kenéz van, ki apró ügyekben az illető oláhok bírója, tőlük a jövedelmeket beszedi, ezt átadja a várnak, felügyel a várbeli kötelességek teljesítésére. Ezért, meg a lakosok előállításáért némi szabad birtoka és oláhjaitól járó némi jövedelme van, ebben áll most a kenézi tisztség, mely most is örökletes és átruházható. Sokhelyütt a kenézek vajdát is választanak. Hol vajda van, nem a kenéz, hanem a vajda van közvetlen viszonyban a várral. De a vajdaság nem vagyoni tulajdon, mint a kenézség, nem örökölhető, hanem személyes tisztség. Némely helyt gazdasági-ispánszerű. A vajda név igen különböző kisebb-nagyobb tisztséget jelent.*⁸ A büntető perek a rendes bíróságok alá tartoztak Erzsébet királyné rendelése szerint is.

Egyéb iránt állandó rendet ne keressünk a XIV., XV., sőt a következő századokban sem, amelyekben Hunfalvy Pál szerint az állam eszménye inkább személyes hatalom, mintsem elvont országos jog.⁹ */. Lajos báni garasokat veretett, ezeket Havasalföldön és Moldovában, hol szintén el voltak terjedve, „hánu”-nak hívták, azóta az oláhoknál a „bánu” jelentése: pénz.*

1328-ban I. Károly meghagyta Tamás erdélyi vajdának, hogy biztosítsa András erdélyi püspököt és a káptalant min-

⁷ Történelmi tár 1890. évf., 164. 1.

⁸ D. Solyom Fekete Ferenc: Adatok a volt Zaránd megye történetéhez; Hunyad m. rég. tört. társulat, 1888. évi évkönyv, 22. 1.

⁹ Az oláhok története, Bp. 1893, I. 466. 1.

den jogukra nézve akárki ellen is, aki tartozásának és tizedének megadásában akadékoskodnék, tehát minden szász, székelyt, magyart – legyen akár nemes, akár nem nemes – tartozásaik teljes megadására kényszerítse. Ebben elő vannak sorolva az erdélyi társadalom tizedfizető osztályai, kik földművelésből és annak jövedelmeiből éltek. *Ezek közt az oláhok még nincsenek.* A pástorkodó oláhok ötvenedéből a püspöknek semmi sem jár. Legelőbb a káptalani és püspöki oláhok vétették tized alá, mert a püspökök bandériumot voltak kötelesek kiállítani, *így nagy különbség keletkezett tizedet fizető és tizedet nem fizető oláhok között.*¹⁰ Az oláhok irtásai után nem jár tized, míg a három nemzetbeliektől igen. Ez utóbbiak földjei keresztény földeknek hívtak.

I. Lajos nyilvános rablás, lopás büntetteit kivéven, a jobbágyok peres ügyeire, 1365-ben *az erdélyi nemesek úri hatóságát megalapította*, melyet a magyarországiak már 1351-ben megkaptak; *így olyan ügyekben is, amelyekben a királyi kenézek ítélték az oláhok felett.* 1365-ben a nemesek szolgái és jobbágyai mások s *nem oláhok* voltak. I. Lajos király 1366-ban elrendeli, hogy a rendhez nem szokott oláh gonosztevők, kiknek állapota rendezetlen, kik minden nap sok bajt okoznak, megfégeztessenek.¹¹

Az erdélyi püspök (Goblin) s káptalanja elpanaszolja, hogy a püspöki és káptalani birtokon ülő kenézek szántóföldeket és kaszálókat adogatnak el, mintha övék volnának, *oláh alattvalóikat új-új terhekkal nyomorítják*, sőt földesúri hatósága alól még fenyegetésekkel is ki akarják magukat húzni. Ezek voltak azok az oláhok, akiket III. Endre 1293-ban királyi kegyképen az erdélyi püspöknek és káptalannak visszahagyott. Erre a király a vajdának erélyes rendeletet küldött.¹² A százok és az oláhok közt a zavar mindennapi volt. 1382-ben volt a nevezetes esemény, amelyben egymásnak mindent megbocsátottak. Eltiltattak az oláhok, hogy szász földön legeltessenek, gonosztevőket elrejtessenek.¹³ Erdélyben ekkor tűnnek fel a bolgárok, Brassóban emléküek Bolgárszeg, oláhuul Skai, Skée. Az oláhok, mint az orbonások vagy albánok *skei-nek* nevezik a szlávot. Ma Bolgárszeg lakói mind oláhok, a bolgárok tehát eloláhosodtak.

I. Lajos király elrendelte, hogy Szörény megye Sebes-Miháld és Hunyad megye Hátszeg kerületében se nemes ember, se kenéz ne kaphasson birtokot, ha nem római katolikus, ezt Zsigmond király is 1428-ban megújította.

Ez időben Havasalföldön sokféle – bizonyára magyar,

¹⁰ Jos. Benkő: Milkovia Wiennae, 1781, II. 32. 1.

¹¹ Fejér C. D. IX/3-345. 1.

¹² Kurz Magazin, II. 297.

¹³ Fejér C. D. XI/1-132. 1.

német, szláv, talán oláh – katolikus volt, kiknek egyházfeje az erdélyi püspök volt. Moldvában Sándor vajda, kinek második felesége magyar nő volt, püspökséget alapított. Havasalföldön a városokban nyilván német és magyar mesteremberek (hospesek) voltak, a falvakban olyan földművelők, kik nem rumunok – földesurak parasztjai -, hanem független kisbirtokosok. – Majd később Havasalföldön az argesi püspökség alapított. László vajda inkább római katolikus volt, mint görög.

Még László vajda 1342-ben Szörényi bánnak és Fogaras földje új telepítése (nova plantatio) hercegének nevezte magát. 1372-ben Lajos király kegyelméből rokonának, László mesternek adományozta Sárkányt, Venecét, Kocoládot, Hévizt, Dobkát. Az új telepítés új kegyelembe fogadást jelent. A „dux Fogaras” csak a fogarasi várhoz tartozó kisebb faluknak volt birtokosa. Az előbbi falvakra nem vonatkozhatott a plantatio, hanem igenis Alsó- és Felső-Kománára, mivel a névről ítélve ide talán kunok telepítettek. László vajda az adományozást a király beleegyezésével, a király szellemének megfelelően mint földesúr tette. 1385-ben Dán magát csak egész Ungrovaláchia vajdjának nevezi, így neki a szörényi bán és a fogarasi hercegi cím adományozva nem volt. Ebben az okiratban Dán vajda Tismana monostornak 40 cigányszállást adományozott. Ez az első cigány-adományozás.¹⁴ Szerbiában a monostoroknak oláhokat, a havasalföldi vajdák cigányokat adományoztak. Moldovában 1371-ben alapított a szereti püspökség az esztergomi érsek suffragánjaként és 1400-ban Bakauba tétetett át.¹⁵

Az ország keleti határaitól (1399-1400. év), Moldovából és Havasalföldről elenyésztek a kunok, helyeiket a Magyarország és Erdélyből oda tódult lakosság nem tölthette be. Az északról és délről érkező jövevények, köztük Bulgáriából beköltözött oláhok mind számosabbak lettek. Lithurgiájuk szláv nyelvű. Nemzeti különbség alig észrevehető; ruthén, bolgár, szerb, oláh a szláv lithurgiánál fogva ekkor egység, épp így a katolikus magyarok és németek is. Itt összetalálkozik a latin és görög egyház, bár a latin volt az első, de a görög mégis túlszárnyalja.

Az oláh népség I. Károly és I. Lajos alatt elszaporodott, a kenézek katolikusokká lesznek s azonnal elválnak az oláhágtól. És ebben a körülményben rejlik oka annak, hogy az oláh nép sem Erdélyben, sem Magyarországon nem kapta meg azt a fontosságot, mit a százok megnyertek, ugyanis csak a XVIII. században fejlődött ki oláh intelligencia, mert addig a közülök

¹⁴ Halden „Ist. crit a romuniloru Pamentolu terrei românesc”, Bucaresti, 1875.

¹⁵ Schmidt Giulelmus: Romano catholici per Moldoviam Episcopatus et res romano-catholica gosta, B. P. 1857.

kiemelkedettek vele minden szolidaritást megtagadtak. Az oláhok Erdélyt a XV. század közepén „*Ardeal*”-nak hívták. Nem talált rá más nevet az akkor élő *Chalcocondylas Laonicus Atheniensis* sem, ki sajátosan minden országot régi névvel ír. Erdélyt *Ardeleonnak* nevezi.¹⁶

Zsigmond 1427-ben meghagyta az erdélyi alvajdának, hogy támogassa a porkolábokat (várnagyokat) az engedetlenkedő oláhok ellen, *mert az oláhok személye a vártól el nem választható, valamint az oláhok által bírt szántóföldek sem, jóllehet azokat saját hasznukra művelik, az oláhok nemcsak meghatározott fizetésekre, hanem a várak fenntartására, a régi jó szokás szerint kézimunkára s az utak ásására, favágásra, élelem behordására is kötelesek.*¹⁷ Az oláh kenézek nemesítése nagyon fontos. Az oláhok két osztályra oszlottak: közoláhokra és kenézekre. A XV. század közepén az oláh nép életmódja erdőirtás, juhtartás volt; kötelezettségük: ötvened a fiskus számára, ezenkívül pénzbeli adók, valamint a királyi várakban különböző szolgálat. Az ötvened a juhellés alkalmával, Szent György-napkor íratott össze, ekkor jöttek a királyi adóróvók (*dicatores*); ugyancsak Szent György-napkor vált esedékessé a pénzbeli adó is, mely utóbbi Szent Mihály-napkor is fizethető volt. Az adót a kenéz vagy a vajda, mint kenéz szedte és szolgáltatotta be a castellanusoknak. *Az okiratok inkább a castellanus felügyelete alatt álló bíráskodásra emlékeztetnek.* A kenézség folyton fogyott, a közoláhság folyton szaporodott. A kenézek fogyását a nemesítés okozta. Zsigmond fenntartotta, hogy a kenéz katolikus legyen, különben kenézségét elveszti. A katolikus volt a megadományozást jelentette; a számos oláh eredetű magyar arisztokrata család ennek bizonyítéka. E vallásváltozás nem volt feltűnő; lehet, hogy a katolikusá lett oláhok már azelőtt magyar nyelvűek voltak.

A szaporodó közoláhokkal a katolikus egyház nem törődött. Megmaradtak görög vallásúaknak. Erdélynek földművelő népe a XV. század elején magyar és német volt. A német földművelő szabad gazda, a magyar pedig, a székely kivételével, jobbágy volt. Jobbágy és földesura egyaránt tartoztak a püspöknek tizeddel; tehát leginkább a megye lakossága, a székelemek s a szászoknak egy része fizette a püspöknek a tizedet, a szász plébánosok javarészt szerződést kötöttek a tizednek pénzzel való megváltására nézve. Az ilyenemű szerződések aztán általánosakká váltak.

I. Lajos király halála után az erdélyi jobbágy kilenced fizetésére köteleztetett. Mária királyné ugyanis 1389-ben meg-

¹³ *Historiarum libri X.* Bonnae 1843. L. v. 253. L.; a venetiai 1729. évi kiadásban, L. v. 105. 1.

¹⁷ G. Kemény József „Ueber die ehemaligen Kenésen”, *Kurz Magazin.* IL, 315. 1.

engedte, hogy az erdélyi püspök és káptalan a kilencedet is szedhessék a jobbágyaiktól, amint az természetben, vagy pénzben a királyi jobbágyoktól is szedetik.¹⁸ Ezzel az engedelemmel a többi földesurak is éltek. A szabad költözést I. Lajos megszorította, de Zsigmond 1405-ben visszaállította, ez az intézkedés azonban csak írott malaszt maradt. A kilenced mint újítás, a szabad költözés megszorítása nagyon nyomasztó volt a magyar földművelőre nézve, magát földhöz kötöttnak érezte. Ehhez Zsigmond uralkodása végén újabb sérelem is járult. Lé-
 pes György erdélyi püspök Zsigmond udvarában tartózkodott s megtudta, hogy jobb új pénz jut nemsokára forgalomba. A tizedet és a kilencedet három évig nem szedette, adott kölcsönöket is, ezeket az új pénz behozatalakor egyszerre követelte. Ezt nemcsak a jobbágyok, de a nemesek se akarták fizetni. A püspök a vonakodókat interdictum alá vetette. Erre kitört a lázadás, mert a nemesség javarésze a püspököt pártolta. A nemesség tehetetlen volt, a kolozsmonostori konvent előtt a paraszttal egyezséget kötött.¹⁸ E paraszttal tizedfizető magyar katolikusok, s nem ötvenedre kötelezett gör. kel. oláhok voltak, ez utóbbiakat az interdictum nem érintette. Az egyezés szerint az oláhok ötvened könnyebbítést nem várhattak; a várak alatti oláhok a disznóktól, méhektől szedett tizedet épp úgy újításnak tartották, mint a magyarok. A szerződés eltörli ezt a tizedet, de a királyi ötvenedet nem bántja. Az ötvened és a disznók meg a méhek tizede miatt vannak az oláhok is támadásban. De csekély részük volt. Nem Hunyad, Krassó és Temes megyékben tört ki a lázadás, hol 1437-ben a legtöbb kenézség s a legtöbb oláh volt. Egyébként ezek a kenézek saját érdeküknél fogva, inkább a nemességgel tartottak, mint a lakosokkal. Az 1437. évbéli támadás a magyar jobbágyságnak támadása volt a püspöki és a földesúri önkény ellen.

Két baj fenyegette az országot: a jobbágyság, mely a maga védelmére, mint az ország többsége szerveződött és a törökök ismételt becsapásai. Mindkettővel szemben védekezni kellett. *A parasztlázadás a magyar nemzet területén folyt le, azt az erdélyi vajdának, mint a központi hatalom képviselőjének a magyarság erejével kellett volna levernien;* erre ereje nem volt, ebből a szempontból, valamint a török elleni védekezés szempontjából legcélszerűbbnek *a székelyekkel és szászokkal való szövetkezés (unió) látszott.* A törökök becsapásai legelőbb is a székelyeket és a szászokat érték, azok tehát a megyék segítségére szorultak, viszont a megyei nemességet a székelyek és szászok segíthették az engedetlen jobbágyság ellen. *Ez okból*

¹⁸ Fejér, C. D. X/1. 29. 1.

¹⁹ Teleki: Hunyadiak kora X. 3-10. 1. Hunfalvi id. m. II. 76-82. 1. fr. Deutsch: „die Unionen” der drei Standischen Nationen in Siebenbürgen bis 1542. Hermannstadt, 1874, 45. 1.

történt meg Kápolnán 1437. szeptember U-én az unió, mely szerint kifejezést adván a király iránti hűségnek s hangsúlyozván azt, hogy kölcsönös biztosításért kötött, elhatározott, ha valamelyik fél a másik két felet segítségre szólítja fel, azok kötelesek mindjárt megindulni és naponként három mérföldnyi utat megtenni. Ha a király követne el sérelmet valamelyik felel, a többi kettő a király lábaihoz borulva fogja őt kérni, hogy tegye jóvá. Hadakozás idején mindenik fél nyáron táborozási helyet jelöl ki, télen szállást ad a falvakban és városokban es vásári áron élelmet.²⁰ X nemesség ekkor biztosítva leven, a kolozsmonostori szerződést nem tartotta meg, hanem újra megütközött a jobbágysággal; de nem verhetette le és Apátiban 1437. október 6-án vele újból szerződést kötött. E szerint mindket fél követeket indít Zsigmondhoz; míg a követek visszatérnek, a következőkben egyeznek meg: minden jobbágy, ki 8 igavonót foghat be, évenként 1 aranyforintot fizet földesurának, 2 igavonó után 25 dénárt; minden jobbágy évenként a szokott három ajándékot adja meg földesurának s 1 napi szolgálatra köteles; a földesúr a jobbágyainak bírója; a költözködés az ismeretes föl-tételek mellett szabad, ha valamely földesúr meg nem engedné, a vajda vagy alvajda szerez elégtételt a jobbágyrak; de ha valamely (jobbágyi) kapitány vagy paraszt sértené meg a szerződést, fejével és vagyonával lakoljon. A szerződő felek Minden-szentek napjáig tartoznak követeiket a királyhoz elindítani.²¹

Zsigmondtól nem jött válasz; 1437-ben újból kitört a belháború, de ekkor Kolozsmonostornál a nemesség győzött, mire véres megtorlás következett. A megvert paraszt hadnak egy része Enyedre vonult, azt elfoglalta és 1437. december 15-én föl-égette; a jobbágyok másik részét Kolozsvárba zárták be. A szé-kegy ispán felszólítására 1438. január 9-én a szászok oda siettek, így a jobbágyság végkép leveretett. 1438. február 2-án Tordán a három nemzet uniója megújított.

A XT: százbabbeli havasalföldi rumun és večin nem volt jobb sorsban az erdélyi kenéz oláhjánál.

Hunyadi János erdélyi vajda 1445. április 12-én kelt okirat szerint fiaival beiktatást kért a világosi uradalomba és az a^{noz} tartozó Zaránd- és Arad-megyei községekbe. A nádor kiküldöttet rendel s meghagyja a káptalannak, hogy iktassák be a várbeli magyar és oláh nemesek jogainak sérelme nélkül, melyeket ezek a királytól nyertek. Ebben az okiratban a keresztény és oláh meg van különböztetve, a keresztény katolikust az oláh keleü egyházbelit jelent.²²

IL Lajos II. (1518. évi báci) decretumának 32. articulusa intézkedik oláh kerületekről is, minők Suggya, Monostor,

²⁰ Archiv deutsches Vereins Neue folge XII 50 1

²¹ U. o. XII. 81. 1.

²² Teleki „Hunyadiak kora”, X., 159, 163. 1.

Morsina, amelyek (akkor sem Erdélynek, sem Magyarországnak nem szolgálnak) ha elegendő bizonyítékot mutattatnak fel, újból Temes vármegyéhez csatolandók. De már I. Lajos korában tűnnek elő Krassó megyében és Szerénységben a megyékből kiváló kerületek.

Hunyadvármegye szomszédságában van Krassószörény vármegye. Marosilyétől Karánsebes nagyon hamar elérhető. Nagy Lajos alatt Krassó megye és a határos Szörényi bánság bizonyos különlegességeket mutat, melyekkel bizonyos szervezeti sajátosságok járnak. I. Lajos parancsa folytán Tratul János Szörényi bán 1376-ban a határokat Mutnok és Karán községek közt bejárja és megigazítja, minthogy mutnoki Bogdán és fia István, Radul Vajnik fia és más mutnoki nemesek közt egyrészt a karáni lakosok közt másrészt hosszadalmas vita folyt ezekre a határookra nézve. Majd Perényi Miklós Szörényi bán 1381-ben a négy kerület – Sebes, Lúgos, Karán és Komjáth - nemeseit és kenézeit (nobiles et kenézios quatuor provinciarum) kihallgatta és nyilatkozataik alapján a peres földeket a Mutnokiaknak ítélte oda. E kerületek szomszédosak voltak s a bán nem mondotta, hogy valamelyik vármegye keblében feküdnének. Majd 1406-ban Zsigmond a komjáthi districtusban levő Lópataka, másként Mihalac helységet, mely 10 jobbágy telekből állott, Dénesnek – Csuka fiának – adományozta új adományként, mely jobbágytelkeket Dénes és testvérei eddig is – „more keneziatius” bírták és ekkor Zsigmond Dénest és testvéreit a „király tetszésének tartamára” az ország nemesei közé emelte. A karáni kerület később a sebesibe olvadt, így lett Karánsebes. A XV. század közepén a Szörényi és krassói kerületek hivatnak először oláh kerületeknek és 7-8 kerület ruháztatott fel ezen jelleggel. Hunyadi János kormányzó 1451. június 8-án meghagyja a hét oláh kerület szolgabírának (nobilibus viris iudicibus nobilium septem sedium Valachiarum), hogy összehíván a tartomány hét oláh székének nemeseit bizonyos határnapra a törvénykezés székhelyére közgyűlésre (proclamatae congregationes générales), tartsanak vizsgálatot Csornai Mihálynak és fia Miklósnak és testvérének Baláznak Drankovára (ma Drakova) és kerületére vonatkozó birtokjoga felől. A hét oláh kerület törvénykezési helye Sebesváros; a provincia: Halmos, Karánsebes, Lúgos, Miháld, Krassófő, Borzafő és Komjáth tartózaságaiból áll. A komjáthi kerületet a XVI. század második felében a karánsebesi elnyelte; a komjáthi kerület Karánsebestől északnyugatra volt, amelyben a mai Krassó megyében Zorlenc, Remethe, Vale-Máre, Dezesth stb. vannak. A XIV. században szó van az ilyédi kerületről is, mely kb. Krassó vármegye oravicai járásának felel meg.

Ezeknek a districtusi elnevezése a XIV., XV. és a XVI. századra esik. A kenézek 1387-ben Szent Mihály-napján kötelesek voltak minden telek után 3 garast, Szent György-napján a

termesztvényeik egy ötvenedét a mihaldi castellánusnak beszo-
gáltatni. Tudunk a halmosi, halmági kerületről is. 1430-ban,
midőn ezeknek kenézei remetei Himfy Imre, László és Miklós
kárára Cosgya nevű faluban hatalmaskodtak, a Karas folyó
forrásánál volt Krassófő, mely az érsomlyói várhoz tartozott.
E vár I. Károly alatt mint kerületi főhely (1335) László kaloc-
sai érseké volt, az ő castellánusai szolgáltatták az igazságot.
Említetik 1457-ben is, midőn e kerületek kiváltságai megerő-
sítették. Majd 1447. és 1463-ban a karánsebesi kerület Szörény
és Sebes megyében levőnek mondatik, 1499-ben pedig a kom-
játhi kerület a szörényi bánóság kiegészítő részének. 1453-ban
előfordul Temesben: Swdya, Monostor, Bosár és Supán nevű
oláh kerület is; ezek is igényelték a hat kerület kiváltságait.

Az 1457. évi megerősítő levél e nyolc kerület kenézeinek,
oláh nemeseinek és többi lakosainak kötelességévé tette, hogy a
király és az ország szent koronája iránti hűséggel viseltesse-
nek, az ország határait védelmezzék, átkelő helyein őrködjek.
Ezt később Báthori Gábor átírta (Lúgos, Sebes, Miháld,
Halmos, Krassófő, Borzafő, Komjáth, Ilyéd). A kiváltság sze-
rint a király idegeneknek jószágot vagy földbirtokot nem ado-
mányozhat, *kivéven oly férfiakat, kik hűséges szolgálataikért
az oláhok és nemések által érdemeseknek találtatnak*, sőt még
a király sem választhatja el egymástól ezeket a falvakat, vala-
mint a nyolc kerületet. A nyolc kerületnek egy közös grófja
(comes) legyen, ki igazságot szolgáltasson, kitől az országbíró-
hoz, ettől pedig a királyhoz lehessen fellebbezni. Ha a főispán
vagy alispán bírságokat akar behajtani, a lovakat, juhokat,
fegyvereket el nem viheti. A bírságot csak úgy hajthatják fel,
ha a végrehajtó az oláhok szolgabírájával a helyszínére ki-
megy. Az oláh nemések és kenézek adómentesek, exemptusok
minden foglalás és más bírság alól. A kerület oláh nemesei *az
ország valóságos nemesei*. Az oláh nemések jobbágyainak perei
az említett nemések előtt, az oláh nemések és kenézek perei az
ő comesük előtt folyjanak (1457). E kiváltságok azután a gya-
korlat által Szörény megyére ruháztattak át (1561).

*Emlékezés történik 1478. és 1560-ban az oláh kerületek régi
és helyeselt örökösödéséről és az oláh jog követéséről.*

Majd a temesi törvényszék említetik; ez a karánsebesi
kerület törvényszéke azonos a Szörény-megyével, a fellebbezés
a báni táblához, innen az erdélyi fejedelemhez történt. Karán-
sebes nagyravágysában azonosította magát Szörény megyével,
ez által a többi kerületeket speciális nemességükből kiszorít-
totta, majd önállóságát az 1658-1688. közti török megszállással
ő is elvesztette. A felszabadítás után sem Karánsebes, sem a
többi kerület feltámadni nem tudott; 1699-ben, mint emlékről,
még comitatus Caransebesiensis-ről van szó, így semmisült meg
Krassó megye is. 1716-1779. volt a katonai és polgári interreg-
num, az előtt született meg a temesi bánóság, a vármegyék kö-

zül csak Torontál, Ternes és Krassó szervezkedtek újra; majd megalakult a katonai határörvidék és mint vasfal gátolta a további fejlődést. Ezek a kerületek csak a Hunyadiak alatt hivatnak oláh kerületeknek, de jellegükre magyarok voltak, magyarul beszéltek és leveleztek. Voltak oláh kerületek Zaránd, Szatmár- Közép-Szolnokmegyében is, de apró kiváltságokkal, t. i. vajdájuktól függték, kik ezzel a hivatallal földbirtokot is nyertek, de kenézséget nem. A Zaránd-megyei oláhság vajdáival együtt a temesi gróftól fügött, s talán a Hunyad-megyei s a Hátszeg-vidéki oláhság is.²³

Az 1467. évi országgyűlés, mint az előző fejezetben látuk, akkép határozott, hogy Fogaras, Omlás és Kadna mindenkör a király kezénél maradjanak, tehát el ne adományoztassanak. De a király nemsokára ellene cselekedett. 1471-ben visszaadta Fogarast Geréb Péternek. 1472-ben a besztercei bíró, esküdtek s egész község panaszolták, hogy bár az előbbi magyar királyok Radna völgyét, összes oláhjait örök időkre a városnak adományozták, a királyi adórovók azokat mégis elszakítják a várostól és a megye nemeseihez számítván, ottan rójják meg, szabadságaik nagy sérelmére. A király ettől az adórovókat eltiltotta azzal, hogy ezeket az oláhokat Beszterce városhoz tartozónak tekintsék. 1475-ben Dobokából Radnát kiszakította és Beszterce városhoz csatolta.²⁴

Mátyás király idejében a törvények különbséget tesznek magyarországi és erdélyi oláhok közt. Magyarországi oláhok területei, különösen Krassósörény és Temes némileg hasonlítanak a kunok területeihez, úgy katonáskodtak, mint a kunok.

A beregi oláhok kenésválasztási jogáról 1466-ban van emlékezés.

A királyi várakhoz tartozó oláhok helyzete más volt. Az 1437. évi parasztmozgalom nagyon meggyengítette a nyugati egyházhoz tartozó földműveseket, akár magyarok, akár nem magyarok voltak. A következő háborús viszonyok is fogyasztották a jobbágyokat. Ellenben az oláhok szaporodását a pásztorkodó élet, amelyet a háborúk nem érintettek, elősegítette, de ez ismét a pásztorkodásra alkalmas területet szűkítette. Az oláh kénytelen volt ekéhez is nyúlni, erre a földművelők elnéptelenedése miatt sok alkalom nyílt. Ezeken a helyeken a juhtartó oláhból földművelő oláh lett. A tizedet fizető falvak keresztény falvak voltak, az ötvenedet fizetők pedig oláh földek voltak. Oláhokat Erdélyben csak a király engedelmé alapján telepíthettek le a földesurak saját birtokaikra; ezeknek tizeddel való megterhelése igen súlyos volt, így nemsokára meg is szűnt. Mátyás 1468-ban elrendelte, hogy ha oláh keresztény földre telepszik, fizés-

²³ Pesthy Frigyes: Szörérv megveji hajdani oláh kerületek, Bp. 1876. 41. 1.

²⁴ Marienburg: Geographie des Grossi Siebenbürgens. II. 387-389 1.

sen tizedet (Patrimonium Christi), ezt II. Ulászló 1506-ban megújította, így különbség lett tizedfizető és nem fizető földek közt. Az irtványokon maradt oláhok nem fizettek tizedet. Az összeférhetlenség is fennmaradt, főleg a szászok és az oláhok között. Az oláhokat a szászok bizonyos szolgálatok fejében eleinte szívesen befogadták. 1464-ben a szászvárosiak, midőn Szásaváros-szék oláhjairól legelőszőr történik említés, azt jelentik a szebeni bírónak és esküdteknek, hogy Mátyás mestert – volt bírójuk fiát – választották bíróvá, mégpedig királyi engedellyel és hogy ez az egész széknek – *jelesen a szászok, magyarok és oláhok – akaratával történt.*³⁵

1469-ben a szász Hét és Két szék a következő határozat megerősítését kéri:

Ha nemesek vagy más birtokosok, jelesen oláhok, kiváltképpen pedig a fogarasi és omlási kerületekben lakó oláhok juh-, sertés-, vagy egyéb nyájakat tilalom ellenére a szászok földjeire bocsátják, s vetésekben, legelőkön, erdőkben kárt tesznek, a juhnyájából első ízben két ürüt, vagy két juhot, második ízben 4-et, harmadízben 12-öt foghatni ki a megtérítés biztosítására, sertésnyájából első ízben 1 disznót, második ízben 2-öt, harmadízben minden 10-iket. Ha ilyen emberek, vagy oláhok éjjel, avagy esős időben tesznek kárt a vetésekben, 12 ürüt, vagy juhot foghatni ki; 1 bárányt, juhot vagy disznót ölni is lehet azon a helyen, hogy a kifolyt vér bizonyítsa a kártevést s azt le ne lehessen tagadni. Ha nagyobb a kár, mint a kifogott állatok értéke, az illetőtől megtérítést lehet követelni. Ha az oláhok vagy mások oly erősek, hogy tőlük megtérítést kapni nem lehet, a megkárosodottak a helység bíróját, lakóit szólíthatják segítségére. Ha az egész helység sem bírna a kártevőkkel, az egész széket kell segítségére szólítani. Ha még a szék sem volna elég, a hét és két szék álljon fel. Sőt ha az összes százság sem volna elég erős a hatalmaskodás megtorlására, a vajdát vagy alvajdát hívhatják segítségül.

A két és két székben lakozók ne merjenek 1 ezüst márka büntetés alatt oláhokat fogadni éjjeli öröknek, vagy nekik bért fizetni.

Ha valakitől lovat, vagy más jószágot ellopnak, és ő a nyomokat követve szászok, magyarok vagy más keresztények határára, helységére jut, az illetők a házaikban s egyebütt tartoznak megengedni a keresést, sőt meg is esküdni, hogy náluk nincs a keresett jószág. De ha a nyomok oláhok lakta helységre, határra vezetnek, oláhok a keresett jószágot tartoznak kiadni. Ha pedig ki nem adják s a megkárosodott hetedmagával leteszi a szokott esküt, az oláhok a lopott jószágnak árát kötelesek letenni. Ha a zsványok, rablók akármely méltóságú ember bir-

²⁵ Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhlen Broos. Von D. Albert Amlecher. Hermannstadt, 1879., 26. 1.

tokáról intéznek támadást a szászokra, a székek 25 ezüst márka büntetés alatt kötelesek a megsértett helységet támogatni, s ahol elfoghatják a gonosztevőket, azokat megbüntetni.²⁶

I. Mátyás és II. Ulászló az Erdélybe újabban telepedett²⁷ oláhokat tized fizetésre kötelezték. Az oláhok száma nemcsak a természetes szaporaság, hanem így a beköltözés által is nőtt. A szász székek oláhjaitól ötvened a fiskusnak nem járt ki, így különbség volt a nemesek oláhjai és a szász székek oláhjai között. A szász székbeli oláh azt is gondolhatta, hogyha ötvenedet adna, nem tartoznék fizetni vagy szolgálni a széknek. Erre mutat a szászvárosi bíró és esküdteknek a szebeni tanácshoz tett jelentése, hogy nem küldhetik be a várt pénzt, mert a székhez tartozó három falu – Kudsir, Ramasel és Sebesel – a múlt vásárkor ajándékokkal reábírták a vajdák ötvenedszedőit, hogy szálljanak meg falvaikban és vegyék tőlük az ötvenedet, mert nem győzik a szász székbeli adózást. A szászvárosiak a továbbiakra tanácsot kértek.²⁷

Az oláhok tovább folytatták erőszakoskodásaikat; ugyanis II. Ulászló király meghagyja Drágfi erdélyi vajdának, hogy mindenütt hirdesse ki a királyi rendeletet, mely szerint azokat az oláhokat, kik a megérdemelt büntetésért gyűjtogatások vagy pénzbeli kicsikarások által bosszút állanak, tüstént el kell fogatni és kivégeztetni.²⁸ Hasonló rendelet adatott ki a fogara si castellánushoz 1503-ban. Zápolya Jánosnak 1511-ben a király elégedetlenségét fejezi ki a királyi tisztviselők hanyagsága miatt, amelyet a bámulatot okozó vakmerő gonosz oláhok megbüntetése körül tanúsítottak. 1504-ben az alpestesi nemesek pert indítanak a szászvárosi szék előtt a Perkasz-falubeli oláhok ellen, akik Alpestesi Albert nemes rokonukat a Marosba ugratták. A felperesek azt kívánták, hogy a széki bíróság az egész faluért feleljen, a bíróság pedig csak három tettesért felelt, a többi oláhot, miután mindenik hetedmagával megesküdt, felmentette. Az ügy a szebeni székre vitetett fel.²⁹ A katolikus falvak lassanként a szász székekben is eloláhosodtak. 1515-ben Várdai Ferenc erdélyi püspök a nagyszzebeni tanácsot felszólítja, hogy védelmezze az alsókenyéri plébánost az oláhok ellen, mert Alsókenyéren már kevés a keresztény – azaz katolikus. – A szászvárosi oláhok nemsokára minden keresztény telket elfoglalnak s elveszik az alkenyéri plébániát. A plébános már több ízben fordult a szászvárosiakhoz, hogy védelmezzék meg őt, de azok az oláhokat meg sem intették.

Fogaras 1413-ban Nagysinkszékben fekvőnek mondatik.³⁰

²⁶ Teleki: Hunyadiak kora, XI. 370-378. 1. C. St. I. 505. 1.

²⁷ Dr. Albert Amlecher id. m. (Urkundenbuch stb.) 55. 1.

²⁸ Archiv deutsches Vereins Neue folge, XII. 301. 1.

²⁹ Dr. Albert Amlecher id. m. 72. 1.

³⁰ Fejér C. D. XI/1--485. 1.

Ez évben Sink és Fogaras székek állítólag külön pecsétet használtak. Mátyás király 1469-ben Fogaras és Omlás districtusról szól, midőn az ottani oláhok megsarcolását megengedi, ha ezek a szászok birtokain kárt okoznak. I. Mátyás király 1467-ben a fogarasi kerületet Fehér megyébe kebelezte és 1470-ben Geréb János és fiainak adományozta, majd ezektől elvéve, a szebeni ispánsághoz csatolta, mert az oláhok nagyon megkárosították a szászok birtokait.³¹

A havasalföldi vajdák Fogarasra lakosokat telepítettek, éppúgy, mint a munkácsi vár birtokosai, ott kiváltságokat is osztogattak. A kiváltságosok *boér* néven voltak ismeretesek, mely név, valamint egyéb is Havasalföldről származott oda. Fogarasban tehát némileg visszatükröződik Havasalföld. Korvin János halála után 1504-ben II. Ulászló a budai vár castellanusát, Bornemissza Jánost tette Fogaras vidék urává, ki meg Tömöri Pált helyezte oda castellanusnak. Tomori 1508-ban az öszszes boérok és közoláhok egyetértésével a régibb törvényt és szokást megváltoztatván, új törvényt alkotott, melyet Budán ugyanazon évben a várnak és vidéknek tulajdonosa, Bornemissza János helybenhagyott.

A boérok (boyerones nobiles) tulajdonképpen Fogaras vidékén lakó előkelő oláhok voltak, és pedig kétfélék: régi eredetűek (antiquiores seu originarii) és újabbak (recentiores). A „régiek” már régi időtől fogva (XIII. század) „boeronatus” címén Fogaras vidékén és havasain adomány útján bizonyos birtokadományokat (certae possessiones seu sessiones boeronatus) és havasi legelőket (alpes pascuales) bírtak haszonélvezetül az 1508-ban kelt statútumban megnevezettekén kívül, minden egyéb úrbéri szolgáltatmányok teljesítése nélkül. Ez a statútum segíteni kíván a fogarasi castellanus bírságolásain s azok behajtásán. Tomori Pál összegyűjtötte ezeket a boérokat s a népet és így alkottatott meg a statútum,³² e szerint az oláhok elűzték törvényes feleségüket, hit nélkül mással éltek, leányrablással kötöttek házasságot.

A XVI. század közepén nem volt oláh nemzeti eszme. A keleti egyház kormányja, nyelve szláv volt. Szláv nyelv volt az uralkodó a vajdák udvaraiban, a boérok házaiban, egyházban s monostorokban, az okiratok nyelve szláv. Továbbá, amint tudjuk, csak az oláh paraszt, éppen mert paraszt, viselte a rumun nevet, bármely nyelven beszélt is különben. Mint Hunfalvy helyesen kérdi: ugyan kiből és hol nyilatkozhatott volna a latinromán nemzetiség eszméje?, bizony se Oláhországban, se Moldovában sehol, a társadalom egyik osztályában sem.³³ Erdélyben sem. Erdélyt akkor három nem magyar születésű író is-

³¹ G. D. Teutsch: id. m. I. 47. 1.

³² C. St. I. 169-175. 1.

³³ Hunfalvi Pál: Oláhok története, Bp. 1893. II. 245. 1.

merte: Oláh Miklós – oláh eredetű -, Veranesics Antal – dalmát-szláv eredetű -, és Reichsdorffer György – erdélyi szász eredetű. – Oláh Miklós tudja, hogy az oláh nyelv a latinak ivadéka, tudja a havasalföldi vajdák történeteit, hisz ő is vajdai nemzetségből való, de oláh nemzetiségi eszmét nem ismer. Veranesics leírását láttuk (68. 1.).

Reichsdorffer György 1550-ben a következőket írja: Erdély három nemzetre oszlik: szászokra, székelyekre és magyarokra. Ezek közt laknak oláhok is némely elhagyott birtokon és falun. Igen kemény faj, mely csak nyájaiból, de többnyire lopott marhából és lóból él. Az oláhok kecskeszorból, saját kezeikkel szőtt borzas ruhákba öltöznek, semmi emberi törvények szerint nem élnek. Köröstre térvén, elmondja, hogy az oláhok ott elhagyott épületekben laknak és marha- meg hal-kereskedésből élnek. Abrudbányáról az út Zalatnára vezet, amelyet most oláhok laknak, de melynek hajdan igen nagy voltát régi emlékek bizonyítják. Szászvárosról azt a különöst említi meg, hogy művelt népek az oláhok szertartásait és szokásait nagyon követik. Egyébiránt az oláhok imitt-amott elhagyott birtokokon laknak köröskörül. Hátszegen oláhok vegyesen laknak a magyarokkal. Várhelyen (Sármizegethuza), majdnem minden nap láthatni, hogy az oláhok a romokat forgatják s a földből becses kőveket, arany meg ezüst pénzeket és egyéb régi emlékeket ásnak ki. Körösbányán szászok laknak oláhok között, kiktől nem igen bátorságosak ama helyek. Ezek szerint az oláhok elszórva, elhagyott helyeken laktak, ilyen körülmények között nemzetiségi eszméről ebben az időben beszélni nem lehet.

Az oláhokról Oláh Miklós még a következőket említi meg: az oláhok keresztények, de a Szt. Lélekre nézve a görögök felfogását követik. Egyéb kevésbbő fontos hitcikkeken is különböznek a római katolikus egyháztól. Ezeket azért érinti, hogy ismeretesebbekké váljanak a havasalföldiek erkölcei. A moldovaiak nyelvre, szokásra, vallásra nézve egyek a havasalföldiekkel, de a ruházatban némileg különböznek ezektől. Egyébiránt is jelesebbnek tartják magukat a havasalföldieknél. Az oláhok beszéde a régi római, de már nagyon távol áll attól, mert igen sok szavuk szláv és érthetetlen a latinok előtt. Mind a három író tanúsága szerint az oláhok házassági rendszere olyan, aminőt Tomori Pálnak 1508-ban megújított fogarasi statútuma feltüntet, ez az erkölcs nem erdélyi, vagy szorosan véve fogarasi eredetű, hanem a havasalföldi és moldovai szokást vitték be az oláhok Fogarasba és mindenüvé, hová az oláh lakosság megtelepedett.

Az oláhoknak a nemzeti eszmét az erdélyi reformáció hozta meg.

8. §. Erdély egyházi autonómiája 1000-1571-ig.

Midőn Szent István nemzetét a római katolikus egyházba bekapcsolta, érdemdíjazásként a pápától az egyházi méltóságok betöltésére jogokat nyert, mert ő a saját patrimoniumából látta el az egyházi méltóságokat beneficiumokkal – nagy uradalmakkal, – gondoskodott javadalmaikról, székesegyházakat emelt. Szent István jogkörét utódai is gyakorolták. VII. Gergely, mivel Szent Istvánnak II. Sylvester pápa (Gerbert) küldött koronát, Magyarországot pápai hűbérek tekintette, Szent László király az ország függetlenségét megvédeni kényszerült, tisztelettel, de erélyesen a pápa hűbéri igényét visszautasította. Kálmán király az egyházi méltóságokra nézve a kijelölési jogáról lemondott, nincs adatunk, hogy e jogot királyaink Zsigmond idejéig gyakorolták volna.

A magyar királyt a katolikus egyház irányában mindig megillette a patronátus, a fő kegyúri jog. Erről sokat írtak.¹ Ha a tiszta magyar felfogást ismerni akarjuk, Verbőczyhez kell visszamennünk, mert ez fedti annak a korszaknak a felfogását is, amelyről most szólnunk.

Verbőczy H. K. P. I. T. XI.-ben azt a tételt bizonyítja, hogy Magyarországon az egyházi javak adományozása a koronás királyt illeti s a pápa ezt csak jóváhagyja. Alapítja ezt a következőkre: a) a magyar királyok alapították meg Magyarországon a katolikus egyházat, püspökségeket, apátságokat, prépostságokat, ezáltal a patronátust megszerezték, b) a magyarokat Szent István térítette meg az ígéhirdetésével, ő alapított püspökségeket, apátságokat, prépostságokat, egyházi tisztségeket, a pápa felhatalmazása folytán az ezekkel járó jözságokat azoknak adta, akiket ő azokra méltóknak talált, jó és jámbor életűek voltak. Maga az Anyaszentegyház mondja Szent Istvánról: „Hic ad instar Salomonis, struit templa, ditat donis, ornat gemmis et coronis, cruces, et altaria. Ad regendum haec Praelatos, viros ponit literatos, justos, fidos, et probatos, ad robur fidelium. Sic talentum sibi datum, Deo reddens duplicatum, ab aeterno praeparatum sibi scandit solium.”² Szent Istvánt királynak és apostolnak is nevezik, mivel tanításával, prédikálásával, jócselekedeteivel, jőpéldájával olyan volt, mint az apostolok. A pápa neki címerül két keresztet adott. Mi magyarok joggal nevezzük királyunknak és apostolunknak. Ez időtől kezdve a magyaroknál ez a kettős kereszt az ország címere.

¹ Újabban Fraknoi Vilmos: „A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig”, Bp. 1895.

² Templomokat épít, mint Salamon ajándékokkal látja el, feldiszíti gyöngygyei, koronával az oltárokat. Kormányzásra főpapokat rendel oda kik tudósok, hívek és kipróbáltak a hívők erősségére. Az Istentől neki adott talentumot kétszeresen fizetvén meg, bejutott a részére öröktől kezdve elkészített trónusra.

meg a négy folyó: Duna, Tisza, Dráva, Száva, jelentvén, hogy hol ezek a folyók vannak, az a hely a magyaroké, c) Szent Istvánnak 1001. évben történt megkoronázásától 500 éven át (1514-ig) a magyar királyok békésen adományozták az egyházi méltóságokat, Róma kifogást nem tett, így királyaink ezt a jogot a hosszú szokás útján is megszerezték, d) A constanzi zsinaton a magyar királyoknak ezt a jogát s az ország e szabadságát a jelenlevő papok, királyok és harminckét bíboros jelenlétében a pápa esküvel és függő pecséttel ellátott bullával megerősítette. Ez a zsinat 1414-ben kezdődött s 1417-ben pápává választották V. Mártont s ennek a pápának és Zsigmondnak akaratából a zsinat 1418-ban szétoszlott; ezen a zsinaton tette le XXIII. János (akarata ellenére) a pápaságot, Gergely pápa pedig szabad akaratából mondott le és Benedek pápától pedig a zsinat vette el a méltóságát. Ekkor égették meg mint eretneket Huss Jánost és a prágai Jeromost. Ezen eretnekség kiirtása végett, mely 39 évig fertőzött, hirdettetett a zsinat s az eretnekség Zsigmond császár közreműködése következtében szűnt meg.

Mindezek alapján a H. K. R. I. T. XII. szerint, minthogy az egyházi javak adományozása és az egyházi javak gondviselése a királyt illeti, minden adományos egyházi személy, kinek az országban vára, kastélya, erőssége, városa, faluja és majorja, vagy pusztá telke, vagy akárminő jószágá és öröksége van, köteles a magyar királlyal szemben hűséges lenni, az egyházi rend által birt jószágokból folyó minden hatalmaskodásra s perekre nézve az egyháziak az ország rendjei elé hívhatók és azok előtt mint a nemes rendek törvényt állani tartoznak.³

Mindebből nyilvánvaló, hogy a magyar királyt 1417-től kifejezetten megillette a patrónátus, mely a hagyomány szerint Szent István idejére nyúlt vissza. A magyarországi katolicizmusnak az általános egyházjoggal szemben kivételes, autonóm állása volt.

Szent István alapította meg az erdélyi püspökséget is Fejérvár székhellyel.⁴ Amióta csak okirataink vannak, azt bizonyítják, a XII. század óta, hogy az erdélyi püspök székhelye Fehérvárt volt. Az erdélyi egyházmegye Ugocsával végződött, később Máramaros is odatartozott, mely utóbbi hosszabb vi-

³ A királyi patrónátusra vonatkozik I. Mátyás V. decretumának (1486) 12. art., II. Ulászló III. decretumának (1498) 56. art., II. Lajos II. decretumának (1518. évi bácsi) XV, III. decretumának (1519. bácsi) 12. és 13. art. Az egyháziak elleni büntető és polgári eljárásra a H. K. P. II. T. XLIV-XLV. vonatkoznak.

⁴ A. Szereday: „Series episcoporum Transilvaniae” K. Fehérvár 1791, 1, 2 p.; Siebenburg. Quartalschrift I. B. 171. S.; Bonfinius Decad II. C. 1.; Karácsonyi János későbbi alapításnak tartja, szerinte Tasnád, majd Kolozsvár után került Fejérvárra, (Erdélyi katolicizmus múltja és jelene 16. és köv. lapokon: Erdély és a kapcsolt részek vallási viszonyai), de ez a régi hagyományokkal nem egyezik.

szálykodás után az egri egyházmegyéhez csatoltatott. Az erdélyi egyházmegyének az erdélyentúli része – Szilágy, Szatmár s tovább Ugocsa megye a borzsovai havasokig – a Szamos völgyén Belső Szolnokkal kapcsolódott Erdélyhez. Az erdélyi püspök birtokai 1246-ban, lettek legyen Szilágyban is, az erdélyi vajda és ispánok alól kivétettek, immunitással ruháztattak fel s a püspökség liber Baronatus zászló uraság lett,⁵ mit IV. László 1282-ben tovább fejlesztett.⁶

Az erdélyi püspökség esperesi kerületi beosztását csak a XIII. század első éveitől – 1205-től – ismerjük,⁷ ugyanezen időtől ismeretes a káptalan működése is. A teljes részletes beosztást az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékből ismerjük, melyről majd később szólunk.

Erdélyben már I. Béla alatt tudunk a Benedek-rend kolozsmonostori apátságáról,⁸ erről azt lehet következtetni, hogy a bencések voltak Erdély hittérítői. Gyula vezér 950. táján Bizáncban keresztény lett, magával hozta Hierotheus szerzetest, ki térített a görög vallásra, azonban e térítésnek intézményes maradványa nem maradt,⁹ de tagadhatatlan, hogy Szent Istvánnak megvoltak a bizánci kapcsolatai.¹⁰

Szent László a kolozsmonostori bencés-apátságot több faluval gazdagította.¹¹ A kolozsmonostori apátság szintén exemp-tas terület lett s független az erdélyi püspöktől is, a püspök nem akart beletörődni, emiatt odafajult az ügy, hogy Adorján püspök 1190. körül haddal támadta meg az apátságot.

Az erdélyi püspöknök nagy gondot okozott a szászoknak 1150. körül Erdélybe történt költözése, a szászok a papjaikat is magukkal hozták, hazájuk törvénye szerint a tizedet, amelyet a hívők Erdélyben a püspöknök voltak kötelesek adni, amiből a püspök a papokról is gondoskodott, amennyiben a papok javadalmazásáról a templomépítő patrónusok nem gondoskodtak, a szászok saját papjaiknak adták. A szász papok a püspök iurisdictionóját sem akarták elismerni. A püspök és a szászok között a viszony úgy elmérgesedett, hogy III. Béla jónak látta 1186. körül a szebeni prépostság megalapítását akként, hogy ez a prépostság világi dolgokban a királytól, az egyháziakban pe-

⁵ Harina, Bilak, Zilah, Taenád 1246-ban püspöki jószágok. – Fejér, C. D. IV/1-414. 1.

⁶ U. o. V/3-118. 1.

⁷ Ant. Szereday id. m. 4. 1.

⁸ Szegedi János: „Synopsis vitae Regum”, Kolozsvár 1746. – 349. p. Fejér C. D. IV/3-106. 1.

⁹ Sámuel Timon: „Imago antiqua Hung.” Tyrnaviae 1735. L. III. C. V.; Új magyar múzeum 1845, XII. évf. 468. 1.; Thuróczi krónika P. II. C. V.

¹⁰ A bizánci vonatkozásra lásd: Hóman: „A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége”, Bp. 1912. és Krajnyák Gábor: „Szent István veszprémvölgyi donatiojának görög egyházi vonatkozásai”, Századok, 1925/1926. 498. 1.

¹¹ Katona: Hist. crit. II. 667. 1.

dig közvetlenül a pápától függött, majd e prépostságot az esztergomi érsek iurisdictionja alá helyezte.¹² A szebeni prépost, ki talán magyar ember is volt, a tizedet nem csak a Szeben körüli területen, hanem minden szásztól a Medgyes és Selyk vidékén is szedetni kezdte.¹³

Ekkor az ügyet Adorján püspök III. Celesztin pápa elé vitte, ki Gergely bíborost küldte Erdélybe apostoli követül. Gergely bíboros III. Bélával való személyes tárgyalása után akként döntött, hogy a szebeni prépost iurisdictionja a II. Géza által behívott és Szeben környékén letelepedett szászok első lakóhelyeire, vagyis a Szeben-vidéki pusztaságra vonatkozik.¹⁴ Ez azonban az erdélyi püspök s a szászok közt való egyenetlenséget nem zárta le, a tized körül még sokáig perlekedtek.

Nemsokára I. Imre király idejében 1202-ben az egresi atyaapátság megalapította a kercki cisztercita apátságot Szeben és Fogaras között,¹⁵ II. Endre 1223-ban Götzilin nevű lelkésznek megengedte, hogy Kisdisznódot (Michelsberg), melyet II. Endre neki adományozott, a kercki monostornak adhassa s II. Endre megerősítette a monostort a blakkok földjéből kiszakított néhány birtokra nézve, honnan a blakkokat kiparancsolta.¹⁶ A tatórok az erdélyi püspökséget, a kolozsmonostori bencés és a kercki cisztercita kolostort feldúlták. A püspökség és a káptalan oly szomorú helyzetbe jutottak, hogy alig élhettek.¹⁷ A kolozsmonostori apátság épületei rombadőltek, a szerzetesek egyrésze elvándorolt, a kiváltságlevelek elégtelenek és javaikra idegenek tettek kezet. A kolozsmonostori apátság helyrehozataláról IV. Béla 1263-ban intézkedett.¹⁸ A kercki apátság is rombadőlt, helyrehozatala 1264-ben rendeltetett el.¹⁹ A káptalan 1268-ban Tótfalud felett levő Szentmihálykövét a püspöknek engedte át, hogy a püspök oda várat építsen, ami meg is történt.²⁰ V. István a kercki apátság kiváltságait megerősítette s az apátságot a szebeni szász terület oltalma alá helyezte, az apátság jogainak érintetlenül hagyásával.²¹ 1277-ben történt azon általános tudott dolog, hogy a szebeni szászok az erdélyi püspököt gyanúsították Gán megöletésével s emiatt Alárd – Gán fia – vezetésével nagyobb csapattal Fejérvárra törtek és a fejérvári székesegyházat az

¹² Fejér C. D. II, 420. 1.

¹³ Lublyói Fridrich Schuler: „Umrissé u. Kirch. Stud”, I. B. 95-100. S.

¹⁴ Fejér C. D. II/1-250, 348, 349. 1.

¹⁵ Baumgartner Alán: „A kercki apátság a középkorban”, Bp. 1915.

¹⁸ Fejér C. D. 1-399. 1.; Tudományos gyűjtemény 1830. III. évf. 98-100 1.

¹⁷ Schuller Frigyes: „Archiv für Siebenbürgen”, I. B. 68. S.

¹⁸ Fejér C. D. IV/3-106. 1.

¹⁹ Fejér C. D. VU-206. 1. V. István, mint ifjabb király.

²⁰ Antonius Szereday fentebb idézett műve.

²¹ Georgius Pray: „Annales Regum Ung.” I. T. 332. p. – Vindobonae 1763; Fejér C. D. V/1-138, 139, 169; III/1-209, 223 p.

odamenekült papokkal s mintegy 2000 főnyi néppel megégették s a fejérvári káptalan és püspökség levéltárát s könyvtárát elpusztították, ami miatt interdictum alá kerültek és a székes-egyház újjáépítéséhez még III. Endre idejében is hozzá kellett járulniok. – Ezt a támadást I. Lajos idejében is megismételték.

IV. László idejében, 1283-ban a kolozsmonostori bencések birtokai voltak: Kajántó, Kolozsvár mellett fekvő Szentmihálytelke, Szomordok, Macskás, Budatelke.²² Kolozsmonostort az 1285-ben betört tatárok is feldúlták, a monostor földjeit a szomszédok elvették s az előkelő szerzeteseknek nem akarták visszaadni,²³ III. Endre a javak visszaszerzésére 1296-ban királyi biztost küldött ki.²⁴

Midőn 1211-ben a német lovagok Brassót és a Barcaságot a püspök alól kivett esperesi kerületté tették²⁵ és az közvetlenül a pápa hatósága alá került, teljesen hasonló helyzet fejlődött ki a nagyszebeni prépostsághoz. A német lovagok kiűzése után pedig ez a terület beolvadt a szebeni prépostságba. Ez csak későbbben történhetett, mert Renauld püspök 1235-ben Barcaság és Pogaras földje papjaival hadilábon állt, ezek neki, mint főpapjuknak a köteles tiszteletet nem adták meg s nem engedelmeskedtek. Úgy látszik, hogy ez a terület, mint a pápa kormányzósága alá tartozó, átszállott az esztergomi érsekre, ki együtt kormányozta a szebeni prépostsággal. Ebből értjük meg, hogy IV. Béla Erdélyben fizetteti a tizedét az esztergomi érseknek.

Erdélyben az Árpádok idején nyomai vannak a domonkosoknak Kolozsvárt, a ferencendi minoritáknak Besztercén és a pálosoknak is.²⁶ 1227-ben alapított a milkovi püspökség²⁷ a kunok megtérítése végett. A kunok közt térített harmincadmagával Boldog Pál kiváló tudós, magyar dominikánus, ezek kérésére Vilmos esztergomi érseket Honorius pápa a Szentföldre való utazásra tett fogadalma alól felmentette s Vilmos a Magyarországon levő prænestei Jakab cisztercita bíborossal Kúnországba ment, közbenjár IV. Béla ifjabb királynál. Ezen előzmények után történt az alapítás s az első püspök Theodorik magyar dominikánus lett. Benkő József: „Milkovia” című művében a püspökség eredetét Kr. u. 399-re teszi s azt hiszi, hogy e püspökség kerületébe nemcsak Kúnország (Moldva és Havasalföld), hanem Brassó vidéke, a szebeni prépostság területe és Székelyföld is tartozott. Arra nézve, hogy a püspökség 1227. előtt létezett volna, nincs történelmi adat. A székelyek Vilmos

²²U. o. V/3. 153. 1.

²³Szegedi: „Svnopsis vitae Regum” 356. p.

²⁴U. o.

²⁵Schuller Frigyes: „Archiv für Siebenbürgen” I. B. 231. S

²⁶Fejér C. D. IV/3-69. p.

²⁷Monura. Vaticana I. T. 210 p.

erdélyi püspöknek 1213-ban kelt irata szerint az erdélyi püspökség alá tartoztak, éppígy volt az 1332-től 1337-ig terjedő időben is. Lőrinc, állítólagos milkovi püspöknek 1096-ban és Detre püspöknek 1228-ban keltezett levelei hamisítványoknak bizonyultak. Az 1332-1337. évi pápai tizedjegyzékben tüzetesen fel van tüntetve az erdélyi püspökség, szebeni prépostság területe, de nem találjuk ott a barcasági kerületet s a milkovi püspökséget; minthogy a milkovi püspökség is az esztergomi érsek alatt állott, nem tartom kizártnak, hogy az esztergomi érsek a barcasági kerületet egyesítette a milkovi püspökséggel, hisz a milkovi püspök később Brassót kapta székhelyül s ez teszi érthetővé a szászok és a milkovi püspökség közti viszonyt, θ püspökséghez a szászok, minthogy II. Endrének a szebeni püspökség felállítása iránti terve meghiúsult, olyannyira ragaszkodtak.

1322-ben a kerci cisztercita apátság a szebeni szászok királyi adójából 100 ezüst márkát magára vállalt, ezzel egészben a szebeni ispánság oltalma alá helyezkedett.²⁸ Ez időben Tamás (Széchenyi) erdélyi vajda szász ispán is volt. I. Károly 1324-ben István apát és a convent felterjesztésére a kolozsmonostori bencés apátság részére a IV. Béla által adott kiváltságokat megerősítette.²⁹

1332-1337-ig terjedő időben jártak be Erdélyt a pápai tizedszedők, jegyzékeik a vatikáni levéltárban találhatók.³⁰ E jegyzék szerint az erdélyi püspökségnek 13 főesperesi kerülete volt.

1.) Gyulafehérvári kerület: nagyjában összeesett a XI. századi Fejérmegyével, a mai Hunyad megyétől Háromszék közepéig. Magában foglalta a Maros és Olt völgyeinek legnagyobb részét, a bányavárosokat (Abrudbánya, Verespatak, Zalatna).

A főesperességnek öt kerülete volt: albai, sebesi, selyki, sepsii, springi. A sebesi, selyki és springi kerületben voltak azok a szász községek, amelyek későbbi betelepülés következtében nem jutottak be a szebeni prépostság kerületébe. A sepsii kerülethez tartoztak: Sepsiszék, Székföldje s Erdő vidéke. Székföldje Fehérmegyéhez tartozott; Sepsiszék és Erdővidék a Székelyföldhöz. Vájjon miért nem tartozott Sepsiszék a kézdii, Erdő vidék a telegdi főesperesi kerülethez? Nyilván azért, mert mindkettő erdőirtásos területen keletkezett, amelyen valamilyen egyházi jogot gyakorolt a gyulafehérvári archidiaconus

²⁸ Fejér C. D. VIII/2-328, 359. p.

²⁹ Szegedi: id. m. 359. 1.

³⁰ Erdélyre nézve lásd Ortvar: „Geográfia ecclesiastica Hungáriáé – Magyarország egyházi földrajza”, Bp. 1892. II. fele 628. s köv lap; Beké Antal: „Erdélyi egyházmegye képe a XIV. század elején”, Esztergom, 1894. 73. s köv. 1.

s ezt a jogát a székelyeknek odatelepülése után is fenntartotta. Feltevésem szerint mindkét helyre a székelyek 1050 után telepedtek, midőn az úzok a besenyőket helyeikről kiszorították. Úgy látszik, a besenyők és a székelyek közt, – midőn 895-ben a besenyők a székelyek szomszédságába jutottak, – bizonyos kapcsolat keletkezett. Hisz őket csak a Szeret választotta el. Midőn a Szeret melletti rész a székelyek részére az úzok miatt kellemetlenné vált, innen költözhetek Sepsibe s Erdővidékére, kiirtván az ottlevő erdőket. Jutott belőlük Csíkba is, melynek emléke: Szeretszeg – a XVIII. sz. elejéig fennállott községben – maradt fenn. Lázárfalva, Alsó- és Felsővolál, Karatna, Kanta a besenyők emlékét őrzi. Erdővidék falui közül Miklósvár és Bárót már a XIII. század elején megvolt, mint a német lovagok 1213. és 1222. évi privilégiumaiból és az 1224. évben a szászoknak adott Andreanumból kitűnik. A sepsii alesperesi kerületben Besenyő és Maksa temploma a XIII. századból való.

2. A dobokai főesperesség kiterjedett a dobokai és besztercei kerületekre. Területén már Tuhutum magyarjai jártak. Besztercét az odatelepült németek már a XIII. század elején alapították. Később több szabadalommal és a körülfekvő falvakkal együtt Doboka megyétől önállósult.

3.) A hunyadi főesperesség mai területéből a szászvárosi járás területe a gyulafehérvári főesperesi kerületbe tartozott. A regestrum csak a következő plébániáit említi: Árki, Bácsi, Magyarbretye, Déva, Hacak, Hunyad, Kernend, Szentandrás, őraljaboldogfa.

4.) Kezdi főesperesség: Erdély legdélekeletibb részén, a Feketeügy mindkét partján.

5.) A kolozsi főesperesség a három Szamos felsővidékére terjedt s – a mezőörményesi s tekéi járásokat kivéve – magában foglalta a mai Kolozs megyét.

6.) A krasznai főesperesség a Kraszna folyó forrásvidékére terjedt és nagyjában a Szamos-Kraszna és Nagy-Ér között a mai Szilágyság területére esett.

7.) A küküllői főesperesség területe a két Küküllő közép környéke volt, számos egyházközséggel. A tizedjegyzék 40-et sorol fel. Érdekes megjegyezni, hogy sem Segesvár, sem Berethalom nincs felsorolva.

8.) Az ózdi főesperesség két kerületből állott: ózdi és régem. Az előbbi Abafája, Disznajó környékén, az utóbbi pedig Szászakna, Bátos, Dextrád, Szászrégen környékén.

9.) A telegdi főesperesség az erdélyi főesperességek között a legnagyobb, úgy terjedelemre, mint a benne levő plébániák számára nézve. Három alesperesi kerülete volt: marosi, erdőhádi és csíki. Az első a Maros középvölgyét s a Nvárád völgyét Marosvásárhely középponttal; a második a Nagyüküllő völgyét; a harmadik az Olt felsővölgyét és a Maros ere-

detének vidékét – Alcsík, Felcsík, Kászon és Gyergyót – foglalta magában. Ezt az egész területet hívták Telegdnek. A marosi kerületben 49 plébánia van felsorolva. Az erdőhádi kerület Udvarhelymegye, a tizedjegyzék ebben 38 plébániát sorol fel, a csiki kerületben pedig 18 plébániát.

10.) A tordai főesperesség a régi Tor da megye területén terjedvén el, magában foglalta az Aranyos folyó vízvidékét, úgy, hogy a Fára, Túr, Bolducz patakok e főesperesség területét hasították. Főhelye volt Torda. Régen erős várral és kifejlett egyházi és polgári intézményekkel. A főesperesség már a XIII. században szerepel és magában foglalja Aranyosszékét is. A tizedjegyzékben 39 plébánia van felsorolva.

11.) A szolnoki főesperesség a régi szolnoki ispánsággal függött össze. Területe a régi szolnoki ispánságnak csak azon részére terjedt ki, melyet röviden a Közép-Szamos vidékének hívnak, Zagrától a Gorbó torkolatáig. A tizedjegyzék 25 plébániát sorol fel.

12.) A szatmári főesperességnek a tizedjegyzék szerint folyói északon a Szamos vize, délen részben a Nagy-Ér, Kraszna és Szilágy, keleten a Lápos alsófolyása, a Fernezely és Szászár patakjai, hol a Szamos mindkét partja a főesperességbe esett. 1556-ig az erdélyi püspökséghez tartozott. A regestrum 37 plébániát sorol fel.

13.) Az ugcocsi főesperesség nagyrészt a Szamos és Tisza között feküdt és középen folydogált a Túr. A tizedjegyzékben 21 plébánia van felsorolva.

A tizedjegyzék az erdélyi tizedjegyzék végén, a szebeni prépostság rovata alatt – mely az esztergomi érsekséghez tartozott, – a következő plébániákat sorolja fel: Főföld Szeben megyében, Boholcz Nagyüküllő megyében Nagysink mellett, Nádas Nagyüküllő megyében szintén Nagysink közelében, Vurpód Szeben megyében, Brulja Nagyüküllő megyében Nagysink közelében, Nagyszeben, Vízakna Alsó-Fehér megyében. Kakasfalva Szeben megyében, Holczmány, Nagydisznód, Hermány, Kürpöd, Nagycsür, Kereszténysziget, Mártonhegy, Kisdisdznód, Kiscsür Szeben megyében, Kissink Nagyüküllő megyében, Veresmart, Dolmány, Prazsmár Szeben megyében, Talmács Verestorony körül, Szent-Ágota Nagyüküllő megyében, Fenyőfalva, Boldogfalva, Kisküküllőmegyében Nagysink körül, Szent-Erzsébet Szeben körül, Mártonfalva Nagyüküllő megyében, Szászújfalva, Kistorony, Szászveszöd Nagyüküllő megyében Nagysink körül, Verd Nagyüküllő megyében Szent-Ágota körül. Ez az a terület, melyet Gergely bíboros- pápai legátus a szebeni prépostság területéül megállapított. A XV. és XVI. században területe bővült valamivel, de sohasem volt több 60 plébániánál.

I. Károly és I. Lajos idejében András püspök kormányozta az erdélyi egyházmegyét, összeütközései voltak az előbb

említett Tamás erdélyi vajdával. A köztük lévő ellentétet igyekezett I Lajos eltüntetni, midőn a vitássá tett egyházi bírásokodási jogkört Gyulafehérvárt 1344. Szent Jakab apostol 3. napján szabályozta. II. Endre 1222-ben elrendelte, hogy egyházi ember sem birtokperben, sem lopás, sem földtulajdon és sem másból kifolyó ügyekben világi bíró elé nem állítható s ha világi egyházit bántalmazna, az sem ítéltető világi bíró által.³¹

Az 1344. évi okiratban – I. Lajos előrebocsátja, hogy hozzájárultak egyfelől András erdélyi püspök, másfelől a három nemzet tagjai különböző panaszokkal, ezekre nézve a király akként határozott, hogy a házassági, hozományi, kiházásítási, leánynegyedügyek, a papok és asszonyok bántalmazásából szóló keresetek az egyházi bírásokodásra tartozván, vitessenek az egyházi fórum elé; a sértett feleket azonban nem szabad perlekedésre kényszeríteni s csak akkor szabad a sértőt, a bántalmazót az egyházi bíróság parancsára letartóztatni és büntetni, ha a sértett fél a neki okozott sérelmet az egyházi bíróság előtt a törvény rendes útja szerint üldöztetni kívánja. A szüzek és asszonyok megrontói, házasságtörő férfiak és asszonyok ügyei, ha nem történt vérontás; a végrendeleti ügyek is tartozzanak egyházi bíróság elé; a házasságtörések civiljogi következményeire nézve az egyháziak, a büntetésre nézve a világiak ítélenek. A per folyama alatt senkit sem szabad egyházi átok alá vetni; ha valamely más jogtalanság érte az egyházat, akkor meg lehet ezt tenni. A püspök által elfoglalt javakra nézve a vajda ítéljen s a püspök a magyar nemesek birtokait semmi szín alatt el ne foglalhassa s a király engedélye nélkül meg se szerezhesse. *A püspök a nemesek birtokaira és templomaiba azok akarata ellenére sérelmesen papokat ne tehessen?*³³ Erdély lakói tizedben a püspöknek tíz kalongya képéért egy súly dénárt (pondo-denárt, annyi mint hat dénár) fizessenek a királyi kamara számítása szerint, ha a püspök ezt elfogadni nem akarná, a tizedképeket a falusi birtokosok fizessék ki, vagy hagyják ott, kivéven az 1344. évit.

Ebből fontos, hogy a nemesek ügyeiben való bírásokodást a király a vajda és a püspök közt megosztotta s az egyházi bírásokodást a püspök a vikáriusaira (ekkor számszerint négy) s a főesperesekre bízhatta, a főesperesek csak négy márkáig marsztalhattak. A plébánia joghatósága saját területén az egyházi bírásokodás minden tárgyára kiterjedt.³⁴

I. Lajos 1357-ben a kolozsmonostori bencés apátságot a

³¹ Sigismund Kosa id. m. 24-25. 1.

³² U. o. 25. 1.

³³ Saját egyház.

³⁴ II. Ulászló I. decretuma (1492) 4.6. art.

vajdai hatóság alól kivette.³⁵ Zsigmond 1424-ben, mivel a nagy-szebeni prépost javára a királyi kancellári teendőkkel volt elfoglalva s a prépost teendőit a szebeni dékán végezte, a szebeni prépostságot eltörölte és javait Szebennek adományozta.

Erdélyben a XV. század első felében oly viszonyok voltak, hogy az egyháziak egymással ellenségeskedtek és akadtak papok és papnövendékek, kik a hussziták által fegyveresen támogatott eszméket pártolták. Erzsébet királyné 1439. szeptember 8-án ezek elfogatását elrendelte.³⁸

Szécsy András püspöknek sok kellemetlensége támadt abból, hogy a *ius patronatus* csak a kánoni feltételek fennforgása mellett fogadta el. I. Lajosnak 1344. évi rendelkezése arra mutat, hogy a király a patronusok hatáskörét a püspöki kinevezésekkel szemben szélesebb alpra törekedett fektetni. Mint Beké Antal megjegyzi, ez a pápai rezervációk korának visszahatása. A királyi hatalom, látván a pápák számos rezervációját, melyekkel egyházi főbb és alsó hivatalok kinevezését a püspököktől elvevén, maguknak tartották fenn, kedvet kap arra, hogy a kegyúri jog alapján terjessze ki az alsóbb s a főbb patronus befolyását s hatáskörét. S midőn a pápai rezervációk kora lejárt, csaknem mindenütt a főpatronus lépett nyomába és oda fejlődött a viszony, hogy legtöbb egyházi *beneficium* osztogatási joga a prezentáció útján tőle függött. Ennek gyakorlati eredménye az lett, hogy míg régen csaknem minden kanonok kinevezése a püspök joga volt, a későbbi korban igazi kivétel és ritkaság számba megy, ha valamely püspök ilyen kinevezési joggal bír; a püspök választása pedig egészen elenyészett.³⁷ Amint említettük, Kálmán király szabad folyást engedett annak, hogy a püspökség a káptalani választás útján töltesse be. Ez a gyakorlat 1368-ig állott fenn, azontúl a püspök királyi prezentációra neveztetett ki.

A világi elemnek önállóságra törekvése kifejezésre jut abban, hogy bírálata alá vette a dézsmajövedelmek és a *cathedraticum* jogosságát is. Midőn Ágoston kolozsi főesperes 1446-ban egy dénárnál a *cathedraticum*ot többre akarta felcsigázni; (minden aranyforint 100 dénárt ért), a Kolozs-megyei papság nyílt panaszban tört ki, s az ügyet az erdélyi nemeseknek Tordán tartott kongregációja elé vitte. Ezen a kongregáción Ágoston kolozsi főesperes felett, ki nemsokára győri püspök lett, Herepei Márk és Sáromberki Miklós alvajdák a nemesek helyeslésével mondtak ítéletet. Péter moci és György rödi plébános adták elő a panaszt s hivatkoztak Máté erdélyi püspöknek 1446. és Palócz Györgynek 1422. évi leveleire, amelyekben meg van tiltva, hogy a *cathedraticum* 100 dénárnál magasabbra

³⁵ Fejér C. D. IX/2-602, 641. 1.

³⁶ Kurz: „Magazin”, I. B. 133. S.

³⁷ Beke Antal id. m. 34, 37. 1.

emelkedjék. Az alvajdák a papság kérelmére visszautasították Ágoston főesperes követelését, kijelentvén, hogy az ország nemesei lévén a pátronusok, nehogy az ő plébánosaik a cathedratium felemelt fizetése miatt el legyenek nyomva, azokat védelmükbe veszik s amely főesperes 100 dénárnál többet követelne egy plébánostól, az nem a püspök vagy érsek előtt a papok, hanem az erdélyi generális gyűlésben a nemesek ellen tartozik pert indítani, kik az illeték felemelését nem engedik.³⁸

Ezek rávilágítanak arra, hogy a vármegyékben a magyar nemesek voltak a plébánia fenntartói és alapítói, ők tartoznak a plébániák javadalmairól gondoskodni, a plébánosok ellen irányzott jogtalan kivetéseket a maguk sérelmének tartották és tekintve, hogy a tized felett való bírászkodás a királyi comest minden időben megillette, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a cathedratium felett való bírászkodás is a vajdai kongregáció elé tartozik.

Székely és szász egyházközségi autonómia.

Az elmondottak a Székelyföldre is foglalnak magukban vonatkozást. Székelyföldön a templomokat a székely közbirtokosságok építették, ahol egy nem tehetett, több állott össze, épített paplakot s más szükséges épületeket, gondoskodott az egyházi javadalmakról; így teljesítették a pátrónusi kötelezettségeket; mint ilyenek jutottak a patronusi jogok birtokába s a pap kijelölését a dolog természeténél fogva választás útján gyakorolták, mint patmnusokat sérthették őket is a túlzott dézsma és cathedratium-kö vetél esek.

A Székelyföldön, mivel a patrónátus közönséghez kapcsolódott, az ezzel járó jogok és köteleességek gyakorlata szempontjából is korán kifejlődött a hitközségi élet – az egyházközségi autonómia – s ezzel kapcsolatosan a különböző ügyek elintézése szempontjából az esperesi szék mellett való világi tevékenység is. Az ispáni – vajdai – kongregáción való bírászkodás előbb ismertetett esetében és I. Lajos király ismertetett rendeletében megtaláljuk az erdélyi országos katolikus autonómia csiráit.

1435-ben a székelyek nem akartak dézsmát fizetni, 1436-ban a püspök a királynál panaszkodott, de a királynak 1436. évi rendelkezése célhoz nem vezetett.³⁹ 1456-ban V. László a székely ispánoknak és alispánoknak meghagyja, hogy az általuk elfoglalt dézsmákat az egyháziaknak szolgáltatassák ki.⁴⁰ Mátyás 1466. június 27-én megparancsolta Aranyos, Udvarhely, Maros

³⁸ Beké Antal id. m. 128. 1. – Bochkor Mihály: Az erdélyi kath. autonómia. Kolozsvár, 1911, I. 119. s köv. 1.

³⁹ Szilágyi Sándor: Erdély története, I. 119. 1.

⁴⁰ Sz. okl. tár, I. 143. sz. okm.

és Csik-Gyergyó székeknek, hogy a püspöknek fizetendő dézsmát ne az újonnan behozott törvénytelen 1/16-al, hanem a régi törvényes szokás szerint fizessék.⁴¹

A szebeni prépostság területén lévő községek maguk gondoskodtak templomok, egyházi épületek építéséről és javadalmakról. Minthogy a szászok jogrendszere szerint a községi vagyyon volt kifejlődve, az egyházzal való gondoskodás is községi feladat volt, így kegyúrként maga a szász község jelentkezett. És e tekintetben ők is megszokták a másik két nemzetnél szokásos patronátusi jogot, amelynél fogva ők is választották a plébánost. Az Andreánium ezt a jogot megerősítette és nekik azt a jogot adta, hogy a tizedet csak papjaiknak fizessék, így a szebeni prépostság területén ez nem járt a püspöknek. A szebeni prépostság területén kívül lakó szászok szintén nagy harcot vívtak a tizedet illetően, amelyet az erdélyi püspök velük szemben erőlesen érvényesített és a szászok már 1309-ben panaszt emeltek a pápánál és Kelling Berthold magát „procurator universitatum et plebanorum de provincia Saxonum Transylvaniae diocesis”-nek nevezte és 1403-ban IX. Bonifác pápa a tized-ügyekben hosszas vizsgálat után a püspök ellen döntött.

A szász autonómia történetének tárgyalásánál láttuk azt is, hogy a szászoknak az a törekvése, hogy a szorosan megjelölt szebeni prépostság területén kívül ennek iurisdictionját a szászok által betelepített más területre ki kiterjesszék, 1189. és 1191-ben dugába dőlt.

A szászok az autonómiára más módot eszeltek ki. Ugyanis függetlenül a hivatalos egyházi beosztástól a szász községek a régi hazából hozott minta szerint dekanátusokba tömörültek, melyeknek élére egy tekintélyes papot választottak meg kit dekán-nak neveztek, ennek vezetése alatt önállóan és rendszeresen megszervezkedtek. Ezeknek a dekanátusoknak vagy káptalanoknak nagy egyházi hatóságuk volt, *ők vezették be a község által megválasztott papot és a kerületükben statutárius jogot gyakoroltak*, felügyeltek a templomra, iskolára és ezek vagyonára. Ilyen dekanátusok voltak a Hét szék területén; a szászvárosi, szászsebesi, szászkezdői és köhalmi; a Két szék területén: a medgyesi, selyki, ezeken kívül még a beszercei és a királyi; megyei területen: Szt.-lászlói, springi, bogácsi, később 1400 körül a szászrégeni, legkésőbbben – a XVI. században a tekői. *Ezután a szászoknak a törekvése az volt, hogy a községek magukat a főesperes hatásköre alól kivonják, a dékánt a püspök által elismertessék s a dékánok által érintkezzenek a püspökkel.* Ez sikerrel is járt; hogy mikor szűnt meg a főesperes hatásköre, nem tudjuk. Majd a szebeni prépostság s az erdélyi püspök alatt levő szászok egy szervezetbe tömörültek a medgyesi földékán alatt, ki ugyan nem nyert egyházi elisme-

⁴¹ U. o. 169. sz. okm.

rést, de annál nagyobb hatalom lett gyakorlatban, mert a szászok minden ügyüket az ő elnöke alatt beszélték meg.

*A püspök elleni harc összehozta a fehérvári diocesis káptalanjait, az állam elleni védekezés pedig egyházi összességet és egységet teremtett, mely a szászok egyházi univerzitáshoz vezetett úgy a fehérvári, mint az esztergomi területet illetően.*TM Már 1420-ban erre mutat egy királyi irat, mely a szászoktól adományt kér és ebben van a következő: „universitas ecclesiarum et plebanorum exemptorum in partibus Transylvanie”, így a királyi irat mindkét kerület káptalanjaihoz intéztetett. Ez az egyházi egység befolyt 1423-ban is a polgári adók növelésére. A szász sajátságos autonómia kifejlesztésére különösen okul szolgált az, hogy a királyok – főleg Zsigmond – sokszor voltak pénzzavarban és a hadiköltségeket a szászoktól szerezték meg. Az egyházi univerzitás a későbbi években annyira megerősödött, hogy midőn 1519-ben a király és az esztergomi érsek a tized egy tizedét követelték, már „*tota universitas cleri Transylvanici*” és 1520-ban „*integrum collegium omnium Saxonicalium presbiterorum et plebanorum*”-hoz címzik iratukat. Midőn Bakács Tamás a milkovi püspökséget bekebelezte az esztergomi érsekségbe, 1516-ban a szebeni és brassói káptalan a szászok összessége nevében – úgy a világiak, mint az egyháziak nevében – védekeztek. *Ennek óriási jelentősége a reformációnál jelentkezett, mely már a szász egyházat teljesen készen találta.*

Így három főszervük lett egyházilag a szászoknak: a szebeni prépost, illetve ennek helyettese a szebeni dekán, a barcasági dekán és a medgyesi fődekán. A két első Esztergomhoz, a harmadik az erdélyi püspökhöz tartozott. Mindhárom szervezetben azon dolgoztak, hogy a politikai egység mintájára a három terület lakói egyházilag is egyesüljenek. Ezt a katolikus éra alatt nem tudták elérni, a reformáció adott rá lehetőséget; ez a tény nem volt utolsó oka annak, hogy a mélyen vallásos nép protestánsná lett.

Említettük, hogy a szebeni prépost mint királyi kancellár sokáig el volt foglalva az eme tisztségével járó udvari teendővel és helyette a nagyszebeni dekán kormányzott. A prépost legtöbbször magyar ember volt, akinek udvari érdemeiért adományoztatott ez a méltóság, közte és a nép között nem volt kapcsolat. Idővel úgy a barcasági, mint a szebeni dekán „*praelati nullius dioceseos*” lettek, kiknek sikerült átruházott hatáskorban igen fontos egyházkormányzati jogokat szerezniök az esztergomi érsektől és a szentszéktől. Többen jutottak közülök lelszentelt püspökséghez s az ezzel járó jogokhoz. Esztergom ugyanis messze volt, ennek szükségességére ez okból hivatkoztak is. A felszentelt püspökök közül igen sokan a régen meg-

⁴² Teutsch: Die kirchliche Verhältnisse Siebenbürgens, Halle, 1906. 5. 1.

szűnt milkovi püspökség címét nyerték, ezért akarták a milkovi püspökséget Brassóba áthelyeztetni, s mikor Bakács Tamás a milkovi püspökséget az esztergomi érsekségbe kebelezte, majdnem elszakadtak Rómától.”

A szebeni dékánnak útjában állott a szebeni prépost, akinek ügykörét amúgy is ő végezte. Sikerült a szebeni dékánnak Zsigmondnál 1424-ben elérni, hogy a király a prépostságot megszüntesse s ennek javait – Zsidve, Bolkács községeket – Szeben városának adományozza, mint a szász nemzeti autonómiánál említettük, az istentisztelet szükségére való tekintettel. 1436-ban a szebeni dekán a pápánál azt adta elő, hogy bár ő az esztergomi érsek helytartója és egyházkormányzati joga van „in spiritualibus et temporalibus”, de nélkülözi a „iura ordinis”-t s emiatt a papszentelések, bérmálások, olaj és templom szentelések sok nehézséggel járnak; ezekre nézve IV. Jenő pápától felhatalmazást kért. A pápa a kérés megvizsgálásával az erdélyi püspököt bízta meg. Úgy a szebeni, mint a brassói dékánnak joga volt a papok felszentelését, a chrismát s a szentelt olajokat attól a püspökségtől kérni amelyiktől akarta. De ezeknek a hatalmas dekánoknak a megbízatása is csak 2 évig terjedt.

A szebeni dékánnak 1474-ben sikerült szintén az istentiszteletre való hivatkozással elérni, hogy a kercki cisztercita apátság megszüntessék és birtokai a szebeni prépostsághoz, vagyis Szeben városhoz csatoltassanak.

Nagyon helyesen mutatott rá Gyárfás Elemér,⁴⁴ hogy úgy a szebeni prépostság, mint a kercki apátság megszüntetésekor *jogutódként nem valamely más egyházi dignitarius vagy szerzetesi rend, hanem Szeben városa – egy laikusokból álló testület, megszervezett hitközség – jelentkezett.* Elmondottam, hogy e tekintetben a szász hitközségi kialakulás feltűnő hasonlatosságot mutat a székely hitközséggel, talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy a szászok innen vették a mintát. Náluk a „megyebíró”-nak megfelel a világi gondnok (vitricus). A szászok a német faj minuciózításával a XVI. századig egész kis egyházjogot dolgoztak ki a különböző szabályzatok és státutumok útján. Ezekkel a népéletbe is behatolt szokásokkal s azok fenntartásával léptek át a protestantizmusba. Most is rámutatok arra, hogy a szászoknál „községvagyon” rendszere volt, így az egyházi vagyont is a községek, városok tisztviselői kezelték.

1420-ban jöttek először össze Medgyesen az összes szász, dekánságok fejei és papjai közös tanácskozással, abból a célból, hogy megbeszéljék a pápai és királyi szolgáltatások egymás közötti megosztásának keresztülvitelét. A XV. század elejétől

⁴³ Szilágyi Sándor i. m. I. 206. 1.

⁴⁴ Erd. katolicizmus múltja s jelene gyűjteményben. Dicsőszentmárton,

kezdve már a megyesi fődékán alatt egységes szervezetben látjuk összefogva az egész szász papságot. A megyesi fődékánra volt bízva az egyháziakat terhelő szolgáltatások behajtása, talán Medgyes központi fekvésénél fogva. Ezt a szervezetet hosszas húzódozás után az erdélyi püspök is elismerte. Így találta a szászszágot a mohácsi vész és a reformáció, csak egy lökés kellett az elszakadásra. Az egyházi univerzitás mellett megvolt a politikai univerzitás is, e kettőnek tárgyalásai összefolytak s alapul szolgáltak a világiak egyház-autonómiájának kifejlődésére.

Nagyon figyelemreméltó az, hogy a szepességi szászok is külön egyházi közösségbe tömörültek. De ez későbbi, mint az erdélyi szászoké. Ezt a gondolatot Imre király valósította meg 1202-ben.⁴⁵ Az első okirati emlék 1209-ben kelt. Az első prépost Gertrud királyné nevelője, II. Endre ügyvivője, tanácsosa és követe – Adolf – volt.⁴⁶ A prépostság javadalma eddig az esztergomi érsek által élvezett szepesi tized volt; előbb négy kanonoki stallum létesített, mely 1282-ben tízre emelkedett s a XIII. század végén már tizenhatra, később pedig hatra apadt. Zsigmond idejéig meg volt a prépostválasztási jog, mely a nagyszebeni prépostságnál nem divatozott, ugyanis a nagyszebeni prépostot a király nevezte ki. Politikailag e prépostság nem tudott erdélyi társának jelentőségére emelkedni. A 24 szepesi város nem tudta a politikai egységet kivívni. Zsigmond többit közülük Lengyelországnak elzalogosított és csak Mária Terézia alatt kerültek vissza, de azért nem voltak lengyel kormányzat alatt. A szepesi németiséget teljesen magyar gondolkozás hatotta át és a Felvidéknek ez a németiség sajátos karaktert adott, mi a magyar gondolkodással egyezett. Ennek lehetett betudni, hogy midőn ezek a németek a lutheri hitújítást elfogadták, sok magyar és tót is csatlakozott és Felső-Magyarországon teljesen magyar színezetű lutheránus püspökségek keletkeztek, amelyek fenn is maradtak; viszont Erdélyben, ha csatlakoztak is magyarok a lutheri hitújításhoz, a kálvini hitújítás alkalmával elszakadtak tőle, mert az erdélyi szászok nem tudtak izoláltságukban magyar karaktert felvenni. Így lett az erdélyi lutheránus egyház teljesen német színezetűvé és a magyarság közül a lutheránus valláson javarészből csak a Brassóval jogi viszonyban és alárendeltségben levő Hétfalu közön-sége maradt.

I. Mátyás idejében Kolozsvárnak több mint fele még szász volt s meg volt ott is a püspöki tized elleni mozgalom. Mátyást 14bd. február 3-án, midőn Morvaországban Brünnben táboro-

⁴⁵ Wagner Carolue: *Analecta Scepusia sancti et profani*. Kassa, 1778.

⁴⁶ Fejér C. D. III/1,7. 1.

zott, Kolozsvár küldöttei azzal a panasszal keresték fel, hogy a papság őket a terménytizeddel zsarolja, mire Mátyás tiltó rendeletet adott ki, s a tized miatt az ahhoz nem szokott és keresztény földre telepített oláhok is zúgolódtak.⁴⁸

1477-ben I. Mátyás rokona, Geréb László volt az erdélyi püspök. I. Mátyás a kerzci ciszterciákkal elégedetlen volt, az apátságot 1477-ben megszüntette és javait Szebennek adta. A kor jelének vehetjük, hogy a székelyek üldözéséről ismert Báthori István vajda már 1484-ben odáig jutott zsarnokoskodásában, hogy a papság belső ügyei felett is bíraskodni kezdett, mi miatt közte és Geréb László püspök között a rossz viszony annyira kiélesedett, hogy a király az ellen kénytelen volt tiltakozni.⁴⁸ A viszonyok hova-tovább mind rosszabbak lettek 1500-ban a papság azért elégedetlenkedett, mert jövedelme tizedét a török háború költségeire követelték. A letelepített oláhok pedig ismételtelen felzúdultak a tized ellen.⁵⁰

A dézsma, vagy tized alatt értették e korszakban azon termények és állatok tizedrészét, amelyek a törvényben névszerint felsorolva voltak, pld.: bor, búza (tisza és elegy búza), rozs, árpa, tönköly, zab, köles, héjjas, vagy hüvelyes gyümölcsű vetemények (legumina), minők: borsó, paszuly, lenese, bab, gyakorlat szerint: kender, len, méh, törökbúza, továbbá juh, bárány, kecskegida, disznó. (I. Mátyás II. (1464) 24. art, III. (1471) 3. art, 1467 1-10. art, 1468 (pozsonyi) 17. art, 1470 (budai) 18. art, (e három utóbbi Kovachich József Miklós Sylloge. Deer. Com. Inclyte Regni Hungáriáé Pesthini 1818. T. I. 190-210 p., II. Ulászló III. (1498) 51., 52., 54. art, IV. (1500) 29., 30. art, V. (1504) 23. art.) A hüvelyes vetemények kisebb, a többiek nagyobb dézsmáknak hívták. A tizedet Szent István rendelkezéséből (L. II. c. 52.) hajdan a nemesi szabadságokkal bíró katolikus hívek fizették a megyéspüspököknek (Szent István L. II. c. 52., Szent László L. I. c. 33., Kálmán L. I. c. 25., II. Endre 1222., Aranybulla 20. c), ebből a helybeli papnak egy tizenhatod jutott (Szent László L. I. c. 33., II. Ulászló III. Deer. (1498) III. 50. art).⁵¹

A székely katolikus élet és az Actio Catholica.

Történeti adataink közt van egy nagyon érdekes emlék: 1503. szeptember 15-én Miklós erdélyi püspök azokat a székelyföldi egyházi ügyekre és egyházi törvénykezésre vonatkozó

⁴⁷Teleki: „Hunyadiak kora” DXC. okirat.

⁴⁸U. o. IV. k. 88. 1.

⁴⁹Anton. Szereday: id. m. 169. 1.

⁵⁰I. Batthyány: „Leges ecclesiasticae” Albae Carolinae, 1785. III. T. 609, 635. és 643. p.

⁵¹Sebestyén Gergely: Erdély közjogi előadásainak kézirat.

pontokat, melyeket az összes székelység kiküldöttei: gyergyai Lázár András, Nyújtódi Pál és Szerafin, Lacok Mihály, Benedekfi János, jobbágyfalvi Tóth Balázs és Petki László a székelyek régi szokásai alapján összeírva elébeterjesztettek, tettsége idejéig helybenhagyja és pecsétjével megerősítve kiadjad

Észerint a székelyeknek bizonyos egyházi bíraskodásra nézve régi szokásaik voltak. A székely közbirtokosságok az egyházak patrónusai voltak. Az egyház életében szerepet játszottak: a vagyoni, iskola-ügyekben és az egyházi bíraskodásban ott, hol ez a katolikus vallás elveivel nem ellenkezik, a székely világiak aktív részt vettek. Ezekben a papnak segítségére siettek, neki munkatársai és védelmezői voltak. Ennek az eljárásnak eredményét pontokba foglalták és azokat az ordináriusnak bemutatták, ki azokat törvényhozó jogainak fenntartásával helybenhagyta. Ebben élesen körvonalazva látjuk a világiak és az egyháziak együttműködését, mely megfér egymás mellett, sőt kívánatos is. *Ezelőtt 430 évvel megvolt a székelységnél az a gondolat, amit most „actio catholica”-nak hívunk.*

A Székelyföldön (Csíkban) megtaláljuk a XVI-ik század előtt a megválasztott papoknak adott törvényeket, amelyekben a pap javadalma szabályozva van, hasonlóképp a nép kikötései vele szemben. Pl. Három napig ne legyen távol a községtől stb. Ezek azt mutatják, hogy különösen a csíki székely nép össze volt forrva a vallásával. (L. Benkő Károly Csík-Gyergyó-Kászton leírása G-yergyószentmiklósnál.)

A székely népnek a vallásával, annak intézményeivel, iskoláival való összenövéséből, törődéséből merített forrást a protestantizmus egyház-alkotmánya felépítésére. 1512-ben Bakács Tamás, ki a scisma ellen síkra szállott, Rómában elnyerte az esztergomi érsekség primási joghatóságának elismerését s a milkovi püspökséget, a szebeni és brassói dekánóságokat beosztotta az esztergomi főegyházmegyébe, így ezek annak alkatrészeivé váltak, emiatt a szász papok nyílt lázadásban törtek ki.⁵³

A reformáció és Erdély.

Nem feladata ennek a munkának, hogy feleletet adjon arra a kérdésre, hogy mi hozta létre a reformációt? Tudja mindenki, ki történelemmel foglalkozik, hogy a XVI. század elején valamely nagy várakozás ülte meg a lelkeket és a jelennel való elégedetlenség. Felütötte a fejét a szkepszis: vájjon a sok szenvedésnek nem az-e az oka, hogy az egyház elvilágiasodott

⁵² Történelmi tár, 1890. évf. 333. 1. 438. ez. okirat. – Szabó Károly: „Erdélyi Múzeum eredeti oklevelei”, 1232-1540.

⁵³ Engel: „Geschichte stb.” III. B. II. Abteilung, 159. S.

és letért az isteni Megváltó által kijelölt útról, vajjon az isteni Megváltó igaz tana hirdettetik-e? Szóval az emberek hite meg-ingott. Befolyással volt a renaissance is, mely az emberi tudományt visszaterelte a görögök és rómaiak természetszemléletére, tápot adott a szabad gondolkodásra. Ha az emberi elme féktelenkedni kezd, a kezdettel már ott a tragikum is. A XVI. század egyes nagy elméi elvetették azt a dogmát: hogy az isteni kinyilatkoztatás és tan öre az Egyház, s annak magyarázatára csak az Egyház hivatott – szóval megtagadták az Egyház vallástanítási kizárólagosságát. Ehhez csatlakozott a világi elemnek – az államnak – az egyházi hatalom úgynevezett túlkapásaitól való felszabadítása iránti propaganda, mely az általános Egyházzal szemben a nemzeti elem ki domborítására irányult. Mindezek teremtették meg a reformáció iránti vágyat. Ezek voltak Luther és társainak a talaja. A reformáció oly óriási forradalmat és megrázkódtatást vont maga után, hogy az összeomlástól az Egyházat csak az Isten mentette meg. Ez a megrázkódtatás, ez a forrongás tart ma is. Az emberi lélek alaptermészeténél fogva repes Isten felé. Ebben a vonzásban nőnek, erősödnek szárnyai. Az emberi elme sohase fogadta el, hogy ember hitet, vallást adhat. Hitte mindig az isteni kinyilatkoztatást s nem szűnik meg keresni Isten kijelentését. A reformáció kezdetétől fogva az új vallások százai állottak elő, több, mint azelőtt. Ez annak jele, hogy az emberi lélek kívánalma a reformált vallások által még nincs kielégítve és még mind keresi a szerinte jobbat. Ebben a múltban sem akadályozták meg az ú. n. innovációs törvények. Minden keresztény Krisztus követőjének vallja magát. Esménye Krisztus! Hiszi azt, hogy vallását az Isten lelke vezérli, hiszi a Mindenek Alkotóját, az örök Szeretet kútforrását. Ezeket az ember lelkéből kiirtani nem lehet. Futhatja ezek körül évszázakig a maga pályáját, ezek az eszmék egységesítenek és maga az Isten ad felvilágosítást, hogy hol található meg a kinyilatkoztatás. Nem szenved kétséget, hogy a hitújítók szembeszálltak az Egyház tekintélyével s rövidesen milliók csatlakoztak hozzájuk, s az újított tan szintén nem ismer állami és nemzeti határokat, nem lokalizálódott egy területre.

A német nép vallásos volt, mégis elhitte Luthernek, az augustinus szerzetesnek, hogy visszavezeti Krisztus igazi tanához. Lehet, hogy szerepet játszott az, hogy a reformációval a latin szó helyett csak németet hallott. A német individualizmus az Egyházban is megnyilatkozhatott. Németország protestáns németjeit csakhamar követték Magyarország és Erdély németjei is. A Németországban tanuló magyar ifjúság és az ott járó magyarországi német kereskedők hozták be Wittenbergából a protestáns gondolatot, amelyet egy-két évtized múlva követett Calvin tana, később pedig az unitarizmus.

A reformáció előtt Magyarország történeti háttére sötét. A pusztulás és bomlás alapszínezete uralkodik. A mohácsi vész után egyre folyik változó sikerrel a küzdelem I. Ferdinánd és Szapolyai, majd Izabella közt. Ez alatt egyre jobban terjeszkedik és az egész országot elnyeléssel fenyegeti a tertius gaudens – a török. Ebben a kétségbeejtő helyzetben mintha teljesen kivesztek volna a hazafiúi erények, helyettük mérhetetlen önzés uralkodik, mely a köz romlását kizsákmányolja a maga javára. Vagyoni és hatalmi érdekek szerint választanak és változtatnak pártot a főurak és főpapok. S az emberi kapzsiságot használják fel az ellenkirályok is, hogy befolyásos egyéneket a maguk pártjára hódítsanak és lekössenek. Mindez elsősorban az egyházi vagyon rovására megy. Hatalmaskodó urak mindenfelé pusztítják és foglalgatják az egyház birtokait és jövedelmeit. Ezekhez nyúlnak az uralkodók is, hogy híveik hívágyát csillapítsák. Néhány püspökség területe behódol a töröknek, a többit saját fiai fosztják ki. Az egyház fegyelme, a hitélet pusztulóban van. Nem csoda, hiszen a püspöki székek vagy üresek, vagy részben világiak kezében vannak. (Pl. Nagyváradon Cibak Imre). Erdélyben Statiliopüspöknek az időt diplomáciai utazásokkal kell töltenie. Egyideig Váradi érsek egyetlen felszentelt püspök egész Magyarországon. Ily körülmények közt könnyen terjed és erősödik a Németországból behozott új vallás. Már nemcsak a németajkú városokban és erdélyi szászok között, hanem egyebütt is. A katolikus egyház súlyosan érzi a létét fenyegető veszedelmet, de nem tud kellően gátat vetni a reformáció terjedésének, melybe sokféle, gyakran legalacsonyabb érdek is, belejátszik. Laza erkölcsű papok szívesen menekülnek a katolikus egyház feszélyező kötelékeiből s bizonyára nem véletlen, hogy a világiak közül azok a legbuzgóbb terjesztői az új vallásnak, kik az egyházi javak elfoglalásában szintén előljártak. E sötét korszak Erdélyben úgyszólván Fráter György meggyilkolásával végződik, hogy helyet adjon Castaldo zsoldosai kegyetlenségének s majd 1556-ban a katolikus javak szekularizációjának, Bornemissza püspök, a káptalan és a katolikus papok elűzésének.

Reformáció a szászoknál.

A reformációt már 1520. körül egyes szász kereskedők hozták be Németországból. A reformáció Honterus nevéhez fűződik, aki a szászokra nézve Erdélyben teljesen egyenlő jelentőségű Lutherrel és Melanchtonnal. Kitűnően képzett humanista, aki külföldről magával hozta a könyvnyomtatás ismeretét, iskolakönyveket s reformiratókat tett közzé. Előbb a svájci reformáció volt rá hatással, mégis később a német reformációhoz hajlott.

Szebenbe már 1519-ben behatoltak a lutheri iratok és 1525-ben a szebeni káptalan panaszt tett hitehagyott eretnokség miatt. De ugyanezen évben a szász nemzeti univerzitás akként határozott, hogy senkinek sem szabad telket vagy szántóföldet hagyni lelkiüdvéért az egyházra vagy klastromra, s ha mégis így végrendelkeznek, az a telek vagy szántóföld az örökösre, ezek nem létében a községre szálljon. A szászok az állami törvényeket nem vették komolyan, mert II. Lajos udvara, Mária királyné és Brandenburgi György, a király nevelője már Luther követői voltak és Luther Mária királynénak II. Lajos halála hírére condoleált is. A magyarok eleinte húzódoztak a lutheri reformációtól, mert azt német vallásnak tartották és ellenszenvvel viseltettek II. Lajos német udvarával szemben. De azért sok magyar s erdélyi fiatal ember is magával hozta ezeket a reformeszméket Németországból. Bár a pápa volt az egyedüli, aki a mohácsi vész előtti napokban Magyarországnak némi segítséget adott, de egyes protestáns történetíró megállapítása szerint érzékenyen érintette a magyar népet, hogy ez a segély kis méretű volt és a pápa nem foglalt állást I. Ferenc francia király török szövetsége ellen. Mint írják, ez is egyik oka volt annak, hogy a magyarság javarészában a katolikus egyházhoz „ való ragaszkodás meggyengült. Erdélyre nézve döntő volt az, i hogy Szapolyai Jánost a pápa kiközösítette (1528-1532), mi miatt János király a reformációnak szabad folyást engedett. Szapolyai a szászokra levén utalva, belátta, hogy az evangélikusokat nem teheti ellenségévé.

A reformáció további munkája az volt, hogy Honterus közrebocsátotta a „Reformations-Büehlein”-t (1543-1547), miről Luther a szebeni polgármesternek ezt írta: „mindent, mit kérdezesz, jobban megtalálod a könyvecskében, minthogy én azt megírhatnám, nagyon tetszik nekem, nagy tanultsággal, tisztasággal és hűséggel van írva”. 1544-ben a szász nemzeti egyház elhatározta, hogy a városok, amelyek csaknem mind bevették az Isten ígését, egy és ugyanazon egyházszolgálatot vezessenek be, akik még az Isten ígését nem vették volna be, intessenek meg, hogy másokkal együtt hívják Istent segítségül, hogy ők is hasonlóképp közelítsenek. 1550-ben azt határozták, hogy a reformáció mindenütt Honterus könyve szerint történjék, hogy mint az erdélyi németek egyházrendtartása s az új egyház alapja legyen. A befejezés az volt, hogy 1553-ban Wiener Pált első evangélikus püspökké választották. A káptalanok képviselői már 1545-ben a medgyesi gyűlésen magukat mint egy valóságos és test tagjainak jelentették ki.

A reformáció a magyaroknál és székelyeknél.

Az 1545. április 24.-ére Tordára összehívott országgyűlés már szükségét látta annak, hogy a további vallásújítást *tilal-mazza*. A reformáció, mely akkor már a szász földön befejezettnek volt mondható, a magyar földön is nagy hódításokat tett. Ilyen körülmények közt nyílt ellentállást tanúsítani az új vallással szemben nem volt tanácsos; legalább a továbbterjedését akarták tehát megakadályozni s a társadalmi békét biztosítani, ezért elhatározták, hogy jövőre senki se merjen újítást tenni, magaviseletével vagy életével a városokon kívül másokat megbotránkoztatni s a barátokat vagy más egyházi férfiakat vallásos kötelességük teljesítésében háborgatni vagy akadályozni. Hogy példát statuáljon az országgyűlés, a három Barcsayt, kik egy fészületet a vízbe dobtak, vizsgálat alá helyezte. Amint Szilágyi Sándor megjegyzi, ez az első ismert szabadabb vallásügyi törvény a magyar földön, mely ha városokra is szorítkozik engedményével s meg is akarta állítani az újítást, de a status quo fenntartásának elrendelésével már elismeri a protestantizmus létjogát. Tényleges eredményt azonban a gyakorlatban nem ért el.⁵⁴ *Az 1548. évi tordai országgyűlés ismét megtiltotta az újítást, mert az erdői zsinat útján a Partiumban elismert kálvinizmus Keltái kolozsvári nyomdája útján terjesztett és eltiltatott, hogy a hitszónokok székhelyeikről másfelé is menjenek prédikálni.*⁵⁵ Az 1550. június 22-én tartott tordai országgyűlésen a rendek megengedték *az evangélikus vallás gyakorlatát*, amihez a helyzet súlya alatt Fráter György is hozzájárult. Ez a törvény kimondotta; „*ki ki az Istentől neki adott hitben megmaradjon és egyik vallás a másiktól semmi ürügy alatt ne zavartassék*”.⁵⁶ *Ezzel Erdély megelőzte Németországot* – a reformáció szülőföldjét – a protestantizmus, recepciójában, mivel az előbbi határozat a passai egyezmény előtt két s az augsburgi béke előtt öt évvel keletkezett. Az 1572. évi zsinat Erdélyre az augsburgi hitvallást fogadta el s Báthori István ezt erősítette meg az „*in dem Christo*” egyesült szász nép egyházának. Mint Fr. Teutsch megjegyzi: kezét kézben a reformációval ment az iskolák újjászervezése és javítása s az élet újjászületése az újonnan szerzett keresztényi alapon.⁵⁷

Mint már jeleztük, a magyarok közé is behatolt a reformáció. Előkelő nemesek (Török, Drágfi) óhajtották. Dévai Mátyás – a magyar Luther – járt elől. Drágfi védelme alatt 1545-ben megtartott az erdői zsinat, hol elfogadták az augsburgi

⁵⁴ Erdélyi országgyűlési emlékek (ezután E. O. E. jelzés) I. 197. 1.

⁵⁵ U. o. I. 208. 1.

⁵⁶ Pokoli József: Erdélyi ref. egyház története, Budapest, 1904. I. 72. s köv. E. O. E. I. 259.

⁵⁷ Fr. Teutsch id. m. 7. 1.

hitvallást, épp így az óvári 1554. évi és a második erdődi zsinat 1555. évi határozataival, amelyek által új egyházi rendtartás hozott. Hatalmasan támogatta a reformációt Helth Gáspár (Heltai, Heltner-Heltau = Nagydisznódról elnevezve –), ki erdélyi szász volt és az akkor még félig szász Kolozsvárt volt plébános, előbb Wittembergben tanult (1543-ban anyakönyvezve), Kolozsvárt nyomdát állított fel, mely nemcsak a magyar irodalom szolgálatában állott, hanem mindenekelőtt a reformációt szolgálta. 1550-ben kiadta Luther katekizmusát magyarul, a következő évben németül tette közzé, 1553-ban kiadta a Nagy-katekizmust magyarul, sőt más sok evangélikus iratot tett közzé, 1551-től 1565-ig kiadta a Biblia nagy részét 5 kötetben, amelynek fordításában Gyulai István prédikátor és Vízaknai kolozsvári rektor segédkeztek. Az általa kiadott, Molnár rektor által írt latin grammatika csaknem 300 évig volt használatban az erdélyi iskolákban. Heltai további élete visszatükröztette a reformációnak Kolozsvárt és az ország egy részében való életét. 1556-ban papi tisztét letette, szemmel láthatólag a svájci és lutheri reformáltak úrvacsora-vitája miatt, majd a kálvini reformációra tért, végül unitárius lett.

A református és az unitárius tanok az ágostai mellett a székelyeknél s a magyarok egy részénél terjedtek el. A helvét hitvallást Kálmáncsehi készítette elő. A vallási disputációk Tordán, Kolozsvárt, Medgyesen nem vezettek célhoz (1558-1561.). A szász papok egy része is hajlott Kálvin tanaihoz s több zsinaton át folyt a harc; végül a kálvini reformáció követői az enyedi zsinaton elszakadtak és külön püspököt választottak.

1551-1556-ban I. Ferdinánd uralma a reformáció terjedését megállítani nem tudta. 1556-ban az erdélyi rendek visszahozták Izabellát és János Zsigmondot. Bornemissza katolikus püspöknek, mivel behódolni nem akart, Erdélyt el kellett hagynia. Az erdélyi rendek elhatározták *az egyházi javak szekularizációját, a püspöki javaknak a fejedelem eltartására való fordítását*, a kolostoroknak iskolákká való alakítását. Az 1557. június 1-ére Tordára összehívott egyetemes gyűlés nevezetes határozatokat hozott a vallás ügyében. A kálvinizmus egyre terjedt, pártfogója Petrovics – János Zsigmond gyámja –, terjesztője a híres Kálmáncsehi Sánta Márton; Luther követőivel heves vitákat provokáltak s nagy zsinatra készültek. A szászok, mint láttuk, már az országgyűlést megelőzően végleg szervezkedtek, superintendenst választottak s a wittembergi szabályokat magukra nézve kötelezőknek kijelentették. A katolikusok is megmozdultak; az országgyűlésen a kálvinizmusra is kiterjesztették a vallásszabadság elvét és kimondotta *az országgyűlés, hogy mindenki követheti azt a hitet, amelyet akar, a régi vagy új szertartásokkal, csakhogy az új hit követői ne bántalmazzák a régi hit követőit*. Ez volt az a híres tordai ha-

tározat, mely a létező vallások egyenjogúságát leelőször iktatta törvénybe. *1564. június 4-én a tordai országgyűlés kimondta, hogy mind a Luther, mind a Kálvin követői teljes vallásszabadságot élveznek*, de úgy, hogy egyik felekezet papja se erőszakolhassa hitét egyháza közönségére, ha az vele ellenkező értelemben vall, ellenkezőleg minden egyház (község) a saját hitén való papot tarthat, *ezzel a vallásszabadság kifejezetten a reformátusokra is kiterjesztetett s az új confessió recipiáltatott.*⁵⁸ Dávid Ferenc püspökké választott és az újonnan alakult egyház a Heidelbergi Kátét fogadta el irányadóul.

Unitáriusok.

Blandrata György János Zsigmond belső embere és orvosa antitrinitárius volt; ezen tanok elterjesztésével csak később kezdett intenzív módon buzgólkodni. Ezen időben volt János Zsigmond udvarában Gromó Alajos, ki Blandratát a hugenotta szekta fejének és Csáky Mihályt a lutheránus szekta vezérének nevezi. Már 1568-ban a január 6-ára Tordára összehívott országgyűlésen foglalkoznak a rendek az unitárius vallás terjedésével. Dávid Ferenc eltért a református vallástól és Blandrata támogatta; egyelőre nem lépett ki a református egyházból, de a szónoklat szabadságának védelme alatt támadta beszédeiben a Szentháromság tanát. 1566. február és május között nagy hitvitát tartottak, 1567-ben már nyomdájuk volt. Melius erősen dolgozott az új hit terjedése ellen. Az országgyűlés szükségét érezte annak, hogy a hithirdetés szabadságát megvédelmezze. Ezért alapul véve a korábbi vonatkozó végzéseket, elrendelte, hogy a hitszónokok az evangéliumot saját értelmük szerint, szabadon hirdethessék, minden helység olyan szónokot tartson, amilyen neki tetszik, a superintendensek pedig a hitszónok üldözésétől eltiltattak, senkit tanításáért papi állásától meg nem foszthatnak, mert „a hit Isten ajándéka, ez hallásból léssen, mely hallás Istennek igéje által vagyon”. Ezzel a határozattal az unitáriusok vallásszabadsága még nem mondatott ki, de a protestáns papoknak jog adatott az unitárius tanok hirdetésére.⁵⁹ Ekkor már János Zsigmondnak unitáriussá megnyerése befejezett tény volt. 1571. január 6-án, mint-hogy az unitárius vallásnak sikerült a fejedelmen kívül az ország leelőkelőbb főurait is megnyerni, az országgyűlés törvénybe iktatta az unitarizmus szabad vallásgyakorlatát, ki-mondván: „*az egy Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék s a confessióért senki meg ne bántassék.*”⁶⁰

⁵⁸ E. O. E. II. 171. Vészeli Károly „Erdélyi egyháztörténelmi adatok”. Kolozsvár, 1860. I. 174. 1.

⁵⁹ E. O. E. II. 269., 273., 343. 1.

⁶⁰ Vészeli i. m. I. 181. 1.

Négy államvallás.

Ezek szerint Erdélyben négy államvallás nyert létjogosultságot egymás mellett, amelyeket egymással szemben államtörvény biztosított ugyan, de közöttük harc volt és voltaképpen nem a törvényesség, hanem a ténylegesség határozott.

Báthori István trónraléptekor a legnagyobb vallásalakulat volt a lutheránus, mely magában foglalta az egész szászországot s a magyarság kis részét; azután jött az unitárius, majd a helvét hitvallású, s a négy bevett vallásból legkisebb volt a katolikus; a túrt lakók közt voltak a görögkeletiek és a zsidók. A lutheránizmus a politikai élet súlya alatt a kiskorú János Zsigmond kormányának a szászokra utaltsága következtében, a reformátusok és unitáriusok a fejedelem kifejezett akaratára nyertek elismerést, de az országgyűléseken a katolikusok is megmozdultak, az ő jogaik fenntartása az 1557. évi tordai országgyűlésen megtörtént, noha 1556-ban püspökük, mint akkor lázadó, nem hódolván be János Zsigmondnak, Erdélyt elhagyni kényszerült, a püspöki, káptalani, szerzetesi javak elvették és a katolikusok az egyházfőtől megfosztattak, igazgatás nélkül maradtak.

A szászoknál a vallásváltozás egyelőre csak bizonyos liturgikus változásokat hozott magával, de úgy, hogy a laikusok a változást észre se vették, a világiak az egyházkormányzatban csak az addigi befolyásukat tartották meg. A református és unitárius vallás a magyar megyékben a fő- és köznemesek – vagyis a patronusok – égisze alatt alakult meg; csak úgy, mint ahogy a katolikus egyház alatt volt, a hívők serege gyülekezetté lett az egyes helyeken, de határozott kialakulást nem nyert; így történt a Székelyföldön is, minden maradt, ahogy volt; a világi befolyás nem lett intenzívebb. Ez a korszak nem a szervezet megteremtésének, hanem a harcoknak és a hitvitáknak a korszaka volt. De mindhárom protestáns felekezet ki-mondotta 1543-tól kezdve a püspök szükségességét és mindhárom egyházi hierarchiával – püspök, senior s lelkipásztorokkal – alakult meg. A tordai 1563. évi, az enyedi 1564, a tordai 1566. s az ugyanez évi gyulaféhvári és marosvásárhelyi zsinatok szerint nemcsak a lelkipásztorok az egyházak fejei, hanem a seniorok és superintendensek is. Ez utóbbiak azért, hogy elnökei legyenek a lelkipásztorok gyűlésének, jelesen a seniorok, hogy egyházmegyéjüket megvizsgálják s a zsinaton jelentést tegyenek; a superintended pedig mindent a seniorok beleegyezésével tegyen, magántetszéséből ne próbáljon semmit; zsinatot egy- vagy kétszer tartsanak, ezt előzze meg vizsgálat s a vádlottakat hibáik minőségéhez s nagyságához képest büntes-sék meg. A seniorok a zsinatra való meghívás tisztét a superintendens s több senior tudta nélkül ne bitorolják, csak azokat kormányozzák, kik seniorságuk alatt vannak. A lelkipásztorok

pedig semmi állást ne vállaljanak az egyházakban, sem pedig el ne hagyják az egyházukat a senior tudta nélkül.

A protestáns egyházakban voltak esperesek, tanítók, vének, diakónusok. A református egyház védelmére a főurak voltak, kik az egyházat minden támadás ellen védték. Az egyházigazgatás élén a püspök volt, ki hivatalát választás útján nyerte; a püspökök nem autokrata hatalmak voltak, hanem olyanok, akiknek a többi lelkipásztor tudtával és akaratával kell eljárni. Ebben a korszakban a világiak iurisdictionális jogkörének szabályozását nem találjuk.⁶¹

Mielőtt ezt a korszakot lezárnék, még azt kell megjegyeznünk, hogy 1566-ban azok a katolikus papok és szerzetesek, akik nem tértek protestáns vallásra, nemkülönben a nagyváradi káptalan tagjai száműzettek és az akkor Erdélyben levő sok szerzetes közül csak a csíksomlyói ferencrendi szerzetesek hagyattak meg és a hiteles helyek is világiakkal foglaltak el.

Megalkottatott ugyan 1557-ben a létező vallások egyenjóságára, de a katolikusokkal szemben ez csak elvileg létezett, hisz a katolikus egyház javak szekularizációja és a püspök eltávolítása után hozatott s alig 10 év múlva a katolikusok papjaiktól is megfosztattak és közben templomaik lefoglaltattak, azokból a képek és oltárok kidobattak. A főhatalom ekkor protestáns kézben volt, a protestantizmus csak a katholicizmus romjain, a katolikus hívők áttérésével, ezzel kapcsolatban a katolikus templomok és javadalmak elvételével erősödhetett meg. Ez nem menti, de érthetővé teszi az autonomikus étellel és vallásszabadsággal össze nem egyeztethető ezt a tényt, mely másfél század után újból megismétlődött és akkor a protestánsok feljajdulását és méltatlankodását vona maga után. A református vallás Erdély magyar területén a földesurak védelme alatt keletkezett, fejlődött; a rendi étellel összekapcsolódott. Néhány előkelő nemes azonban nem tért a protestáns hitre, hanem a katolikus kisebbség védője lett. A Székelyföldön, mivel a székelység homogén volt, mindhárom magyar egyháznak valódi autonóm egyházközségi élete volt.

E helyen meg kell említenünk azt, hogy 1556-ban a kolozsmonostori bencés apátságot a gyulafehérvári káptalannal együtt, mint hiteles helyeket, világiak vették át. Az almási és gyerőmonostori bencés kolostorok már előbb megszűntek Erdélyben; dominikánusok voltak Kolozsvárt és Gyulafehérvárt, Alvincen, Szebenben, Segesvárt, Székely udvarhelyt; Ágoston-rendűek Tordán, Deésen; pálosok Szentmihálykövén, Marosszentkirályon; ferencesek Marosvásárhelyt, Csíksomlyón, Székelyudvarhelyt, Besztercén stb.

⁶¹ Bartók György: A ref. egyház presbiteriális szervezete, Kolozsvár, 1904. 81-97. 1.

A szerzetesrendek elvonulásával megszűntek az általuk fenntartott iskolai intézmények is, hasonlóképp a püspöki és káptalani iskolák. E korszakban a nép tanítását a községekben a pap és a kántor végezték. A reformációval legtöbb esetben a községek egészben tértek át, sőt papjaikkal együtt, az ilyen községekben a népoktatás helyzete nem változott. Ahol a községek pap nélkül maradtak, az új vallásoknak kellett papról gondoskodni; feladatuk volt tehát nekik is lehetővé tenni a papok utánpótlását. A katolicizmushoz hű maradtak számára elveszett az elemi meghaladó oktatás, ezt esetleg külföldön kellett megszerezniük. Megszűnván a papnövelde, szintén csak külföldről kaphattak papokat, vagy fiaikat külföldi papnöveldebe kellett küldeniük; ez volt a helyzet az új vallásokra nézve is, csak később keletkeztek református és unitárius papnöveldek. A szászoknál lényegesebb változás nem történt, máról holnapra megtörtént az átváltozás s a németességgel való összekötetésük következtében gyorsan kaptak képzett lutheránus papokat s ők nem érezték a népnevelést meghaladó felső oktatásban sem a nehézségeket, míg ez a székelységnél és a magyarságnál válságot idézett elő. A katolikusoknak e célra csak a csíksomlyói ferencendi zárdá maradt meg.

A papi javak, a fejérvári püspökség, káptalan, kolozsmonostori konvent klastromok, zárdák javai, épületei, az egyházi tized szekularizáltattak s jövedelmeik az állami költségvetés céljaira fordítottak és szolgálták a protestáns vallás elterjesztésének céljait is.⁶²

A felsőbb oktatás érdekében mindössze csak annyi történt, hogy az 1557. február és júniusi országgyűlés Marosvásárhelyt és Kolozsvárt. Nagyváradon egy-egy kolostort tanodává alakítottatott át. Az 1566. évi májusi országgyűlés 18. articulusa azt rendelte, hogy a vásárhelyi iskolák részére a Székelyföldön felgyűlni szokott dézsma-jövedelemből 250 forint fizetessék ki. Az unitáriusok 1567-ben Fejérvárt iskolát állítottak fel, amely mellett Hofhalter nyomdát is létesített, de úgy az iskolát, mint a nyomdát 1572-ben a reformátusok elvették.⁸³ Ez iskolákból azonban hiányzott a megfelelő személyzet, ez teszi érthetővé azt, hogy alig egy évtized múlva Erdély rendjei a jezsuiták behozatalába beleegyeztek.

Az oláhok vallása.

Az előbb említett vallások a három nemzet vallásai voltak – államvallások. – Ez nem jelentette a más vallások üldözését, melyeknek szabadsága nem változott.

⁶² Bethlen Farkas: id. m. I. k. 243., 245. 1.; Szegedi: Synopsis 363. 1.

⁶³ Gál János: „Az erdélyi diaeták végzéseinek foglalata”, Kolozsvár, 1838. I-III. k. II. 23. 1. (Ezutáni idézésben „Gál L”.)

Az oláhok vallása – a görögkeleti vallás – 1263-ban említetik először Belényesen. A milkovi püspökség területén lévő oláhokról – szakadárokról – szóló pápai megemlékezést (1234) már említettük. I. Lajos alatt már több görögkeleti vallású oláh volt Magyarországon. Ugyanis I. Lajos elrendelte, hogy csak katolikus lehet kenéz, ezt a rendelkezést Zsigmond is fenntartotta. Ennek azonban Mármarosban nem engedelmességek. Erre világot vet Antonius konstantinápolyi pátriárcha azon kiváltságlevele, melyet II. Ulászló 1494-ben erősített meg. Eszerint Balitza vajda és testvére, Drágos mester Mármarosban Szent Mihály tiszteletére egy monostort alapított s azt közvetlenül a pátriárcha felügyelete alá helyezte. A pátriárcha ennek következtében Pachoniust a kolostor igumenjévé tette s egyúttal a kolostorhoz tartozó azon hívek exarchájává, kik Szilágyban, Erdődön, Ugocsában, Ungban, Beregben, Csicsón, Bálványoson és Bisztrán laktak. Ha Pachonius meghal, Balitzának és Drágos mesternek joguk van a barátokkal egyetértve új igument választani, kit szintén mint patriarchális igument tartoznak tisztelni.

Ebből az 1491-ben kelt patriarchális oklevélből nyilvánvaló, hogy: *Magyarországon a görögkeleti hierarchiának jegecesedési központjai az egyes görögkeleti kolostorokban voltak.* Hatalmasabb vajdák és kenézek kolostorokat alapítottak, amelyekben az oláh vajdaságokból jött kalugerek laktak, kiknek igumenjét – mint legtudósabb, legtekintélyesebb egyéniséget – az összes környékbeli oláh papok, kalugerek, lelki dolgokban főnöküknek tekintettek. Annál is inkább, mert a monostoroknak többnyire Konstantinápolyban kieszközölt alapítóleveleik voltak, melyekben a pátriárcha az igumennek a zárda környékébe eső görögkeleti hívek és papok felett iurisdictionális hatalmat adott. Ilyen igumen volt később Kristóf, a felsődiódi monostor főnöke is, kit Izabella királyné mint a görög nyelvben igen jártas embert a környékbeli oláhok püspökévé tesz, felhatalmazván őt a püspöki jövedelmek szedésére s megparancsolja a kalugereknek, hogy őt püspöküknek ismerjék el.⁶⁴

Ez magyarázza meg, hogy a XV-ik század közepétől kezdve itt-ott találkozunk egy-egy oláh vladika nevével, *akiket a román történetírók megtesznek „a gyulafehérvári metropolita suffragan” püspökeinek (Cipáriu).* Siaguna azt állítja, hogy az ismeretes legrégebbi gyulafehérvári metropolita az a Joanikie (Jovanichik) volt, kiről Mátyás király 1475. évi oklevelében tettik említés, amelyben kérésére a mármarosi papokat felmenti az adózás alól. Jovanichik ebben az oklevélben midőn fehérvári metropolitának van nevezve, vezette a román történetírókat arra, hogy Gyulafehérvárt Nándorfehérvárral összecserél-

⁶⁴ Jos. Bonkó: Milkovia, II. 359. 1.

jék (mind a kettő Belgrád). Ez oklevél kiadója íráshibát vitat.⁶⁵ Szerinte a XV-ik században nem volt Nándorfehérváron metropolita, s a mármaroszi román klérus nem volt a szerb hierarchia alá rendelve. Ez az érvelés alaptalan, mert ekkor Belgrád (Nándorfehérvár) Magyarországhoz tartozott és Mármarosnak nem volt külföld. Hat évvel előbb, 1469-ben Makarius galíciai püspök gyakorolt fennhatóságot és az oláh püspököktől illetéket szedett, amint az Pongrácz János erdélyi vajda egyik iratából kitűnik.

A XVI-ik század végén az oláhoknak igazi főpapjuk Magyarországon nem volt. Annál kevésbé érsekük. Egyházi tekintetben idegen főpapok alá tartoztak. Egy okirat van, mely a gyulafehérvári görögkeleti metropolitáról beszél, mely II. Ulászló említett okiratát megerősíti. De ennek csak átiratát ismerjük, melyet P. Georgius Begas Pataki görögkatholikus püspök mellé rendelt teológus kérésére adott ki.

Báthori Zsigmondnak Mihály vajdával 1595. május 25-én kelt szerződése szerint az erdélyi oláh egyházak a tircovesti érsek fennhatósága alatt voltak. A „Pravila bisericesca” felsorolván az ungrovalachiai (Havasalföld) metropolitának jogait és kötelezettségeit, jogai közé sorolja az erdélyi püspök felszentelését is.

Crysanthus jeruzsálemi pátriárcha „Syntagmation” című könyve szerint az erdélyi vladika Ungrovalachia metropoliájához tartozik, mint exarchatusi joggal bíró metropoliához. József erdélyi vladikát 1680-ban Theodozius havasalföldi metropolita szentelte fel és esküjében ünnepélyesen ígérte: „Mindenen követni fogom és meghajlok az én szent gazdám és egész Ungrovalachia felett uralkodó Ohicu Theodozius jó tanításai előtt... és fogadom azt is, hogy azokat a határozatokat, amelyeket Ungrovalachiának a széke hozott, változatlanul meg fogom őrizni eparchiámban.”⁶⁸

Így az erdélyi görögkeleti püspökség a XVI. és XVII. században, mikor közjogilag úgyszólván a protestáns fejedelmek alatt meg volt erősödve, a havasalföldi érsekség alatt állott. A görögkeleti hierarchia a XV. században csak csíráiból bontakozott ki. A XVI. században a reformáció befolyása alatt alakult meg. 1556-ig oláh püspökről szó sincs. 1566-ban említik, hogy a református hitre tért oláhoknak György a püspökök.

A XIII. és XIV. században Bejött Oláhok az ochridai érsekhez, a XV. századtól pedig a konstantinápolyi érsekhez tartoztak a XVII. századig. Leginkább kalugerek voltak a főesperességet és püspökséget gyakorló papjaik. Az egyházközségi

⁶⁵ Mármaroszi diplomák a XIV. és XV. sz.-ból. Mármarosszigot, 1910, 537. s köv. 1. – Jancsó Benedek: Hazai gör. kel. metropolia története. Századok, 1901. évf., 609. s köv. 1. Makarius 613. lapon.

⁶⁶ U. o. 614. 1.

lelkészek pedig épúgy szántóvetők voltak, mint híveik e korszakban.

A görög-keleti egyházra és világnézetére e korszakban befolyással voltak a bogumilizmus, hussitizmus és a reformáció s némiképp a katolicizmus is. A görög-keleti vallás hívei voltak a közelrokon oláh és ruthén ethnikumú népek. E barangoló népek a Kárpátok lejtőjén éltek a XV. század végén. Kisebb csoportokban húzódtak be, magukkal hozván keleti vallású, kulturálatlan papjaikat. Egy házilag őket senki se szervezte. Az uralkodók e tekintetben velük nem törődtek. A keleti egyház pedig magától szervezkedni nem tudott. Nem ismerte a munkamegosztást, ami a nyugati egyháznak viláгурalmat szerzett. Nem tanított, nem nevelt, fegyelmet nem gyakorolt, tizedet nem szedett, híveit nem is tartotta számon, tanult papságot nem nevelt, de a merev szertartási formákat megtartván, a babona külön magánvallássá fejlődött kebelében. Papjai családos emberek voltak rendes jövedelem nélkül. Emiatt a babonákat kamatoztatták, a népet mindenféle címen nyúzták, épúgy mint őket a püspökeik. Az egész egyházszervezet a simonián épült fel. Ez az elem Erdélybe későn került, amidőn Erdélyben a kultúréletre már alkalmas terület el volt foglalva, ezért erdőkben húzódott meg s csak a XV. és XVI. században húzódott le a háborúban kipusztult százság és magyarság helyére, s kezdett földművelő lenni. Közte és a régi lakosok közt óriási kultúrkülönbség volt, mely még ma sem enyészett el, s őket épp a vallás zárta el a civilizációtól. A bogumil hit csak a babonát növelte. A hussiták hatása csak szociális mozgalmakat okozott. A reformáció se eszmei tartalmával győzött, s abból is végeredményben az egyházszervezeti újításokon kívül csak az anyanyelv egyházi használatát fogadták el. Ezt is csak fejedelmi parancsra és országos nyomásra.

A szász-térítés sikertelen maradt. A kálvinista magyarok nagyobb eredményt értek el. A Karánsebes, Lúgos, Hát-szeg és Fogaras-vidéki kiváltságos oláh – az ú. n. bojerség – mint katona világlátott, iskolázott, magyar kulturális hatás alatt élő elem volt, így az új hitnek megnyerhető. Lehet, hogy ez az elem előbb már katholizált is. A térítés már e korszakban oly eredményes volt, hogy a saját kebelükből kikerült műveit kálvinista papság vezetése alatt külön egyházközségekben szervezkedtek és számukra még Coresi-vel 1564-ben kiadatja Haportoni Forró Miklós a „Molitefnik”-et, mely homiliárium és agenda volt és Heltaiból fordították le, amint ezt a Todorescu-törödék igazolja.⁶⁷

⁶⁷ Stripszky Híador és dr. Alexics György: Szegedi Gergely énekes könyve – VI. századbeli román fordításban, protestáns hatások a hazai románságra. Budapest, 1901. Gagyí Jenő ismertetése. Századok, 1912. évf., 220. 1.

Zsidók.

A zsidókról csak annyit tudunk, hogy ebben a korban Gyulafehérvárt vetették meg a lábukat. Innen mentek Erdély főbb helyeire vásárokra: Brassó, Szeben és Szászsebesre. Ők közvetítettek a török birodalom felé. Összeütközésben voltak a brassói és szebeni görög kompániakkal. Fehérvárt önálló zsidó kompánia volt, külön zsidó bíróval. Vallásgyakorlatuk szabad volt.⁶⁸

9. §. Az erdélyi fejedelemség kialakulása.

Erdély a honfoglalástól kezdve mint „Erdöntúli terület” Magyarországtól eltérő, külön, sajátos életet élt. Szent István szorosabban kapcsolta a királyi hatalomhoz, de mégis külön, autonom volt Erdély élete; bár Erdély rendjei meghívták az anyaország gyűléseire, de mégis felmerült annak szüksége, mint láttuk, hogy Erdély külön autonom gyűléseket tartson. Ha a vajdai kongregációk igazságszolgáltatási, közigazgatási gyűlések is voltak, de mégis egybekapcsolták Erdély három nemzetét s eltértek az anyaországtól, minek következtében külön erdélyi helyhatósági jog fejlődött ki; Erdélynek olyan lehetett a helyzete az anyaországgal szemben, mint 1868. után Horvát-Szlavonországnak. Erdélynek ezenfelül megvolt még az a különlegessége, hogy nem csak mint Erdély volt autonom, hanem benne külön autonom testület volt a három nemzet, és a három nemzetet más és más szervek kapcsolták be a központi királyi hatalomhoz és Erdélyben úgyszólván visszaélésnek tekintették, főleg a szászok, – ha ez a három összekötő szerv, vagy közülök kettő is egy kézbe került s midőn a vajdai hatalommal egyesült a székely, ezenfelül a szász ispánság, ekkor volt az erdélyi vajda leginkább autokrata, minnek példája I. Károly idején László vajda autokratasága. Mindenik nemzet a másiktól függetlenül a saját nemzetgyűlésén intézte az egyedül őt érdeklő ügyeit; mindenik nemzet a másik befolyása nélkül gondoskodott az igazságszolgáltatásról, a védelemről. A XV. században Zsigmond uralkodása alatt az Anjouk által teremtett rendezett viszonyok felbomlásnak indultak s Erdély egészen magára maradt. Erdély jogrendjét a már ismertetett parasztlázadás teljesen felzavarta s magyar és magyar közt polgárháborút idézett elő. Nem csak a parasztlázongtak, hanem az elszegényedett magyar nemesek, sőt a székelyek is, kiket egyformán érintett Lépes György erdélyi püspöknek azon eljárása, hogy a több évvel elmaradt tizedet egy

⁶⁸ E. O. E. I. 29. – Dr. Eisler Mátyás: Az erdélyi zsidók múltja (E. M. 1901. évf.

összegben és pedig a kibocsátott jó pénzben követelte s mint római katolikus mindenik keservesen érezte az egyházi átok súlyát. A lázongás oly nagy terjedelmet öltött, hogy a vajda és a magyar nemesség leverni nem tudta, sőt a csatlakozott székelységgel sem s arra kényszerült, hogy a szászok segítségét is igénybe vegye. A viszonyok kialakulására befolyással volt az is, hogy Erdély a törökök támadásaival szemben is magára maradt. Erdély nemzetei a kápolnai mezőn az 1437-ben Lépes Lóránd alvajda elnöklete alatt tartott gyűlésen ezért alkották meg közös és kölcsönös védelemre a legelső egyesülési szerződést, amelyet Tordán 1438-ban, 1459-ben Medgyesen és 1506-ban Segesvárt megújítottak.

Ezen egyesülési szerződéseknek főbb pontjai voltak: a.) a magyar királyhoz mindnyájan hívek maradnak; b.) elődjük által szerzett régi szabadságaikban, kiváltságaikban egymást kölcsönösen védelmezik s ha a szükség úgy kívánná, mindenik nemzet a másik mellett a szabadságért, jogorvoslásért hű alattvalói módon a király öfelségéhez alázatosan könyörög abban az esetben, ha a vajdától, vagy a székely ispántól elnyomtatnák; c.) mind belső, mind külső megtámadtatás esetén egymást kölcsönösen, elválaszthatlanul oltalmazzák; a magyarok és székelyek közszükség esetén házuk népe és minden javaikkal a szászok városaiba, akármely erősségébe bebocsáttassanak.

Ezek csak olyan előkészületek voltak arra az egyesülésre, mely Erdélynek Magyarországtól való elválása után állapított meg.

A mohácsi ütközet után a magyar birodalom előbb csak ténylegesen, de az 1538. évi nagyváradai békekötés után jogilag is kettévált. Szapolyai János halála után a török Budát Magyarország egyrészevel együtt elfoglalta. Az erdélyi három nemzet a hozzája szakadt magyarországi részekkel mostoha körülmények közé jutott s közös elhatározással az 1542. és 1543. évi tordai országgyűléseken végezte a következőket: a.) Egy-más közt az egyezséget és békességet tartás fenn; b.) az ország minden dolgát közös tanácskozással és egyetértéssel igazgassák s annak folytatására helytartót (Fráter György), mindenik nemzetből tanácsosokat állítsanak; c.) külső és belső ellenség ellen egymást megvédelmezzék.

1567-ben a gyulafehérvári országgyűlésen akként határoztak, hogy a *három nemzet a magyarországiakkal egyetemben* az ország javai megtartására s annak keresésére örökös hűtlenség büntetése alatt köteles legyen. (1567 9. art.)

János Zsigmondot Magyarország rendjei, mint láttuk, királlyá választották, ki választott királyi méltóságát haláláig megtartotta. Ezért tesszük az erdélyi fejedelemség kezdetét 1571-re.

Erdély a XVI. század második feléig inkább földrajzi fogalom és Magyarország délkeleti, a természettől egységesen

alkotott részét jelölte. Határai kelet és délkelet felől természetesek. Épp így állandók nyugat és észak felől is. Földrajzi fekvése, hegységektől határolt medenceszerű jellege már a középkorban is alkalmul szolgált némi tartományi önkormányzat kifejlődésére. Erdélyben a XVI. század második feléig a királytól kinevezett és utasítással ellátott erdélyi vajdák voltak a király legfőbb hivatalnokai, kiknek terjedelmes bírói hatóságuk volt a hűtlenségi és nemesi birtokpereken kívül általában, a fellebbezés lehetősége nélkül. A jogszokás e tekintetben ingadozó volt. Eltérők voltak egyes szokások, de azzal a korlátozással, hogy *Magyarország közönséges határozatai és végzései, valamint a király és a jószágok felől a király udvarában az ország bírása által hozott ítéletek és bírósági határozatok ellen semmit sem rendelhetnek és semmiféle statútumot nem alkothattak;* és pedig annál kevésbé, mert *a hagyományos teljes egység alapelvéből kifolyólag az erdélyi vajdák, püspökök s a magyar nemesség, a székelyek és szászok mint a magyar korona tagjai a magyar országgyűlésre mind hivatalosak voltak.* Általában a *három nemzet egyetemétől,* valamint az ezek keretén belül *egyes városoktól és székektől hozott statútumok alapvelei a magyar törvényhozás alapelveivel nem ellenkezhetnek,* sőt nem lehetett ellentét a különleges helyi viszonyokhoz alkalmazkodó statútumok részleteinek szelleme és az anyaország törvényhozása között sem.

A legfőbb fellebbezési fórum mindvégig a magyar király, ki kegyelmet osztogathat, a vajdát kinevezi és utasítással látja el mint személyének képviselőjét.

Az a hatalom, melyet a vajda – mint királyi főhivatalnok, – Erdélyben gyakorolt, kezdetben a kiváltságos közjogi helyzettel bíró székelyek és szászok intézményei mellett korlátozott volt. Csak később, midőn a rájuk bízott tartomány földrajzi és társadalmi helyzetét felismerték, törekedtek arra, hogy magukat a központi kormányhatalom alól kivonják. Ezért az egyes megyékben igazságszolgáltatás végett tartott általános gyűléseket tartományi gyűlésekké fejlesztették, melyek a tartomány összes közügyeit tárgyalták, gyakran az anyaországtól eltérő szokásjog alapján. A vajda jogaihoz tartozott az ispánok és alispánok kinevezése,* később bíraskodás, kegyelmezésd Tekintélyét mutatja, hogy ellene, mint a legfőbb köztisztviselő ellen támasztott pártütéseket főbenjáró bűnnek tekintették.³

Az 1538. február 24-én kötött nagyváradi béke a két király közti tényleges birtoklást szentesítette, kimondván, hogy a két király mindenike a béke megkötésekor bírt országrész

¹ Tagányi Károly: Szolnok-Doboka v. m. monogr. I. 249.

² 1555. székely const. C. St. I. 24.

³ U. o. I. 16.

felett szabadon és teljes királyi joggal uralkodhassék, azonban Szlavónia és Erdély kivételével; az előbbi Ferdinándot, az utóbbi pedig János királyt illeti. Ugyanez a béke biztosította János király halála esetére, tekintet nélkül arra, hogy leszármazói, illetőleg V. Károly és utódai királysága alatt a *szabad választás alapján és jogán*.

A békekötéskor János birtokában voltak: A Dunántúl, a határszéli Vas, Sopron, Mosón és néhány Duna-menti – így Győr, Esztergom-megyéket kivéve – Somogy, Zala, Veszprém-megye Török Bálint átpartolása folytán. A többi megye már azelőtt meghódolt, úgyszintén a főbb várak: Székesfehérvár, Pápa, Tata, Buda. János birtokába jutottak a Nagyalföld, a tiszántúli megyék, Erdély; az északnyugati felföldön: Heves-megye Egerrel, Borsod-megye Diósgyőr várával; Kassa elfoglalásával csaknem egész Abauj-megye, Zemplén vármegyében Perényi Péterrel Sárospatak és uradalma, továbbá Nagymihály és környéke, melyet Ödönfi László bírt és részben Tokaj is; Sáros vármegyében Sóvár, Sáros, Sebes, Kapi és Mikovica; Bereg megyében a lónyai vár tartozékával. Voltak hívei Gömör-, Torna-, Ung-, Szepes- és Máramaros megyében is.

A nagyváradi békekötés tartósságát csak az biztosíthatta volna, ha I. Ferdinánd és V. Károly a törökkel szemben elég haderővel rendelkeztek volna. Bekövetkezett azonban 1540. július 22-én János király halála, utána Buda elfoglalása. György barát a moldvai események következtében belátta, hogy a nagyváradi béke előfeltétele, a közös védelem, meg nem valósítható, mert a Habsburg-dinasztia megfelelő erővel nem rendelkezik s Erdélyt védelem nélkül hagyja a törökkel szemben. A nagyváradi béke létrejöttét és tartalmát Lasky Jeromos – a bécsi udvar konstantinápolyi megbízottja – a töröknek elárulta; *Ferdinánd sem állotta őszintén, hisz János király életében is képes lett volna a békefeltételek félretételével ellenfele megsemmisítésére.**

A nagyváradi békének egyik pontja az volt: Az alattvalóknak pártot ütni és jószágaikkal az ellenpárthoz csatlakozni nem szabad és ilyeneket egyik uralkodó sem vehet védelmébe. I. Ferdinánd ezt sem tartotta meg. Ilyenek részére sok adományt adott; 1540. végén csak Kassa maradt a János-pártiak kezén s a Dunántúl is kérdéses lett.

Erdélyben a hűtlen Majlád István Fogaras várába zárkózott, de egész Erdély János király hűségén maradt; sőt a halála után 1540. augusztus elején tartott szászsebesi országgyűlésen a három nemzet képviselői János király fiának hűséget fogadtak.⁵ Ferdinánd Buda elfoglalására készülődött. Fráter

⁴ Lukinich Imre: Erdély területi változásai. Bp. 1918. 60. 1.

⁵ E. O. E. I. 7. 1.

György János király holttestével gyorsan Budán temett és János királyt Székesfehérvárt eltemettette. János hívei közül sokan Ferdinándhoz pártoltak; a rákosi országgyűlés a status-quo mellett döntött, János Zsigmondot királlyá választotta, az ország kormányát Fráter Györgyre, Petrovich Péterre és Török Bálintra bízta. *Ennek oka az volt, hogy a török a nagyváradi béke végrehajtása esetére fegyveres beavatkozásra gondolt.* A porta János Zsigmond megválasztását tudomásul vette.⁶ Fráter György I. Ferdinánddal az alkudozások fonalát elvágni nem akarván, *János Zsigmondot nem koronáztatta meg.*

Ferdinánd megkísérelte Buda vára elfoglalását, de siker nélkül. Erdélyben Majlád István fejedelemségre törekedvén, összeesküvést szőtt. Buda 1541. augusztus 26-án török kézre került. Szulejmán Budán augusztus 30-án Izabellához küldött követje útján kijelentette, hogy fiának adja Erdélyt, Lippát, Sólymost, Lügost, Karánsebest és Temesvárt mindazokkal együtt, amiket Fráter György és Petrovich Péter bírtak.

A Szulejmántól János Zsigmondnak átengedett rész állott: Erdélyből, a Tiszántúli részekből, Kassa vidékéből és az északkeleti felföld megyéiből, de ez utóbbiak Ferdinánd birtokában voltak.

Izabella királyné Lippára tette át székhelyét; 1541. október 18-án megtartotta a debreceni országgyűlést, mely első sorban a királyi udvartartás költségeinek fedezéséről és Erdély védelméről gondoskodott. Azonfelül egy ideiglenesen szervezett országtanácsszerű intézményre bízta a had- és pénzügy vezetését.⁷

Erdély sokat köszön Martinuzzi tevékenységének. Ő építette ki Erdély államépületét. Az önkormányzatnak erős érzéke volt minden emberben; hogy e befolyás fenntartására irányzott féltékenységből ochlocratia nem fejlődött ki, az ő erős keze állotta útját, ki a főurak, nemzet és állam főérdekeit összeegyeztette. Erdély arra igyekezett, hogy Havasalföld példájára szuverén állammá szervezze magát akár Ferdinánd, akár a török alatt. Martinuzzi az 1542. évi január 26-án tartott marosvásárhelyi országgyűlésen Bornemissza eddigi kapitány kezéből a hatalmat kicsavarta, magát kapitánnyá és helytartóvá választatta; két hónap múlva pedig megszervezte hatalmának garanciáit. A március 29-iki tordai országgyűlés tizenöt tanácsost rendelt melléje, *viszont más senkinek nem volt szabad külföldre követeket küldeni, vagy külföldi követeket fogadni. Ezzel biztosított az ország és államfő befolyása a külügyek vezetésére.* S az alkotmányos uralkodás egyik főkel-

⁶ Verancsics 1540. okt. 10. levele (Munkái VI. 149-151. 1.). Bethlen Farkas Hist. T. I. p. 355, 56. 1.

⁷ Magyar országgyűlési emlékek (ezentúl M. O. E.) II. 288, 289. 1.

léke meg lett nyerve, ezzel a küldiplomácia, mely egyedül vehetett számbavehető gáncsot tervei elé, az ő kezébe került.

*A moldvai vajda beütése következtében megújította a három nemzet unióját s ezzel mindenik nemzet önállóságát törvény biztosította, de a védelem feje a kapitány és utódja. A nemzetek szeparatiztikus törekvése ellen mi sem nyújthatott nagyobb biztosítékot annál, hogy Erdély és a „Részek” közt unió jöjjön létre, mely által a túlsúly a magyarság kezébe esik.*⁹ A barát eleinte úgy segített a dolgon, hogy az erdélyi végzéseket (melyek az adóra és védelemre vonatkoznak) kivitte a „Részekbe” és elfogadtatta. De ha ő nem volt jelen és pártjának nem volt túlsúlya, megtörtént, hogy célzatával ellenkező határozat hozatott. Ahelyett, hogy, mint kezdetben divott, a Részekben oratorok képviselték volna az erdélyi rendeket, megfordította a dolgot és a tiszai részeknek és a három nemzetnek egyesített tanácskozását vitte ki. *Az első ilyen országgyűlés az 1544. évi tordai*¹⁰ *hol Erdély és a „Részek” közösen alkottak egymást kötelező törvényeket.* E rendszer aztán jelentéktelen megszakításokkal Erdély egész fennállására érvényben maradt, s lényegében ez vetette meg az Erdély-állam alapját. Ezzel érte el a teljes szervezetet. *A régi szokásnak nem leszorításával, csak szabályozásával.*

Ez csak a közönséges országgyűlésre vonatkozott, mert a rész-gyűlések – tábori gyűlések – ezután is fennmaradtak. Tábori gyűléssé háború alatt alakult át a tábor valamely álamügy elintézésére. Részgyűléseket sürgős szükség esetén, vagy sérelmek orvoslására akármely nagyobb környék nemessége és főurai is tarthattak. Az 1540. és 1541-ik évek tele vannak ezekkel, mikre okot adtak Majlád István és Balassa Imre szervezkedései. A barát élére állt az ilyen üléseknek, mint például Tordán 1542-ben, Enyeden 1551-ben, s nem ejtette ki kezéből a vezetést. A részgyűléseket Ferdinánd magyarországi birodalmában eltiltotta. Midőn 1551-ben Erdély urává lett, itt is így akart tenni, de a rendek emiatt hozzá felfolyamodtak. Nem volt mit tennie, engedett, mert alapjában a részgyűlések az ellenség által az országba ütések elleni védelmi intézkedések tételére voltak hivatva. A pártszervezkedés csak kinövés volt. A király messze volt, intézkedésére sürgős esetben várni nem lehetett, a vajdák felhívására a rendek összeültek, intézkedtek az adóról és a felkelésről s aztán szétoszoltak. 1556-ban egy ilyen részgyűlés jó volt a királyfi visszahívására.

Minden országgyűlésnek egyenlő volt a szervezete, az elnevezés az országgyűlés teljességét és hatáskörét jelentette. Az összehívó terjesztette elé a prepozíciókat, a gyűlés felelt és előadta kéréseit, ezek törvények lettek és az összehívó megerősí-

⁸ E. O. E. I. 33. s köv. 1.

⁹ E. O. E. I. 122. 1.

tette: ellenkező nem történt. A törvényeket az ítélmesterek fogalmazták és ezek jegyzői írták le a gyűlés végén, s a példányokat 1-1 forintért kézbesítették a követeknek; e példányok bevezetéssel és záradékkal ellátva nem voltak. Ilyenekkel legelőbb I. Ferdinánd látta el, majd 1556-ban Petrovich Péter. Az országgyűlés tagjai a három nemzet: a főurak, főispánok, megyék, székek, vidékek és városok követei, a nagyszebeni polgármester és bíró; szóval nagyjában azok, kik később. A meghívottak, kik az államfőtől kaptak meghívót, bírság alatt hívtak megjelenésre. A költséget vagy a meghívott viselte, vagy a megbízótól kapta. Épp ezért gondoskodtak, hogy a gyűlések ne legyenek hosszú tartamúak. Az nyitotta meg és zárta be, ki az igazgatás élén állott. A gyűlést kolostorban, vagy templomban tartották. A külön érdekeket és sérelmeket mindenik nemzet külön gyűléseken vitatta meg s ezután terjesztették az összes ülés elé, mely határozott. Egy-egy oligarcha - Kendy, Bethlen, Andrassy - egész dandárral jelent meg, de a befolyása az uradalmain sarkallott, melyek rémei, vagy jótéveői voltak az egész vidéknek, s központjai a nemességnek; a főúr hatalma csak ezekig terjedt.

A székely és szász előtt közömbös volt a fény és erő, mihelyt a saját érdekeivel ellenkezőt követeltek tőle. Minden terv sikere a három nemzet érdekeinek összeegyeztetésén alapult s az összes oligarchák megnyerése se vezetett célhoz, ha a nemzetek közül csak egy is ellentállott. A barát jól értett ehhez, s bár a királynéval folytatott viszály folytán többször volt engedményekre kényszerítve, az egyensúlyt köztük fenntartotta és az egyes nemzetek gyűléseinek hatáskörét a közönséges országgyűlésének emelésével háttérbe szorította.

Az adó megszavaztatásának a kérdése a legfényesebb példa. Az ország állapota, melyben ő találta, tarthatatlan volt. A nemesség portánként fizetett adót. A portákat időnként számbavették és lajstromba vezették s az adó 99 dénárnál több nem lehetett - régi szokás szerint 1 forintra nem rúghatván. A szászok egy összegben ajánlottak meg körülbelül annyit, amennyit a nemesség-porta adója kitett. A székelyek csak ökörsütéssel tartoztak. A törökadó azonban rendszeressé vált. Igazágtalannak látszott, hogy csak a két nemzet viselje, követelték, hogy a székelyek is járuljanak hozzá. 1543-ban közmegegyezéssel 2.000 forintot vetettek ki rájuk törökadóban. Martinuzzi a nemzetgyűlésükön kivitte, hogy ez összeg kifizetése fejében ökörsütést engedtek neki. Mindamellet egyes székelyek lázongtak, nem fizettek; csak lassan, kitarással sikerült a barátnak hozzászoktatni őket az adózáshoz. A dolog a barát megöletésekor már meglehetősen rendbe volt hozva s mindenik nemzet aránylagosan viselte a terhet. Castaldonak fogalma sem volt a kérdés fontosságáról. Mindjárt az általa tartott második országgyűlésen külön alkudott meg a szászokkal az összeg

nagyságára, a barát kivégzése miatt háborgó székelyeknek pedig végleg elengedte az ökörsütést. Így a teher nagy része a magyarokra nehezedett, sőt a nemzeteknek az országgyűléstől való függő viszonyát is felzavarta. *Fráter György rendbeszedte pénzügyileg az országot.* Alatta panasz nem volt, utána pedig igen sok.

Az országgyűlés joga volt az adó megszavazása mellett a hadsereg mozgósítása is, amelyet, mint 1552-ben megtörtént, meg is tagadhatott.

Egyik sem volt újkeletű jog. Erdély – végvidék – már a különválás előtt fel volt hatalmazva, hogy az adókiivetésre és hadszervezetre vonatkozó magyarországi törvényeket sajátos viszonyai szerint alkalmazza. Az átmeneti korszak a mohácsi vész után e részben is kedvezett az országgyűlési hatáskör kiterjesztéséhez. János király halálával az országgyűlés úgy az adó, mint a hadifelkelés szabályozását a hatalmába kerítette, s a Magyarországtól való elkülönzés kezében is hagyta.

Ez idők jogelkobzásra a közvéleménnyel szemben nem voltak alkalmasak, *de Martinuzzi a közvéleményt meg tudta nyerni* s az ország egyik jogával sem jött tervei kivételében ellenkezésbe. Castaldo és Dobó oly akadályokra találtak, melyek szárnyukat szegték. Martinuzzi a két oláh vajdát s a budai basát egyszerre verte vissza, Castaldo és Dobó azonban az általuk képviselt ügynek hazafiakat megnyerni nem tudtak.

Erdély hadszervezete nagyrészen védelmi szervezet volt s egész rendszere várainak hálózatán nyugodott. Állandó hadserege nem volt jelentékeny. 1540-ben mindenik nemzet 1000-1000 embert tartott fegyverben, 1542-ben e szám felemeltetett 1500-ra, 1580-ban már az összes szám 6.000. Ezek voltak a hacárok – a kék darabontok, – a fejedelem állandó hadserege. Ez volt a tábor zöme; kiállításuk, pontos megjelenésükre a főispánok, a székely kapitányok és a szász ispán ügyeltek.

Magában a honvédelemben fő volt a nemzeti fölkelés. Ehhez a tüzéséget a szászok szolgáltatták; a székelyek kapitányaik alatt gyülekeztek saját lustrájuk szerint s a jobbágyok portánként szólítottak a táborba különbözőleg – néha 10, néha 16 porta után egy jobbágy – mustra, azaz seregszemle szerint. Ha nagyobb volt a veszély, az összes nemesség is táborba szállott a várkatonáknak védelemre nem szükséges részével s a fegyverfogható jobbágyok 9/10 részével. Hogy ilyen egyetemes felkelésből ki legyen kivéve, arról a törvény intézkedett: a családfenntartó a többi testvér közül, 10 jobbágy közül 1-1, a falusbíró, némely zsellér. Egy ilyen tábor jó volt védelemre, de nem külső háborúra. Minden nemes maga vezette embereit. Erdély 60-80.000 embert tudott táborba szállítani. Minden a vezértől függött. *Ehhez Martinuzzi tudott, a had nála nem volt oly nagy szükség, megtartván az egyensúlyt a török és a német között, nem volt nagyobb zsoldos seregre szüksége.* Utána

a fejedelmek támadó hadjáratokhoz fogtak, nagyobb hadat a „Partium”-ból fogadtak, ahol már megalakult a *szabad-hajdúság*, összetanult s támadó hadjáratra is alkalmas elemmé nőtte ki magát és Erdély egykori hadszervezetének módosulását *vonta maga után*.

A zászlós urak – Majlád, Bornemissza, Balassa – hatalmát Martinuzzi megtörte. Főbb fészkeik közül Vincét, Szamosújvárt megszerezte, Fogaras fejedelmi kézbe esett. Ezek után könnyű munkája volt a törvényhozásnak: a tudomásul-vétel. *A várakkal a védelmi rendszer utolsó szálai is a fejedelem kezébe összpontosultak. A törvényhozás a legváltóságosabb helyzetekben mégis megtartotta befolyását a hadügyekre.* Minden – a lázadás is – az országgyűlésből indult ki (Majlád Izabella ellen.) *Ez a nélkülözhetetlen befolyás meg volt a hadműveletek alatt is a tábori gyűlésekkel.*

Az országgyűlés az államfőt az igazgatás minden ágában ellenőrizte: követeket fogadott és azokat az államfőhöz utasította, egyezkedéseket fogadott el és utasított vissza, fejedelmi tanácsot választott, mely az országgyűlést képviselte és esetleg a fejedelmi tanácsot felelősségre vonta; szabályozta a kereskedést, a mesteremberek készítményének árát limitálta, épígy a perbeli okiratok kiállítása díját is; szabályozta a törvénykezést, kitzúzte a törvénynapot, felfüggesztette a háború idejére a törvénykezés folyamatát. Az országgyűlések intézték a vallás ügyeit is. Annak, ki az állam élén állott, minden kérdésben paktálnia kellett a rendekkel. Ennek volt köszönhető, hogy *Erdély a türelmességnek és utóbb a szabadelvűségnek szokatlan és a nyugati államokban föl nem lelhető példáját mutatta.*

A vallásszabadság korán megalkotott törvényének első szálai ide nyúlnak vissza. Az 1543 óta hozott törvényekben a fejlődés és alakulás minden stádiumát észlelhetjük. Az 1543. évi fehérvári országgyűléssel parallel Magyar- és Erdélyország legkiválóbb tudósaiból összeállított zsinat Honterus: „Libellus reformationis” és „Apologá”-ja felett vitát kezdett, hogy az egyházak szertartásaikban állítsák vissza az egyformaságot és az uniót.¹⁰ Még a barát életében határozott el: „*Szabad legyen megmaradni mindenkinek az Isten által adott hitben és senki felebarátját ne háborgassa.*” *Ez már a vallásszabadság kimondása volt.* Ferdinánd alatt ez 1551-ben megújított, később a katolikusok védelmére szolgált. Biztosítani kellett a temetkezést, *a katolikusok hivatalviselését.* A szekularizáció már eldőlt, midőn a püspöki jószágok a királyné udvartartására rendeltettek a koronkénti subsidium mellett. (1542.)

¹⁰ Urkundenbuch zur Geschichte des Kisdér Capitels vor der Reformation und der auf dem Gebiete derselben befindlichen Boden von Karl Fabritius, Hermannstadt, 1875. 212-214. 1.

Az országgyűléssel kapcsolatos volt a törvénykezés is, mert az egyetemes országgyűlés alkalmával tartották a legfelsőbb bírósági törvényt napokat, melyeken az ország főbírája, később a vajdák, mindakettő együttesen vezették az ítélelhozatalt. Az országgyűlés határozta meg a törvénykezési terminusokat, a törvénytiszteket; nagyobb politikai bűnök felett az országgyűlés ítél. Az országgyűlés nemcsak a törvényhozási, de az ellenőrzési jogot is gyakorolta; egyes fejedelmek alatt ez módosult ugyan, de soha el nem enyészett.

A had-, pénz- és törvénykezési ügyeknek ez a centralizációja az országgyűlés kezében sem az egyes nemzetek jogkörének megdöntésére, sem a királyi hatalom megtörésére nem vezettek. Ami az országgyűlésen történt ezek között, az érdekek kiegyenlítésére célzó paktálás volt. Ennek állandónak kellett lennie, mert alapja a három nemzet többször megújított uniójában biztosított önállósága volt. Ez a nemzethatalom abszorbeálta a megyei jogkör tágulását, mely Magyarországgal szemben e korszakban jelentéktelen maradt, a szász-székek önállóságra való emelkedését az univerzitással szemben, végre a székely-székek nagyobb autonómiáját. Mindenik nemzet abszorbeálta az alatta levő törvényhatóságok jogkörét, mert a nemzetgyűlés felette állott a törvényhatóságnak. De az országgyűlésnek megfordított szerepe volt: *itt a nemzet védte azt, amit attól elkobzott, az autonómiát.* Minden hasonló kérdésben mindenik nemzet bizonyos szövetségest talált a másik két nemzetben, mely természetesen ellenezte egy reá nézve is veszélyes, praecedens felállítását. Ez volt az oka *a többi nemzetiségek egyenlőtlen fejlődésének és a jobbágyság primitív viszonyainak, mely akkor még oly alantos fokon állott, hogy pl. az oláh-ság – bizonytal inkább a hegyen lakó – rabolta magának a feleséget s azzal nem esküdött meg, úgylhog ez állapot megszüntetésére törvényt kellett hozni.*

Ami az intézicúiókban nehézkes volt és a gyakorlatban államveszélyes, megszüntette az élet s az összetartozás szükségességének tudata, az összetartozásra törekvés, ami a nemzetek igen gyakori országgyűlési érintkezéseiben kiköszörült minden szeparatiztikus hajlamot és kiegyenlített minden elentétet. A székelyek nem egyszer paktáltak a moldovaiakkal, a szászok Ferdinánddal, de életerő mindig csak az olyan paktumban volt, melyet a három nemzet együtt csinált.¹¹

Az 1544. évi augusztus elei tordai országgyűlésen résztvettek a tiszántúli megyék; 1545. április 24-én a tordai ország-

¹¹ Utalok Szilágyi Sándornak a „Századok” 1876. évi folyamában 36-48. 1. „Az erdélyi alkotmány megalakulása a separatio kezdetén” című tanulmányára, és Bíró Venczel: „Erdély belügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában 1541-1571.” Kolozsvár, 1911. és ugyancsak Bíró Venczel: „Az erdélyi fejedelmi hatalom kifejlődése.” Kolozsvár, 1917. című művére.

gyűléssel Fráter György kimondatta, hogy a János Zsigmond joghatósága alá nem eső területekkel, vagy Erdélyen kívülálló hatalmakkal közvetlen érintkezésbe senki se léphessen a helytartó tudta nélkül; a birtokadományozás jogát, mellyel Ferdinánd a közelmúltban is élt, csakis a királyné, vagy a helytartó gyakorolhatja a legfőbb bírói hatalommal együtt.¹² Ezzel Ferdinánd Erdély belső életére való befolyását elvesztette; ettől az időtől kezdve 1551-ig tőle származó adomány nem ismeretes.

A török porta a János király fiának engedett területekből hódítani kezdett. Ez az erdélyi rendekben felélesztette az anyaországgal való egyesülés eszméjét, melyet 1549-ig többször megkíséreltek. (Pl. 1546 és 1548-ban.) 1549. szeptember havában Nyírbátorban Fráter György és I. Ferdinánd biztosai közt egyezség jött létre, mely szerint Erdély a tiszántúli részekkel visszaszáll Ferdinándra, ki Izabella és János Zsigmondnak adja Oppeln és Ratibor hercegségeket, biztosítván részökre 15.000 forint jövedelmet s a királynénak 100.000 forint jegyajándékot, és Fráter György Erdély kormányzója marad, mint királyi kincstartó, ezenkívül esztergomi érsekké fog kineveztetni és Ferdinánd bíborosul ajánlja a pápának; Ferdinánd a szerződés végrehajtását erős haddal biztosítja s a szerződés titokban marad és pedig elsősorban a porta előtt. Ezt a szerződést az 1551. július 19-én kötött egyezség csak akként módosította, hogy a 15.000 forint 25.000-re emeltetett és kimondatott, hogyha Ferdinánd és V. Károly fiúutódok nélkül halnának el, Magyarország trónját János Zsigmond és utódai öröklik, viszont az utóbbinak magszakadása esetén a nemzetre visszaszáll a király választási jog; Izabella és fia lemondanak a koronáról és a magyarországi birtokokról.¹³

Ferdinánd ekkor Erdélyt birtokba is vette, Castaldo 1551. december 17-én Martinuzzit Ferdinánd beleegyezésével orgyilkosokkal megölette.¹⁴ Fráter György halála fordulópont volt az események fejlődésében. Politikája, mely Magyarország egyesítését diadalra juttatta anélkül, hogy Erdélyt formálisan kivonta volna a porta fennhatósága alól, érthetetlennek látszott azok előtt, kik az egyesítéssel a török protekciót megszűntnek tekintették. Fráter György az egység helyreállítása esetén a porta fegyveres beavatkozását számításon kívül nem hagyta ugyan, de az erők összemérését legalább addig kívánta halasztani, míg az valószínű siker reményében megkísérelhető nem lesz. De az események szerint az időpont még nem érkezett el, azért lett december 1-én a visszafoglalt Lippa török őrségének és az ennek élén levő pasának védője, amiért aztán halál-

¹²E. O. E. I. 196-198. 1.

¹³E. O. E. I. 247-250. 1. és 289. 1.

¹⁴Lukinich id. m. 68. 1. 5. j.

lal lakolt. Ferdinánd 1552-ben a törököktől súlyos vereségeket szenvedett. Szuleiman Erdélyt felhívta János Zsigmond visszahívására, akár új fejedelem választására, mindkét esetben Castaldo hadainak kiűzésére. Erdély úgy 1551, mint 1552-ben a portának a 10.000 forint adót megfizette, ebben Ferdinánd is megnyugodott, de tiltakozott a rendeknek 1552. okt. 31-iki azon határozata ellen, melyben a rendek adófizetésre, új vajdaválasztásra s a német haderő eltávolítására kötelezték magukat, ha a szultán a Petrovich által bírt s most török kézen levő várakat visszaadja,¹⁵ de Ferdinánd nem teljesítette a rendeknek azt a kérését, hogy magyar kormányzót adjon és védelmükről nem gondoskodott. János Zsigmond visszahívásának óhaja az 1553. évi részgyűlésen kifejezetten megnyilvánult.¹⁸ A porta az erdélyi vajdák által 1554. január – áprilisban – Konstantinápolyba küldött követségnek súlyos fenyegetések közt újból meghagyta János Zsigmond visszahívását,¹⁷ sőt egyidejűleg Petrovichnak átadta Lügost és Karánsebest, hogy ez Erdélyt kellő időben megtámadhassa, Ferdinánddal csak úgy lépett félelmi fegyverszünetre, ha ezen idő alatt Erdélyt János Zsigmondnak visszabocsátja,¹⁸ majd 1554. október 7-én kelt fermánjában ultimátumszerűen jelentette ki, hogy ha visszahívják János király fiát, Erdélyt szabadságában meghagyja és pártfogásában részesíti; ha ellenben attól vonakodnának, a föld színeről eltörlí. Az 1554. december 23-iki marosvásárhelyi országgyűlés a választ attól tette függővé, hogy Ferdinánd tud-e biztosítékot nyújtani a török támadás esetén. De Erdély hadügyeinek és pénzügyeinek intézését a János Zsigmond-pártiak vezetésére bízta, így az országgyűlés Ferdinándtól tényleg elszakadt.¹⁹ Ferdinánd biztosítékot nem adhatván, az erdélyi rendek az 1556. február 21-én tartott tordai országgyűlésen Izabella és János Zsigmond visszahívását elhatározták és az ország kormányát visszaérkezésükig Petrovichra ruházták; október 22-én Izabella és János Zsigmond Kolozsvárra érkeztek. A felsőmagyarországi és tiszántúli megyék a török pusztítás miatt Petrovichnak Erdélybe érkezésekor (1556. február 22.) elszakadtak Ferdinándtól, a Körös- Maros-közi megyék 1556 tavaszán már fegyverben állottak, Zaránd megye jelentősebb várai János Zsigmond kezére jutottak. Az 1556. november 25-én Kolozsvárt megnyílt országgyűlésen *Sáros, Abaúj és Szabolcs megyék kivételével az összes tiszántúli, felsőmagyarországi megyék nemessége képviseltette magát.*²⁰

¹⁵ E. O. E. I. Történelmi tár. 1892., 487-490. 1.

¹⁶ Történelmi tár. 1892. 683. 1.

¹⁷ E. O. E. I. 459-461. 1.

¹⁸ E. O. E. I. 472. 1.

¹⁹ E. O. E. I. 474-476. 1.

²⁰ U. o. II. 4.

Innen a speyeri békéig történeteket fentebb ismertettük.

A *Békés útján folyamatba tett tárgyalások Speyerben 1570. aug. 16-án befejezést nyertek, a megegyezést János Zsigmond 1570. dec. 1-én, Miksa pedig 1571. márc. 10-én szentesítette. János Zsigmond 1571. márc. 14-én meghalt, így a speyeri egyezés törvényerőre nem jutott.*

A speyeri egyezésben kimondatott, hogy János Zsigmond Erdélyt a magyarországi részekkel a magyar királyság részeként bírja; Miksa török támadás esetén őt segíti és védelmezi; János Zsigmond fiúágának kihalta után Erdély a magyar királyra száll; a fejedelem és utódai *a következő magyarországi részeket bírhatják*: Bihar megyét Nagyváradal, Kraszna- és Közép-Szolnok megyéket a Csehi uradalommal, kivéve az utóbbi várnak Szatmár-megyei tartozékait, továbbá Huszt várát Máramaros megyével és összes tartozékaival, de Nagybánya, Erdőd és ezek tartozékainak kivételével; Miksa kötelezi magát arra is, hogy a fejedelem végrendeletét, amennyiben a szerződés pontjaival nem ellentétes, végrehajtja s hogy *Erdély jogait és alkotmányát* abban az esetben, ha az ország János Zsigmond halálával reásháll, sértetlenül megtartja.²¹

János Zsigmond halála után Erdély rendjei a speyeri szerződést nem ismerték el, hanem a portának 1571. április végén Erdélybe küldött fermánja alapján 1571. május 25-én Báthori Istvánt egyhangúlag fejedelemmé választották²² Békés Gáspárral – Miksa jelöltjével – szemben. A rendek tudatában voltak annak, hogy a speyeri szerződés gyakorlati érvényessége Erdély önálló állami életének a végét jelentené, mert mint vajdaság Magyarország „valódi elválaszthatlan tagja” lett volna ugyan, de csak tartományi jellegű önkormányzattal, s nem választott fejedelemmel, hanem a királytól kinevezendő vajdával. A közfelfogás szerint azonban Erdély állami életének fejlődésével inkább egyezett *azon kormányforma, melyet a rendek portai jóváhagyás mellett tudatosan fejlesztettek önálló fejedelemséggé*, melynek további fennmaradását a porta említett fermánjával feltétlenül szükségesnek ítélte.²³

Báthori István felismerte a helyzetet, t. i. hogy az egyhangú választás mellett számolnia kell János Zsigmond végrendeletének végrehajtóival, „a testamentumos urakkal”, kik a speyeri egyezés értelmi szerzői voltak, ezekkel titkos egyezséget kötött, hogy Miksának is hűséget fogad,²⁴ hittel kötelezven magát arra, hogy Miksa kívánságára Erdélyt a várakkal együtt bármikor átadja. *Ez tulajdonkép a speyeri szerződés gyakorlati megvalósítása volt*; Erdély Miksa szemében vajda-

²¹ Lukinich Imre id. m. 130. s köv.

²² E. O. E. II. 396-399.

²³ E. O. E. II. 391-392.

²⁴ U. o. II. 398, 399.

ság. A testamentumos urak átadták a várakat, ezzel Báthori fejedelmi joghatósága szilárd alapokat nyert. *A speyeri szerződés teljesen megdőlt.* Midőn Báthori István 1574. december 14-én lengyel királlyá választatott, a megyesi országgyűlés 1576. január 28-án Báthori Kristófot fejedelmi joghatósággal Báthori István helyettesévé választotta vajdai címmel.²⁵ *Erdély közjogi helyzetének ezen legújabb alakulása a speyeri szerződéssel a Habsburgoknak biztosított fennhatóságnak (teljesen) ténylegesen véget vetett.* Erdély rendjei fejedelemválasztó jogukat 1576-tól fogva minden idegen befolyástól függetlenül gyakorolták.

Erdélyben a fejedelemségi alkotmány alkotmányosan korlátolt egyeduralom lett, mely a három nemzettel szemben erősen decentralizálódott, színezetében és túlsúlyában mindig magyar volt és súlypontját a három nemzet helyes egyensúlyozásában találta meg; a végrehajtó hatalom a három nemzet kezében volt, amit saját önkormányzati testületeik útján teljesítették s a politikai jogok alapja valamelyik nemzethez való tartozás volt; más népek politikai jogok birtokába a magyar nemesség útján jutottak. A magyarokon és székelyeken kívül politikai jogok alanyai voltak a szászok – mint olyanok – s a magyar nemesség jogaiban részesített oláhok. A szászok rossz néven vették, hogy a magyarok őket évszázak után is „hospes”-eknek tekintették és Erdély földjét épúgy hazájuknak tartották, mint a magyarok, de anélkül, hogy magyarok akartak volna lenni. Midőn az oláhok a XVIII. század első felében nemzeti öntudatra ébredtek, Erdély alkotmányában mint ilyenek kívántak elhelyezkedni. Az erdélyi fejedelemség megalakulásakor az oláhok tömegei a pásztorokodással felhagyva, részben földművelésre térve a magyar jobbágyok sorsára jutottak, de azért sokan közülük még pásztorok maradtak és a terményeik 1/50.-ét fizették; így a magyar jobbágyoknál sokkal könnyebb helyzetük volt, de voltak olyanok is, akik a Szörényi és fogarasi kerületekben és több helyütt autonómiához jutottak; ez utóbbiaknak olyan volt a helyzetük, mint Magyarországon a nem jobbágy vendégeknek, kik a városok révén helyezkedtek el az alkotmányban. Magyarország és Erdély abban is egyedüli volt a földön, hogy az uralkodó népein kívül más népeknek is, mint olyanoknak, megadta az alkotmányban való elhelyezkedés lehetőségét.

²⁵ U. o. 574. s köv. 1.

FÜGGELÉK

I.

E mű nyomdába-adása idején, 1935. március 21-én tartotta meg a Történelmi Társaság ülésén Németh Gyula a székely eredet kérdéséről felolvasását, mellyel az erre vonatkozó tanulmányának kéziratát bemutatta. A kérdés fejtegetésénél kiindulási pontul Hóman Bálintnak azt a megállapítását vette, hogy a székely társadalmi szervezet legrégebb emlékeink szerint ősrégi, archaisztikus jellegű, amelyhez maga részéről hozzátette, hogy a székelység együtt élte a magyarság pogánykorszakát abban az időben, amidőn a magyar rovásírás görög betűkkel bővült, ami csak Európa keletén, a Pontus vidékén történhetett. A magyar rovásírást az anyaországban a kereszténység kiirtotta, ez csak az erdélyi székelységnél maradt fenn, ez mutatja a magyarságtól még a kereszténység felvétele előtt történt elkülönülését, és azt hogy a magyarságtól meglehetősen független, törzsi életet élt. Constantinos Porphyrogenetos leírása szerint a magyarsággal épp ily laza összeköttetésben volt a magyarsághoz Európa keletén csatlakozó kabar nép is. A kabarról, mint külön népről történik megemlékezés az admonti évkönyvekben a 881. évből. (Németh Gyula „A honfoglaló magyarság kialakulása” Bp. 1930. 235. 1.); a kabarok neve fennmaradt Hont-megye keleti szélén, az *Ipolykeszitől* 5-6 km.-re és Kis- és *Nagykén* közelében, továbbá Balassagyarmattól 4-5 km.-re levő *Kővár* (régen *Kuár*) község nevében, mely kétségtelenül honfoglalási török telep lehet a mellette levő magyar törzsnevek bizonyossága szerint. A kabarok emlékezete előfordul Nyitra-megyében Kovarc alakban, szintén előbb említett magyar nemzetségnevű helyek közelében (u. o. 236. 1.).

A székely török nép volt, így a székely népnév nem jelent foglalkozást, határőrzést. A „szék”-ből se származott, mert említetik már az 1116. és az 1146. évben, Jakubovics megállapítása szerint 1131-ben scikul és a latin siculus névvel; oly időben, amikor a székeknek még híre-hamva sem volt. A székely név megfejtésében Thury József megállapítása látszik elfogadhatónak (Erdélyi Múzeum, 1898. évf.), – Thury a török „sekil” szóból származtatja, amelynek jelentése: előkelő – nemes, hercegfí, vagyis méltóság név; tudnivaló, hogy igen sok törzs visel méltóságnévet, pld. a magyar Jenő s Tarján.

A székely épp oly török, mint a kabar, így a kabarság egyik törzse, vagy mint Hóman megállapította, egy avar törzs lehet, nem lehet egynek tartani a Baskiria szomszédságában levő

eszegelek, vagy eszkilekkel; az, hogy a székelyek gepidák, bolgárok, magyarok lettek volna, csak ötlet bizonyíték nélkül.

Anonymus 50. és 51. fejezete azért fontos, mert megírja, hogy midőn a Ménmarót elleni harcokban a székelyek a magyarokhoz csatlakoztak, az első sorban állottak; ez a szokás a török népek törvénye, ugyanis a török népek a csatlakozottakkal sokat nem törődtek, hadi célokra szívesen áldozták fel őket, pld. így tett Baján avar khagán is, aki a kutrigurokat Dalmáciába küldötte, nem bánván, ha oda is vesznek; ilyen szerepet adtak a honfoglaló magyarok is, mint a Névtelen megjegyzéséből kitűnik, a csatlakozáskor a székelyeknek is; ezért nevezik 1116. és 1146-ban a magyar források a székelyeket: „vilissimi, pessissimi,” ami szintén csak lebecsülést fejez ki. Anonymus Ménmarót kazárjaival szemben állítja fel a székelyeket; van történeti adat arra, hogy a Körösök és a Tisza közt egy kis kazár állam, volt a honfoglaláskor. Németh Gyula nem osztja Paisnak azt az álláspontját, hogy a khuni annyi, mint kabarok. Németh Gyula szerint a székely a magyartól különböző, török nép, mely a magyarral, annak pogány korszakában hosszabb időt töltött; csatlakozhatott hozzá Európa keletén és azután egyrésze el is szakadhatott és hamarabb bejöhett Magyarországra s itt másodsor is csatlakozhatott; ilyen leválások és másodszori csatlakozások a török népeknél mindennaposak voltak.

A krónikák szerint a székelyek a magyarok bejöveteléig Csigla (chigla, chigle, chiglad) mezején tartózkodtak. Ez a szó bárhogy is van írva a forrásokban, a török csiglé-ből eredt, értelme sövény, torlasz; a székelyek egy ilyen által védett területbe mentek.

A bolgár királyi lajstrom igazolja, hogy Attila és Irnik neve fennmaradt; a székelyek hun kapcsolata épp olyan valóság, mint a magyarok hun kapcsolata; e tekintetben Anonymus és a krónikáink bizonyítékok.

Németh Gyula elismeréssel emlékezett meg esikszentmihályi Sándor Imréről, ki a „Genealógiai füzetek” 1903. évfolyamában elsőképp foglalkozott a székely nemek és ágakkal. Németh Gyula Sándor Imre tanulmányát tovább építi azzal, hogy a nemek és ágak szerinti szervezet az ősidőkre nyúlik vissza, ősrégi neveik nem állapíthatók meg, a marosszéki lajstromban 1490-1514-ig fennmaradó nevek magukon hordozzák a magyarokkal való 600 éves együttélés nyomait. Neveik közül egy néhány személynév, pld. Abram, Adorján, Péter; a többiek nagyrészt helynevek, annak a helynek a nevét vették fel, ahol megfordultak; csodálatos, hogy a hat nem és a négy ágból keletkező 24. szám megfelel az Ochustól származó 24 törzsnek. Poson, Mosón és más dunántúli nevek azt igazolják, hogy a székelyek közé jutottak magyarok is, németek és szlávok is. Az eredetet illetően erdélyi és nyugati székelyek közt nincs különbség. A székelyek eredetét illetően történeti forrásokból egyébként nem állapítható meg.

Németh Gyula a világ egyik legkiválóbb turkológusa, így az, hogy a székely török nép s a magyarokhoz csatlakozott, többé nem vitatható. Szerinte a székely egyformán lehet kabar, vagy avar néprész. E szerint amit ebben az első részben a székelyekről mondtam, történeti alapon áll.

II.

Miklós erd. püspök a székely nemzet követei által elébe terjesztett pontokat, melyek az egyházi szolgálatra és törvénykezésre vonatkoznak, elfogadja és pecsétjével megerősítve kiadja. Kelt Gyula-Fehérvártt 1503. sept. 15-én.

Nos Nicolaus dei et apostolice sedis gracia Episcopus ecclesie Transsiluanie etc Memorie commendamus per présentes Quod venientes nostri in presenciam Nobiles et Agilles viri Andreas Lazar de gijwrgijo Paulus et Stephanus Nyothodij Michael la-czok Johannes benedekfij de kajjdwfalwa Blasius toth de Jobagh-falwa et ladislaus de Pethk, nominibus et in personis vniver so-rúm dominorum siculorum tanquam Nunccij speciales per éos-dem dominos siculos ad nos missi, inter alios tractatus et négo-cia Articulos infra scriptos obtulerunt supplicantes Nobis humi-iime nominibus et in personis eorundem dominorum siculorum, vt huiusmodi articulos acceptare eisdemque consentire, ac sigillo nostro solito assignare ipsisque annuere dignemur. Nos itaque ea potissimum ratione Quod de cetero ijdem domini siculi ad obsequia Kegie sublimitatis eo ardenciores reddantur, Nobis-cumque omni bona vicinitate, favore et amicia permaneant, supplicatione predictorum Nobilium per eosdem nominibus et In personis quorum supra nobis modo premissis porrecta pie et graciose exaudita, huiusmodi Articulos perinde admisimus, Qua-tenus Iusti et honesti fuerint et libertati ecclesiastice non contrarij, per singulas eorum clausulas vias et modos nostro durante beneplacito acceptantes eisdem annuimus, eosdem si-gillo nostro solito duximus sigillandos ipsisque dominis Siculis concedendos, Ex quibus quidem Articulis primus is est.

Item Si duo ex laicis siculis causam aliquam in Sede Vica-rij Albensis mouere voluerint, nulla parcium hie Albe per pro-curatorem agere causam valeat, sed actor aut reus aut suo ore aut alicuius fratris vel amici sui, quern secum adduxerit, totum negocium Vicario declaret. Si vero altera parcium presbiter fuerit, extunc laicus ille contra presbiterum causam per procura-torem, quern elegerit, agere possit, presbiter vero solus agat et non per procuratorem, neque presbiter contra laicum in scriptis per libellum procedat. Placet.

Item liberi sint dare eleemosynas pro Tricesimis fratribus alicuius ordinis vel plebano alterius parochie vel suo capellano, et hoc Ideo, Quia plebani sui, in cuius parochia tales elemosine erogantur, volunt non fratribus vel plebanis exteris dari, sed aut pro se habere, aut tantum elemosine in recompensam illarum habere, Qua in re tempore conuencionis concordent cum plebano, Qui si contentus fuerit, bene quidem, alioqui tales elemosine pre-sertim testamentales plebanum concernant. Placet.

Item. Est is mos ab antiquo obseruatus totam siculiam, demptis sedibus chyk gyergio et sepsi, Quod quando fit conmemo-ratio animarum, extunc si plebanus loci illius ex oblagijs habet tantum, quantum duo ex presbiteris Invitatis, contentus sit, et hoc ideo, quia sunt nonulle sedes, in quibus plebanus tempore huiusmodi conmemoracionum vult pro se habere tantum, quan-

tum omnes alij presbiteri Inuitati, quod est contra consuetudinem illius terre. Placet.

Item Quia plebani sedis chyk neminem sepellire volunt, quantumcumque pauperrimus sit, nisi fecerit ipse moriens ipsi plebano testamentum, Immo quod peius est, ob predictam causam eciam pueri, qui solummodo semel fuerunt confessi, non <#epelliuntur, cum tarnen sepulture libère concedantur, placet vt sepeliantur defuncti, et sit in arbitrio testantis, an plebano aliquid legare voluerit, vel non, laudabilibus' tarnen consuetudinibus nolumus in hac parte quicquam derogari.

Item sunt nonnulli presbiteri, qui! vt sibi ipsis pecunias acquirere aliosque minus Juste vexare possint, soient a domino Vicario quasdam literas Citatorias Impetrare, In quibus nullius nomen scriptum est, quarum vigore eos omnes vel noxios vel Innoxios pro arbitrio ipsorum citaret et vexaret, que litere durant in vigore per Integri anni spácium, Quas quidem literas nolumus vt Vicarius noster concédât, preterquam in facto decimarum ac restitutione sallarij plebanorum et Scholasticorum.

Item Quod nee Vestra Reverendissima Dominacio, nee Vicarius eiusdem, causam prophanam, que vel per apellationem, vel directe coram eadem Vestra Reuerendissima Dominacione vel Vicario suo per aliquem Sicularum Intentaretur, acceptare velit et neque per Vicarium acceptari permittat, prout eciam litere Regie Maiestatis de hac re sonare videntur. Placet.

Item Quod hospites decimarum in sede Sepsi non teneantur præter vnum cubulum auene, vnam gallinam et vnum panem aut precia horum soluere ipsis decimatoribus, sed cibum et potum dare teneantur. Vbi vero in aliis sedibus solitum est, soluere très cubulos auene, ibi si decimator descenderit, teneatur ad solutionem precij illorum trium cubulorum Sit et placet Nobis hunc quoque Articulum tollere secundum tarnen veterem consuetudinem.

Item Accidit interdum Quod femina in adulterio deprehensa Juxta consuetudinem scissis vestibis expulsa veniet tandem Albam et nonnullos citacionibus et grauibus litibus exagitat. Ne Dominacio Vestra Reuerendissima id fieri paciatur. Propterea placet nobis, vt tales demeritis exigentibus Judicio presertim iusto et legitimo condemnate, causas earum, de quibus In illis partibus Judicium celebratum fuerit, rursus ad sedem nostram revocare non possint. Si quas autem causas habent, que forum ecclesiasticum aut de Jure aut ab antiqua consuetudine concernunt, extunc Mas in eadem sede nostra via Juris prosequi possint et valeant, cum apud Judicem non debet esse exceptio personarum.

Item si in causa dotali coram Vicario aliqua parcium conuicta fuerit, extunc dominus Vicarius velit scribere ipsis pocioribus siculis, quantum pro dote soluat pars conuicta, aut quanta sit partis conuicte, et hoc Ideo quia Siculi sunt trifarie diuisi, sunt primi pociores, deinde Lowffew, postremo plebei. Placet ut agnoscatur de valore et quantitate dotis vt consuetudo illius terre est.

Item Quod si in domo alieuius plebani vel presbiteri Interdum casu fortuito aliqua dissensio orta fuerit, ita tarnen vt nihil

aduersi contra plebanum demolitum sit, neque vlla voluntaria vis in domum suam extunc talis plebanus non possit causari violenciam factam in domo sua, Indeque ad fiscum Reuerendissimi domini Episcopi aliquid soluere debere. Placet, dummodo dolo aut fraude vel animo nocendi id conceptum et Inceptum non fuerit

Item Quod omnis causa ecclesiastica tempore eo quo vniuersa Siculia vel contra Turcos vel in alijs negoeijs arduis Regie Maiestatis oecopata existit, quo tempore cause eciam prophane inter ipsos silent, tunc quiescant eciam cause ecclesiastice quoad talis negocij finis erit. Nam in omnibus sedibus dilacio fit de more a festo Sancti Jacobi ad festum Sancti Bartholomew In Sedibus vero chyk gyrgio et kyzdij a festo Sancti Jacobi ad festum Sancti galli confessoris. Placet hoc tarnen declarato, Quod tempore tarn grandis negocij, quando scilicet tales ferie fieri debent, mittent certum hominem ad Vicarium, medio cuius eidem significari curent, qui teneatur ipsis hanc dilacionem dare.

Item Quod quandocunque palam aliquis plebanorum conebinarius repperietur, habeatque concubinam notorie, talis admoneatur, ne de cetero tale facinus perpetret. Quod si abstinere noluerit, demandetur vicearchidiacono vel pocius Archidiacono, qui eundem plebanum captum adducant ad Dominacionem Reuerendissimam vel Vicarium eiusdem, cauendum« tarnen est, ne in huiusmodi captiuitate modus excedatur, propter quod excommunicationem Incurrant. Placet Is quoque articulus secundum continenciam literarum sinodalium.

Item Quod propter paruas et pene nullius momenti Iniurias hue Albam ad sedem Vicarij vnus alteram citare nequeat. Placet, si tarnen huiusmodi Iniurie graues et atroces non fuerint multum ponderose et si fuerint Ibidem per decanum vel vicearchidiaconum adiudicate.

Item Quod causas taies, que se solummodo ad summam duodecim florenorum et Infra extendunt, Ibidem vicearchidiaconus adiudicare plenam habeat facultatem, et placet.

Item quod nullus bona sua auitica alicui durante vita vel relinquere vel eciam testamentaliter legare possit, bona vero per se aquisita cuicumque voluerit libere et relinquere et testari possit, ita tarnen quod bona vel relictata vel legata fratres vel consanguinei Illius, Juxta valorem et estimacionem huiusmodi bonorum ad se redimere possint et valeant, casu vero, quo talibus propinquis siue fratribus orbatus fuerit, extunc Incole loci Illius similiter eadem bona modo premissa ad se redimere possint et valeant. Placet hoc) quoque secundum antiquam consuetudinem terre Sicilie.

Item quod racione bonorum hereditariorum neminem ad sedem nostram Albensem in Iudicium attrahere possint, prout eciam certe litere Regie Maiestatis super hac re ad nos date sonare videntur. Placet Is quoque Articulus, exceptis tarnen Illis bonis hereditariis, que testamentaliter ecclesijs legata fuerint, Que tamen vel per fratres et Incolas, prout In priori Articulo continetur, Juxta valorem et estimacionem redimi possint.

Que omnia premissa et queuis premissorum singula, nostro oenoplacito durante Intelligi volumus, et declaramus,

harum nostrarum nostro solito sigillo consignatarum vigore et testimonio mediante. Datum Albe in palacio nostro episcopali decimoquinto die Mensis Septembris, Anno domini Millesimo Quingentesimo tereio.

•

Egykorú másolat, az Erd. Múzeum kéziratárában. Sz. Oktár III. 153-157. 1.

II.

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KORSZAKA. 1571-1691.

II.

AZ ERDÉLYI FEJEDELEMSÉG KORSZAKA 1571-1691.

10. §. A három nemzet egyesülése és a fejedelmi jogkör.

Az erdélyi fejedelemség alkotmánya Báthori István trónralépte előtt a három nemzet egyesülésén s azon alapelveken nyugodott, hogy: amit két nemzet akar, annak a harmadik magát alávetni tartozik. A három nemzet egyesülése az approbata constitutio előtt az 1573. évi medgyesi októberi országgyűlés 8. articulúsába, az 1607. évi februári kolozsvári országgyűlés 4. és 8. art., az 1613. évi októberi kolozsvári országgyűlés cikkelyeibe, az 1630. évi júniusi fejevári országgyűlés 1. art, az 1649. évi januári fejevári országgyűlés 1. art.-ba iktattatott be s 1649-ben elrendeltetett, hogy az minden tizenkét évben újjtassék meg; az 1540-1653. évi időszakban hozott és 1653-ban érvényben volt szabályokat tartalmazza az approbata constitutio, amely után történt egyesülést magában foglalja az 1658. évi novemberi vásárhelyi országgyűlés 4. és az 1660. évi decemberi görgény-szentimrei országgyűlés 10. art.; az 1654-1669-ben hozott és 1669-ben érvényre jutott jogszabályok foglalatja a compilata constitutio; a fejedelemség időszakában a három nemzet egyesülésére vonatkozó utolsó törvény 1681 júniusában tartott fejevári országgyűlés 5. art.

Ezeknek lényegét az approbata constitutio III. r. I. címe ekként foglalja össze:

A négy bevett vallás szabad gyakorlata egész Erdélyben és Magyarországnak Erdélyhez kapcsolt részeiben megtartassék, minden helyen az a felekezet tarthat papot, mely többségben van, beteg gyóntatására, szükség esetén gyermek keresztelésére bármely felekezeti pap bárhova mehet.

Három nemzetből áll az ország, ha valamely nemzetnek szabadságában, immunitásaiban, privilégiumaiban, szokott és régen bevett rendtartásaiban bántódása lenne, keresse meg a másik két nemzetet, ezek tartozzanak hitük és kötelességük szerint országgyűlés előtt is a fejedelemhez és tanácsához fordulni a panaszolkodó nemzet megbántódása tárgyában. A

méltó panaszok tekintetében a három nemzet minden úton-módon egymás segítségére legyen. Ha valamely nemes embernek akár személyében, akár jószágában, marhájában és szabadságában a fejedelmektől sérelme lenne, a vármegyéjének, vagy székének jelentse; ha a vármegye, vagy szék a panaszt méltónak ítéli, jelentse tüstént a fejedelemnek és tanácsának s ha ennek sikere nem lenne, a vármegye az esetet közölje az erdélyi s a részekbeni vármegyékkel, a székelységgel és szászsággal, kik hitük és kötelességük szerint azonnal (gyűlést arra nem várva) tartozzanak a sérelem orvoslásáért a fejedelem és tanácsához fordulni s a tanács ily esetben a dolgot éretten megfontolva, legyen figyelemmel az ország közszabadságára, törvényeire s a tanács kötelességére és a törvénynek a szóbanforgó esetre vonatkozó intézkedésére s a panaszkozó jogos sérelmét a fejedelemnél való közbenjárásával, határozatával és befolyásával enyésztesse el. Ha a vármegyékben és székelységben levő kerített, vagy mezővárosoknak, vagy községeknek lennének sérelmeik, ugyanez az eljárás követtessék. Amit az országgyűlésen hazánk megmaradására, békességes csendjére, szabadsága és törvényei megtartására nézve jóknak ítélnék, abban értse nek egyet, kiki a maga hasznát és egyéni érdekét félretévén és nemzetünk és szabadságunk, sőt magánszemély méltó igazsága mellett is, mind a három nemzet és mindenik kar (status) egy ész és akaratallal minden úton és módon fogjanak össze és egymást oltalmazzák. Ha egyesek valakit méltatlanul és hamisan vádolnának, vagy valakinek ilyen vádlására elfogásban, törvényelötti dolgokban, jószág és javak elfoglalásában közreműködnének, örök hűtlenség bűnébe essenek.

Erdély három nemzetének tagjai hűségesküt tettek a fejedelemváltozáskor, valamint az egyesek a nagykorúságuk elértekor, vagy valamely tisztségbe való beiktatáskor a négy bevett vallás szabadságának tiszteletben tartására, a haza csendje, békéje megmaradása, szabadsága megóvására s hogy *ez ellen az országon kívül állókkal nem tárgyalnak*. Mivel a fejedelmek hittel biztosítják az ország lakóit, hogyha valaki a haza közönséges java ellenére árulkodik, megjelentik az országnak s a tanácsnak, az alattvalók is kötelezik magukat hűségre, míg a fejedelmek ehhez s a hittel tett ígéretükhöz és a conditiókhoz (feltételekhez) tartják magukat, addig az ország lakosai is ehhez tartásuk magukat és ezt felebarátaikkal szemben is megtartsák, amíg a fejedelem ennek felbontására okot nem ad. Aki pedig ezt felbontaná, ha ez rábizonyul, örök hűtlenség bűnébe essék.

Ezen nyugodott a fejedelemkori Erdély alkotmányja.

Alaptörvény volt a compilata constitutio II. r. I. címe szerint a fejedelem választása s az, hogy az ország nemes rendjei és lakói a fejedelem részére feltételeket (conditiokat) tűztek ki, melyek időről-időre módosultak. Legrészletesebb a jelzett

törvényhely 1. art.-ba beiktatott 1658. évi conditio, amelyeket a rendek Barsai Ákosnak adtak. Ebben a rendek mindenekelőtt felpanaszolják, hogy Barsai Ákos a trónra nem a nemzetek szabad választása, hanem hatalmas más nemzetek parancsa útján jutott, (török) s feltételül tűzték ki, hogy a négy bevett vallás szabad gyakorlatát s az egyesülési feltételeket megtartja, erre a rendeket, a főtiszteket megesketi, *a fényes portától el nem szakad* s a portától hozandó athnameba az ország hasznára figyelemmel lesz. *Erdély sarkalatos törvénye volt a török portához való kapcsolat, a szultán védelme, de úgy, hogy e mellett az ország haszna is megőriztessék.*

További feltétel volt, hogy a fejedelem a szomszédokkal a békét fenntartsa, indokolatlanul őket ne támadja, ha arra okot is adnának, *az ország nemzeteinek megegyezésével s a porta hozzájárulásával tegye.* Az ország tanácsa nélkül követéseket meg ne hallgasson, el ne bocsásson, a követek szállására senkit titkon ne küldjön s nekik választ ne adjon, máshova követeket a tanács tetszése, megegyezése nélkül ne küldjön. Szövetségeket a nemzetek akaratjából kössön; az ország határait, végvárait el ne idegenítse és el ne ígérje. Az ország szabad választási jogát ne akadályozza, a fejedelemséget másra ne ruhazza, erről senkivel ne tárgyaljon. Az országgyűlésen a szólás és szavazati szabadságot se fenyegetés, se ígéret, se adomány, se összebeszélés, se másokkal való titkos egyesülés által ne akadályozza, a vélemény és szavazat miatt senkire ne nehezteljen, a panaszokat és a jogkeresőket meghallgassa. A három nemzet sérelmeit a legelső országgyűlésen orvosolja, a szabadsággal ellenkező intézkedéseket eltörölje s mit a három nemzet hasznosnak ítél és mint ilyet kéri a fejedelemtől, megerősítse, *mit ha nem tenne meg, azért az irassék törvénycikkelybe és jogereje legyen.* Az urakat, nemeseket, kerített városokat, mezővárosokat, székelységet és szászságot régi törvényes kiváltságaikban, adományaikban, a már elfogadottakban, a nekik elzálogosított kincstári birtokokban, a nekik nyújtott biztosításokban és megegyezésekben, a régi szokásokban, mások jogai sérelme nélkül, ezenfelül szabadságukban tartsa meg. A hármaskönyv s az ország törvényei szerint mindenkinek személyi válogatás nélkül igaz törvényt szolgáltatson és a végrehajtást méltó módon foganatosítsa, senkit sem személyében, sem jószágában, semminemű javaiban törvényellenesen meg ne bántson, sem mások által bántatni ne engedjen; úri, nemes és egyéb szabadsággal élő rendek közül a törvény előtt senkit semmi szín és módon el ne fogasson, hacsak törvényes idézés után, a jog rendes útján, törvényes fórumon az illetékes bírák által el nem ítéltetett és el nem marasztaltatott s hogy nem tűri, hogy az alattvalóknak valaki törvénytelenséget és erőszakosságokat tegyen, továbbá a bírói hatóságok és az országgyűlés tárgyalásain részt nem vesz, mert az ügyek hozzá, mint

legfőbb bíróhoz fellebbezettek. A fellebbezett ügyek elintézésénél a tanács többségének véleményét fogadja el s figyelemmel tartja a hármaskönyv és az ország törvényében foglaltakat. Adjon szabadságot mindenkinek az igazságkeresésben, senki perébe ne elegendjék, ne tárgyaljon senkivel a pertől függő jószágoknak saját magára, feleségére, vagy gyermekére szállása felől, meg levén a törvény írva a hármaskönyvben, hogy minő módon háramolnak a jószágok a fiskusra és nem a fejedelmekre. Ide nem értetődik, ha a fejedelem valamelyes szerencsétlen nyomorultnak Istenre tekintvén, saját haszna nélkül, mint valódi keresztény fejedelem méltó cselekedettel segítségére siet. A fejedelem az ország érvényes törvényeit megtartsa s másokkal is megtartassa. A haza első rendjeit, tanácsit, tisztviselőit, kiket az ország fejedelmével együtt érdemeseknek ítélt állapotjukban, hivatalukban, ha megmaradni akarnak, megtartja, a megmaradni nem akarókat nem kényszeríti. A hazafiakat idegen kedvéért nem mellőzi; az előbb nevezettek tanácsait meghallgatja, szolgálataikat igénybe veszi; kinek kinek – alsó- és felsőrendnek – az ő állapota szerint való becsületet megadja és megadatja. A 12 tanácsost az ország választja a három nemzetről, azokat a fejedelem megerősíti és velük kormányoz és velük az esküt az ország és a fejedelem hűségére az országgyűlés színe előtt letéteti s akaratok nélkül a fejedelem országos dolgokat ne intézzen, fő tisztségeket ne osszon, azokkal az ország törvényei ellen ne tegyen; ha ezt tenné, az ország megsemmisíthesse. *Ha pedig a tanácsosok közül az ország törvénye, szabadsága, határozatai ellen valaki lelkiismerete ellenére a fejedelemnek veszedelmes és ártalmas tanácsokat adna, ha ez rábizonyul, száműzessék és örök hűtlenségbe essék.* Épp így azok is, kik nem tanácsosok. Vármegyékbe olyan főispánokat tegyen, akiknek legalább 1000 forint érő vagyonuk van; az üresedésben lévő állásokat töltsse be, a várakba főkapitánnyá s főtisztekké arra alkalmas honfiakat, vagy ünnepelesen honfiúsítottakat tegyen; lovas és gyalog fizetett hadakat és tisztjeiket a haza hűségére eskesse fel s azok számát az országgal együtt határozza meg. Idegen nemzetről hadat az ország akarata nélkül ne tartson, a vitézlő nép személyét és jószágát minden jogtalanságtól védje meg. A székelyek generálisává és kapitányává *székelyeket, vagy köztük levőket tegyen, a székelyek a királybíráikat szabadon választhatják. A szász nemzet e hazának egyik becsületes tagja levén, a királybíráit szabadon választhassa, fejedelmi jogkörbe csak a, szebeni királybíró megerősítése tartozik, mivel az: „Comes universitatis Saxonicae.”* Az ország jövedelmeinek beszédére az ország főrendjeiből kincstartó rendeltessék, akinek eljárását a tanács szabályozza; ha ez állásba üresedés történik, a fejedelem a tanács egyetértésével tegyen helyettest, ezt a legközelebbi országgyűlésnek approbálás végett be kell jelenteni. A hazafiak

szabad keresetét és mozgását a fejedelem ne akadályozza. A fiscusra szállott jószágokat a fejedelem ne tartsa meg magának, se feleségének, se gyermekeinek ne adományozza, hanem az arra érdemes honfiaknak; a fiscusi jószágokat csak a H. K.-ben s az ország törvényeiben írt módon szaporítsa; Vincét (Alvinc) jószágostól idegen jogok sérelme nélkül fiscalis józággá lehet tenni, de ez eladományozható is.

A záradékban az ország rendéi kifejezést adnak annak, hogy II. Rákóczi Györgytől a porta rendelkezésére állottak és megállapították a fentieknek megfelelő hűségesküt, melyben benne van, ha II. Rákóczi György a fényes portától kegyelmet nyerne, szabad hozzá visszaállani. Végül mindezekhez csatolták Barcsai Ákos fejedelem esküformáját, melyben hittel fogadta, hogy e feltételek szerint fog kormányozni s az ország régi szokása és szabadságával szemben nem hoz be újításokat. Barcsai Ákos feltételeinek megfelelnek Kemény János és I. Apafi Mihálynak adott általuk elfogadott feltételek is. Ebből lehet határozottan azt állítani, hogy Barcsai Ákos feltételei az ország szokását és alkotmányát tüntetik fel.

A fejedelmi jogkört röviden a következőkben állapíthatjuk meg. Megillette a fejedelmet: a.) a főfelügyeleti jog,¹ b.) a fejedelem a legfőbb bíró, de előtte per nem kezdhető, az ítéletek az ő nevében hozatnak, a törvénykezési parancsokat az ő nevében és pecsétje alatt adatnak ki, az igazságszolgáltatás a törvény rendelése szerint teendő, bírák által az ország törvényei szerint kell történnie s a törvényszékek törvényszerű szerkezetébe a törvényhozás intézkedésén kívül változtatni nem lehet, sem pedig az ítélet végrehajtása nem akadályozható, az ítélet végrehajtására szükség esetén karhatalom adandó.² c.) A megkegyelmezés joga: a becstelenség (infamia) büntetésének elengedése; a törvénytelen magzat törvényesítése; d.) Kiváltságok adományozása:³ donatio, nemesítés, valamely közönségnek mezővárosi, vagy királyi városi rangra emelése, pallosjog adományozása, iskoláknak, vagy más testületeknek bizonyos szabadsággal való felruházása, heti vásár, vagy sokadalom engedélyezése, könyvnyomdák felállításának megengedése, új találmányok készítésére, vagy áruihatására kizárólagos jog engedélyezése; e.) közhivatalokra való kinevezés és megerősítés joga -(székelyeknél Appr. C. III. R. LXXVI. c. art. 1.) f.) Útlevel engedélyezés, idegeneknek az országba való beengedése (Appr. C. III. R. XIV. c); Külföldi iskolákba menés megengedése (C. C. III. R. IX. c); g.) Pénzverési és postajog (Appr. C. III. R.

¹ Az iskolákra Appr. C. I. R. X. c. 3. §; III. R. X. c. a salvus conductusokat (szabadalomlevél) illetően és 1679: 18 art.

² Appr. C. IV. R. I. c. art. 45. A fejedelem tábláján ítélmesterek ítélték; karhatalomról ugyanott 5, 8. és 33. art. intézkedik.

³ Címeres levelek adományozására Appr. C. III. R. VII. c

LIV. c); h.) Egyház körüli jogok: a reformátusoknál, lutheránusoknál, unitáriusoknál a közönséges egyházi gyűléseken választott püspökök megerősítése (Appr. C. I. R. I. c. art. 9.); görög egyesülteknél a püspök kinevezési joga (Appr. C. I. R. VIII. c); a hazai törvények által biztosított vallásoknak, egyházaknak jogai, szabadságai, birtokai, jövedelmei és vallásgyakorlatukban való megoltalmazási joga (Appr. C. I. R. I. c. 10. art.) ; egyházak, egyházi személyek, iskolák, kegyes alapítványok feletti felügyelet, nehogy azok a törvényszabta határokon túlmenjenek, valamiként az ország javának kárt okozzanak (Appr. C. I. R. I. c. 3, 4, 8, 10. art.); i.) A végrehajtó hatalom benső munkássága körében még az ügynevezett megelőzések: a salvus conductusok kibocsátásánál (Appr. C. III. R. XIV. c), árulókkal szemben (Appr. O. II. R. VII. c. 6. art.) való eljárás és a fejedelmi feltételekben már ismertettek; j.) Végrehajtó hatalom külső munkásságára tartoznak: a követek, negotiorum gestorok (ügyvivők) küldése, főként havasalföldi és moldovai fejedelmekkel szövetekezések s békekötések (Appr. C. II. R. I. c. art. 2.); Báthori Gábor conditioi V. art. 3., Bethlen Gábor conditioi II.) hadüzenés joga azzal a megjegyzéssel, hogy ezekben a fejedelmek a fejedelmi tanácshoz és az országgyűléshez voltak kötve.

A fejedelem látta el az ország várait minden hadi készüllettel s intézkedett azok felhasználásáról, meghatározta a katonák élelmét, fizetését, a katonák elszállásolása iránt intézkedett, szóval jogkörébe tartozott, mit az országnak az ellenségtől való megvédése megkívánt (Appr. C. III. R. XXI. és XXII. c), a fejedelem rendelte el a nemesi felkelést (u. o. VI. c. 5. art.) s gondoskodott a mustra-tartásról (u. o. XX. c).

A fejedelemnek legközvetlenebb szerve volt a fejedelmi tanács. Bethlen Gábornak adott feltételek (Appr. C. II. R. I. c. 3. art. IV. és u. o. III. c.) rendelik, hogy válasszon maga mellé tanácsosokat mind a három nemzetből négyet-négyet (C. C. II. R. I. c. art. 1. XV., u. o. III. R. V. c. 1. art.), kiket az országgyűlés választott; a fejedelemséggel az erdélyi vajda és a székely ispáni méltóság a fejedelemre szállott; ha a fejedelem eltávozott, gubernátor volt rendelendő (Appr. C. II. R. II. c art.

4. IV., V.). Bekapcsolódtak a végrehajtó hatalomba a vármegegyék, magyar vidékek, székely székek, az ott lévő szabad és mezővárosok, a szász nemzet ispánja, nemzetgyűlése, székes vidékek gyűlései és tisztviselői. A tisztviselői kötelesség volt a törvény pontos megtartása, a szorgalom, a szegények iránti könyörületesség, felsőbbség iránti engedelmesség (Appr. O. III. R. XLIII. c.), továbbá a kihágásoktól, a huza-vonáktól, törvénytelen büntetésektől, különösen a gonosztevőkkel való cimboraságtól, azok pártfogásától óvakodjanak, mert a vétkesek az ország törvényei szerint megbüntettetnek, a főtisztek a fejedelem, az előbbieket a főtisztek által. Hogy a tisztviselők a ma-

guk kötelességeit teljesíthessék, végeztetett, hogy a törvényhatóságok tisztjei hivatalukat illető ügyekben a hatóságok területén minden akadály nélkül eljárhassanak, nem véve ki a fiscus, urak, nemesség, collegium s másoknak jószágait, az elmentállókkal szemben karhatalmat vehetnek igénybe (Appr. C.

II. E. VIII. c. 8. art, XLIII. c. 3. art.).

Az igazságszolgáltatásban, mint láttuk, a fejedelem volt a summus iustitarius, a vajdai szék helyett a bíraskodást a fejedelmi tábla vette át; volt 12 ülnöke, kik között volt a fiscalis director is, két ítélmestere és elnöke; 1554-ben kimondatott, hogy saját költségükön szolgálni nem tartoznak, a táblán megfordult ügyekben maguk állapították meg költségüket (Appr. C. IV. R. I. c. art. 45, IV. R. XVI. c. 1. art.). Az igazságszolgáltatás az alsófokon az autonómia tárgya volt, azt a magyar, székely és szász nemzet kebelében lévő ítélőszékek teljesítették. Különleges ítélőszékek voltak a Nagyszébenben és Brassóban levő görög testületek, a kereskedést tárgyozó perekben, e testületek a görögök bírájából és esküdteiből állottak (Appr. C.

III. R. LVII. c). Továbbá a gonosztevők megzabolázására és büntetésére voltak hivatva az úgynevezett cirkáló székek (Appr. C. III. R. XLVL, XLVII. α).

Felsőbb ítélőszék volt a fejedelmi táblán kívül a forum productionale (C. C. V. R. XXVII. edictum) az 1657-től adományozott fiscusi javakra vonatkozó donatiók kivizsgálására szerveztetett, tagjai voltak a fejedelmi tanács tagjai, főtisztek és a királyi ítélőtábla tagjai. Súlyos hazaárulási és más fontosabb esetekben az országgyűlés bíraskodott. Az egyházi bíraskodás a fejedelmek alatt a házassági válóperekre terjedt ki (Appr. C. I. R. V. c. art. 4.).

A fiscalis javak és jószágok kezelője a királyi kincstárnok volt. Tisztviselőkké és bírakká a három nemzethez tartozó zálogos, becsületes hazafiak és nem idegenek voltak tehetők (Appr. C. III. R. XLII. c. 1. art.)

A fiscalis várakban a fejedelemnek őrséget kellett tartania és pedig a tanáccsal egyetértve, a katonaság a vitézlő rend, urak, nemesség, szászság jószágain elszállásolható nem volt (Appr. C. III. R. XXL és XXII. c. II. R. XXIII. c), ép így mentesek voltak a székelység jószágai is. A katonai kormányzat élén a fejedelem állott, ő nevezte ki a felső és alsó tiszteket; a katonai előjáróknak kötelességük volt a kezük alatt álló katonaságot jó fenyték alatt tartani, hogy senki jószágán méltatlanságot ne cselekedjenek.

A fejedelmet illette a fiscalis javak ellenőrzése (a fiscalis javakat felsorolja Appr. O. II. R. VIII. c, (bányák) u. o. IX. c, (harmincadok, dézsmák) u. o. X. c. és C. C. II. R. III. c.) felügyelete. Erdélyben adó csak Erdélynek az anyaországtól való különválása után szedetett az országgyűlések elrendelése szerint az 1545. évtől kezdve (Appr. C. III. R. II. c. 1. art.). Az

adó kapuszám szerint osztatott fel; 1608. előtt, azután pedig tíz adófizető ember tett ki egy kaput, ezt az Appr. C. III. R. II. e. 3. art. is fenntartotta. Majd az adó az egész országban a teherbírásnak megfelelően osztatott fel (C. C. V. R. XLV. edictum), az adók felszedése felett való felügyelet is a fejedelem jogkörébe tartozott.

Erdély politikai testülete az uralkodó fejedelem alatt a három nemzet volt, de szorosabb értelemben a politikai jogok gyakorlatában, így a törvényhozásban, a köz, főként az országos hivatalok viselésében a három nemzet tagjai közül csak azok részesültek, kik a nemesi, vagy a polgári rendnek voltak tagjai s a négy bevett vallás valamelyikéhez tartoztak (1671. novemberi fejevári országgyűlés art. 6.) és ezek voltak az erdélyi három nemzet karai és rendjei (*Status et ordines*). A régi törvényekben előforduló „*populus*” alatt ezeket kell érteni. *Ezen három nemzet, vagy ország statusai közé tartoznak e hazának nemcsak magyar, székely és szász eredetű, hanem e hazának bármely más származású fiai is, kik nemes, vagy polgári szabadságúak s valamely bevett valláshoz tartoznak; ezek azon nemzethez számíttatnak, melynek területén fekvő jószáguk van.* Nem számíttatnak az ország karai és rendjei közé azok, legyenek eredetükre akár magyarok, akár székelyek, akár szászok, akik nem tartoznak a nemesi, vagy polgári rendhez, amint nem számoltattak oda az oláhok sem (Appr. C I. R. VIII. c.). Ezek a törvénybe „*ignobiles*”, „*nem nemesek*”, „*plebs*”, „*köz-nép*”, „*parasztemberek*”, „*rustica plebs*” neveztetnek.

Az okiratok nyelvén az országgyűlés tagjai hivattak karok és rendeknek. A fejedelmi idők alatt előfordultak: tanácsi rend, vitézlő rend, polgári; a köznép nem volt tagja egyik osztálynak sem; karok voltak más országokban a papság, nemesiség, polgárok és kiváltságolt parasztok. Erdélyben a fejedelmi korszakban az országgyűlésen nincsenek papok, a tanácsosok a megyék és székelyszékek képviselőivel együtt a nemességhez tartoztak, a szászok és a taxás helyek képviselői pedig a polgári rendhez, de ezek nem voltak e két rend képviselői, hanem a kerületnek s városnak küldöttjei. Az országgyűlésen mint kar – testület – a három nemzet jelent meg s így őket kell a „karok” alatt érteni. Hogy mindjárt az anyaországtól való elválás után Erdély első részgyűlésein kik voltak az országgyűlés tagjai, nem biztos. Az 1540. december 12.-i tordai országgyűlési határozat 3.) pontja szerint az ország tanácsosai, előkelői, nemesek, székely és szász urakról van szó.⁴ Az 1545. évi országgyűlésen a három nemzethez járult nyolc fejedelmi tanácsos, tíz báró és mágnás, az elhalt mágnások két özvegye, a főrendű nemesség tizenegy tagja, az erdélyi hét megyének hét, a ma-

⁴ J. Benkő: „*Diaetae sive rectius Comitata Transilvaniae eorumque Decreta, quae vulgo adpellantur Articuli Diaetales*! Cibinii, Claudipoli, 1791. p. 26.

gyarországi Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok, Kraszna-megyéből küldött követek és pedig: Biharból három, a többiből kettő; a vármegyéknek ispánjai és pedig: Hunyadnak négy, a többinek két-két ispánja; s még jelen volt Máramaros és Szöröny-megyék követe, összesen tehát tizenhárom vármegye követei, rajtuk kívül tíz vár kapitányai; kilenc székely, hét szászszék, a hat szász és a három magyar város, tizennégy mezőváros követei s még a két ítélmester, hét director, négy vámfelügyelő, tizennégy harmincad-hivatalnok, nyolc sóhivatalnok, hét hámorfelügyelő.⁵ Ez a legrégebbi emlék.

1610. szeptember 6.-i országgyűlés tagjai: nyolc fejedelmi tanácsos, kik közül néhány főispán volt, ezredes-őrnagy, a nagyváradi és fogarasi várak kapitányai, Karánsebes város és kerület bánja, a hét erdélyi vármegye, Máramaros, Bihar, Zaránd, Közép-Szolnok és Kraszna megyék két alispánja, egy ítélmester, a főnemesség kilenc tagja cím nélkül, a székely székeknek öt kapitánya és sok királybírája – már az újabb beosztásnak megfelelően – a szász városok – Szeben, Brassó, Beszterce, Szászsebes polgármesterei, bírái és tanácsos esküdtjei (nevük és számuk nélkül), épp így áll a dolog Kolozsvár és Nagyváradnál is. Ez az országgyűlés nem volt teljes; az 1687. évi július 26.-i radnóthi és az 1689. január 5.-i országgyűlésre meghívott: tizenegy tanácsos, három ítélmester, tizennégy táblai ülnök, fiscalis director, nyolcvankettő mágnás, vagy regalista, hét elhalt mágnás özvegye, tíz megye (Zaránd Hunyad dal egyesítve, Kraszna, Máramaros és Középszolnok), öt székely szék, tizenegy szász szék és kerület, tizennégy magyar város és mezőváros (köztük Debrecen is). Egynehány kerület és város követét nem ismerjük.⁸

Erdély rendjei a legelső hűségesküt Báthori Endre fejedelemnek tették le.⁷ A követek választása mikéntjéről a törvény nem intézkedett, egészen szabad volt, a fejedelem nem folyt be, a kerületi és államhivatalnokok is választottak, országgyűlést évOnte kellett összehívni, hol a véleményét mindenki szabadon nyilváníthatta; nem volt szabad senkit megsérteni, ha ez megtörtént volna, első esetben következménye volt a rendreutasítás, a következőben már a széksértési per; a fejedelem személyét a vitába bevonni nem volt szabad; ez időben az országgyűlési tagoknak semminemű privilégiumuk, előjoguk nem volt.

Az országgyűlés egykamarás volt; a régi erdélyi országgyűléseken szavazás csak nagyon fontos és az egész országot érdeklő ügyekben volt; nemzetek szerint szavaztak s mindenik nemzetnek curial votuma volt. Midőn Erdély Magyarországtól

⁵ v. o. 63. p.

⁶ Jos. Bedeus von Sarberg: „Die Verfassung des Grosefürstentums Siebenbürgen.” Wien, 1844. 40, 42. S.

⁷ E. O. E. IV. k. 263. 1.

elvált, mint láttuk, törvénnyel mondták ki, hogy mindent közmegegyezéssel intéznek, de ezt néhány év múlva akként változtatták meg, hogy amibe két nemzet egyetért, a harmadiknak utána kell mennie (1557. februári fejevári országgyűlés). Magától értetik, hogy egyre ment, vajjon hány tag jelent meg az egyik, vagy másik nemzetből; csak a fejedelemség után lett döntő a jelenlévő tagok száma, amidőn az országgyűlési tagok személy szerinti szavazása fogadtatott el. Az erdélyi fejedelemség rendjét, a nemzetek és vallás egyenjogúságát az előző határozási mód tartotta fenn, a határozat előtt a nemzeteknek egyezkedniök kellett s őket a kölcsönös megértésre, engedékenységére kellett vezetnie, hogy megszülessék egymás közt az állami élet további menetelére szükséges pactum.

11. §. A magyar vármegyék, vidékek és székely székek autonómiaja 1571-1691.

Az erdélyi fejedelemség nem az erdélyi vajdai hatóság folytatása, hanem a magyar királyi hatalomé. Szapolyai Jánost és János Zsigmondot a magyarok királynak tekintették, János Zsigmond hatalma szállott Báthori Istvánra, későbbi utódaik közül Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort az anyaországi elégedetlenek, sőt a török porta is megkínálták a magyar királlyal.

Erdélyben az államfő magyar volt, a magyar nemzetnek nem volt szüksége arra, hogy külön nemzeti életet éljen, a maga vezető nemzeti életét élte tovább, az ő élete a kis ország élete volt, a magyarországi csatolt részekkel együtt meg volt a többsége is s a három nemzet közül területre és vagyonra nézve ő volt a legnagyobb. A székelység is kibontakozott a magyartól eltérő törzsszervezeti emlékeiből, a magyarral együtt töltött közel hétszáz év teljesen áthasonította, külön nemzeti volta a Verbőczy által is tudott eltérő ősi szokásjogában nyilvánkozott meg, mely jogéletében 1849-ig fennmaradt, jársadalma, nemzeti szervezete, alkotmánya, közigazgatása' a magyaréhoz simult, viszont arra hatással is volt; a magyarral teljesen egy nyelvet beszélt s a magyarba úgyszólván teljesen beleolvadt; fennmaradt tudatában azonban, hogy nem egy a magyarral, de vele egy töről sarjadt testvér. A magyart élete teljesen nyugathoz fűzte, a székelységnek megvoltak azonban a maga keleti kapcsolatai, melyek természetszerűen földrajzi helyzeténél fogva az erdélyi magyarságra sem tévesztették el a hatást. Az erdélyi magyarságnak és a székelységnek, ha Magyarország török hódoltság alatt lévő része s a török fennhatóság alatt lévő Moldva és Havasalföld közt meg akart maradni, a török felsőséget el kellett ismernie valamelyes jelkép-

pel, bizonyos adó fizetésével, amiért cserébe kapta azt, hogy nemzeti fejlődésében benuulás nem állott be, az fejlődhetett.

Sajnos, 1849-ben a székely jog véglegesen megszűnt tételes lenni, de az ősi magyar jog jellegzetességét is a székely jog emlékeiben szemlélhetjük azokban, amikről Verbőczy azt írja, hogy a magyartól eltérők; alapjában mindkettőnek az ősjoga az azonos törökös szervezetnél fogva alig volt eltérő; az anyaországi magyarság a nyugati befolyásnak sokkal inkább ki volt téve, azokat a szokásokat és intézményeket, mik a székelytől eltértek – főleg az örökösödési jogban – a nyugati, a germán - befolyás hozta létre s ez a befolyás a középkorban történt, amikor Magyarország gazdag és hatalmas volt, a német özönlött Magyarországra s a magyarság nem tartotta magához méltónak, hogy nemzeti mivoltából kivetkőzzék, valamint azt sem, hogy a bevándorlottak, kik nem csak iparosok és kereskedők, de előkelők is voltak és rövidesen el is magyarosodtak, szokásaitól elzárkózzék. I. Ferdinánddal a német uralkodók sora megindult s főleg, mióta I. Ferdinánd és utódai német-római császárok is lettek, a németeknek Magyarországra való vonulása szórványosabb lett, a magyarok javarésze ment a trón közelébe, a magyar nemzet kétfelé szakadt: a tehetősebb kisebb rész a császár-királynak lojális alattvalója lett, a nagyobb - köznemesi rend a beküldött német hadvezér-politikusok és az uralkodó német környezete által nemzeti létében veszélyeztetve látta magát, helyzetébe belenyugodni nem tudott; az uralkodó a hatalma alatt álló kis Magyarországot úgyszólván csak török védelmi hadtáp-területnek tekintette s a népet az egyes hadvezérek ezen alapuló, sokszor indokolatlan zaklatásától nem tudta, vagy talán nem is akarta megmenteni. Ezért voltak oly gyakoriak a magyarság most tárgyalandó 120 évében a kisülések. A vallásügyi kérdések ezért kaptak politikai jelleget, ezért jelentette a magyarok közt a protestantizmus a magyarrabb voltot. Az erdélyi magyarság azért lett oly gyorsan protestáns, hogy ne legyen kapcsolata a német uralkodóhoz. Az anyaországi nemzeti kisülések reakciót vontak maguk után, sok magyar hazafinak kellett menekülni s menekültek oda Magyarországból, hol magyarrabb volt a szív s magyar volt az úr - Erdélybe!

Az erdélyi magyarság lelke azonban vérezett, hogy a magyarnak két hazája van. Az 1551-1556-ig terjedő öt év kétségtelessé tette, hogy Ferdinánd Erdélyt megvédeni nem tudja. Az erdélyi magyarságnak Moldva és Havasalföld mintájára, a török szférában el kellett helyezkednie, de mégis oly tekintélyt vívott ki magának, hogy Moldva és Havasalföld az erdélyi fejedelem vazallusai voltak, amely állapot főként Báthori Zsigmond alatt nyert kifejezést, aki magát a régi Dácia fejedelmének is nevezte, Mihály vajda, csak az ő utánzója volt.

Báthori Zsigmond, épúgy mint Báthori István, érezte,

hogy Erdély közjogi helyzetét Magyarországgal szemben tisztázni kell s Erdély különállása öncél nem lehet, csak a magyar nemzet megmentésére eszköz. Mindketten alkudoztak oly Plattform megeremtésére, mely a magyar királyt is kielégíti; ezt meg is találták. Báthori Zsigmond bízott a keleti szomszédokban, hogy a kereszténység védelmében ki fognak tartani s bízott abban, hogy Rudolf kellő erőt tud kifejteni s talán Báthori Zsigmond a török hatalom gyengülését is látta; mindezen okok alapján a magyar integritás visszaállítása céljából Erdélyt a magyar király birtokába bocsátotta. Az 1601-1605-ig terjedő öt év ismét csak azt bizonyította, hogy a császár és király hatalma nem elég erős s Básta túlfűtött hadvezéri érvényesülési viszketegének feláldozta Erdély népét és sikerült neki az anyaországban is oly elégedetlenséget támasztani, hogy ismét a török fennhatóság alatti Erdély lehetett a megoldás. További 90 esztendőre volt szükség, míg európai szükséglet lett a török visszaszorítása.

A fejedelemség 120 éve alatt Erdély nemzeti feladatot teljesített azzal is, hogy Erdély területét a kapcsolt részekkel együtt megmentette attól, hogy olyan legyen, mint a hódolt-sági terület: kipusztuljon a magyarság, elmeneküljön a magyar közigazgatás, elszéledjen az intelligencia s minden magyar organizáció megszűnjön s legjobb esetben nagy parasztvárosok keletkezzenek s a magyar kultúrából hírmondó sem maradjon.

Pázmány Péter is elismerte, hogy az erdélyi fejedelemség történeti szükséglet volt.

A XVI. század második felétől a XVII. század végéig terjedő időszak egész Európában a Kiforrás szaka volt s általában nem az a korszak, amelyben nagy erények, tisztult erkölcsi felfogás uralkodtak. Angliában VIII. Henrik, Erzsébet s a Stuartok rémítő korszaka, Franciarországban IV. Henrik, XIII. és XIV. Lajos korszaka, a németországi és olaszországi zavarok stb. példái annak, hogy egész Európában a politika csak a külszínre adott, egyik intrika a másikat érte s az emberi élet minden tekintetben olcsó volt. Ezzel a szemmel kell néznünk Erdélyben Izabella, Báthori Zsigmond kivégzéseit, Barcsai Ákos, Kemény János, Bánfi Dénes tragédiáját s a magyar anyaországban történeteket. Ebbe a milióbe bele kell állítani Erdély életét.

János Zsigmond alatt a székelység tízezreinek kellett jobbaggyá lennie, hogy igen sok úrnak vagyonszomja kielégüljön. Az 1562. évi segesvári végzések, mint láttuk, a székelyek közt ugyanazon társadalmi rendeket teremtették meg, mint aminők^a magyarságban voltak, a szék is magára öltötte a vármegeye külső formáját úgy, hogy a működés s a szervezet lényegében sem volt köztük nagy különbség. A székely nemzeti élet gerince a fejedelemség alatt főként a régi székely szabadság ki-

küzdésére irányult; az autonómia a székekben nyilatkozott meg, a helyhatósági szabályok alkotásában – a székely szokásjog kifejtésében –, ép úgy, mint a magyar vármegyékben. Ezek a szabályok ebben a korszakban nem változtak, az Appr. C. IV. R. I. c. 10. art. utalván Bethlen Gábor által 1619. évben egybe- gyűjtött perjogi szabályokra, e szabályokat kötelezővé tette, az azokkal ellenkező szokásokat és statútumokat hatályon kívül helyezte; a nem ellenkező statútumok tehát hatályban maradtak s az e korban hozott statútumok százai bizonyítják, hogy a fejedelemség idején a helyhatósági törvények alkotását a vármegyék, székek, a szabad- és mezővárosok gyakorolták. Ebben a korszakban – 1606-1609. években – székely nemzeti gyűlésekkel is találkozunk.

János Zsigmond sok jobbágyt tett székelyt osztott be a várakba és saját hadába, ezek voltak a puskás jobbágyok, vagy ruhájukról veres-, illetve kékdarabontok. Báthori István fejedelem, mivel sok székely volt ellenfele Békés Gáspár sergében, szintén sok székely vagyont kobzott el. János Zsigmond és Báthori István adományozásai következtében sok magyar nemes telepedett a székely földre. Báthori István az említett darabontokat átszervezte és számukat szaporította, akik kitüntették magukat, veres-darabontok lettek, tisztjeik pedig jószágot kaptak adományba.⁸

A veres-darabontok állandó székely gyalogság voltak, századokba osztva, parancsnokuk a székelyek főkapitánya s a fejedelem volt, vitás ügyekben a századosuk ítélkezett, másodfokban az udvarhelyi várkapitány, harmadfokban a fejedelmi tábla, külső emberek ellen indított pereikben az illetékes bírák; egymás birtokára elővételi joguk volt; ha csak leányuk volt, ez lett az örökösük a férjével együtt s ha a férj nem volt jobbágy, a leány atyja helyébe lépett a gyalogságnál; e darabontok közül sokan pixidarius levéllel rangemelést kaptak.⁹

De meg kell azt is jegyeznünk, hogy Báthori István a székelyek jogait az 1571. novemberi kolozsvári országgyűlés 25. art.-al azzal erősítette meg, hogy a Székelyföldre ius regium be ne vitethessen, ha bevitetett volna, 32 évi elbirtoklással kirekeszthető legyen; továbbá az 1580. november 9.-i országgyűlés a háromszéki nemesség privilégiumát, melyben Sepsi, Kezdi Orbai székek klasszisai előszámláltatnak (seniores, virtuosí, primores ac primipili) megerősítette, főként a székely primorokat János Zsigmondtól nyert jószágaikban.

A székelység 1594-ben megmentette Báthori Zsigmond trónját s Báthori Zsigmond 1595-ben a törökök fölött nyert győzelmét a székely fegyvereknek köszönhetette, ezt Báthori Zsigmond 1595. szept. 15-én a székely szabadság visszaállításával

⁸ Sz. okl. t. IV. k. 107. 1.

⁹ U. o. IV. k. 213. 1. VI. 20-23. 1.

viszonozta, de a fejevári országgyűlés 1595. december 13-án a 18--20. ar.-ban a székely köznépre szóló azokat a kiváltságokat, amelyeket az a primori rend sérelmével nyert, hatálytalánította. E miatt a csiki székelység lázadásba tört ki, de Csíkszeredánál leveretett és újból elnyomatott.

A székelyek már 1485. óta a Báthoriakban ellenségeket láttak. Ez enyhíti azoknak a csíkszentdomokosi székelyeknek bűnét, kik 1599. november 3-án a csíkszentdomokosi határon, „Pásztorbükk” nevű erdőrézben Báthori Endre bíborost - Báthori Zsigmond által maga helyett tett fejedelmet - Mihály vajda uszítására meggyilkolták.¹⁰ Mihály havasalföldi vajda ekkor úgy szerepel Erdélyben, mint Rudolf császár tábornoka és Budolf császár nevében a székelyeket csatlakozásra hívta fel. A hiszékeny nép, amelynek I. Ferdinánd 1554-ben szabadságlevelet állított ki, erre emlékezve csatlakozott, Aranyosszék kivételével Mihály vajdához, ki mint Rudolf császár tanácsosa, a székelyek szabadságát 1599. november 28-án megerősítette.¹¹ Mihály vajda csakhamar levetette álarcát s kitűnt, hogy Báthori Zsigmond utánzásával Moldvát, Havasalföldet és Erdélyt hatalmába akarja keríteni. Ebben őt nem nemzeti érzület, - oláhok egyesítési vágya, - hanem dicsőség és kincsszomj vezette, ezt rövid időre sikerült is megszereznie, de csakhamar leveretett s ellenlábasa, Bástá tábornok 1601. augusztus 19-én megölette.

Ebben a szomorú időben az 1600. október 25-én tartott részországgyűlésen ismét győzött a vagyonvágy és a székely népet azért, mert Mihály vajdával tartott, újból jobbágyságra vetették és kötelezték őket, hogy „Székelytámadt” és „Székelybánja” várakat, melyeket leromboltak, újjáépítsék.¹² Báthori Zsigmond azonban 1601. december 31-én a székelyek részére újból szabadságlevelet állított ki.¹³

Ebben hivatkozik a székelyek őseinek a régi dicső magyar királyok iránt teljesített hűségére és szolgálataira, a török és más ellenség fölött kivívott győzelmeikre, különösen az 1595. évi havasalvi hadjáratra, hol az idegen nemzetek is megcsodálták hősi vitézségüket; hivatkozik főként mostani ragaszkodásukra és mindezért *kiemeli őket a paraszti s nem nemes állapotból, amelybe az idők viszontagságai következtében jutottak és kiveszi a nemesek és bárki mások hatalma alól és az ő igazi székely szabadosai sorába és rendjébe iktatja*, felszabadítja minden adófizetéstől, tized s egyéb szolgáltatásoktól s megengedi, hogy ezentúl az őseik által a régi dicső magyar

¹⁰ Bethlen Farkas: id. m. IV. T. 485. p.

¹¹ Nemes ezékely nemzet constitution Bp., 1828. 86. 1.

¹² Bethlen Farkas id. m. IV. T. 597. p.

¹³ Szadeczky Kardoss Lajos: „A székely nemzet története és alkotmánya.” Bp., 1927. 149. 1.

királyok idejében élvezett szabadalmakkal és kiváltságokkal éljenek; de kötelesek ezek a szabadosok (libertini) és utódaik jól és katonásan fölfegyverkezve minden táborozásban hűségesen szolgálni. *Megengedi, hogy tisztjeiket vagy kapitányaikat a közöttük lakó nemesek sorából szabadon választhassák'* amiben oly rendet kíván megtartani, hogy a nemesek sorából' évenként 3-4 vagy több tekintélyes és hadban jártas férfit választanak és terjesszenek fel, hogy azok közül kettőt, kiket leginkább alkalmasoknak lát, kapitányukul kinevezze; a libertinusok pedig kötelesek lesznek személy szerint és pedig a lovasok jó lóval, karddal, kopjával, dárdával, páncéllal, vas mellvédővel, sisakkal, pajzsával, a gyalogosok pedig puskával és egyéb hadiszerszámmal rendesen felszerelve a fejedelem parancsára a hadfelkelésekkor készen lenni. Amit a nemesek a székelyek támadása előtt ősi jogon, vagy szerzeményként s azután is jogszerűen bírtak, udvarházaikat, jobbágyaikat, kertjeiket, szántóföldjeiket, erdeiket, rétjeiket, halastavaikat, malmaikat stb., azokat ezentúl is békésen bírassák. Az elzálogosított birtokok a zálogdíj fejében adassanak vissza az előbbi birtokosoknak, ha valamely nemes azt a birtokot, vagy székely örökséget, amelyet a fejedelem vagy elődei adományoztak neki, másnak adta, eladta, cserélte vagy elzálogosította volna, az ilyen adásvevésnek ne legyen érvénye.

Báthori Zsigmond 1601. október 4-én megerősítette a kezdi és marosszéki székely lihertinusok privilégiumát. Báthori Zsigmond 1602. július 26-án Erdélyt végképp elhagyta. Erdély 1599-1605. február 21-ig rettenetesen szenvedett. Ki ne tudná a történelemből, hogy mi volt és mit jelképezett Básta szekere. A szabadulást Bocskai István hozta meg, kit az 1605. február 21-én tartott székely és magyar gyűlés Erdély fejedelmévé választott és felkérte, hogy a székelyek ősi szabadságát állítsa vissza.¹⁴ Bocskai István 1606. június 22-én meg is tiltotta, hogy a nemesek a székelyek szabadságát háborgassák, s őket jobbágygyá tegyék és hogy valamelyik székely magát abból a célból, hogy a hadtól meneküljön, jobbágygyá tegye. 1606. október 29-én tartott székely nemzetgyűlés a székelységnek a következő klasszisairól emlékezik meg: nemes, vagy fő, lófej, darabont, szabadszékely.¹⁵ Bocskai István belátta, hogy a székely nemzet Erdélynek legerősebb és leghűségesebb hadiereje, de csak addig lehet az ország fundamentuma, míg szabad, ezért kötötte 1606. december 17-én kelt végrendeletében honfitársai szívére, hogy a székelyek szabadságát megtartsák.¹⁶

Báthori Gábor uralkodása alatt az 1608. szeptemberben tartott kolozsvári országgyűlés 13. art. akként határozott, ha

¹⁴ Bethlen Farkas id. m. VI. T. 230. p.

¹⁵ Teleki bibliotheka, Marosvásárhelyt N. 1121. p. 75.

¹⁸ E. O. E. V. k. 430. 1.

szabad székely másodszer is leköti magát jobbágyul, halállal büntetessék. Bethlen Gábor idején a fejevári 1623. májusi országgyűlés 14. art. pedig azt rendelte, hogy azok a székelyek, kik 1614. után kötötték le magukat, elbocsátandók, de az 1614. előttiak megmaradnak állapotukban, hasonlóképp azok is, akik Mihály vajda beütése előtt kötötték le magukat.

Megemlítendő I. Rákóczi Györgynek Szamosujvár várában kibocsátott szabadságlevele, mely szerint a székelyek javai magszakadás után ne a kincstárra, hanem rokonaikra szálljanak.¹⁷ Az 1633. áprilisban tartott fejevári országgyűlés elrendelte, hogy székely pixidarius jószágát örökösen el nem adhatja, csak becsü je egyharmadáig; az 1634. májusi országgyűlés 27. art. szerint jobbágyembertől Székelyföldön senki sem vehet örökséget. Ugyanekkor megerősített Aranyosszék szabadsága. 1635-ben kimondatott, hogy Bardocszéknek külön törvényszéke legyen, melyről az ügyek Udvarhelyszékre vitessenek. 1635., 1636. és 1644-ben székely mustrák tartattak. Az 1646. évi 11. art. a székelység kötelességévé tette, hogy határőrséget alkosson Oláhország felől és ennek a kornak mintegy bizonyoságául elrendelte, hogy ha valamely székely szék vármegye zászlója alatt is kel fel, a hadműveletek bevégzésével saját székébe telepedjék vissza.

Ebben a korszakban az erdélyi magyar nemesi vármegye bővült és erősödött. A vármegyék és székely székek gyrás székei e korszakban is a közgyűlések, amelyeknek hatásköre tágult, ugyanis hatáskörébe tartoztak a helyhatósági törvények alkotása, az útlevél megújíthatásához szükséges bizonyítványok kiadása (Appr. C. III. R. XIV. c. 1. art. III.), az egyesülési eskü értelmében való jogvédelem (u. o. I. c), a tanyázó katonaság kicsapongásainak megzabolázása (u. o. XXI. c), az özvegyi tartásul kiszakított jószág pusztítása esetében az özvegyasszony évenkénti illetményének meghatározása (u. o. XXV. c), a községekre nézve ártalmas malmok megszemléltetése és levágatása (u. o. XL. c), a cirkálás elhatározása, cirkálók megnevezése (u. o. XLVI. c. 1. art., V. R. LIL edictum), a missile mandátum (nem törvényes alakban, hanem csak magánlevélben kiadott parancs), mellett elfoglalt jószágoknak egy esztendőn belül leendő visszaadása,¹⁸ az erőszakoskodó tisztek megbüntetése (C. C. III. R. XI. c), a hódolati eskü letétele (Appr. C. II. R. II. c), a vármegyében a dézsma beszédhelyének kijelölése (u. o. III. R. IV. c. 2. art.), a hatalmasul elfoglalt s a fiscus kezén levő jószágok visszaadása iránt a fejedelemehez való folyamodás (u. o. IV. c. 2. art.). Ezek a helyhatósági

¹⁷ Sz. Okl. t. IV. k. 261. 1. VI. k. 133. L; Erdélyi történelmi adatok I. k 276. 1.

¹⁸ Ugyanis az Appr. C. IV. R. XII. c. 1. art. megtiltotta, hogy a királyi kancellária egyszerű levélben ilyen parancsokat adjon ki.

törvények alkotását kivéve, mind a közigazgatást mozdították elő. Közgyűlésen választottak a tisztek és országgyűlési követek. Ebben a korszakban is négyszer kellett évente közgyűlést tartani, szükség szerint rendkívülit akkor, amikor.

A közgyűléssel egyidőben működött a sedes generalis, vagyis a derékszék, mely a megyében, illetve székben rendes ítélőszék volt, mely előtt indíthatók voltak a nemesek ellen a polgári és büntető keresetek és azok a perek, amelyek a fejedelmi tábla előtt is kezdhetők voltak,¹⁹ a törvényhatóságban levő jószágok és örökségek önhatalmú elfoglalása és más önhatalmú cselekmények miatt indított perek (u. o. III. R. VIII. c. 1. art.). Ez ítélőszékeknek előadója most is a főjegyző. A közgyűlés tagjai a birtokos nemesek, a derékszék tagjai azok, kik az előző korszakban.

A székely székekben a derékszék csak Marosszéken volt első folyamodási bíróság.

Az alszékeket a gyakorlat teremtette meg; rendszeresen 1664. év óta működnek és hatáskörük a nemes emberek ellen indított oly perekre terjed ki, amelyeknek értékét a peres felek 100 forintnál többre nem tették. Találunk törvényt, mely az alszékek működését megszünteti, azután egy másik törvény újból visszaállítja. E korszak végén már törvényes rendes bíróság. Az alszékeknek a megyékben a szolgabíró volt az elnöke, aki mellett hét esküdt szerepelt, az előadók pedig az aljegyzők voltak. A Székelyföldön Marosszék kivételével, az alszéken indult minden per, elnöke az alkirálybíró, a fellebbezés a derékszékhez történt.

A fiúszékhez tartoztak a vármegyék, magyar vidékeken a nem nemes szegények ellen indított perek s az ilyen községek ellen folyamatba tett ügyek. Ennek is a vezetője az alszék elnöke, a székelyeknél hasonlókép volt. E széktől a fellebbezés a derékszékhez történt. Gyrás gyűlésen lehetett bírósági ügyeket tárgyalni, de viszont nem. Gyrás gyűlést csak a főispán, székelyeknél a főkirálybíró hívhatta össze.

A vármegyék rendszeren két részre oszlottak. A székely székek többre is. Udvarhelyszék mellett van Keresztúr és Bardocszék, Csíkban: Csík, Kászon és Gergyó; Sepsi, Orbai, Kezdi 1559-ben egyesültek Háromszékké, azonban Háromszékkel függött össze Miklósvárszék is és mind a négynek élén külön alkirálybíró állott. A megyékben a szolgabírói járások körökre oszlottak, ezek élén a segédszolgabíró, a székelyeknél a dúló állott. E korszakban már találkozunk rendes megyei székhelyekkel, azokkal, amelyek a XIX. században is voltak. Dobokának a székhelye Boncida volt. A fejedelmi korszakban azonban másutt is tarthattak megye egy üléseket. A járásoknak is meg-

¹⁹ Appr. C. IV. R. I. c. 11. és 12. art. A jelzett perek 1680. május 6.-1. art. által az alszékek elé utasítottak.

volt a székhelyük, a köröknek nem volt állandó. A vármegye és szék mint testület ítélte és határozott, a végrehajtás a tisztikar feladata volt, akiknek megbízatása most is csak egy évre szólt. Tisztviselő csak megyei nemes lehetett.²⁰ A tisztújításra a vármegyei nemesség a főispánnak, a székelység a főkirálybírónak befolyást engedett. Ebből Erdélyben ebben a korszakban a közre kár nem háramlott. A hanyag tisztviselőt a főispán időközben is elmozdíthatta. Ebben a korszakban kezdtek a tisztviselők valamelyes kevés dotációt kapni. A tisztviselők fokozottabb védelme abban nyilvánult meg, hogy a személyük ellen elkövetett cselekmények szigorúbban büntetettek; hadviselés idején a közigazgatás érdekében a jegyzők, pénztárnokok és szolgabírák otthon hagyták. A tisztviselők hivatali visszaéléseinek megtorlására előbb az országgyűlés, majd a megyei közgyűlés tette meg a megtorló lépéseket, később fiscalis kereket alá vonattak. A főispáni állást 1540-ig a vajdák töltötték be, azután a király, illetve fejedelem. A főispán – főkirálybíró – előbb a fejedelem előtt, később a vármegyei közgyűlésen tett esküt. A főispán fizetése az 1550. évi 10. art. szerint akként határozott meg, hogy portánként két dénár legyen.²¹ Egy megyében több főispán is neveztetett ki, a fejedelem kölcsönösen ellenőriztette egymással őket. A főispánok tekintély emelése céljából még nagyobb méltóságokkal is felruháztattak (az ország generálisa, tanácsúr, udvari katonaság kapitánya, ítélőmester, kancellár, fődezszebérlő, főkapitány). Erdélyben a főispán és főkirálybíró a megye, illetve szék első tisztviselője, kinek a vármegyei jogalkotás és igazságszolgáltatás élén kell működnie s azt irányítani. A főispán teendője volt a mustrálás s hadvezetés. A fehérmegyei főispán lépett a vármegyei hadak parancsnoka helyébe, ha az a háborúban elesett. Az alispán hatásköre volt a cirkáláson kívül még az adóbehajtási teendők teljesítése. A főispánok Erdélyben azt a teendőt végezték, mint a magyarországi alispánok s az alispán rangban a főszolgabíró után került s a főispán vicéje volt, míg Magyarországon a vármegye első tisztviselője. Erdélyben az alispánt 1606-ban kezdték választani, amint ezt az 1606. évi kolozsvári 8. art. elrendelte.²² Az alispán szintén évente választott. Az erdélyi alispán a főispánt a közgyűléseken és a bírói székben nem helyettesíthette. A vármegyei főispán mellett a szolgabírókat olyanként kell tekinteni, mint a Székelyföldön a királybírókat a főkapitány mellett. Az alszékek szervezése után az alszék elnöke a vármegyén és vidékeken a szolgabíró, a székely székekben az alkirálybíró, a szolgabíráknak a derékszéken feltétlenül jelen

²⁰ E. O. E. XVI. k. 175. 1.; Appr. C. II. R. I. c. 14. ée 15. art., III. R. XLII. c. 2. art.

²¹ E. O. E. I. k. 306. 1.

²² U. o. V. k. 412. 1.; Appr. C. III. R. XLII. c. 2. art.

kellett lenniök. A főszolgabírói hivatal az erdélyi vármegve specialitása. A főbírák inkább az ítélőszékeken vettek részt, mint a közigazgatásban, a főbírói elnevezés a segédszolgabírák megszervezése után jött divatba.

A nemesi önkormányzati vármegye ősrégi formájában Erdélyben maradt fenn. A XIV. században a megyei ispánokat a vajda, a fejedelemség korában a fejedelem nevezte ki; az, alispán csak helyettes, nincs határozott, önálló hatásköre s a megyei élet valódi mozgatói a nemesség mellett a szolgabírák. A székely székekben a királybírák bejutnak az önkormányzatba, ellenben a hadnagy, vagy később kapitányi állás az önkormányzattól kiválik s a fejedelem tölti be, de a székek választják a főkirálybíró, ki a közgyűlések és a bírói székek elnöke, mint a megyei főispán, az alszékek elnökei az alkirálybírák, a régi székbírák utódai, a széki főkapitány a haderő parancsnoka s a fejedelem reprezentánsa.

A segédszolgabírák alkalmazására 1594-ben van az első adatunk; a székely dúló csak e korszak végén tűnik fel. Teendőik a hirdetések, idézések, ők voltak a cirkálás és adóbehajtás lelke, felügyelték az utakat, hidakat, vámokat, harmincadokat, gátakat, folyókat, közerkölcsiséget, árszabást, mértékeket s a korcsmákat; a megyei közigazgatásban ők voltak a főispán és alispán segéd szervei.²³ A jegyzők az ítélőszékek előadói és a gyűlés-székek jegyzőkönyvvezetői voltak és közreműködtek a cirkálásnál is.²⁴

A XVI. század második felében indult meg a vármegyei adószedés. Eddig a kincstári adószedők működtek, olykor ezek ment a főispán, vagy alispán, vagy jegyző. Egész Erdély részére egy adószedő volt, Torda székhellyel. Amikor megszerveztettek a megyei adószedők, ezekhez az adót a falusbírák szállították be, a megyei adószedő a főadószedőtől megkülönböztetésül partialis perceptornak neveztetett; és az országos adószedőt directornak s a megyeieket vice perceptornak is hívták. Ez utóbbiakat a főtisztek nevezték ki. Ez az állás a fejedelem és a főméltóságok utalványozása miatt nagyon kellemetlenné vált, sokszor csak bírsággal lehetett ez állásokra embert találni.

Az assessoroknak (ítélőszéki ülnökök) rendes alkalmazása a XVII.sz.-ban vált általánossá; az anyaországban ekkor kezdenek szerepelni a megyei táblabírák. Alkalmaztatásuk teljesen a megye autonóm jogkörébe esett, számuk 12-24 közt váltakozott, ők voltak a későbbi vármegyei tisztikar ősei, belőlük választottak jegyzők, alispán és szolgabírák. A vármegyének ek-

²³ Appr. C. III. R. XLIII. c. 4. art. Ebben a címben vannak megírva a főispánok, alispánok, jegyzők, pénztárnokok teendői s kötelességei, a jogszabályok 1679-től kezdődnek.

²⁴ E. O. E. I. k. 362. 1.

kor címere még nem volt, jelvényük a magyar nemzeti zászló, a tisztek saját pecsétjüket használták.

A fejedelmi táblánál külön octavaja volt az erdélyi vármegyék és vidékeknek, külön a részekbelieknek, külön a székeleknek és külön a szászoknak. Rendkívül sok per ment a fejedelemség kezdetén a táblához, hol azokat nagyon megvitatták. Az 1584. évi törvényhozás azonban kimondotta, hogy a három forint pertárgy értéket meghaladókat terjeszthetők fel csak.²⁵ A fejedelmi perhalasztó parancsok miatt a perek nagyon elhúzódtak, az 1564. és 1596. évi törvények a megyéket és a székeket feljogosították, hogy ezeket a perhalasztó parancsokat a *törvényesség szempontjából* vizsgálják felül,²⁶ ez a rendelkezés a fejedelemség korát túlélte és a későbbi korszakba alkotmányi biztosíték lett. Báthori Zsigmond alatt divó zavaros viszonyok miatt a fejedelmi tábla bíraskodása szünetelt. Az 1597. évi törvényhozás elrendelte a felgyülemlett perek rövid lejárattását. A szünetelés idején sok olyan pert, mely a fejedelmi táblán is folyamatban volt, a megyei törvényszékeknél is folyamatba tettek. E miatt az 1597. évi törvényhozás megengedte, hogy ezeket a pereket a megyei törvényszékek letárgyalhassák s fellebbezés esetén a fejedelmi tábla rövid úton tárgyalja le. Az 1607. évi 10. art. tovább ment s elrendelte, hogy minden pert a megyei törvényszéknél kezdjenek el s ezt az intézkedést a Részekre is kiterjesztette. Ezzel a megyei törvényszék lett a rendes bíróság, hol minden pert kezdeni kellett, azok kivételével, mik kifejezetten máshova voltak utalva. A perjogi szabályokat az 1619. évi törvényhozás codificálta,²⁷ mely alkalommal kifejezetten meghatároztattak, hogy mely perek rövid lejárattúak (zálog, családi vagyoni jogiak, pénzkövetelések, letétek, becstelentések, hamis vád, okiratok kiadása, szökött jobbágyok). Az Appr. 0. azokat a pereket, melyek örökös jószágra vonatkoznak s az okiratok előmutatásával járnak, s ha a jószágok különböző törvényhatóságok területén fekszenek a táblához, a hűtlenségi eseteket pedig az országgyűléshez utalta.

A vármegyei bíraskodás kitágulása után állították fel az alszékek és pedig 1664-től vármegyei statútumok útján, a törvényesítést az 1680. évi fejevári országgyűlés 6. art. adta meg.²⁸ Az alszékhez utaltattak a száz forintot meg nem haladó perértékű jogviták a büntető ügyek kivételével. A vármegyei statútumok előbb a fő- és vicetiszteket rendelték e bíróságokba azzal, hogy a környékbeli assessorokkal ítéljenek, az előbbi törvény a főbírákat rendelte oda. Meghatározatott az alszékek

²⁵ E. O. E. III. k. 209. 1.

²⁶ U. o. II. k. 363. 1.; Appr. C. IV. R. I. c. 8. art.

²⁷ Lásd Appr. C. IV. R. 1. c. 10. és következő art.-ban foglaltakat, melyeket az 1619. évi törvénygyűjteményből szószerint vettek át.

²⁸ E. O. E. XVII. k. 96. 1.

székhelye is. Ekkor született meg a megyéknél és a székeknél a másodfokú bíróság; a derékszék az alszéknek fellebbezési bírósága lett. Az alszéknel a főbíró volt az egyedüli vármegyei bírói tisztt viselője, az assessorok az ő társai és a helyi viszonyok ismerői. Az alszék beállításával az autonómia státúumok útján léptette életbe a liquid adósságok gyors behajtását, erre a célra a mai fizetési meghagyásra emlékeztető parancs bocsátatott ki, amely ellen fellebbezésnek helye nem volt. Ekkor született meg a mai sommás visszahelyezés ősfarmája is, de a megháborított birtokosnak fejedelmi parancsot kellett ki eszközölnie.²⁹ A bűncselekmények hivatalból üldözése is ekkor kezdődött s az alispánnak olyan tiszti ügyész féle közvadászlói szerep jutott. Az 1635. évi gyulafehérvári országgyűlés még csak gyilkos nemesekről beszél,³⁰ de a közvadász nemsokára minden bűncselekményre kiterjedt.

A fiúszék, mint fellebbezési fórum a XVII. század végén szerveztetett a jobbágyok ellen indított perekre nézve. A jobbágyok bírósága a földesúr, illetve az általa alakított uriszék volt. Ha a földesúr a bíraskodást megtagadta, vagy a felperes az ítélezését nem fogadta el, a földesúr ellen a megyei törvényszéknel felléphetett; ha jobbágy voltak sérelmei, a főispánhoz, vagy a szolgabíróhoz fordulhatott. A fiúszék közép-fórum lett az uriszék és a derékszék között. A fiúszéken is a szolgabíró, illetve a székely alkirálybíró elnökölt, tagjai a megyei assessorok, éppúgy mint az alszéken. A földesurak által tartott uriszéken jelen volt a szolgabíró, vagy segédszolgabíró, több megyei esküdt-assessorral, kik a törvényes bizonyság voltak. Az uriszék pereire nézve a pertárgy értékére tekintettel 100 forintig az alszék, azon felül a derékszék volt fellebbezési fórum; az alszék hatásköre szállott a fiúszékre.

Erdélyben a hatáskörök mindegyre változtak; de a konzervativizmus az eljárási jog megkövesedését vonta maga után. A XVI. század közepéig a criminalis ügyekben is divatozott az egyezség-kötés (compositio), azonban azt a bírságot, ami elítélés esetén az ispánt megillette volna, feleösszegben neki ki kellett fizetni. A XVI. század közepe után jelentkezik az inquisitio elve (a nyomozási elv), ami a cirkálásokra bizonyos törvényes formát adott, t. i. 12 nemes ember bevonatott.³¹ Cirkálni lehetett a liber baronatusokban, a fiscalis jószágokban is. Az 1633. évi fejevári 21. art. alkotta meg az első büntető perrendtartást az alispánnal, mint közvadászlóval és fórumokká a fiú, illetve derékszék tette.³² A megyei bíraskodás nem terjedt ki a hatalmas-kodásokra, ezek először a fejedelmi táblához tartoztak, a XVI.

²⁰ U. o. V. k. 139. 1.; C. St. I. k. 288, 289, 294. 1.

³⁰ E. O. E. IX. k. 200-216. 1.

³¹ E. O. E. I. k. 502, 544. 1.

³² U. o. IX. k. 318. 1.

század második felében ezek is átmentek az erdélyi megye jogkörébe.

A fejedelem közigazgatási hatalmi körét a megye, illetve szék gyakorolta. Erdélyben a bíraskodás magas szintre emelkedett; nemzeti fejedelme lévén, nem volt, aki akadályozza. A közigazgatás emelkedése sem maradt el és e korszak követelményeinek megfelelt. Az erdélyi vármegye e téren az anyaországi megyének egy-egy járásával volt egyvonalon. Az erdélyi országgyűlés átvette a vajda kongregáció közigazgatási tevékenységét, épügy mint a székely szék törvényt hoz és közigazgat, különösen vallási és hadügyi tekintetekben. A népesség, adózás, magángazdaság tereiből jórészt csak összeírások maradtak fenn. Az úti igazolványokat a fejedelem parancsára a megye, illetve szék állította ki.³³ Az anyakkönyvvezetés, az egyház feladata volt, sajnos kevés maradt fenn. A vármegyék az államrendészetből a közrendészet feladataira foglalkoztak: cselédség, közkereskedés, vásári rendtartás, a koldulási ügy rendezése volt tevékenységük tárgya. A szegénygondozás az egyház feladata volt, találunk orvosokra, gyógyszerházakra, kuruzslókra, bábákra vonatkozó szabályrendeleteket, ezek mellett számos közbiztonsági szabályzatot.³⁴ Ellenőrizték a fiatalok multságait, az akkori puritán felfogásnak megfelelően. A vármegye gondoskodott az utakról, a tilalmas utak elállításáról, vízi utak akadálytalan használatáról. Az utak rendbentartása a község feladata volt. A vármegyei tisztek örködték a postázkodás háborítatlansága és pontossága felett. A középítészet is sokat kívánt (várak, templomok); az ingyenes közmunkát statútumok szabályozták, a vármegyék és székek sok határozatot hoztak mezei, erdészeti ügyekben, kiterjeszkedtek az urbáriumokra: szabályozták a földesúr és jobbágy közös erdőhasználatát s részesedési arányát s épp így ellenőrizték a nyílföldek használatát is, nemkülönb a határfordák megtartását, büntették az ezek ellen elkövetett kihágásokat, pld. szőlőlopást; előfordultak halászat tilalmak is (Appr. C. III. E. XXXVI. c. 1. art.). A vármegyék tartották rendben a vám- és harmincad-helyeket, ezek tisztviselőit ellenőrizték. A vallás és iskolai ügy a XVI. és XVII. században sok gondot okozott: a vármegyéknek kellett ellenőrizni, hogy az egyházak, iskolák vagyoni el ne idegeníttessenek, az egyházközség tagjai a templom, paplak, cinterem építésében pontosak legyenek, továbbá az egyház és egyháziak jövedelme rendszeren beszolgáltatva legyen; a megyei tisztek kötelesek voltak az újítokat (innovator) felkutatni és

³³ U. o. IV. k. 552. 1.

³⁴ Fegyvertartásra: C. St. I. T. 252. p. E. O. E. VIII. k. 131, 132. 1.; cselédségre: E. O. E. II. k. 364. 1., Appr. C. V. R. LXXXIV. és LXXXV. c.; titkos havasi marhavásárookra: E. O. E. X. k. 142. 1., borbélyok és orvosokra u. o. VIII. k. 410, 411. 1.

büntetés céljából a~ fejedelmi táblának kezére adni; a megyék és székek ellenőrizték a hívek erkölcsi viseletét, a vallási kötetelmek megtartását, az egyházi rendelkezések teljesítését s a vallás elleni bűncselekményeket büntették.

Hadügyi tekintetben most is a megye állította ki a felkelő nemességet s a telekkatonaságot. Minden megye és szék hadi egység. A vonatkozó nyilvántartásokat a megye vezette, a vármegye intézkedett a hadbavonultak által okozott károk megtérítése és a katonai elszállásolások tekintetében.

E korszakban a vármegye az állam pénzügyi szervezetének rendes funkcionáló szerve, a pénzügyi adminisztráció úgyszólván egészen megyei lett. Az országgyűlés csak az adókulcsot szavazta meg, az adókirovást (dicatio) a megye teljesítette s ő eszközölte az adóbehajtást is. E korszak kezdetén a rovak az ispán és a szolgabírák. A XVII. század közepén már a perceptor a főszerv, az elkészített lajstromokat ő mutatta be a megyének és helybenhagyás után elhelyezte a káptalannál. A vármegye teljesítette 1578. után a rovás alá került fiscalis jószágokra nézve az adókezelést.³⁵ A vármegyei tisztek kötelessége volt az állami monopóliumok ellenőrzése (só, bőr, salétrom, kéneső, majd méz, viasz, szürposztó, élő marhával való külföldi kereskedés stb.). A vármegye feladata volt a tizedügyekben a földesúr által bérbevett tizedről a lajstromok kiállítását. A vármegye és szék segédkezett az ércpénz forgalmának ellenőrzése körül, nehogy a jót kivigyék s rosszat hozzanak be helyette. A vármegye a maga szükségletei fedezésére már e korszakban pótdót vehetett ki.

A vármegye a maga közigazgatását a községek által bonyolította le, e tekintetben gyakorolta a községek felett a felügyeletet, gondoskodott azok szervezetéről, hogy meg legyenek a falus bírái és esküdtei.³⁸

A székely székek is közigazgatási működésükben és bíráskodásra nézve szintén sok statútumot alkottak, melyek székenként összegyűjtettek. A székelyeknél az alszéki kialakulás gondolata már a XIV. század végén megvolt, erre mutat Miklósvár és Kászon törekvése. Az elkülönülésekre vonatkozó királyi határozatok, privilégiumok a székely nemzetgyűlés és a székek ellenállásán megtörttek, mindkét említett szék kapott ugyan bírói szervezetet, de azért anyaszékükkel (Csik, Sepsi) kapcsolatban maradtak és az anyaszék főkapitánya és főkirálybírájának hatósága rájuk is kiterjedt és az említett székeknek csak külön alkirálybírájuk lett s minthogy az Appr. és C. C-ban más intézkedés nincs, e székeknek is csak olyan szervezetük volt, mint a többi, ilyen székeknek, pld. Keresztúr, Bardoc, Szeredaszek. Csikban a XVII. század közepén, Gyergyóban,

³⁵ E. O. E. III. k. 128. 1.

³⁶ C. St. I. k. 275, 287, 279, 285, 286, 292, 296, 299, 230. 1.

Alesikban, Felcsikban, Kászonban külön-külön alkirálybírák vannak s az e korszakban hozott constitutiók mint Csik-Gyergyó, Kászon constitutiói említettek, a XVII. század vége felé Gyergyóban is elszakadási törekvés keletkezett, de azt az országgyűlés leintette. Miklósváron 1531-ben Sepsiszek bírái tartottak törvényszéket. A XVII. században Háromszéken, Sepsi, Kezdi, Orbai és Miklósvár-székeket külön alkirálybírákkal találjuk, Udvarhelyen pedig Keresztúr és Bardocszékeknek külön alkirálybírák vannak. Marosszéken alsó- és felső járás fordul elő, Marosvásárhely és Nyárádszereda székhelyekkel és külön-külön alkirálybírákkal. Ezek külön megalakult alszékek voltak s mint ilyenek, sokkal hamarabb feltűntek, amint a magyar megyékben az alszékeket a státútumok létesítették. Az alszéki intézmény nyilván a székelyektől került át a megyékbe.

Emlékeink vannak arra nézve, hogy a székely községek már ebben a korszakban községi szabályrendeleteket alkottak a maguk területére nézve. Ilyen pl. Szentmihály, Udvarhelyszéki község törvénye, mely bünteti a falu előjáróinak megsértését, káromkodást, jogtalan fahozatalt, mezei kártételt; a falu bíraskodását kiterjeszti 3 forintig; *kimondja, hogy a pert a falu előtt kell indítani*; ha a lopott tárgy értéke 1 forintot nem halad meg, a falu büntetheti, hasonlókép a gyümölcslopást is, ha az érték a 3 forintot nem haladja meg; a pásztorság fel nem vevése 1 forintra és hasonlókép büntetik az is, ha valaki a bíróságot vagy eskütszéket nem venné fel; elrendelte, hogy a foglalást vissza kell adni, a mezei utat helyre kell állítani; ha a bíró nem megy ki a havasokra, fizessen 1 forintot; az ki a marha behajtásnak ellentáll, vagy ha a hites becsülni nem megy ki, vagy aki falu dolgára, vagy nyomra nem megy, 2 forintra büntetessék; a falu a szegény embernek adjon szükségprocuratort. Hasonló Gyergyó-Ujfalu törvénye,³⁷ amelyből érdekes a következő: Minthogy a falu végzése volt még régi székely szabadság idején is, hogy senki a falu határában – mezőn, erdőn, falun – a falu híre nélkül örökséget ne foglaljon magának, hanem a falutól kérjen s ha a falunak kedve lesz, ad s az adott helyet az illetők a falu engedelméből örökösítsék meg, de ha csak maga gondolatjából megyen rá, a falunak megy minden marhája és öröksége. Csik-Szentmihály „megyéje” falu-törvénye 1622. március 29-én alkottatott és kiegészített 1639. február 10-én³⁸ és a nyíl földekre nézve foglal magában érdekes intézkedéseket, elrendelvé, hogy a nyíl földet senki zálogba vagy örökösen el ne adja, hanem kínálja meg a legközelebbi vért, ha falubeli emberek meg nem veszik, csak akkor adhatja el másfalusinak, zálogba azonban másfalusinak

³⁷ Székely Okl. tár V. 125. 1.

³⁸ U. o. 65. 1.

csak a hasznát adhatja, amit eddig zálogba adtak, a falu öt év után megválthatja.

A 'székelyekről még megjegyezzük, hogy Rédhei Ferenc (1657-1658) a conditioiban kötelezte magát, hogy a székelyeknek generálist, kapitányokat a maguk nemzetéből ad s a főkirálybírákat pedig szabadon választhatják. I. Apafi Mihály idejében a székelységnek megengedett, hogy a birtokokat örökösen eladhassa (1664. januári nagysinki országgyűlés 16, 17, 18. art.) Székely mustrák tartattak 1669-ben és 1685-ben. Midőn 1684-ben a Lipót-féle tárgyalások megindultak, a 7. art. szerint a székelység közé tanácsurak küldettek abból a célból, hogy I. Rákóczi György fejedelem rendelkezései szerint tegyenek köztük igazítást és az 1685. február 22.-i fogarasi országgyűlés 12. art. rendelte el, hogy a székely nemzet perlustrálásának bevégzéséről a háromszéki dolgokra Köhalomban, az udvarhelyi és csiki dolgokra Fehérváron, Maros- és Aranyos-székiekre nézve Marosvásárhelyen eszközjének istenes és végső igazítást.

A magyar megyéktől eltérő szervezete volt Fogaras vára és vidékének. Ebben a korszakban a fiscalis javak közé tartozott (Appr. C. II. R. VIII. c. 1. art.) liber baronatus, mely egyébként mindenütt eltöröltetett (1604, 1609, 1620, 1633, 1635, 1650. évi országgyűlésen), Fogarason fennmaradt. Fogarason a cirkálást nem a vármegyei és a székbeli tisztek, hanem a fogarasi kapitány volt köteles végezni (liber baronatusra Appr. C. III. R. XVIII. c; a cirkálásra u. o. XLVI. c. 4. és 5. art). Bethlen Gábor Brandenburi Katalin részére lekötötte 100.000 forint értékben hitbérül; id. Rákóczi Györgynek s halála után Lorántffy Zsuzsannának az erdélyi rendek 80.000 forintért kötötték le, ép így cselekedett Apafi Mihály, aki feleségének, Bornemissza Annának kötötte le. Fogarasnak a múlt korszakban ismertetett jogállapota most is fennmaradt.

A Részekre (Partium) nézve megemlítettük, hogy ezek Erdélyhez az 1538. évi nagyváradi békével jutottak. Erdélyhez tartoztak Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd és Kővár vidéke, ezenfelül bizonyos ideig Bihar,³⁹ Máramaros,⁴⁰ Arad-megye, amelynek megmaradt része¹ azonban Zarándhoz csatoltatott (Appr. C. III. R. LXXII. c. az 1625. évről), Békés-megye az 1606. évi bécsi békével csatoltatott Erdélyhez, 1659-ben még Erdélyhez tartozott, ugyanis elrendeltetett, ha a Békésmegyei belső közönség a partiumbeliekkel adózásban résztvenni nem

³⁹ Biharban esitári és püspöki nemességről szól az 1653. évi országgyűlési határozat, Appr. C. V. R. XXIII. edictum, u. o. III. R. XXXI. c. 1640-ből Fekető helységről.

⁴⁰ Máramarosban a liber baronatus volt, de eltöröltetett 1650-1651-ben, Appr. C. III. R. LXXV. c, 1668-ra vonatkozik C. C. III. R. X C u. o. XLV. edictum.

akar nemességétől meg kell válnia (C. C. V. R. XXXV. edictum)'. Szatmár, Ugocea és Bereg szintén az 1606. évi bécsi békével csatoltattak Erdélyhez. – A nikolsburgi és linzi békekötéssel (1621, 1645) Szabolcs, Zemplén, Borsod és Abauj-megyék csatoltattak. A három békekötés által csatolt megyék

11. Rákóczi György halála után Magyarországhoz visszakerültek, Bihar- és Békés-megyét a törökök foglalták el. A partiumbeli megyékben az anyaországi rend volt.

Erdély a fejedelmek korszakáig a magyar címet használta. Ez a szentkorona alatt a kettőskereszt, a három hegy és négy folyóval. E címet Erdélyben a királyság korszakából, még Zsigmond idejéből a kolozsvári templom homlokzata őrizte meg.⁴¹ Az elválás után a magyar nemzet címere lett felül a sas, a székelyeké a nap és hold első negyedben, a szászoké a hét kastély (Barcsai Ákos címertörvénye 1659.). A három nemzeté pedig az előbbieket egy pajzson a fejedelmi süveg alatt egyesítve. Ez átment a Habsburgok korszakába is, mindenik nemzetnek külön pecsétje volt, abba saját címere vésett be, a következő körvesséssel: a magyar nemzetében „Sigillum Comitatum Transilvaniae”, a székelyekén „Sigillum Nationis Siculicae”, a szász nemzetén „Sigillum Nationis Saxonicae”. A székely és szász nemzetek pecsétjén levő magyar felírás kezdődik a székely nemzet pecsétjén, onnan átmegy a szász nemzetére, ismét visszatér a székelyre, az értelme: „Három nemzetből álló Erdély országáé”. Megjeleníti: Erdély áll három nemzetből, a magyar felírás jelzi, hogy az ország színezete és lelke a *magyar*.

12. §. A magyar és székely királyi, szabadvárosok és kiváltságos helyek.

A szabad királyi és szabadvárosoknak az országgyűlésen ülési és szavazati joguk volt, oda két követet küldtek, a megyéktől, székektől függetlenül, saját tisztviselőik által igazgattak. A nemesi városok azonban az illető vármegyéknek kiegészítő részei lévén, az országgyűlésre külön nem hivattak meg (pld. Deés C. 0. V. R. IX. c), bár a közigazgatásra nézve saját maguk választotta tisztviselőik voltak (pld. Ujtorda Appr. C. III. R. LXI. c), mégis az illető vármegye főtisztjaitól függenek. (C. C. III. R. XI. c. 6. art.) A fejedelmi korszakban Erdélyben a magyar és a székely nemzetnél a tendencia az volt, hogy az előző korszakban immunitással bíró, a királynak, királynénak, azok embereinek közvetlenül alávetett városok a megyébe, illetve a székbe bekebeleztesse, így a

⁴¹Sebestyén Gergely előadási jegyzetei alapján; Sebestyén szerint az ősi s a négy folyóra: Duna, Tisza, Maros és Szamos lehetett.

megye és a szék autonom hatalmi állása ne kisebbitessék; a szászoknál azonban megfordítva történt: a szász városok vonták a vidékeket a maguk hatósága alá. A városoknak helyhatósági jogszabály-alkotása e korszakban, mint a sok fennmaradt státútum igazolja, virágzott. Nem történt változás a városok belszervezetében és ítélőszékeiben sem.

Az ipar és kereskedelem, árszabás betartása felett a városi magisztrátus örködött. Az ipar gyakorlása a céhrendszerrel függött össze, a céhek székhelyei a városokban voltak, a céhszabadalmak fejedelmi privilégiumon alapultak. A rendtartást autonómiájával maga a céh határozta meg, de az városi és fejedelmi jóváhagyást igényelt. A céh autonómiájába tartoztak: az iparossegédek és tanoncok ügyei, ellátásuk, gazdájukhoz való jogviszonyaik szabályozása; a tanoncoktatás a városi hatóság által irányított. Az iparhatóság szintén a céhszervezetből indult ki s a képviselte helyet kapott a városi magisztrátusban, hatáskörébe tartozott az ipari kihágások felett való bíraskodás. A céhbeli iparosok által készített mértekeket a városi hatóság hitelesítette.

Az Appr. C. II. E. VIII. c. 1. art. egy 1615. évi végzésből a fiscalis javak közt sorolja fel: Huszt, Kővár, Szamosújvár, Várad, Gyalu, Kolozsmonostor, Fejérvár, Déva, Fogaras, Görgény, Karánsebes, Lúgos szabadvárosokat (Liberæ civitates), s szabad mezővárosokat (Oppida libera), váموkat, harmincadokat, sóaknákat, törvényes bányajövedelmeket, Töröcsvár, Lippa, Jenő (Boros) s a vashámorokat, mik régtől fogva a kincstáré voltak. Ebben fennmaradt annak tudata és emléke, hogy a királyi kiváltságokkal létesült városoknak a királyi kincstárral szemben pénzbeli kötelezettségeik voltak. Ezek a magyar és székely nemzet kebelében nem kapuszám szerint adóztak, hanem meghatározott bizonyos összeget fizettek, miért is taksás helyeknek hívtak. Ezeket a C. C. V. R. XLV. sz. edictuma sorolja fel. Ilyenek: Vajdahuny ad, Abrudbánya, Vízakna, Marosvásárhely, Kézdivásárhely, Bereck, Illyefalva, Sepsiszentgyörgy, Csíkszereda, Fejérvár; harmincadhelyek: Töröcsvár, Verestorony, Zajkány, Váradgya, Deés, Beszterce; kamarahelyek: Torda, Vízakna, Kolozs, Szék, Sófalva és Deés.

A magyar nemzet kebelében háromféle taksás hely volt: a.) szabad királyi városok: Kolozsvár és Fejérvár, b.) szabad polgári, másként mezővárosok (Oppida libera civica): Abrudbánya (Appr. C. III. R. XVI. c.) és Verespatak, azonban e két helyen lakó nemesek személyüket és örökségeiket illető ügyekben a vármegyéhez tartoztak, de akiknek polgári telkük (civilis fundus) volt, arról adózni s egyéb közjóra nézendő dolgokban a városi renddel egyenlő terhet hordozni tartoztak (C. C. V. R. XI. edictum); Vízakna (u. o. XLV. edictum), Szék (Appr. C. III. R. XLV. c, C. C. III. R. XL c art, 2., u. o. V. R. XII. edictum), Kolozs (Appr. C. V. R. CII

edictum), Zilah, Vajdahunyad (C. C. V. R. XLI. edictum), Hátszeg (hajdan Hacak, C. C. III. R. I. c. art. 2.)¹ c.) nemesi városok voltak: Deés, Ó- és Újtorda. Ezen városoknak polgári sorsú lakosai a váradi nemes és vitézlő rend kívánságára meg-nemesítették, így mindnyájan a nemesi vármegyével egyenlő szabadságú és terhet hordozó személyekké tétettek, azért hí-vattak nemesi városoknak. (C. C. III. R. XI. c. 6. art.)

A nemesek közé a só vágók nem értettek (C. G. III. R. IX. c). Ó- és Újtordába igen sok váradi, karánsebesi és borosjenői menekült telepedett le. Nemesi város volt Nagyenyed is (Appr. C. III. R. LX. c. C. C. I. R. I. c 7, art, főként 1670, február 12-i 3. art.). Bánfihunyad, bár lakói jobbágyok voltak, oppidum jellegét megtartotta s regalissal (fejedelmi meghívó) hivatott az országgyűlésre (C. C. V. R. X. edictum). Vásártartása volt Magyarigennek, ami az Árpád-kori németség privilégiumának emléke, de ez 1666-ban eltöröltetett (u. o. XXX. edictum). Teke a postálkodástól fel volt mentve (u. o. III. R. I. c. 10. art.), épp-úgy Szászrégen is. A Partiumból még említetnek Karánsebes (Appr. C. III. R. LIII. c), Lúgos (u. o. LIII. c), Várad (u. o. LVI. c), Borosjenő (u. o. LVII. c.),² Debrecen (Appr. C. III. R. LVIII. a), Belényes (u. o. LIX. c), Kismarja (u. o. LXX. c), Huszt és vidéke (u. o. LXXII. c.).³

A székely városok közül a széktől független volt Marosvásárhely, régi nevén Székelyvásárhely, a mezővárosok sorából János Zsigmond 1560. évi kiváltságlevele emelte ki, melyet Báthori István 1583-ban megerősített, a szabad királyi városok sorába Bethlen Gábor emelte 1616-ban, ezt az Appr. C. fenntartotta, midőn 1609, 1626, 1630, 1644. évekre vonatkozó határozatával Kézdivásárhely, Torja, Sepsiszentgyörgy, Illyefalva privilégiumait helybenhagyta azzal, hogy Kézdivásárhelynek olyan privilégiumai legyenek mint Marosvásárhelynek (Appr. C. III. R. LXXVIII. c. art 1.), azonban sem Kézdivásárhely, sem a többi említett kiváltságolt hely a szék alól nem vétettek ki. Marosvásárhelyre nézve azonban az végeztetett, hogy lakosai törvényes dolgokban a H. K. és az ország konstitúció! szerint járjanak el (procédaijanak) (C. C. III. R. VIII. c. 1. és 2. art), de azon nemesi telkek, amelyeknek tulajdonosai ezen városnak szabad királyi várossá tétele és ebből nyert kiváltságlevélnél fogva a közterhek hordozásába bele nem egyeztek, továbbra is

¹ 1665-ben a postálkodástól felmentetett, de köteles volt magyar iskolát, prédikátort és templomot tartani.

² Mint kiváló végvárnak nagy kiváltságai voltak és azonfelül kik körülötte jószággal bírtak, kötelesek voltak jószáguknak megfelelő lovas tartani benne, mely kötelezettség, midőn a török hódoltság majdnem Kolozsvárig jutott, a Kolozsvár-vidékieknek is kötelessége lett C. C. V. R. V. edictum szerint.

³ Zaránd-megyébe kebelezetett be; az Appr. C. III. R. LXXIV. c. szerint 1616. és 1626-ban Huszt vára tartozékaival és sóaknájával 50.000 arany értékben Bethlen Istvánnak inscribáltatott.

Marosszék hatósága alatt maradtak (Bethlen Gábor 1616. évi rendelet), az olyan nemesek pedig, kik polgári telket bírtak (civilis fundus), a polgárokkal egyenlően adóztak és viselték a terheket (1674. szeptember 17. 8. art). Ennek megértésére szolgál az, hogy Nagy- vagy Felső-Sásvári, Kis-, vagy Alsó-Sásvári, Székelyfalva, Gordásfalva, Benefalva és Kisfalud, majd később Kisudvar és Hidegfaluknak Székelyvásárhelyhez való csatlakozásából keletkezett Marosvásárhely és ezekben a falvakban lakó nemesek előjogaiktól megválni nem akartak. A széktől független volt a két Oláhfalunak kiváltságolt közönsége. Ez a kiváltság eltöröltetett és elrendeltetett, hogy a szék törvényével éljenek (Appr. C. III. R. LXXIX. c, V. R. LXXIV. edictum) és az előttük folyó pereket a derékszékre bocsássák s a fiscusnak tartozó szolgáltatásokat ezután is teljesítsék (u. o. V. R. LXV. edictum); de később 1674-ben kiváltságaikat visszanyerték és a szék hatósága alól kivették (1674. fejevári november 17-i országgyűlés 7. art.).

A másodrangú kiváltságos helyek közé tartozott: Székelyudvarhely, régi privilégiuma, amennyiben a nemesi szabadságnak nincs sérelmére, megerősített s egyszersmind az ottlakó Szegénység házaira nézve a régi szabadság visszaállított azzal, hogy azok adózzanak, akik nem szabad telken laknak, ugyanis a nemes telkek itt is a szék hatósága alatt voltak; a korcsmálási jog pedig a vár szükségét szolgálja (Appr. C III. R. LXXVII. c, n. o. V. R. LXIX. edictum). Udvarhely, mint Marosvásárhely, több faluból alakult ki, 1557-ben beköltöztek a „Pusztá” nevű magaslatról Szent Imre község lakói, ennek emlék© a mai Szentimre-utca. Szentimre községgel szemben volt Köveshágo,, itt a „Morum csorgója”-nál volt Dánfalva (Dániel-falva), ennek lakói is a szentimreiekkel együtt Udvarhelyre telepedtek. Udvarhelybe olvadtak a Szarkakő-melletti Tihadar s később Gyarusfalva, mely abban a völgyben volt, hol most Jézus kápolnája van s végül a Budvár közelében, a Csicsér alján levő Cibrefalva Nagypatak völgyével együtt. Székelytámadt várát az udvarhelyiek Mihály vajda idején (1599) lerombolták, de újra kellett építeniök.

Kézdivásárhely szabadalma, mint láttuk, olyan volt, mint Marosvásárhelyé, de köteles volt magát a szék szokásához tartani (C. C. III. R. VIII. c. 6. art.); Sepsiszentgyörgy privilégiuma is fenntartott, amennyiben az országos törvényekkel és mások szabadságával nem ellenkezett, de a szék alá rendeltetett (Appr. C. III. R. LXXVIII. c), (1674. 8. art. és 1678. 9. art.); Illyefalva helyzete olyan volt, mint Sepsiszentgyörgyé; Bereck szintén taksás hely volt (C. C. V. R. XLV. edictum). Csíkszereda már János Zsigmond alatt szabadalomlevelet kapott és csizmadia-céhe nagy privilégiumokkal láttatott el. A fejedelemség alatt visszaesett, kimondatott, hogy a csíkszeredai csizmadiaák azon tartományt elegendőképp el nem látják, ezért a csiz-

madiák oda máshonnan is bemehetnek és gyakorolhatják ott iparukat és a más közel levő falvakban is (C. C. V. R. XXIX. edictum). Tusnád 1596. óta taksás hely. Tusnád és Lázárfaíva közt feküdt Szeretszeg, melynek lakói a XVII. század végén Tusnádra költöztek s külön tízest alkottak „Szeretszeg” név alatt, nyilván a Szeret melletti haza emlékét őrizték meg, lehetnek bessenyők is.⁴ Zetelaka kiváltságlevele szintén akkép hagyott helybe, hogy a törvény dolgába a széktől függött, ügyei a derékszékre fellebbeztessenek (Appr. C. V. R. LXXIV. c). Az 1622-ben nyert szabadalma szerint 100.000 drb. zszindelyt kellett Fehérvárra szállítania. I. Apafi Mihály 1662-ben szabadalmát megerősítette, Zetelakán házat senki jobbágnak el nem adhattott, ha valaki házát el akarta adni, vagy a faluból elment, a község lefoglalhatta; Zetelaka Udvar hely várának köteles volt zszindelyt szállítani, a fiscus később is megkövetelte a zszindelyszállítást, jórészt ezért az 1664. évi 7. art. kiváltságát visszaadta.⁵ Székelykeresztúr 1690-ben taksás hely lett, Keresztúr városból, Keresztúr és Timafalva falukból keletkezett, Keresztúr fűszék székhelye volt, privilégiumát 1622-ben Bethlen Gábor megerősítette, később Udvarhelyszék elnyomta. Nyárádszereda szabadalma 1605. és 1606-ban újított meg.⁶

A magyar és székely városokban, tekintettel a városok által kiállítandó s ott tartandó gyalog és lovas katonaságra, szerepelnek hadnagyok is, ilyen hadnagyok voltak falvakban is, hol több egyházhelyű nemes volt.

13. §. A szász nemzet önkormányzata 1571-1691.

A szász történetírás az erdélyi szászok történetében a legszomorúbb korszaknak a fejedelemség korszakát tartja. Ha ez a 120 esztendő szomorú volt, sok része volt abban a folytonos háborúnak, a korszaklemben lévő képmutatásnak, mely a lelket eltakarva, csak a külsőségeknek hódolt s az emberi életet olcsónak találta, továbbá nagy része volt az erkölcsi laza felfogásnak, mely itt is úrrá tette a machiavellizmus szellemét – az eszközökben való nemválogatást – melynek korszakában semmi sem volt a politikai gyilkosság, ha az a törvényes formák mellőzésével is történt. Ezek a szomorú jelenségek nem csak Erdélyben voltak meg, hanem így volt egész Európában, ilyen dolgok a szászok között is merültek fel.

⁴ Orbán Balázs: „Székelyföld leírása” II. k. 46. 1., Benkő Károly: Csik, Gyergyó-Kászon leírása” 1853. Kolozsvár, II. k. 116. 1.

⁵ Sebestyén Gergely kéziratos művei közt fennmaradt Zetelaka monográfiaja is, bár egyrésze elveszett, a meglévő rész oly kiválóan becses s a székely község jogtörténelmi emlékének oly gyönyörű képe, hogy nagy kár, hogy csakán is nem tétetett közkinccsé. Zetelakán született Sebestyén Gergely.

⁶ Benkő Károly: „Marosszék leírása” Kolozsvár, 1868/9, 253. és köv. lap.

Nem szenved kétséget, hogy ebben a korszakban a szászok nagyobb pénzbeli áldozatot hoztak, mint előzően. A szászok nem csak az Andreanumban, de később is, midőn egyes területek a megyei hatóságok alól szintén önállósultak, a királyok részére pénz fizetésére kötelezték magukat. Nem fontos, hogy kamaranyereség, földbér, vagy földtulajdon-elismerés (lucrum camerae, terragium, peculium) volt-e, a fontos az, hogy a szászokat pénzfizetési kötelezettség terhelte akkor is, midőn a magyar nemességet és a székelységet ez nem terhelte. Nem a fejedelemség hozta magával azt, hogy a nemességet és a székelységet adóval meg kellett terhelni s hogy az ország igen gyakran kirabolatott és felégettett, hanem a török terjeszkedése, keleti – különösen tatár hordák – beütései. Ennek a következményeit viselnie kellett mindenkinek – a szászoknak is. Mint egész Erdélyt, úgy a szászokat is a török felsőség elismerése mellett felállított erdélyi fejedelemség mentette meg a végenyézzettől. Castaldonak (1551-1556.) és Basta Györgynek (1599-1605.) tartó korszaka a szászokra is elviselhetetlen volt, örömmel csatlakoztak 1556-ban az Izabella elé induló követséghez s 1605-ben lelkesedéssel választották ők is Bocskai Istvánt erdélyi fejedelemmé s a harmincéves háborúban (1618-1648) nem vonták ki magukat az erdélyi fejedelmek harcaiból. Az erdélyi szászok alkotmányának, belsőszervezetének, vallásának, kultúrájának autonómiája ebben a korban sem szenvedett csorbát, sőt fejlődött. 1583-ban alkották meg azt a törvénykönyvet, mely 1849-ig érvényben volt, melynek címe: „Statuta iurium Municipalium Saxonum”, vagy „lus municipale nationis Saxonicae”. Magában foglalta a szász; nemzet által hosszas gyakorlat által bevett törvényeket és szokásokat. Ezt a törvénykönyvet 1583-ban (mivel Báthori István egész haláláig jogot formált az erdélyi fejedelemséghez), midőn Erdélyt Kovasóczi Farkas kancellár Kendi Sándor és Zombori László közreműködésével kormányozta Báthori Zsigmond kiskorúsága alatt, a szászok Báthory István lengyel királyhoz vitték jóváhagyás és megerősítés végett, aki azt Berzeviczi Márton – Báthori István oldala mellett levő erdélyi kancellár – és más jogtudósokkal megvizsgáltatta és ezek ajánlatára 1583. február 18-án titkos pecsétjével megerősítette s külön okiratával Krakkóban jóváhagyta, de hozzátette a következő záradékot: „In quantum iuribus publicis non derogant” (amennyiben a közönséges jogba nem ütköznek) „Id est Saxonum nostrorum terras, iuris dictionemque tantum concernunt” (vagyis: A mi szászaink földjére és joghatóságára vonatkoznak). Ezt Báthori István erdélyi fejedelmi jogkörében tette. Ezzel a szász nemzeti municipális jog, tehát a szász nemzet autonómiájának az erdélyi nemzeti fejedelmek alatt való fennmaradása biztosítva volt. A szász nemzet autonómiája fennmaradásának a második pillére volt az, hogy 1564-ben a lutheránus német egyházban csak szászok maradtak,

az erdélyi lutheránus szervezet azonos lett a szász nemzeti szervezettel s a szász gyermek az anyatejjel együtt szopta macába a szász nemzeti érzületet s a német szó kísérte sírjába is; ez így volt az 1918. évi gyászos összeomlásig. A szászoknak ezen helyhatósági törvénye nagyobbára a római jogból vétetett, de nem hiányoztak belőle azok a germán elemek sem, amelyeket a Rajna-menti és a többi őshazából hoztak magukkal. Németországban is a XVI. század elején volt a római jog recepciója és ekkor elegyült össze az az ősi germán joggal. Így történt a szászoknál is, akiknek, éppúgy mint a protestánsoknál lett erdélyi magyaroknak és székelyeknek, sűrű érintkezésük volt az akkori német tudósokkal. Ez a törvénykönyv több és kevesebb hasonlóképp folyószámokkal jegyzett részekre és címekre (titulus), a címek hasonlóképp folyószámokkal jelölt apró pontokra oszlanak. A címek foglalatját rövid felírások mutatják. Hogy ezt a törvénykönyvet a magyar nemzet mindig tiszteletben tartotta, bizonyítja a C. C. III. R. XIII. c. 4. art., mely 1664. évi törvényből vétetett fel, e szerint a szászok pereiben „a continuus usus municipale jussok és privilegiumok szerint” (állandó gyakorlat szász helyhatósági törvény) kell ítélni.

Ezt a törvénykönyvet nyomtatásban először Fronius Mátyás brassói esküdt polgár adta ki latin és német nyelven. Megerősítés végett ő, Süveg Albert – híres szebeni királybíró, – Dietrich Dorn Ákos segesvári királybíró – Koch Joachim – medgyesi polgármester – Budaki Gáspár – beszercei bíró – mint szász universitas gyűléseinek tagjai vitték Báthori Istvánhoz, képviselvén a szászság mind négy árnyalatát. Ez a törvénykönyv azután több kiadást ért.

A szászok nem csak a múlt, de ebben a korszakban is számtalan nemzetgyűlési határozatot hoztak. Több hazai törvény csak a szászság dolgairól szólt. Így az Appr. C. III. R. LXXX. cikkje, mely óvó és megtorló intézkedéseket foglal magában a szászság nyakára nyugtalanul betolakodók ellen s megtiltotta a vármegyei és egyéb tiszteknek a Királyföldön való cirkálást, sőt ha, hogy járásukba jussanak, a Szászföldön át kellene menniök, a szászokat módfeletti kiadással ne terheljék, postaló-adásra s egyéb teljesítésre ne erőltessék; a szászok bírált feljogosították az elítélt és tettenkapott közbüntettek elfogatására, a nemességgel szemben csak az országos törvény keretei közt járhatván el. Az Appr. O. IV. R. XV. c. elrendelte, hogy a fejedelmi tábla által a szász ügyek a rendes oktavalis terminusokban elővétessenek. Az Appr. C. V. R. LXXV-LXXX. edictumai rendelik, hogy a sarcoló, csavargó embereket a szászságon is fogják meg és büntessék meg, a tisztek a szászok közt pástorkodó, vagy egyébiránt igaz kézimunkájukból élő külső embereket se cirkálás idején, se más-
kor ártatlanul, törvénytelenül ne sarcolják, s ne bírságozzák. A szászok a fejedelem lovainak eltartásával s pénz nélkül borok

elvételével ne terheltessenek, a tisztek által elfogott büntetteket a szászok is tartozzanak őrizetbe venni. Vízaknát Szelistyeszékből is segítsék. A C. C. III. R. XIII. c. szerint csak a törvényben megállapított esetekben idézhetők a szászok a fejedelmi tábla elé, minők: a nagyobb hatalmaskodás, gyilkosságok, okiratok felmutatásával járó birtokperekben; más esetekben a felperesnek az illetékes bíró előtt kell fellépnie meg kell engedni a szászoknak is, hogy ez esetekben ők is a nemesek ellen akár a fejedelmi táblán, akár az illetékes elsőfokú bíróságnál felléphessenek. A Királyföldön levő tavakban a fiscalis tisztek ne halásztassanak; a Királyföldön levő erdőkben a fiscusnak engedtessek meg a makkoltatás és a marhahijátás, ha a fiscusi tisztek az erdőbe idegen marhákat hajtatnának, azokat a székbeli tisztek elvehessek. Ha a fiscus erdején elég makk van, az állatokat a Király földön levő erdőbe ne hajtsák. Ebben a törvényhelyben van a már ismertetett intézkedés a „ius municipale” érvényére. A daróci, kőhalomszéki s jánosfalvi és másfelől az udvarhelyszéki lakosok közt jogvita támadt, szász és székely bizottság küldetett ki s végül a Szászföldnek „Peculium” elnevezése töröltetett,¹ de kimondatott, hogy a szászok ebből a privilégiumban megállapított szabadságnál többet nem követelhetnek, fenntartván a haza és fejedelem iránti hűségüket. A C. C. IV. R. X. c. szerint, ha valaki szász városba telepszik és oda vagyonát is beviszi, az többé a fejedelem parancsára sem adható ki.

Mindezekből a részletesen elmondott törvényekből látható, hogy a nemzeti fejedelmek alatt nem hozatott a szászok szabadságát korlátozó intézkedés, sőt ezek a törvények a szászokkal szemben elkövetett visszaélések megtorlására irányultak. A fentebb ismertetett fejedelmi feltételekben biztosított önkormányzatukat pedig teljesen, sőt a már idézett C. C. III. R. XIII. c. 4. art. szerint minden irányban megvédelmezték a magyar országgyűlések.

Ebben a korszakban a szász terület a következő: a szepesi területhez hozzácsatoltatott Szelistyeszék, ezenkívül Segesvárszék, Brassó vidéke a Barcasággal, idekerültek a töröcsvári jószágok, Medgyesszék egyesülve Selyk-el (Appr. C. III. R. LXXXIII. c.) Beszterce vidéke, Szászsebes, Nagysink, Szerdahely, Kőhalom, Ujegyház, Szászváros-székek. Ezek a szász székek és vidéke a keblükben lévő mezővárosokkal egy törvényhatóságot alkottak s az országgyűlésre két követet küldöttek. Összefogta őket a szász universitár, melynek Comes universitäre Saxonicalis alatt külön tisztikara volt. A szászság megyei földön levő birtokain a megyei tisztek eljárására külön szabály volt (Appr. C. III. R. XLVI. c. art. 6, III. R. LXXX. c. art. 3.).

A szász nemzet alkotmányának azon alapelve: hogy a szász nemzetnek egyes tagjai minden különbség nélkül, akár

legyenek nemesek, akár nem, akár városi, akár falusi birtokosok egy és ugyanazon nemzeti jogok és szabadságok birtokosai, ebben a korszakban is fennmaradt. Ennek az alapelvnek fenntartására és ellene bárhonnán jövő támadás visszaverésére a szász királyi városok 1613-ban egyesülésre (liga) léptek, melyet 1636-, 1657- s 1675-ben megújítottak.¹

A szász kormányzati és bírósági szervezet e korban általánosságban nem változott.

A szászok főszérelme az volt, hogy az Appr. C.-ba bevételt, hogy a szász városokban telket székelyek és magyarok is szerezhetnek.² Ez a lehetőség a szászokra is a székely és magyar földön fennforgott, ezt soha senki kétségbe nem vonta. A zavaros időkben a magyar nemesek létkérdésnek tekintették, hogy erődített és kőfallal kerített városokban háznk legyen, ami nagyon is érthető. Ezzel a nem szászok nem jutottak a Szász-földön polgárjoghoz.

Sérelmes volt a szászokra, hogy a fejedelmek sokszor terhelték őket megszállással. Ez a panasz főként Báthori Gáborra vonatkozik, de ez a fejedelem a többi nemzeteket is elnyomta. Bethlen Gábor 1613. évben hosszabb ideig volt Szebenben, de a szászok kívánságára csakhamar eltávozott.

Panaszolták azt is, hogy a XVII. században az országgyűléseken hatalmas magyar urak vitték a szót s őket meg sem hallgatták.³ Láttuk az előbbieken, hogy a szászok sérelmére törvény nem hozatott. Erről a sérelemtől a székely és magyar nemzet is panaszkodhatott volna. A fejedelmi tanácsnak négy tagja szász volt, a szász ispán pedig állandó tagja volt, a gyakorlat 1607. után lépett életbe, így a szászok itt is érvényesülhettek.

Panaszoltak a forum productionale ítéletei ellen. Mások is kaptak fiscalis jószágokat, azoknak éppúgy fel kellett mutatniuk az okirataikat, mint a szászoknak és azok felett éppúgy bírászkodtak, mint a szászok felett.

A fejedelmi korszakban szász nemzetgyűlés, előbb csak egyszer - Szent Katalin napján - tartott, majd kétszer - január és novemberben. Elnök a nagyszebeni polgármester volt, a székek és kerületek képviselőin kívül ülési szavazattal bírtak Szeben város tanácsának tagjai is, de a XVII. században már kezdett a közönyösség fellépni, a vidéki székek követői elmaradoztak.

Az universitas élén állottak a szebeni polgármester és királybíró, az első a szász nemzet polgármestere is. A királybíró Huet (Süveg) Albert óta a fejedelmi tanács választás alá nem eső állandó tagja (1607). Ők voltak az úgynevezett

¹ Kemény J., „Notitia capituli Albensis” I. T. 239. p.

² G. D. Teutech: id. m. (1893. évi kiadás I. k. 441, 442. 1.)

³ U. o. 446. és 447. lap.

duumvirek, jogállásuk emlékeztet a két római konzulra. A polgármester volt a politikai és pénzügyi igazgatás feje, a bírászkodásé pedig a szász ispán és királybíró, ők ketten jelentek meg az országgyűlésen.

Az universitas gyűlésén a polgármester elnökölt, ő bocsátotta az ügyeket tárgyalás alá s hirdette ki a határozatot, gondoskodott azok végrehajtásáról, őrizete alatt állott a nemzeti pecsét s a szász nemzet állami pecsétje, a nemzeti levéltár kulcsa; ezeket a installáció alkalmával ezüst tányéron adták át neki, évente tartozott az universitasnak s a hét bírónak számot adni.

Nem csekélyebb jelentősége volt a nagyszebeni királybírónak, a szász comesnek. ősrégi magas állásánál fogva a XVII. században feladata volt, hogy az összes egyházakat és iskolákat a szász Királyföldön a megváltozhatatlan augsburgi hitben védelmezze s utolsó csepp véréig oltalmazza, hogy ez által az istentisztelet és vallás a szászok közt éber legyen, köteles volt igazságot és jogot szolgáltatni, az universitas szabadságát minden körülmények között sértetlenül fenntartani és ennek vagyonát megőrizni, a szász nemzeti jogot – mint öröklött kincset – sértetlenül fenntartani, a szegények, ép úgy a gazdagok előtt ajtaját be nem zárva – nyitvatartani, az ipartársulatokat, céheket a rendzavarásokkal szemben megvédeni.

A szász nemzetnek ez egyedüli hivatala, amelyre választott egyén ebben a korban megerősítésre szorult. Választása és beiktatása nagy ünnepélyességgel történt.

A szász nép alkotmánya és belélete a XVII. században némileg változott. Az ügybuzgalom mindinkább veszt, a városi székekben el is tűnedezik. A Barcaságban a kerületi községek képviselői a bírói számadások évi megvizsgálásáért már díjat követeltek, ép úgy mint a bíraskodásért is stb. Sokat szenvedett a szász községek lelkesedése is. Régi alkotmányi joguk feladásba ment. Minthogy tanult tanácsurakra volt szükség, egyes családok kiemelkedtek, a kormányzatban megerősödtek, mivel a megüresedett helyekre mindig ők választottak meg, *azt saját előnyükre használták fel*, elidegenedvén a szász jogi öntudattól. *Így a szász beleleiben nemzetség uralom: „patricierthum” fejlődött ki.* Ez a községekben nagy ellenhatást váltott ki s a talaj a XVII században vulkanikus lett, az urak és polgárok nagyon meghasonlottak egymással.

Szomszédság.

Ebben az időben az önkormányzatot a szomszédság: „Nachbarschaft” intézménye mentette meg, melyet a polgári jogrendben mélyen begyökeredzván az egyház is szívesen ápolt. A hely kiterjedése szerint, hol nagyobb – hol kisebb számú udvarok lakói egyesültek a polgári és társadalmi élet bizonyos

céljaira. Évenként „szomszédatyá”-t vagy „Hann”-t választottak élükre s e köré mindenütt egyenlő számú öregeket. A szomszédok voltak kisebb bűncselekmények esetén a „Pairsgericht”, ők büntették a kihágásokat, ügyeltek a csendre; körzetükben a fegyelemre és a rendre, kölcsönösen segítették egymást élethalálban, kiegyezhették az ellenfeleket – főleg válóperekben – és sok helyen közösen járultak az Úr asztalához. Az 1620. évi bodendorfi törvény így rendelkezik, hogy mindenik szomszéd és szomszédasszony altemplomnak és Isiten igéjének kedvelője legyen és ekként éljen egész háza népével, a hetenkénti templomba járást ne igen mulasszák el még kevésbé maradjanak el onnan vásár- s ünnepnapon s a pap engedélye nélkül ne menjenek ki a mezőre. Aki ez ellen vét, a templom részére egy font viaszt adjon büntetésből.

Idegenek a Szászföldön .

A XVII. század folyamán idegen népek hatoltak be a szász földre. Így a nagyszebeni kerület keleti részére az ősrégi falvakba székelyek pl. Sommerburgba, Galtba, Halmágyba s más községekbe. Mint szabad emberek barátságosan fogadtattak, így pl. Galtban megtanulták a német nyelvet, magukat szász módon viselték, a szász hitet megismervén, a szász polgárságba beléptek és szász javakat is nyertek.⁴ Épp így nagyon sok magyar és oláh is költözött be. Az oláhok akkor az egész világon paraszti sorban voltak, mindenütt a legsúlyosabb jobbágyi igát húzták, csalogató volt rájuk a szász földön való élet. Itt sem kaptak teljes polgárjogot, mert az állam törvényei szerint ilyet nem is kaphattak, de ők, épp úgy mint valásuk, túrtettek. Fegyvert nem viselhettek. A szász földön a befogadott oláhok mint betelepültek voltak a szász községekben, egyesek lehettek a tanácsban hivatalnokok, de mint népnek szavuk nem volt; egyesek személyes szabadságot nyertek ha a szász templomnak a tizedet s az iskolának az illetékeket fizettek. Ekkor élvezték a törvény védelmét. Így telepítették be a szászok a XVII. században néptelenül maradt helyeket, pl. Ujegyház székben Baiendorfot. A szászok ebben a században is sokat panaszoltak az oláhok kegyetlenségei és jogsérelmei miatt.⁵

Szász belkormányzat.

Sok régi ispánság házasság útján nemes emberekre szállott; sokat szenvedtek a vármegyei területen lévő szász községek. A kereskedelem javarészen a görögök és az örmények

⁴G. D. Teutsch id. m. I. 475. 1.

⁵U. o. I. 476-478. 1.

kezére jutott. A céhek még eléggé hatékonyan működtek s az erdélyi ipar legfőbb tényezői maradtak, de nagyon is korlátozta őket a század monopolizációs s a forgalmat zsidbasztó rendszere. A legfőbb hatóság a céhek belviszonyai, alkotmánya s intézménye s az egész ipar ügyre nézve az universitas volt. A fejedelmek részéről nem hiányzott a törekvés, hogy ezekre is befolyást gyakoroljanak, de ez sikertelen maradt. A hason céheknek uniója most is fennmarad. Összejöveleteket tartottak. Aki rebellis volt, szigorú büntetésben részesült. A földművelés tekintetében pedig három nyomásos gazdaság dívott, e tekintetben községi szabályzataik voltak. A szász nép közönségének kétféle gyűlése volt, először: politikai-közigazgatási, midőn a szászság a fejedelem és kormánya vagy az országgyűlés által, vagy pedig a többi nemzetektől külön, országgyűlésen kívül, valamire felhívott, midőn valaminek végrehajtása kötelességévé tétetett, vagy pedig az ország nagy veszélyben levén, a szászságnak önsorsa biztosításáról önmagának gyorsan gondoskodnia kellett; az ily gyűlések esetlegesek, meghatározatlan idejűek és tartalmúak voltak, másodsor: a szász hatóságok kebelében támadt s a végleg el nem intézett peres ügyeknek másodfokú elintézése végett gyűltek össze képviselőik. A jegyzőkönyvek szerint 1574., 1580-ban a régi szokás szerint közdolgok eligazítására tartottak kongregációt a „szász tartományból való urak”. 1605-ben „publica congregatiót” tartottak abból a célból, miként lehetne az Erdélyt fenyegető nagy veszélyt elhárítaniok.

Az 1583. évi törvénykönyv nem terjedt ki Kolozsvárra, Kolozsvár 1488-ban Buda jogait nyerte, helyhatósági szabályait Báthori Kristóf 1577-ben megerősítette és 1603-tól kezdve a szász jogtól egészen elszakadt. Így volt az eset Vincz és Borberekkel is. De a törvénykönyv érvényben volt Szászrégenben, Szászrégennek a szebeni joghoz való tartozását már Zsigmond 1397-ben engedélyezte, I. Ferdinánd megerősítette 1553. május 29-én és 1554-ben. A szász jog kiterjedt Mártonfalva Felső-Fehérmegyei községre is.⁶ A tisztviselők választására Ujegyház megerősítést kapott 1561., 1588., s 1627-ben. A törvénykönyv szerint választottak: a magister civium-consul, polgármester -, a bírák: a királybíró, székbíró, villicus (Stadthann). Választótestületek voltak városok és székek kandidáció nélkül; Beszterce és Medgyesen falusi képviselők is. A megválasztott főtisztviselők alkották a belső tanácsot – a magisztrátust a megválasztott esküdtekkel. A communitás külső tanácsában vagyis az összpolgárok gyűlésén a belső tanács is részt vett.

A bírói hatóságot Brassóban s általában a városokban a Stadtrichter, a kisebbekben a Stadthann gyakorolta 2 tanács-

⁶ Fridrich Schuler: Stadt, jur munic. Sax. in Trans. Nagyszeben, 1853. 20. s köv. 1., 138. s köv. lap.

bélivel és 2 actuariussal. Birósági napok voltak: csütörtök és péntek. Brassóba fellebbeztek Vidombák, Pétersberg, Brenndorf, Hónigberg. Saját bírósággal rendelkezett a Barcaságban négy város és kilenc község. A városokban volt bíró és hann, a községekben bann s különböző számú esküdtek. A községekben a tanút nem eskették meg, hanem a legközelebbi városi fellebbezési tárgyaláson. A városok közül Prázsmár és Feketalom csak saját területükön bíraskodtak. Rozsnyó fellebbezési fóruma volt Neustadt, Wolkendorf és Földvár városoknak, Hóltövény, Rothbach és Nussbach falvaknak. A töresvári dominium 13 alárendelt faluval 2 tanácsosból álló forum dominale bíraskodása alatt állott. Az örökségi és osztoztatási ügyeket a városi osztoztató szék eszközölte 2 tanácsos és 1 acturius által, és ez a falusi osztoztató szék fellebbezési fóruma volt. A jobbágy javakban a legidősebb esküdtek közül két provisor működött a dominál inspector felügyelete alatt. További fellebbezési fórumok: a magisztrátus (két előadó), a szász egyetem és a fejedelem. A négy városnak „lus gladii”-je volt. De az ily eseteket a magisztrátusnak be kellett jelenteni, mely két komisszáriust és egy actuáriust küldött ki. Barcaságban a városágok voltak: a városbíró, ki a jogügyeket intézte a városban és a külvárosokban és az említett négy község fellebbezési fóruma volt: a bűnöst őrizetbe vehette és rövidesen felvette a bűnpert; a városbíró volt a magisztrátus bírója és igazgatta a politikai ügyeket is. A Stadthann intézkedett később a polgári ügyekben, a városban és a külvárosban eléje állított büntetéseket őrizetbe vette és rövid előterjesztést tett, bevárta a magisztrátus utasításait. A Stadthann a Stadtrichter helyettese is volt, intézte a rendőrigazgatást s gondoskodott az előfogatokról és az elszállásolásokról. A Stadtrichter és Hann a brasói kerület főhivatalnokai is voltak. A Barcaságban volt az „Allodial-Inspectorát” (két tanácsos), mely nemcsak a községi gazdaságra ügyelt fel, hanem az úri hatóság alatt álló községekről is gondoskodott. Az osztoztató hivatal, magisztrátus iuris dictio jogviszonyai, a községek helyzete s organizációja az előbbi korszaknak megfelelőek voltak. A szász földön a bírák az assessorokkal a régi német Schöffen bíróságnak (Collegialgericht), a két bíró közül a iudex regius (iudex regius et terrestris) – Zentgraf, Hegung des Blutbannesnek, a iudex terrestris pedig Schultheisz oder eigen Civilrichternek feleltek meg. Assessorok régen Senatorok (Iurati) később Geriehtssecretair-nek hívták. A bíróság e háromból alakult meg. Nagyszébenben azonban egy királybíró s egy választott tanácsbeli volt.

Szász nemzeti vagyon.

Brassó Törösvárához való igénye bizonyítása iránt Bethlen Gábor alatt felhívott. Az így keletkezett tárgyalások egyezkedésre vezettek. Az 1625. nov. 9-iki egyezség szerint a fejedelem Törösvárt és a hozzátartozó falvakat a bennük lehető királyi jogokkal együtt Brassó város lakosainak örökösen újra adományozta a várnagyságra, őrségtartásra, várerődítésekre, utak bevágására való kikötések fenntartásával s a brassóiak azzal némely más címen bírt falvaknak részint a fiscus, részint a fejedelem és jegyesének leendő átengedése s a Forgáchnak fizetett 15.000 forintra vonatkozó követelésnek a fejedelemre való átruházása mellett.⁷ Ezt az országgyűlésnek helyben kellett hagyni. Evégett a fiscussal 1650. október 24-én a medgyesi országgyűlésen új egyezséget kötöttek, melyet 1651. február 12-én és március 18-án tartott gyulafehérvári országgyűlés helybenhagyott;⁸ ennek alapján állíttatott ki I. Rákóczi Györgynek 1651. április 25-én kelt adománylevele, mely szerint Töröcs vára és minden javai: Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu, Hosszúfalu, Tatrang, Zajzon, Pürkerec, Apácza, Krizba az erdélyi Fejér megyében fekvő egész és összes birtokok az egyezség szerinti feltételekkel örökre és visszavonhatatlanul minden lehető királyi joggal egyetemben és minden hasznaik és tartozékaikkal együtt Brassó város fő és albiráinak s a többi esküdtjeinek, tanácsosainak és minden lakosainak, valamint utódaiknak adományoztattak. Az adománylevél az Appr. C. III. R. 82. c. 1. art.-ban egész terjedelmében becikkelyezett és a beiktatáson ellenmondás nem történvén a privilegiális levél az 1653. febr. 27-én tartott országgyűlésen ellenmondás nélkül kihirdettetett.

Midőn az egyházi javak szekularizáltak, a nagyszombeni Hétszéknek a szebeni prépostság és kertzi apátság birtokaihoz való joga kétségessé vált, Báthori Zsigmond a kertzi apátság jószágait 1589-ben Báthori Boldizsárnak adományozta. A szászok a beiktatásnak ellentmondtak.⁹ A szebeniek Báthori Gábor fejedelemmel összetűztek, ki minden javaikat lefoglalta.¹⁰ A Báthori Gábor által elvett javakat Bethlen Gábor 1613. dec. 23-án visszaadta s a Báthori Gábor által fejedelmi székhellyé tett Szebent 1614. febr. 17-én elhagyta.¹¹

1646. márc. 23-án a szebeniek a Gottsmeister-féle zendülés után a fejedelemnek a zendülés által okozott károkért és hátramaradásért átadták Kertzet, Sinnát, Szecselt és Orláthot

⁷ Kis Bálint id. m. 61. s köv. 1.

⁸ E. O. E. XI, 17.

⁹ Jakab Elek id. m. II. 219. 1.

¹⁰ E. O. E. VI, 198-199. 1.

¹¹ U o. VI. 311-314., 389-391., 405-424. 1.

és fizettek 10.000 forintot,¹² majd ezeket Apafi Mihály 1661. dec. 1-én Szeben városának visszaadta.¹³ Sinna és Orláth később a határőrséghez csatoltattak és értük, mivel a javak fiscalisoknak mondták ki, a szászság nem kapott kárpótlást. Szecsel, Korneol és Kertz megmaradtak napjainkig Szeben város vagyonának, a szebeni prépostság és a kertzi apátság többi falvai a hétbírák kezén érték meg az ősiség és a földtehermentesítési pátensek korát.

A szászok 1852. évi felségfolyamodványukban alaptalannul nevezik a fejedelemség korszakát „legsomorúbbnak”, „melyet beköltözésük óta megérttek”.¹⁴ 1613. dec. 10-én indult meg azon irányszat, hogy a szászok államot akartak csinálni az államban. Egy ekkor kelt oklevél szerint nem a három nemzet közti unióra, nem a haza többi népeivel való szolidaritásra, nem a törvényes biztosítékokra támaszkodtak többé, hanem önmaguk közt, önhatalmukból és önerejükben bízva, mint láttuk, ligát alkottak meg.¹⁵ Voltak esetek egy Bethlen Gábornál és egy I. Rákóczi Györgynél, hogy a fejedelmeknek tudomására hozták, hogy nincs joguk Szeben falai közt huzamosan tartózkodni.¹⁸

A szászok a fejedelemség koráról azért emlékeznek meg így, mert autonómiájuk sérelmének tekintették azt, hogy az 1651. febr. 12.-március 18. gyulaféhevári és 1680. nov. 12.-dec. 3. ugyancsak gyulaféhevári országgyűlés panaszra a szász náció szegénységének pusztulása ügyében vizsgálatot rendelt.¹⁷ A szász universitásnak és tisztviselőinek a kirótt adók behajtása körül való eljárásáról volt szó; az országgyűlés ez intézkedése az autonómiát annál kevésbé sértette, mert 1680-ban a vizsgálat lejárata a szebeni királybíróra bízott. Egyébként ily panaszok a többi nemzeteknél is előfordultak.

14. §. Az oláhok és más népek 1571-1691.

Az oláh népet a XVI. században a balkáni félszigeten, tehát a Dunán túl Havasalföldön, Moldovában, Besszarábiában, Erdélyben, Kelet- és Délmagyarországon, továbbá a mai Bukovinában, meg Galiciában, tehát a Dunán innen is megtaláljuk. Mindenütt más lakosok között, de sehohsem mint politikai vezér népet, mert a Havasalföldön s Moldovában is az oláh csak „rumun”, azaz paraszt volt. (A boérok és vajdák pedig,

¹² Sinna későbbi keletkezésű.

¹³ E. O. E. X. 85., XIV. 440-443. 1.

¹⁴ Kis Bálint id. m. 92. 1.

¹⁵ U. o. 95. 1. Gustav Seivert: „Acten und Daten.” 79., 80. 1.

¹⁶ E. O. E. VI. 383-89, 311-314, 405. 1.

¹⁷ U. o. XIII. 398, 399, 406, 428., XVII. 161., Kis Bálint id. m. 116-119.

bármilyen nemzetségük voltak is, de rumunoknak nem tartják val a magukat.) Az oláhok társadalmi állapota is, akár mint pásztor, akár mint földművelő, hasonló mindenütt, az illető országnak politikai és társadalmi viszonyainak különbsége szerint. Az egyházi s vallási állapotuk is azonos. Ők mindenütt a keleti egyház hívei; liturgiájuk az ószláv, kivéve a Balkán-félszigetnek azon részeit, hol pópáik görögök lévén, liturgiájuk is görög volt, másutt pedig a görög pópákat számba nem vévén, a pópák szlávul szolgáltatták ki a szentségeket, szlávul tartották az Istentiszteletet. Lehet, hogy tudatlanok voltak, mit már társadalmi állapotuk is megérthetővé tett. Azon tartományok közül, amelyekben a XVI. századbeli oláhokat találjuk, Erdély azzal tűnik ki, hogy sok művelt és nagykereskedést űző városa volt. A reformáció Erdélyben nagy szellemi mozgalmat keltett, mely az ottani oláhokat is érintette és *különös, hogy ez csak Erdélyben történt meg.* A beszercei Wurmloch Adalbert értesítése szerint az oláhok 1546-ban az evangéliumot és Szt. Pál leveleit nem a maguk nyelvén, hanem idegen nyelveif – rácz nyelven – olvasták. Ezt a nép nem érti, ha neki a papja meg nem magyarázza. A szászok közül sokan tudják tökéletesen a nép nyelvét. A káté erre az oláh nyelvre van fordítva és Szebenben u. n. rácz betűkkel kinyomtatva, melyek némileg hasonlóak a görög betűkhöz. Sokan a pópák közül mint szent könyvet úgy fogadják azt, de sokan egészen elvetik.¹ Ez a káté nem lehetett más, mint Luther kis kátéja. Ezt mint első oláh nyomtatványt a reformáció fakasztotta ki. Cipariu Timotheus balázsfalvi kanonok – a román irodalom tudós kutatója – Inveateatura Crestineasca-nak (Keresztény oktatás) nevezi ezt a könyvet. Cipariu azt is megjegyzi, hogy *az első hét oláh nyomtatvány Erdélyben, jelesen Szebenben, Brassóban, Szászvároson kerültek ki a sajtóból.*

Csakugyan hatott a reformáció az oláhokra is. A szebeni országgyűlés 1566. november 30-tól december 13-áig következően határozott: „hogy az előtt való articulások tartása szerint, az evangélium predicalása semminemű nemzet között meg ne háboríttassék... sőt minden bálványozások s Isten ellen való káromlások közül kitisztíttassanak és megszűnjenek, azért újabban végeztetett: hogy ez birodalomból minden nemzetség közül eféle bálványozások kitöröltessenek és az Isten ígéje szabadon hirdettessék kiváltképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén vakokat vezetnek, s eképpen mind magukat, mind az szegény községet veszedelembe viték. Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak, ő Felsege parancsolja, hogy György püspökkel, superintendenssel a bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire men-

¹ Wittstock Heinrich: Beiträge zur Ref. Geschichte des Nösner Gaus, Wien, 1858. 59. 1.

jenek, kik, ha úgy is az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, vagy kalugerek legyenek s mindenek csak az egy választott püspökhöz, György superintendenshez és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítanak, hűtlenségnek poenájával büntetessenek.” *A református vallás 1564-ben ismertetett el s már 1566-ban az oláhoknak van választott oláh püspökiük, superintendensük.*

Az oláhok nyelve, bármennyire elterjedtek is az oláhok,, sehol egyházi nyelvvé ez időben nem lett s a szónak teljes értelmében köznapi volt és annak is maradt, ennek bizonyítékai a XVI. században, *csak Erdélyben kinyomatott könyvek. Nem érdektelen megemlíteni azt is, hogy a magyar nyelvnek hatását a rumunra nem lehet eltagadni és rengeteg az a szó, mi a rumun nyelvbe átment.*

Báthori Zsigmond 1595-ben magát „Dákia” királyának nevezte, mert az ősi Dákiának mind három tartománya Erdély, Moldova és Havasalföld az ő uralma alatt állott. Őt utánozta s pártfogása alatt állott és sokáig udvarában tartózkodott Mihály vajda. Ebből származott az a szerencsétlenség, hogy az oláh történetírók a XVIII. és XIX. században az általuk lakott területet az ősi Dákiának tartván s történeti falsum útján az oláh népet a dákok és rómaiak utódjának tüntetvén fel, hirdették az oláh népnek Dákia feltámasztásához való igényét. Nem bocsájtják meg Mihály vajdának azt, hogy 1599. és 1600-ban miért nem valósította meg ezt az ideát és miért kedvezett a nemességnek és miért tartotta meg az oláh népet jobbagyi állapotban. Balcescu azt mondja: Mihály tehát a misszióját nem teljesítette Erdélyben és megérdemelte bukását, de elfelejti, hogy sok oláhot nemesített meg, így akarván azokat öntudatos oláhokká nevelni.²

A református egyház az oláhok reformálása s az oláh unió terén is buzgólkodott és I. Rákóczi György alatt jutott a legnagyobb eredményhez. Ez a mozgalom már János Zsigmond alatt megindult. Báthori István és Kristóf alatt az e tárgyban hozott korábbi végzések megújítottak. Az oláh nyelvű protestáns egyház kialakítására és saját papjaik alatt való tömörítésére több törvény hozatott. Voltak olyan oláhok, kik a görög vallástól elszakadtak, „Isten igéjét saját nyelvükön hallgatták”. A reformáció ép ebben állott s ezenkívül abban, hogy az egyes papok a református hitcikkeket vallották s maguknak hasonló gondolkodású püspököt választottak. De a liturgiákban, ceremóniákban, a nép babonás hitében semmi változás nem

² Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, Bpest 1896, I. 449. 1., ugyancsak tőle „Erdély története” Cluj-Kolozsvár, 1931, 122. 1. Jorga: „Istoria Românilor” 177. 1. Bueuresti, 1905, II. k., 1910. Valeni de Munte.

volt. A XVI. század vége felé az oláh egyházi irodalmi tevékenység – szentírás fordítás, prédikációs könyvek – inkább az oláh nemzetiségi érzés fölkeltésére volt alkalmas. Az 1580-ban megjelent evangélium fordítás s magyarázatnál Gennadius érsek emlegetése a görögkeleti egyházhoz való tartozásra mutat. Az 1582-ben Szászvároson kiadottban már látszik a reformáció nyoma. Ezt a fordítást Tordossy Mihály akkori erdélyi oláh püspök négy tudós segítségével eszközölte. Tordossy Mihály az erdélyi református oláhok püspökévé 1579-80-ban választatott meg az 1577-ben elhalt Tordossy Pál helyébe, ki már 1569-ben püspök volt. Báthori Zsigmond alatt az oláhoknak már több püspökük volt. A Hunyad-krassómezei oláhság megmaradt a reformáció útján. Mihály vajda alatt a reformáció emléke is kitöröltetett az oláhok emlékéből; görög és szláv kalugerek újból hatalomhoz jutottak és minden oláh nemzetit eltöröltek és Ők voltak Mihály vajda politikai misszionáriusai. Ezek nem hirdethettek oláh nemzeti eszmét s Mihály vajda se volt, mert nem lehetett, ennek szolgálatában, hiányzott ugyanis az oláhságban a nemzeti öntudat, amint magában Mihály vajdában is, akit csak a hatalom és birtokvágy vezetett. Ezek ellen a kalugerek ellen hozattak Léczfalván (1600. október) a szigorú határozatok, amiknek nyomai meg vannak a többi országgyűlésekben is. Básta, Bocskai alatt a görögkeleti egyház vezetősége üldözte az oláh reformátusokat. Kákóczi Zsigmond alatt az országgyűlés megengedte, hogy „az orthodox religiót szabad legyen az oláhok közt vallani és hogy az ezen vallást tartók maguknak külön püspököt választhassanak.” Báthori Gábor alatt a reformáció felé hajló oláhok külön superintendent választottak, de a görög rítust vallók is meghagyattak régi szervezetükben a Gyulafehérvárt székelő vladika fennhatósága alatt. Báthori Gábor 1609. június 9-i oklevelében a görögkeleti oláhokat különös kedvezménnyel látta el: a jobbágy sorsban levő oláh papoknak megengedte a szabad költözködést, ha t. i. más eklézsiába akarnak menni, de a változtatás a vladika tudtával történjék s a pappal mehessenek felesége s gyermekei is és javaikat szabadon elvihetik. Az összes oláh papokat felmentette az összes jobbágyi szolgálatok és adózások alól, kivéve azokat az ajándékokat, amelyeket régi szokásnál fogva adni szoktak. (Nyest bőr: murdurina). Ez az oláhoknál kedvező hatást tett.

Bethlen Gábor jó viszonyban állott Cirillus Lucaris konstantinápolyi pátriárkával, az o tanácsai alapján fogott hozzá az oláh egyház rendezéséhez. Új, kellőleg képzett s tudományosan művelt oláh papság volt a vágya. Munkatársat keresett, így lett vladikává Jephthenia s majd utóda Gennadius, kik buzgón támogatták Bethlen Gábort. Bethlen a kezdeményezésnél maradt. Az új testamentum fordítását megkezdette, de a továbbiakban a halál megakasztotta. Nagyvárad táján Beth-

len alatt sok oláh pap tért a református vallásra. A paphiány s a nép alacsony műveltsége miatt a reformáció nem haladhatott előre. Ezek miatt. I. Rákóczi György is csak kevés eredményt ért el. I. és II. Rákóczi György fejedelmek és Geleji Katona püspök az oláhok térítésén sokat dolgoztak. A reformációt elfogadott oláhok a református püspök felügyelete alá helyeztetek és Geleji 1634-ben az orthodox oláhok püspöki címét is viselte, joghatósága alá az alamori, vajdahunyadi, szászvárosi, hátszegi, illyei, körösi esperesi kerületek s a fogarasi három esperesség, tehát 9 esperesség tartozott. A többi görög valláson maradt oláhok püspöke Spiridon volt. Gyulafehérvár mellett a Szt. mihálykövi zárdában volt székhelye, a fennhatósága Fejér, Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Küküllő megyékre, Kővár és Beszterce vidékére, a Barcaságra, a Székely- és Szászföldre, – szóval egész Erdélyre – terjedt ki. Külön oláh püspökük volt a zarándi és bihari oláhoknak. 1638-ban Gennadius metropolitasága alatt Fogaras is a fehérvári vladika alá rendeltetett, de Gennadius halála után elszakadt és a református első pap alá helyeztetett, ott maradt 1698-ig.

A propaganda érdekében I. Rákóczi György és Geleji az iskolákat s a nyomdát nélkülözhetetlennek tartották. 1638-ban oláh nyomdát állítottak fel, de nehezen indult a tanulatlan emberek miatt, közben Lúgoson, Karánsebesen iskolákat alapítottak, majd 1650. felé Fogarasban is. Első cél volt a görög és a szláv nyelv kiküszöbölése s a nép nyelv bevitele az egyházba. A vladika kinevezés föltételeiben a fejedelem azt rendelte, hogy az idegen nyelven való birbitelést papjaival elhagyassa, minden istenszolgálatot velük a paraszt község előtt maguk nyelvén, azaz oláhuul tétessen, papjai hetenként négyszer oláhuul prédikáljanak, a minden napi reggeli és estéli református könyörgéseket oláh nyelven nyomassák ki és rendesen imádkozzák, a karánsebesiek és lugosiak által használt és oláhra fordított s kinyomtatott református énekek énekeltessenek.

Az oláh nyelvű istenszolgálat 1643-ban szigorúan elrendeltetett. Midőn Pópa Simon lett vladika, az oláh nyomdából gyors egymásutánban kerültek ki a könyvek, pl. 1648-ban Fogarasi István fordításában a Heidelbergi káté, s az új testamentum (Nouli Testamentu) s 3 évvel később „Psaltirei” (a 150 zsoltár). A tudatlan oláh papsággal azonban haladni nem lehetett; az oláh papság állását vagyonszerzésre használta, az oláh pap a népet, a papokat az esperesek, az egészet a vladika nyúzta. A népet az országgyűlés alig tudta ezekkel szemben megvédelmezni. Majd a papok a görögkeleti kánonjog alapján a polgári és a büntető ügyekbe is beleelegyedtek, mi országos törvények hozatalát³ tette szükségessé. Az oláhokra nézve a

³ Appr. C. I. R. VIII. c.

református püspök csak felügyeletet gyakorolt, ténylegesen a vladika kormányzott. Ő tartotta a zsinatokat, vizitációkat és tartotta fenn a fegyelmet. A külföldi beavatkozások nem maradtak el. A moldovaiak 1642-4. között harcot indítottak a kálvinista káté ellen, *Theodosius bukaresti metropolita az oláh nyelv használatát megtiltotta*.⁴ De e támadások a nemzeti hatást nem tudták megsemmisíteni, legfennebb korlátozták, majd idővel honfiak is lettek vladikák, a reformáció egyes vidékeken – így Hátszeg környékén – annyira megerősödött, hogy a XVIII. században az ellenreformáció csak nagy erővel tudta az oláhokat a református egyháztól elszakítani.

Az I. Rákóczi György alatt létesített oláh uniót II. Rákóczi György alatt Csulay György kettőzött eréllyel igyekezett szilárdabbá tenni. A gyulafehérvári oláh nyomdából kikerült művek – káté, zsoltár, újszövetség – terjesztésével szép sikereket ért el.⁵ A reformáció Lúgos, Karánsebes vidékén, Hunyadmegyében és Fogaras vidékén volt a legerősebb. A lugosi, karánsebesi, hátszegi iskolák virágzása Barcsai Ákos lugosi-karánsebesi bán érdeme. A fogarasit 1657-ben Lórántffy Zsuzsanna alapította, kit Barcsai Ákos látott el jó tanácsokkal. A fogarasi iskola az oláh írás-olvasás, az oláh nyelven való vállástanulásra helyezte a fő súlyt, a felső iskola félíg preparandia, félíg szeminárium volt leendő papok kiképzésére. Fogaras földjén senki sem lehetett pópává, vagy dászskállá (tanító), ha nem a fogarasi iskolából került ki. A fejedelemasszony 8 növendék részére tett alapítványt s végzettség esetére elhelyezést is biztosított. A II. Rákóczi György idejében Brankovics Száva neveztetett ki vladikává, ki 24 évig viselte e méltóságot sokkal tágabb hatáskörben, mint elődei; az összes erdélyi s partiumbeli oláhság püspöke volt egész Máramarosig, alatta a fejedelmek az összes oláh papokat felmentették a kincstárnak járó tized és kilenced alól. De alatta a dolog nem haladt. 1674-ben Tiszabecsi Gáspár református püspök lett az egész oláhság egyházi feje. Az ő működésének lett eredménye, hogy 1680-ban az oláh nyomda újból működni kezdett. Brankovics Száva 1680-ban letéttetett, Budai (Acacius néven vagy görög jelzéssel) József lett utódja, ki görög kalugerból lett vladika, az uniónak azonban nagy ellensége volt, izgatott az unió és Brankovics elítéltetése miatt. Apafi 1682-ben felfüggesztette, a fogarasi főconsistorium könyörületből visszahelyezte, mivel azonban azután is ellenkezett, állását végleg elvesztette. Utána II. Száva és Barlaam rövid ideig voltak vladikák. A főkormányshék által 1692-ben kinevezett Theofilus volt a reformátusokkal való unión állt utolsó vladika, ki a római katolikusokkal lépett unióra.

⁴ Pokoly id. m. II. 179. 1.

⁵ Történelmi Tár 1889. évf. 49. 1.

Az erdélyi oláhságot a reformáció segítette nemzeti öntudathoz, nyitotta meg előtte a nemzeti nyelvű vallásgyakorlatot s a szentírásnak nemzeti nyelven való olvashatását, nyilván abból a célból, hogy az őket betelepítő magyar nemzet szolgálatába állíthassa. A nemzeti fejedelmek alatt az oláhok nem voltak túlságos nagy tömeg s egyébként műveltség s más szempontból félelemre okot nem adtak s még a fejedelemség utolsó éveiben is a lomha tömeg benyomását tették. A katolikusok száma a nemzeti fejedelemség alatt nagyon megapadt, alig volt 100 plébániájuk, püspökük nem lehetett, a papság is nagyon csekély számú volt, olyannyira, hogy a katolikus vallás főleg a ferencrendiek s hellyel-közzel a jezsuiták működése következtében maradt fenn. Az oláhság nemzeti öntudatának megadása, de ezzel kapcsolatban a Szt. Koronához való hűségüknek biztosítása és a katolikus vallásra térítése volt a jezsuiták törekvése, működésük ideje csak a jövő korszakban következett be.

Ezeknek előbocsátása után érthető lesz ezen kornak aa oláhokra vonatkozó törvényhozása. Kimondatott: *az oláh náción Erdély státusai közé befogadva, nincs, így vallásuk is, nációnjuk is türetik a fejedelmek és regnicolák (a honfiak) tetszéséig, így a kalugerek megtűrése is a fejedelem és az ország elhatározásától függ.* Kit a lelkipásztorok püspöknek alkalmasnak ítélnék, közös megegyezéssel kérik a fejedelemtől annak megerősítését. A fejedelem megerősíti, ha méltónak ítéli. A püspök, seniorok, lelkipásztorok a vizitáció idején ne elegegyedjenek a polgári magisztrátus dolgába, csak a saját dolgaikat, templomaikat s az ahhoz tartozókat vizitálják, ebben a dologban az ország alkotmányához alkalmazkodjanak, a pénzbüntetésektől, bírságoktól tartózkodjanak.⁶ A püspökök vagy papjaik jogtalan eljárása miatt bárkinek szabad legyen a királyi tábla, vagy a megyéknél azok ellen perrel fellépni és ha az ügynek a természetete úgy kívánja, a megyétől az ügy vitessék a királyi táblához, s az alperes 200 forintig kezest köteles állítani, így várja be a per kimenetelét. A hívek excommunicálásával visszaélő, a temetést és keresztelést elmulasztó lelkipásztorokat a hivataluk és iuris dictionjuk elvesztésével büntesse a vladika.⁷ Külföldről bejött oláh papok kötelesek a református senior oknál s helyi világi tisztviselőknél jelentkezni megvizsgálás végett, ha gyanú merül fel, a fejedelemtől jelentést kell tenni.⁸ Nehogy a földesurak joga veszélyeztetessék, állásuk, szokásuk és körülményeikhez képest a papok bizonyos honoráriumot adjanak a földesuraknak, de a földesurak se éljenek

⁶ Appr. C. I. R. vni. Cz.

⁷ C. C. I. R. i. Cz. 10. art.

⁸ Appr. C. I. R. VIII. Cz. 2. art.

vissza az uraság elismerésével s kevéssel is ériék be.⁹ Papok kiskorú fiait a földesúr hatalma alatt vannak, ez csak akkor szűnik meg, ha papok lettek.¹⁰ Ha valamelyik pap valakit igazságos ok nélkül elválaszt, vagy más vallásúakat átkeresztel, avagy kettős házasságúakat, vagy az állam törvényei szerint föl nem mentetteket házassággal összeköt, az esperesek által büntettek ék meg, ha az esperesek ezt elmulasztanák, fosztassanak meg ők is hivataluktól, a magisztrátus pedig az oláh papoktól 200 forint büntetést hajtson fel.¹¹ Az oláhok ünnepeit a honfiak megtartani nem kötelesek, mert „bár az oláh nemzet a közjó érdekében bocsátatott e hazába, mindazon által nem vette észébe állapotának alacsony voltát”, azt követelte a nemesektől, hogy ünnepén ne legyen szabad dolgozni.¹² A tolvajoknak védelmet adó vagy főbenjáró bünt megkísérlő papok a magisztrátus által elfoghatók.¹³ Azok az oláhok, kik martalócok példájára a szülők és leány beleegyezése ellenére feleséget rabolnak, halállal büntetessenek. Ha azonban a leány szüleivel az elrabló kiegyezett, a földesúrnál, hol a hatalmaskodás elkövetetett, a homágium lefizetésével magukat és társaikat váltsák meg s a magisztrátusnak fizessenek 12 forintot.¹⁴ Oláhok fegyver elvesztése terhével fegyvert nem viselhetnek, kivéve a papokat, vállalkozókat, satrapákat, bírakat, korcsmárosokat.¹⁵ Kóborló ruthének, oláhok fogassanak meg, tartóztassanak le és jobbságra köteleztessenek, ha valaki ezt elhanyagolná s kitudódik, az offciálisok rajta 200 forintot hajtssanak fel.¹⁶ *Az oláhok Erdélyben mindenből tartoznak egy tizedet adni. Ha azonban eddig tized alá vetett területet nem műveltek, azokról a pátronisnak nem tartoznak árendát adni. Hogy az oláhok Erdélyben fizessenek-e tizedet, a pátronusok tetszésétől függ.*¹⁷

Ebben a korszakban legnevezetesebb helye volt az oláhságnak Fogaras. Báthori István 1573-ban, mivel Békés fejedelemségre törekedett, tőle elfoglalta. Báthori Zsigmond 1595-ben feleségének, Mária Kristiernának kötötte le hozományul. Fejedelmi kapitány alatt állott. Báthori András is megtartotta jószágul és az 1599. évi országgyűlés arra kérte, hogy e kerületet a katánoskodás és az adózás tekintetében ne vegye ki a megyék hatósága alól. Mihály vajda Erdélyt meg akarta tar-

⁹ ü. o. 3. art.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o. 4. art.

¹² ü. o. IX cím.

¹³ U. o. V. R. XLII. edict,

¹⁴ U. o. XLIII. Edikt.

¹⁵ U. o. XLIV. Edikt.

¹⁶ U. o. XXXVIII. edikt.

¹⁷ U. o. III. R. V. Cz. 2. art.

tani s Fogarast 1600-ban Rudolf király megkérdezése nélkül a feleségének adományozta,¹⁸ továbbá kivonulása esetére Fogaras, Görgény s Vécs várát kívánta.¹⁹ Bethlen Gábor 10.000 forintban Brandenburgi Katalinnak, I. Rákóczi György pedig Lorántffy Zsuzsannának nászajándékul adta. Az ország 1634-ben 80.000 forintban Fogarast lekötötte I. Rákóczi Györgynek. A *liber baronatus* csak Fogaras és vidékén maradt meg, a vármegyék és a székek tisztjei cirkálás végett sem mehettek oda be, ezt az oda való kapitányok teljesítették.²⁰ Apafi után pedig kincstári birtok lett.

Fogarast illetően 1690-ből maradt fenn²¹ egy státútum gyűjtemény, mely a XVI. század közepétől keletkezett, de a nagy része a XVII. századból való. E szerint Fogaras és vidékén alsó székek voltak: 1. a fogarasi provizoralis, mely közönségesen boeronátusnak is hivatik, 2. a porumbáki, 3. a kománai, 4. a fogarasi, 5. a sárkányi. A fogarasi provizoralis szék állt 12 boer assessorból és egy jegyzőből, bírói ügyekben kezdetben a provizorok elnököltek, előtte pereltek a vár uraság jobbágyai, szabad személyek az alattvalókkal szemben, de fellebbezhetek a felsőszékhez s innen a prefektushoz. Midőn szabad személy kriminálisban jobbágy ellen lépett fel, ezen a széken a provizornak az ítélezésnél jelen kellett lennie, hogy a jobbágyat védelmezze s a Felséget és a prefektust informálhassa. Provizoralis szék elé tartoztak: 1. ősi szokás szerint a jobbágyok perei, 2. hatalmaskodási esetek, 3. jogtalanság, 4. vitássá tett jogigények, 5. adóssági perek, büntető ügyek nem. Ezek, hacsak parasztek közt folynak, felső szék elé nem bocsájtatnak, hanem a prefektus elé. Aki akar, szabadon fellebbezhet, a 12 esküdt díját az urbárium határozza meg.

Erdélyben az oláhok száma Lupu Vasilie vajda szerint a lakosoknak több mint egyharmada volt, mely szám a folytonos bevándorlás következtében a XVIII. század végén 45 százalékos lett. A XVIII. század elején a kuruc és labanc mozgalmak idejében sok oláh paraszt elszökött s hol ebben, hol abban a hadban tűntek fel. A szatmári béke után rabló csapatokban egyesültek és garázdálkodtak. Ilyeneknek voltak a vezérei: Balika, Fekete Vaszi, Kimpian Bukur, Pintye Grigor. Ilyenekhez csatlakoztak a hunyadmegyei parasztek és Déva várát elfoglalták, a katonák alig tudták őket szétkergetni. Ilyen eset volt Abrudbányán 1727-ben, hol a városházát elfoglalták s a tanácsot elkergették, 1730-ban pedig a torockói vasbányákat pusztították el. *Ilyen erkölcsi állapotok között találta az oláhokat a Leopoldi diploma.*

¹⁸ E. O. E. IV. 354, 541. 1.

¹⁹ U. o. 394. 1.

²⁰ Appr. C. III. XVIII. Cz. o. XLVI. cz, 4. art.

²¹ C St. I. k. 304. 1.

Más népek.

Az oláhokon kívül a három nemzethez nem tartozó következő népekről tesz említést az Appr. C. III. Rész 52. címe: elrendeli, hogy a görögöknek, örményeknek, rácoknak, bolgároknak, dalmátoknak s egyéb nemzeteknek is, kik kiváltképen a török birodalomból szoktak jönni-menni, kereskedni, a fejedelem ad a tanács urakkal a szabadonjárásra s kereskedésre szabadalmat, s rájuk a harmincadosok is ügyeljenek, hogy tilalmas utakon ne jöjjenek be s az ittlétet ne használják kémkedésre, ha ezeknek az idevalókkal pere támad, ha le vannak telepedve, *a perre saját bírójuk, ha nem, a görögök bírója* illetékes, akiktől a főkomornyikhoz lehet fellebbezni. Ez az intézkedés az 1609., 1623., 1630., 1632-ben hozott törvényekből jutott be az Approbatákba. E népek már a XVI. század eleje óta voltak Erdélyben. Vendégeknek tekintettek.

Örmények már a XIV. század óta tartózkodtak Moldvában s 1670 körül a Duka elleni felkelésbe elegyedtek. Duka a felkelést török segítséggel leverte: az örmények egy része Moldva és Erdély határhegyei közé menekült, honnan 1672-ben bejöttek Erdélybe. Itt a gazdag kereskedőket szívesen fogadták s letelepedési engedélyt nyertek, így a fennebbi törvény szerint saját bíráik alatt állottak. A görögkeleti vallásnak Eutyehius-féle szektájához tartoztak. Katholikus hitre őket Oxendi Verziresky térítette 1684-ben, aki 14 évig volt Rómában. Gyergyó Szent Miklóson, Csik-Szépvizen, Háromszéken, Kantában s később Szebenben telepedtek le.

A zsidókról először az 1578. évi kolozsvári országgyűlés XXII. cikkelye szól a kolozsvári vásárokon való megjelenésükkel kapcsolatban. A Comp. Const. V. Rész 82 ediktuma szerint nekik a szabad kereskedés az országban megengedett, de egyedül csak Fehérvárott lakhattak, hol e korszakban is companiájuk és bírójuk volt. 1591-ben a bírói székük „beddin”, mely vallási és polgári ügyekben ítélt. Bethlen Gábor adta meg az engedélyt, hogy bekerített városokba költözhessenek, szabad kereskedést űzhessenek és vallásukat szabadon gyakorolhassák.²²

A cigányoknak az Appr. C. III. Rész 58. cikk 1. artikulusa szerint vajdájuk volt, ki őket adóztatta. A vajdaságot a törvényhely vitézllő Vallon Péter vajda halálától ^ kezdve megszüntette, s elrendeli, hogy a cigányok földesurainak tetszésétől függjön, vájjon adóztatják-e őket vagy nem, s alkalmazzanak-e felettük vajdát vagy egyéb szolgát.

²² E. O. E. VIII. 143-145 VIII. 371. A zsidókat illetően utalok Dr. Eisler Mátyás: „Az erdélyi zsidók múltja” Erd. Muz. XVIII. 1901. évf. és Kohn Sámuel: „Héber kútforrások és adatok Magyarország történetében”. Jakab Elek: Kolozsvár története II. 322. lap, 2. p. s II. 627. s III. k. 43. lap.

15 §. A vallási autonómia 1571-1653. (Az *Approbata constitutio* megalkotásáig.)

A reformációt saját erejéből, de az államhatalom hallgatólagos asszisztenciája mellett hajtotta végre a lutheránus egyház. A katolikus éra alatt a szászok Erdélyben német katolikusok voltak, a reformációban is a németeket követték. Erdélyben ez a vallás kis árnyalattól eltekintve német s a magyarországi lutheránus vallástól független vallás is maradt a maga független egyházszerzetével. A tridenti zsinat megnyíltakor (1548.) úgyszólván már kialakult.

Erdélyben a kálvinista vallás az alkotmányos rendi szervezetbe illeszkedve szerveztetett meg, behatolt a magyar gondolkodás világába. Ebben kell keresni az okot, hogy Erdélyben a lutheri hitújításhoz csatlakozott magyarok közt találta meg a híveit. Egészen természetes volt a magyaroknak a velük soha nem homogén szászok közül való kiválása és a reformáció más hittételén alapuló szervezetbe való átlépése. Ez 1564-ben történt meg. A református – magyar – egyházból vált ki az unitárizmus. E két utóbbi kiválás az államhatalom égisze alatt történt.

A mai jogtudomány szerint, mely főleg Amerikában a vallási alakulatokat a testület jogelvei szerint ítéli meg, valamely vallás megalakulásához mint lényeges kellék nem szükséges az állam elismerése. Elegendő az ellenőrzés gyakorolhatása, vagyis közigazgatási szempontból a bejelentés. Az állam a működés elé csak akkor gördíthet akadályokat, *ha a megalakult vallás ellen az állami rend vagy a közérkölciség szempontjából kifogása van.* Ha más okból teszi, az állami omnipotencia felé vezet. Erdélyben a reformációig az állam és a katolikus egyház között oly benső viszony állott fenn, hogy az állam a maga rendjét látta megzavarva, ha a nemzetek tagjai között valamely szekta fellépett. A reformáció se ment könnyen, hosszú idő telt el, míg a helyét valamelyik államban megkapta. Legegyszerűbb volt ott az átmenet, hol a katolikus szervezet egyszerűen csak átalakult, ha volt is egyesek konzervativizmussával harc. Ez a folyamat volt Németországban és Erdélyben is. Erdélyben a szászoknak lutheránussá való létele nem jelentett az államra veszélyt, mert őket ezen a téren is ellensúlyozta a magyar és a székely nemzet. Minthogy a különvált Erdélynek 1542. évi alkotmánya ép a három nemzeten alapult, a lutheránus vallásnak 1550-ben való elismerése elé Fráter György sem gördített akadályt. A domináló három nemzet elve mellett a magyar[^] és székelynek három részre – református, katolikus és unitáriusra – oszlása sem volt az államra veszély, mert elsősorban saját nemzeti voltukhoz s a hazához közös ragaszkodásuk megmentette Erdélyt attól, hogy vallási területekre tagozódva szétesessék, *mert Erdélyben a vallási eszme megfért*

*az állami gondolattal s nem hozta létre a kötelezettségek össze-
 ütközésének kritikus helyzetét a lelkekben.* A később megalakult református egyház szintén már meglévő szervezetekkel szakadt ki a lutheránus egyházból. Ép így az unitárius is a reformátusból. Bonyodalom ott támadt, hol egy községben vagy városban a lakosság felekezetekre bomlott és főként ott, hol jelentékeny többség egyik részre nézve sem alakult ki. E helyeken felmerültek a templom, iskolák s javadalmak használatára, vagy megosztására, vagy újak alapítására nézve a vitás kérdések, amik zavart csináltak ugyan, de a társadalmat még se bontották meg.

A katolikus vallás, mivel a hitújítók nagy serege úgyszólván a katolikus papok és szerzetesekből rekrutálódott, mintegy ölbe tett kezekkel volt kénytelen nézni az egész folyamatot. I. Ferdinándnak 1551-1556. évi erdélyi uralma sem volt képes a katholicizmusban meghozni a reakciót. Mindjárt 1551-ben Castaldó meggyilkoltatta Fráter Györgyöt, ezzel a katholicizmus tekintélyén oly sebet ejtett, amelyet egy könnyen eltüntetni nem lehetett; az ő büntetlensége azt is letörte, ami kis ellentálló képesség lehetett a katolikus társadalomban. Bornemissza püspök sem tehetett semmit, a népet Castaldó katonái kifosztották, teljes elégtelenség ülte meg a lelkeket; *a vallásháború teljesen polgári háborúvá fejlődött volna, ha nem történik a változás.* 1556 végén Bornemissza püspök állást foglalt a visszahozott államfővel szemben, győzött benne a politika, elhagyta híveit. Az a ténye, hogy Ferdinándhoz szítván, nem hódolt meg Izabellának s maga részére lehetetlen helyzetet teremtett, az ő saját tényének tekintendő, mivel módot nyújtott a reformáció tovább fejlődésére s az erdélyi katholicizmus teljes legyöngülésére. A katolikusok egyházfő nélkül maradtak, megszűnt a káptalan, megszűntek a szerzetesrendek, az egyházjakvak szekularizáltak, csak a csik-somlyói ferences zárda maradt meg, a püspöki javak a fejedelemnek adattak át, a szerzetes javak pedig hol magánosok kezébe kerültek, hol iskolákra fordítottak. A megalakult protestáns egyházaknak át kellett venni azt a ténykedést, amit a katolikus egyház az állam helyett teljesített, főleg az iskolákról való gondoskodást, *amit a hitújítók (doctores, tanítók) is az egyházi élet alkatelemének tekintettek. Amint a katolikus egyházban az volt, az újonnan keletkezett egyházakban - elvileg egyenlőjogú négy államvallás rendszerében - is az autonómiának egyik lényeges része lett a vagyon mellett és nevelő erő a további fejlődésre.*

A katholicizmus ilyen legyengült állapotában lett Báthori István erdélyi fejedelemmé. Hű maradt gondolkodásához: „csak Isten teremthet semmiből, Ő láthat a jövőbe és csak Ő olvashat a lelkekben”. Ő a vallást lelkiismereti kérdésnek tekintette és a katholicizmus érdekében nem fejtett ki

erőszakot. A *Báthoriak 35 éve a reformáció fejlődését nem akadályozta meg*. A lutheránizmus az egész fejedelmi korszak alatt megrázkódást nem szenvedett; a reformátusok Báthori Gábor alatt már előre törtek; az unitárizmus a Báthoriak alatt sokat veszített, mely veszteség hova-tovább nagyobboldott. A református vallás Bethlen Gábor, a Eákóczyak és Apafi alatt uralkodó vallás lett. A súrlódások a magyarok és székelyek egyházai, a református, katolikus és az unitáriusok közt napirenden voltak.

A három protestáns egyház fejlődése szervezet s egyházi élet szempontjából parallel haladt egyideig.

A) Lutheránus egyház.

Az egyházi universitás összeolvadt a szász polgári universitással. Már kezdetben azon az alapon állott, mit az *approbata constitutio* is elfogadott: *ami az egyházi rendnek érdeke, a felett az egyházak határozzanak, ami a világiakat és egyháziakat közösen érdeklí, közös egyetértéssel döntsék el*. Az evangélikus egyház a szász nemzeti universitás határozata szerint, *a szász földön „államegyház” volt s a szász földnek egyedül jogosított egyháza*, ezzel a szász föld nem autonom jogot gyakorolt, hanem állam lett az államban. A református egyház csak később, nagy erőfeszítés után tudott előbb Szászvároson, majd Brassóban megothonosodni.¹ A szász universitás az evangélikus vallás mellett a XVI. és XVII. században sem a katolikus, sem az unitárius vallás gyakorlatát meg nem engedte.

A lutheránus egyházban is merültek fel oly ügyek, amelyeket a világiaknak kellett intézniök. Egymás mellett vala a szinodus, az egyház képvisellete s politikai universitás. A dekanatusok a katolikus korból – dekan választás s az egyházközségek feletti felügyelet, házasságügyi bíraskodási hatáskörrel – jöttek át, a nemzeti universitásba pedig az egész szászág tömörült, közömbös volt a dekanatusi terület kiterjedése.

1553-ban Wiener Pált a dekanatusok képvisellete választotta meg püspökké. Ez úton a püspök összehívta a szinodust, mely tanácskozott és határozott a dogmák felett, örködött a tan tisztasága, a fegyelem és a rend felett, rendezte a házassági ügyeket, gyakorolta az egyházi bíraskodást.

Ha úgy találták, hogy az ügy átnyúlik a világi szférákba is, a nemzeti universitást írásban hallgatták meg, *de közös tanácskozás nem volt*. Nagyon sokszor a hatáskör te-

¹ Friedrich Teutsch: Die kirchliche Verhältnisse Siebenbürgens. Halle, 1906. 24. 1.

kintetében (egyházi és világi) a határok összefolytak, ellentétek, harcok nem maradtak el.

Míg folyt a harc az úrvacsora felett a kálvinistákkal s a kálvinisták s az antitrinitáriusok között, addig a német egyházban a világi előljárók a papokkal a modus vivendire nézve megegyeztek. 1577-ben megegyezés jött létre, hogy mikép történjenek a vizitációk. A dekanatusok határoztak a maguk rendjéről és az elhalt papok helyére ők prezentáltak papot. Egyebekben a dekanatus örködött az egyházi tan, a krisztusi élet, az istentisztelet rendje s az egyházi vagyon felett, gyakorolta a bíraskodást a házassági ügyekben, s adta a fölmentéseket a rokonok közt, főként gyakorolta az iskola feletti felügyeletet. Az iskolamesterekre az első szabályrendelet 1574-ben hozott.

A politikai község egy volt az egyházközséggel, a politikai hatóság (magisztrátus) az ügyeket a pappal egyetértően intézte, a még a katolikus világból ismert templom atyák tovább ténykedtek. A község legértékesebb joga a papválasztás volt, mely 1577 után a dekanatus kandidációja alapján gyakoroltatott, de az összhang megmaradt, erőszakoskodás nem történt. A kandidációt a dekanatus s a városi tanács együttesen gyakorolta.

Az evangélikus, lutheránus egyház alkotmánya a XVI. századbéli jog alapján az ország törvényeiben teljes jogegyenlőség és viszonyosság mellett biztosított, szóval meg volt a teljes autonómia. Ezek szerint a világiak helyzete a századoknál nem változott, a reformáció után is ép úgy meg volt módjuk az egyházi ügyekbe való beleszóláshoz, mint azelőtt, főleg akkor, ha az egyháziak kérték. A világiak tevékenységi köre főleg az egyházközségekben volt meg a régi keretben; presbiteriális szervezetnek még nyoma nincs; *a zsinatokon pedig csak egyháziak vettek részt.*

B) Református egyház.

A reformátusoknak a lutheránusok közül kiválásának oka, mint Teutsch Frigyes megállapította, *a hívők nemzeti különbsége volt.*

A református vallás szervezeti kialakulása nem ment oly könnyen. A kálvini gondolatnál fogva alul, a községi gyülekezeten kellett kezdeni, e tekintetben a XVI. század közepe felé az lehetett sikeres, ha a falusi nép urait nyerik meg. *E miatt a református egyház felülről, a főnemesi és nemesi renden kezdve szerveződött, a magyar rendi szervezet miatt nem is lehetett másként.* 1564-ben a lutheránusoktól való elváláskor megválasztották a püspököt, a választók a vele kiváló papok voltak. *Ez a papi zsinat maradt továbbra is irányadó; ha*

fontosabb dolgról volt szó, hozzászóltak a zsinaton kívül a patronusok, a nemesség is, akiknek kezdettől fogva befolyásuk volt az egyházban. A nemesek a falvakban, a székely közbirtokosságok vagy azok egyesülése a katolikus időkben is patronusok voltak, így az átmenet, a hit-gyülekezeti életre nem is lehetett másként. A kálvini reformáció alapelvei szerint is a fejedelem nem a maga közjogi minőségében foglalt helyet a vallási szervezetben, hanem mint az orthodox protestáns egyháznak a főpatronusa. A szellem tehát az államtól való függetlenség volt; a fejedelem – mint főpatronus – befolyása, a mágnásokkal s a magasabb egyháziakkal való kapcsolata az episzkopális rendszerre vezetett.² A világiak befolyása itt is a katholicizmus idejéből maradt s a patronusi méltóságban s a nélkülözhetetlen egyházközségi kormányzatban jelentkezett. Nagyobb egyházi tartalommal bíró presbiteriális egyházszervezet kifejlődni még ekkor itt sem tudott,

A XVII. század 40-es éveiben indult meg egy nagyobb áramlat, amelyet Tolnai Dali János és társai hoztak magukkal, kik Angliában megfordultak. Ez az episzkopális rendszer – a püspöki és esperesi hivatalok – mellőzésével a presbiteriumra – a gyülekezetből alakult és abból választott szervezetre – kívánta a hatalmat áttérlni. A pap is csak egyik tagja a presbiteriumnak, amelynek a további közös szervek – a zsinatok – csak képviselői. 1646-tól kezdve ez a mozgalom homloktérbe került; Sárosmegyétől Háromszékig mozgásba jött minden – valamennyi egyházvidéken, Tiszán innen, Tiszán túl, valamint Erdélyben is.³

Ezzel az irányzattal szemben tartatott meg 1646. június 10-én a Szatmárnémeti-i zsinat. Erdélyben az eszmék lassú erjedése s a körültekintőbb vezetés azt eredményezte, hogy úgy a puritánizmus, mint a presbiteriánizmus elvesztette az independens mellékízt s megkísérelte a fennálló viszonyokhoz való alkalmazkodást. Mint Pokoly írja:² A theologusok s a bibliában jártas világiak egyenként jól tudták, hogy a puritánusok és a presbiteriánusok kívánságaiban igen sok a helyes eszme, csak a megvalósítás, az életbeléptetés alkalmazható voltára nézve merültek fel alapos, indokolt aggályok, nem szenved kétséget, *hogy az ősi keresztény gyülekezethez való visszatérés volt a kálvini reformáció eszméje.*

Geleji Katona István volt az a providenciális férfiú, ki a puritán eszméket a létező állapotokkal össze tudta egyeztetni s azon munkált, hogy a puritán eszmék ne utasíttassanak mereven vissza, hanem a fennálló egyházi szervezet kere-

² Friedrich Teutsch: u. o. 24. 1. – Pokoly: „Erdélyi reformatio története” II. 21. 1.

³ Pokoly id. m. 183. 1. – Bartók id. m. 98. 1.

⁴ Pokoly id. m. I. 185. 1.

tében fogadtassanak el s léptetessenek életbe. Nézete szerint a püspöki és esperesi hivatallal igen jól megférhet a presbiteri s a diakonusi, a generális és parciális szinodus mellett a presbitérium, így' tudott Tolnaival és Medgyesivel összhangot teremteni. Geleji a dolgot egyházi természetűnek tartotta, nem látta volna szívesen, hogy ebben az ügyben akár a fejedelem, akár a világiak intézkedjenek.

1646. június 3-án a Szatmárnémetibe június 10-ére összehívott nemzeti zsinat előtt Enyeden generális zsinatot tartott, amelyen az erdélyi református papság elhatározta, hogy: „a presbyterium egész Erdélyben felálljon, hol szükséges a diacónátus és főbb magistrátus segítségével”, „a magyaros iskolák az írás és olvasás tanulása végett álljanak fel”, végül: poenaria mulctat (pénzbüntetést is) az egyházi rendek között, hogy az többé ne folyjon, in perpetuum abrogáljuk (eltöröljük)”. *Főként a presbitérium és iskola volt a puritánok kívánsága, mint az autonómia lényege Kálvin szellemében.*

A Szatmárnémeti-i zsinat 6. végzése a presbitérium mellett foglalt állást; nyilván azért nem hozott tisztább határozat, mert a fejedelem (I. Rákóczi György) ellene volt. *E zsinat határozatait Gelen 1649-ben tette közzé, melyek nagyrészt honorálták a puritán kívánságokat. E határozatok voltak több mint 100 évig az erdélyi református egyház alkotmánya.* Nem történt meg az unió az erdélyiek, tiszáninneniek és a tiszántúliak között, de a kizárt puritánusok visszafogadtattak, nem jött létre a közös hitvallás. A csak seniorátusokat (esperességeket) ismerő tiszáninneniek nem mentek be a püspökválasztásba és tovább is esperesi kormányzat alatt maradtak. II. Rákóczi György (1648-1649.) korában történt az egyházi szervezet átalakítása. Az eddigi hierarchikus színezetű igazgatási forma átalakult, a csak papi kormányzást nem a demokratikus presbiteri igazgatás váltja fel, hanem *a világi uraknak befolyása lesz a döntő és az egyházi tekintetek sérelmére a világi politika érvényesül.* Az *approbata constitutio* alapozta meg az erdélyi református egyház konzisztoriális szervezetét s teremtette meg azt a *két ágú alkotmányt, mely a főkonzisztorium és generális szent szinodus kölcsönviszonyában több mint 200 évig fennállott.*

II. Rákóczi György pártolta eleinte a presbiterializmust, de Laud érsek és I. Károly kivégzése s az angol köztársaság nagyon kijózanították. Puritán, presbiteriánus vagy independentis egy lett előtte. Feltámadt benne az a gondolat is, hogy az egyházat nem lehet felügyelet és ellenőrzés nélkül hagyni, mert az eddigi egyházkormányzati szervekben – a parciális és generális szinodusokon – az ottan egyedül jogosított papság a maga theologiai szempontok által irányított tevékenységével oly dolgokat is követhet el, amelyek az egyház világi tagjainak, az egyház egyetemére, sőt az államra is hátrányo-

sak lehetnek. A presbiteriamisok az egyház papi igazgatása ellen küzdöttek és a világi elemet kívánták uralomra juttatni előbb a gyülekezeti, majd a felsőbbfokú, zsinati kormányzatban is. Ez a gondolat teremtette meg a fejedelemtől s közvetlen környezeténél – Kemény János és Huszár Péter tanácsuraknál – azt a tervet, hogy *a folyamatban levő egyházszervezési munkálatot fel kellene használni a világiak javára és ezeknek befolyást kellene biztosítani az egyházi ügyekben?* Geleji 1647-ben a kánonos törvénykönyvvel még nem tudta a fejedelem tetszését eltalálni. II. Rákóczi György 1649. június 8-án helybenhagyta azokat a kánonokat, amelyekbe maga és tanácsosai beleegyeztek, a többieket a marosvásárhelyi zsinatra utasította. Ez a zsinat a püspök előterjesztését elfogadta, a fejedelem sem késett a helybenhagyással. *Ez lett Erdélyben századokon át a cinozura, használta a tiszántúli kerület s kisegítőképp a tiszáninneni is.* A tiszáninnyiek, kik a püspöki kormányzástól irtóztak, 1651. január 23-án a presbitérium mellett nyilatkoztak. A presbiteriánusok – Medgyesi és társai – harca tovább tartott, II. Rákóczi György is szorosabbra fogta a papok felett a gyeplőt, az 1652-ben megindult kodifikációt felhasználta erre, melyben helyet talált arra, hogy az újításról szóló régi törvényt saját engedetlen hitfelei ellen fordíthassa s hogy a világiaknak országos törvény által, alkotmányilag biztosítson befolyást egyházi ügyekre. A Geleji által készített 12. kánon kimondja, *hogy ha van valami megváltoztatandó vagy kijavítandó a szertartásokban, azt az egyházmegyei vagy nemzeti zsinaton az egész egyháznak, mint szintén a fejedelemnek s a helvét hitvallást követő evangélikus rendeknek egyetemes akaratával kell létesíteni,* a 99. kánon egyenes ígéretet foglal magában, hogy amennyiben a világi rend nem kifogásolja, *az egyháziak hajlandók a szentszéki bírásokban „maguk mellé néhány értelmes és becsületes férfit a polgári osztályból is felvenni.”* A fejedelem azonban olyan kormányformára gondolt, aminő a németországi protestánsoknál is van, hol a „*potestas ecclesiastica*” magát a fejedelmet illeti s konzisztórium útján ő maga gyakorolja. Ezeket az elveket akarta megvalósítani az Approbata Constitutióban.

⁵ Pokoly id. m. II. 216., 217. 1. – Zoványi Jenő: „Puritanus mozgalmak a magyar református egyházban” Budapest, 1911. c. művét Pokoly József a „Századok” 1913. évf. 545. s. köv. lapjain ismertette.

C) Unitáriusok.

Az unitáriusok egyházalkotmánya a fejedelmek alatt nagyon hasonló volt a reformátusokéhoz. *Püspökkel alakultak, szintúgy hierarchikus szervezetük volt.* Tetőponton János Zsigmond halálakor voltak. A Báthoriak alatt már sok főúri család elhagyta. Az 1577. évi országgyűlés a püspök vizitáció jogát és a zsinattartást Kolozsvárra és Tordára korlátozta. A háromszéki unitáriusok csakhamar a református püspök iurisdictiója alá kerültek.

Sok bajt okozott a Krisztushoz való folyamodás s Krisztus imadásának kérdése. Bethlen Gábor 1618-ban büntetést rendelt azok ellen, kik Jézust nem hívják segítségül. 1638-ban az unitáriusok hitvallást készítettek, melyben Krisztust Isten fiának elismerik, elrendelik az imadását és a Szt Háromság nevében való keresztelést.

Dávid Ferenc az 1572-ben hozott innovációs tilalom ellenére a teljes isteni egység álláspontján haladva három tételt bocsátott ki: Jézust nem kell Istennek mondani, nem kell őt segélyül hívni és hogy a megigazulás predestináció tanát Luther és Kálvin nem helyesen fejtették ki.⁶ Erre Báthori Kristóf 1578. szeptember 19-én vizsgálatot rendelt el, majd Blandrata is bevádolta Dávid Ferencet, kit a fejedelem az 1578. évi kolozsvári s az 1579. évi tordai országgyűlés határozata alapján elfogatott s törvényszék elé állított, amelynek 1578. június 1-én hozott határozata alapján örökös fogságra ítélte s Déva várába záratta, hol 1579 november havában meghalt.

Az unitarizmus ekkor megszűnt a kálvinizmus vészedelme lenni. Dávid elítélése és halála az egész protestantizmusra nagy csapás volt, mert vele a legnagyobb és leggyűjtőbb szónokukat veszítették el. A protestantizmus terjedését megakasztotta, hogy 1579. október 1-én bejöttek a jezsuiták.

Dávid Ferencnek a zsidózás terén⁷ tanítványai voltak: Karádi Pál, Óvári Benedek és Péter, Sztárai Miklós, Bogáti Fazekas Miklós, Erdődi Pictoris Máté. Ezek az erdélyi fejedelemségen kívül laktak, alföldi és baranyai unitáriusok voltak. De ez nem volt a szombatosság, gyakorlati következményei lettek: a keresztség elvetése, s az úrvacsora lenézése. A Dávid, követői dávidistáknak, a szombatosok pedig Gerendi János főúrról gerendistáknak is hívták. A szombatosok nem állapodtak meg a szombat megülésével, hanem átmentek Mózes törvényére. Ez Eösy András nevével kapcsolatos, velők szemben újították meg 1595-ben az innovációs törvények. Időközben a karádi-gerendi mérsékelt irány elenyészett, a megmaradt hívek a szom-

⁶ Pokoly id. m. II. 264. 1.

⁷ Pokoly id. m. II. 45. 1.

batosok védői lettek. Majd Mihály vajda adott ki rendeletet ellenük. Később Eösy által fiává fogadott Péchy Simon nagyon növelte a szombatosok számát, ő Báthori Zsigmondnak és Bocskainak kancellárja volt, a szombatosok benne bízva az innovációval nem törődtek, sőt Udvarhelyt az „ariánusokkal és unitáriusokkal kezdték törvényt tartani, mely annakelőtte nem volt”. Rákóczi Zsigmond e miatt 1606. március 7-én rendeletet küldött Udvarhelyszékbe. A szombatoság lassanként az unitáriusokra is veszedelmes lett, mert számukat is fogyaszttotta és őket gyanúba is hozta. Az unitáriusok állást is foglaltak ellenük s 1606. július 2-án a kolozsvári zsinaton őket kizárták. Báthori Gábor alatt Besztercén 1610-ben a szombatosok ellen törvény hozatott, de erélyes intézkedés nem történt. Péchy Simon ez időtáiban fejtett ki nagyobb buzgalmat s a fennmaradt szombatos irodalom is e korból való.

Bethlen Gábor alatt a fehérvári országgyűlés – 1618. november 4-21-ig⁸ – tett lépést a zsidózás terjesztésének meggátlása és a zsidók megbüntetése iránt. *Ezután rendeltetik el az unitáriusokkal szemben sérelmes 1619. évi vizitáció, amelyet Keserői református püspök foganatosított, amelynek célja a szombatosoknak az unitáriusok közül való kikeresése volt; ahol a püspök református gyülekezetben alkalmazott unitárius papot vagy mestert talált, azokat karhatalommal eltávolította és a háromszéki unitáriusok ekkor a dogmatikum kivételével a; református egyház alá vettek, ez így maradt 1693-ig.*

I. Eákóczi György alatt is felmerült a szombatosok propagálása miatti vád. Péchy Simon Bethlen Gábor alatt kegyvesztett lett; időközben teljesen szombatosá vált s mint ilyen nagy propagandát fejtett ki. A szombatosok ellen I. Eákóczi 1631-ben intézkedést tett s elrendelte, hogy 1635. év karácsonyáig valamely bevett vallásba visszatérjenek, de alig tért vissza néhány szombatos. Emiatt egynéhány főúr megtorlást kívánt. Az unitárius egyházban dogma-vita keletkezett.⁹ A reformátusok megirigyelték az; unitáriusoktól a kolozsvári főtemplomot és a kolozsvári pozíciót. Szörös Mátyás, ki néhány évig unitárius szász prédikátor volt és „sok újságot követett el”, hivatalától megfosztatott, 1637-ben az újonnan választott Beké Dániel püspök ellen az innováció vádját emelte, *bár az innovációt ő indította. A református fejedelmi tanács urak ezen kapva kaptak és Krisztus nem imádása miatt az unitáriusokat kérdőre vonták.* Felettük az 1638. évi gyulafehérvári országgyűlés lett volna hivatva ítélni, *de ez az ügyet az 1638. július 1-ére összehívott deési törvényszék elé utalta,* Kolozsvárt a reformátusok és az unitáriusok ekkor kiegyeztek akként, hogy a kis tanács és a százas tanács K részben reformátusok-

⁸U. o. II. 70. 1.

⁹U. o. II. 132. 1.

ból álljon, a hivatalokba is ekként válasszanak s minden negyedik évben a bíró református legyen. A reformátusok ekkor az óvári templomon kívül megkapták a Farkas-utcai templomot is s jogot nyertek, hogy azt felépíthessék és oda iskolát építhessenek.

A deési törvényszék július 1-én csakugyan megkezdődött az ország tekintélyes férfiai jelenlétében a fejedelem elnöklete alatt és elővén az unitárius konfesszió ügyét, a szemben álló felek hosszas vitája után helybenhagyták az 1579. évi hitvallást mint a recepta unitaria fundamentumát. A tárgyaláson kiűnt Szörös vádjainak alaptalansága. Ekkor megállapított, hogy Krisztust közvetlen imádás illeti, – nem ugyan úgy, mint legfőbb örök Istent, hanem, mint ki hatalmát az időben az Atyától kapta, és hogy a keresztelés az Atya, Fiú és Szentlélek nevében történjen. Továbbá megállapított, hogy az úrvacsorában a kehely a résztvevők kezébe adassék, hogy a káromló könyvek, képek elkoboztassanak, az unitárius irodalomra cenzúra állíttassék, hogy az összes unitárius papok ezen konfesszió szerint tanítsanak, hogy az egyház számára új Káté íratassék, ez a jövő törvényszékre felülvizsgálás végett beadassék, hogy az engedetlenek s vétkezők a hatóságok által büntetessenek s végül, hogy Szörös a hivatalába visszahelyeztessék és számára bűnbocsánat adassék. *Ezzel a deési „complanació” befejeztetvén,* a törvényszék megkezdette működését úgy a szombatosok, mint azok ellen az „istenkáromlók” ellen, kik Jézus Krisztust gyalázták és akiket a fiscalis ügyész a törvényszékre megidézett.¹⁰

Mire a deési törvényszék megnyílt, akkorra már „egynéhány százan, ha nem ezen is” a megidézett unitáriusok Deésre gyülekeztek, hol „akik azon sektán (szombatoság) lenni találtattak volna, megbizonyosodván a directornak actiója, kereseti: mindnyájan fejkük jószáguk elvesztésén maradtak vala, kik a megszententiazás után, az kamara ház előtt levén egy szép, öreg egyház, naponként abba reggettetnek vala, míg annyira szaporodának, hogy a várakba együvé is, másuvá is százan másfél-százanként, jó gondviselés alatt küldöztetének”. A váradi, székelyhídi, jénői, dévai, fogarasi, szamosújvári, kövári börtönökbe annyi szombatos hatott, hogy „vasakat is alig győznének kovácsolni nekik”. *A várakban a református prédikátorok vették őket gondjaik alá, hogy megtérítsék.*¹¹ Előkerült a sor Péchy Simonra is, ki betegség okán ugyan nem jelent meg, de azért fej- és jószágvesztésre elmarasztaltatván Kővárba záratott. Majd a deési törvénykezés befejeztével a még le nem járatott perek elintézésére Besztercén újabb törvényszék tartá-

¹⁰E. O. E. X. 174-180. 1. – Pokoly id. m. II. 48-50. 1.

¹¹Jakab Elek: „Kolozsvár története”. II. 648. 1. – E. O. E. X. 215-218. – Pokoly id. m. II. 137. s köv.

tott A fej- és jószágvesztésre ítélt szombatosokra kimondott ítéletet a kegyelem fősgágra változtatta, mely addig tartott, míg az illető szombatos a recepta religiók valamelyikére nem állott. Péchy családja és rokonsága a református hitre állott és kiszabadult. Péchy mint a marosvásárhelyi református egyház egyik hivatalnoka, késő vénségben halt meg.

Ez a szombatosok ellen követett eljárás nevezetes esemény volt Erdély vallásügyi történetében s úgy a református, mint az unitárius egyházat egyaránt érinté. *Ami magukat a szombatosokat illeti, kétségtelen, hogy ők nem voltak unitáriusok,* még ha szükségétől kényszerítve annak vallották is magukat. Vallásuk mindenesetre visszaesést mutat a vallás és a civilizáció fejlődésében. Az unitáriusok úgy tüntetik fel a dolgot, hogy a szombatoság elleni támadás egyedül ő ellenük irányult, bár a szombatos és az unitárius egymást gyűlölték s az unitáriusok a szombatosokat magukra nézve is veszedelmeseknek tartották, de az unitáriusok azon nézetben voltak, hogy a reformátusok a szombatosok elleni eljárásukkal tulajdonképpen őket kívánták érinteni.

Tény az, hogy tényleg vallási üldözésről volt szó, mely egyenesen a reformátusok részéről indítatott a szombatosok ellen. De itt figyelembe kell venni, hogy ez jogos alappal bírt, mert a törvényesen elismert összes vallásfelekezetek meggyőződéssel találkozott és így nem kizárólag felekezeti álláspontból történt. A fejedelem s a református egyház azonban ezekből az üldözésekből határozottan hasznot láttak s nincs okunk kétségbe vonni, hogy eljárásukban ez is egy indító ok volt. A nota-perek a fiscust gazdagították, az áttérések pedig a református egyházat gyarapították.

Ugyanazok az okok, melyek a reformátusokat a zsidózók elnyomására indították, kényszerítették őket arra is, hogy az unitáriusokkal is keményebben összetűzzenek, mert az unitarizmus volt az erdélyi szombatoság szülőanyja, a szombatoság egyenesen a Dávid Ferenc-féle felfogásból sarjadt ki és ebből növekedett fel. Közönségesen úgy szokták feltüntetni az unitárius irodalom részéről már a Dávid Ferenc elítéltetését, nem különben a deési complanatiót is, mint az unitarizmus szabad fejlődésére, a tiszta unitarizmusra, a jövő vallására ráerőszakolt bilincseket. Mint Pokoly József megjegyzi,¹² „az 1579-ben megszerkesztett és 1688-ban újból megerősített hitvallás, bármennyire ellenkezzék is a mai unitáriusok nézeteivel és bármennyire tekintessék is az elnyomatás, sőt üldözés symbolumának, tulajdonképpen az erdélyi unitarizmus megmentője volt. Űi nélkül ez az egyház az erkölcsi és szellemi züllésnek az útján pusztult volna el, azon az úton, melyre Dávid is reá tévedt már es amely a szombatosághoz, a zsidózáshoz vezetett és amely

¹² Pokoly i. m. II. 144. 1.

úton haladva a XVII. század unitáriusai valóban nem sok túlzással nevezetethettek nullitáriusoknak. Ha a XVII. században unitárius körökben otthonos vallásos és erkölcsi felfogásukat ismerjük, valóban nem csodálkozhatunk azon a kevés becsülé- sen, melyben híveik és egyházuk részesültek, sőt ismerve a fejlődés törvényét, nem csodálkozhatunk ez egyház mai morál- statisztikai számadatainak kedvezőtlen arányán sem.” Ha meg is áll Pokoly József ezen ítélete, de mégis túl szigorúnak mutatkozik, mert az unitárius egyház ép a tiszta moralitásáról volt nevezetes. A reformátusokat az unitáriusokkal szemben némi tekintetben a megtorlási vágy is vezethette, mert az uni- táriusok a reformátusok közül váltak ki és a fejedelem környe- zetében levő befolyásos református professzorok nem voltak er- délyiek, így sokkal türelmetlenebbek is voltak.

Az unitáriusok ellen indított harc igen széles alapon folyt. Az egyházkormányzat s a tudományos irodalom és a gya- korlati politika teljesen összevágott e tekintetben, mintegy ész- revétlenül húzódott a háló az unitarizmus körül, mígnem végre összevonták s az unitarizmust csaknem a mai kiterjedé- sére szorították össze.¹³

1641-ben választott Kolozsvárt az első református bíró. 1648-ban II. Rákóczi György a Farkas-utcai volt zárdához tar- tozó jószágokat a református egyházhoz csatolta s a reformá- tusok megkapták Szörös (Raw) Mátyás nyomdáját is. A harc az unitáriusok és a reformátusok közt 1639-1648. tartott. Ilyen előzmények után alkotott az approbata constitutio.

1579-ben az unitáriusok szervezete már ki volt alakulva, ekkor tisztán egyháziakból 24 tagú tanács (consistorium) szer- veztetett az egyházi ügyek intézésére. *Ez a zsinat már szabály- zatot alkotott, eltiltván az újítást s a magán hitvitát s azt, hogy a pap a helyét a superintendens s a konzisztórium bele- egyezés nélkül elcserélje.*¹⁴ Már az első szervezéskor megválasz- tatott a superintendens, ki Kolozsvárt székel, felügyeleti jo- gánál fogva vizitál, papokat ordinal s a nagyobb fontosságú egyházi ügyeket ellátja, ebben van segítségére az említett 24 tagú konzisztórium, *mely a későbbi téli főtanácsnak az őse.* Nyá- ron pedig évente egyszer generális szinodus hívatik össze, hol papok ordináltaknak, fellebbezett ügyek intéztetnek el. Bizo- nyos ideig *ennek a zsinatnak csak a papok és mesterek voltak a tagjai, az első időben a világiak részvéte az egyházközségek- ben csak a patronusságokban s a belső emberek (papok) választásánál nyilvánult meg.* A vallási elvek meghatározása, az egy- házi élet szervezése a zsinatokon a papság kezében volt, a zsi- nat elnöke a püspök volt. a belső emberek pedig bírság terhé-

¹³ U. o. II. 146. s köv. 1.

¹⁴ Dr. Tóth György: „Unitárius egyház rendszabálya”. Kolozsvár, 1921.

¹⁵ Jakab Elek: „Dávid Ferenc emléke”. Budapest, 1879.

vei voltak kötelesek megjelenni. *A zsinat volt az unitárius egyháznak legfőbb törvényhozó és kizárólagos szerve.* Hogy a világiak mely időtől kezdve hívtak meg, pontosan nem állapítható meg. Nem alaptalan az a feltevés, hogy különösen a székely földön már a XVI. század folyamán *a világi elemet a kiküldöttek képviselték.* Az egyházközségi igazgatásban a presbiteri rendszer mint kiegészítő szerv jelentkezett a belső ember mellett és átment a püspöki adminisztráció mellett a konzisztóriumba is és a zsinatba *a zsinat-presbiteri rendszert bevitte.* A szabályozás az 1626-ban kibocsájtott „disciplina ecclesiastica” által történt, *mely az addigi gyakorlatnak képe.*

A kálvini reformáció két első évszázadában úgy a reformátusoknál, mint az unitáriusoknál az egyházközségekben a papok csak egy évre választottak meg, egy év után búcsúzni tartoztak és a községi szokás szerint további egy évre megmarasztattak, ez sokszor megismétlődött a pap haláláig. Ezt az eljárást jogforrásaink papfogadás és marasztalásnak nevezik.¹⁵ Ez a rendszer az unitáriusoknál 1568-tól 1778-ig tartott. Erre nézve a csikszentmártoni (Maros Torda m.) 1639. július 11-én tartott zsinat a következő törvényt alkotta: „a miniszterek, ha ecclesiájukban tisztességesen marasztalnak ecclesiájuktól, megmaradhatnak tempore suo, de ilyen conditionale: hogy, ha az ecclesiának szüksége leszen valamelyikre, akármilyen időben megmaradása után is libere ecclesiájából kimehessen és az ecclesiának kívánságára és szüksége szerint máshová mehessen. Ha kinek pedig más ecclesiába vacatio adatik, senki addig plenarie választ ne adjon a hívónak, mígnem Seniorának meg nem jelenti, hogy így az ecclesiában minden dolog ordinate, pie et prudenter legyen.” Az évente egyszer összehívott generális szinoduson ordináltattak a papok és a kerületi szinodusoktól fellebbezett ügyek elintéztettek. A superintendens után jöttek a seniorok, kik a 8 traktus élén állottak.

D) Katholikus egyház.

A mohácsi vész idején Gosztonyi János volt az erdélyi püspök, ki Mária királynére hallgatva Szapolyai királyi koronázásával egyet nem értett, ezért 1527. október elején Bodó Ferenc és Dóczy János kérdőre vonták s a vitakozás hevében úgy megverték, hogy e verések következtében pár nap múlva meghalt.¹⁸ Helyébe János király Statileó Jánost, Ferdinánd pedig

¹⁶ Dr. Tóth György: „Unitárius egyházi törvények a papválasztásról”, Kolozsvár, 1910.

¹⁷ Karácsonyi János: „Erdély és a kapcsolt részek vallásos állapota. Az erd. kath. múltja és jelene Dicső Szent Márton, 1925. 35. s. köv. lap.

Gerendy Miklóst nevezte ki. Ekként, mint két királya volt az országnak, akként két püspöke lett Erdélynek! Statileónak azonban János király parancsára Lengyelországba kellett mennie követségbe. Ezt felhasználva Gerendy 1528. áprilisban a Püspökséget elfoglalta. Midőn Szapolyai János hívei 1529-ben megerősödtek, Gerendy Nagyszebenbe menekült. Statileó 1530-ban tért vissza Erdélybe, de még pápai megerősítést nem nyert, azonban a püspökség vagyonát kezelte. Ez után Statileó 1542. április 8-án történt haláláig az időt mind követség járással töltötte el. Halála után Zilah és Tasnád püspöki birtokokra a protestánsok lett Drágyfó Gáspár tette rá a kezét. 1553-ban Ferdinánd Bornemissza Bált nevezte ki erdélyi püspöknek, ki székhelyét 1556-ban elhagyta. Bornemissza csak 1576-ban halt meg, így kánonjogilag az erdélyi püspökség betölthető sem volt. A püspöki székek majdnem félszázadig elhanyagolt állapotában lett fejedelemmé a katolikus Báthori István. Ez időben a Báthori, Toldi, Keresztúri, Telegdi családok egyes tagjai és a székelyeken kívül jóformán az összes urak az új hitre tértek, magukkal vivén jobbágyaikat is, mert ügyüket „így elválasztották a német királytól”. *A csiksomlyói ferenceseket kivéve az összes szerzetesek elűzettek, kolostoraik elfoglaltattak, így, amit a katolicizmus egy évszázad alatt épített, egy hónap alatt tönkrement.* 1556 után némiképp Izabella királyné, majd Báthori András fővezér, aki erre a tisztségre Petrovityi(!) Péternek – János Zsigmond gyámjának – halála után neveztetett ki és Novicampianus Albert – János Zsigmond katolikus nevelője – voltak a katolikusok gyámolítói. A katolikusok helyzete Izabellának 1559-ben történt halála után még rosszabbra fordult s az 1562. évi székely lázadás után még súlyosbodott, mert a Székelyföldre küldött főurak a székelyek vallási egységét is megbontották. 1565-ben a reformátusok a gyulafehérvári székesegyházra támadtak, onnan az oltárokat s a szent képeket kidobták, a katolikus papokat elkergették. Báthori István lehetett volna védőjük, őt azonban János Zsigmond 1565. március 24-én Bécsbe küldötte és *János Zsigmond kétszínű politikája miatt őt Ferdinánd 1565. június 5-én fogságba vetette, ahonnan csak 1569. elején tért vissza.* Ekkor az unitárius vallás már kialakulóban volt s ha János Zsigmond 1571. március 14-én meg nem hal, véres harcok következtek volna be. Báthori István trónraléptekor a katolikusok helyzete szomorú volt. Gondozatlanok voltak a főpásztor és papok hiánya miatt. A gyermekek felnöttek anélkül, hogy megkereszteltettek volna. 1584-ben még a Székelyföldön is, ahol pedig a legtöbb pap volt, 10-20 évesek még kereszteleetlenek voltak. *Hogy a katolikusok ősi hitükben megmaradtak, ez csak ragaszkodásuknak tudható be, szerencsésükre a protestánsok se tudtak mindenüvé papot állítani.* Ha egy katolikus pap ily helyre ment, a nép tömegesen tódult feléje. A városokban egyébként is tömegesebben éltek. Erdély

vallásügyi térképe megalakulván, a versengés is alább hagyott. Dávid Ferencel a nagy szónokok ideje lejárt, a reformáció vonzó ereje is gyengült.

A katolikusok elhelyezkedése az alábbi volt.¹⁷ A katolikusoknak nagy része a Székelyföldön lakott. A mai Csikmegye katolikus maradt. Háromszéken és Udvarhelymegyében már sok volt a protestáns. A városok közül legtöbb katolikus volt Nagyváradon, Kolozsvárt, Gyulafehérváron, Karánsebesen, kisebb számmal Torda vidékén, Marosvásárhelyen is éltek. A Báthoriak birtokain, főleg Szilágysomlyón s környékén is megmaradtak. Lúgos, Karánsebes vidékén a nemesség katolikus maradt. A székely katolikusok száma mintegy 40.000, Kolozsvárott 300-500 ember, Gyulafehérvárt 300 család, Karánsebesen 3000 ember, Nagyváradon 2000-3000 ember volt katolikus. Pap azonban nagyon kevés. Az unitárius Kolozsvárt 1579-ben már egy asztalosmester szokta vasárnap és ünnepnapokon az evangéliumot felolvasni. Nagyváradra Báthori Kristóf vitt egy szerzetest, amidőn ott kapitány volt. Szilágysomlyón is volt egy öreg minorita, 1583-ban két pap volt ott, egész Kraszna megyében pedig 3. A székelység kivételével egyéb helyen nem is volt pap, ezek hiányában vándor papokat, szónokokat fogadtak. Főleg a török hódoltság területéről vetődött Erdélybe egy-egy katolikus pap. Volt olyan katolikus nemes, ki katolikus pap híjján protestáns szónokot tartott birtokán, de beszédét ellenőrizte.

A hívők számához és elszórtaságához mérten a székelyföldi papság is kicsiny. Csiksomlyón 1572-ben 4 főszentelt ferencrendi és 3 fráter élt. 1583-ban Possevino S. J. tanúsága szerint egész Székelyföldön 24 pap volt. Közülük Csikmegyére (Csik, Gyergyó, Kászonszék) 15 esett. Egy-egy pap volt: Csikszenttamáson, Csikszentmihályon, Csikszentmiklóson, Csiksomlyón, Csikszentgyörgyön, Csikmenaságon, Kozmásán, Csikszentsimonon, Csikszentkirályon, Csikmindszenten s Nagyboldogasszonyon, Kászonujfaluban és Gyergyószentmiklóson 2-2 volt, de ez utóbbi helyhez 4 plébánia tartozott. Háromszék megyében (Kézdi-Orbai szék vagyis kezdi főesperesség) 9 pap volt, Orbai széken 4, Kezdi széken 5 és pedig: Torja, Kézdiszentkereszt, Esztelnek, Lemhány és Kézdiszentléleken. Püspök nem lévén, a székely papság két esperes igazgatása alatt állott. Egyik a mai Csikmegye papságának volt a feje s Csiksomlyón lakott. Az espereseket a papok választották s püspök hiányában a fejedelem erősítette meg. *Papokká az ez időben Leleszen lakó csanádi püspök, vagy a kamienici (Oroszország) püspök szentelte fel őket.*

Báthori István 1583. január 28-án kelt rendeletével a

¹⁷ Dr. Biró Vencel: „Báthoriak kora 1571-1605.” Az erd. kath. múltja és jelene című előbb említett műben.

római katolikusokat (plébánosokat) kivette a szektáriusok joghatósága alól, azokat t. i., kik a magyar egyház révén a református egyházi hatóságoknak voltak alávetve, *s felhatalmazta őket, hogy a fejedelem és utódjainak jóváhagyása mellett szabadon választhatnak egyházi bírót (főesperest), ki évenként s valahányszor szükségesnek látszik, a képzetebb római katolikus férfiakkal zsinatokon és szentszékeken összejöve szolgáltatasson igazságot.*^{1*}

Az ellenőrzés nélkül maradt papság élete nem felelt meg az egyházi követelményeknek. Rendszeren házasodtak, a csiki papok közül csak négynek nem volt felesége. Kiképzésük a papnevelő intézet hiányában fogyatékos volt.

Báthori István ezeken a hiányokon a jezsuiták betelepítésével kívánt segíteni. Ez okból jött Erdélybe az előbb említett Possevino provinciális, ki Erdély katholicizmusának oly szomorú képét adta. Báthori István a jezsuitáknak a kolozsmonostori volt bencés apátság szerzetházát adta át, ahol ők azonnal iskolát is nyitottak. Mivel akkor Kolozsmonostor falu és Kolozsvár közt még pusztaság volt, a fejedelem csakhamar a városba is behozta őket s a jezsuiták nagyobb része 1581-ben a Farkas-utcában levő elhagyott ferencrendi zárdába költözött s még a Mátyás király idejében építeni megkezdett anglo-gothikus templomot vette birtokába, itt épült, fel iskolájuk és nevelőintézetük is. A protestánsoknak ekkor már voltak középfokú iskoláik: Kolozsvárt, Marosvásárhelyt.¹⁹ Azonban a kezdet nehézségeivel küzdöttek, a felsőfokú tanítás még teljesen hiányzott. *Ez okból annak kikötésével, hogy a jezsuiták csak a tanítás mellett maradjanak, beköltözésük ellen akadályokat nem emeltek. A Farkas-utcában Báthori István sajátjából hozatta rendbe a romokat és építette ott fel a kollégiumot,* amelynek adományozta a reformáció miatt megszüntetett kolozsmonostori bencés apátság birtokaiból Kolozsmonostort, továbbá a Bács, Jegenyé, Tiburc, Kajántó és Bogártelke helységekből levő birtokokat, *melyeket Báthori István saját pénzén váltott vissza. Az alapítólevél szerint az adományozás a jezsuita kollégiumnak szólt* és célul volt megjelölve: a katolikus érdekek előmozdítása az iskolában és az iskolán kívül. *Az iskola kiegészítéséül csakhamar a szeminárium is felépült, amelynek házhelyét a jezsuiták szerezték meg s azt a templom mellett nagy költséggel emelték fel.* Ez 1603-ig állott fenn. A jezsuiták ezen kívül még Gyulafehérváron és Nagyváradon voltak megtelepedve. Báthori Kristóf fiának, Zsigmondnak nevelését Leleszi János jezsuitára bízta. 1584-ben 16 protestáns pap fia tanult náluk és egy oláh görögkeleti püspök unokája. A jezsuiták a katolikus

¹⁸ M. N. Széchenyi Múzeum. T. XI. p. 211.

¹⁹ Ezek 1557-ben alapítottak és a kezdet nehézségeivel küzdöttek s így kiválóbb tanintézetre szükség volt.

érdekeknek az alapítólevél szerint az iskolán kívül is való előmozdítása érdekében új hívek megszerzésére mindent megtettek. Kolozsvárról kijártak a falvaikba s egyéb közhelyekre, különösen felhasználták az országgyűlés tartás idejét, ekkor prédikáltak s a tanulók színi előadásokat rendeztek, röpiratokat is bocsátottak ki, amelyek vallási tételekkel foglalkoztak, hogy így a nagy közönséget is belevonják a vitába. *Báthori István Possevino jezsuita atyának utasításául adta, hogy a magyar könyvek mellett oláh könyveket is nyomasson, különösen katekizmust. Könyvek magyarra való fordításával főleg Szántó István (Arator) foglalkozott. A jezsuitáknak eredményes hitterjesztése a protestánsokat felingerelte, mert ez által megsértve látták azt a feltételt, amely alatt őket beengedték.* A jezsuiták azzal védekeztek, hogy ők csak oda mentek, ahova hívták és utaltak különben is a vallás szabad gyakorlatára. A református rendek kieszközölték, hogy *a jezsuiták az 1588. évi decemberi medgyesi országgyűlésen kitiltattak. Az 1595. évi országgyűlés azonban megengedte visszatelepülésüket s ugyanekkor elvett birtokaikat is visszakapták és tovább folytatták kollégiumokban az oktatást. Báthori Zsigmond a rendtagok fenntartására alapítványt tett, négy birtokot adott nekik, több jobbágytelket, sőt, tized jövedelmeket, s évi 1000 forint jövedelmet, ezt Báthori Endre bíboros, sőt Mihály vajda is megerősítette (1599. december 31.). A jezsuiták 1606-ig folytatták működésüket, bár Székely Mózes felizgatott népei 1603-ban a szemináriumot s a kollégiumot feldúlták s a sekrestyés frátert meggyilkolták.*

Báthori István a püspökség visszaállításával is foglalkozott, de a püspökség vagyonát visszaszerezni nem tudván, az elmaradt. *Báthori Zsigmond unokatestvérére Báthori Endre lengyelországi püspök bíborosra gondolt, hogy az erdélyi katolikus hívekre lelki ügyekben felügyeljen s a szükséghez képest intézkedjék. A bíboros, míg a római szentszék máskép nem intézkedik, a megbízatást elfogadta s kötelességéhez híven tisztében el is járt. 1591-ben a pápa támogatását kérte.* Feliratában azt ajánlotta, hogy az egész országban elszórt katolikusok gondozására a ferencrendiek közül valakit püspöki címmel ruházzon fel, hogy a felszentelendőnek ne kelljen messze földre, Lengyelországba menni. *A püspök címe lehet Erdély püspöke, mivel azelőtt is egy püspök volt Erdélyben és ez az Erdély püspöke címet viselte. A püspök a legkatholikusabb helyen, Csíkban lakjék, jövedelme 300 tallér legyen, amelyet akár a fejedelem javaiból fizessenek, akár a kiutasított jezsuita atyák javaiból, akár az ő családi örökségéből.* A hitélet föllendítésére azt óhajtotta, hogy Lengyelországból hat-hét vallásos, tanult szerzetes küldessék, kik a szentségeket kiszolgáltassák és a nemesi ifjak tanítására alkalmasak legyenek. Ügyszintén a római Collegium Germanicumból is küldessék néhány magyarul és németül tudó pap. Hangoztatta, *hogy ő a papokról való gondoskodásra a pápát a*

fejedelem és „congregatio universorum catholicorum in Transylvania” vagyis az erdélyi összes katolikusok kongregációja, (ami megfelelt az erdélyi fejedelem udvarában tartani szokott és más, például bírósági és egyéb kongregációknak) megbízásából kérte. Ez a bizonyosága annak, hogy már ekkor a katolikus világi urak a katolikus egyház ügyeinek intézését a kezükbe vették.

A római szentszék a bíboros felterjesztését figyelembe vette annyiban, hogy felhatalmazást adott neki, *hogy espereseket nevezzen ki, ezzel az a Báthori István által inaugurált gyakorlat, hogy az espereseket a papok válasszák és a választást a fejedelem erősítse meg, megszűnt.* A bíboros kötelessége lett, hogy a jövőben felszentelendő papok házasságát megtiltsa. Minden téren megnyilatkozott az a törekvés, hogy az egyházi felügyelet nagyobbodjék s *tisztán az egyház jogai közé tartozó ügyek az egyház előtt nyerjenek elintézését.* Ezt célozta az a pápai intézkedés is, hogy az esperes nehezebb ügyek elintézése végett a tanultabbakat összehíván, a nagyobb ügyekben ne a fejedelemhez fellebbezzen az eddigi szokás szerint döntés végett, hanem a bíboroshoz. Az esperes két öreg pappal évenként köteles volt a plébániákon vizitációt tartani és az egyházi jövedelmek megvizsgálásáról és rendezéséről a bíborosnak jelentést tenni. A bíboros Csik-Gyergyó-Kászon szék esperesévé Gálffy Pált nevezte ki s ellátta a szükséges utasításokkal. Ezen utasítás szerint az esperes joga, hogy a házasságkötéseket megvizsgálja, kétes esetekben döntsön, a papoknak ez ügyben elkövetett tévedéseit helyrehozza, az ellentállókat megbüntesse, a papokat évenként látogassa meg s az üres plébániákat töltsse be, vagyis a betöltést illetően a patrónus székely közbirtokosságokkal kánoni módon eljárjon. *Feljogosított az esperes arra is, hogy ellentállás esetén, ami az akkori korban lehetséges is volt, a fejedelem támogatását kérje. Később az esperes mellett a székely katolikus magisztrátus alkotott brachiumot.* Az esperes továbbá azt az utasítást kapta, hogy ha a fejedelem támogatására van szükség, forduljon Jósika István kancellárhoz, ki a bíborosnak szóló írásokat, fellebbezéseket továbbítani fogja s *csak Jósika s más katolikus főurak tanácsára, akik a fejedelem mellett vannak, küldje a nagyfontosságú ügyeket a bíboroshoz. Ebben is megcsillámlik a katolikus világi rendek befolyása.*

A bíborosnak a püspökség betöltésére irányuló előterjesztése nem járt sikerrel. A Lengyelországból való kormányzás nehézkes volt, másrészt a püspöki teendőket a bíboros helyett senki se végezhette. Ebből az okból Báthori Zsigmond 1598. május 1-én a püspökséget helyreállította és püspökké Náprágyi Demetert tette, ki javadalmul Gyalut kapta, és egyben a kancellárságot is viselte, ami püspöki teendőinek végzésében nagyon hátráltatta. Végére is 1601-ben száműzetett.

Vele a püspökség megszűnt, azután vikáriusok kormányozták az erdélyi egyházmegyét. A magyar királyok egyeseket ugyan kineveztek erdélyi püspökökké, de ezeknek kinevezését Róma soha jóvá nem hagyta s így azok Erdélyen kívül mint „választott püspökök” szerepeltek.

A lelki életre vonatkozólag a jezsuiták és Báthori Endre bíboros följegyzéseiből tudunk a legtöbbet.²⁰ A korszak elején – a jezsuiták szereplésének fénykorában – a katolikusok szabad vallásgyakorlatát nagyban elősegítette az a védőlevél, amelyet Báthori István 1583-ban a katolikusok érdekében kiadott. Ez arra mutat, hogy a reformáció idején katolikus papok híján protestáns pásztorok ítélkeztek katolikus ügyekben is, főleg a Székelyföldön kívül. Ezért kívánta meg Báthori István, hogy ezeket az ügyeket hozzá fellebbezzék és *1583-tól kezdve a katolikus ügyeket tisztán katolikusok bíróságához utalta.* Ezzel a katolikusoknak más valláshoz való kapcsolata megszűnt és a katolikus belső szervezettség javult. *A katolikusság legszervezettebb volt Székelyföldön* és pedig Csíkbán, mi annak tulajdonítható, hogy itt voltak vezetőik és papjaik. Báthori Endre szerint a székely nép és nemesség engedelmes, templomaikat jól felépítették, plébániáikat jókarban tartották.

Bocskay Istvánnal megkezdődött a református erdélyi fejedelmek sora. Uralkodása kezdetén vallásilag Erdély református, lutheránus, unitárius, r. katolikus, görögkeleti, szombatos, baptista és zsidó felekezetekre oszlott. A keresztyények közül leggyengébb a katolikus volt, attól lehetett tartani, hogy a többi felekezetek felszívják. A nemsokára kiütött 30 éves háborúban (1618-1648) Erdély is részt vesz a protestáns fejedelmek oldalán, a westfáliai békében Erdély függetlensége biztosított. *Ez időben a református vallás vezető államvallás lett,* a többi vallások között kimagaslott, a többiek mellette úgyszólván másodrendűek lettek. A református superintended volt az egész fejedelemség legfőbb papja.²¹ Bocskay alkotta meg először a nagy protestáns Erdélyt felvidéki városokkal.²² E körülménynek kedvezett az, hogy a katolikus ügyet ép azok akarták előre vinni, kik az alkotmány eltiprására vállalkoztak, így Básta és társai. *Bocskay a reformátusok óhajának hódolván a jezsuitákat kitiltotta, de ezek Bocskaynak 1606. december 29-én történt halála után mindent elkövettek, hogy jo-*

²¹ Dr. Bíró Venczel: „A római katolikusok helyzete és hitélete a jezsuiták első betelepülése idején” (a Kolozsvári Róm. Kath. Gimn. értesítője 1913/14.). – Vészeli id. m. I. 301-306. 1. – A jezsuiták 1581. évi alapító levele. Dr. Veress Endre „Pontes rerum Trans.” I. 127-132. 1. Budapest, 1911. Karácsonyi János: „Magyarország egyháztörténete főbb vonásaiban”. Nagyvárad, 1915. 125. 1.

²² Pokoly i. m. π. 25. γ

gaikat visszazerezzék. Bocskay alatt a katolikusok lelki szükségleteit a csiksomlyói és székelyudvarhelyi ferencesek gondozták.

Rákóczi Zsigmond uralkodását az 1607. június 10-iki kolozsvári országgyűléssel kezdte, mely vallási dolgok tárgyalásával nyílt meg. Ezen a rendek ugyan kimondották a szabad vallásgyakorlatot „mindenek minden bántás nélkül tartassanak”, de a jezsuitákat kitiltó 1588. évi törvény megújított, a fejedelem azonban a ferencendiek szerzett jogait elismerte. *Rákóczi Zsigmond ezen országgyűlés előtt 1607. május 18-án kelt oklevelével Kys Márton lemhényi papot, kit a háromszéki papok, miniszterek és világi magiszterek főesperessé választottak és dezignáltak, ezen hivatalában megerősíti és felruhazza minden hatalommal hivatala gyakorlására. Ez a tény az autonómiát illetően hanyatlás, mert a főespereseket nem az egyházi hatóság, hanem ennek nem léteben a fejedelem erősíti meg. Ez az intézkedés azonban a rend helyreállítása szempontjából nagyon szükséges volt, mert ezidőben a papság – különösen a háromszéki – fegyelmet alig ismert. Megjegyzendő, hogy a főesperes választásnál a papokon kívül a világi magiszterek is – nyilván kántorok – szintén résztvettek.*

1608-ban trónra lépett Báthori Gábor, neki mint reformátusnak, az 1608. november 21-iki országgyűlés megengedte, hogy az unitárius Kolozsváron „vallásán levő papot tarthasson”.²³

Érdekes jelenség az, hogy 1608. december 25-én a csiki papság a szentszék által püspöki helynökként Erdélybe küldött csikmadéfalvi Szentandrassy (Csiki) István felszentelt szamandriai püspökkel, midőn az Csíkban megjelent, ruszkai Kornis Boldizsár és Forró György fejedelmi biztosok közbenjöttével egyezséget kötött, melyben kimondották: „mivel, hogy itt ennekelőtte esperes volt, az igazgatott mindeneket, tehát abból püspök uram magának semmit ne vindicáljon, hanem az esperest igazgassa, mint azelőtt”, továbbá, „noha ennekelőtte a kathedraticum annuatim egy-egy forint volt is, ennek utána az is csak egy forint legyen; ha valakinek egyházi uraim közül oly difficultása legyen, hogy püspök úron kívül mást kellek rekvirálni felőle, tehát abból az saecularis katolikus urakra recurráljanak (nem az hereticusokra) azok által, si necesse fuerit, az fejedelemre” stb.²⁴ Ez a tény mutatja a papság fegyelmetlenségét, talán a püspökkel szemben tiszteletlenségét is, azonban értékes bizonyíték az autonómiára, melyben bizonyíték tesz arról, hogy egyház-vagyoni ügyekben katolikus világi urak is eljárak.

Az 1610. március 25-én kezdődő besztercei országgyűlés

²³E. O. E. V. 78. 1.

²⁴Sz. okit. IV. 779. 1.

megújította a jezsuiták kitiltására vonatkozó medgyesi törvényt, megtiltották, hogy bármely nemes is kényszerítse jobbágyságait meggyőződésükkel ellenkező vallásra és kimondták, hogy Tövisen, Fehérvárt, Monostoron, Szilágysomlyón, Székelyudvarhelyt a székben nem tartózkodhat pápas pap. Midőn ezen gyűlés után Báthori Gábor fejedelem Fehérvárra megérkezett, a katolikus iskolákat bezáratta, a jezsuiták intézetét átadta a reformátusoknak: *az atyák ekkor már túl voltak az ország határain.*²⁵ Az 1612. május 15-én Szebenben megkezdett országgyűlésen a rendek a kolozsvári óvári templomnak a reformátusok részére adományozását megerősítették, hivatkozva az 1608. évi kolozsvári végzésre, mely a református vallás nyilvános gyakorlatát Kolozsvárt megengedte. *Az előbb említett Szentandrásy püspöknek csakhamar el kellett hagynia Erdélyt s az erdélyi katolikusok 50 esztendeig püspököt csak rövid ideig egyszer láttak.*

Ebben az időben élt Pázmány Péter, ki mint esztergomi érsek, bihari származásánál „volt” kolozsvári jezsuita növendék voltánál fogva Erdéllyel élénk összeköttetésben állott, az erdélyi katolikusok érdekében mindent megtett, *ő politikai szempontból nem volt az erdélyi fejedelemségnek ellensége.* Bizonyíték erre I. Rákóczi Györgyhez írt levelében a következő: „hiszen elég példánk vagy onnól, hogy Erdélyt a német segítség meg nem oltalmazhatja a török ellen” és tovább ekként nyilatkozott Kemény Jánosnak: „átkozott ember volna, ki titeket arra készítetne, hogy a töröktől elszakadjatok, ellene rugdalózzatok. Mert noha, ám látod édes öcsém, nekünk ellenséges hatalmunk, tekintetünk van mostan az mily kegyelmes keresztény császárunk előtt, de csak az addig dural az német nemzet előtt, míglen Erdélyben magyar fejedelem hallatik flóréálni.”²⁶

Bethlen Gábor többször tárgyalt II. Mátyással és II. Ferdinánddal, csak úgy tudott a magyarországi protestánsokon segíteni, ha ő is engedékenységet tanúsít az erdélyi katolikusokkal szemben. II. Mátyás 1615-ben bocsátkozott vele tárgyalásba s határozott kívánsága volt, hogy az erdélyi katolikusoknak biztosítsa mindazon jogokat, melyeket Báthori Zsigmond alatt élveztek.²⁷ Bethlen erre néhány templomot visszaadott. Ezek között szerepeltek: a tövisi, a kolozsmonostori, bácsi, jegenyei, a szilágysomlyói és udvarhelyi. E Két utóbbit azon föltétel alatt adta vissza, hogy a reformátusok részére közköltésen imaházat építsenek és mindenikre föltételül

²⁵ E. O. E. VI. 34. s köv., 470. s köv. 1. – Vészeli id. m. 241-243, 1,

²⁶ Vészeli id. m. I. 258. 1. – Szilágyi S.: Erdély története II. 207. 1.- Pokoly id. m. II. 26 1

²⁷ E. O. E. VII. 26. 1.

kötötte ki, hogy más hiten levőket a földesurak ne kényszerítsenek katolikus templomba menni.

Bethlen Gábor 1614. május 12-én az udvarhelyszéki bethlenfalvi hívők könyörgésére, kik a széki tisztektől különböző sérelmeket szenvedtek, meghagyja a királybíráknak, hogy a panaszló híveket religiójukban tartsák meg és engedjék, hogy a hívek papot tartsanak s hogy vallásukat szabadon gyakorolhassák, őket se személyükben, se vagyoniukban meg ne károsítsák, sőt minden háborgatás ellen védjék meg. Bethlen Gábor 1613. április 10-én az udvarhelyi hívők kérésére már megengedte, hogy Udvarhelyt és Bethlenfalván, mivel a katolikusok többségben voltak, Udvarhelyt is legyen templomuk.²⁸ Udvarhelyt a katolikusok az imaház építésébe nem mentek bele és 1624. augusztus 17-én azon kedvezményben részesültek, hogy a bethlenfalvi pap bejárhatott hozzájuk bizonyos vallási cselekmények teljesítésére s az udvarhelyiek is kimehettek Bethlenfalvára. *A papnak azonban nem engedtetett meg a misézés, esketés és gyóntatás?*⁹

*Bethlen Gábor 1618-ban Fejérdi Márton szepesi kanonokot vikáriussá s főesperessé nevezte ki.*³⁰ Bethlen Gábor 1616. október 3-án Fejérdinek Jegenyét 2000 forint erejéig inskribálta s *az 1618. május 2-án kelt oklevélben Fejérdinek, mint vikáriusnak és archidiakonusnak joghatóságot engedett, hogy azt a hatáskört, amelyet a tridenti zsinat által megszabott keretekben a generális vikáriusok és archidiakonusok (in spiritualibus) gyakorolni szoktak, ő is gyakorolja.* Ebben az okiratban Bethlen úgy jelzi, hogy Erdélyben a székely székekben vannak a katolikusok. *Fejérdi volt az első erdélyi törvény szerinti vikárius.* Az oklevél szerint a fejedelem a katolikus urak, tanácsosok közbenjárására és a népnek a papság fegyelmetlensége miatt több ízben kifejezett panasza által indítatva nevezte ki a vikáriust.³¹ *Ezzel az oklevéllel is bizonyítva van a katolikus világiak befolyása.*

Bethlen alapgondolata s. vallástürelem, de egyenes és határozott célja a protestantizmus, főleg a református vallás megerősítése volt.³² Alatta az elszigetelt szász városok: Deés, Kolozsvár, Torda, Enyed reformátusok lettek, illetve ott a német unitáriusok átalották.

Bethlen megengedte, hogy a jezsuiták Gyulafehérvárt, Monostoron, Karánsebesen hivatásuknak élhessenek, iskolákat tarthassanak fenn, a rendtagokat pótolhassák és kicserélhessék, ezt az intézkedést az 1630. január 25-én Gyulafehérvárt

²⁸ Vészeli id. m. I. 394. 1.

²⁹ U. o. 395. 1.

³⁰ E. O. E. VII. 33, 286. 1. – Vészeli id. m. I. 246 1

³¹ Vészeli id. m. I. 333. 1.

³² Pokoly id. m. II. 103. 1.

tartott országgyűlés megerősítette és a székelyek vallási sérelmeinek elintézésére bizottságot küldött kV³

I. Rákóczi György a jezsuitáknak nem volt barátja, velük szemben a ferenceseket pártolta, letelepedésüket kezdetben nem akadályozta és szabad mozgást biztosított részükre.³⁴ II. Ferdinánd Simándi Istvánt 1634-ben erdélyi püspökké nevezte ki, de pápai jóváhagyást nem nyert. Midőn Simándi nemzeti zsinatot hívott össze, a székely papok, ép úgy mint Szentandrásy esetében, tiltakoztak. Erre a püspököt fejedelmi szóval kipurancsolták.

A katolikus pasztorációban nagyon érzett a püspökhiány, akinek kezében az erdélyi katolikusok kormányzata egyesülhetett volna, mert Bethlen vikáriusi intézménye ezt nem pótolta, mert hiába volt ugyanis vikárius, ha nem volt rendszeres papnevelő. *Ezért hívták be a ferencrendieket, kik Boszniából jöttek, először az udvarházak közelében telepedhettek le, mert a néppel csak tolmácsok révén érintkezettek, így a paphiányon segítve nem volt.*

A már megnevezett vikáriusokon kívül ismerjük *Fehér Miklóst, Ferenczy Györgyöt, Szalainai Istvánt, Kozma Pétert és 1646. augusztus 31-étől Vásárhelyi István gelenczei plébánost.*³⁵ I. Rákóczi György 1635. február 13-án kelt paténs levelével adott engedélyt Kozma Péter katolikus esperesnek, hogy a háromszéki katolikus egyházakban egyházlátogatást tarthasson, Háromszék mellett felsorolja Bodola, Szárazpatak, Peselnek, Feltorja és Bereck, Fehérmegyében levő községeket, hol Kozma a papokat, tanítókat, rektorokat a hitről, a tiszta életről és erkölcsökről szorgalmasan vizsgálja ki, a bűnösöket a régi szokás szerint érdemük szerint büntesse meg, vizsgálja meg az egyházakat és mindenben az ősi igaz és kegyes jószággal járjon el, a templomok, parochiák és iskolák összedült épületeit építse fel és javítsa ki. Hogy kellő hatása legyen fellépésének, brachium saeculare-val is felruhazza, illetőleg utasítja a hatóságokat karhatalom nyújtására.

Rákóczi György 1646. augusztus 31-én Munkácson kelt diplomájával Vásárhelyi István gelenczei plébánost, háromszéki főesperest az ottani papok és tanítókkal együtt oltalmába veszi s a hatóságok védelmére bízta. Egyszersmind teljes hatalommal ruhazza fel a főesperesi teendők végzésére, jogok gyakorlására, vele szemben a papságot, híveket engedelmesre kötelezi, a hatóságoknak támogatását s karhatalom nyújtását elrendeli.

I. Rákóczi György 1647. április 20-án Szalainai Istvánt generális vikáriussá és archidiakonussá nevezi ki ugyanoly

³³ E. O. E. IX. 28-31. 1.

³⁴ Vészeli id. m. I. 342. 1.

³⁵ U. o. I. 39., 310-313., 344. 1. – E. O. E. XIX. 487-489. 1.

hatáskörrel, aminővel Bethlen Gábor Fejérdi Mártont kinevezte volt.'

A katolikus rendek is nagyon érezték, hogy főpásztor hiányában 1601 óta csak züllik a nyáj. Ezért az 1640. évi országgyűléshez kérvényt adtak be ennek fölfejtésével, amelyben megemlítették azt is, hogy a vikárius jogai korlátozva vannak, a papságot hivatása teljesítésében akadályozzák, a jezsuitákat üldözik s magában az egyházi beléletben is sok visszaélés tapasztalható s *kérték a fejedelmet, hogy adjon nekik is olyan vezető fér fiút – püspököt -, amilyen minden elismert vallásfelekezetnek, még a görögkeletieknek is van, bár ez nem bevett vallásfelekezet.*³⁶

A főurak, mint az erdélyi katolikusok megszemélyesítői jelennek meg az országgyűlésen és sérelmeik orvoslásának mikéntjére azonnal javaslatot tesznek. Ők hajlandók három embert jelölni a püspökségre, akik ugyan nem erdélyiek, mert erdélyi vagy öregség, vagy képesítés hiánya miatt nincs, de a fejedelemség szempontjából mind megbízhatók. A fejedelem erre azt felelte, hogy a hazai törvények úgy kívánják, hogy erdélyi legyen a püspök. 1640. május 16-án újabb kérelmet adtak be s ebben a vikárius számára teljes joghatóságot kértek. A fejedelem a vikárius adást lehetőnek tartotta, de a római katolikus papok járás-keletését és a jezsuiták bebocsátását lehetetlennek.³⁷

Rákóczi György 1640-ben a „*katolikus státusoknak*” engedélyt ad arra, hogy vikáriusságra hármat jelöljenek. *A katolikus státusban a papság is benne van, nemcsak az országgyűlési nemesség, hisz a papság nem is volt tagja az országgyűlésnek,* így a vikáriust közösen jelölték. Rákóczi György részben világi emberekből álló gyülekezetnek – katolikus státusoknak – biztosította a vikárius választás jogát azzal, hogy nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi papok közül is jelölhetnek, csakhogy éppen jezsuita ne legyen és kijelentette, hogy a megválasztandót ő teljhatalommal fogja felruházni, mint aminővel régebben (1618) is bírtak.

Itt is megemlítjük, hogy ez a vikáriusi intézmény nem alapult a katolikus egyházjogon, mert e szerint csak az ordinaríusnak – a megyéspüspöknek – lehet vikáriusa, ez a vikárius az államhatalom által neveztetett ki és oktrojáltatott a katolikusokra. *Ez mindenesetre az államhatalom részéről illetéktelen beavatkozás, de a katolikusokra nézve modus vivendi volt.*

I. Rákóczi György ezen előzmények után adományozta a vikáriusságot Szalainai István bosnyák ferencesnek, kit a szentszék 1636-ban az erdélyi missziós terület főnökévé s 1640

³⁶ E. O. E. X. 290-294. 1.

³⁷ Pokoly id. m. IL 153. 1. – E. O. E. XIX. 89-93. 1.

februárban az általa megszervezett erdélyi ferences custodia custosának nevezett ki. Szaunái tisztában volt a katolikusok helyzetével s világosan látta teendőit és nehéz helyzetét a Székelyföldön. Vizitációs körútjában a háromszéki papságnál erős ellentállásra talált. A paphiányon licenciátus módszerrel kívánt segíteni, t. i.: az egyes elárvult plébániák vezetését világi emberekre bízta, kik vásár- és ünnepnapokon az evangéliumot felolvasták, a bűntöt kihirdették, temettek és kereszteltek. Majd ezeket licenciátus képzőiskolába – a fehéregyházi kolostorba – rendelte be. De ennek 1649-ben vége szakadt, ugyanis Domokos Kázmérnek és társainak a fehéregyházi kolostort el kellett hagyniok azon okból, mert a fejedelem a csiksomyói és mikházai kolostorokon kívül többnek fenntartását nem engedte meg.

A székely papoknak Szalinali erélye nem tetszett, a fejedelemhez panaszra mentek, de a fejedelem Szaunáinak igazat adott. Ilyen előzmények után lépett 1649. január 24-én a trónra II. Rákóczy György.

Székely Őskatholikus egyházközség.

Ha forrásainkat³⁸ összevetjük, előttünk áll a katolikus egyházközség, mely már a XV. század végén létezett. Midőn Luther a presbiteriális szervezetre gondolt Németországban 1519-ben, kifejezést adott annak, hogy megfelelő emberek aligha vannak. Ép így Kálvin is. Ez a szervezet 1649-ben a reformátusoknál Erdélyben még csak óhajtott volt. Megállapíthatjuk, hogy a székely egyházközség mint szervezet a székely közbirtokossággal, mint patronussal függ össze s mint ilyen sajátlagos székely jogalkotás, amelynek létrejöttére a reformáció befolyással nem volt. Ez az intézmény a székely konstitúciók által is szabályozást nyert: mint a Marosszéken 1610-1674. között hozott statútumokról készített gyűjteményben I. R. alatt.³⁹

Ez adatokból megállapíthatóan Csik-Gyergyó és Kászon székekben, a mai Háromszék területén, továbbá Udvarhely és Marosszékekben virágzott az egyházközségi élet és az autonómia. Hogy a katholicizmus fennmaradt, hogy a felsőbb egyházi kormányzat hiányai dacára a kánonok s az egyházi fegyelmem érvényben maradtak, sokszor a papság fegyelmetlenségévei szemben is, Bochkor Mihály megállapítása szerint jó részben ennek a jól szervezett egyházközségi önkormányzatnak köszönhető, *amelynek révén a község minden nagykorú férfi tagja az egyház ügyét saját ügyének, lelke ügyének tartva,*

³⁸ Függelék a fejezet végén; s Bochkor Mihály id. m. 178. 1. 42. jz.

³⁹ C St. I. 390. s köv. 1.

mettette a tőle telhetőt, úgy a hit fennmaradása, mint az erkölcsi rend épségben tartása érdekében.

A szervezet a következő volt: minden egyházközségnek (ha több politikai községből szerveződött, egyházmegyének) legfőbb törvényhozó és kormányzó testülete volt a „megye-gyűlése”, melynek elnöke volt a plébános vagy helyette egy megyebíró. A másik orgánus a megyeszéke, mely mint köz-igazgatási, fegyelmi, illetőleg büntető hatóság működött, de 12 forintnál nagyobb pénzbüntetést nem szabhatott ki, ennek határozatai ellen fellebbezni lehetett a „községes teljes megye ülésére”. A megyeszék tagjai: a megyebírák: (Iudices ecclesiae) s az egyháziak (aeditui, filii ecclesiae). A megyeszék elnöke a főmegyebíró. A megyeszék (a mai tanács) tagjait a megyegyűlés választja és pedig egy évre, akkor számot adnak s újak választatnak, de ők is újra választhatók. A megyeszék határozatait és egyes közigazgatási cselekedeteit az egyházmegye legfőbb autonóm egyes tisztviselői – a megyebírák – a szintén a megyegyűlésben választott egyháziak segítségével hajtják végre. Legfontosabb hatáskörük; a *vagyon ügyek intézése a plébános meghallgatásával és a hívek erkölcsi felügyelete, fegyelmezése*. Ők kötnék a község nevében jogügyleteket, de egyházi vagyont, mi nem a megyéé, így pl. a templom vagyonát, a javadalomhoz tartozó vagyont, el nem idegeníthetik. Engedelmisséggel tartoznak a megyegyűlésnek és, ami egyházi jogi szempontból sine qua non, „*a lelki igaz superioroknak*” is, – vagyis az egyházi személyeknek. – Ez eddig megfelelt a reformáció presbiteriális gondolatának is, *de a katolikus egyházközségnek a pap felett nincs fegyelmi hatalma*, ez iránt a felsőbb egyházi hatóságot voltak kötelesek megkeresni, vizitációkor vagy azonkívül az esperesnél, vikáriusnál jelentést tenni. *A vizitációk alkalmával és a vikárius s a főesperesek ítélethozatalnál a székek katolikus főmagisztrátusai jelen voltak.*

A megyebírák és egyháziak gondoskodtak, a pap s a deák bérének beszedése és átadásáról. E célból büntető hatalommal és zálogolási joggal is fel voltak ruházva. Nyilvános rendtartási célból Maroszáéken ebbe a polgári hatóság is beleegyezett, aminek bizonyítéka a maroszáeki statútumok. Mint alsóbbfokú községi alkalmazottak a község „tizesei”-nél a tizedesek szerepeltek. A papot a megyegyűlés választotta, a reformáció után elterjedt szokás szerint felfogadta, vagy egyszersmindenkorra vagy meghatározott időre. Itt gondolnunk kell a paphiányra, lehetséges, hogy maga a pap se köthette le magát hosszabb időre, megeshetett, hogy valamelyik székelyföldi úrnak a megyéken is volt birtoka^ esetleg a székely község általa jutott valamelyik paphoz, akit az úr vissza akart vinni. Az 1498. évi gyergyószentmiklósi törvények szerint a papok eljárását elég szigorúan szabályozták, A mestert, a tanítót

szintén a gyűlés választotta, előírván kötelmeit. A megye gondoskodott a pap, mester, tanító eltartásáról az u. n. „kepe” egy sajátos és ősrégi egyházi adózás – statuálása s az erre vonatkozóan alkotott szabályok pontos végrehajtása útján. A „kepe” eredete ismeretlen. Már a Báthori kardinálishoz intézett informáló jelentés a Székelyföldről 1591-ből felemlíti ezt a sajátos adózást.⁴⁰

A megye gondoskodott a templom s az egyházi épületek, iskolák, kántori, tanítói lak karbantartásáról, felépítéséről, az istentisztelet szükségleteiről. Szóval a community viselte az összes kegyúri terheket, tehát a kegyúri jogok is méltán megillették. A megye gondoskodott az egyház számára tett alapítványokról, a templomról, a javadalmi vagyronról, azok kezeléséről. A lelkésztől a megyebírák vették át s az új lelkésznek ők adták át a javadalmi vagyont. A templomvagyont a község megbízásából a plébános meghallgatásával, de önállóan kezelték, eljárásukról számadással tartoztak. *A plébános, ha megválasztatott, „lelki igaz superior”, akinek magatartását a „szent cánonok” szabályozzák, aki felett csak az archidiaconus, a vikárius s később a generális kongregációk, meg a püspök állanak, ő mindazt teheti, mit a kánonok hatáskörébe utalnak, s azt, mint mint a megyegyűlés elnöke, mint „caput ecclesiae” autonómikus hatáskörrel tehet.* A megye választott tisztviselői nemcsak a gyűlésnek, de neki is számolnak, vele szemben is felelősek. *A plébános a lelki hatalmon kívül a fegyelmi hatalmat is az egyházjog szerint szabadon gyakorolhatja,* de viszont a megye széke s a megye bírái és aedituusai is önállóan fegyelmeznak és büntetnek. A mester, deák, tanító a plébánosnak is úgy alá vannak rendelve, mint a megyének s így tovább, szóval a hierarchikus igazgatás és a községi párhuzamosan érvényesülnek.

A papfogadás, papmarasztás protestáns ízű abuzusoknak a felsőbb hatóság „consensusához” kötésében találták meg az ellenszerét.¹¹¹

Teljesen osztom Bochkor Mihálynak azt a megállapítását, hogy a pap, tanítóválasztás, az egyházközségi szervezet létesítése egyházvagyon, iskola, alapítványi ügy autonómikus intézése, adóztatás, a hívő sereg valláserkölcsei fegyelmezése, sőt a magáról megfélelmező pappal szemben is az egyház kánonainak érvényesítése voltak azok a fontosabb jogok, melyeket a világi elem az egyházközségekben e korban (1571-1654) gyakorolt.⁴²

⁴⁰ Veszeli id. m. I. 303. 1.

⁴¹ U. o. I. 41. 1.

⁴² Bochkor Mihály id. m. 167. 1.

E) Gör. kel. egyház.

A görögkeleti vallás hierarchiai kialakulásában a protestantizmus befolyása alatt erősödött meg. Az 1577. évi országgyűlés megengedte, hogy az oláhok maguk közül egy istenfélő tudós férfit superintendensül válasszanak. Az 1579. évi tordai országgyűlés 3. articulusa pedig azt rendeli, hogy az oláh papok maguknak tetszés szerint válasszanak püspököt, kit a fejedelem is megerősít. Cipariu⁴³ „Zakonik” cím alatt egy töredéket közöl, melyben részben össze van állítva Apafi Mihály és Budai József idejéből az erdélyi gör. kel. egyház kánon joga. Ebben a „Zakonik”-ban el van mondva: „az erdélyi vladika választása a király (az erdélyi fejedelem) akaratából s kegyelméből van. Ha szükség kívánja, az összes eszperesek, s a többi papok közül is összegyűlnek, s közös egyetértéssel vladikát választanak, kit a király, ha arra méltónak találja, megerősít a vladikaságban”. Mivel az erdélyi fejedelem székhelye Gyulafehérvár volt, így lett a vladika székhelye is Gyulafehérvár. Így kívánta az államraison, hogy mindig a fejedelem keze ügyében legyen. A szláv vladika szó jelentése: püspök. E szót az unió alkalmával a jezsuiták azért fordították metropolita szóval, hogy Athanasiust rangemeléssel kecsgeztessék.⁴⁴ Az erdélyi fejedelemség alatt, ép úgy, mint addig, megvolt az oláhok szabad, vallásgyakorlása. *Az első állandóbb püspökség a révi* (Vád) a XV. század utolsó negyedében, mintegy 150 évig állott fenn s iurisdictionja sokszor Máramarosra is kiterjedt; a második nevezetesebb püspökség a felgyógyi (Geoagiul. de Sus Alsófehér) ennek első püspökéről 1557-ben van szó. Döntő szerephez a szilvási (Prislop Hunyad m.) jutott. Ennek püspökei 1584-ben Gyulafehérvárra kerültek s Vitéz Mihály ideje óta az erdélyi oláhság egyházi fejei lettek. Erdélyben két oláh orthodox püspök volt a XVI. sz. utolsó harmadában: északi révi a moldvai, déli gyulafehérvári a havasalföldi metropolita alatt.

A vladikák közül a XVIII. században a superintendensek és a fejedelmek többet tettek le *hol erkölcstelenség, hol a moldvai fejedelemmel való összejárás miatt*. Az erdélyi oláh egyház mindig élénk összeköttetésben állott az oláh fejedelmekkel, akiktől anyagi s erkölcsi segítséget is kapott. Nagyon igaz az, amit az oláh múlt és egyház egyik avatott ismerője

⁴³ Acte si Fragmente latine românesce pentru istoria biserecei române mai alisei unite. Blasiu, 1855. 275. 1.

⁴⁴ Jancsó Benedek: „A hazai gör. kel. metropolia története”. Századok 1901. évf. 609. 1. – Dr. Aug. Bunea „Vechile Episcopu românești a Vadului Geoagiul, Silvasului si Belgradului Blas, 1902.” Blaj, 1908. – Bitay Árpád: „Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt”. Az erd. kath. multia s jelene c. műben 93. 1. – A révi, Kolozsvár melletti feleki püspökség. Ennek nevét viseli a mostani kolozsvári gör. kel. püspökség.

mond: „bárki, aki áttanulmányozza az oláh nép múltját, főleg az egyházét, tisztán az igazság megismerésére szomjúhozó kutató szemével és lelkével... nyugodtan, a megcáfoltatás lehetősége nélkül állíthatja, hogy mi, erdélyi románok a két fejedelemségbeli testvéreinkben mindig támaszra és segítségre találtunk, ami ugyan nem kürtöltetett világgá s ritkán íratott romlandó papírra, olyan őszinte, természetes segítségre, amely lehetővé tette fennmaradásunkat őseink földjén.”⁴⁵ Így segítették a brassói Szentmiklós templomot, vizaknai s más egyházakat. Az erdélyi oláhság ügyét és öntudatát emelte az is, hogy menekülve, vagy önként a két fejedelemségből több főúr és fejedelem jött át Erdélybe, telepedett le végleg vagy ideiglenesen.⁴⁸

A vándor püspököknek és papoknak általában rendes javadalmazásuk nem volt, abból éltek, amit egyházi szolgálatuk teljesítéséért kaptak. A püspökök fő jövedelm forrása az volt, amit a papoktól felszentelésük díjául kaptak. Az 1640-i országgyűlés eltiltja a püspököket, hogy pénzért teljesen tudatlan embereket szenteljenek papokká, akik csak azért lesznek papok, hogy a jobbagyságtól szabaduljanak. A szükségétől indítva az ellen is intézkedett, mint láttuk, a törvény, hogy a papság magánsérelemből vagy érdekből, valamelyik hívére neheztelve ne tagadhassa meg az egész falutól az istentisztelet tartását, a holtak eltemetését s az újszülöttek megkeresztelését (1655). A kor egyetemes történetében páratlanul álló jelenség, hogy még a saját gyermekét, illetve hívét is oda engedti az állam és uralkodó vallása a különben formálisan el nem ismert egyház ténykedése alá s azt érvényesnek ismeri el: *ha oláh férfi magyar nőt vesz el s a nő úgy akarja, az oláh pap is érvényesen esketheti meg őket.* Különös jelentőségű ez az intézkedés, ha meggondoljuk, hogy a harminc éves háború korából származik (1640).

A szervezetre nézve meg kell említenünk, hogy *az erdélyi görögkeleti egyházalkotmányba több kálvinista elem került be: kis zsinat, nagy zsinat, esküdek, amelyek ma is benne vannak és pedig a világiak részvételével; az esperesi intézmény Belényes vidékén s Vajdahunyadon még katolikus időkből származik. (XIV. és XV. század.) Különösen fontos ez azért, mert a püspök-vladika választásban a világiak is résztvettek, nemkülönb az egyház kormányzatban is. Ez átment az 1699-ben megalakult görögkatolikus egyházba is.*

1586-ban Szászvároson, hol az előző korszakban már oláh protestáns gyülekezet volt, Geszti Ferencz zászlósúr költségén kiadatott a „Palia” ószövetség zsidó, szerb és görög nyelvből, fordítói voltak: Tordosi Mihály, az erdélyi oláhok választott

⁴⁵ Bitay id. m. u. o. 99. 1.

⁴⁶ Bitay id. m. 99-100. 1.

püspöke, Hercuse István karánsebesi prédikátor, ZákánEfraim ugyanoda való tanító, Pestisei Mózes lugosi prédikátor és Akirie vajdahunyadi esperes. E gyülekezetnek énekeskönyve is volt. Az 1566. évi szebeni országgyűléskor volt az oláhoknak egy György nevű választott püspökük. Ennek utóda volt Tordosi Pál (1569-1577) ezé pedig az elébb említett Tordosi Mihály, a bibliafordító. Az énekeskönyv is megkerült, de csak töredékben, mely nyelvileg egyezik a „Molitevnik”-kel és „Palia”-val, ebben levő énekek a XVI. század protestáns, kálvinista énekek román fordítása. A fordítók jórészt bánági és hunyadmegyei románok voltak.⁴⁷

Az 1622. május 1-től 26-ig tartott kolozsvári országgyűlés a fejedelem által Morvaországból Alvinczre telepített „új keresztények” (anabaptisták) ügyével is foglalkozott. Többség közt megengedte, hogy Alvincen religiójukat „az ő szokásaik szerint szabadosan exerceálhassák és senki őket abban meg ne háborítsa.”

F) Zsidók.

A zsidókat illetően Bethlen Gábor 1623. június 18-án Szókra Ábrahám konstantinápolyi zsidó orvos kérésére szabadalom-levelt adott, amelyben a szabad vallásgyakorlatot is biztosította számukra.

Az approbata constitutio előtti egyházi törvények jellemzése és a katolikus autonómia.

Erdélyben jogilag négy egyenlő felekezet állott fenn. Ez azonban, mivel a ténylegesség nem fedte, csak fikció volt. A recepció jelentette a hit megvallásának, tanításának, hirdetésének, gyakorlásának szabadságát a körülményekhez képest nyilvánosan, ünnepélyesen, vagy csak privátim kinek-kinek házában, birtokán feltűnés, a község megterhelése nélkül. Jelentette az istentisztelet, tanítás és szertartások végzésére rendelt személyek kiképezését, alkalmaztatását, tartását, jelentette a vallás szociális szervezetének működési szabadságát; *jelentette tehát az egyházi önkormányzatot és mindazt, amit önkormányzat alatt értünk: a szabályalkotást, végrehaj-*

⁴⁷ Dr. Alex Grama: „Institutiunile Canoniesti in biserica romanasca din Ardeal”. Blaj, 1895. – A református énekek román fordítására és használására nézve utalok: Sztripszky Hiador és dr. Alexics György: „Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra. Budapest, 1911. Ismerteti: Gagyí Jenő Századok 1912. évf. 220. s. köv. 1-, Gagyí Sándor: Erdély vallásszabadsága a mohácsi vésztől Báthori Istvánig. Budapest, 1912. Ismerteti: Zsinka Ferenc Századok 1913. évf. 617. s. köv. lapok.

tást közigazgatást, bíraskodást, adó, egyházi szolgáltatmányok megállapításának, mindenféle egyházi, iskolai, nevelési szükségletek fedezetéről való gondoskodás, gyűjtés, alapítvány elfogadás, vagyonszerzés szabadságát, jelentette a papság és hívek feletti fegyelem gyakorlását, jelentette szóval az ország törvényes korlátai között a bevett egyházak egész tan-kultusz-jogrendszerének nyilvánítását.¹

Törvényeinkben megvan, ha nem is mondják ki expressis verbis, a vallások egyenjogúsága. De ezt az elvet a protestánsok a protestantizmusért alkották, nem engedhették meg, hogy a katolicizmus oly erős szervezettel bírjon, hogy őket maga alá tudja gyűrni. E végből a reformáció első századában alkottattak az alábbi korlátozások.

Nem engedték meg a rendes püspöki kormányzatot, csupán vikáriust, nem kellett „úri püspök” a maga nagy hatalmával.

A katolikusok csak ott tarthattak papot, hol többségben voltak, míg a protestánsok akkor is, ha kisebbségben voltak, a katolikusok ily esetben csak birtokaikon. A katolikus pap ily esetben városban csak bizonyos napokban és csak bizonyos istentiszteleti cselekményeket végezhetett.

Más vallásúakkal szemben csak a helység temploma s más egyházi épületek feletti tulajdonjog megállapításánál volt a többségi elv irányadó akként, hogy pl. valamely városban vagy községben a protestánsok kisebbségben voltak s csak egy templom volt, az a katolikusokat illette, de azért abban a protestáns kisebbség vallását gyakorolhatta, sőt a katolikusoknak a protestánsok részére a templomépítéshez hozzá kellett járulniok, s csak azután bírhatták háborítatlanul a saját templomukat.

A székelyföldi ferencrendiek kivételével az összes szerzetek elűzettek.

Katolikusok fiaikat külföldi jezsuita iskolába nem küldhették.

A Báthoriak után katolikust Erdély fejedelmévé nem választottak. Brandenburgi Katalinnak hitét kellett elhagynia, hogy fejedelem lehessen, 1652. február 18-án I. Rákóczi Ferenc választási feltételei közé felvették, hogyha kitér a protestáns hitről, a rendek az eskü alól feloldatnak, és hogy főhivatásokra inkább protestánsok emeltessenek.

Ezek a korlátozások a jezsuitáknak a behozatala után vették kezdetüket, amidőn a protestánsok hatalmukat veszélyeztetve látták. Egyébként e korban uralkodó vallásnak a református volt tekinthető.

1653 előtt a törvényeink nem tesznek említést a viszonosságról, de ez a bevett vallásfelekezetek között megvolt. Iga-

¹Bochkor Mihály id. m. 105. és 106. 1.

zolja ezt, hogy egyikből a másikra áttérni s különböző vallásúak közt házasságot lehetett kötni. *Ez fennállott a görögkele-
tiekre és az anabaptistákra is.*

A vallások közt való versengés, az egyensúly fentartása sok gondot adott az államnak. Az iskolák, közművelődés s házassági jog terén nagy volt a befolyása. Bár a bevett válásfelekezetek szabadságát elvben kimondotta és ezzel az egyházaknak belügyeikre nézve szabadságot adott, *a felügyelet jogát gyakorolta, és pedig szélesebben, mint a modern állam.* Felügyelt a vallási tanok épségben tartására, újítást nem engedett meg. Ha az újítások elnyomására a vallásszervezetekben nem volt erő, az állam a saját jogkörében eljár. Ez a kor messze távol állott attól, hogy a vallást magánügynek tekintse, sőt az állam intézményének tekintette, követelte a váláserkölcsös alapot; ennek lezüllesztését – mint az általa helyeselt iránytól való eltérést – üldözte. Felügyelt az egyes egyházak békéjére, egymásközi harmóniájára, a vallásszabadság kölcsönös tiszteletben tartására; ha súrlódások voltak, azokat kiegyenlítette, a vétkeket megbüntette s ügyelt arra, hogy a felekezetek egymás s az állam hatáskörét át ne lépjék; ha ez mégis előfordult, ítélkezett. Ezeket a modern állam is gyakorolja.

De e korban ezenfelül az állam igénybe vette az egyházak belügyeibe való beavatkozási jogát is. A katolikus egyház hierarchiájába módosítólag szölt bele: püspököt nem engedett, a főespereseket ő erősítette meg hivatalukban. Más választásokat illetően: püspökválasztási jogot adott recepció útján a reformátusoknak és a lutheránusoknak, unitáriusoknak, ezen felül az oláhoknak is. Lelkiismereti s hitazonoklati szabadságot statuált, felruházta a hitközséget paptartási s papválasztási szabadsággal; de *egyébként nem avatkozott az egyházak belügyeibe és fellebbezéseket tőlük nem fogadott el.*

Az egyházak maguk gondoskodtak anyagi szükségleteik fedezetéről, de az állam segítette az iskolákat s feladatánál[^] tekintette a templomépítésből is kivenni részét.

Óvta az egyházak vagyont, jövedelmeit, tiltotta azok más célokra fordítását s annak a más vallásúak avagy a patrónus által való megháborítását. Törvénnyel rendelkezett a különböző egyházi szolgáltatmányok teljesítéséről, a tized s más szolgáltatmányok megfizetéséről. Sőt bizonyos jövedelmeket az egyháznak engedett át templomok építésére s karbantartására. Egyházakat kivételesen javadalmazott is. Végül az egyházi személyeket különös védelemben részesítette s nekik karhatalmat adott.

Megkövetelte, hogy minden ember valamelyik valláshoz tartozzék. Az iskola felekezeti, de állami gondoskodás tárgya. A házasság egyházi, de állami ellenőrzés s részben állami szabályozás alatt áll. Az egyházi és állami jogköröket nem za-

varta össze. Az egyházak autonóm életet éltek. Az állam nem ismeri a felekezeten kívüliséget, ép úgy, mint nem ismerte az általános vallásszabadságot oly értelemben, mint az 1895. évi XLIII. t. c. *A négy bevett felekezetnek jogképessége volt, vagyis az állam által elismert közjogi testületek voltak.* A vallási szervezetek azonban nem állíthatók a nemzetek jogai-
val párhuzamba. *A nemzetek alkotják az országgyűlést és nem a négy bevett vallás.* Ez szigorú jellemvonása ennek a kornak. Bár Rákóczi György 1640-ben „katholikus státusokéről tesz említést, a rendek tiltakoznak, hogy a katolikusok külön státust kezdenek arrogálni.² Az erdélyi közjog a „cuius regio, illius religio” elvet nem ismerte ugyan, de annak jelei mutatkoztak.

Mielőtt az approbata constitutiók által való szabályozásra térnénk, szóljunk egy pár szót az erdélyi katolikus autonómiának az általános római katolikus egyházhoz való viszonyáról.

Az Egyház jogalkotó tevékenységét megkötik az általuk se módosítható korlátok: az isteni tan, amelyet ő sem módosíthat. Az Egyháznak átadott ez az isteni törvényhozás, melyet ő szintén törvényhozás útján tovább fejt, értelmez, de újat nem alkot; az Istentől nyert tanból vezet le minden jogszabályt, ebből ered a törvényes jogszokás és a törvényhozó ab ovo megadja consensusát bizonyos előírt feltételek fennforgása mellett létrejövő szokásjogi szabályhoz, sőt a szokás törvényrontó erejét is biztosítja, ha a szokás rationabilis, legitim, praescripta.

Az Egyház sem szabályozhat mindent úgy, hogy az mindenre kiterjedjen s az egész világra szóló kiterjesztésénél fogva kizárt dolog az, hogy minden helyi viszonyt szabályozhasson, kénytelen tehát a szokás jogszabályozó erejét elismerni, mely egyházjogi szabályokat létesít akkor is, ha azok ellentétek folytán kanonizálhatók nem is lennének, mert a jogfejlődésnél az elvi alap a ténylegesség, mi Erdélyben a vikáriátusban megnyilatkozott.

Az Egyház célja a lelkek üdve, ezért az egyházjogban is minden a lelkekért történik, tehát az egyéni körülményekre az egyházjog több súlyt helyez, mint a világi jogrendszerek. Ez magyarázza meg azt a sok privilégiumot. Tehát az egyéniség mint jogalkotó faktor szerepel. (Szt. István stb.) Az egyház az általános emberiség üdvözítését kapta célul, mint ilyen nem szorulhat egy állam keretébe, mely az általános emberi jót, tehát azt, amiért az egyház törekszik, csak bizonyos alapon, nemzeti értelemben valósítja meg. Az Egyház s a nemzet célja egy és ugyanaz. Az államé szűkebb keretben s egyéni történeti múlttal bíró ember csoportra szorul. Helyes gondolkodás mellett az állam és Egyház konfliktusa kizárt. A konfliktus

² Szilágyi Sándor id. m. II. 39. 1.

csak egyes emberek részéről forog fenn, amitől az Egyház és állam eszményi szempontból távol áll. S ha az állam partikuláris egyházi viszonyokat is szabályoz, ezzel csak a partikuláris jogfejlődésnek tesz szolgálatot. Az állami jogalkotás az egyház-jogban, mint fejlesztő, alapító tényező szerepelhet.

Az erdélyi katolikus autonómia létrehozásában szerepet játszhattak: a gazdasági tényezők, az erdélyi katolikusok buzgalma, az erdélyi fejedelemség törvényhozása és kormányzó hatalma.

Bár igaz az, hogy az egyház *societas perfecta*, képesítve van arra, hogy önerejével megvalósítsa azt a célt, amelyet Alapítója kitűzött, melyre lelkierőkkel s joghatósággal felruházta, megvalósítsa s amennyiben e célból anyagi eszközökre is volna szüksége, azokat saját erejéből előteremtse. Ez okból szüksége van a jogképességre s a testületi jogra, hogy vagyoni jog alanya lehessen. Ahol ezt nem nyerte meg, az Egyház alkalmazkodott az illető állam jogrendjéhez s ránézve idegen jogi szervezetet öltött magára, hol egyesületként, hol alapítványként jelentkezett. A nyugati államokban ismert kegyúri jog annak a küzdelemnek eredménye, amelyet az Egyház függetlenségére törekvő lelki hatalma a földbirtok középkori hatalmával megívott. Így keletkezett az „Eigenkirche”. *A templom a földesúr birtokán épülvén, mint annak járuléka, a földesúr tulajdona lett, s övé lett minden adomány, mi erre a célra szolgált, ő tartotta a papot. Ezzel szemben állott a *missio canonica*, az egyház függetlenségére való törekvés, mely a templomot, a papot a, hűbérúr, a földesúr alól felszabadítani akarta. Ezen százados harcban az Egyház kivívta előbb azt, hogy a pap alkalmazásakor az ő hozzájárulását kérje ki a földesúr és ebből kifejlődött a *ius praesentandi*, mely a földesúr privilégiuma lett érdemei elismeréséül s magával vonta az egyházi telek hozzátartozó önállóságát is.*

Nyugaton a püspöki megye egységes volt, tulajdonosa a püspöki egyház, kezelő a püspök. Kezdetben a helyi egyházak lelki szükségletét nem a plébánosok, hanem a püspök segédei látták el, ellátásukról a püspök stipendiumok által gondoskodott. A kerületi zsinatok ezen jövedelmet négy részre osztották, ebből, egy negyed a klérus ellátására szolgált. Ez a vagyonegység felosztható nem volt. Helyi egyházvagyon is keletkezett alapítás és adomány útján. Minthogy a püspöki jövedelem terményekből állott, a püspökök már az V. század óta egyes ingatlanokat vidékre küldött lelkészeiknek adtak át kezelésre precariumképpen. A VI. században a precarium-jelleg módosul azzal, hogy az a kezelőtől, különösen ha sokáig volt egykézben, nem vonható el. Ezzel a helyi egyházak vagyona állandósult és önállósult s megszületett a „beneficium”. Mivel még akkor nem volt abszolút ordináció, azé lett, ki arra a helyre föl szenteltetett, így lett a beneficium és officium önállósítva egyház

hivatallá; *megszületett a parochiális jogrendszer. Ekként lett a püspök presbitériumból az önálló jogi személyiségű káptalan* (Gyulafehérvár, Szeben 24-25 taggal). Ekként jelentkezett a gazdasági tényező befolyása az egyház életére.

Hogy volt-e a gazdasági tényezőnek a felsőbb egyházi önkormányzatnál szerepe, azon fordul meg, hogy a felsőbb egyházi igazgatásnak volt-e anyagi eszközökre szüksége? Volt-e olyan vagyon, mely nem állott az egyházközség birtokában, mely az egész egyházmegyét szolgálta? S mi volt e vagyon eredetei A hívő sereg, vagy egyes világi jótévedők adományából származott-e s létezett-e azok kezelésére olyan szervezet, mely a laikus elem beleszólását kizárta vagy feleslegessé tette?

A katolikusoknak 1556. óta nem volt püspökük, káptalanjuk, papnöveldéjük, ezeknek vagyona lefoglaltatott. A községi egyházvagyon az áttéréssel protestánsná lett. Ez volt az iskolák sorsa is.

Léteztek a vikárius, a Székelyföldön a ferencesek, voltak Kolozsvárott és másutt jezsuiták. A szerzetes rendek középiskolai oktatással is foglalkoztak, voltak tehát intézmények, amelyek nem egyházközségi célt szolgáltak, amelyek vagyont tételtek fel. Hogy a vikáriusnak volt-e állandó dotációja, nem tudjuk. *A jezsuiták és ferencrendiek vagyona alapításból s adományokból* keletkezett, ezt a vagyont a szerzetesek kezelték, tehát nem volt külön szervezet. Így vagyunk az iskolákkal is. Ezen célokra tehát önálló laikus szervezet nem alakult ki.

Az egyház jogrendje méltányolta a nagy egyéniségek különös egyéni körülményeit, ha azok a jogrend alapjául vett általános morális mérvet meghaladták. Ez előtt gyakran meghajolt, jogalapító tevékenységnek fogadta el; az illetők részére kivételes jogot alkotott, privilégiumot adott s túrte, hogy ezek tevékenysége hosszú gyakorlat útjain új jogot hozzon létre, vagy egyszerűen hozzájárulását adta meg a közönséges jog tétéleibe ütköző eljáráshoz, pl. Szent Ciril és Method, Szt. István, assisi Szt. Ferenc, viterboi Szt. Róza, Szt. Brigitta, Szt. Teréz.

Erdély katolikusai ebben a kritikus korszakban az egyház körül nagy érdemeket szereztek. Meg volt az etikai alap arra, hogy érdemeikkel jogokat alapítsanak. Tényleg, amely vonatkozásban beleszóltak az Egyháznak másutt kizárólagosan hierarchikusan intézett ügyeibe azon vonatkozásban *eljárásuk joggá fejlődött*. A községi önkormányzat a Székelyföldön, ^a törvény értelmében birtokain vallásgyakorlatot szervezett. A földesuraknak kegyúri joga, a katolikus renenek vikárius választási joga s az egyházi bírásokban való részvéte a katolikus hívők buzgalmában és érdemszerzésében bírta etikai indoklását és alapját. Igaz, hogy e két utóbbii jogosítvány alakilag az állam hatalmi rendelkezésén

alapult, de, *hogy Róma a kánonellenes gyakorlat ellen mit se tett, a kényszerhelyezeten kívül az érdek me ltánylásában nyeri magyarázatát.*

Róma tudott erről, hisz jogának buzgó őrei – a jezsuiták – informálták. Tudtak erről a főpapok, tudott a joghatósággal bíró esztergomi érsek (Pázmány Péter), de egyikük sem tiltakozott. Ha meg is lett volna a laikus egyházelem egyházkormányzatának mai tárgya pl. a vagyonkezelés és igazgatási kör, már 1653. előtt kialakult volna az országos szervezet és annak kormányzati hatásköre. Az etikai alap megvolt, de a tárgy hiányzott.

Az állami jogalkotás az országos autonómia kiépítésében a vikárius választásban, az 1446. évi tordai gyűlés s Báthori István 1583. évi rendelkezésének a fentebb eszközölt összevetéséből kifolyó katolikus rendi tevékenységben vagyis a nemzeti kegyúraságban nyilatkozik meg. *Különösen a vikárius választásban a katolikus nemesség összessége a papsággal egyetemben már 1653 előtt úgy fogható fel az ősi hagyományok szerint, mint az Egyház védelmére és esetleg bizonyos belügyeinek intézésére hivatott testület.* Ez a szerv különösen, ha úgy tekintjük, mint az erdélyi törvényhozás katolikus tagjait és nem a patronusok és az egyházak összességét, államhatalmi alkotás nélkül nem jöhetett volna létre.

Az Approbata és Compilata constitutiók. Ezeket követő vallásügyi rendelkezések 1691-ig.

Az Approbata Constitutiót II. Rákóczi György 1653. március 14-én szentesítette. Ennek vallásügyi előzményeit már elmondottuk. *II. Rákóczi György a református papsággal szemben oly szervezetet akart, mely a világiaknak az egyházi ügyekben befolyást biztosít, de azért még sem presbiteriális.*

Az Approbaták fenntartották a négy bevett vallást s biztosították az eddigi módon a vallások szabad gyakorlatát s biztosították a lelkiismereti szabadságot bárhonnán jövő kényszerrel, főleg a „cuius regio, illius religio” elvével szemben anélkül, hogy bármely új vallás gyakorlatát megengednék; *az engedélyezést erre nézve az államhatalom körébe utalták. Az Approbata Constitutio kifejezetten túrt vallásnak minősítette az oláhok vallását (görögkeleti), püspököt azonban a fejedelemtől kell kérniök.* Azt, kit az oláh papok „egyenlő tettségéből alkalmasnak ismernek”, vagyis kit választanak, fzt a fejedelem megerősítése alá kell terjeszteni. A fejedelem így az egyházat szoros felügyelet alatt tarthatja, mert a megerősítés föltételének megállapítása „az ország javára s más egyéb szükséges dolgokra tekintettel” az ő diszkréciójára van bízva.

A) *Approbata Constitutio.*

Az *Approbata Constitutio* 8. R. LVII. címe intézkedik az anabaptistákról, akiket „új keresztyéneknek nevez s a következőket rendeli: „az új keresztyéneknek, kik az országba bejöttek, és Alvinezen lanknak s ezután is melléjük jövendők lennének, mesterségek szerint való minden műveknek gyakorlása s gyakorlása megengedett. Ország közé való minden contributiótól exemáltattak s az adótól felmentetnek, vallásuk dolgából való opiniójuknak (vélekedésük) szabad exercitiuma, Ő magok közt Alvinczen megengedett, privilégiumok is pedig confirmáltott, *salvis tamen aliorum privilegiis ac libertatibus*; úgy mindazonáltal, hogy műveket, posztójukat a haza fiától eltagadván, más idegeneknek el ne adják, melyet ha cselekednének, toties quoties azt cselekednék, fi. 200. exequáljon rajtok a Praefectus, Fiscus számára két részét, harmadát a panaszló félnek.”

Az *Approbata Constitutio* az innováció tilalmát fenntartja, ha az innovator az egyházi és világi előjáróból álló bizottság előtt nem mutatja ki tana helyességét, megintetik, ha makacs marad, ha egyházi, degradáltatik és ellene a fej- és jószágvesztés kimondásával csak a világi hatóság jár el, fejét egy ízban megválthatja, az után kegyelem nincs. Ennek az intézkedésnek éle a presbiterianusok és puritánok ellen irányult. E szabály alól csak az oláhok vétettek ki, kiknek fűziója (a református egyházzal?) folyamatban volt. A zsidó szekta tilalmazása fenntartott.

Az *Approbata Constitutio* a katolikus vallásra nézve fenntartotta a vallás gyakorlat korlátozását, szabadon csak az 1649-ben megengedett helyeken volt gyakorolható, másutt csak házilag. Jezsuitát házi szolgálatra sem lehet behozni. Váradra, Borosjenőre és Debrecenbe a katolikus papok még egyes cselekményekre sem mehettek be. A jezsuiták kitiltattak. A katolikusok csak vikáriust tarthatnak, püspököt nem. Vikáriust közönséges gyülekezeten választanak, kit állásában a fejedelem erősít meg.

A kodifikáció újítása az egyház és az állam viszonyához a következő: a recipiált egyházak alapelveinek egyébként való érintése nélkül *két egyházkormányzati s törvényhozói szövet létesít minden recipiált egyház részére.* És pedig *a generális papi gyűlés és generális vegyes gyűlés alakjában,* s megengedi, hogy a szertartásokban, nem a vallás lényegére, és az egyházi igazgatás módjában változtatni lehessen.³ Ennél fogva ilyen változtatást mindenik recipiált egyház eszközölhet az önmaga alkotott szervezettel *és pedig mindenik egyház az egyháziakból alkot a kisebb ügyekre* és amelyek csak az

³Dósa Etek: „Az erdélyi honi egyházjog”. Pest, 1867. 16-18. 1.

egyházi rendeket illetik, az egyháziakból egy gyülekezetet, amelyen maguk az egyházi rendek is határozhatnak és constitúciókat csinálhatnak, de ezeket is nem egynehányan, hanem közönséges generális gyűlésekben, *a hallgatókkal és külső rendekkel közös vagy ez utóbbiakra is nézendő dolgokban pedig mindenik a maguk religióján levő főmagisztrátusokkal és patronusokkal együttesen határozzanak.*

Óriási horderejű intézkedés ez, megállja a helyét a katolikus egyházjog szempontjából is, *mert ez a szabályalkotás nem vonatkozhatik a hit lényegére, – a dogmákra, – hanem csakis oly dolgokra, amelyekre nézve a partikularizmusnak helye van. Szolgáltatta azt a célt is, hogy a protestáns egyházakban nemcsak megengedte, hanem el is rendelte a világi elem érvényesülését. Mind a négy recipiált felekezetben, főleg a katolikus egyházban az országos autonómiának külső szervezetet adott s megteremtette a későbbi státusgyűlés alapon-dolatát, és az előző ily gyakorlatot (pl. a Székelyföldön) szentesítette.*

A magisztrátusokat az állam felügyeleti jogából kifolyólag úgy is illette felügyelet. Az Approbata Constitutio a patronusok alatt a birtokos nemeseket érti s *eloszlatta azt a rendi aggályt, hogy a nem nemesek a nemesek felett iurisdikciót gyakorolhassanak* és az általa teremtett testületekbe minden birtokost be szándékozott venni, amidőn elrendelte, ha valaki az egyházakra nézve a Szentírásra való tetszését közölni akarja, tegye azt a közönséges egyházi gyülekezetben s magát és véleményét bocsássa a gyülekezet cenzúrája alá, amelyet az ott lévő a Szentírásnak serpenyőjében igazságosan megfontolván, minden mellék tekinteten kívül a vallásukon levő külső fő és az utána levő magisztrátusokkal és patronusokkal közölvén, ha azt hasznosnak és szükségesnek ítélné, közös elhatározással vegyék használatba. Az alapelv az, hogy reformáció és változás csak a külső szokásokban és egyházkormányzatban legyen lehetséges, de semmiképpen sem a hitnek és vallásnak fundamentumaiban és artikulusaiban való dolgokban.

A vallások viszonyosságára nézve fennmaradt az előző gyakorlat. A visszasságok megszüntetése végett a hívők a saját hitükön levő hatóságok alá rendeltettek.

Biztosítottak a parochiális jövedelmek és örökségek^ de a régi parochiális örökségen kívül eltiltatott az ingatlan-vagyon bírása és szerzése. Az egyházi személyek után maradt ingatlan vagyon örökös nemlétében sem szállhatott az egyházra, hanem a Székelyföldön a szomszédot, vármegyékben pedig az illető hely patronusát – földesurát – illette, köteles levén azonban a székely szomszéd az ingatlan árát – becstűjét, – a patrónus pedig az igaz becstűjét az illető egyház számára megfizetni.

A. hiteles helyek káptalan néven a korábbi törvények alapján világi alapon szerveztettek.

Kimondatott, hogy a recepták papsága a közterhek alól mentes” s a papság és mesterek közbünteteire nézve a világi hatóság illetékes.

Autonóm ügynek tekintetett a tanügy, de az Approbata Constitutio intézkedett a Bethlen-féle alapítványból létesítendő kollégiumokról s elrendelte a kollégiumi kurátorság felállítását, amelyet úgy a vagyoni, mint a szellemi ügyekre nézve joghatósággal ruházott fel és ezzel a református egyház kormányzatába ismét eddig nem létező és ugyancsak részben laikus orgánumot állított be, mely a főmagisztrátusok és patronusok gyűlésével alapja lesz a nemsokára kialakuló konzisztoriális szervezetnek és kormányzatnak.

E mellett biztosítja a tanulási szabadságot, amennyiben nem tűri jobbágy fiaknak az iskolától való elvonását. Megengedi a tanulóknak külföldi főiskolákba való küldését.

Az Approbata Constitutio a fent kiemelték kivételével a régi állapoton alig változtatott; a katolikus autonómiára való befolyása a vikárius választásban s a vikáriusi joghatóság törvényes alapjainak és a világiakkal vegyes országos önkormányzat törvényes szervezetének s a világi elem országos önkormányzati joghatóságának megalkotásában csúcsonyul ki.

B) *Compilata Constitutio.*

A Compilata Constitutiókban foglaltak az eddigi vallásügyi törvények ellen irányuló visszaéléseket akarták megszüntetni, de újabb intézkedéseket nem tartalmaznak. A Compilata Constitutio, mely az 1653-1669. alkotott joghatályos törvényeket tartalmazza, 1669. január 25-én fogadtatott el, ezt megelőzően 1665. és 1666-ban az egész Erdélyben levő katolikus státus a fejedelemmel és rendekkel mint külön testület folytatott formális tárgyalásokat.

Későbbi vallásügyi rendelkezések.

A református egyházban az episzkopális és presbiteriális rendszer hívei közt folyó belső küzdelem a világiaknak az Approbata Constitution alapuló jogán tört meg, midőn Apafi Mihály mint református főmagisztrátus elnöklete alatt 1671. október 3-án legelőször ülésezett a főkonzisztorium, párhuzamosan a generális szinódussal. A főkonzisztorium vette a kezébe a hatalmat. A presbiterializmus s az independentizmus nem tudott erőre kapni, viszont a községi presbiteriális organizáció követeléseire annyira megvalósultak, hogy a konzisztoriális rendszer végleges kialakulása után a XVIII. század elején már a községi gyülekezetekben mindenütt felállították a

községi konzisztoriumot, érdekes bizonyosságául annak, hogy az erdélyi protestáns egyházszervezetben *a laikus elem felülről lefelé haladva hódított teret magának a hierarchikus kormányzat egyoldalúságával szemben.*

Az Approbata Constitutio alapelve, melynek alapján a szinodus az egyházat képviselte a patronusok beleszólásával, tovább ment a reformátusoknál, mint a más vallásokban, a következő: *aristocraticum quoddam seu potius aristocraticum-democraticum ecclesiae regimen amplectamur*". A ref. egyházban a járások élén a seniorok álltak a püspöktől megerősítve, de a közönség jogainak képviselete nélkül. A XVIII. századig a református püspök megerősítése az Approbata Constitutio intézkedései ellenére a fejedelemtől nem kéretett ki, bár megvolt a kapcsolat s az egyház a fejedelemtől függött.

Mint Pokoly⁴ írja: az új törvény gyökeres változást és egyúttal forradalmat idézett elő az egyházban. Maradandó és éppen azért fontosabb az a rész, mely az egyház kormányzatába *egy új és eddig ismeretlen hatóságot – a főmagisztrátusok és patronusok gyűlését – illesztette be,* kevésbé tetszett sérelmesnek, mint a büntető szankció, mely az egyházi ügyekben az újításokról rendelkezett. A református egyházban ezután sem lett csend, *megmaradt a két párt, az episzkopálisok és a presbiteriánusok, s mindkét párt nagyon belemerült a politikába, ami a református egyháznak lényeges kárával járt.* Az 1661. évi marosvásárhelyi szent generális zsinat elrendelte a püspöki igazgatás fenntartását és, hogy a presbiterializmusból származó egyenetlenség eltöröltessék és legyen egyforma az ekkleziái igazgatás, csak hogy nem a mások elnyomatásával, megfojtásával és gyalázatával; a kollégium javainak gondviselésére gondviselők rendeltessenek, úgy az ekkleziáikra is, kik a generális szinodusnak évente számot adjanak. Ekkor választott meg Csulay utódjául Veresmarthy Gáspár.

Pokoly írja a következőket:⁵ az a 13 év, mely II. Bákóczi György trónfoglalásától Kemény János haláláig eltelt, az egyházat kiszakította a maga eredeti hivatásának munkaköréből, olyan térre dobta, mely az egyházi feladatoktól teljesen távol áll t. i. az egyház a pártpolitika eszköze lett.

Apafi alatt 1671-ben menekült a sárospataki kollégium, előbb Gyulafehérvárra, mint „Pataki névvel élő fehérvári collegium”, majd egy félszázad múlva Marosvásárhelyre költözött.

Az unitáriusok 1659. február 26-án a kolozsvári egyezményt hatálytalanítani akarták, majd a Lengyelországból kiűzött unitáriusok betelepítésével foglalkoztak, Kolozsvárra azokat fel is vették.

⁴ Pokoly id. m. II. 227. 1.

⁵ U. o. 252. 1.

Az orthodox hitre tért szombatosok Kissolymoson s Bözödujfaluban 1638. és 1639. évben elszedett templomaikra székely jogon igényt emeltek és 1662-ben azokat vissza is veték. 1668-ban a judaizánsok ellen hozott törvény felújított, majd a régi törvény alapján 1670-ben vallatás indult a szombatoság ösfészkeben: Szenterzsébeten, Nagy- és Kis-Sólymoson, Bözödön, Bözöduj faluban, továbbá Körispatakon. Minő eredménnyel, nem tudjuk. A szombatosok 1697-ben is követeltek vissza templomokat. 1672-től kezdve a reformátusoknak az unitáriusokkal alig volt kellemetlenségük.

Apafi alatt a presbiteriánus eszmék nagyon terjedtek. Vörösmarthy után a presbiteriális Kovásznai Péter választott püspökké, ép így tért hódítottak a presbiteriánusok az esprességekben is, emiatt az állapotok újra elfajultak, ami a fentiek szerint 1671-ben szerencsésen megoldódott.

A lutheranizmuson sem az Approbata Constitutió, sem ebben a korban azután történtek mélyebb nyomot nem hagytak.

Az unitáriusoknál az 1626-1694. évig terjedő korszakot dr. Tóth György szerint⁶ *a papi szervezet korszakának lehetne nevezni*. A közismert egyháztörténelmi adatok szerint a reformáció korában az unitárius egyház is az akkori nyilvánosság legtekintélyesebb fórumán: a zsinatokon fejtette ki a legszélesebb körű tevékenységét. A reformáció elvi alapja folytán *a világi elem is aktív részese lett ugyan az egyházi életnek, azonban a hitvitázó zsinatokon a világi elemet az udvar és a nemesek részvéte képviselte*. Ezekon kívül a világi elem befolyása az egyházközségekben csak a patronátusságban és a belső emberek választásánál nyilvánult meg. A vallási elvek formulázása és az egyházi élet szervezése a zsinatokon a papság kezében volt. A zsinatok elnöke a püspök, tagjai a belső emberek, kik bírság terhe alatt kötelesek voltak megjelenni. A zsinat az unitárius egyházban kezdetben a legfőbb közgyűlés volt s törvényhozó testület, kezdetben az unitárius egyház alkotmányának kizárólagos szerve. Az 1626. évi *Disciplina ecclesiastica* a zsinat szervezetével részletesen nem foglalkozik. Azonban intézményesen megvan benne: *sancta synodus generalis* = zsinat és *generale consistorium* = *főtanács* és *szembe kerülnek egymással a consistorium generale és a consistorium particulare*. A generale konzisztoriumnak a papi rendből 24 választott tagja volt s téli időszakban volt összehívandó, ezzel szemben a generális szinodust, amelynek az összes papok s mesterek tagjai voltak, a nyári időszakban kellett megtartani. A generale konzisztorium ezért téli egyháztanács nevéen is gyakran fordul elő. A zsinat és generale konzisztorium tartása közötti időközben a szükséghez képest a folyó

⁶ Dr. Tóth György „Unitárius egyház rendszabályai 1626-1851.” Cluj-Kolozsvár, 1922. 52. 1

ügyeket a püspök intézte a partiale konzisztoriummal, mely ez időben a Kolozs-Dobokaköri parciális szinodus volt és lényegesen különbözött a más esperesi kerületekben tartatni szokott parciális szinodusoktól. A püspök elnöktele alatt működő parciális szinodusnak tagjai voltak: a Kolozs-Dobokaköri papokon és mestereken kívül a kolozsvári tagok is. Ez a parciális konzisztorium intézte az előbb említett időközi ügyeket, amit igazol az 1681. július 8-án tartott ádámosi zsinat határozata.⁷ Az 1682. évi főtanács határozata is erre mutat.

Az approbata constitutió után az abban megszervezett intézmények, amelyek szerint az egyház ügyeinek vitelében a világiaknak is alkotmányosan részt kellett venniök, egyik protestáns felekezetben sem építettek ki. A kiépítettség leginkább a lutheránusoknál késett. A reformátusoknál Apafi 1671. október 3-ára összehívta egyidejű tárgyalásra: a.) egyfelől a református magisztrátusokat, patronusokat, az enyedi, kolozsvári professzorokat, marosvásárhelyi, udvarhelyi, szászvárosi, fogarasi és dévai schola-mestereket, b.) másfelől a generális szinodust. A világiak gyűlésén a fejedelem, mint főpatronus elnökölt. A zsinat a püspök elnöktele alatt volt külön. A világiak külön gyűlésének határozata átküldetett a zsinatra s ily módon kaptak arra választ. Egészen megfelelt ez az eljárás a szászoknál követett eljárásnak. *És ezzel kezdődött meg az a kétágú alkotmány, mely a reformátusoknál az egyházi főtanács és a generális szinodus külön gyűléseiben kerek 200 évig (1671-1871) állott fenn. Az unitárius egyházban a zsinat és¹ egyházi főtanács ilyen elkülönözött szervezeti formában, külön tanácskozással s a tanácskozás eredményében hozott határozatok írásbeli közlésével, nem nyertek soha teljes szervezeti kialakítást. Itt is kialakult a papi jellegű szinodus mellett a világi jellegű főtanács és így az unitárius egyházban is egymás mellé kerültek, de felismerhetőleg és kimutathatólag nem működnek külön világi és külön papi gyűlésekként, hanem mindkettő, mint vegyes (papi és világi) jellegű főtestület.*

A régi földesúri, nemesi rendi uralom idejében a községek, mint gazdasági szervezetek szerepeltek, amelyekben a székely egyházközségeket kivéve, képviselőtestületről, közgyűlésről úgy, mint ma ismerjük szó nem lehetett.

1671. november 25-én a fehérvári országgyűlés kimondta, hogy a két Oláhországból származó oly egyének, kik a bevett vallásokhoz nem tartoznak, nemességet nem nyerhetnek. Ez némiképp felújítása annak, ami régen is törvény volt, hogy csak az lehetett kenéz és nemes, aki katolikus lett.

A katolikusoknak a többi felekezethez való viszonyát megvilágítja az a tény, hogy 1676. október 15-én a katolikus

⁷ U. o. 54. 1.

státus az unitárius státussal külön votumot adott le a bujdosók ügyében, amelyet a protestáns fejedelmek felkaroltak.

1685-ben Erdélybe jött P. Dunod jezsuita abból a célból, hogy mint a császár megbízottja az oláh fejedelem és Erdély közt a török ellen titkos szövetséget létesítsen. Az erdélyi államférfiak előre számoltak az eshetőségekkel s minden törekvésük oda irányult, hogy a fejedelemség önállóságát biztosítsák, amelyre úgy a magyar alkotmány, mint a vallásszabadság érdekében még szükség volt. Ezért sok tárgyalás folyt, 1686. december 27-én vallási ügyekben a status quo és az biztosított, hogy a felség sohasem fog törekedni Erdélyben behozni a patronátusi vagy a papi jogot (erigere ius patronatus aut sacerdotale) s ez ügyben a delegáció a rendek elé javaslatot terjesztett. A bevett vallások szabadságát biztosította a rendek s a császár nevében eljáró Lotharingiai herceg közt, 1687 október 27-én létrejött egyezés második fejezetének 3. pontja is. Ezzel az egyezséggel Erdély már ki volt szolgáltatva.

1687. június 1-én már megfogalmazták a diplomát.

A katolikusok Apafitól 1665-ben püspököt, Kolozsvárt szabad vallásgyakorlatot kértek és azoknak a törvénycikkeknek az eltörlését, melyek a katolikusokra hátrányosak voltak. Ezekbe a tárgyalásokba bevonták a magyar királyt is, ki Kászonyi leleszi prépostot küldötte le. A protestáns rendek ezen követelések ellen 1675-ben is tiltakoztak s felpanaszolták, hogy a vikárius valóságos püspöki jogokat gyakorol, papokat is szentel, a katolikus rendek ezt tagadták, de Domokos Kázmér tényleg az volt, ugyanis IX. Kelemen pápa 1668. június 17-én a coronai (Görögország) püspöki címet adományozta neki és fel is szentelte.

Apafi idejében jöttek be az örmények, akik katolikus hitre tértek. Vallási viszonyaikról a következő korszak tárgyalásakor szólunk.

Mielőtt a négy recepta religióra nézve a fejedelmi kortól búcsút vennénk, meg kell emlékeznünk arról, hogy Bethlen Gábor élete utolsó évében, midőn látta a török és a német veszedelmet és a vallásban elsősorban az etikai tartalmat és a szociális erőt becsülte – nem a dogmákat, – arra gondolt, hogy a négy recepta religio hazánkban kössön konföderációt és éljen szép egyezésben, amint alatta éltek is és nem olyan hideg atyafi szeretetben, amint Kemény János a saját idejére megjegyezte.⁸ Ennek a konföderációnak alap gondolata az volt, hogy a négy recepta religio ép úgy, mint a három nemzet egymás oltalmára legyen, ha Erdély érdeke úgy kívánja, mert ez az érdek egy a magyar érdekekkel. Ennek kell eszébe

⁸ Kemény János önéletrésze. Kiadta Szalay László Magyar tört. emlékek. Pest, 1856. I. – Pokoly id. m. II. 204. 1.

jutnia, minden magyarnak, amidőn Erdélyt a mai elnyomott helyzetében szemléljük.

A görögkeleti püspökök az Approbata Constitutió után, az egyes fejedelmektől feltételeket kaptak, amelyeknek lényege oláh nyelvű istentisztelet, prédikálás volt. 1682. óta Havasalföldön, ahová az Erdélyben megválasztott vladikák püspökszentelés végett mentek, azt kívánták, hogy a jelentkező ott is választassa meg magát, ha formailag is és tegyen esküt arra, hogy az orthodox valláshoz és annak főpapjaihoz hű marad. A görögkeleti egyház Dositheus jeruzsálemi pátriárkával lépett új korszakba (1666-1708). Ekkor kezdték az erdélyi görögkeleti egyházat figyelemmel kísérni onnan s védelmezni „a kálvinizmussal való harcaiban”; s beleegyedtek a politikába is.

FÜGGELÉK.

A székely ős katolikus egyház jogi helyzetének forrásai.

Forrásokul szolgálnak: 1. A csikszentgyörgyi egyház constitution (Veszely Károly: „Erdélyi egyháztörténelmi adatok. Kolozsvár, 1860. I. 20-27. 1.), amelyek a változott időhöz alkalmazva Csik-Gyergyó-Kászon szék főtisztviselőinek, nevezetesen spectabilis ac generosus királyhalmi Petki István hozzájárulásával statutumkép alkottattak. – 2. A gyergyószentmiklósi megye (egyházközség, parochia, mely több politikai községet foglal magában) végzései 1586., 1629-, 1630., 1631., 1672., 1677., 1680. évekből. (Vészeli id. m. 119-157. 1.) Az első: régi megye végzései anni 1586. Ekként kezdődik: egész megye végezése: hogy az pap házul ki ne menjen hogy három nap itt hon ne legyen egymásután, gyakran misét mondjon, senki gyónatlan öregember meg ne halljon a pap miatt. Kereszteleetlen gyermek meg ne halljon stb. A registrum végéhez, hol ez a végzés előfordul Vészeli megjegyzése szerint még egynehány levéltöredék van szabadon mellékelve, melyek egyikén e végzést illetőleg ezek olvashatók: Gyergyószentmiklóson az egész megyének végzése, kit Fábíán pap idejében 1586. észt. végeztek. Fábíán papnak 1586. esztendőben Szent-Miklós megyéje ilyen törvényt adtak ki. *Egész megye régtől fogva való törvénye.* Egy levéltöredék hiányzó feléből csak e szavak maradtak meg: „...így, hogy minden héten egy ...hattá 1499. esztendőben... ez végezést Fábíán pap maga hely...” A földekről való levélcím alatt a következő foglaltatik: „én Benedek pap gyertyái esperes adom emlékezetre mindeneknek, hogy az szentmiklósi Gergelyfi Györgyné Luca asszony hagyja 3 földet az papnak az templom mellett örökön örökké papról-papra, de úgy, hogy minden héten pénteken 1 oratiót vagy misét mondjon az halottakért. Ha meg nem szolgálja valamely, az templom számára bírják az *egyházfiak* és építsék vele az templomot és öltözetet. Heec fide mea mediante. Actum in Giorgió Szent-Miklós 1-a Januárii 1499.” Ezt úgy látszik a registrum írója, Ferenczy György által, ki 1634. és 1641. között vicarius generalis is volt s a registrumot 1629-ben kezdette és 1660-ig folytatta, ki mint saját jegyzeteiből következtethetni, 1614-től 1633-ig volt gyergyószentmiklósi plébános, csak kivonatilag írta le. E hagyományért Imreh nevű delnei származású szentmiklósi pap perelt, mely felett 1675. május 4-én mondott ítéletet Domokos Kázmér, erdélyi általános katolikus vikárius Orbán Ferenc alfalvi plébános, szarhegyi plébános és László János újfalvi plébános gyergyói főesperes és Gyergyóban az említett parochiában tartózkodó és a

szentszék által rendelt tiszviselők és assessorok jelenlétében, kik a következők voltak: Nagy János Udvarhelyszéken Udvarhely város plébánosa, és ugyanazon székben szentszéki assessor, Soprony György szentmiklósi kántor Udvarhelyről (udvarhelyi Szent Miklós egyház kántora) és Gyergyóban a szentszék Juratus nótáriusa. Ennek hitelességét pedig igazolták gyergyószarhegyi Lázár István Csik, Gyergyó és Kászon főkirálybírája, csicsói Bodó Mihály Felesik alkirály bírája és csikszentsimoni Endes Miklós Felesik Juratus nótáriusa. – 3. A marosszéki megyék kiküldötteinek közös gyűlésén alkotott végzések 1657-ből (Vészeli id. m. I. 34-37. 1.), melynek bevezető sorai: Nemesmarosszékből összegyűlvén pápista renden való papok, licentiatások, scholamesterek s mindez igaz hiten való megyéknek bírái, egyházfiai s némely helyekről fogott plenipotentariusai, ilyen végzéseket (melyek *perpetuo* az itt való catholica religion levő minden megyékben, hogy observáltassanak) tettünk. – 4. A csikkozmási megye constitutiói 1608. s további évekből a kozmási plébánia levéltárában őrizett u. n. Domus História II. részében, amelynek egyes részei a székely oklevéltár VI. kötetében adattak ki 1349. szám alatt, mely határozatokat „az régi bevött megtartott ususokból az régi megye könyveinek írásiból” vette és „írta igazsággal” össze Lakatos István parochus a teljes megyének megyeszékében kifejezett óhajására és felhatalmazása alapján 1692-ben. Az 1608. évi húsvétkor választottak megyebírákat, szentegyház fiait a szentegyház gondja viselésére, szentegyház jövedelmére, meg a temetésekből, székek bevételeiből, szántóföldek hasznáiból és egyebekből bejövőkből való hasznukra vigyázzanak, a megye bírái és szentegyház fiai felszedjék, ha valakinek efféle pénz birtokában volna, amikor kell, a szentegyház szükségére előadják hit szerint. – 5. A székelyudvarhelyi plébánia XVII. századi kéziratai. (Bochkor Mihály: Az erdélyi kath. autonómia”. Kolozsvár, 1911. 164: 1. 178. 1. 42. jz.)

III.

**ERDÉLY MENT TARTOMÁNY A HABSBERGOK ALATT.
1691-1868.**

III.

ERDÉLY MINT TARTOMÁNY A HABSBERGOK ALATT. 1691-1868.

17. §. A török patronátus megszűnése. – Az osztrák császár, magyar király, mint erdélyi fejedelem jogköre és Erdély alkot- mánya 1691-1848.

I. Leopold már 1684-ben ígért egy diplomát az erdélyi nemzetek szabadságának biztosítására s egyezkedni kezdett páter Dunod Antal S. J. útján Apafi Mihállal, de ezen egyezkedések elé nehézségek tornyosultak. I. Leopold Teleki Mihály útján azonban kivitte azt, hogy telelésre Erdélybe katonákat küldhetett. Ennek következtében Scharfenberg generális vezénylete alatt 1685-ben 15.000 katona ment Erdélybe; ez a katonaság majd elhozott Buda ostromára, amikor az erdélyi elégedetlenek feladásra gondoltak. Buda elfoglalása után Lotharingiai Károly herceg nagyobb erővel ment be Erdélybe és ott az erősségeket elfoglalta. Ezt megelőzően az erdélyiek közbenjárására Bécsben 1686. júniusban egy más traktátus jött létre (halleriánus), amelyben elhatározták Erdélynek a török portától való elvadását, de ez a megállapodás még titokban tartott; ebben a megállapodásban benne volt Déva és Kolozsvár átadása is, ezt azonban az erdélyi rendek nem fogadták el, miértis ezen megállapodásról okirat nem készült. Az erdélyi rendek 1687-ben egy diploma kiadását kérték, ugyanis Erdélyt német tábor lepte el. Balázsfalván 1687. október 27-én meg egyezés jött létre, amelynek következtében az 1688. május 9-ére Fogarasra összehívott országgyűlés június 17-én a török portának az engedelmisséget felmondotta s magára és fejedelmére elfogadta I. Leopold protekcióját. Ezután újból kérték az erdélyiek a diplomát. Miután a törökkel béke kötött, Thököly Imre pedig arra kényszerült, hogy Erdélyt elhagyja, majd 1690. október 16-án I. Apafi Mihály meghalt és Erdély rendjei 1691. januárban a fogarasi országgyűlésen I. Leopoldnak a hűségesküvetették, került a sor a diploma kiadására. Erdély rendjei kérték a tíz évvel azelőtt már fejedelemmé választott II. Apafi Mihálynak a beiktatását s a diplomatervezetnek

első és harmadik pontjaira a katolikusok és a szászok észrevételeket tettek, ezekre figyelemmel adatott ki 1691. december 4-én Bécsben keltezett Leopoldi diploma, amelyet az erdélyi rendek Szebenben 1692. március 15-én tartott országgyűlésen elfogadtak. I. Leopold II. Apafi Mihálynak fejedelemségbe való beiktatását húsz éves koráig elhalasztotta, míg ez bekövetkeznék, királyi szavával és hitével biztosította a következőket: 1. a bevett vallások ügyében újítás nem lesz. A katolikusok saját költségükön Kolozsvárt templomot emelhetnek és Fejérvárt a kisebb templomot felépíthetik. Ahol kevesen vannak, magánosan, ahol pedig sokan, nyilvánosan tarthatnak isteni tiszteletet. 2. Az eddigi adományok, kiváltságok, nemeslevelek, címek, hivatalok, méltóságok a magyar részekben, Székelyföldön, Debrecenbe megerősítetnek. 3. Az Appr. és C. C. Verbőczy H. K. (az ellentállást biztosító pont kivételével) és az országgyűlési végzések, *a szászok municipális jogai* megerősítetnek. 4. A közigazgatás, országgyűlés, törvénykezés a régi állapotban marad s a fiscus senkit sem fog háborgatni. 5. Hivatalokat csak belföldiek viselhetnek. 6. A kincstárra szállandó jószágok csak érdemes hazafiaknak fognak adatni; az ellenségtől visszavett magánjóságokat vissza fogják adni előző birtokosaiknak. 7. Az ország főkormányzóját, helyettesét, katonai parancsnokát, főkancellárt, tanácsurakat, főispánokat, a székely székek főkapitányát, ítélmestereket s a többi méltóságokat a jelesebb erdélyi urak és nemesek sorából választja az uralkodó, de 8. akképp, hogy a kormányzót, kancellárt, a tanácsurakat, ítélmestereket az országgyűlés jelöli ki és terjeszti fel megerősítésre, 9. a tanácsurak és a királyi tábla tagjai közül legalább három-három katolikus legyen; a szász ispán is a főtanács tagja legyen, egy ítélmester legyen katolikus. 10. Évenként országgyűlést tartsanak. 11. A kormányzó lakjék az országban s a hazai törvényekre esküdjék meg; mind ő, mind a tanácsurak a kincstártól kapjanak fizetést. 12. A béke idején 50.000 tallér adót fizet az ország, háború esetén pedig 400.000 rajnai forintot. 13. Új adót nem hoznak be, sem a régit, sem a harmincadot nem emelik. 14. *A székelység saját pénzén katonáskodik s ezért mentes minden köztehertől, de a székely jobbágy nem értetik ide.* 15. A szabad kereskedés a régi állapotban marad. 16. A tized haszonbérlete a földesuraké marad, a haszonbér a kincstáré. 17. Nagyszámú őrséggel nem fogják sanyargatni az országot. A szükséges idegen őrség feje egy német tábornok lesz, ki nem avatkozik a közigazgatási dolgokba s hadi ügyekben a kormányzóval, az államtanáccsal, s az erdélyi hadak főkapitányával érintkezik. 18. A szász nemzetről s az adófizető nép vállairól leveszik az utasok és loyaik élelmezésének visszaélés útján szokásba jött terhét; postákról az államtanács, fogadókról pedig a földesurak

és városok gondoskodnak.¹ Az erdélyi rendeknek az a kívánsága teljesült, hogy I. Leopold elismerte, hogy Erdély a magyar királyság jogán szállott rá, mint magyar királyra vissza. Főkormányzóvá neveztetett ki kijelölés alapján Bánffy György (a lefejezett Bánffy Dénes fia), főkancellárrá Bethlen Miklós, mivel ő Bécsbe költözni nem akart, Káinoki Sámuel, kincstárnokká Haller János, az erdélyi hadak főparancsnokává Bethlen Gergely, országos tanács elnökévé Bethlen Elek; tanácsurakká Naláczai István, Gyulaffi László, Sárossi István, Keresztesi Sámuel, Nagy Pál, Alvinczi Péter, Apor István, Toroczkai Mihály, Frank Bálint, K^ichard Keresztély és Konrád Sámuel. A tizenkettedik tanácsosi állás a főkormányzó részére tartatott fenn, hogy magát csak első tanácsúrnak s ne Erdély fejedelmének gondolja.

A diplomával s a kormányzat eme első megszervezésével kész volt a híd az erdélyi nemzeti fejedelemség és a Habsburg-kormányzás között. I. Leopold átvette az erdélyi fejedelmet illető jogkört, Erdély politikai népe, legalább a diplomában, megmaradt a maga régi jogaiban, a mágia három nemzetében; a fejedelmi korból átjöttek a központi hatalom intézményei: a fejedelmi tanács, a három nemzetből való megalakításával kormányzótanács néven, a fejedelmi tábla a három ítélőmesterrel. De jött egy eddig Erdélyben teljesen ismeretlen szempont, t. i. a főbb tisztviselői állásoknak a nemzetek szerinti megoszlásán kívül a vallások szerinti megoszlása is. Tudniillik a kormányzótanács 12 tagjából háromnak és három ítélőmesterből egynek katolikusnak kellett lennie. Ez odavezetett, hogy a kormányzótanács tizenkét tagja a négy vallás szerint s az ítélőmesterek pedig, mivel a szászok perei az universitástól a királyi ítélőtábla kikerülésével egyenesen a királyhoz mentek, a róm. kath., ref. és unitáriusok között oszlott meg.

Önként adódik a kérdés, ha Erdély a magyar királyság jogán szállott Leopoldra, miért nem egyesítettett az anyaországgal? Sem a király, sem az erdélyiek nem akarták, - Magyarország akarta. A király az átmenetet így könnyebbnek tartotta s nem óhajtotta, hogy az Erdéllyel erősödött Magyarország erősebb nemzeti ellentállást fejtsen ki, az erdélyiek pedig nem akartak lemondani a függetlenségükről.

A diploma nem elégítette ki a katolikusokat és a szászokat. Az udvar elégedetlenségüket honorálta s utasította az erdélyi rendeket, hogy egyezkedjenek, mert ha kiegyeznek, ő dönt. Ekkor született meg a szászokkal az accorda és a katolikusokkal az egyezés, melyekről a maguk helyén szólunk, így a fenti fődiploma mellett még két diploma keletkezett, mert a szász accordáról és a katolikus egyezésről Leopold

¹ Jancsó Benedek: „Erdély története”. Cluj-Kolozsvár, 1931. 181. és 182. 1.

két diplomát állított ki. A szászokra vonatkozott az 1693. április 14-én és 29-én létrejött királyi okirat, a május 9., 18. és 20-án kelt okiratok a vallások dolgát, a tisztek instrukcióit, esküformáit és több közigazgatási ügyet tárgyaztak, ez utóbbi okiratokat Alvinczi Péter hozta le. (Resolutio Alvinciana.)

Midőn I. Leopold Erdély kormányzatát átvette, az intézkedéseket a magyarországi kancellária alapján tette meg, azonban az 1692. decemberi marosvásárhelyi erdélyi országgyűlés azt kérte, hogy az erdélyi kancellária a magyarországitól választassék el. I. Leopold 1693-ban az előbb említett és Alvinciana resolúciónak nevezett okiratban ezt meg is Ígérte. Az elválasztás 1694-ben akként történt, hogy a kolozsvári márciusi országgyűlés akként intézkedett, hogy a három ítélmester közül egy felváltva menjen fel Bécsbe és lássa el a vicekancellári teendőket, de anélkül, hogy külön konziliáriusi tisztséget kívánna. Így ment fel legelőbb Kálnoki Sámuel. Ez annál is inkább bevált, mert I. Leopold kijelentette, hogy II. Apafi Mihály nagykorúsága eléréig nem kormányozhat s midőn a szász accordát és a vallási pótdiplomát kiadta, tudtul adta, hogy a felségsértések felett való döntést magának tartja fenn és ha valaki testi büntetésre ítéltetik, hozzá fellebbezhet és elrendelte azt is, hogy a 3.000 aranyat meghaladó polgári keresetek hivatalos felülvizsgálat végett hozzá felterjesztessenek; a fiskalitások ideiglenes bérbeadásába beleegyezett és a kormányzótanács és a királyi ítélőtáblához felterjesztendő tizenkét személyre nézve akként rendelkezett, hogy ezek a helyek a vallások közt egyenlően megosztassanak, de úgy mindazonáltal, hogy ha az unitáriusok és lutheránusok közül alkalmas egyén nem volna, az őket illető hely a reformátusok és a katolikusok között egyenlően osztassanak meg és elrendelte, hogy a fegyverrel visszaszerzendő jószágok régi tulajdonosaiknak menjenek vissza s kijelentette, hogy a katonák elszállásolása terhén könnyíteni kíván, a posták rendezését a kormány fogja intézni; továbbá a székelyek, ha a haza érdeke nem kívánja, a haza határain kívül nem fognak katonáskodni és a gubernium székhelyül Fejérvárt jelölte ki.² 1696-ban több erdélyi főrangú úr grófi címet nyert: így Eethlen Miklós, Bánffi György, Apor István, Mikes Mihály, Bethlen Sámuel, Bethlen Gergely, László és Elek.³ 1696. február 2-án I. Leopold elrendelte, hogy az erdélyi rendek II. Apafival a hűségüket tétessék le s adjanak neki az országgyűlésen helyet a főbkek közt és hogy Apafi Mihály Fehérvárt, Fogarast, Monorát és Csergedet és Thököly-szerzeményt 150.000 tallérért bocsássa az ud-

² Szász Károly: „Sylloge tractatum etc.” Claudipoli, 1833. 251-370.1. Bethlen Miklós: „Mémoires historiques du Bethlen Niclos content l'histoire des derniers Troubles des Transilvanie.” Amsterdam, 1736. II. 153., 154. 1.

var kezébe. Huszt vára és ősi birtokai hagyassanak a kezén, a török háború befejezéséig Erdélyt azonban hagyja el, az erdélyi fejedelmi címet tegye le és viselje a római szent birodalmi gróf címet. Apafi Mihály Erdélyt elhagyni, és Bécsbe menni nem akart. Gróf Rabutin tábornok 1696. augusztus 20-án úgy tüntetve fel a dolgot, hogy diszkiséretet ad, katonasággal Bécsbe vitette, ahonnan többé nem jött vissza. 1696-ban rendeztetett a gubernátor, tábornok, kancellár, kincstartó fejevári lakása, a gubernium tagjainak a fizetése, a királyi tábla, az udvari kancellária szervezete és megvette-tett Erdélyben a későbbi főtörvényszéknek (1755) az alapja.

A század végén (1699) Erdély történetében ismét korszakalkotó esemény történt; az oláhoknak a katolikusokkal való uniója, mely az oláhokat éppúgy, mint a szászokat, nemzeti és vallási egységgé organizálta. 1701-ben II. Apafi Mihályt a fejedelemségről végleg lemondatták, a régi erdélyi fejedelemség törvényesen az 1744. évi törvényhozáskor szűnt meg. Ezekkel a dolgokkal Sárosi János tanácsúr elégedetlenkedett, emiatt 1702-ben letartóztatták s őt a letartóztatásban Bethlen Miklós kancellár 1704-ben követte. Bethlen Miklós ellen terhelő ítélet is hozatott, de ezt sose hirdették ki, nyolc évi raboskodás után 1712-ben a fogságban meghalt, bár az erdélyi rendek több ízben folyamodtak szabadonbocsátásáért.

A katolikusok igényeikre kielégítve nem lévén, tovább mozogtak, I. Leopold 1699. szeptember 5-én pótdiplomát bocsátott ki, mely elrendelte, hogy a papoknak adni szokott tizednegyedét ezentúl a katolikusok saját papjaiknak adják; az 1691. évi leopoldi diplomában sarkalatosnak nevezett (8. pont) állások betöltésénél a rendek a katolikusokra, midőn jelölnek, tekintettel legyenek, a városokban a katolikusok a hivatalokban a többi vallásokkal egyenlő számban alkalmaztasanak, minden országos és helyhatósági törvény, mely a katolikusok jogegyenlőségét kizárja, eltöröltessék; az országos pecsétek egyikének megőrzése a katolikusoknak adatott át s a levéltárak megőrzése is rájuk bízott.

A jezsuiták Kolozsvárra és Szebenbe 1699. november 12-én ünnepélyesen bevonultak. 1699 végén Erdélybe ment cameratica comissio, mely minden kincstári jövedelmet, sóaknát és harmincadot magához ragadott; az 1700. január 1-i országgyűlés súlyos adókat rótt, csak a székelyekre 75.000 magyar forintot. Ugyanekkor telepítették be a bolgárok Alvincbe nagy kiváltságok mellett. Erdélytől a Részeket el akarták szakítani. És megindult a fiscalis jószágok visszakövetelése a productionale forum előtt. 1705. szeptember 12-én pedig kiadott a görög compania szabadságlevele.

Ebben az időben Erdélyben általános nyugtalanság volt, így találta Erdélyt II. Rákóczi Ferenc felkelése. Rákóczi Ferencet 1704. július 15-én a magyar megyék és a székely székek,

valamint a szászok a katonaság által megszállott Szeben, Brassó és Szászsebes kivételével erdélyi fejedelemmé választották. A háborúskodás miatt Rákóczi beiktatása csak az 1707. március 28-án tartott marosvásárhelyi országgyűlésen történhetett meg, ennek öröme csak ugyanazon év októberéig tartott. A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának leverése után 1711. április 29-én kötött szatmári békében a négy bevett valóság, Magyar és Erdélyország alkotmányának szabadsága biztosított.

Erdély kormányzása ekkor 16 ember kezén volt (deputatio). A székely földnek megvoltak a fő királybírái, az udvar a magyar megyékbe főispánokat nevezett, de nem kettőt, hanem csak egyet. A diplomában megjelölt hivatalok az 1713. június 15-i szebeni országgyűlésen betöltettek és gróf Kornis kormányzót gróf Steinville főhadparancsnok július 1-én beiktatta, ugyanekkor a székely egyházi nemesek, pixidáriusok adó alá vétettek. 1715. december 11-én kinevezetett erdélyi püspökké Mártonfi György csiki származású esztergomi kanonok s új adománnyal az erdélyi püspökség visszaállított. Mártonfi a fehérmegyei főispánságba 1716. február 16-án, a püspökségbe február 19-én iktattatott be. Erdély a Pragmatica Sanctiót 1722. február 19-én a szebeni országgyűlésen elfogadta. Az erdélyi püspök 1729. február 25-én kelt királyi leirat szerint a guberniumnak rang szerint első tanácsosa lett.⁴ 1732-ben volt az első eset, hogy az üresedésbe jött kormányzói méltóság katonai kormányzóval tölthetett be; t. i. ekkor gróf Kornis halála után gróf Wallis bízott meg.

A Részeket az 1687. évi balászfalvi szerződés visszacsatolta az adóra nézve Magyarországhoz. Ekkor a következő megyék voltak ezek: Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd, Marmaros, Arad és Bihar. Ezeket az 1693. évi Alvinci resolutio teljesen visszacsatolta Magyarországhoz. Erdély ebbe nem nyugodott bele, Magyarország a végleges rendezést sürgette. Az 1732. december 31-i királyi leirat akként rendelkezett, hogy Arad és Marmaros-megyék, melyek Magyarországnak adóztak, de Erdélyből kormányoztattak s Zaránd-megye felerészben Magyarországhoz, Kraszna és Közép-Szolnok-megye Kővár vidékével Zaránd megyének Erdély felőli részével Erdélyhez csatoltassék, ezt az 1733. február 16-i szebeni országgyűlés törvénybe is iktatta. Ekkor gubernátorrá gróf Haller János neveztetett ki, ki 1734. november 22-én iktattatott be állásába. 1734. augusztus 14-én kelt privilégiummal lett az örmények által megvásárolt Ebesfalva (Apafi-birtok) Erzsébetváros név alatt szabad város.

Az 1735. június 17-i királyi kézirat elrendelte, hogy a

⁴ Gál László: „Az erdélyi diaetái végzések foglalata”. Kolozsvár, 1837.

királyi ítélőtábla, mely eddig csak koronként tartott ülészekokat, állandóan működék és utasította a rendeket, hogy a következő országgyűlésen külön királyi táblai elnököt válasszanak, akinek tisztsége a guberniumi tanácsosságtól s az országos elnökségtől elválasztassék. 1736. május 17-én a szervezésre bizottság küldetett ki s 1737. június 22-én kiadatott a táblai utasítás, a tábla székhelyéül egyelőre Szeben jelöltetett ki, hova időközben a gubernium is átment. A királyi ítélőtábla később Medgyesre került és onnan Marosvásárhelyre, ahol az összeomláskor is székelte.

Alsó- és felső részre osztatott Kővár vidéke, mely Közép-Szolnokból kivétellett, hasonlóképp kiszakasztatott Fogaras vidéke Fejérmegyéből és vidékké szerveztetett.

1744. január 23-iki szebeni országgyűlésen töröltetett el Erdély fejedelem-választási joga és törvénybe iktattatott a Pragmatica sanctio; ezzel Erdély közjoga újjáalakult: a törvények sorából kitöröltettek Erdélynek a török portával kötött szerződése, beiktattatott Ferenc – Mária Terézia férje - iránti hűségi fogadalom, az egyezségi eskü módosított, az arany bulla ellenállási pontja töröltetett, helyébe az alkotmányos jogokat biztosító diploma íratott és kimondatott, hogy a katolikus unió által az *oláhság nemzeti jogokat nem nyert, hanem papjai azon nemzethez tartoznak*, amelynek kebelében birtokot és koncivitást szereztek; a katolikus püspökség felállítását törvénybe iktattatott, az, hogy a jezsuita szerzet s a görögkatolikus püspök birtokaikban ne háborítsanak, végül az országos végzések kötelező erővel ne bírjanak s ki ne hirdettessenek, míg a felség meg nem erősítette; a főkormány-szék tanácsosainak az a felelőssége, mely a hazafiatlan tanácsok miatt az erdélyi fejedelmi tanácsosokat terhelte, hatálytalanított.

1754. augusztus 12-én a kapuszámra helyezett adórendszert helyett az adó a földre és a baromra helyeztetett és az ország a vidékek pénzforgalmára tekintettel három osztályra osztatott s minden vidék a termékenység-terméketlenség szerint ismét négy kerületre (plaga) osztatott. Volt főtaksa és e mellett a termelvények adója hol nagyobb, hol kisebb mértékben állapított meg. Ezt gróf Bethlen Gábor udvari kancellár elnöklété alatti bizottság készítette el, ezért „sistema Bethlenia”-nak neveztetett.

1751. január 11-i szebeni országgyűlésen iktattatott be Lázár János, ki nem sokkal előbb lett gróf, a királyi ítélőtáblai elnöki székebe, akivel a székely határőrség megszervezésénél fogunk találkozni. A királyi tábla időközben Medgyesre köpült, 1754. augusztus 21-én országgyűlésen kapta meg a végletes szervezetét és lett Marosvásárhely a székhelyévé.

Maria Terézia 1758-ban felvette az apostoli királyi cí-

met. 1759-ben Szamosujvár és Erzsébetváros a szabad királyi városok sorába iktattattak.

Mária Terézia királynő 1762. április 11-én utasította báró Buccow tábornokot az erdélyi határszéli katonaság felállítására s egyben a gubernium vezetésével is megbízta. Báró Buccow a székely határőrezredek megszervezéséhez 1762 nyarán önkényesen kezdett, de eredményre nem jutott, az oláhoknál Besztercenaszód vidékén sem ért célt. 1763. augusztus végén Siskovits tábornok küldetett Erdélybe teljhatalommal), melléje adattak a már említett gróf Lázár János országos elnök, gróf Bethlen Miklós, Halmágyi István titoknok. E bizottmány Mária Terézia által 1763. október 8-án aláírt és gróf Bethlen Gábor udvari kancellár által ellenjegyzett szabályzatot a népnek felolvastatta. Ennek a szabályzatnak rövid tartalma, hogy a fegyvert az ország boldogságáért és azért, hogy az ország a pestistől megóvassék, a székelység vegye fel, mert a székelység hivatása a hadban való részvét, a királyné belőlük két gyalogezredet (egy ezred = 12 század s minden század 300 fő) s egy lovasezredet (8 század, vagyis 1500 ember) akar alakítani éspedig Csik, Háromszék és Bardocszékekből; bár a székelyek saját költségükön kötelesek katonáskodni, a királyné napi zsoldot rendel nekik s a táborozáskor pedig hópénzt és élelmikészletet, kardot, puskát ingyen kapnak, ha lovuk a szolgálatban elkárosodik, annak illendő árát a kincstár megfizeti, táborozás idején adójuk egyharmada elengedtetik akkor is, ha az osztatlan örökségben lévők közül csak egy is vonulna be; a táborban ingyen kapnak sátrat és egyebet; egyelőre a királyné idegen tiszteteket ad, rajtok áll, hogy magukat tisztteké érdemesítsék, altisztek azonban közülök lesznek hópénzzel; szerette volna a királyné, ha régi köntösük megmarad, de ez nagyon költséges, ruhájuk legyen tehát fehér gyapjú harisnya, fehérmellény, zeke és csákó, az ezredek megkülönböztetésére külön hajtóka; törvényükről külön rendelet fog intézkedni. Katonai szolgálaton kívül a katonák és tisztjeik őket nem zaklatják, fuvarozástól és egyéb ily szolgálattól mentesek lesznek, közút és hídcsinálásra azonban kötelesek; a tiszttek számára szántó föld nem szakíttatik ki, hanem szabad legeltetés és erdőrészt engedtetik a községgel, a katonalovak után adót fizetni nem kell; ezredükből máshova nem vitetnek; mindenik katona azon egyházi hatóság alatt marad, amely alatt van s mindenik a maga papjainak a stóláját és kepéjét megadja és mint azelőtt, az egyházi hatóságot megbecsülje, a magvaszakadt katonaszékelynek katonáöröksége örökösire szálljon, a fiscus, vagy a tiszttek számára el nem foglalható; végül, ha csak egy személy is lesz a hadban, osztatlan telken lakó familiája a katonai szabadságban megtartatik.

Csikban kezdték meg a munkát, Gyergyóban sikerült, midőn Felcsikba értek, a nép, mely ősi jogaiban sértve

érezte magát, amelyet bántott azon felül az, hogy a leopoldi diploma után a székely széki kapitányok és más hadi tisztek állásai be nem töltettek, csikaplócai Lázár Imrét ősi szabadsága megvédelmezésére Bécsbe küldötte s a fegyvert felvenni nem akarván, az erdőkebe vonult. Midőn a bizottság Taplócára érkezett, minden faluból két embert kívánt a bizottsághoz küldeni, a bizottság ezt elutasította, azt rendelvén, hogy csak két embert küldjenek a bizottság elé. A csiki s a hozzája csatlakozott udvarhelyi és háromszéki székelység kérvényét két küldött 1764. január 5-én a bizottságnak át is adta. A tábornok harmadnapra ígért választ. Erre az erdőbe vonult nép szép csendben beszállingózott Mádéfalvára és várta a választ, a bizottság azonban 1764. január 7-én hajnalban Caratto alezredes által Mádéfalvát körülfogatta s az alvó falut az ágyúlövések felgyújtották s a nép fejvesztve rohant ki a házakból, mire a katonák széjjelverték a népet, s a nép közül nagyon sokan meghaltak, vagy súlyosan megsebesültek s ezenfelül közülök sokat bebörtönöztek és súlyosan megbüntettek. Csikaplócai Lázár Imrét Bécsben letartóztatták és onnan hazaindították, hazaérve Bóth tábornok s gróf Teleki Károly elé került s a bíróság megyei jegyzői állása és jószága elvesztésére ítélte, ily ítéletet kapott in contumaciam a Moldvába menekült István nevű testvére is. Lázár Imre emléke s a lelőtt székelyek sírhalmán lévő emlékszobor hirdeti a csiki és a többi székelység alkotmányszeretetének emlékét, amely székelység az ősi jog mellett, ősi hívásra folyton vérzett a hazájáért, de székely szabadsága feladásával, német tiszttal alatt, német vezényszóra nem volt kész vérét ontani. A hatalom azonban rákényszerítette, Csik, Háromszék és Bardoc 84 évig szenvedték el javarészből idegen nyelvű határőrtisztek kormányzását, amely alól csak a vagyonos primőrök és nemesi címmel kitüntetett nagyobb jószágú székelyek voltak kivéve. 1764-ben durvább kiadásban, megisméltődött 1562., 1766. november 2-án Mária Terézia Erdélyt nagyfejedelemséggé emelte és felvette a székelyek grófja címet és a szászokat, kik eddig „alma Natio” címet viseltek „inlyta Natio”-vá tette. 1764-ben a magyar nemzetet és a székelységet még egy más csapás is érte, az állandó táblák felállításával az ősrégi vármegye és szék a sarkaiból emeltetett ki, mely szerint a gyűlés gyűlés csak formalitássá süllyedt, tisztviselőt és követeket választott, a felsőbb rendeleteket vette tudomásul, a kormányzást az úgynevezett tisztgyűlések és még behívott 8, vagy 10 nemes, illetve székely végezte.

Erdély régi alkotmányát, három nemzetét, megyei, széki, vidéki szervezetét nemkülönbén a szász autonómiát IL József 1783. január 30. s november 26-án kiadott rendeleteivel a lomtárba dobta, Erdély három nemzete közti sűrlődést hozván felürügyl. Nem tekintve a nemzetiségekre, Erdélyt 11 vármegyére osztotta: Alsófejér, Huny ad és Zaránd-megye, Küküllő-

megve Marosszékkal egyesítve, Szeben Felsőfejér vármegye egyrészével egyesítve, Fogaras Felsőfejérmegye egyrészével, Háromszék Kászonszékkal egyesítve s hozzácsatolva Brassó vidéke s Felsőfejérmegye némely része (Felsőfejérmegye három részre bomlott), Udvarhelymegye Csik és Gyergyószékkal, Torda megye Kolozs és Doboka megyék alsórészével és Beszterce vidékével, Kolozs felsőrésze Torda alsórészével és Aranyosszékkal, Belsőszolnok Felsődobokával egyesítve, végül Középszolnok Kraszna megye és Kővár vidékével egyesítve.

A hivatalokban elhallgatott a magyar szó, a nép azt tartotta, hogy a császár nem szereti a magyarokat s hogy a magyar nemességgel szemben a szegény elnyomott jobbágnépet pártolja. A szebeni főparancsnok a magyarok panaszait még kevésbé vette figyelembe. Az országot háború fenyegette, a kormánynak újoncozásra volt szüksége, a toborzás nem sikerült. A kormány az 1764-ben határon szolgálatba nem vont oláhok fegyverbeállítására gondolt; ezt 1784. december 1-én meg akarta kezdeni. A birtokosság, amelytől a jobbágyság elvonatni szándékolta, ez ellen kikelt, a nép azonban tömegesen iratkozott fel a katonai hatóságoknál. A katonaság által hatalmi körében megtépzott főkormányzók a feliratkozást érvénytelennek jelentette ki. Ebből sűrűlódás keletkezett. Az oláh nép a főkormányzók és a földbirtokosok vonakodásából azt értette meg, hogy ellene vannak a császár által az oláh népek ajándékozott szabadságnak. Ebből aztán következett az a szörnyű tragédia, melyről később tüzetesen megemlékezünk, a felperzselt magyar faluk és a megölt nemesek százai, a bestiális cselekedetek özöne, azután a kegyetlen megtorlás. Többek közt ezek teszik emlékezetessé az 1785-ik évet. II. József elrendelte a Mária Terézia alatt kiadott urbáriális rendelet revízióját s a jobbágyokkal szemben az úrbéri szolgáltatások megtagadása miatt szigorú rendszabályt léptetett életbe. De a jobbágyok érdekében 1785. augusztus 21-én az örökös jobbágyságot megszüntette, a szabad költözködés szabályozásával. 1785. október 8-án a magyar alkotmányos törvényszékeket eltörölte, helyükbe másokat és Szebenben rendőrfőnökségeket léptetett életbe. 1786. január 16-án Erdélyt három biztosságra osztotta fel: szebeni, kolozsvári és fogarasira. 1786. február 10-én új adórendszert hozott be, ennek alapjául a földet vette és a nemességet is megadóztatta. A földadó behozatala céljából földmérést rendelt el, emiatt Hunyad, Küküllő, Alsófehér és Zarándban lázadás tört ki. 1783-ban a szász nemzeti pénztárt már megszüntette és a tartományiba olvasztotta, 1786-ban az összes eddig külön kezelt pénztárakat egybeolvasztotta, 1786. november 1-én pedig az országos hivatalokban a német nyelvet kötelezővé tette.

A vármegyék, a Szász és Székelyföldből alkotott megyék élére magyarországi mintára főispánokat, főbírákat, szolgabírákat, esküdteket és biztosokat állított. A közigazgatást a bí-

ráskodástól teljesen elkülönítette, a guberniumban külön iudiciale guberniumot állított fel, megszervezett egy fellebbezési királyi táblát, melynek segédhivatalai és kancelláriája egy volt a gubernium törvényszéki osztályával, az országba két kerületi táblát szervezett Marosvásárhelyen és Kolozsváron, ezek alatt állottak a megyei törvényszékek.

1790. körül Magyarországon passzív ellenállás kezdődött, Belgiumban lázongás ütött ki, a török háború meg szerencsétlenül végződött, Magyarországot csak országgyűlés tartásával lehetett lecsendesíteni. II. József 1790. január 28-án egy tollvonással megsemmisítette, amit 1765. (ekkor lett anyjának uralkodótársa) óta alkotott és elrendelte, hogy a közigazgatás abba az állapotba menjen vissza, ahogy ő azt 1780. május 1-én találta, csak az 1781. március 28-án kiadott vallási türelmi rendeletét és a jobbágyok szabad költözködésére vonatkozó parancsát tartotta fenn. A sok rendelete közül magyar elgondolás csak egyben volt, t. i. 1782-ben az erdélyi és a magyar kancelláriát egyesítette. Hatalmas ütést mért a szász universitas eltörlése mellett a szászságra azzal is, hogy elrendelte, hogy szász földön az oláhok és szászok a jogokban egyenlők legyenek.

A reform 1790. évi budai és azután pozsonyi országgyűlés azon kezdte, ami 1691-ben elmaradt, vagyis Magyarországnak Erdéllyel való uniójával s hogy a katonaság a haza hűségére is tegyen esküt. Erdélyben az országgyűlés 1790. december 12-én nyílt meg Kolozsvárt és itt is kimondatott, hogy Erdély saját alkotmánnyal és közigazgatással bíró állam, nem pedig a birodalomba olvadt tartomány, azért ad normám aliarum provinciarum (más tartományok mintájára) nem kormányozható (1791. 6. art.). A többek közt a vallásegyenlőséget kívánták szolgálni a vegyes házasságokra és az azokból született gyermekek válását intéző reverzálisok érvénytelenítésére és az áttérésekre vonatkozó törvények (1791. 54-60. art.). A közvélemény súlya alatt meghozattak a régi bírói szervezetet visszaállító törvények (1791. 42-50. art.) ; szabályozni kellett azokat a jogviszonyokat, amelyeket II. Józsefnek egyébként helyes és fenntartott rendelete, a jobbágyok helyzetére nézve teremtett (1791, 27-28. art.). Ezek a törvényalkotások voltak a híd, amelyet II. József reformjainak eltörlése és a régi alkotmányhoz való visszatéréshez építeni kellett.

Átszervezések is történtek. A kormányzókat illetően az uralkodó ragaszkodott a régi betöltési módhoz és pedig a vallások alapulvételével leendő kijelöléshez, minden egyes megüresedett helyre a négy vallásra tekintettel 12 egyént kellett előterjeszteni, kik közül az uralkodó egyet kinevezett. A négy vallásnak a guberniumban egyenlően kellett érvényesülni a tagokat illetően. A törvény ezt az u. n. sarkalatos állásokra (gubernátor, guberniumi tanácsosok, udvari kancellár, nemzeti felkelés parancsnoka, királyi tábla elnöke, ítélőmesterek) rendelte

el de az udvari óhaj az volt, hogy ez az elv minden más megerősítésre szoruló állásra is kiterjesztessék (pld. főispánok, király bírák).

A leopoldi diploma ugyanis a főbb megyei hivatalokra történt választások királyi megerősítését kívánta. Ennek részletezésére az 1791. évi reform országgyűlés nyilván politikai okból, (ugyanis ezt az erdélyiek nagyon megszorított értelemben magyarázták), nem terjeszkedett ki, csak azt tárgyalta, hogy a választásoknál milyen jogkör illesse a megyét. Régi idő óta a főispánt illette (még a fejedelmi korban is) a kijelölés joga, a főispánnak minden egyes állásra a megyében levő vallásúak közül hármat kellett kijelölni, így kellett megtörténni a megyei választásnak is, kik közül egynek a vallások egyenlő megosztási elvére tekintettel a megerősítése felségjog volt. Most új megoldási módot találtak ki, bár négy vallás van, mégis csak három egyén terjesztessék fel tekintettel az üresedésben levő hely előző viselőjének vallására (1791. 12. art.). Ez a megoldás az udvart nem elégítette ki és ezenfelül sok baj forrása is lett.

Ennyiben módosult az 1691. évi leopoldi diploma.

Nevezetes alkotás az 1791. évi 7. és 11. art., melyek meghatározták a városi és a megyei képviselők számát és ugyanakkor az erdélyi alkotmány idetartozó csökevényéről, a regalistaokról nem tettek említést és csak azt rendelték, hogy az országgyűlés tagjai olyan előkelő nemesek legyenek, kik elegendő vagyonnal rendelkeznek, további részletezés nem történt. Mindezeket a törvényeket az úgynevezett *systematica deputatio* készítette elő, mely intézmény aztán állandósított és minden országgyűlés bezárása után a jövő országgyűlés feladatait készítette elő.

Az 1791. évi országgyűlés augusztus 9-én oszlott széjjel, hét hó alatt 101 ülésben 162 törvénycikkelyt alkotott, melyek közül csak 64 erősített meg. E végzések lettek a későbbi Erdély alkotmánya. Ez az országgyűlés nem rendezte Erdély unióját és az oláh kérdést, e mulasztásokat ma elég szomorúan érezzük.

Az unió kérdése II. József visszavonó rendelete után azonnal Erdélyben is szóba került, igen könnyű lett volna azt II. József általánosító szellemű kormányzása után megvalósítani; az erdélyi megyék Pozsonyba követeket küldöttek s a pozsonyi országgyűlésen több erdélyi főúr is megjelent, de törvény hiányában helyeket nem kapván, kérelmezni kezdtek és kérték a parciumbeli megyéknek Magyarországhoz való visszacsatolását; több megye azt kérte, hogy II. Lipót koronázási hitlevelébe Erdély visszacsatolása is foglaltassék bele; egy harmadik kérvényben Küküllő, Torda, Kolozs, Belső-Szolnok, Doboka-megye, Udvarhelyszék, Marosszék, Aranyos- és Háromszék Erdélynek Magyarországgal való szorosabb egybekapcsolását kérték; egy negyedik kérvényben pedig Alsófehér és

Doboka-megyék Erdélynek jogait a koronázási hitlevél és eskü-mintában az unió létrejöttéig is külön pontban kívánták biztosítani, melyhez külön kérvényben a szász székek nevében Bruckenthal Mihály szász ispán is csatlakozott.⁵ E kérvényeket a pozsonyi országgyűlés alsóházának elnöke 1790. június 16-i ülés elé is terjesztette, de sietős volt a koronázás, tárgyalásuk a napirendről levétetett. II. Leopold Erdély külön országgyűlését, mint láttuk, 1790. július 12-re össze is hívta. Az erdélyi rendek Pozsonyban az 1790. október 3-i alsóházi ülésre siettek az unió iránti kérvények elintézésére, de az alsóház elnökétől azt a választ nyerték, hogy megbízatása van annak kijelentésére, miszerint az erdélyi követeknek Budán való megjelenése az udvarnál visszatetszést szült; e miatt az unió kérvények elintézése elhalasztott.⁶ A magyarországi rendek a koronázási hitlevélbe az Erdéllyel való egyesülést be akarták szőni, de II. Leopold a hitlevél régi szövegéhez ragaszkodott és az 1790. szeptember 21-i leiratában azt jegyezte meg, hogy az unió kérdésében előbb az erdélyi országgyűlést is meg akarja hallgatni,⁷ de az erdélyi kolozsvári országgyűléshez küldött királyi előterjesztésben erről szó sem volt, sőt az 1790. november 5-én kelt kézirat Kall altábornagyot, mint az országgyűlés királyi biztosát arra figyelmeztette, hogy ne engedje az uniónak szőnyegrehozását, mert az udvar annak keresztülvitelébe bele nem egyezik. Az erdélyi rendek a kapott követi utasítás értelmében az unió érdekében mégis fel akartak szólalni, de Bécs által elgáncsoltattak. Ezután keletkezett 1791. 2. és 6. art. törvénybeiktatta, hogy Erdély a magyar szent korona alatt áll, de azonban Erdély külön törvényhozását és kormányzatát fentartotta. 1791-ben is beigazolódott, hogy Magyarországon nem a magyar akarat a döntő. Erre a rébuszra adott feleletet 1848.⁸

Az oláhok 1791-ben a „Supplex libellus Valachorum” II. Leopoldtól azt kérték,⁹ hogy a törvénykönyvekből az őket bántó elnevezések töröltessenek s ők a polgári jogok részeseivé tétessenek, a görögkeleti vallás a többi vallással egyenjogússá tételük, a hivatalok betöltésében ők számuk arányában érvényesüljenek. A kormány e kérelmet 1791. május 18-án az országgyűlésnek leküldötte azzal, hogy a rendek tanácskozzanak a fellett, miként lehetne az oláhok polgárjogát, vallási szabadságát,

⁵ 1790. évi magyar országgyűlési irományok 3-65. lap.

⁶ U. o. 263. és 254. lap.

⁷ U. o. 250. lap.

⁸ Lásd e kérdésre Sándor József: „Erdély Magyarország kiegészítő része” Pest, 1865. 38-51. lap; Kövári László: „Erdély történelme” Pest. 1863. VI. k. 160-164. lap.

⁹ J. C. Eder: „Supl. lib. Val. Transil. cum nous”. – Claudipoli 1791; Bolla Márton: „Oláhok eredetük szerint hun-bolgárok”, fordította Zajty Ferenc. Bp” 1931.

papjaiknak jobb jövedelmét közmegelegedésre megoldani s a népnek jobb nevelést adni. Az országgyűlés által kiküldött systematica deputatio szűkkeblűen felelt. E tekintetben a kor intő szavát nem értette meg, talán akkor az oláh vezetőséggel való tárgyalás megadta volna a helyes modus vivendit.

1791-ben a főkormányzék Kolozsvárra költözött, 1791-ben az október 8-i rendelettel a kincstartóság újra szerveztetett és Nagyszebenben maradt és a főkormányzékkel csak annyi összeköttetése maradt, hogy a kincstárnok a főkormányzéken, mint tanácsos, helyet és szavazatot kapott.

1792-ben lépett a trónra I. Ferenc, kinek uralkodásával kezdődik az a korszak, amellyel Szekfű Gyula: „Három nemzedék” című kiváló művét kezdte. A magyar nemzet még mind a múltban él, konzervatív és arisztokratikus szellemével a francia forradalom eszméivel nem rokonszenvez és ez eszméknek kevés is volt a hatásuk; a középrendűeknél a hivatalos és sok helyütt a magánérintkezésben is a latin az érintkezési nyelv, a főuraknál pedig a német. Ekkor kezd derengeni, hogy a nemzeti nyelv a magyar, amelynek érvényesülni kell. A világot mozgató közgazdasági elvekről kevés a szó, alkotmányjogi szabadság alig-alig révedezik; a magyar nemzetet alkotó nemesség felülről igazságot követel, de hogy lefelé is azt adjon, arra kevésse gondol; a köztelherviseléstől irtózott. A nemesség fő foglalkozása a gazdálkodás; az ipar és kereskedelem megszegyenítő, a gazdasági élet kibontakozására se közlekedési eszköz, se pénz, se iskolák; rendes kövezett utak nincsenek; a földesúr a nép ura, ki földesúri hatalmát sokszor kevés érzésű tisztjei által gyakorolja; a jobbágy és kizárólag nemesi földek elkülönítésére nem gondolnak, a jobbágyság megszüntetésének gondolata még nagyon idegen. Nem fordítanak elég gondot a városokra, a politikai súly a megyéken és a székeken van. Színház csak ekkor keletkezik. A XIX. században sok a pótolnivaló. A XVIII. században a vége felé a tudományosság ébredni kezd és pedig a nemzeti múlt történelmének kutatásában. Erre alakul „A kézírások társasága” gróf Bánffy Györggyel, a kéziratban levő munkák kiadása céljából. Felső jóváhagyást nem nyert, majd 1794-ben mint „Munkástársak gyűlése” szerveződött, legelkesebb tagja Aranka György, ki több értekezést összegyűjtött.¹⁰

A szászok sem pihentek, az erdélyi magyarság nemzeti és alkotmányos törekvéseit szintén nemzeti vívmány megszerzésére használták fel. 1795-ben az udvarnál egy rendelet kibocsátását eszközölték ki, mely szerint a szász ispánság a szebeni királybírószéktől elválasztatott s az ispán a szász nemzet feje lett s az 1795. június 25-én kibocsátott „regulativ pontok” a tisztek választását, a széki és községi szervezeteket tüzetesen sza-

¹⁰ „Magyar nyelv- és irodalomtörténeti Társaság munkái” 1790.

bályozták.¹¹ Majd a százszok ezeket tüzetesebben kidolgozták és megkapták az 1805. évi regularizációt, amelyben szabályozott alkotmányuk a legújabb időkig (1876) fennmaradt.¹²

I. Napoleon az angolok elszigetelésére felállította az u. n. „continental systema”-t, mellyel Anglia kereskedését az európai szárazföldtől elzárta, a gyarmati áruk Ázsiából a Fekete-tengeren kezdtek Európába jönni és az európai kereskedés régi útja, mely a gyarmati árukat Erdélyen át szállította Bécs felé, újból megnyílt. Erdély városai és országútjai újból megnépesültek, Erdélyben az u. n. levantei kereskedelem gazdag kereskedő házakat nyitott.¹³

Országgyűlés nem tartatott évtizedekig, emiatt újabb nyugtalanság keletkezett. Abból a célból, hogy Erdélybe az urbáriumok behozassanak, 1819. augusztus havában Erdélybe mentek gróf Cziráki udvari kamarai alelnök elnöklete alatt Géczy István, helytartósági tanácsos, Geötz László kamarai tanácsos, Majláth György pozsonymegyei alispán, mint bizottsági tagok, de az urbárium behozatalát a megyei gyűlések elgáncsolták, ez a bizottság azonban oly összeírási munkálatot végzett, mely „Conscriptio Czirikiana” név alatt később a jobbágyfelszabadulás után az úrbéri rendezés alapja lett.

1792-1821. évig tartó vajúdas után, 1821. március 11-én megnyílt az első magyar színház Kolozsvárt. A nemzeti ügy haladt 1825 után az anyaországban Széchenyi István, Erdélyben Wesselényi Miklós munkálkodása révén.

Wesselényi Erdély alkotmányáról ekként gondolkodott: Erdély alkotmánya a három nemzet s a négy törvényesen bevett egyház jogegyenlőségén s a különböző rendek jogos igényeinek egyensúlyán nyugszik. Az egymással szemben álló érdekeknek tíz tömbje van. Ezek közül hét (négy vallás és három nemzet) számszerinti egyenlőséget kívánt meg a hivatalok betöltésében is és országos sérelemnek tekinti a numerikus mellőztetés legkisebb eseteit is. Nincs-e e hét tömb a legszentebb szavak ürügye alatt egymás elleni irigykedésre, torzsalkodásra és kölcsönös gyengítésre az alkotmány által felhíva? Kétségkívül.

A másik három csoport t. i. a politikai osztályok (nemeség, polgárság, nép) fontos érdekekben szintén összeütkeznek. A kis Erdélyben oly bonyodalmas, egymást mérlegelő és kölcsönös erővel aláülyesztő érdekösszességek jöttek létre az alapszerződésekben és történelmi jog útján, mint sehol a világon. Így nem lehetett erőssé. Ráadásul még hozzá kell tenni, hogy az

¹¹ Benigni: „Trans.” II. 97. „Sammlung Alter von 1795-1805. für die Sächsische Nation erlassener Regulations Vorschriften 1861.”

¹² „Materialien zet. Sieb. Reichsgeschichte von Fridrich Schuller von Lublyoy” Hermannstadt 1862.

¹³ Kővári László: id. m. V. k. 175. 1.

erdélyi alkotmány mind a három főkategóriából egy csoportot ignorált s a befolyásból teljesen kizárt. Ugyanis a.) a törvényes nemzetek közé nem sorolta az oláh népet, amelyről az a mondatik, hogy csak türetni fog „usque ad beneplacitum principe et regnicolarum” (a fejedelem és a politikai jogokkal bíró honfiak tetszéséig), ámbár az oláhság számra a legnagyobb; b.) a törvényes bevett vallások közé nem sorolta a görögkeletit, bár annak legtöbb a hívője; c.) a polgári osztályok közül kihagyta a „misera plebs”-t, szintén mint Magyarország, bár ez a többség. Ezért nem lehetett Erdély alkotmánya szilárd melyet e szembenálló csoportok folytonosan lyukasztottak, mi eredményesen történt. A nemzetek egymást nagy ügyességgel gyöngítették az „alvinci resolutio”-tól kezdve, mely a leopoldi diplomat magyarázta, a „systema Bethlenianum”-on keresztül, mely az adót rendezi, a madéfalvi véres demonstrációig, mely a székelyek állandó fegyverviselését elhatározta. Wesselényi azt hiszi, hogy az alkotmány átluggatását a féltékeny jogegyenlőség és vallási versengések már annyira bevégezték, hogy lehetetlen e közjog mellett nem hozni az országgyűlési tagoknak abszolutisztikus irányú törvényeket s a közigazgatás mellett a kormányferfiaknak nem rombolni össze azt is, ami még a szabadságból létezik. Ehhez járul, hogy Erdély a birodalmi kormánytól szorosabban és közvetlenebbül függött, mint Magyarország; tehát a birodalmi abszolutisztikus irány, ha az intékciónak említett gyengeségei nem is léteztek volna, könnyebben és nagyobb mértékben hatott Erdély sorsára és alkotandó törvényei szellemére. Wesselényi szerint Erdély közjoga az ő felépése (1825) idején már étellel, önállósággal és alkotó erővel nem bírt és szerinte Erdélyen törvényhozásilag már segíteni nem lehetett.

Wesselényi elvei voltak: a papíron levő, de az életből eltűnt és törvénytelenül kitaszított jogokat makacsul visszakövetelni; izgatni e visszakövetelés mellett és örökké izgatni akár van remény a sikerre, akár nincs, mert egyedül a kedélyekbe vetett kovászos anyag fejthet ki a gyenge Erdélyben némi közszellemet és mert, ha csakugyan Bécsben engedékenységről lehet szó könnyebb egy régi és tiszta követelést megnyerni, mint egy ríj kívánságot, amelynek megtagadása lelkiismereti váddal nem Dar. lovabbi elve volt, ha remény nyújthatnék is arra nézve, hogy egy régi jog új törvény alkotása által visszaszerezhető, nem indulni meg a csábszavak után, nem mozdulni ki a visszakövetelés sáncaiból, a sérelmi térről le nem szállani, mert csalatkozni fog az ország, ha egyébben nem, önmagában és a sérelmi kérdést, amidőn törvényhozás tárgyává teszi, el fogja temetni. Wesselényi szerint az új kérdésekben is irtózni kell a törvényhozástól. Nem kell korigény, a kifejlett szükség, a civilizáció követelése és más ily szép mondásokra sokat adni, mert Erdély mostani állapotánál fogva csak beteg természetet állíthat elő s

új törvényei olyanok lesznek, mint a mesében a tündérnőnek aranyalmái, amelybe aki beleharapott, annak szája édes nedv helyett hamuval telt meg; kívül a civilizáció és kor igény fényes máza, benn a rothadás. E szabály alól Wesselényi csak egy kivételt tett, t. i. a köznép sorsának javítására vonatkozó ügyeket az úrbértől az örökváltságig. Ily tárgyakban kész volt a törvényalkotásra, mert hitte, hogy a kormány e mezőn reakcionárius irányba nem pártolhat anélkül, hogy természetellenes helyzetbe ne kerüljön, miután századok óta a népvédelmező szerepet kisajátította.

Wesselényi egy mentőszert látott: a magyar honnal való egyesülést.” 1830-ig Széchenyi és Wesselényi együttthaladtak. Ez időtől Széchenyi a reformatori óvatosságba, Wesselényi pedig az örök ostromlásba helyezte taktikáját.

Az 1830. évi pozsonyi országgyűlés, mely V. Ferdinándot királlyá koronázta, szintén félretette a Partium visszacsatolását és Erdély unióját újból szóba hozták Wesselényi és Kölcsey 1833. január 8-án.

Erdélyben Wesselényi Miklós mellett báró Kemény Dénes s a lángeszű és szerencsés szónok: Szász Károly buzgólkodtak, kikhez gróf Bethlen János is csatlakozott, ki a megyegyűlésekről, a kaszinók termeiből a küzdőhomokot a református egyház tanácsuléseibe vitte át, mert református sérelem volt, hogy a katolikusok a közhivatalokba túlsúlyra jutottak és a református egyházkerületben akkor Bethlen János szavazattöbbséggel elnökké választottak. Az erdélyi kormánypárt bukófélben volt, megerősítésére a kormány báró Wlasich Ferenc altábornagyot, horvát bánt 1833. március 24-én Erdélybe küldte, ki úgy a kormány, mint az ellenzék vezető embereit meghallgatta s azt a véleményt terjesztette fel Bécsbe, hogy a bajon csak országgyűlés összehívásával lehet segíteni. Wlasich működésével a kormánypárt nem volt megelégedve, erre Wlasichot Bécsbe rendelték, ki fel is ment, de Erdélybe többé vissza nem tért. Az országgyűlés azonban 1834. május 28-ára összehívott. Már 23 év óta nem volt országgyűlés, a guberniumnak nem volt egyetlen törvényes tagja, a választók ellenzékiet választottak, de a kormány az országgyűlésbe kétannyi regalistát nevezett ki. Az országgyűlés megnyitása után elhangzott ellenzéki sérelmekre a kormány egyáltalában nem válaszolt. Az országgyűlés meghirdetését megelőzően, 1834. március 2-án Estei Ferdinánd főherceg, galíciai katonai és polgári kormányzó küldetett Erdélybe teljhatalmú biztosként. 1835. február 7-ig folyton elégedetlenség és forrongás volt, ekkor ostromállapot kezdődött. Ilyen zilált állapotban következett be V. Ferdinánd trónralépte. Az országgyűlés 1836. május 2-án szétoszlott s az újabb ország-

¹⁴ Báró Kemény Zsigmond-Csenged Antal: „Magyar szónokok és status-férfiak” Bp. 1851. 156. és köv. lap.

gyűlés nem. Kolozsvárra, hanem Nagyszebenbe hivatott össze 1837. április 12-re. Ez az országgyűlés alakilag vissza vettette az 1811-ben megszakadt alkotmányosságba és a sarkalatos állásokat törvényszerűen betöltötte. Ezután a megyék újból kezdtek autonómiájukért küzdeni. Széchenyi indítványára és buzgólkodására a látkört szélesbítő munkák és röpiratok jelentek meg Kölcsey Ferenc, Horvát István, Szentiványi Mihály Erdélynek Magyarországgal való uniójáról értekeztek, Báró Kemény Zsigmond és Kovács Lajos vették át az „Erdélyi Híradó” szerkesztését. Ez a vidéken is megtette hatását, pl. a csiki székely katonaság kadétjai és őrmesterei ez időben társulatot alapítottak, melynek célja volt az önképzés, hogy mint polgár-katonák, a politikában részt vegyenek, szabadelvű követküldésre munkáljanak. Azonban a parancsnokság 1841. március 15-én Balázs őrmestert, 26-án Benedek őrmestert és hat kadétot elfogatta és Csíkszereda várába záratta.

Ily hangulatban nyílt meg Kolozsvárt az 1841. november 25-i országgyűlés, mely egyértelműleg szabadelvű határozatokat hozott, de szentesítést egy sem nyert. 1842-ben érkezett Erdélybe gróf Teleki József koronaőr, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, mint újonnan kinevezett erdélyi főkormányzó, kinek jelenlétében 1842. április havában az országgyűlésen napirendre került a magyar nyelv ügye, melyet a székfoglaló alkalmával melegen ajánlott a törvényhozás figyelmébe. Erdély 1791. óta hallgatott a nyelvkérdés körül. Erdélyben az országgyűlési feliratok s törvényjavaslatok latinul mentek Bécsbe, de a szászoknak soha sem jutott eszükbe, hogy latinul, annál kevésbé, hogy németül szónokoljanak. A kormányzék birodalmi érintkezéseiben a latin nyelvet használta ugyan, azonban a beligazgatás kevés kivétellel magyarul folyt, az iskolai nevelés magyar volt, a görög katolikus oláhok anyakönyveiket magyarul vezették. A nyelv kérdését az idő szépen megoldotta volna, de a kormány biztatására a törvényhozás terére vitték. Báró Kemény Dénes a pozsonyi indítványt terjesztette elő („az országgyűlés nyelve magyar legyen és a hivatalos nyelv”), a szászokra annyi tekintet volt, mint a magyar javaslatban a horvátokra. A szászok a beadott indítvány minden pontját támadták, a latin nyelv kiszorítását akként kívánták, hogy a nemzeti egyenjogúság elvéből kifolyólag a német nyelv is érvényesüljön a feliratok s a törvényjavaslatok szövegezésénél, nem elleneztek, hogy hitelesség tekintetében a magyar legyen irányadó, de kívánták, hogy a kormányzékkel a levelezésben a kölcsönösség alapján Magyar leiratra németül felelhessenek s vizont. A szász javaslatot az országgyűlés elvetette, de Bécsben oly változtatásokat lettek, mely a létező állapotnál is rosszabb volt. És ez alkalommal rendeltetett el a három évi ciklusban való megyei tisztújítás. Ezzel az országgyűléssel újból feléledt az unió és a magyar nyelv kérdése. Az erdélyi rendek inkább készek voltak

Magyarországgal a teljes unióra, semhogy a Részekről lemondjanak. Mindenik népnél megindult az agitáció.

A szászok, hogy fiaiknak ne kelljen Kolozsvárt és Marosvásárhelyt hallgatni a jogot, Szebenben jogakadémiát létesítettek, a szász nemzet pénztára a magyar kölcsönöket felmondta, röpiratok indultak, és hirdették, hogy a szászok a magyar nyelvű gubernium alatt maradni nem kívánnak, hanem közvetlenül a bécsi kormánytól akarnak függeni. Az országgyűlésen az oláh püspökök a Szászföldön lakó oláhoknak a szászokkal való egyenjogúsítása tárgyában kérvényt adtak be, mit a magyarok is pártoltak.¹⁵ A magyar nyelv érvényesülése ellen azonban az oláhok is tüntettek.

A pozsonyi 1843. május 14-i országgyűlés a Partium és Erdélynek Magyarországgal való uniója kérdését újból megpendítette s Metternich azon terve ellen, hogy Magyarország a német vámegegyesületbe bekapcsoltassék, Kossuth védegyeletet alapított s felhívta a nemzetet, hogy a honi cikkeket és szövegeket vásárolja. Ez a védegyelet 1844. október 1-én nyílt meg. Erdélyben ekkor lett a székely szöttes ruháknak a divatja. Az ily irányú nemzeti törekvések ellen Magyarországon a horvátok, Erdélyben a szászok és oláhok csináltak ellenakciót.

A szász nemzet az 1846. március 23-án kelt rendelettel a szász hatóságok hivatalos nyelvén a németet tette. Az oláhok ügye nagy lendületet nyert azáltal, hogy a görögkeleti püspök meghalván, helyébe 1846. június 27-én az esperesek akarata ellenére Saguna András kovili apát tétetett, aki 1847. december 2-án püspök lett.

Ezekben az években az erdélyi nép lelke forrongott és tele volt tüzzel. 1846. szeptember 9-én nyílt meg az az országgyűlés, mely hivatva volt Erdélybe az urbért behozni. Erdély lakóinak nagyrésze jobbágy volt, a népnevelés azonban elhanyagolva. Az uri szolgálat Mária Terézia ideje óta szabályozatlan, a rendezés már tovább halasztható nem volt. Mert a közteher nagyrésze a nép vállára nehezedett. Az országgyűlésen a javaslatot azonban, mivel nem adatott ki nyomtatásban, nem tárgyalták, hanem a tárgyalásokat három óra elhalasztották s 1847. január 4-én báró Kemény Dénes javaslatára az országgyűlés azt a határozatot hozta, hogy a systematica deputatio dolgozzon ki egy javaslatot s az urbért átmeneti stádiumnak tekintvén, az örökváltság mikénti módjáról gondoskodjék, de addig is az urbért tárgyalják le. A vita három főkérdés körül forgott: a) mi az urbériség? b) miképpen osztassanak fel az úrbéreszek? c) és az úrbéreszek mit tartozzanak a különböző úrbéri birtokokért fizetni? A törvény megalkottatott, de az országban senkit sem elégitett ki. Az országgyűlés 1847. november 10-én bezárattott. Ezek után következtek az 1848. évi események.

¹⁵ Kővári László: „Erdély történelme”. VI. k. 224. 1.

Ez az a történeti keret, amelybe a Habsburg császári és királyi erdélyi fejedelem hatalmát és annak fejlődését be kell állítanunk.

A habsburgi uralkodókra rászállottak azok az erdélyi fejedelmi jogok, amelyekkel a nemzeti erdélyi fejedelmek rendelkeztek. Sőt ez a jogkör tágult elsősorban azzal, hogy a fejedelmi tanács tagjait a nemzetellenes, áruló cselekedeteik miatt a nemzeti fejedelmek alatt felelőssé lehetett tenni, de 1691 után már nem, legfennebb az egyesülési eskü megszegése miatt lehetett velük szemben procedálni. Új fejedelmi jogkört tüntet fel a bárói, grófi és hercegi címek adományozása, a vallási kérdésekben és pedig a protestánsoknál a másodízű oldalrokonokra nézve a házassági dispenzáció megadása s végül a végrehajtói hatalom a külügyi vonatkozásokban teljesen korlátlan fejedelmi jog lett.

Azon kormánysszékekről, tisztikarokról és ítélősszékekről, amelyek a közigazgatás és igazságszolgáltatásra nézve rendelkeztek, az ország igazgatására megkívántató költségek forrásairól az elmondottak után röviden a következőket állapítjuk meg.

A gubernium, az erdélyi főkormánysszék, a fejedelmi tanács folytatása volt, állott a kormánysszék és valóságos belső tanácsosokból, kik közé tartoztak a főhivatalnokok és 1718 óta az erdélyi püspök, a kincstartót 1747 óta a kincstári tanács elnöke váltotta fel, az országos elnök 1744 óta a tábla elnöke lett és a gubernium tagjai lettek még az országos kancellár, az országos főbiztos, az országos számvevői hivatal elnöke 1760 óta, és végül a szebeni királybíró. Benne voltak osztva még titoknokok, fogalmazók stb. Hatásköre volt I. Leopold királyi válasza és utasítása szerint:¹⁸ általában az uralkodót távollétében képviselni, az ország közvetlen igazgatására vonatkozó rendeleteket a fejedelem nevében kiadni, az ország közigazgatásában ténykedő tisztekre és ítélősszékekre és a törvény végrehajtására felügyelni (1791. 12. és 52. art.). A főkormánysszék a királyhoz az előterjesztéseit az udvari kancellária útján tette meg s a választ is annak az útján kapta.

A királyi főkormánysszék bizottságai: I. kebelbéli bizottságok: a) egyházi, kegyes alapítványi és iskolai bizottság (*Commissio in ecclesiasticis, fundationalibus et litterariis*), ennek tagjai a királyi főkormánysszék katolikus tanácsosai és titoknokai, előadója egy odarendelt róm. kath. egyházi. E bizottság tárgyalta az erdélyi római és görög katolikus egyházat illető világi dolgokat, kegyes alapítványokat és tanügyeket, b) Urbéri bizottság (*Commissio urbarialis*), tagja volt néhány kormánysszéki tanácsos és titoknok, az urbéri kérdések feletti határozatokkal foglalkozott (1791: 26. és 27. art.), c) Az országos

¹⁶ 1693. évi kormánysszéki utasítás és 1747. évi táblai utasítás.

kórházakra ügyelő bizottság, ennek tagjai néhány kormányzéki tanácsos és titoknok.

II. Királyi főkormányzésekhez tartozó alárendelt hivatalok: a) országos főbiztosság (Supremus Comissioratus provinciális), áll egy főbiztosból, ki főkormányzéki tanácsos is és öt kerületi segédbiztosból (Déva, Szeben, Brassó, Kolozsvár, Beszterce) és több alsó tisztviselőből. E hivatal felügyelt a kivetett adó évenkénti pontos behajtására és gondoskodott, hogy ebből a katonaságot illető összeg mindenekelőtt kifizetessék s felügyelt a garnizonban levő s utazó katonaság elszállásolására, élelmezésére, a szükséges előfogatokkal való ellátására s meggyőződött, hogy az erre vonatkozó összegek kifizetettek-e és a szabályok betartottak-e. A törvényhatósági kincstárnokkal és hadi biztosokkal együtt felügyelt arra, hogy a katonaság részére kiszolgáltattott termékek és előfogatokról vezetni rendelt számvitel (computus) pontos legyen és ellenőrizte a tartományi pénztár kiadásait, b) Az országos pénztári hivatal (officium Cassa provinciális) (1751:9. art. k) pont). Ennek a hivatalnak egyik része Nagyszebenben, a másik része Kolozsvárt volt. Állott egy pénztárnokból és egy ellenőrből s más alsóbb tisztviselőkből, ügykörébe tartoztak: a királyi adónak a törvényhatósági királyi pénztárnoktól való bevétele, ebből a rendszeresített kiadások tétele, a rendkívülieknek csak öfelsége, vagy a királyi főkormányzéki rendelet alapján való kifizetése, a bevételek és kiadásoknak szigorú számvitele, c) Az országos főszámvevő hivatal (Supremus exactoratus provinciális), elnöke főkormányzéki tanácsos, ki mellett vannak fő- és alszámvevők és számvevőségi tanácsosok (Rationum consultores) s több alsó tisztviselő. E hivatal az adózók közt az adónak igazságos egyenlítésére (rectificatio) és kivetésére ügyelt s felülvizsgálta a királyi és majorsági pénztárnokok, továbbá a gyámok és gondnokok számadásait és azért négy (adózási, pénztárnoki, majorsági és árva) osztálya volt. Az árvái számosztály 1819-ben a tartományiba olvasztatott s ekkor a személyzet szabályoztatott. d) Építészeti igazgatói hivatal (Directio aedilis) állt egy igazgatóból, két segédből, ugyanannyi tartományi mérnökből és több műszaki tisztviselőből, ügyköre: a középületek, hidak, utak, csatornák s több effélék készítése és felügyelete, e) Könyvvizsgáló osztály (officium librorum revisorium). Elnöke az erdélyi püspök, tagjai minden vallásból a királyi főkormányzések székhelyén lakók közül kinevezett egyének, ügyköre a kiadandó munkák felülvizsgálata, kivéve a vallást tárgyolókat, amelyeknek felülvizsgálata az illető vallás püspökének és egyháztanácsának volt feladata, f) Orvosi tanács (consensus medicorum). Elnöke az ország főorvosa (protomedicus), ki a főkormányzékénél egyszersmind előadó, tagjai a főkormányzék székhelyén levő orvosok, ügyköre az ország egészség-

ügyére való felügyelet, g) A főpostahivatal (superior postarum prefectura) (1791:23. art).

Udvari Kancellária keletkezési történetét ismerjük. Az erdélyi udvari kancellária elnöke az erdélyi udvari kancellár, ki egyszersmind a fejedelmi pecséték őre, tagjai az erdélyi udvari kancelláriai előadó-tanácsosok (Consilarii referendarii aulici) (1791: 21. art.), ezeken kívül még vannak a kancelláriában titoknokok, fogalmazók, segédhivatalok és alsóbb tisztviselők. Hatásköre: az ország fejedelme a neki fenntartott jogokat (a külső kamarai katonai ügyeket kivéve) általa gyakorolja, a kormányzéseknek és a kormányzék útján a törvényhatóságoknak és törvényszékeknek az ország fejedelméhez tett jelentéseit, egyeseknek, testületeknek Ófelségéhez intézett kérelmeit, a fellebbezett ügyeket az uralkodótól kapott felhatalmazásnak megfelelően előadmánnyal ellátta, és azt vagy az uralkodó elé terjesztette, vagy pedig a nyert felhatalmazás következtében a válaszokat megadta és kiadta a nemesítési, rangemelési, adományozási, kinevezési stb. okiratokat.

A központi végrehajtó hatalom helyi foganatosító szervei voltak az erdélyi három nemzet kebelében levő törvényhatóságok, testületek, amelyekről a maguk helyén szólunk.

Felsőbb ítélőszékek voltak: a) az erdélyi törvényes királyi ítélőtábla, melynek székhelyváltásairól már megemlékeztünk, állott elnökből, három ítélőmesterből, tizenkét rendes, tizenkét számfeletti ülnökből és a közügyi igazgatóból. A jegyzőkönyvet a generális protokollista (a főiktató) vezette, a törvényes királyi ítélőtábla mellett „hites jegyzők” név alatt levő nemes ifjúság a törvényszéki gyakorlat szerezhete végett az ülésekbe bebocsátott, b) A kormányzék is gyakorolt bírói hatóságot a fiscalítások kiváltására indított zálogos, több törvényhatóságban fekvő vagyonok visszaadása, országgyűlés szünetelésében a határjárás, bírói szemlét tárgyazó (ha a per tárgya több törvényhatóságban feküdt), városi közönségek, vagy valamely törvényhatóság főbb tisztje ellen indított panaszos, fiscalis jószágok határai iránt támasztott villongási és széksértési perekben, c) Productionale forum, elnöke a főkormányzó, tagjai a főkormányzék tanácsosok, a királyi tábla bírái és főtisztek, így tehát hármassalkatelemből állott (tridicasteriale). Előadói az ítélőmesterek, hatáskörébe tartoztak az 1657 óta adomány, foglalás, vagy vásár útján elidegenített fiscalis jószágok és örökségek visszaszerzése iránt indított perek, d) Országgyűlés, mint bíróságnak elnöke a főkormányzó, helyettese az országgyűlés elnöke, bírása az ország rendjei: a királyi főkormányzék, tábla tagjai, főtisztek, regálisták, köve-tek (1791:11. art.). Előadók az ítélőmesterek. Hatásköre: a fel- ségsértés, hűtlenséggel vádoltak és azok pereit, kik a fejedelem- hez, vagy a fejedelemtől másokhoz intézett leveleket elfogják,

vagy szándékosan felbontják; a kiváltságlevelek kihirdetésekor az országgyűlés előtt ellenmondás miatt támasztott perek; az országgyűlésre menőkön, ott mulatókon, vagy ilyen személyekhez tartozókon elkövetett méltatlanság megbüntetését tárgyzó, a bevett vallások egyházainak szertartását s kormányzatát tárgyzó újításokat az illető egyház által való megintés dacára terjesztők s azok pártfogói ellen indított perek, a fejedelmi kiváltság nélkül felállított és száraz vámhelyek eltörlötetése iránti per, végül a török földre csatázó jószágos emberek ellen indított büntető perek, e) Legfelsőbb bíró az ország fejedelme.

Kamarai és bányász-ítélőszékek: a) erdélyi királyi bánya-nyatörvényszék (Judicium metallurgium montanicum) Zalatnán, áll egy elnökből s a királyi kincstár részéről egy s mindhárom nemzet részéről egy-egy ülnökből, illetékessége kiterjedt az egész országra (1747:1-14. art., 1753-1755:4. art.), b) Az abrudbányai ítélőszék (sedria montana abrudbanyaiensis), elnöke a hegymester (montium magister), tagjai egy királyi ember (homo regius), Abrudbánya városának tanácstagjai, illetékessége: Abrudbánya területére terjedt (1747:14. art, 1753-1755: 5. art.), c.) királyi kincstári tanács, d.) kamarai és bányai peres ügyekre nézve legfőbb bíró az ország fejedelme.

A bevett vallások egyházi ítélőszékeiről a vallási autonómiánál fogunk szólni.

A kamarai és bányászati igazgatás körül foglalatосkodó testületek. A leopoldi diplománál fogva a fiscalis jószágok jövedelmeinek igazgatása is rászállott a királyra, ki azt a következő testületek által gyakorolta: a.) erdélyi kincstári tanács (Thesaurus regius transilvanicus) (1747: 1. és 14. art., 1753-1755: 5. art.), elnöke a királyi kincstárnok, ki kormányásziki tanácsos is, tagjai a kincstári tanácsosok, kik közé tartozik a királyi ügyek igazgatója is, ezeken kívül vannak kincstári titoknokok és tisztviselők. E hivatal a kormánynak, az ország fejedelmének a jelentéseket *az egész birodalomra illetékességgel bíró udvari kamara útján tette s ezáltal kapta a választásokat is és hasonlókép a rendeleteket*, b.) Ez alá a kormányászék alá tartoztak a kamarai és bányászati számvevő hivatalok (Exactoratus cameralis et montarius), minden egyes ilyen hivatalnak elnöke a számvevő, tagjai a számvevő tanácsosok és ezeknél van több alsó tisztviselő. A főhivatal a kamarai, a második hivatal a bányai jövedelmek kezelőinek számadását vizsgálta; a kamarai számvevői hivatal egyrésze alapítványi számvevői hivatal név alatt azoknak a számadásait vizsgálta, kik a róm. kath., görög kath. egyházak kegyes alapítványait és jövedelmeit kezelték, c.) Kamarai pénztár az állami királyi pénztári jövedelmeket s adókat a meghatározott célra kiadta számadás terhével, d.) A királyi ügyek igazgatója (Directoratus regius fiscalis), e hivatal áll egy rendes igazgatóból, ki

egszersmind a kincstári tanácsnál tanácsos, a királyi táblánál rendes bíró, mellette vannak: egy másodigazgató s a királyi közügyvédek közül több segédügyvéd, ezek közül kettő a királyi főkormányzék mellett, kettő a királyi tábla mellett, a többi pedig azon törvényhatóságokban dolgozik, amelyekben a királyi fiscusnak jószága van, ezeken kívül e hivatalnál van még több alsó tisztviselő. Ez a hivatal látta el a királyi fiscus ügyeit, pereit és lefolytatta a közkereseteket a számára kiadott utasítás szerint, e.) A királyi kincstári tanács alatt állottak: a só, harmincad, dézsma, érc- és vasbányák jövedelmére és a fiscus uradalmaira felügyelő tisztviselők hatóságok.

E hatóságoknál a magyar nyelv használata az 1846-7. évi törvényekben rendeltetett el. A szászföldön lévőknel pedig a német nyelv, így a főkormányzék a törvényhatóságokkal való levelezésnél a magyar és a székely hatóságokat illetően a magyar, a szászokat illetően a német nyelvet használta.

Az 1791: 15. art. biztosította, az ország rendjeit, hogy politikai, kamarai, igazságszolgáltatási közhivatalokra a három nemzethez tartozó s a törvény által megkívánt tulajdonokkal bíró polgárok fognak alkalmaztatni; a leopoldi diploma 7. pontja azt is rendelte, hogy a kormányzó az erdélyi nemesek és rendek közül tétessék és ez legyen irányadó az erdélyi tartományok vezérére, főkancellárjára, a kormányzék tanácsosokra, főispánokra, székely főkapitányokra, ítélőmesterekre és más tisztekre nézve is; sajnos ez a királyi kormányzó és a hadsereg parancsnokára nézve nem mindig tartatott meg. Az 1791: 17. art. azt rendelte, hogy a hivatalok betöltésénél nem a címek, hanem csakis a törvény által megkívántató tulajdonok veendő tekintetbe s a közhivatalokra a nemesek, legyenek akár grófok, vagy bárók, akár nemesek, csakis érdemeik és alkalmas voltak szerint egyformán alkalmaztassanak; az 1791: 18. art. szerint a nemesi szabadság és előjogoknak a sarkalatos törvényeken alapuló egyenlőségén fogva az egyházhelyű és címeres nemeseknek az adományos nemesekkel mindenféle közhivatalra egyforma joguk van, ha a törvénytől megkívánt előfeltételekkel rendelkeznek. A haza törvényei s a közszolgálat érdeke is azt kívánják, hogy a főbb és számadással egybekötött hivatalokra csak olyanok alkalmaztassanak, akiknek elegendő vagyonuk van, ezért úgy az adományos, mint az egyházhelyű és címeres nemesek, ha birtoktalanok, csak oly politikai hivatalokra vehetők fel, melyek számadással nem járnak s amelyekre nézve a törvények jószágot nem kívánnak. A polgári rendről az 1791: 19. art. akként rendelkezik, hogy azonkívül, hogy a polgári rendnek a maguk kebelében minden közhivatalra, a szász nemzetbeliek a kormányzék tanácsosságba is eljutnak, általában minden szabad királyi és kiváltságos városnak a polgárai, ha egyébiránt nemesek nem is lennének, a politikai és kamarai hivatalokban a titoknokságig eljussanak,

mindazonáltal akként, hogy a nem nemes egyének a magyar és székely nemzetbeli nemesi rend sérelmére a közhivatalok egyharmad részénél többen ne részesüljenek, továbbá a közhivatalok betöltésében az 1791: 12., 20., 21. és 22. art. alapján az egyenlőség megtartassék. Végül a közhivatalok elnyerésénél minden cselszövés kizárassék.

Az országos fő, vagy okleveles és sarkalatos (officialia, diplomatica et cardinalia) hivatalokra csak azok nevezhetők ki, akiket a karok és rendek előleges választás után felterjesztenek s akiknek a fejedelem által való megerősítését a törvény előírja (leopoldi diploma 7. és 8. pont, 1791: 12. és 20. art.). Ezek a régi gyakorlat és a diploma szerint: a kormányzói, a kormányzékai tanácsosi (kivéve az erdélyi püspököt és szász ispánt), királyi ítélőtáblai elnöki és ítélőmesteri hivatalok. Ezekre a főhivatalokra az 1791: 20. art. szerint a választás az ország rendjeit illeti, a betöltésükre a következő szabályok irányadók: a főkormányzék az üresedést azonnal bejelenti Őfelségének, akinek megegyezésével a jelölés a legközelebbi országgyűlésen történik, ez még a nemzeti fejedelemség köréből jött át, hasonlóképpen az is, hogy a szavazás titkosan történik (C. C. IL E. I. c. 1., 4., 5. art.). A kijelölés részleteit már említettük. Törvényileg mondatott ki, hogy ezeket az állásokat a fejedelem kijelölés nélkül nem tölti be. Azonban ez a szabály, midőn az országgyűlés hosszabban szünetelt, be nem tartatható. Elrendelte a törvény azt is, hogy a kinevezési okiratba felveendő, hogy a kinevezés a karok és a rendek szabad választása alapján történt.

Az udvari kancelláriánál, főkormányzékánál, a kincstári tanácsnál a titoknoki, levéltári, beadvány jegyzőkönyvvezetői, kiadóhivatalok igazgatói s más hasonló állások betöltésére a főkormányzék tett előterjesztést a vallási különbözetre tekintettel (1791: 22. art.). Hasonlóképpen a főkormányzék tett előterjesztést a főispánok, vidékek kapitányai, székely kapitányok és más hasonló állásúak kinevezésére is (1791: 15., 17., 18., 19. és 20. art.). A főkormányzéknek előbb meg kellett szereznie az illető szék, vagy megye kijelölését, amelyre a főkormányzék véleményét nyilvánított. A vallási megoszlás a kisebb s a fejedelmi megerősítés alá nem eső állásokra való kinevezéseknél, amelyeket a kormányzék, vagy más testület elnöke töltött be, szintén szigorúan megtartandó volt, a hites írnokok alkalmazásánál legnagyobb körültekintéssel kellett eljárni. A magyar és székely meg a szász törvényhatóságokban a hivatalok betöltéséről a maga helyén szólnunk.

A bírói állások betöltését illetően a szabály az volt, hogy a királyi táblai elnök és ítélőmesteri állások országgyűlési választás alapján töltettek be. A királyi táblánál megüresedett bírói állásokra a királyi tábla tett kijelölést az ismert alapelvek alapján, mely a főkormányzék útján Őfelségéhez terjesz-

tetett fel, ki azután megtette a kinevezést. A zalatnai bányász-törvényszék elnöki s kamarai ülnöki s a királyi kincstári tanácsnál a három nemzetet illető három ülnöki állásra a kijelölést a főkormányzék tette (1747:1. art., 1753-1755:1. art). Az autonóm törvényhatóságok bírói tételéről a maga helyén szólnunk. Az országgyűlés kijelölése alá eső hivatalnokok az esküt az országgyűlés előtt, a többiek annál a hatóságnál tették le, ahova kineveztettek.

Az egyes kormányzási ágakra térve, a nemzeti fejedeleme- nek a honvédelem körüli jogai teljesen átszállottak a magyar királyra, mint erdélyi fejedeleme- re.

Erdélyben a székely s általában a más határezredek fel- állítása előtt a két gyalog- és az egy lovasezred pótlásáról kellett gondoskodni. A katonaság kormányzata felségjog volt a nemzeti fejedelmi korban is, annál inkább ebben a korszak- ban (leopoldi diploma 17. pont). Az állandó katonaság az egész birodalom védelmét szolgálta (1791: 6. art., 1744: 3. art.), a fe- jedelem vezénylete alá került a felkelő hadsereg is, de annak parancsnoklását a leopoldi diploma szerint a felkelő sereg fővezérével kellett eszközölni, akit a király nevezett ki, a fő- vezérnek az állandó hadsereggel együtt kellett működnie. A határezredek éppúgy vezényeltettek, mint az állandó katonaság. Ebben a korszakban is fennmaradt a felkelési kötelezett- ségre s a mustrán való megjelenésre vonatkozó törvényes ren- delkezés.

Az országos jövedelmeket illetően a már elmondottakhoz annyit kell hozzáadnunk, hogy 1747-ben az ércbányák nyitása, művelése és az aranyosás szabályoztatott, megállapítván az erdélyi királyi bányaitélőszék hatásköre a művelésre, továbbá az engedélykérési kötelezettség s az, hogy a földesurak a ma- guk határán bányát szabadon művelhetnek, de azonban csak a bányahivatal által szabadalmi levéllel ellátott bányaiagzga- tót alkalmazhatnak, a bányaművelést üzőknek a tized elenged- tetett, a bányamunkásoknak különös kedvezmények adattak; az aranyosáshoz is bányatörvényszéki szabadságlevél volt szükséges, az aranyosás által nyert arany, ezüst, réz, ón, kén- eső és kénkö a királyi aranybeváltó hivatalhoz beadandó volt. Az általános elv az volt, hogy különös kivételektől eltekintve, a bányászat földesúri jog.

A postahivatalok jövedelme az 1791: 23. art. alapján a királyi kincstárba volt beszolgáltatandó.

A leopoldi diploma után 1692-ben a három nemzet közt létrejött egyezségnél (accorda) fogva az adózás alapjául szol- gáló kapuk száma 2425-ben akként határozott meg, hogy a magyar nemzetre a Részeken kívül 1000, a szászokra 1400 esett, a fennmaradó 25 pedig Marosvásárhelyre. Ez ellen többször történt kifogás, a kapuszám pontos összeírására tétettek is ren- delkezések (1698., 1703., 1713., 1721.), de ezek sikerre nem vezet-

tek. 1730-ban más adórendszer állapított meg: az u. n. kalkulusszámrendszer, amely szerint a vármegyék 37, a szászok 38, a székelyek 17, a kiváltságolt helyek 8 kalkulust vállaltak magukra és minden kalkulust után 6000 forint adóteher állapított meg. Ez 1740-ben úgy módosult, hogy a szász nemzet és a kiváltságolt helyek kalkulusszámából egy-egy levonatták az ennek megfelelő összeget a rendkívüli jövedelmekből fedezték. 1754-ben az) Erdély által felvállalt adóteher megosztása alapjául az az elv fogadtatott el az országgyűlésen, hogy az adó a földhöz ne köttessék, ettől azonban, mint láttuk, a Bethlen-féle rendszer eltért, mely 1843-ig fennmaradt.

A fejedelmi jogkör figyelembevételével az, erdélyi három nemzetre nézve meg kell jegyeznünk a következőket.

A három nemzethez a múlt korszakban ismertett pecsétjei használtattak ebben a korszakban is. A hódolási hitlevélről szóló iratot e három pecséttel látták el, hasonlóan az erdélyi karok és rendek részéről és nevében kiadott minden kiadmányt (1791: 4. és 11. art.), jelölve annak, hogy Erdély országgyűlését az egyesült három nemzet karai és rendjei alkotják. A nemzeti pecsétök őrei nem változtak.

Az 1791: 11. art. kimondotta újból a régi alapelvet, hogy három nemzet karai és rendjei az unió szoros kötelékével össze vannak láncolva.

A múlt korszakban ismertett egyesülési törvényen az 1744: 6. art. azt a módosítást tette, hogy az Appr. C. III. E. I. c-ben foglaltak amennyiben a felség jogaival ellenkeznek s a római közönséges hit sérelmére vannak, eltöröltetnek, de amennyiben a bevett vallásoknak szabad gyakorlathoz engednek s a nemzetek jogai és törvényének osztatlan kérelem útján eszközözendő kölcsönös oltalmazását és megtartását tárgyazzák, továbbra is hatályban maradnak. E szerint a szöveg a következő lett: A négy bevett vallás szabad gyakorlata megengedtetésük és sértetlenül megtartassék az országban és Magyarhonnak kapcsolt részeiben, hogy minden helyen a saját vallású papoknak, ahol pedig valamely vallásnak gyakorlata nem volna is, a beteg gyóntatására, szükség esetén gyermekek keresztelésére szabad legyen bemenni a maguk vallásán lévő papoknak. Három nemzetből állván az ország, ha valamely nemzetnek szabadságában, mentességében, kiváltságaiban, szokott és régi bevett rendtartásaiban bántódása lenne, megtalálván felőle a más két nemzetet, tartozzanak hitük és kötelesség szerint az országgyűlésnek előzetes, legalázatosabb kérésével megtalálni a fejedelem és tanácsát a panaszkodó nemzet megbántása felől, sőt minden úton és módon a három nemzet egymásnak oltalommal, segítséggel tartozzék lenni méltó panaszkodásukra. Ha valamely magános nemes személynek akár jóságában, akár marhájában és szabadságában bántódása lenne, vármegyéjét, székét találja meg felőle s ha méltónak ítéli a

panaszt a vármegye, vagy a szék, legalázatosabb kérésével találja meg a fejedelmet és tanácsát, kire ha méltó tekintete nem jönne a fejedelemnek, halogatás nélkül tartozzék mindjárt a vármegye a megbántódott személy mellett megtalálni a többi vármegyét, mind az ittbenn, mind az ottkűnnvalókat, a székelységet és a szászságot, kik hitük és kötelesség szerint mindjárt (gyűlést arra nem várva) tartozzanak legalázatosabb könyörgéssel a fejedelmet és tanácsát megtalálni a dolog felől. Ha a vármegyében és a Székelyföldön levő bekerített és mezővárosoknak, vagy közönségüknek lenne bántódása, ez a mód tartassák meg. Az ország gyűlésében a mi hazánk megmaradására, békességes csendességére, szabadsága és törvénye megtartására nézendő jókat feltalálhassanak, afféle dologban egyértelemben legyen minden, kiki hátravetvén a maga hasznát és magánérdekét s a nemzet a szabadsága mellett sőt csak egy magának személy nélküli igazsága mellett mind a három nemzet, minden státusok egyenlő értelemben és akarattal egymásnak segítségére legyenek. Ha kik pedig vádolnának méltatlanul és hamisan valakit, vagy exekutorok lennének valaki romlására, megfogásban, törvény előtt való dologban, jószágai, javai elfoglalásában, örök hűtlenség büntetésében marasztaltassanak, in notam perpetuae infidelitatis maradjanak.

Az egyesületi hitforma s annak letétele az Appr. C III. r. I. c-ben levő eskü helyett 1744-ben a következőben állapított meg: „Én esküszöm az élő és örök Istenre, hogy ő császári és apostoli királyi felségéhez, Magyar és Csehország királyához, Erdély örökös fejedelméhez, Székelyek grófjához s Ófelsége örököséhez, a magyar királyságban és erdélyi fejedelemségben a következőkhez igaz, egyenes és hű leszek, ha látnám, ha hallanám, vagy tapasztalnék, hogy valaki Ófelsége és örökösői s következői személyei és jogai ellen törekedik, valamit forral, vagy elkövetni akar, azt semmiképp el nem titkolom, vagy fedezem, hanem idejekorán feljelentem s minden módon megelőzni s erőmhöz képest akadályozni tartozom és igyekszem. Az erdélyi három nemzetnek közönséges, vagy különösen engedett minden jogát, kedvezményét, szabadságát s helybenhagyott törvényeit, rendtartásait nemzetekre és bevett vallásokra való tekintet nélkül megtartani igyekszem. Sem nyilván, sem titkon mesterkedés, vagy tanácsadás által θ hazának állását és formáját felforgatni, változtatni nem fogom. Az országgyűlésen, valamit a fejedelem szolgálatjára, a közönség hasznára és ezen haza csendességére hasznosnak, célszerűnek látok, azt egyesek haszna félretételével szavazatommal és erőmmel előmozdítandom. Sőt csak egyes személyek elnyomattatásának orvoslását keresem és szavazatom által a többségek előtt illő tisztelettel, a fejedelem felséges személye előtt legalázatosabb könyörgéssel eszközölni fogom. Mindenek-

nek igazságok legyen, egészségem és igazságom szerint segedelmezem. Isten engem úgy segítjen”.

Az 1744: 6., az 1791: 5. art. szerint az esküt letenni kötelesek voltak minden nemes és polgár a fejedelem változásakor és a hódolati hit letétele alkalmával, továbbá, kik közhivatalba léptek a hivatalos esküvel együtt, továbbá kik törvényes koruk elértekor az ország, törvényhatósági gyűléseken ülést és szavazati jogot nyertek a nagykorúság elérte idejében, végül a honfűsítettek.

18. §. A magyar vármegyék és székely székek autonómiája 1691-1848.

Az 1791: 12. art. változtatás nélkül vette át az autonómiának azt a sarkalatos elvét, hogy ha a helyhatósági határozatoknak a törvényszerűsége kétségen felül áll, a bíró aszerint köteles ítélni. A nemzeti fejedelemségnek bőséges törvényanyaga sem szabályozhatott minden jogviszonyt, bőséges szerep jutott a szokásjog, gyakorlat s ezenfelül ezek hiányában a helyhatósági jogszabályok alkotásának. Ez utóbbit nem tették feleslegessé a Habsburg királyok nagyon sok központi rendeletei sem. Ennek bizonyítéka az, hogy ebben a korszakban is sok helyhatósági határozat keletkezett. Az eligazodás a jog alkalmazásánál a bíró feladata volt. Éppígy tele volt a helyhatósági jogszabályokkal a közigazgatási élet egész területe is. Ebben a korszakban a közigazgatás és a bíróság hatásköre még teljesen összefolyt, hisz ezeket az 1869: IV. t.-c. megalkotása után mai napig sem sikerült teljesen egymástól elkülöníteni.

A helyhatósági törvényeknek az országos törvények és rendeletek korlátai között kellett mozogniuk. Általános elv volt, hogy minden ügynek, pernek a megye vagy a széknel kell kezdődnie. Voltak azonban perek, amelyek a királyi ítélőtábla előtt is kezdődtek, amik a szék és megye bíróságától el voltak vonva. A nemzeti fejedelmek alatt is voltak ilyenek, pld. amelyekben a per tárgya több törvényhatóságban feküdt, az özvegyi tartás kiszakítására indított perek, határvillongások,^ a tizedet ki nem adó bányászok, útlevél nélkül külföldre utazók, hadbamenni nem akarók, vagy a táborból engedelem ^ nélkül eltávozó, köteleységüket elhanyagoló végrehajtók, hamis mértéket tartó városok, gonosztevőket elbocsátó, vagy velük ^ szövetkező tisztek, gyilkosságot elkövetett nemesek, ez utóbbi perek akkor, ha ezek perbefogását a tisztek halogatnák, vagy a fisealis directorra bíznák, továbbá a salétromot a hazából külföldre szállítók és az ingyen gazdálkodtató nemesek ellen indított perek, ha ez utóbbiban az illető tisztek a tetteseket megbüntetni nem akarnák, a házak vásárlásából a honfiakat elrekesztő város, a fiscus részére kelt fejedelmi parancs, vagy

ítéletlevél mellett a tisztükben eljárni nem akaró végrehajtók s a fejedelmi törvényes parancsnak nem engedelmeskedők elleni perek, a hite szerint kötelességét megszegő ügyvéd, a csavargókat tudva elbocsátó, család ötösök ellen elégtételt nem szolgáltató tisztek, erőszakoskodó postálkodó, zsaroló dézsmások ellen indított perek. Végül azok ellen indított perek, kik idegen nemzet közbenjárására kaptak adományos jószágot s azok a perek, amelyek az országgyűlésen ok nélkül meg nem jelenő, onnan engedelem nélkül eltávozókat meg nem büntető elnök ellen és a fiscusra szállott adományozható birtokok tárgyában indítottak. Láttuk ezenfelül azoknak az ügyeknek csoportját, amelyek a királyi főkormányzók elé tartoztak s azokat, amelyek a kincstári szék elé utaltattak, A királyi táblához utaltatott továbbá az 1747: XIV. t.-c. szerint a kiváltságlevelek elbírálására irányuló per, habár a bányászatot is tárgy azzá; továbbá a táblai utasítás szerint a kiváltságlevelek kihirdetésekor az országgyűlésen kívül történt ellenmondás következtében támasztott perek, a szászöldi közönségek ellen nagyobb hatalmaskodásért indított per a nemzeti egyezményt (nationalis accord) megerősítő és 1693. április 7-én kelt diploma szerint, mely egyszersmind eltörölte a C. C. III. R. XIII. c. azon rendelkezését, hogy a szász egyének nagyobb hatalmaskodásért a királyi ítélőtábla elé ne rendeltessenek. Továbbá a városok ellen vármegyei, vagy székely széki jószágokban elkövetett hatalmaskodásért indított perek az illetékes derékszék előtt is kezdetűk voltak, éppígy a nemes személyt letartóztatok ellen indítottak az Appr. C. III. R. XI. c. alapján, a salétromot külföldre vivők ellen ugyanott 60. c. alapján s a másokat illető okleveleket ki nem adók ellen u. o. XIX. c. 1. art. szerint. E korszakban a táblai utasítás 144. §-a szerint a királyi táblánál kezdettek a fiscus ellen az adományozható jószágok iránt indított perek, továbbá a 22. §. szerint a több törvényhatóságban elfoglalt jószágok visszaadását s egyszersmind a hatalmaskodás megbüntetését tárgyozó perek, vagyis a nagyobb és kisebb hatalmaskodás miatt indított azok a perek, amelyeknek tárgya több törvényhatóságban fekvő és ugyanazon személy által együtt elfoglalt jószág. A fiscalis director által a táblai utasítás 25. §-a szerint indítandó perek közül azok, amelyek a fejedelem ellen irányoztattak, a szombatosok ellen indított azok a perek, amelyek általuk megintés dacára elvont egyházi vagyon iránt indítottak s a fiscust illető tizedet nem fizetők ellen, továbbá a bányatisztek ellen arany és ezüst meghamisítása miatt indított perek. Az országgyűlés és a productionale forum előtti törvénysekről szólottunk. Ez utóbbiak és a kincstári székek előtt eldöntött pereknek fellebbezési bírása pedig a fejedelem volt, mert hozza ezeknek az ítéletei hivatalból felterjesztettek s ezekben a perekben az udvari kancellár elnöklete alatt az udvari

tanácsosokból alakított bíróság teljesítette az 1791:21. art. értelmében az ítélezést.

Tehát a perek egész sorozatát találjuk, amelyek nem tartoztak a megye, vagy a szék bírósága alá, ennek az oka vagy a perek fontossága, vagy pedig az, hogy több törvényhatóságban van a per tárgya, vagy a szászokat is érintette.

De van egy per, mely a királyi tábla előtt indítandó, a székely szék törvényes jogát védi, mely a királyi tábla előtt pert enged azok ellen, kik a székelyföldi alszéken elintézték a perüket a derékszék kikerülésével viszik a királyi táblához.

Az 1791: 12. art. a székelyszéki tisztek, így a főkirálybíró választására vonatkozó régi törvényeket is fenntartotta, e tekintetben a nemzeti fejedelmek idejében lévő jogállapot nem változott, a székely szokásjogot, helyhatósági szabályokat a királyi tábla is tiszteletben tartotta.

Az 1791: 11. art. a székely székeket a nemzeti fejedelemség utolsó éveinek megfelelő állapotban sorolta fel, megállapítván azt, hogy a fiúszékeknek önálló követküldési joguk nincs, e jogukat az anyaszék keretében érvényesítsék s minden anyaszék küldjön két követet.

Az 1691. év előtti időkben nemességet nyert oláhok jószágokat csak a megyékben szerezhettek, Székelyföldön csak akkor, ha székely fiúleányt vettek el. Az 1744: 6. art. akként rendelkezett, hogy a görög kath. papok, kik személyükre nemesek (a gyermekeik nem), ahhoz a nemzethez számítsanak, hol jószáguk van, tehát ez a fennebbi alapelvből indult ki és ekként jutottak a nevezettek magyar, székely nemesi és szász polgári jogok birtokába. Az 1791: 61. art., midőn Szamosújvár és Erzsébetváros szabad királyi városok lettek kimondotta, hogy e városok a három nemzettől külön politikai testületet ne alapíthassanak, hanem mindenben úgy tekintessenek, mint a magyar nemzet kebelében levő többi szabad királyi városok s azokkal egyenlő terheket viseljenek és egyenlő jogokat bírjanak. Az 1791: 19. art. szerint ha a törvényesen felszabadított s kiváltságlevéllel, armálissal ellátott jobbágyok valamelyik megyében, vagy székben jószágot szereznek, vagy valamely városban polgárjogot nyernek, ahhoz a nemzethez, vagy városhoz számíttassanak, ahol jószáguk van.

1691. után a magyar és székely nemzet csak az országgyűlés alatt szokott nemzetgyűlést tartani, míg a szászok máskor is. A magyar és székely nemzetnél a helyhatósági törvény hozatalának joga csak a törvényhatóságok közgyűlésén szokott gyakoroltatni, az uralkodó fejedelem megegyezése és hozzájárulásával.

A vármegye, magyar vidék, székely szék közönsége alatt e korszakban is az ottlevő és jószággal bíró nemeseket értették, a székelyeknél a lófő is a nemességhez tartozván. Ha ezek a helyhatósági törvényalkotás, vagy más közdolgozások tárgyalása

végett törvényesen meghíva, összegyűltek a gyrás gyűlést tartották. A leopoldi diploma és az 1791: 12. art kimondotta, hogy a magyar és székely nemzet kebelében levő törvényhatóságok úgymint vármegyék, székelyszékek, magyar vidékek közönségei, a szokott gyűlések tartására nézve törvényes hatóságukban megtartassanak. Ugyanezen törvényekben a közgyűlésekre nézve a következő szabályok határozattak meg.

A közgyűlések rendszeren évenként négyszer, szükség esetében pedig bármikor tartassanak. A közgyűléseket csak az illető törvényhatóság főtisztje, vagy helyettese hívhatja össze. A főtisztnek, vagy helyettesének kötelessége a közgyűlés tartásának idejéről a szomszédos vármegyének és székely székeknek a főtisztjeit értesíteni és velük együttérteni, hogy azok a birtokosok, akiknek több megyében, vagy székben van birtokuk, a közgyűléseken megjelenhessenek, így a megyék és a székek közgyűlései nehogy egy napra tétessenek. A közgyűlés elnöke az illető törvényhatóság főtisztje, vagy a hivatal üresedésben létekor a királyi kormányzó által kinevezendő főtiszti helytartó (administrator), ha azonban a főtiszt csak betegség, vagy más törvényes akadály miatt nem elnökölhetne, akkor az első megyei, illetve székí tisztt elnököljön, vagyis a rangidősebb főbíró alispán, a székelyeknél alkirálybíró, ha ezek közül többen egynap választattak, a rangidősebb az, kinek hosszabb a szolgálattideje. A közgyűlés tollvivői a törvényhatósági jegyzők. A közgyűlés tagjai azok a birtokos nemesek, illetve székelyek, kik a hódolati esküt letették.

A gyrás gyűlés főtárgyai: a.) minden megye, vidék és széknek az országgyűlésre küldendő két-két követének a megválasztása, utasítással ellátása (1791: 11. és 12. art.), b.) helyhatósági törvények alkotása, c.) a törvényhatósági tisztviselők, (a székelyeknél a főtisztek is) a fiú, al- és derékszékek fizetéses bíráinak s az urbáriális tábla ülnökeinek választása, d.) a vármegye, vidék, vagy szék táblabíráinak (iurassor, assessor) felvétele és felesketése (1791: 33. art.), e.) mindazon közigazgatási s gazdasági tárgyak, melyek a törvények szerint a vármegyék, vidékek és székek közönségének hatáskörébe tartoznak és azok megegyezését és tanácskozását igénylik (1791: 12. art.). Ilyenek többek közt: a törvényhatóságok ítélőszékei holttartásának s az ítélőbírák napidíjainak meghatározása, a törvényhatósági tisztviselők jegyzőkönyveinek megvizsgálása, árvák gyámjai számadásának megvizsgálása, a teljes kort ért árvák felszabadítása s a közgyűlésen tétetett le a hódolási hit; a közgyűlés tárgyai voltak ezenkívül még más tárgyak is. A közgyűlés elé tartoztak a következő peres ügyek: ós javak vesztegetői ellen indított perek és a széksértési perek.

Az 1791: 12. art. értelmében a közgyűlés tanácskozására nézve az országgyűlési szabályok voltak irányadók. A tárgyak sorrendje a következő: a.) a törvényhatóság közönségéhez ta-

nácskozás, vagy kihirdetés végett intézett királyi és főkormányászéki rendeletek, b.) az egész törvényhatóságot s a kebelbéli közönséget illető tárgyak, c.) egyes személyek panaszai és sérelmei, ha azok a törvényhatóság hatáskörébe tartoztak, d.) a per, vagy kérelem alakban oda tartozó törvénykezési tárgyak.

Az 1791: 12. art. értelmében a határozatok és irományok a közgyűlés (közönség, universitas) neve, közpecsétje, a jegyző aláírása alatt adattak ki.

Az egész gyűlés folyamáról pontos jegyzőkönyvek viendők és pedig külön a közigazgatási és külön a törvénykezési dolgokról. Mindaddig, míg a jegyzőkönyv felolvasva és helybenhagyva nincs s az elnök és a jegyző által alá nem íratott, a gyűlés nem oszlott fel. A határozatok másolatai a jegyzőkönyvekkel együtt a királyi főkormányászékhez felküldettek. A közgyűlések tartására pénzbeli rovatai nem volt s a naturáliákat sem volt szabad követelni, ezeket a piacon kellett megszerezni és azonnal kifizetni (1791:12. art.), a régi gyakorlat szerint a közgyűlés elnöke ebédíjjul minden rendes gyűlés alkalmával a tartományi pénztárból 100 rajnai forintot kapott.

A székely főkirálybírák egyenrangúak voltak a vidékek kapitányaival és a megyék főispánjaival. A székely kapitányi állások II. Rákóczi Ferenc felkelésének elnyomása (1711) után nem töltettek be. 1742. óta minden megyében csak egy főispán neveztetett ki s ha a főispáni állás üresedésbe jött, míg rendesen betöltetett, adminisztrátort lehetett kinevezni, egyébként a főispán, vagy főkirálybíró helyettese a legelső megyei vagy széki tiszt, a Résekben az alispán, a megyékben a legidősebb szolgabíró, a vidékekben az alkapitány, a székelyeknél az alkirálybíró. Ezek a kerületek élén állottak s minden törvényhatóságban annyian voltak, ahány kerület. (1791: 12. art.)

Minden törvényhatóságban volt egy főjegyző, egy vagy két aljegyző. A főjegyző rendszerint a közgyűléseken, derékszékeken működött, s ezenfelül még az úrbéri tábláknál; az aljegyzők pedig a tisztség ülésein, fiú- és alszékekben voltak előadók és szerkesztették a jegyzőkönyveket, a felsőbb helyre azokat ők terjesztették fel, ők küldöttek át a társtörvényhatóságoknak az iratokat és adták ki a törvényhatóság végzéseit.

A levéltárnok a megyei- széki levéltár őre. Az iktató vezette a beadványi jegyzőkönyvet. Minden járásban volt egy al- illetve segédszolgabíró, a székelyeknél az, aki a felsőbb rendeleteket és törvényhatóság végzéseit végrehajtotta.

Ezenkívül voltak hites táblabírák, kiknek a törvényhatósági törvényszékeknél döntő szavazatuk volt, közülök azoknak, kik rendszeren behívtattak, napidíjuk volt (1791:33. art). Ezenfelül kötelesek voltak, mint más nemesek, a kerületükben kézenfogott bírákként a közönségnek igent szolgálni s a törvény-

hatóság főtisztjei által reájuk bízott dolgokban pontosan eljárni.

A királyi adók kezelésére nézve minden törvényhatóságban a kerületek számához képest egy, vagy több királyi kincstárnok volt s minden járásban egy adóegyenlítő biztos, kik a törvényhatóság főtisztje és tisztsége felügyelete alatt a királyi adó kivetését és beszedését kezelték, az erdélyi megyékben volt egy dézsma-haszonbér szedő is. Továbbá minden törvényhatóságban egy közügyész, aki közfelperes volt, a köz- és büntető perek előkészítésével és lejárataival foglalkozott, továbbá volt a szegények ügyvédje, ki a szegény adózók ügyeit védte (1791:52. art.). Minden megyében, vagy székben volt egy mérnök, ki a hidakra, középületekre és a vízszabályozásokra ügyelt fel, néhol erdész is volt, ki az erdőkre ügyelt fel, az egészség fenntartására pedig egy rendes orvos és sebész. Az 1791:12. art. által minden vármegye, vidék és szék közönségeinek tisztii hatósága azzal biztosított, hogy a közigazgatás kezelésére nézve a törvények és diploma szerinti hatáskörükben megtartattak. E korszakban hatósági körüket a következően lehet körvonalozni.

Azon tárgyakra nézve, amelyekre hivataluk, vagy a törvény rendelkezésénél és a törvényhatósági közgyűlések végzése és határozatainál fogva, a tisztek jogkörébe tartoztak az illetékes főtisztek közgyűlésen kívül is járjanak el. Teendőjüket teljesítsék, azonban hivatalos eljárásukról pontos jegyzőkönyvet kötelesek felvenni, ha szükséges, tudomásulvétel és helybenhagyás végett a legközelebbi közgyűlés elé terjesszék. Továbbá eljárásaikban a nekik adott utasítást kövessék s amennyiben a törvények s az ezekkel megegyező kormányzati rendeletek és a törvényhatósági, helyhatósági törvények intézkedéseket tartalmaznak, azokat szorosan betartsák. Hogy pedig az egész törvényhatóság kormányzása gyorsabban működjék, a királyi főkormányzók rendeleteinek vétele s a törvényhatóság állandó levelezése végett a törvényhatóságok főtisztjei, vagy helyettesei állandóan a törvényhatóság házában tartózkodjanak, távollétük esetére úgy kell rendelkezniök, hogy a hivatalos levelek a kezükbe jussanak. A királyi főkormányzók rendeletei s más hivatalos levelek a vármegye – szék – vidék közönségéhez intézettek ugyan, de a főtiszt, vagy helyettese bontja fel, ha a tárgy természete közgyűlés tartását nem igényli, el is intézi, ha pedig a tárgy közgyűlés tartását igényli, akkor sürgős esetben a közgyűlés a főtiszt, vagy helyettese által minél előbb összehívandó, ha a dolog káros következmény nélkül halasztható, akkor rendes közgyűlésre kell vinni.

A levéltár a közigazgatás folytatásához egyéb tartozókkal együtt a törvényhatóság székházában tartandó, hol az egyik jegyzőnek s egy írónak mindig tartózkodni kellett. Az

ügykezelésre vonatkozólag az 1772. évi utasítás volt az irányadó.

Mind a felsőbb, mind az alsóbb tisztviselők kötelesek voltak szorgalmasok, a szegények iránt könyörületesek, a felsőbbség iránt engedelmesek, a haza és az ország fejedelme iránt szeretetben és hűségben kitűnők lenni, a kihágásoktól, az ügyek huza-vonásától, a törvénytelen büntetésektől óvakodniok kellett, nemkülönb a gonosztevőktől, a velük való cimboraságtól s pártfogásuktól, mert különben akár vármegyében, akár székelységben, akár szászságban, akár más egyéb helyen, akár mely státusból és nemzetből valók legyenek, ha a dolog kiderült, az ország végzései szerint büntetettek. Azonban a közhivatalok biztosítása tekintetéből a tisztviselők egyszerű vádra hivatalokból addig elbocsáthatók nem voltak, míg a vádpontok velük nem közöltetnek és nekik elegendő alkalom nem adatott, hogy magukat a vád alól kimenthessék (1791: 25. art.).

A bírói szervezetet a leopoldi diploma nem változtatta meg, a 4. pontban mindössze csak azt a kijelentést tette, hogy fontosabb esetekben a királyhoz lehet folyamodni. III. Károly és Mária Terézia reformjairól az előző fejezetben megemlékezünk. Gyökeres reform volt a Mária Terézia által szervezett „állandó tábla” (tabula continua), mely a közigazgatási szervezetet is érintette; a gyrásszék hatáskörében csak a követ, a tisztviselők választása, a hódolati eskü bevitelét hagyta meg, a többi tennivalót a tisztviselőkre s négy asszessorra bízta, tisztújítást minden két évben kívánta. Ez 1763-ban történt s nem sok módosítással fennállott 1790-ig. Lényege az volt, hogy megszüntette a derék-, al- és fiúszéket, állandó bíraskodást létesített, de ezzel az új szervre egyszersmind akkora terhet rótt, amellyel az megküzdeni nem tudott; de annyi előny mégis volt, hogy egységet hozott létre. Mária Terézia alatt az állandó tábla, mint mondtuk, a közigazgatási ügyeket is intézte. II. József (1784, 1786, 1787) rendeletei szerint a bíraskodás a közigazgatástól elválasztatott, de az ügyek rendes és gyors menetét ez sem tudta biztosítani, azonban ez felvetett egy oly modern gondolatot, mely csak egy évszázad múlva tudott testet öltetni, mint II. Józsefnek több közigazgatási rendelkezése is. Ezek a nagy gondolatok akkor úgyszólván halva születtek, hiányzott az éltető elem: a jogfolytonosság, mely nélkül Magyarországon semmi sem megy. A jogfolytonosságot II. József halála után az 1791. évi törvényhozás teremtette meg, mely megértő gesztussal elfogadta a magyar megyék, vidékek és székely székeknek azt a forradalmi cselekedetét, hogy II. József visszavonó rendelete után nem az 1780-as, hanem az 1763. évi állapotba helyezkedtek vissza s a vármegyék és székek az ősi alakjukat kapták vissza. A tisztí gyűlések hasznosoknak bizonyultak s a régi alkotmányba behelyeztettek. Mária Terézia 1758-ban intézkedett

arra nézve is, hogy mely perek mikor terjesztessenek fel az uralkodó elé.

Az 1791. évi törvényhozás után a vármegyékben és magyar vidékeken a következő ítélőszékek voltak: a fiúszék, alszék és derékszék. A két elsőnek, mely külön-külön nem létezett, elnöke a megyei tiszt (alispán, szolgabíró), előadója egyik megyei aljegyző, bírái e célra külön választott hét táblabíró; a derékszék elnöke a főispán, előadója a főjegyző, tagjai tizenkét bíró. A székely szék kebelében két rendes ítélőszék volt: al- és derékszék, az alszék elnöke az alkirálybíró, előadója egyik aljegyző, tagjai hét választott bíró; a derékszék elnöke pedig a főkirálybíró, előadója a főjegyző, tagjai tizenkét táblabíró. Az alszék végezte a fiúszék teendőit is. A kisebb fontosságú ügyeket a faluszék intézte, mely a helység bírájából, jegyzőjéből és esküdteiből alakult. A határőrség szervezése után a kiadott utasítás következtében a katonáskodó székelyek személyi s a katonáskodással kapcsolatos ügyei a katonai parancsnokokhoz utaltattak. A vagyoni ügyekre nézve a rendes székely bíróság, a vegyes ügyekre nézve a katonai és polgári vegyes bizottság hatásköre állapított meg, ez utóbbi később megszűntetett, ügyköre a polgári hatósághoz ment át. E szerint *a határőr-székelyek legszemélyesebb ügyeikben alkotmányos, Ősi hatóságaiktól elszakítottak és pedig egyszerű kormányzati tény s nem országos törvény által.* Az 1764. évi jogfosztás ezért volt sokkal megrázóbb és sokkal sérelmesebb, mint az 1562-beli. Ez teszi érthetővé a székelységnek azt a szívós ellenállását, amelyet a kormányhatalom csak fegyverrel nyomhatott el (lásd a függelékét a § végén).

A felsorolt bíróságokon kívül a megyékben, vidékekben és székekben még voltak az úri és harmadnapos ítélőszékek, amelyekhez az illető törvényhatóság főtisztje két assessort nevezett ki. Ezeknek a bíróságoknak elnöke a földesúr, vagy a tisztje volt, ha az assessorok nem jelentek meg, az elnök helyettesítésükről gondoskodhatott; jelen volt legtöbbször a segéd-szolgabíró, vagy a dulló is, mint törvényes bizonyság.

Az 1846/7. évi törvényhozás elrendelte, hogy minden törvényhatóságban úrbéri tábla állíttassék fel, ennek elnöke a főtiszt, jegyzője a törvényhatóság által választott jegyző, tagjai a szolgabírák, illetve alkirálybírák egyike, a vidékeken az alkapitány, a Részekben az alispán, kik a főtiszt jelen nem létében elnökölhettek is s ezeken kívül még tagjai voltak Őfelsége által kijelölt hét bíró, határozathozatalra öt tag jelenléte volt szükséges, hatásköre az úrbéri kapcsolatból eredő ügyekre terjedt ki, határozatai ellen a főkormányzókéhoz, onnan a királyhoz lehetett fellebbezni. Ez a tábla jóformán életbe sem lépett.

Vidéki kapitány és megyei főispán-helyetteseket a kormányzó is nevezhetett ki, a többi hivatal az 1791:12. art. értelmében választás útján tölthetett be és pedig a következő módon:

a vármegyékben és magyar vidékeken a főtisztek a tisztújítás-kor az illető törvényhatóságban létező bevett vallásfelekezet-béliek közül minden hivatalra külön-külön három, a törvény által megkívántató tulajdonokkal bíró alkalmas egyént jelöltek és terjesztettek a törvényhatósági közgyűlés elé, kik közül aztán a bevett vallások egyenlőségének figyelembevételével a választás fejenkénti titkos választással történt. Ha főispán által kijelöltek alkalmasak nem lennének, a közgyűlés a kijelölésnek ellentmondhatott és a szavazatot megtagadhatta. A székely székekben főkirálybíró választatott, úgy ez, valamint a többi állások kijelölés nélkül töltettek be (Appr. O. III. R. LXXVI. c. leopoldi diploma 8. és 1791:12. art.) s minden állásra minden bevett vallásból három legtöbb szavazatot nyert egyént, éppúgy mint a magyar törvényhatóságokban, Öfelségéhez fel kellett terjeszteni megerősítés és kinevezés végett. A szavazás megtörténvén, a szavazatok összeszámláltattak, a királyi megerősítésre fenntartott helyekre, minők a vármegyében a főbírói és alispáni, a magyar vidékeken az alkapitányi, a székely székekben a királybírói és alkirálybírói, mindenütt a királyi pénztárnoki állások, mindazon vármegyékben, magyar vidékekben, székely székekben, hol bevett három vallás létezik, azok mindenikéből a legtöbb szavazatot nyert egyén, hol két vallás létezik, az illető vallásokból legtöbb szavazatot nyert két egyénen kívül a harmadik helyre valláskülönbség nélkül a többi jelöltek közül legtöbb szavazatot nyert egyén, hol végre csak egy vallás volt, abból a legtöbb szavazatot nyert három egyén volt a főkormányzék útján a bevett vallásfelekezetek számára nyára tekintettel legfelsőbb elhatározás végett öfelségéhez felterjesztendő. A legfelsőbb elhatározás megtörténteig a régi tisztikar a helyén maradt. A jegyzői állásokat az illető törvényhatóság a bevett vallásokra tekintettel töltötte be. Mindezt ily részletesen az 1846/7: 22. art. rendelte el s a tisztújításnak három évenkénti megismétlését írta elő; azokat az állásokat, amelyek lemondás, halál, elmozdítás által üresedtek meg, időközben is be lehetett tölteni, ilyenekre az üresedés után a főtiszt a törvényhatóság tisztjei és assessorai közül valakit behelyettesített, de a betöltés az üresedéstől számítandó három hó alatt tartandó közgyűlésen választás útján volt eszközendő.

A falus bíróság évente változott, a vármegyékben azt a birtokos nemesek szolgáló embereik által a birtokrész mennyisége arányában viseltették, a székelységben a falusi bíróságot nem csak gyalog és lőförendűek, hanem azok is kötelesek voltak viselni, kik a nemességüket 1657. után nyerték (C. C. III. R. IV. c. 3. art., 1678:3. art.).

A megyei, magyar vidéki és székely széki fiú- és alszékekhez hét, a derékszékekhez 12 jólekiismeretű, törvénytudó bíró választatott a közgyűlés által kijelölés nélkül, régebben egyik közgyűléstől a másikig, az 1846/7. évi törvény szerint pe-

dig évente; ha ezek az ülésen nem jelentek meg, az elnök őket a nemesek közül behívottakkal helyettesítette, a táblabírák közé az volt felvehető, ki hiteles bizonyítvánnyal igazolta, hogy Erdély, vagy Magyarország valamelyik kancelláriáján vagy patvariáján a törvényes dolgok gyakorlásában szorgalmas volt, vagy a közgyűlésekre szorgalmasan eljár. Az úrbéri táblához szükséges hat ülnököt a király a törvényhatóság által választott 18. felterjesztett közül a rendes tisztújítás után nevezte ki.

A nemzeti fejedelmi korszakban a hivatalos állások betöltésénél a vallás a székely székek, a magyar vármegyék és vidékekben csak annyi szerepet játszott, hogy tisztí állást csak az nyerhetett, aki valamely bevett valláshoz tartozott. A válásmegoszlás a választást nem befolyásolta. A leopoldi diploma után következett be az, hogy úgy a legfelsőbb, mint az alsóbb állásokba a tisztviselőknek vallásuk szerint egyenlően meg kellett oszolniok. Ezzel Erdélynek ősi alkotmánya sarkaiból forgatott ki és ez a rendszer odavezetett, amit az unió után eltelt 50 esztendő sem tudott szanálni. Ha az oláhok kívánságukhoz képest 1791-ben mint nemzet elismertettek volna, a görögkeleti és görögkatholikus vallással és az oláhval, mint negyedik nemzettel a Wesselényi Miklós által említett politikai tömbök száma 13-ra emelkedett volna. A trianoni békében Magyarország szomorú sorsát az idézte elő, hogy a Habsburg-dinasztia 1691-ben félt az egységes erős Magyarországtól s egyes erdélyi hatalmas urak érdekeiket látták az unió által veszélyeztetve, e miatt az uniót elgáncsolták. Az a magyarság, mely látta Budavárának a töröktől való visszafoglalását, az integer és egységes Magyarországot öntudatosan meg tudta volna szervezni s talán abban a politikai nemzet öntudatára ébredt oláhság a maga elhelyezkedését szintén megtalálhatta volna.

A romboló munkához ebben a korszakban hozzájárult a székelységnek – a Székelyföldnek – abszolút módon való kettéosztása (határország és nem határorségre) és a székelyeknek a határőr oláhokkal való egyenlősítése.

Revindikált havasok.

A határország megszervezése után, mely Csíkban, Gyergyóban, Kászonban, Udvarhely, Bardoc székekben állítatott fel, 1769. augusztus havában a magyar koronatarományok s Törökország közt a határjárás bevégeztetett és a határjelek kitűzettek. Ekkor Csíkszék és Háromszék határvonalán Moldvától és Oláhországtól több olyan havas-birtokrész szereztetett vissza, amelyeket a XVII. és XVIII. századbéli zavaros viszonyok közt a moldvai birtokosok jogtalanul eltulajdonítottak és ilyeneknek mindkét állam (magyar és török) közös kiküldöttjei elismertek. E visszafoglalt havas-részek egyelőre uratlanok let-

tek s alig 10 év alatt az erősebb községek és hatalmasabb családok a szegény, fegyvert viselő nép kizárásával elfoglalták, miért a nép a katonai hatóságnál panaszt emelt. Ennek elintézéséül II. József 1783. május 27-én 3680. sz. alatt kelt legfelsőbb elhatározásával *a visszaszerzett havas-részeket a határőr katonaság javára és előmenetelére* adományozta. Közben ugyanis 1778. és 1779-ben a székely határőr ezredek egy-egy zászlóaljja a bajor örökösödési háborúban Csehországba vitetett s az első gyalog székely ezred (csiki) Lewin mellett a „Gillern” nevet viselő gránátos zászlóalj ellen a támadásban vitézül viselte magát, s mindkét zászlóalj a több mint egy évi háborúskodás alatt magát többször kitüntette.¹

A fent említett legfelsőbb elhatározás következtében a katonai hatóságok az általuk helyesnek vélt módon a visszaszerzettnek gondolt havas-részeket elfoglalták. A régebbi birtokosokkal bonyodalom támadt s a m. királyi (erdélyi) kancellária 1785. december 5-én 14.860/1786. évi június 9-én s július 3-án 149. és 6890. sz. alatt elrendelte, hogy mindazoknak, kik a katonaság által elfoglalt bármelyik havas-résznek 1769. előtt tetteles és jogos birtoklását hitelesen igazolják, igazolt birtokuk adásék vissza s e célból a követelő feleknek egy évi határidő tüzetett ki, ami az akkori polgári hatóságok által közhírré tétetett. A bejelentett igények felett 1813. október 29-én ítélet hozatott, de ez végre nem hajtatott, mert az elfoglalt havas-részeket a katonai hatóság haszonbérlet útján értékesítette, s a haszonbér kiosztását is néhány év után beszüntette és *a haszonbérből egy ezredi közös ruházati pénzalapot alapított*, mely már az 1800-12-i hadjáratok alkalmával mutatta jótékony hatását s ez okból e ruházati pénzalap fenntartása egyértelmű lett székely határőrség fenntarthatásával, az 1813-ban létezett viszonyoknál fogva a körülmény elegendően fontos volt arra, hogy a katonai hatóságok ellentétes fölterjesztései figyelembevételével a hozott ítélet levéltárba tétetvén, végrehajthatlamil maradjon. Ez az állapot fennállott *a székely határőr ezredeknek 1851-ben való felosztatásáig s a visszafoglalt Havasoknak évi haszonbér jövedelme az ezredek ruházati pénzalapjához csatoltatott.*²

A székely határőr ezredek vérüket ontották az 1788-tól 1790-ig, tehát három évig tartó török háborúban, amely közvetlen közelükben, Moldovában és Havasalföldön zajlott le, továbbá az 1793-tól 1801-ig tartó Német- és Lengyelország területén folyt francia háborúban, továbbá a nem határőr székelyekkel egyetemben az 1809. évi nemesi fölkelés alkalmával. A székely határőr ezredek részt vettek az 1812-től 1815-ig tartó fran-

¹ Teleki Domokos: „A székely határőrség története.” Budapest, 1877. 143. l.

² A m. kir. kormány 1869. évi felség felterjesztése. Kiadott Csik-szere-dában, 1890. 3-10. l.

cia háborúkban is, Olasz- és Franciaországban. Ezek a harcok óriási vér- és anyagi áldozatba kerültek, de a határőröket még jobban megedzették és az 1848-ig való katonáskodás azt a nemzeti eredményt szülte, hogy 1848-ban, midőn ez ezredek úgyszólván teljes egészükben a honvédséghez csatlakoztak, annak legerősebb hadcsapatai és Bemnek a legkedvesebb katonái lettek.³

Az 1869. januári kormányjelentés szerint: „az 1848. évi események a székely határőr ezredek a törvényes alkotmány védelmére szólították és majdnem egy egész század alatt katonai gyarmattá alakult székely határőrvidék minden fia képzett katonára lévén, sokkal több erőt fejtett ki, mint azt más vidékek teheték. Az 1849. évi császári kormány ezt esküszegésnek tekintette. Részint ezért, részint pedig azon károk kárpótlására, melyeket a székelyek a forradalom tettleges elősegítése által az államnak – katonai vélelem szerint – okoztak, 1851-ben az ezredek összes ingó és ingatlan vagyonát az államkincstár javára elkoboztatta s egyúttal a határőr intézményt Erdélyben megszüntette. A lefoglalt pénzalapok külön kezeltettek és elrendeltetett, hogy a visszaszerzett havasok ügyének végleges elintézése végett a további lépések megtéssenek; ez csak 1861. augusztus 26-án nyert megvalósítást az akkor kinevezett közvetlen bizottság által.” E helyen ezt a kérdést most tovább nem tárgyaljuk. Visszatérünk reá majd, midőn a magánjogi autonómiáról s a „Csiki magánjavak”-ról szólunk, amely vagyonnak kérdése az utóbbi időben oly nagy port vert fel.

A katonai határőrség tehát, bár 1791-től 1848-ig az erdélyi rendek mindent elkövettek, életben maradt és a határőrség eltörlését a székely önfeláldozó hazafiságnak 1851-ben való megtorlása hozta meg az osztrák katonai kormány részéről. (L. függelék.)

FÜGGELÉK.

A székely határőrségre nézve utalok: Szádeczky Lajos: A székely határőrség szervezése. Bp. 1908. „A székely nemzet története és alkotmánya”. Bp. 1927. 333-345. 1. Dr. Jancsó Benedek: Erdély története. Cluj-Kolozsvár 1931. 207-208. 1., Benkő József: „Transylvania” II. 101-116. 1. Supplementum 535., 558. 1. (kolozsvári 1833. évi kiadás), L. Á. Gebhardi: Geschichte des Reichs Ungarn und damit verbundenen Staaten. III. H. 274. 1.: „Donatio a Székelyföldön” cím alatt Kolozsvárt „Genealógiai füzetek” 1903. december 12. számában közölt tanulmányom 9. és befejező részre. A székely határőrség szervezésében Bajtay Antal erdélyi püspök szerepét illetően utalok dr. Miskolczi Istvánnak „Bajtay Antal sze-

³ Teleki Domokos i. m. 144-202. 1.

repo Erdély közéletében” című tanulmányára. Századok. 1913. évi 663. lap, mely megdönti azt a kedvezőtlen megállapításokat, amelyeket egyes írók szellőztettek.

Báró Wenkheim Béla m. kir. belügyminiszter, Lónyay Menyhért pénzügyminiszter és Horváth Boldizsár m. kir. igazságügyminiszternek I. Ferenc József Őfelségéhez a volt székely gyalog- és huszárezredek kincstári kezelés alatt álló ingó és ingatlan javainak visszaadása és rendezése tárgyában 1869. január 23-án kelt felterjesztésében a következők foglaltatnak: „minden darabont rendű család egy gyalog határőrt s minden lófőrendű család egy huszárhatárőrt volt köteles kiállítani, saját költségén felszerelni és tartani”.

Arra nézve, hogy a székelység a határőri intézménnyel mi-
ben látta sérelmét, e fölterjesztés a következőket mondja: „ezen ellenállás oka nem annyira azon körülményben rejlett, hogy míg az ország többi részében a határőrök, részint az úrbéri viszonyok alóli mentesítés – részint kincstári birtokok adása által a teherhez aránylagos segélyben részesítették, a Székely földön ily eszközök a kormány rendelkezésére nem állván, itt a határőröket semmi segélyben sem részesítette, hanem az eüentállás oka inkább a székely nemzet alkotmányos viszonyaiban rejlett és e tekintetben mellőzve az őt történelmi alkotmány mikénti kifejlődését, a kormány akkori álláspontja megjelöltetésére bátrak vagyunk megjegyezni; először azt, hogy a székely nemzet az *általa birtokolt földet ősfoglalás jogán bírta s a korona itt nem bírván örökösödési joggal, birtokos nem is lehetett*, másodsor azt, hogy a székely nemzet minden tagja született nemes s mint ilyen, a hon védelmére személyesen volt kötelezve. Ezen honvédelmi kötelezettség a székely nemzetet három részre osztotta: első osztály a főnemesek, kik többed magukkal, a második osztály a lófőnemesek, kik lóháton, a harmadik osztály a darabont nemesek, kik gyalog voltak kötelesek a hon védelmében részt venni. A honvédelem ezen szervezete a szatmári békekötés után korszerűtlennek tűnvén fel 1713-1729. között a székelyföldi főkapitányságok rendre eltöröltettek s azóta a székely nemzet tömegesen többé fegyverre nem szólított, a nemzet tagjai közötti osztályzat azonban továbbra is fennmaradt s országos teherviselési alapul szolgált annyiban, amennyiben e két alsóbb osztálya adófizetés alá vettetett s az 1762-64. szervezett határőri kötelezettség is csak ezekre szorítkozott és pedig az osztályzat tekintetbe vételével oly formán, hogy a darabont rend székelyek gyalog határőröknek, a lófő székelyek pedig huszároröknek fegyvereztetek fel. A csikszéki és háromszÉM lófő és darabont rendű székelyek tehát alkotmányellenesnek találták a reájuk nehezült adófizetés és határőrzés kétszeres terhét szemközt a velük egyenlő ősjogú főnemesek tehermentesítésével s ez okból fejtették ki 1764-ben a határőrintézmény ellen azon ellenállást, amely csak katonai hatalommal volt győzhető.”

19. §. A magyar és székely szabadvárosok és kiváltságolt helyek 1691-1848.

Az 1791:11. és 14. art. szerint a szabadkirályi és szabadvárosok az országgyűlésen ülési és szavazati joggal bírtak s oda a bevett szokás szerint követeket küldhettek; őket saját tisztviselőik igazgatták, amit a leopoldi diploma 8. pontja is biztosított, a nemesi városok most is a megyék kiegészítő részei maradtak, az országgyűlésre külön meg nem hívtak, bár saját ügyeik intézésére ezeknek is kebelbéli tisztviselőik voltak, *azonban* ezek a vármegyétől és annak főtisztjétől függték. Az 1791. évi törvények a székely és kiváltságolt helyeknek is biztosították az országgyűlési szavazatot, amelyek Zetelaka kivételével, mely a székkal egyesült, – két követet küldöttek. A székely kiváltságolt helyeknek is a közigazgatás vitelére szintén kebelbéli tisztviselőik voltak, de azok Marosvásárhely és Oláhfalu kivételével a székek főtisztjeinek felsőbbsege alatt állottak.

Az 1791:61. art. kimondotta, hogy Szamosujvár és Erzsébetváros szabad királyi városokká felvették és úgy tekinteszenek, mint más magyar szabad királyi város.

A magyar és a székely nemzet kebelében levő városok helyhatósági szabályrendelet-alkotási jogát és módját az 1791:14. art. fenntartotta, mely szerint a városok s más kiváltságolt helyeken a közigazgatást a város tanácsa viszi, mely egy fő, vagy királybíróból, a nemesi városokban a hadnagyból, rendszerint 12 tanácsosból, egy vagy két jegyzőből áll. A választott, vagy esküdt közönség a város népességéhez képest 100, vagy 40, a polgárok különböző osztályából választott tagokból állt. Ez volt a külső városi tanács, az előbbi pedig a belső tanács. A belső tanács látta el a peres ügyeket, némely városokban az osztályos perek az osztoztató ítélőszékek hatáskörébe tartoztak. A leopoldi diploma 8. pontjában fenntartott szabályok szerint a királybírói, hadnagy, pénztárnoki, jegyzői, tanácsosi és a más hivatalok szabad választás útján töltettek be. A fő-, illetve királybírói, hadnagy, pénztárnoki állásokra a választás megtörténvén, a városban létező bevett vallásbeliek közül, három oly egyént, kik a szavazatok többségét nyerték, fel kellett kinevezés és megerősítés végett a királyi főkormányshékök útján Őfelségéhez terjeszteni (leopoldi diploma 8., 1791:22. art.). A tisztújítás kétévénként történt. Egyébként a városi tisztek tételére és módjára a városi privilégiumok s a város helyhatósági szabályai voltak irányadók. Vízakna városra nézve különösen megjegyzendő, hogy a régi kiváltságlevél szerint a városi királyi bíróság egy Geréb nevű házhoz volt kötve s Haller Péter

utódai közül az szokott királybíró lenni, aki a vízaknai Geréb-házat bírja/

A magyar nemzethez tartozó és a múlt korszakban felsorolt városok sora az előbb említett Erzsébetváros és Szamosújvárral bővült. Kiváltságos helyzete volt még Szászrégen, Bátos, Balkács, Zsidve és Mártonteleknek, melyeknek önálló ítélőszékük volt s csak közigazgatásilag állottak a megyék alatt; ehhez hasonló kiváltságuk volt Gyéres, Szilágysomlyó, Magyarigen, Sárd, Alvinc, Borbát, Borbánd, Vájasd, Tövis, Benedek és Egerbegynek.

A múlt korszak tárgyalásánál felsorolt székely városokat illetően most csak azt jegyezzük meg, hogy az 1791:14. art. által a két Oláhfalu közönségének kiváltságai a többi városokéval egyetemben megerősítettek s nemcsak törvényhatóság tekintetében, hanem a két Oláhfalunak országgyűlési szavazat és követküldési jog is adatott s Udvarhelyszék az országgyűlésen Oláhfalu ellen támasztott igényével a törvény rendes útjára utasított; a pert Udvar hely szék meg is kezdette, de 1848-ban még befejezve nem volt.² Zetelaka 1703-ban Udvarhelyszékkel megegyezett, magát a széknek alávetette.

Marosvásárhely, Szamosújvár, Erzsébetváros, Kolozs, Szék, Bereck és Gyéresből a fellebbezések a megyék kikerülésével, közvetlenül a királyi táblára mentek.

20. §. A szász nemzet autonómiája 1691-1848.

A szász nemzet a magyar nemzeti fejedelmek után a német uralkodóktól jobb jövőt remélt. Az 1691. évi leopoldi diploma 3. pontjának az a rendelkezése, hogy a szászok municipális joga megerősítették, nem elégítette ki a szász nemzetet. Emiatt az 1691. évi december 4-én kibocsátott ünnepélyes okirat 3. pontjában az vétetett fel, hogy a szászok régi kiváltságait és azok használatát, szokásos jogaikat jobban oltalmaztatni kérik s a király utasítsa a rendeket, hogy erre nézve is egyezzenek meg, s ha az egyezés nem sikerülne, a király fog határozni. Az elrendelt tárgyalások után bocsátott ki 1693. évi április 7-én kelt pótdiploma, mely szerint a nemzeti accordába (egyesülés) a következő pontok vétettek fel:

1. A szász királybírák nem tartoznak személyesen megjelenni a táborban, de a szászok kötelesek oda három elsőrangú

¹ A Geréb-ház iránti határozat található a főkormányshéki 1817. évi 9985. sz. alatt és az 1811. évi 77. sz. iratsomóban 2416. sz. alatt; ezt az adatot Sebestyén Gergely kéziratából vettem.

² 1791: országgyűlési jegyzőkönyv 588., 589. lap, 1797. évi országgyűlési jegyzőkönyv 248, 1810-1. évi országgyűlési jegyzőkönyv 54. lap, Sebestyén Gergely kézírata.

polgárukat küldeni, a hétbírák s a szebeniek jószágai után 36, a brassóiak birtoka után pedig 12 lovast s a szászok kiváltságlevelük értelmében 500 gyalogot kötelesek kiállítani, ezek az ország határán kívül csak akkor szolgálnak, amikor a magyar és a székely hadak.

2. Az Appr. C. III. E. XLI. c. 6. art. eltöröltetvén, a fogarasi és küküllő-megyei tiszteknek semmi egyéb hatalma a hétbírák (kik régebben a hét kerületben lakott szász nemzet képviselői voltak) jószágaira nem lehet, minthogy, midőn a hétbírák mint földesurak a gonosztevőket cirkálják egy szolgabíró jelen lehet s a vármegyék megkívánhatják a hétbíráktól, hogy a gonosztevőket megbüntessék, maguk is a tőlük átszököttekre nézve ugyanezt tenni kötelesek lévén. Szelistyeszék a vármegyei tisztek eddigi felsőbbsege alatt hagyatik továbbra is.

3. Ertöröltetik az Appr. C. III. R. LXXXL c. 2. art. azon feltétel alatt mindazonáltal, hogy a szászok a szállásadók fukarságát zabolázzák, a szállások olcsóságának eszközlése által, azonban a szász és a másik két nemzet között való egyezmények tartassanak meg.

4. Nem elleneztetik, hogy Szelistyeszék a vízaknai sóbányáknál több ingyen szolgálattal ne terheltesse.

5. A hűtlenségi per az országgyűlés előtt folyjon. Az olyan perekben hozott ítélet, mely a nemes embert életétől, becsületétől, vagy javaitól fosztja meg, kihirdetés előtt a király helybenhagyása alá terjesztessék fel s a helybenhagyás várassék be. A C. C. III. R. XIII. c. 1. art. szerinti nagyobb hatalmaskodás büntényére a szász egyének rendes bírái elé, a közönségek pedig a királyi tábla előtt pereltesse. Őrzenyért (depositum) szász egyén rendes bírása előtt pereitessek, innen a szász egyetem törvényszékéhez, innen pedig, ha követelt tárgy értéke 100 forintnál nagyobb, a királyi táblához lehessen fellebbezni; a közönségek ellen pedig a szász egyetem előtt kell pert kezdeni s onnan a fellebbezés a királyi táblához történik. A szebeni konzul kötelessége az intés, a nyolcadnapra való idézés kézbesítésére a felperes kívánságára alkalmi embert rendelni.

6. A szász városokból az országgyűlések idejére a céhen kívüli kontárosok és hentesek kirekesztetnek, eltöröltetvén a Szászföldre a C. C. V. R. XVI. edictuma. A szászoknak pedig kötelességévé tétetik, gondoskodni arról, hogy az országgyűlési tagok a drágaság miatt szükségét ne szenvedjenek.

7. A szászföldi halastókra és makkoserdőkre nézve a fiscalis tisztek nem fogják az illetéken és szokott mértéken felül terhelni a szászokat.¹

¹ Dósa Elek: „Erdélyhoni jogtudomány” I. k. 54., 55. lap.

A szászoknál nagyobb hatalmaskodások voltak: a gyilkosság, a kiváltságlevél hatálytalanítására való törekvés és a királyi parancs elleni engedetlenség.

A szászok pereiket az egyes bírójuk előtt kezdték, onnan a tanácshoz, a tanácstól az universitashoz fellebbezhettek (Szász törvény I. 1., 3. §.).

A szászok minden hivatalnokukat szabadon választották (leopoldi diploma 8.) és csak a királybírákat kellett megerősítés végett felterjeszteniük, a szász ispánt minden állásra kijelölési jog illette.

A szász nemzet sem került ki III. Károly, Mária Terézia reformjait. II. József a szász alkotmányt is sírbatette, a szászok erősen érezték I. Ferencnek 1795., 1797., 1805. évbéli alkotmányellenes rendeleteit, amelyek a szász alkotmányt gyökeresen felforgatták.

Az 1793: 13. art. fenntartotta a szász nemzet, székek, vidékek és városok státúum-alkotási szabadságát, de ehhez is az uralkodó fejedelem hozzájárulása volt szükséges. A szász nemzet a szokott nemzeti gyűléseit (confluxus) e korszakban is megtartotta a szász ispán elnöklete alatt, a 11. törvényhatóság 22 követet küldött. A szék és vidéki gyűlésekre, amelyekben szabad királyi joggal bíró városok képviselői voltak, a városok hat, minden más helység pedig két követet küldött, ahol nincsen tanáccsal bíró szabad királyi város, a székgyűlésekre minden város és falu két-két követet küldött. A gyűlések tartása módjára és rendjére az 1804. évi rendelkezés szerint a régi szokás volt irányadó, nemkülönbén a helyhatósági szabályok alkotására nézve is.

A szász székekben és vidékeken az elsőfokú bíróságot a szék, vagy a vidék bírója gyakorolta, ki mellett 1-3 titoknok működött (Szász törvény I. k. I. c. 3. §.), a kiváltságos mezővárosokban és falukban a helység bírója négy esküdtel, polgári szónokkal és egy jegyzővel; nem kiváltságolt falukban a falusbíró négy esküt tett jegyzővel, ez később csak békéltetési fórum lett. Fellebbezési hatóság a szék, vagy vidék tanácsa, melynek elnöke a polgármester, vagy királybíró, a vidéken a főbíró, tagjai a székek, vagy vidékek kiterjedéséhez képest több, vagy kevesebb tanácsos, előadói a jegyzők (1791: 13. art.), további fellebbezési fórum a szász nemzetgyűlés, amelynek elnöke a szász nemzet ispánja, tagjai a 11 szász törvényhatóságból választott 22 bíró (assessor), előadója a tartományi jegyző, ki egyszersmind a nagyszabeni tanács jegyzője.

Ezenkívül vannak osztóztató törvényszékek, azoknak a szász közönségeknek, amelyeknek nem messze fekvő jószágaik voltak, úri és harmadnapos székeik. A Szászföldön a statárium tartásához a főkormányzék hozzájárulása megkívántatott. A szászoknál is meg volt engedve a választott bírák alkalmazása, mely a közbírák törvényszékének hivatott.

A polgári jogszolgáltatás ismerte a privilegizált személyek elleni eljárást is, *ezt igényeltek az exterritoriális és a katonai személyek, akikkel szemben az általános osztrák törvények szerint jártak el.* Mint különleges privilegizált jelentkezett a nemesség is, bár a rájuk vonatkozó perek a királyi tábla előtt folytak, de mivel legtöbbször szász földön fekvő ingatlanokért pereltek, ügyekben a szász statútumok alkalmaztattak. Ide tartoztak a nemesek likvidációs perei. A magasabb császári királyi államhivatalnokok (kincstáriak) ügyei a felettes hatóságuk elé tartoztak.

Szebenben a comes egy magisztrátusi taggal bíraskodott. A reguláció organizálta szék bíróság is egyes bíróság lett. A büntetőügyek az 1805. évi reguláció után két tanácsbelivel intéztettek és egy aktuárius mint vizsgálóbíró működött. Ezek vezették a büntető pert és a magisztrátus vagy officiolátus elé véleményt terjesztettek, mely az ítéletet hozta. A leopoldi diploma 4. pontja és az 1755. évi II. t.-c. által fellebbezés engedtetett, mely az előtt ki volt zárva. A fejedelemnek kegyelmezési joga volt.

írásbeli eljárás Íratott elő a határ- és számadás-perekben s továbbá, ha jogi személy volt a fél. *Már ezek tanúbizonyságot tesznek arról, hogy a bécsi kormányzat a szász autonómiát miékként lyukasztotta át.*

Az 1782. évi ispáni utasítás szerint a comesnek hármasthatásköre volt: közigazgatási, igazságszolgáltatási és gazdasági. Az első jogkörében feladata volt, hogy ügyeljen a nép javaira és adóképeségére, a Királyföldből semmit elidegeníteni ne engedjen, a városok, székek, mezővárosok kiváltságait, mentességeit, adományait, kivált a hét bírák javait védje és fenntartsa, a szász nemzet levéltárára a polgármesterrel együtt különös gondja legyen, a levéltárnokot hűségre, hallgatásra szorítsa, ügyeljen, hogy az iratok közül valami a nemzet kárára idegen kézre ne jusson, sőt az ő híre és térítvény nélkül semmi ki ne adassék, végre a céheket igazaikban, céh-szabály szerint jogkörükben megoltalmazza. Bírói hatáskörében kötelessége volt, hogy minden, pert egy év alatt befejeztessen, húzó-halasztó per-orvoslatoknak, ügyvédek visszaéléseinek helyet ne adjon; a státusok szabványainak meghamisítását ne engedje, a félrevezető törvénymagyarázatoknak az egyetem által hozandó végzéssel elejét vegye, a határegyenlenségi ügyeket lehetőleg személyesen intézze el. Gazdasági ügykörében kötelessége volt: hogy a majorsági számadásokat maga mellé veendő egyénekkel megvizsgálja, a számadást nem adók ellen szigorúan eljárjon, a szász nemzet és a hét bírák jószágaira felügyeljen, hogy azok jövedelme beszolgáltatassák, azokba becsületes és tapasztalt gazdák tétessenek, a hűtleneket az egyetem, illetőleg a hét bírák beleegyezésével függessze fel, vagy bocsássa el, minden száma-

dásra köteles tisztviselőtől az óv elteltével számadását haladéktalanul vegye be.²

Mária Terézia 1752. május 7-én kelt leiratában kifogásolta a tisztviselő esküt, hogy abban az áll: hogy a tisztviselők az egyetem és Szeben városa iránt épp oly hűséggel vannak, mint iránta, ezenfelül kifogásolta, hogy az eskü szerint az ispán a szász ispán, az ekléziák, iskolák protektora, a tanács becsületét, hasznát védelmeznie kell s amit a tanácsra és szász nemzeti tisztekre mint hasznost, vagy károst megtud, gyorsan tudtukra adja. Ezeket Mária Terézia a fejedelemre és a hazai közjogra sérelmesnek találta és azt kívánta, hogy sürgősen módosíttassanak. Erre következett 1791-ben annak kimondása, hogy a királybíró nem lehet egy személyben egyfelől az egész szász nemzet nemzeti comese és másfelől a szebeni polgármesternek alárendelt csak szebenvárosi hivatalnok (bíró), miért is ennek megszüntetése elhatározott. 1796-ban a *szebeni polgármestert az egyetemi elnökségtől felmentették s e tisztelet az ispánra bízta* és 1797-ben meghagyatott, hogy a szebeni királybírói hivatal hagyassék üresedésben és a szebeni polgármester az egyetem dolgaiba ne vegyüljön, a *nemzeti ügyeket intézze a nemzeti ispán*, kinek jogkörét az 1805. január 16-án kelt Regulatio 6. pontja szabályozta. *A szebeni u. n. tartományi polgármesteri hivatal megszüntetett, az összes nemzeti ügyre vonatkozó felügyelet az ispánra bízott*, a szebeni királybírói elnevezés megszűnt, az ispán központi felügyeleti jogköre akként szabályoztatott, hogy közigazgatási, törvénykezési, gazdasági ügyekben kelt rendelések teljesítése felett örökadjék, a hivatali választásokat ejtse meg, a városi tanácsokat a felsőbb rendeletek teljesítésére szorítsa, a jegyzőkönyveket vizsgálja át, a nemzeti jószágokra, valamint a szász törvényhatóságok, községek jövedelmeire ügyeljen, a szász hatóságokat évenként járja meg. A városi tanácsok kötelesek voltak a jegyzőkönyveket minden 15 nap alatt felterjeszteni. Az ispán melletti tisztviselők fizetése megjavított, az ispán fizetése a községek részéről 1500 forintban állapított meg, megengedett, hogy egyetemi gyűlést Szt. Katalin napján kívül májusban is hívhasson össze. Szeben széknek az ispán választásra való kizárólagos joga 1845. és 1846-ban a tizenegy szász törvényhatóságra ruházott, ez így maradt 1861. után is. A szász egyetem a leopold-diploma második pontja szerint az erdélyi fejedelemtől a teljes jogaiban vétetett át, és ebben a jogaiban az 1791. évi XIII. t.-c. is megtartotta és jogállásánál fogva a Király földnek másodfokú törvényszéke volt és így is maradt 1876-ig.

Az 1791. évi XIII. t.-c. szerint: A szász nemzet és annak egyeteme, valamint a székek, vidékek, sz. kir. városok s ki-

² Wenzel Gusztáv: Magyar és erdélyi magánjog rendszere. Buda, 1563. I. 102. 1.

váltásgolt városok közönsége és hatóságai, úgy a törvénynél fogva megillető tisztválasztás, mint polgári, gazdasági, közigazgatási, törvénykezési tekintetben megmaradnak a Lipót-féle hitlevél szerinti állapotukban. Az 1795. évi június 22-én kelt királyi rendelet 11. §-a szerint: „ha valamely ügyben a városok tanácsai és esküdt közönségek meghasonlanak, s az ispán a határozatokat meg nem erősíti, vagy őket megegyeztetni nem tudja, az ügy elhatározás végett az egyetem teljes ülése elé viendő, ha valamelyik fél a határozattal meg nem elégszik, azt a királyi kormányzók útján a királyhoz fellebbezheti. Az 1797. szeptember 22-én kelt rendelet 2. §-a szerint: a városok tisztviselői, kik mint képviselők a szász nemzet gyűléseire, vagy országgyűlésre mennek, küldöik nevében azok előleges tudta nélkül semmiféle tárgyalásba nem bocsátkozhatnak, hanem kötelesek magukat az ily tárgyakra nézve a küldő község által írásban adott utasítás kifejezett tartalmához alkalmazni s a szász nemzet gyűlésein tovább és egyébbe bele nem ereszkedhetnek, mint a nyilvános gyűlések nyilvános tárgyalásaiba. 1804. s 1832-ben kevés megemlékezés történik az egyetemről.³

A Katalin-napi gyűlés rendes egybegyülekezés volt már a nemzeti fejedelmek alatt. Kifejezetten előfordul az 1773. évi főkormányzói rendeletben is, mely a fogarasi jószágáról való számadás megvizsgálását akkorra tűzi ki, egy 1803-i rendelet a gyűléstartást májusra is megengedi és 1839-ben rendes ülésen kívül két gyűlés engedtetett Vízkereszt és Síz. István nap utánra. Az udvar jelentést kívánt a perek állásáról. *1803-ban költségvetés felküldését kívánta: 1. nemzeti vagyonnak, 2. fogarasi, 3. a hét bírák vagyonának pénztári bevétele-kiadásáról, 4. minden szász városi, 5. minden mezővárosi és szász falusi majorsági jövedelmekről, s kívánta a pénztári kimutatásokat.* Ezek szerint a szász egyetem a központi állami igazgatás vidéki szerve lett 1848-ig.⁴

Két politikai tényező volt a Király földön: az universitás és a szász városok külön-külön. Ez 1790-ben megváltozott. Okot adtak erre a magyar alkotmány s a szász nemzetnél 1742. év óta elterjedt hivatali visszaélések, olykor zsarolások, a nemzeti vagyon rossz kezelése, vesztegetések, ennek folytán a nemzeti vagyonnak adóssággal terhelt volta.⁵ Ezért alkottattak 1791. s 1804. közt a „Puncta regulativa”.

Nem szenved kétséget, hogy a bécsi kormányzat nemzetellenes tendenciájú volt, de nem lehet kétségbe vonni azt se, hogy a helyes központi igazgatás elveivel tisztában volt és ennek szolgálatába igyekezett állítani a vidéki önkormányzati testeket. Egyszersmind a fejedelmi főfelügyelet! jognál fogva

³ Jakab Elek: Királyföldi viszonyok ismertetése. Bp., 1871. I. 37.

⁴ U. o. I. 63. 1.

⁵ U. o. I. 64. 1.

jogában állónak tekintette annak ellenőrzését, hogy a vidéki önkormányzati testületek a kezelésük alatt álló közvagyonot minő célra fordítják, illetve azokat és jövedelmüket a megjelölt céltól nem vonják-e el. Ez alapon követelte a szász egyetem és városoktól 1742-től kezdve, hogy ezekről számadást terjesszenek elő és ezen okból eszközölte a számadástételt az államilag felállított számvevőségek által, a főfelügyeleti joggal függött össze a jegyzőkönyvek fölterjesztésére vonatkozó kíváncsi is.

Nem szenved kétséget, hogy a mélyebbre való belenyúlás veszélyezteti az önkormányzatot, valamint az ellenőrzés másként is eszközölhető, mint a jegyzőkönyvnek bekívánásával, ugyanis *a szász comes a központi hatalom tisztviselője lévén, az ellenőrzés általa is teljesíthető volt.* Erre való tekintettel a központi kormányzati belenyúlás a szász ispáni állás léte mellett túlzott is volt. Ehhez társult, ami a magyar és a székely nemzetnél is meg volt, hogy az u. n. dekretális és kandidáció útján betöltendő állásokra nézve a központi kormányzat az ispán útján a befolyását szintén a kelleténél inkább érvényesítette. Mindezek azt mutatják, hogy ebben a korszakban a szász nemzeti autonómia is sokat szenvedett. Úgy, hogy a szász nemzet ellentálló ereje is csökkent, vagy a szász nemzet a hatalommal szemben dacolni nem akart.

Az előző korszakban az országgyűlések által elrendelt vizsgálatok hullámai alig csendesedtek el, máris 1694. január 27-én Frankensteini Frank Bálint szebeni királybíró és szász ispán az universitás ele jelentést terjesztett, amelyben a szász-ság vagyoni romlását egyrészt a háborús idők miatti túlterheletésnek, másrészt azonban egyes helyek régi rossz szokásainak, a terhek és szolgáltatások hibás helyi felosztásának, hiányos számviteleknek, a városok és székek ellenőrizhetetlen nagy kölcsönökkel való megterhelésének, sőt a tisztviselők hanyagságának és visszaéléseinek is tulajdonítja. Úgy vélte, hogy az orvoslás csak hosszú időn át történhet meg.⁶

1738-ban fölláttatott az országos számvevő hivatal, ahová a királyföldi számadások is beköveteltettek, de a szászok privilégiumra hivatkozva megtagadták.⁷ Mária Terézia 1753. november 18-án teljhatalmú királyi biztost küldött ki egy bizottsággal. Eme bizottság működése befejeztével 1758. július 1-én kelt udvari rendelettel a szász-ság közvagyonának kezelésére és számadásainak az országos számvevőség felülvizsgálata útján való elintézésére a szász ispán elnöke alatt „Directorium oeconomicum” rendszeresített azzal, hogy szükség esetén bárkikor királyi biztos küldhető ki. Az adósságok, a kamatok nyilvántartására, a kiadások felterjesztésére, azok jóváhagyására, a közvagyon használatára adatott ki.

⁶ Scivert: „Acten v. Daten”. 132., 133. 1.

⁷ Jakab Elek i. m. I. 70-118. 1.

Szóval a szász vagyoni önkormányzat szoros állami főfelügyelet alá került.

Bruckenthal Sámuel közbenjárására 1761. szeptember 4-én a direktórium ugyan feloszlattott, de a szász székek, vidékek és városok tanácsainak is és főtisztviselőinek a direktórium idejére vonatkozó számadásokat be kellett adniok.

1765-ben néhány szász falunak az oláh határőr ezredhez csatolása tekintetéből Mária Terézia a fogarasi uradalmat, melyet azelőtt a gróf Bethlen nemzetség bírt, 99 évre a szász nemzet közönségének 80.000 ezüst forintban inskribálta. Ez állt a következő 31 faluból: Bethlen, Rusor, Huretz, Kis-Berivoj, Szervesztrény, Ludisor, Brán, Vajola, Todoritza, Dridrif, Szesztor, Herszény, Hlyén, Mundra, Alsó-Venitze, Paró, Persány, Sárkány, Sarkaitza, Újfalu, Ujsinka, Felső-Venitze, Lupsa, Kutsoláta, Felső- és Alsó-Komána, Grid, Felső-Utsa, Szaráta, Alsó- és Felső-Porumbák.

Így kapta idő folytán Szászsebes város Szeszcsor, Sugág, és Sebeshely részjóságokat, Medgyes város Vasas és Schimert nevű praediumot, a segesvári Szt. Miklós egyház Volkán falu egy részét Fehér megyéből stb.

II. József után a számoltatás iránt erélyesebb lépések tettek. Az első számadás 1799-ben kelt. A szász egyetem számadása szerint be kellett volna folynia 14.483 forintnak, befolyt 11.707 forint, hátralékban maradt 2776 forint, mellyel szemben 6.443 forint kiadás merül fel, a maradvány tehát 5263 forint volt. A hét bírák pénztári számadása szerint beveendő volt 72.150 forint, befolyt 25.218 forint, hátralékban maradt 46.931 forint, amelyet 18.955 forint kiadás terhelt, a maradvány 6.282 forint volt.

Az 1811. évi egyetemi hivatalos kimutatás szerint, amelyben az összes szász városok, egyetem, hét bírák s a fogarasi uradalom pénztárainak állása van kimutatva, a következő kép adódik: bevétel 268.641 forint, amelyet 218.520 forint kiadás terhel, tiszta maradék 50.120 forint. A szász nemzet 1871-ig 6,000.000 forintot meghaladó összeg kárpótlást kapott.

II. József uralkodása után egy röpirat jelent meg, mely ezeket mondotta: „Minden szásznak alapos oka van arra, hogy nemzetét megbecsülje, tisztelje és szeresse, tisztesség szásznak lenni. Atyáink a hűség és becsületesség és szorgalom által minden polgári sorsban ennek a névnek becsületet szereztek. *Lényetek egy ész, nem egy név, hanem egy család.*”⁸ Ez hűségesen kifejezte a szász népnek a II. József elnyomásával szemben való hangulatát.

A szász alkotmánynak 1791-ben való visszaállítása után a szász universitás országgyűlési követeinek utasításul adta: kérjék a császárt, hogy az erdélyi udvari kancelláriát a ma-

⁸ Schwicker J. H.: Die Völker Oesterreich-Ungarns 3 Band. 447. 1.

gyártól válassza el, a főkormányszéki tanácsosok számát arányosan töltsse be szászokkal, kik az ország főhivatalnoki állásaira is felemelkedhessenek. (Udvari kancellár.) A nemzet belügyeinek autonóm igazgatása a régi állapotba állíttassék vissza. Kérték a jobbágyság felszabadítását, ugyanis: *„a szász, mint szabad nép, nem becsülné saját szabadságának értékét sem, ha a jobbágysághoz ragaszkodna”* Ez volt a szász nemzetnek megnyilatkozása. A szász nép Mária Terézia idejében „inclyta” náció lett, addig „alma” volt, ezt Mária Terézia megadta akkor, midőn 1744-ben felvette az „Erdély nagy fejedelme” és a „Székely comes”-i címet. Ez kevés ellenérték volt a nemzeti szabadságok megnyirbálásáért. Az 1791. évi országgyűlésen a szász nemzet két sérelmet szenvedett: megszüntetett az, amin az 1542. évi erdélyi alkotmány alapult, t. L., hogy minden nemzet szavazata egynek számíttassék (Curiátvotum), s behozatott a követek szavazása és a többségnek e szerint való kialakulása; ezt a szászok azért tekintették sérelmesnek, *mert kevés volt az országgyűlési követeik száma.* De nem kell elfelejteni azt, hogy 1542-ben azt sérelmezték, hogy ha a magyar és a székely nemzet Összefog, akkor nekik nincs szavuk. Második sérelem az volt, *hogy megszüntették a Királyföldön a szászok kizárólagos birtok- és polgárjogát.* Tudniillik ott a nem szászoknak is megadatott az ingatlanszerzés.

De azért a szászok II. József idejéből igen sok jogot mentettek át. *Közjogi helyzetük, e tekintetben a magyar nemzettel való egyenjogúságuk, ép úgy, mint a három nemzet uniója, legkevésbé sem érintett, sőt kifejezetten továbbra is joghatályosnak nyilatkoztattatt ki,* bár a modern eszmék már éreztették hatásukat, a szász nemzet politikai és egyházi autonómiája újólag megerősítést nyert; a nemzeti universitás hatásköre ugyanaz maradt, ekkor is az egész szász föld képvisellete volt s gyakorolta a statutumi törvényhozás jogát és illette az autonóm bíraskodás. Belső érintkezésében a német nyelvet, a külsőben a latint használta.

A szász kerületekben az autonómikus választásokat az egyes községek küldötteiből alakult kerületi gyűlés eszközölte. A XIX. sz. elejétől a folyton növekvő nemzetiségi mozgalom mind inkább izgatta a kedélyeket. Ennek, mint láttuk, 1838 óta már megvolt a maga intenzitása. A szászok nem elleneztek a közjogi s politikai uniót oly értelemben, hogy Erdély a pesti magyar országgyűlésen képviselve legyen, de azt kívánták, *hogy Erdélynek külön tartomány gyűlése és önálló államigazgatása fenntartassék és az erdélyi három nemzet szabadsága, municipiális és egyházi jogai újólag törvényesen megerősítsenek.* Erdélynek Magyarországra való olvasztását, a provinciális autonómiának félretételét legmerészebben elleneztek, mert fölismerték, hogy ezzel a saját nemzeti autonómiájukra – a szász universitásra, – szász székekre – fejszét emelnek. Ennek

érdekében folytattak harcot 1837-48-ig. Ennek eredménye lett a véres forradalom.

A bécsi kormánynak voltak oly intézkedései, amelyek Erdélyben egyfelől a német faj megerősítésére, másfelől a telepítési politika által a magyar faj féken tartására, vagy gyengítésére irányultak. E tekintetben utalok a báró Zoernig Károly szerkesztésében megjelent, a császári királyi statisztikai hivatal igazgatósága által 1857-ben hivatalosan kiadott „Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie III. Band II. Abtheilung C. 3. Period” c. műre (a törökök kiűzésétől máig).

E hivatalos kiadványnak 44. s 45. szakasza (86-92. I.) foglalkozik a török iga lerázása után az osztrák kormány által eszközölt német betelepítésekkel. 1734-ben Salzkammergutból betelepített 263 személy (kézműves és sómunkás); s ugyanazon évben még 82 egyén, kik, míg házaik Neppendorfon felépülnek, Nagydisznódon tartózkodtak. 1735-ben 90 személy telepített be Felső-Ausztriából szintén Neppendorfba és Grosssauba, 1736-ban pedig 300 ember, 1737-ben 81 egyén Karinthiából, javarészt kézműves és földművelő, Brassóba. A török háborúban több szász község: Langendorf, Reichau, Ludos, Kleinpold, stb. teljesen elnéptelenedtek, más helyeken, mint Szászváros, Roms, Németpián, Pétersdorf, Szászsebes, Grosspold, stb. a szász lakosok meggyérültek. Mária Terézia kormánya ezen helyeknek németekkel való betöltését is felvette telepítési programjába, 1743. és 1745. között Szászsebesbe colonusokat küldött, kik felett a felügyeletet egy tanácsbeli inspektor alatt az ő soltészük gyakorolta. 1752-től 1762-ig Ausztriából 1263., Karinthiából 518 s Stiriából 58, összesen 1849 egyén telepített a fent megnevezett helyekre. 1771-ben pedig 49 család települt Breisgauból Szászsebesbe, hova 1770-ben még 22 hesseni család hozatott be. Ezeket természetesen a szász universitás szó nélkül engedte be, s ha nem voltak lutheránusok, azokká lettek. 1846-ban Würtembergből 138 család (748 fő) telepített be, mely később 307 családra (1460 fő) nőtte ki magát és Szebenben, Szászsebesen, Brassóban, Ujegyházán, Medgyesen, Szerdahelyen, Segesváron, Nagysinken és Kóhalomban nyert elhelyezést.

Ez a telepítési politika, mely a németen kívül sok szerbet, csehet, horvátot, vendet, ruthént, oroszot és oláhot hozott be, az ország népesedési földrajzát teljesen megváltoztatta és nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Magyarország nemzetiségi térképe a gyászos trianoni képet mutatta.

A központi hatalom a szász vagyoni kezelését, számvitelét, gazdasági ügyeit tovább is állami felügyelet, szabályozás és szoros ellenőrzés alatt tartotta, kötelességükké tette az adósság törlesztését, a fogarasi jószág haszonbérbeadását, a hét bírás jószágainak pedig felelős, s a főkormányzék jóváhagyásával szervezendő házi kezelését s a szász ispán által megvizsgált számadásoknak a tartományi számvevőség által való felülvizs-

gálatát; megállapította a közvagyon jövedelmeiből az egyes székeknél adandó jutalékát *s azt, hogy, mikor a vagyoni ügy rendbe lesz hozva, akkor lehessen a vagyontalan községekben egyházi és iskolai célokra adózni.* 1795-1832-ig ez irányban a „Puncta regulativa” egész sorozata következett.

Ezek által a községek térhez jutottak. Kívánságokkal kezdték ostromolni az universitást, hogy különféle közszükségleteikre segítyt nyerjenek. Az 1841. április 26-án kelt rendelet előre bocsátotta, hogy a szász nemzeti pénztár a szász nemzeti javak jövedelmeiből telik meg *s e* jövedelmek eredetileg évenként a tizenegy szász szék és vidéki pénztárak közt egyenlően osztattak *iel s e* jövedelmek a köz javára vannak rendelve *s* csak az adósságok felhalmozódása miatt fordítottak törlesztésre, a hét bírák pénztárába pedig azon javak jövedelmei folytak, amelyek a szász hét bírák elnevezése alatt nyolc törvényhatóságéi voltak; elrendeltetett a szász universitás előterjesztésére, hogy egyes székek és vidékek a szász nemzeti főpénztárból 3000 conventusi ezüst forint a nyolc szász törvényhatóság 11.000 conv. forintot kapjanak 11 év tartamáig.

21. §. Az oláhok és egyéb népek jogviszonyai 1691-1848-ig. Görögkatholikus Unió.

A leopoldi diploma az oláhokról nem intézkedik. Ez egyik bizonyítéka annak, hogy az 1685-1691. évek idején az oláh nemzeti öntudat még nem erősödött meg annyira, hogy akcióba tudjon lépni. A bécsi udvar sem törődött az oláhokkal annyira, hogy már ekkor bevonja a politikai számításaiba.

Ez az idő nem sokáig várattott magára. Bárányi Pál jezsuita, ki a leopoldi diploma kibocsátása előtt már hosszabb ideig a gyulafehérvári katolikus iskola tanítója volt, arra gondolt, hogy Erdélyben a schismát megszünteti és a görögkeleti oláhokat áttéríti a katolikus vallásra. Ennek a célnak megnyerte a bécsi kormányt *s* főleg Kolonitsot.¹

I. Leopold az oláhokat az orosz politika érdekköréből el akarván vonni, még 1692. augusztus 23-án rendeletet adott ki a magyar kormányhoz, amelyben a Rómával unióra lépő görögkeleti papok részére a római katolikus papokkal való jogegyenlőséget kilátásba helyezte. Bárányi négy évi alkudozás után Theofillal – a görögkeleti oláhok püspökével, családi néven Szerémi Györggyel – megegyezvén, Theofil püspök a tizenkét esperesből álló kis zsinattal 1697. február havában elfogadtatta: hogy az unióra lépők a görög rítus megtartása mellett elismerik a pápa primátusát, továbbá, hogy a Szentlélek az Atyától és Fiútól származik *s* az áldozás kovásztalan kenyérral is tör-

¹ Dr. Jancsó Benedek: „Erdély története.” Cluj-Kolozsvár, 1931. 185. 1.

ténhetik s hogy hisznek a tisztító helyben, de kikötik a régi naptár megtartását s azt, hogy papjaik ép oly jogokat élvezzenek mint a római katolikus papok; *a világiak közhivatalra épúgy alkalmaztassanak*, mint a bevett vallásokhoz tartozók s a püspök rangszerű dotációt kapjon.

Időközben Theofil püspök meghalt. Utódja Athanaz 1698. október havában az említett határozatot a harmincnyolc esperesből álló zsinattal elfogadtatta s megerősítés végett fölterjesztette. I. Leopold e határozatot 1699. február 16-án kelt dekrétumával megerősítette s az erdélyi parancsnokló tábornokot az egyesültek védelmére utasította. *Eme, az alkotmányba ütköző rendelettel szemben* az 1699. szeptember 8-án tartott országgyűlésen legerősebb a katolikus státus tiltakozott. Az unióval Ilyes András püspök sem értett egyet. A székely katolikus papok 1699. október 23-án tartott gyűlésükön kijelentették, hogy az uniót nem támogatják. Az Athanaz által 1700. szeptember 4-ére összehívott nagy zsinaton 1563 pap és minden faluból 3-3 megjelent világi elfogadta az uniót. Ez utóbbiakat közigazgatás útján rendelték oda. *Ez volt az első eset, hogy az oláh nép, mint ilyen, hatóságilag elismerten jelent meg.*

H határozatot a bécsi kormány elfogadta s az erről szóló dekrétum egy példánya az erdélyi udvari kancellária levéltárába helyeztetett, a másik példánya Kolonits érseknek adatott ki, a harmadik Rómába terjesztetett fel. I. Leopold Athanaznak adományozta a görög katolikus püspökséget, ki az esküt Kolonits érsek kezébe letette s Athanaz mellé tanácsadó theologusként egy jezsuita rendeltetett. Athanazt Gyulafehérvárt 1701. július 25-én iktatták be.²

Az uniót ellenezték a félig-meddig kálvinista oláhok és papjaik, a fogarasi és hunyadmegyei oláh köznemesség, a városi görög, oláh lakosság – az úgynevezett görög *compania* tagjai. Ezek megbízásából Nagyszeghy Gábor tiltakozást adott be a guberniumhoz és néhányad magával *a róm, kath. státus min'' tájára gör. kel. státust alkotott* s annak pecsétet is készítettett, amiért aztán bebörtönöztetett.

Ezután Dositei, jeruzsálemi gör. kel. pátriárka több kaluger kíséretében Brassóba ment és az unió ellen hevesen izgatott. A hatóságok azonban kiutasították. Ekkor Theodosius bukaresti és Kalinik konstantinápolyi pátriárka Athanasiust kiátkozták, mit a gör. kath. zsinat 1702. július hó 8-án visszautasított, s ez a zsinat megvitatta a kormány által adott 37.000 forintból Gyulafehérváron felállítandó *oláh iskola* tervét s elhatározta, hogy öt oláh ifjút magasabb papi kiképzés céljából Nagyszombatba, Becsbe, Rómába küldenek s hogy a gyulafehérvári nyomdát újra szervezik, azért, hogy abban oláh kátét és abc-s könyvet nyomassanak.

² U. o. 186., 187. 1.

Az erdélyi országgyűlés oly föltétellel vette tudomásul az uniót, hogy szabad legyen az oláhoknak más vallásra is áttérni.

Ekkor következett II. Rákóczi Ferenc felkelése. A börtönből kiszökött Nagyszeghy, mint kuruc hadnagy szolgálta végig Eákóczi szabadságharcát; ép így Draguj kuruckapitány és szatmári Ballá Vaszi zászlótartójával, Pap Péterrel együtt. Az oláhokat ekkor tehát a vallási, *de nem a nemzeti eszme fűtötte?*

Püspöki székhelyül Gyulafehérvár jelöltetett ki. Később a püspöki székhely Fogaras lett. 1713. augusztus 19-én Athanasius meghalt s utódja Pataki János lett, akinek címe: „gyulafehérvári és fogarasi egyesült görög katolikus püspök” volt. Adományul a Fogaras megyében levő szombatfalvi és Belsőszolnok megyében levő szamosujvári uradalmat kapta. Alatta nagyon sok papi pályára készülő oláh ifjú látogatta az oláh katolikus iskolákat. 1727 novemberében halt meg és utóda Klein-Micu Innocentius lett 1730-ban, ki a fogarasi uradalmat elcserélte a balázsfalvi Apafi uradalommal s ennek kastélya lett a püspöki rezidencia. *Ezután megalakított a balázsfalvi oláh főiskola, amely legtöbbet tett az oláh nemzeti öntudat és kultúra megalapításában és kifejlesztésében, úgyannyira, hogy az innen kikerült erdélyi oláh ifjak teremtették meg az oláh nemzeti eszme kifejlődését.*

Klein-Micu 1744-ig volt állásában. Ő már politikai szempontból is jogot követelt az oláhoknak s igényelte, hogy a szász földön lakó oláhok neki fizessenek tizedet s hogy az egyesültek, mint románok viselhessenek tisztségeket s ingatlanukat époly szabadon bírják, mint a magyarok; a fogarasi-gyulafehérvári gör. kath. püspök tagja legyen a főkormányshéknak épúgy, mint a róm. kath. püspök; a fogarasi és Kővár vidéki kapitányságok s a hunyadmegyei főkapitányság oláh nemes emberekkel töltesenek be; a kir. ítélőtáblának három bírása oláh nemes legyen s az országgyűlésbe három oláh egyházi és három nemes regalista hívassók be s végül az oláh nemesek, kik szerinte 700-an voltak, mint oláhok s nem mint magyar nemesek bírijanak joggal az ország legfőbb hivatalainak elnyerésére. Klein-Micu Innocentius ezeket az országgyűlésen is hangsúlyozta s Mária Teréziát folytonos kérvényezésekkel zaklatta, viselkedése miatt kegyvesztetté lett, e miatt püspöki székéről lemondott és Rómába vonult. *Klein Innocentius volt a román nemzeti eszme első szószólója* s az ő idejében a görögkeleti oláhok részéről oly mozgalom indult meg, mely Erdélyt évtizedeken át izgalomban tartva majdnem megsemmisítette az unió összes eredményeit. Ugyanis Szerbiából és Oroszországból kalugerek jöttek be, kik nagy mértékben lázítottak az unió ellen, továbbá Klein Inno-

³ U. o. 188-189. 1. Hurmuzaki „fragmenta” stb. II. 60. 1. Jancsó Benedek: „A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota.” Budapest, 1896. I. 606-665. 1.

centius sem maradt nyugodtan. Rómában saját régi embereit kiátkozta. A görögkeletiek között olyan forrongás keletkezett, hogy a beavatkozott osztrák katonaság a görögkeleti kaluger zárdákat lerombolta. Ezekre való tekintettel Mária Terézia 1761-ben Novakovics Dénest görögkeleti adminisztrátorra nevezte ki, *mi által a görögkeleti vallást hivatalosan elismerte. Az unió Klein-Micu utódja, Áron Péter alatt kapott erőre.*

Az oláhok részéről az unió alap gondolata az volt: *a Habsburgok jogara alatt az uralkodó katolikus valláshoz csatlakozva önálló autonómiát nyernek, így alkalmuk lesz nemzeti mivoltukat és míveltségüket szabadon tovább kifejleszteni.* Erre nézve az által, hogy a görögkeleti vallás babonáitól és csupán formaiságától megszabadultak, megnyerték a lelki képességet.

Határőrség.

Mária Terézia kormányát a vallási ügyeken felül egy másik fontos kérdés foglalkoztatta, az erdélyi határőr szervezet kérdése. Ez Magyarországon a délnyugati határ egy részén már rógóta megvolt. Szerem, Pozsega, Verőcze, Valkő, s Bács-Bodrog megyékben 1750-ben állítottak fel határőr ezredek. Erdélyben, miután a Rákóczi felkelés végével a székely katonaság, mely a forradalom jelentékeny támaszául szolgált, feloszlattott, a határőri szolgálatot a Székelyföld határain e végre felállított polgári zsoldos őrség, az u. n. plájások teljesítették. E rendszer nem volt kielégítő, a kormány elhárózta, hogy a határnak a székelyek által lakott részét a székelységnek határőr katonasággá való szervezésével védi meg. A biztosítandó határszél azonban a Székelyföldön túl terjedt, annak két végén, északnyugaton Bukovina s dél-keleten Havasalföld felől nem csekély védtelen határrészek voltak. Ezeket túlnyomólag oláhok lakták, kiknél politikai kiváltságok tekintetbe nem jöttek, jóllehet ezeknél is a határőrség felállítása végett leginkább az úrbéri viszonyokon kívül állókra (libertinusok, egyházhelyes oláh nemesek) fordulhatott a kormány figyelme. Az egyesült oláh papság a nyert kitüntetésekkel s anyagi előnyökkel némileg meg volt elégedve, csekély míveltségéből folyó felfuvalkodott erőszakoskodásai által azonban a békétlenséget inkább növelte, mintsem annak mérséklésére hatott volna. Az ebből keletkezett elégedetlenséget megszüntetni volt Novakovics Dénes hivatása. Ugyanekkor Erdélybe küldetett báró Bncow Adolf Miklós, lovassági tábornok, mint erdélyi hadi parancsnok. *Ennek a két férfiunk volt a feladata a görög szertartású egyház ügyének összhangba hozatala és az oláhoknak határőri megszervezése.*

Az első román határőrezredbe tartozott Krassószorény területe; következett a román határon ehhez csatlakozó hunyadmegyei s azután fogarasvidéki és töröcsvári részlet további meg-

szervezése. A második román határőr ezredbe Besztercze vidékét, Torda, Kolozs és Doboka vármegye némely falvait osztották be. Ezeknek összeírása 1761-ben már megkezdett. A radnavölgyiek nem akarván Besztercze városának jobbágysági maradványait, a jobbágysági tartozásait teljesítését megtagadták. Ebből súlyos kellemetlenség keletkezett, minek eligazítására egy bizottság küldetett ki, amelynek egyik tagja Bruckenthal Sámuel szebeni ispán volt. E bizottság Besztercze város igényeit jogosoknak ismerte el s Radna völgyét az elmaradt tartozások pótlására kötelezte. A kormányzók a kiküldött bizottságtól eltérően a radnavölgyieknek adott igazat. Buccow pedig a kormány nevében azt a kijelentést tette, hogy *Radnavölgy oláh jobbágyságainak felszabadulásra nincs más mód, mint az, hogy katonákká legyenek és unionáljanak, minthogy katonáknak s adózástól mentes nemeseknek csak egyesült hitűeket vesznek fel.* Buccow 1762-ben jelentést tett a Besztercze város által a Radnavölgyére nézve adott és általa felsőbb jóváhagyás reménye alatt elfogadott ajánlatról. Buccow második tudósítása a román uniónál püspököknek az oláh papoknak papságuk alatt született gyermekei jogállását tárgyazó előterjesztésére irányult. E gyermekek a határőrségre jelentkeztek, de a törvény szerint földesuraik által visszaköveteltettek. A püspök szerint ezeket a jobbágyság alól fel kellett volna szabadítani. E két jelentést Mária Terézia az erdélyi udvari kancelláriával közölte. A kancellária a Radnavölgyére nézve azt az előterjesztést tette, hogy kétséges, vájjon a beszerceiek Radnavölgyet földesúri, vagy csupán törvényhatósági joggal bírják-e és ezért Besztercét kiváltságlevelének részletesebb előterjesztésére kellene utasítani; a papok fiai jobbágyságát illetően hivatkozott Appr. O. I. R. VIII. c. 13. articulusra, mely kifejezetten rendeli, hogy az oláh papoknak nem pap fiai jobbágyságok s a kancellária a Buccow véleményét a kincstárra károsnak tartotta. Ezen felterjesztés alapján a királyné a beszerceieket illetően Buccownak megrendelte, hogy szólítsa fel a beszerceieket, hogy a radnavölgyieket a haza érdekében s a legfelsőbb megelégedés megnyerése végett szabad embereknek ismerjék el, kiket a kormány már is ilyeneknek nyilvánít és hogy állítólagos jogaik kimutatására szolgáló okmányaikat a legfelsőbb helyre terjesszék fel. Ha ezt megteszik, Ő Felsége nem fog idegenkedni, hogy Besztercze városnak jogos követeléseikért illő kárpótlást adjon és ezenkívül a szász helységekben levő oláhokat máshova telepítse. A pópák fiaira nézve a Buccow véleményét fogadta el. Buccow aztán jelentette, hogy az egyesült hitű szabad oláhokat a legfelsőbb elhatározásról Áron püspök s a pópák által felvilágosította és közhírré tette, hogy akik határőrök lesznek, csak fejadót fizetnek, személyes ügyeiket kivéve eddigi törvényhatóságaik alatt maradnak, a Besztercze vidéki oláhokat pedig az oda való tanáccsal szemben megoltalmazza. *Buccow a székelyeket pedig azzal fe-*

nyege, hogy ha kellő számú határőr nem jelentkeznek, oda oláhokat fognak szállítani.

A román határőrség tervénél a bizottság azon elvből indult ki: „*e nemzet felett, melynek, kivéve a boérokat, nemeseket, kiváltságos helyek lakóit és földesuraik alatt álló jobbágyokat, sem különös törvénye, sem kiváltsága nincs, a fejedelem hatalma korlátlan, s így róluk szabad tetszése szerint rendelkezhet.* De mivel Ő Felsege szokott kegyességénél fogva őket sem akarja erőszakkal kényszeríteni a határőrségre s mivel továbbá sokan közülük kiváltságaik miatt béke idején fegyverviselésre nem szoríthatók s nagy részük az országban szanaszét lakván, e miatt a határőrzésre nem alkalmazhatók”, azt javasolta, hogy legelőször Erdély délkeleti, részén csak egy határőr gyalogezred állíttassék fel.⁴ Ez a terület a bizottság szerint lenne: a törcsvári szoros közelében az u. n. kalibás helyek, majd Fogaras és Szelistye vidéke a sós falukkal (Sálinales), Szunyogszeg, Fehérpad, Hunyadmegyében: Zsibót Szászváros székben és végre Bukova és Strimba a Vaskapunál, a Dunától kezdődően: Krassószörény, Hunyad, Fogaras megyék területe akként, hogy, ahol elég számú alkalmas egyén nem található, oda máshonnan telepíttessenek családok az egyesült hitűek közül. E tekintetben az egyesült oláhok közül a papok fiaira és a papi családok újabb sarjadékaira gondoltak. A román határőrség belső szervezete olyan lenne, mint a székelyeké. A román határőr ezredben azonban az adónak csak felét akarták elengedni. A második román ezred megalakítása Radna völgyében már megkezdett, de az ide tartozókat a közterhek alól nem kívánták felmenteni, mert több helységet csak ők laknak.

Az oláhok között is zavar keletkezett, mert a határőri állapot nem mindenütt teremtett meglegedést. A második román gyalog határezred fővonalául Besztercze vidéke s ezenkívül Torda, Doboka s Kolozsmegyék némely falvai jelöltettek ki. A beszterczevidéki rész az u. n. Radnavölgyén vonult végig és Radna mezővárost és „major” név alatt 20 falut foglalt magában. E vidéket Besztercze bizonyos feltételek mellett hajlandó volt átengedni. Az egyezés megkötésére egy bizottság rendeltett ki, mely Beszterczének Radnavölgyére vonatkozó jogát nem annyira kiváltságlevelekre, mint hosszas gyakorlatra tekintettel ismerte el. Az elmaradt hátralékok a Besztercze város által támasztott jogos követelések kérdését kitisztázta. Az állami adóhátralékokat Mária Terézia elengedte; Besztercze követelésére nézve azt rendelte, hogy addig, míg az erdélyi hivataloktól a visszafizetések iránt a javaslat felérkezik, a kívánt összeg kamatai a határőr közönség majorságjövendelméből fizetessenek, melyeknek fenntartására és szaporítására az említett határőr-

⁴ Gr. Teleki Domokos: „A székely határőrség története.” Budapest, 1877, 22. és 67. l.

vidéken felállított, gazdasági bizottságot utasította. A második román ezredbe felvett jobbágyok földesurai igényeik érvényesítése végett a királyi táblához utasítottak. Ez pedig törvényesítés volt. A nyolc román dragonyos századnak kiegészítésére Fogarasvidéke, Hunyad, Alsó-Fehér, Torda megyék, valamint Aranyosszéknek nemcsak román, hanem magyar és székely lakosai is kijelöltek. 1772-ben ez a nyolc dragonyos század összevonott s belőle négy huszár század alakított és nyolc székely huszár századhoz csatoltatott. Ezeket a később alakított huszár-századokat a katonai iratokban később „reportata militia”-nak nevezték. A román határőr-ezredek a felállításuk után kitört háborúban szintén kivették a maguk részét.

Az uniótól kezdve nagyon sok oláh ifjú tanult Nagyszombatban s Magyarországon másutt, Rómában és más katolikus theológiákon. Majd a balázsfalvi iskola megalapítása után a románok ezrei és ezrei jutottak műveltséghez, így néhány évtized alatt már számbavehető oláh értelmiség alakult ki. Ezt az előrehaladást a határőrvidék rendezése és ezzel kapcsolatosan a görögkeleti egyház megszervezése nagyon előre vitte. A görögkeletiek is külön román nemzeti szervezethez jutottak, ők is a görögkatholikusok mintájára a fiatalság kiképzéséről gondoskodtak. A határőrökké lett oláhokat katonailag kiképezték, valamint rendezett határőri telkekre telepítették s ezek fiaikkal együtt altisztképző katonai iskolába jutottak s nagyon sokan tisztekké képeztek, így az oláh intelligencia ezen az úton is nőtt. Mária Terézia az urbáriumokkal, főleg az oláh jobbágyok helyzetén kívánt segíteni. A román határőrök kapcsolatba kerültek a horvát-szlavonországi határőrökkel és Magyarország déli részén a szerb határőrökkel, a vonalat csak a székely határőrök vidéke szakította meg. Ezzel gondoskodás történt, hogy ha megismélné a Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi magyar megmozdulás, *álljon olyan haderő rendelkezésre, amely a magyarság letörésére alkalmas. Az oláhok érezték, hogy a bécsi kormányzat irántuk különös jóakarattal van.*

Hóra lázadása.

Abrudbánya, Offenbánya, Zalatna vidékein levő területek és havasok királyi uradalmak voltak, így az oda telepített oláhok ötvenedet, majd a fejedelmek idején fejenként egy vadbőrt fizettek, mit később pénzbeli fizetés váltott fel. Az egész kincstári főjövedelem ez óriási területről mindössze 5859 forint 30 és fél krajcár volt, ami 1775-ben 14769 forint 12 kr.-ra emeltetett és eltiltatott a pálinkafőzés. Emiatt az oláhok 1778-ban a guberniumnál panaszoltak, de siker nélkül. Az érdekelt havasiak *Urs Nicolai-t* (Hóra) és Kloska Jánost kérelemmel Bécsbe küldték. 1782. május 24-én a topánfalvi vásáron az ital-

mérési regálebérlők s az oláhok közt a pálinka-árusítás miatt összeütközés történt. Az oláhok több hordónak a fenekét kiütötték s az¹ ital elfolyt, ezért az úriszéken több oláhot büntetésre, ötöt pedig halálra ítélték. Ezen ítélet ellen Hóra és Kloska Bécsbe mentek panaszra, de siker nélkül. 1783. május 28-án II. József Erdélyben járt s a nép kéréseit elfogadta. Ezen felbátorodva Hóra ismét elment Bécsbe, II. József 1784. április 1-én fogadta s az említett ítélet végrehajtásának fel függesztése iránt Hóra által rendeletet küldött a guberniumhoz. Hóra hazatérve megmutatta küldőinek a rendeletet, amelyet Kloska Szebenbe vitt s a főkormányzónak adott át, ki a rendelet foganatosítását megígérte; ez azonban nem történt meg.

Hóra, Kloska, Krizsán és barátaik faluról-falura járva elbeszélést a történeteket s hozzátették, hogy a császár rendelete szerint az oláh parasztokat katonákká kell tenni s a jobbágy szolgálatuk alól fel kell szabadítani, hogy Hóra a császártól kegyelme és bizalma jeléül arany keresztet is kapott, melyet Krizsán fel is mutatott a parasztoknak, akiket 1784. október 28-án a brádi országos vásáron Hóra nevében Mesztakonba hívott a további teendők megbeszélésére.

II. József Erdélyben a határőrvidéki katonaság rendszérét tényleg ki akarván terjeszteni, 1784. január 31-én elrendelte kísérletképpen ama határszéli falvak összeírását, melyek a katonai kordonba még bevonhatók. Ezt az oláhok, akik látták, hogy határörökké lett testvéreik a jobbágyaságtól megszabadultak, örömmel vették tudomásul. A rendelet 1784. májusban közzétételénél, úgy a nemesség, mint az oláhok közt nagy izgatottság keletkezett. Augusztus 23-án báró Bornemisza, Hunyad megye főispánja már azt jelentette, hogy a katonai összeírás miatt a parasztok izgatottsága folytán a közbiztonság olyan állapotba jutott, hogy ha nem tesznek kellő intézkedéseket, *csak egy kis szikra kell és lángra lobban a nagy tűz.*

1784. október 31-én 5-600 ember gyűlt egybe Mesztakonba, Hórát Krizsán helyettesítette s Hóra aranykeresztjének felmutatása mellett azt mondván, *hogy a császár őket felszabadította, utasította, hogy menjenek Gyulafehérvárra, hol fegyvert kapnak.* Fel is eskette Krizsán őket a keresztre, hogy Hórának és kapitányainak mindenben engedelmesskednek.

Ennél az eskünél a mesztakoni pap is funkcionált. A nép azonnal Gyulafehérvárra indult. Hollaki István Zaránd megye alispánja erről értesülvén a nép lecsendesítésére s a főkolompók elfogására Gál Mihály és Nalácsi Farkas szolgabírákat küldte ki. Ezek Kurety községben találkoztak a parasztokkal, kik a szolgabírákat agyonverték. A parasztok Kristyorba mentek, hol a nemesi udvarházakat megtámadták és tizenhét nemesest megöltek, ezután pedig két részre oszolván Zaránd megyét lángba borították. November 4-én átmentek Hunyadba, hol Dé-

vánál megverettek. A katonai karhatalom csak nagy későn, november 17-én avatkozott be s szórta szét őket; a rögtönítélő bíróság 37 parasztot kivégeztetett. Ez azonban nem használt, a nemességnek föl kellett fegyverkeznie s II. József a havasokba zárkózott felkelőket csak katonai erővel tudta megfékezni. Hóra és társai elmenekültek; Hóra újból Bécsbe akart menni, de elfogták. Erre a nemesség elcsendesedett, de nem az oláhok. E mozgalomnak politikai háttért az adott, hogy a gör. kel. papok lázítottak a magyarok ellen s a fogalmazványokban, levelekben vallási és nemzetiségi követelések is foglaltattak az oroszokra való külpolitikai célzásokkal. Egyébként a parasztok mozgalma szociális jellegű volt.⁵

Azok a borzalmak, amelyeket az oláh parasztság 1784. október 31-től december 25-ig a magyar nemeseken, ezek feleségein és leányain elkövetett, az a sok rablás, gyűjtogatás, gyilkosság felsorolása, amiket az oláh parasztság véghezvitt általánosan ismeretesekek. A román történetírás mind a mellett megtette Hórát nemzeti hősnak és apotheozissal dicsőítette.

A Supplex libellis Valachorum.

Az 1791. év a magyar politikai mozgalmaknak forduló éve volt. Ez az év fokmérője volt annak is, hogy Erdély tartományi korszakának első százada alatt az oláh nemzetiségi öntudat hová erősödött; ennek bizonyossága az 1791. évi: „Supplex libellus Valachorum”. *Bóbb János gör. kath. és Adamovich Geraszin görögkeleti püspök* vitték fel II. Lipóthoz. Főbb pontjai: a román nemzetre vonatkozó és minden törvényes alapot nélkülöző „csak megtűrt”, „befogadott”, „nem recipiált” kifejezéseket mint méltatlan sértéseket törörljék a törvényből. *A román nemzet a rendek sorában kapja vissza újra azt a helyet, mely őt az 1437. évi kolozsmonostori oklevél értelmében megilleti.* A román nemzeti papság tekintet nélkül arra, hogy egyesült-e vagy nem, ugyanazokkal a jogokkal bírjon, mint a többi nemzetek papsága. *A tisztviselők s az országgyűlési követek választásánál a román nemzet számának megfelelő arányban vétessék tekintetbe.* *Azoknak a vármegyéknek, székeknek területeknek, melyekben a románok többségben vannak, román neveket adjanak, a szász és román vegyes lakosságúaknak pedig román vagy szász nevet, vagy pedig minden nemzeti név elhagyásával ezek a bennük levő várakról és folyókról neveztessenek él.* *Minden lakos egyenjogú legyen s a közadókat mindenki tehetsége szerint hordozza.* *A kérvényt a román származású Méhes kancelláriai titkár fo-*

⁵ Dr. Jancsó Benedek: „Erdély története” 222-236., Cluj, 1931.; Dr. Jancsó Benedek: „Román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota”. Budapest, 1896. II. 1-182. 1.

galmazia, de spiritus rektora Sinkai, az oláhok regényes történetírója.

A kérést a király az erdélyi országgyűlésre azzal az utasítással küldötte le, hogy a rendek találjanak módot arra: miként lehetne az oláhok egyenjogúságát törvénybe iktatni, hogy lehetne nekik szabad vallásgyakorlatot biztosítani, miként lehetne mindkét román klérus megfelelő ellátásáról gondoskodni s hogy lehetne az oláhság nyers tömegeiben a művelődést előmozdítani.

A Supplex libellus valachorum a római-dák eredetből és az oláhok autochton voltából indult ki, melynek alaptalanságára a románokat nagyon komoly történetíróik is figyelmeztették.⁶ *Az oláhok, mint ilyenek, két román nemzeti egyházba tömörülve, szervezetten adták be kérelmüket, így bosszulta meg magát az, hogy ők mint katolikusok nem csatoltattak a gyulafehérvári római püspök alatt a többi katolikusokhoz.*

A leiratra a rendek azt válaszolták, az oláhok éppoly jogokat élveznek, mint a magyarok és székelyek; *a szászok azonban hajlandók lettek volna nekik polgárjogot adni, ha, mint megjegyezték, ez a jelenlegi államrendszer felforgatása nélkül lehetséges.* A rendek megjegyezték továbbá, hogy az 1791. évi LX. t.-c. a görögkeleti vallásnak szabad gyakorlatát biztosította. Továbbá minden felekezetnek kötelessége a papságáról gondoskodni, az oláhok műveletlenségének oka a papjaik tudatlansága; ennek megszüntetésére nézve a rendek az egyházi és erkölcsi ügyekre kiküldött bizottságot utasították. Az országgyűlésen részt vettek emlékezetében maradt: midőn ezt az országgyűlésen felolvasták, Kolozsváron tüzet jeleztek, a követek helyeikről felugorva az ablak felé szaladtak. Idősebb Wesselényi Miklós a következő történeti szavakat mondotta: „maradjatok a helyeteken s ne szaladjatok, mert elég nagy tűz ég most ebben a házban, bár ezt olthassuk el!”⁷

Erdély rendjei most már végzetesen elmulasztották az oláh kérdés megoldását.

Ugyanezen évben az első és a második román gyalog hárórezdek közvetlenül a királytól kérelmezték, hogy a románokat tegye meg Erdély negyedik nemzetének. Ennek tervezője a Hóra lázadás leverésében résztvett Kályáni százados, az egyik aláíró pedig Sinkai kapitány – Sinkai György történetíró testvére – volt.

⁶ Joan Slavici: „Die Rumänen in Ungarn, Siebenbürgen und Bukovina” 1851. 1-3. J. (Die Völker Oesterreich-Ungarn VI.)

Jancsó Benedek: „Erdély története” 238. 1., s ugyancsak Jancsó B.: „Román nemzetiségi törekvések stb.” II. 258. s köv. lap, Wesselényi szavai u. o. 260. 1. A medgyesi szász követek naplója; Ziegler: „Die politische Bewegungen” 257. 1.

Törvényhozási emlékek a XVIII. században.

Érdekesség szempontjából ide csatoljuk a XVIII. századnak törvényhozási emlékeit, megjegyezvén, hogy ezek a törvények királyi szentesítést nyertek. Az 1743. évi V. t.-c. rendeli: midőn Őfelsége 1742. július 20-án a három nemzet karait és rendjeit valláskülönbség nélkül és a görögkatholikus vallású egyesülteket jogaik és privilégiumaikban megerősítette, Erdély státusa akként értelmeztetett, hogy az egyesült görög vallásúakból csak az egyháziak bírnak nemesi előjogokkal, *nem pedig akként, hogy az oláh negyedik nemzet. Ez a tény az akkori felfogás szerint a fejedelemség rendjét felforgatná.* Erre hivatkoztak a századok 1791-ben. Az 1735-55. országgyűlésen kimondatott, hogy a nem egyesült oláhokat privilégium fori nem illeti. Az 1790. évi LIX. t.-c. szerint a görögkeleti vallás szabad gyakorlatában megerősítettet, de a választott püspök a fejedelem által megerősítendő.

Román népoktatás.

Mint kultúrjelenséget említtem meg, hogy Mária Terézia alatt az oláhoknak a balázsfalvi iskolán kívül tizenkét népiskolájuk volt. Ebben a korszakban az iskolaügyek intézője az egyház volt. II. József alatt, midőn Sinkai György volt az erdélyi oláh népiskolák felügyelője, 300 népiskola alapított. A görögkeletieknek négy népiskolájuk volt. II. József elrendelte, hogy minden nagyobb községben iskola állíttassék fel, a kisebb községek pedig egyesülve tartsanak fenn iskolát, ha ezek erre nem volnának képesek, akkor segítse ezeket az erdélyi vallási és tanulmányi alap és kinevezett 25 görögkeleti tanítót és egy főigazgatót, a határőrezredek parancsnokait is utasította, hogy alapítsanak iskolákat és pedig az ezredek székhelyén olyan normális iskolákat, amelyekben az oláhokat a német és oláh nyelven altisztekké készítsék elő.

Áron Péter 1754-ben alapította a balázsfalvi gimnáziumot, mely később bölcsészeti tanfolyammal bővülve főgimnáziummá lett. Ez az iskola nevelte Klein Sámuel, Sinkai Györgyöt s Major Pétert, az oláh kontinuitás hirdetőit, nemzeti lelkesülés szülte fantázia alapján.

Újabb román települések.

A bécsi kormány által hivatalosan kiadott s már említett Zoernig-féle statisztikában⁸ a következő olvasható: a románok

⁸ Báró Zoernig Károly: „Etnographie”. Wien, 1857. III.

századok óta nagyrészt mint pásztorok és szolgák éltek s mint kereskedők és házalók vándoréletet folytattak, midőn a török Moldvát és Havasföldet elfoglalta, húzódtak a magyar földre. Midőn a törökök a keleti megyékből kiűzettek, nagy tömegekben vándoroltak Havasalföldről Erdélyen át különösen Közép-Szolnok, Bihar és Aradmegyékbe és a hegyi vidékekről lehúzódtak a síkságra, azt megtöltötték. Mintán az osztrák uralom Oláhország egy része felett (1718-1739-ig Olténiában) a belgrádi béke után újból visszaállott, nagyon sok oláh család jött erdélyi és magyar területre. Sőt Mária Terézia uralkodása alatt számos *román csapat lépte át a határokat.*⁸ A beözönlést az osztrák kormány 1765-ben meggátolni igyekezett ugyan, de 1765. december 4-én a török Moldvából Erdélybe nagyon sok menekült oláh család jött és azok közül többen a karánsebesi kerületben és az orsovai járásban telepítették le. Ezek a hivatalos adatok igazolják, hogy az osztrák kormány elnézése s majd telepítési politikája öntudatosan segítette elő az oláh beözönlést.

Román ifjúság s a román nemzeti törekvések.

Moga Vasilia görögkeleti püspök 1837-ben és Leményi püspök 1842-ben azt kérték az országgyűléstől, hogy a Szászföldön lakó oláhok a szászokkal egyenjogúsítsanak. (Fontos ez azért, mert a szász autonómia nem fogadta be az oláhokat.) Moga Nagyszebenben theológiát állított fel s több ifjút küldött Budapestre és Bécsbe, kik később román kultúra apostolai lettek. A balázsfalvi iskolát 1821. után a görögkeleti ifjúság is látogatni kezdte, így ez valóságos román művelődési központ lett. Nagyon sokan tanultak magyar iskolákban is, kik Major Petru és Sinkai tanítása után indulva „a régi dicsőség” kivívását tűzték ki célul, ők lettek a XIX. század negyvenes éveinek legbuzgóbb harcosai. Ezek a román mozgalmak oly méretűek lettek, hogy a kormányzék fellépésére Leményi János görögkatholikus püspök nyomozást eszközöltetett, több papjelöltet a papnöveldeből elbocsátott, Barnutiu Simon tanárt hivatalából kitette. Az abrudbányai havasokon egy bujtogató nő lépett fel – Varga Katalin -, kit azonban a kormány elfogadott, de azért a mozgalom mindinkább harapódzott. Majd 1846. június 27-én Saguna András püspöki vikáriussá *tétel* és 1847. december 2-án püspökké lett, általa a román mozgalom megerősödött. 1845-ben a nagyváradai jogakadémián és a kolozsvári liceumban több száz román fiatal ember magát büszkeséggel vallotta románnak, kik később a marosvásárhelyi királyi ítélőtáblához mentek joggyakorlatra s jutott belőlük a vajdaságokba is. Ezek között a legnagyobb hatást Lázár György érte el, ki a román

⁶ Éder Károly: „Erdélyország zsengeje” 34. 1.

vajdaságokban román nemzeti iskolákat alapított. *Ezekben az iskolákban alakult ki „Nagyrománia” tervszövege, mely először Treboniu Laurean kivándorolt erdélyi román tanár agyában született meg. Az irredenta program legkiválóbb előharcosai Cogalniceanu Mihály és Baritiu György voltak.* Nyomukban óriási irredenta szervezkedés indult. Ennek jelentőségét ifjabb Wesselényi Miklós értette meg, aki nemzetiségi programot is dolgozott ki.

1835. óta az erdélyi országgyűléseken az unió mindig felszínen volt. Az unióra való törekvésekben az oláhság kettészakadt. *A „Supplex libellus valachorum” alapján állók a politikailag autonóm Erdély hívei voltak, a keleti befolyás alatt álló vajdaságokkal szemben a Habsburgok alatt álló különálló Erdélyt látták alkalmasnak a román nép fejlődésére. A másik párt pedig a magyarországi gazdag románokkal való egyesülés által az unióban látta az oláh nép boldogulását.* A XIX. század második negyedében az oláh parasztok közt is bizonyos idegesség volt észlelhető, ami több helyen a robot megtagadásában nyilvánult, de ezt szerencsés beavatkozással sikerült megszüntetni.

Bolgárok.

I. Leopold 1700. május 15-én kelt privilégiumában a török uralom alól menekült s előzően Ciprovac, Kopilovae, Selisna és Klisina bolgár városokban lakó s Erdélybe költözött bolgárok-nak megengedte, hogy Alvincen saját költségeiken házat építsenek, s legelőt és erdőt a többi lakosokkal együtt használhassák és kebelükből egy tisztviselőt választathassanak és szabadon kereskedhessenek az egész Monarchiában. Felmentette őket a katonai beszállásolás és más katonai kötelezettségek alól; megengedte, hogy templomot építhessenek, ott egy katolikus papot tarthassanak, ki a katolikus püspök alatt álljon. Elrendelte, hogy senki sem telepedhessen le közülök a pap, bíró és ülnök engedélye nélkül és senki se húzhassa ki magát – nemeség címén se – a közterhekből, amelyek őket a királyi udvari kamarával és kincstárral szemben terhelik. Fontosabb ügyekben a királyhoz fellebbezhetnek.

Mintegy ötszáz szesszió telepedett le, akik később a lakosságba beolvadtak. II. Rákóczi Ferenc felkelése idején több család Romániába ment, de 1712-ben vissza tért s Déván telepedett le. A havasalföldi bolgárok a pozerováci béke után öt kerületben laktak. Hazánkba 1738-ban még kétszáz bolgár család jött Sanislevió Miklós nikápolyi püspök vezetése alatt, kiket 1741-ben még egy csapat követett, mely az 1744. augusztus 1-én kelt pri-

vilégium szerint Vinga, Bodrog és Zádinlakra telepítették le; 1777-ben 102-en és 1788-ban újból 200-an jöttek.¹⁰

Örmények.

Az örmények szabadságát I. Leopold 1696-ban királyi diplomával megerősítette akként, hogy kebelükből évente bírót választhassanak, szokásaikat és életmódjukat megtarthassák s taksájuk nem emelhető. III. Károly alatt gróf Königsegg és báró Vichter kamarai igazgató az örményeket Szamosújváron telepítették le; III. Károly 1726. október 17-én engedélyezte, hogy Szamosújvárt Örményvárosnak hívhassák s bíráikat és assessoraikat a papjaik közreműködésével az örmények választhassák és Szamosújvár mint privilegizált sz. kir. város a gubernium és a kamara igazgatása alatt álljon. Ezeket a privilégiumokat Mária Terézia 1746. és 1758-ban, II. József pedig 1786-ban megerősítette.

Erzsébetváros 1738-ban lett privilegizált örményváros. II. József 1786-ban sz. királyi városi rangra emelte. *Az örmények Csikban 1768. óta a székelyek közé felvételtek.* Az 1790 évi LX. t.-c. Szamosújvárt és Erzsébetvárost a sz. királyi városok és taksális helyek közé ülési szavazattal Fehérvár után való hellyel beiktatta.¹¹

A görögök.

A görögök szabadalma az 1791. évi XXXVI. t.-c.-ben fenntartott. Róluk még az 1811. évi országgyűlés jegyzőkönyve a szász nemzetnek, Szeben és Brassó városoknak a szebeni és brassói görög kompániák ellen az országgyűlés előtt lefolytatott perben kelt s a király elé terjesztett ítélet kapcsán a 409. és köv. lapokon emlékezett meg.¹²

A zsidók.

A zsidók e korszak kezdetén Gyulafehérváron voltak befogadva. Kolozsvárott a legelső zsidó, kit befogadtak, Deutsch Löbl volt.¹³ II. Rákóczi György engedményét – Fehérváron való lakhatást, másutt csak zsellérkedhetést – II. József 1781-ben megerősítette. Teljes szabadságot csak 1848-ban kaptak.

¹⁰ Alexa Ivic: „Ansiedlungen der Bulgaren in Ungarn”. (Archiv für slawische Philologie XXXI. Band 1. Heft.) Berlin 1910. L. Századok 1910. évf. 413. l.

¹¹ Benkő József: „Transsilvania sive magnus Transsilvaniae Principatus olim Dacia mediterranea dietus” Claudiopoli 1834. Tom. I. 486-488. (ezen túl J. Benkő: Transsilvania).

¹² Dósa Elek: „Erdélyhoni jogtudomány” Kolozsvár 1681, I. 113.

¹³ Jakab Elek: Kolozsvár története. III. 678. l.

Cigányok.

Cigány e korszakban kétféle volt: A fiscalis cigányok kiváltságos céhet alkottak az 1747. évi VIII. t.-c. szerint s a többi aranymosók kiváltságait kapták, de a földesurak határain csak addig ülhettek, ameddig az aranymosás kívánta. A magánosok cigányai közül a szabad költözés csak azokra terjesztetett ki az 1791:XXVI. t.-c.-ben, kik mezei gazdasággal vagy iparral foglalkoztak. 1753-ban „új parasztok” név alatt az adófizetők közé felvették.¹⁴

Morvák.

Végül Alvincen voltak morvák (új keresztyének). Vallásukat gyakorolhatták, adófizetés alól felmentettek; a posztójukat idegeneknek nem árulhatták; később római katolikus vallásra tértek és fekete németeknek hívták.¹⁵

22. §. Vallásautonómiai jogviszonyok 1691-1848-ig.

A leopoldi diploma 1. pontja azt rendelte: „A bevett vallások, templomok, iskolák, parochiák, vagy más, mint a mostani papság és egyházi személyek behozatala tárgyában semmi sem másíttatik meg; bármely ellentmondás – akár papi, akár világi részről – eredménytelen legyen, azonban a katolikusok önköltségükön, a többi vallás terhelése nélkül, Kolozsvárt isteni tiszteletük jelenlegi helyén maguknak templomot építhetnek, Gyulafehérvárt is a kisebb templomot, melyet akár legyenek kevesek vagy jövevények, legyen meg a vallásuk szabad gyakorlása magánosan, ha pedig sokan vannak, vallásukat nyilvánosan gyakorolhatják s templomot építhetnek, épügy mint más bevett vallások”. A diploma 3. pontja az Approbata Constitutiót fenntartotta, de később 1691. december 4-én az aláírás előtt e ponthoz hozzátoldatott: a katolikusok a diploma 1. és 2. pontjával (mely t. i. a fejedelmek adományait mindenekben fenntartotta), nincsenek megelégedve, a szászok pedig régi kiváltságait a 3. pontnál jobban kívánják alátámasztatni, a király a rendek érdekében levőnek tartja, hogy e három cikkely közt forgó nehézségeket *a rendek barátságos kiegyenlítésével intézzék el királyi jóváhagyás mellett*, ha pedig ez nem sikerülne, a felekezetek és az erdélyi tanácsosok meghallgatása után e kérdések felett *a király dönt*. A 9. pont pedig azt rendelte, hogy a belső tanácsban (kormányszék) s az ítélő táblánál tizenkét tag-

¹⁴ Dósa E.: Erdélyhoni jogtudomány I. 115. 1.

¹⁵ Dósa Elek: Erdélyhoni jogtudomány I. 114. 1.

ból három katolikus legyen, a többiek a másik három bevett vallásból vétesenek; az ítélő mesterek (3) közül egy katolikus legyen, az állásban levők azonban maradnak.

Ezek szerint a diploma fenntartotta a statusquo-t, az Ap-probata Constitutio alapjára helyezkedett, vagyis maradt a négy bevett vallás: a róm. katolikus, a református, a lutheránus és az unitárius; a protestáns vallásoknak superintendensük, a katolikusoknak vikáriusuk lesz továbbra, a gör. keleti vallásról nincs szó ugyan, de megmaradt a gyulafehérvári püspök. Katolikus templomok a megyékben Kolozsmonostoron, Szász-fenesen, Szentlászlón, Szentbenedeken és Fehérvárt, a Székelyföldön, Csikón kívül Udvarhelyt voltak; kolostorok pedig Csik-somlyón és Mikkházán a ferencesek zárdái; nagyobb iskolák voltak: az enyedi, a fehérvári u. n. sárospataki református, a szebeni és a brassói lutheránus, a kolozsvári unitárius, a kolozsmonostori, udvarhelyi és fehérvári katolikus tanodák.¹ Szerzeteseket, nevezetesen jezsuitákat bevinni nem volt szabad; a király a református fejedelmek által eladományozott egyházi javakat vissza nem vehette.

Ezekbe a katolikusok nem nyugodtak bele, így egyezkedés alá kerültek. A Diploma 9. pontja létesítette a kormányzó tanácsosokat, a király ítélőtábla bíráit és az ítélőmestereket illetően a bevett vallások közt az egyensúlyt.

Az egyezkedések megindultak, teljes egyöntetőség nem jövén létre, bekövetkezett a királyi döntés eshetősége. A király 1693. április 9-én pótdiplomát adott ki, mely a Lipót-féle diplomát teljes egészében fenntartotta, azonban annak első és második pontját világosabbá tette.

A pótdiploma első pontja a négy bevett vallás megfelelő javainak zavartalan élvezetét biztosítja. A második pontban az uralkodó kedvesen veszi, hogy a protestánsok Kolozsvárt az u. n. református templomot az óvári iskolával együtt, Gyulafehérvárt pedig a Báthori-féle templomot felajánlották. Továbbá Monostort 15.000 forintot kiváltván, egyházi és iskolai célra a katolikusoknak örök joggal át akarják adni s ennek minél előbbi végrehajtását a király megparancsolja. A harmadik pontban megígéri a király, hogy gondja lesz rá, miszerint a katolikus ifjúság nevelésére és az iskolákhoz olyan egyháziak alkalmaztassanak, akik amellet, hogy egyetértésre és tudományokra törekednek, egy felekezet előtt sem lehetnek gyanúsak. Eajta lesz, hogy gondoskodás történjék vikárius felől, aki mindenféle püspöki ténykedést gyakorolhat. Végül a katolikusok, a többi felekezet nyilatkozata és felajánlása szerint, Istentiszteletük helyem s a városokban, a többi felekezetek vallásgyakorlatának, templomainak, jövedelmeinek fogyatkozása és kára nélkül, egyházaikat s vallásgyakorlataikat állandósíthatják.

¹ Kővári L. id. m. 221. 1.

Ennek hatása alatt az óvári templom és iskola átadását az országgyűlés 1693 szeptember havában elhatározta s a katólikusok azokat át is vették (a mai ferencrendi templom és zárda). Hasonlóképp átvették a kolozsmonostori uradalmat is, melynek visszaváltása 5.000 forintba került.² Ez az uradalom ma is katólikus közvagyon. Ezután a katólikusok úgy az udvari kancelláriában, mint a főkormányshéken és egyebütt is állásokhoz jutottak. 1697-ben I. Lipót Ilyes András erdélyi püspökké nevezte ki, ki Erdélybe be is jött, de e miatt a protestánsok anynyira felzúdultak, hogy a kormányzó tanács a püspököt távozásra szólította fel. Erre az évre esik a görögkeleti egyház hívei egy részének a nyugati egyház kebelébe való visszatérése. Ez időben a katólikusok több alkalommal fölterjesztéssel fordultak az országgyűléshez és az uralkodóhoz, amelyekben régi egyházi ruháik, edényeik, a misealapítványok visszaadását, a dézsmákban való részesedést, Monostor visszaváltása után a protestánsoktól felajánlott pénzösszeg hátralevő részét, a megyei, városi hivatalokban való nagyobb részesedést stb. kérték, amely kívánságok vagy csak később teljesedtek, vagy egyáltalában nem is valósultak meg. 1697. március 31-i kolozsvári országgyűlésen az ítélmester választása körül merültek fel nézeteltérések. A király 1697. április 18-án azt az utasítást adta ki: hogy a választási egyenlőség megőrzése szempontjából a katólikus vallás tagjai közül kettőt vagy hármat kell jelölni, ha van alkalmas és ha pedig nincs, akkor a többi vallások közül történjenk a jelölés. *Egyszersmind utasította rendeket, hogy a király jogait jövővőre tartásák jobban tiszteletben s az ő kinevezéséig senkit se ittassanak be.* A katólikusok 1698-ban újabb folyamodvánnyal léptek a király elé, újból felpanaszolván a hivatalok kijelöléseiben szenvedett sérelmeiket. Erre keletkezett az *u. n. Mikes-féle / diploma*, amelyet azért neveztek így, mert ezt Mikes Mihály hozta le. E szerint: 1.) a katólikusok a tized negyedrészt ezután saját papjaiknak fizetik. 2.) A főhivatalokra jelöltek egyike katólikus legyen. 3.) A városi s helységekben levő hivatalokba katólikusok is választassanak. 4.) *A vallás egyenlőségnek megfelelően mindama törvények, amelyek a katólikusok ellen hozattak, eltöröltessenek* s a katólikusok a protestánsokkal, különösen a reformátusokkal egyenlő jogban részesüljenek. 5.) Az ország három pecsétje közül az egyik a katólikusoknál legyen s a levéltári örök között is legyenek katólikusok.

Ez a rendelet, mint az ezt követők is nem alkotmányos úton, hanem abszolút módon keletkeztek. Ilyen rendelet volt az is, amely szerint az uralkodó 1701-ben elrendelte, hogy Ilyes András kinevezett püspök számára megfelelő lakásról s ellátásról gondoskodjanak. A következő évben meg az alvinczi püspöki

² Pokoly id. m. III. 31. – Dr. Biró Venczel: „Az impériumváltozás kora.” Az erd. kath. múltja és jelene c. gyűjteményben. 116. 1.

birtok visszaadását rendelte el. Ilyes püspök 1703-ban Erdélyben apostoli körutat tett, de azután nem maradt benn az országban.

A románoknak a katolikus vallással unióját már ismer-tettem (321-324. 1.).

Az unió után a hátszegi gör. kel. papok a református püspök fennhatósága alatt akartak maradni, 1699-ben pedig a főkormánysezéknél oltalmat kértek a vladika zaklatásai ellen. Majd a következő évben mintegy 18-an ünnepélyesen megújították a reformátusokkal való uniót s a főkonzisztorium részérei biztosították, hogy református papok szabadságában fognak részesülni s ebben meg is tartatnak. De az Erdély történetében ezután oly nagy szerepet játszó nagyszebeni generális a református románokat németjeivel üldözni kezdte. A reformátusok e miatt panaszzal Bécsbe fordultak, amire feleletül érkezett az 1701. december 12-i pápens, *mely az uniónál a szabadságot hangsúlyozza és tiltakozik azon vád ellen, mintha a felségnek szándéka az volna, hogy a románok a római katolikus egyházzal való unióra kényszeríttessenek.* Azonban Rabutin generális emellett titkos császári utasítást is kapott, hogy „avval a pápáttal, melyet a több reliigiók instantiájára mintegy kénytelen-ségből kellett expedíálatni, ne gondoljon, hanem minden ere-jével azon legyen, hogy az oláh papok ne más reliigióval, ha-nem a katolikus reliigióval uniólják vala magukat.”³ Ezek után a református egyházzal egyesült csekély oláhság is elpusztult.

A görög-katolikus püspöknek 50 districtusa volt, P. Illia András szerint 1696-ban majdnem 1000 papjuk, Fasching szerint az oláhoknak összesen 3000 papjuk s 40 esperesük volt/

Bunea Ágoston, e századbéli román író 1903-ban a követ-kezőket írja:⁵ „a román nép sohasem volt olyan végveszélyben, mint a XVII. század végén s a következő század elején. Nem kellett volna már egyéb, mint az a szerencsétlenség, hogy az er-délyi román egyház továbbra is a kálvinista magyar befolyás alatt maradjon... Abban a pillanatban, mikor a mi népünk a pusztulás szélére jutott, egy gondviselő kéz megmentette a bu-kástól. Róma volt ez, mely őt szülte és oda állította, hogy ural-kodjék Erdélyben nagyobb hatalommal, mint a többi országok-ban, hol fiai laktak. Róma közeledett az erdélyi románokhoz a Habsburg-ház útján... A római egyházzal kötött unió által a románok püspöke, kit azelőtt annyiszor kigúnyoltak és meg-aláztak, bejutott a leghatalmasabb uralkodónak és császárnak tanácsosai közé és a legmagasabb kitüntetést viselte, amit a Habsburg trón támaszainak osztogattak akkor: aranyláncot Li-pót császár képével. A román papok és szerzetesek, ahelyett,

³ U. o.

⁴ Illia András: „Ortu et progressu gentium, religionum” p. 5., 6. – Hur-muzaky: Fragmenta IL 33., 61., 95. 1.

⁵ D. Aug. Bunea: „Autonómia Bisericeaska.” Blaj, 1903. 352-57. 1.

hogy kiűzték volna őket, mint valami tolvajokat a földesurak birtokairól, ahelyett, hogy kikergették volna őket, mint a rabokat az urak földeire és a legaljasabb munkára kényszerítették volna, megszabadultak a robottól, a vámoktól, az adótól s mindennemű köztelertől családjukkal s háznépükkel egyetemben. Meg kellett engedniök, ami azelőtt nem létezett, hogy minden faluban román templomot építsenek, a román pap számára plebániákat és hogy a papság tisztességes díjazásban részesüljön. Megnyíltak a románok, mint románok előtt az összes katolikus iskolák Erdélyben és Magyarországon, Bécsben és Rómában, művelt osztály keletkezett az ő kebelükből, mely előkészítette az utat arra, hogy e szegény jobbágy nép, melyet az egész világ szidalmazott és csúfolt, magas származásának és emberi méltóságának tudatára ébredjen, s követelje az *edélyi túrhetetlen rendszernek eltörlését a maga négy bevett vallásfelekezetével* és három nemzetével, mely nem engedte meg, hogy a román, mint román valamire vigye abban az országban, melyet legnagyobb részben az ő verejtéke s az ő vére tartott fenn... Ha a bécsi udvar megértette azt, hogy az által, ha az erdélyi románokat kiszabadítja előbbi sanyarú helyzetükből, erősebbé, biztosabbá válik uralma ebben az országban, mely oly gyakran kicsúszott a kezei közül, a románok nem kevésbé megértették, hogy a római egyházzal kötött unió révén, az által, ha magukat azoknak a törvényeknek az oltalma alá helyezik, melyek a katolicizmus fennmaradását biztosítják Erdélyben és a császári fegyvereknek a védelmét veszik igénybe, *megmenekülnek az elvesztéstől és jobb sorsot vívhatnak ki maguknak.*" Ez a töről metszett valószínűségi román felfogás konstatálja azt, amit a politikai autonómiáról szóló részben megállapítottam, t. i., hogy az unióval a bécsi kormány és a románok egymásra találtak és az unió, az erdélyi fejedelmek reformációja által felélesztett román öntudatot ki tudta fejleszteni és a románok közt művelt osztályt teremtett, amelyet a határőrség szervezésekor fel is fegyverzett a bécsi gyógyszer által életre keltett román értelmiség a történelem folyamán őrzöngött annak a magyar nemzetnek gyűlöletében, mely neki különösen a fanariotáktól való menekvésében házárt adott, s mely úgy a püspökség felállításakor, mint a határőrség szervezésekor a magyar vér által megszerzett földet adta oda.

Ugyanazon író szerint Athanazius püspök 1698. október 7-ére zsinatot hívott össze Gyulaféhvárra, melyen a „románok egyfelől vallásilag egyesültek a római egyházzal, de másrészt biztosították egyházuknak román jellegét, püspökválasztási jogukat, függetlenségüket minden más hazai egyháztól, egyházi szertartásaikat, szervezetüket és fegyelmüket.”⁶ Itt ki kell emelnünk, hogy a görögkatolikusok magukkal vitték az erdélyi

⁶ U. o. 358. 1.

református színezetű görögkeleti szervezetet, *mely szerint a püspökválasztásban és az egyházkormányzatban a világiak is résztvettek.* A püspökválasztás alkalmával hármat kellett a királyhoz felterjeszteni, ki azok közül egyet kiválasztott. Tehát megépült a román görögkatholikus autonóm egyházban 1698-ban a magyarság elleni szervezkedésnek és felkészülésnek a vára.

A vallási ügyekben az elmondottakon kívül még a következők történtek. A kolozsvári Fő-téri templom 1716-ban az unitáriusoktól elvételét s a katolikusoknak visszaadott. A protestáns válásokra 1731. december 12-én szigorító rendelet adott ki. A fejérvári káptalan követeinek és az oláh püspöknek 1728-ban az országgyűlésen hely adatott.

1744-ig a vallási viszonyok nem alkotmányos módon rendeztek, a törvényességet az 1744:7. és 8. art. teremtette meg, mely rendelkezvén az erdélyi katolikus püspökség visszaállításáról, kimondotta, hogy e püspökségnek és káptalanjának és kanonokjainak az eddig kelt királyi rendeletek szerint való állása soha sem fog kérdés tárgyává tétetni, a jezsuita-szerzet a fogarasi unitus püspök a kezükben lévő birtokaikban nem fognak megháboríttatni, eltöröltettek a katolikus vallás szabad gyakorlatát korlátozó törvények s azok is, amelyek által a fejérvári és a kolozsmonostori archívumok gondviselésétől a kanonokok elzárattak.

Ezek az intézkedések 1740., 1741. és 1742-ben a rendek elé terjesztettek, de akkor ellenkezésre találtak. 1746-ban az oláh papok bére és képei is meghatározottak. Az oláh unitus püspököt az oláh klérus választotta guberniumi biztosok jelenlétében. Az 1751. augusztus 19-én kelt királyi rendelet a katolicizmus védelme érdekében azt rendelte, hogy ha a katolikus vallásra tértek a katolikus vallástól elszakadnak, mint hitveszögök büntetessenek, a büntetésre nézve azonban a fellebbezésnek halasztó hatálya van. Ez az intézkedés 1774-ben a katolikus hitben született, de később más vallásra térőkre is kiterjesztett, a nagykorúak büntető kereslet alá vétettek, a kis-korúakat testi fenyítéssel büntették s végül ehe⁷yett behozott a hatheti katolikus hittan-tanítás; a büntetés letartóztatás, arra nézve, hogy az áttérítést egy egész közönségre eszközölték, a halál volt.

A különböző vallásfelekezetű egyéneket, ha egyik katolikus volt, csak katolikus pap adhatta össze, a stóla mindkét felekezeti papot illette. Katolikus ifjakat nem katolikus iskolába küldeni, vagy felvenni büntetés terhével eltiltott.

A jezsuita-rendet XIV. Kelemen pápa 1773. szeptember 18-án eltörölte, jószágaik magánosoktól bírt hagyományaik 1774-ben lefoglaltattak, a tagok széjjelbocsájtattak.

1775-ben elrendeltetett, hogy a protestánsok a gubernium híre nélkül zsinatot nem tarthatnak és azokra biztos küldetik, a superintended királyi megerősítés nélkül hivatalát nem foly-

tathatja, ha az esperesi kerületek vizitációjára ki akar menni, erre engedelmet kell kérnie.

A katolikusok egyházi dolgainak és iskoláinak jobb rendezésére az u. n. catholica comissio állítatott fel (1775. április 13. legfelsőbb leirat) s elrendeltetett, hogy a katolikus püspöknek az utódjára 5000 rajnai forint fundus instructust kellett hagynia. A Kollonits-féle egyezmény Erdélyre nem terjedt ki. A nemes ember, ha pappá lett, ősi javainak egy tizedét pénzzé tehetette s azt a klostornak, vagy szerzetnek hagyhatta de az apai szerzeményből az ilyen pappá lett fiút semmi sem illette (1742. június 20. legfelsőbb rendelet.) Ezt az intézkedést az 1780. évi királyi rendelet odamódosította, hogy az ilyen nemes 1500 forintnál többet a klostomba nem vihetett s ennél többet alapítványul más sem tehet.

Ha a nem szándékos gyilkos a templomban, vagy templomkerítésébe futott, csak azon reverzáissal adták ki, hogy őt halállal büntetni nem lehet, azt, hogy méltó-e az asylum engedélyére az egyházi bíróság határozta meg (1775. július 13. legfelsőbb rendelet).

A görögkeleti oláhok egyházi ügyeit a budai disunitus püspök intézte, ő ordinálta a papokat. 1777. június 10-én a gubernium felhívott, hogy ajánljon három egyént, akiket azonban nem a görögkeleti klérus választott. Az oláh papok jövedelmének egy része volt az u. n. dolgosie, vagyis a jobbágyok szabad korcsmálása idején bejövő bér, amit a helységi felekezetek egymásközt felosztottak (pld. a kántorkorcsma).

1777-ben elrendeltetett, hogy minden vallás papjainak a közhatárból canonica portio szakíttassék ki, a papnak kétháromszáz forint évi jövedelme legyen adómentesen.

A lutheránusok papjait az egyházmegyéék választották, de őket az udvar konfirmálta, amelyért taksát fizettek; 1777-ben az udvar kérdést intézett, hogy a lutheránusok konzisztóriuma mikor állítatott fel, kikből áll és mi a hatásköre?

1778-ban hozatott be a tanításra Kolozsvárra a piarista-szerzet, a jezsuiták vagyona nekik adatott. Az erdélyi katolikus püspök jelenléte nélkül vallási ügyben a gubernium nem határozhatott (1772., 1781., augusztus 8-i legfelsőbb rendelet).

Ha valamely pap nem a maga vallásán lévőet keresztelt, vagy temetett el, a szülőkkal, vagy a házasárssal, rokonnal, vagy a rendelővel együtt büntettetett, kivéve a rendkívüli szükség esetét. A protestánsoknál a házasságkötés szavai közül „míg becsületben és tiszta életben marad” töröltetett (1771. november 19-i legfelsőbb határozat) és náluk a harmad- és negyedízü házasulandóknak a dispencziót 300 forint taksa mellett a gubernium, a másodízüeknél pedig az udvar adhatta, igazolt szegénység esetén a taksa elengedhető volt.

Mindenik vallás ügyében a gubernium egyházközi bizottsága határozott, a kiadványozást ez a bizottság a gubernium

nevében, a gubernátori kancellár nevében a kancellár és a titkár eszközölte; az üléseken az elnök a katolikus püspök és távollétében a kancellár volt, a kormányzó külön votuma a határozathozatalt felfüggesztette. A protestánsokra nézve megtiltották, hogy a guberniális konziliáriusok a konzisztóriumból kikerülő irományokat a következőkép írják alá: „Supremi curatores ecclesiarum reformatarum” (1770. március 24. legfelsőbb kézirat). Megtiltatott, hogy templomot, vagy oratóriumot valamely közönség vagy magánszemély legfelsőbb engedély nélkül építsen (1763. május 3-i legfelsőbb rendelkezés). 1771-ben az ünnepek szabályoztattak és új kalendárium adatott ki. A protestáns papoknak pedig megtiltatott, hogy a prédikációkban a katolikus vallási dogmákat ócsárolják (1769).⁷

II. József vallási intézkedései voltak a következők: A római pápának bullái, brevái és más címek alatt kiadni szokott rendelkezései csak a fiscalis director meghallgatása és Őfelsége által „piacet” rávezetése után hirdethetők ki (1781. március 28. legfelsőbb leirat). A vallások dolgában a gubernium az erdélyi püspök jelenléte nélkül nem határozhatott (1782. decemberi leirat). Az egyházi személyek méltóságokért, címekért, minők: praelati, domestici, apostoliéi notarii Őfelsége engedélye nélkül Rómába ne folyamodjanak (1781. szeptember 5-i és október 17-i legfelsőbb leirat). Házassági dispencziókat az erdélyi katolikus és unitus püspökök is adhatnak, ezekért Rómába folyamodni nem kell (1781. október 27-i legfelsőbb leirat), hasonlóképp a válóperekben sem szükséges Rómába fordulni (1782. április 10-i legfelsőbb leirat). A magyarországi türelmi rendelet Erdélybe is leküldetett, a különböző vallásúak házasságkötésére nézve rendelet adatott ki, továbbá utasítás az iskolai rendszerre nézve, hogy azt a vallások közt miként lehetne egyformásítani és az egyes felekezetek utasították, hogy a stoláris jövedelmek rendjéről tegyenek jelentést (1781. november 9-i legfelsőbb rendelet). Elrendeltetett, hogy a katolikus klérus Erdélyben zsinatot nem tarthat, hasonlóképp felsőbb engedély nélkül a nem katolikusok sem és csak királyi biztos jelenlétében (1781. november 28-i legfelsőbb rendelet). Elrendeltetett, hogy a fejevári zsidók az elkezdett iskolájuk építésétől el ne zárassanak s kivándorlásra ne kényszeríttessenek (u. o.). Ekkor Erdélyben mintegy 322 zsidó familia volt. Elrendeltetett, hogy a pápának azon bullája: „in coena domini” a rituáléból kitöröltesse, az pedig, mely így fejeződik: „unigenitus” nemlétezőnek tekintessék, ezekről sem szóban, sem írásban vitatkozni nem szabad, ☉ tilalom alól az idegen országokban ezen bullákról ex professo kiadott könyvek kivételnek (1781. december 5-i legfelsőbb rendelet).

⁷ Mindezekre nézve utalok Gál László: „Erdélyi diaeták és országos végzések foglalatlja.” Kolozsvár, 1837. 85-87. és 105-113. l.

Mindkét nemű azon szerzetes rendek, amelyek csak kontemplatív élnek és a közjóra semmit sem tesznek, eltöröltetnek, ezeknek vagyonával úgy kell bánni, mint a jezsuitákéval bántak. Ez a rendelkezés Erdélyben a pálosok vagyonára nem terjed ki. Meghagyattak a barátok, vagyis a Szent Ferenc-rendi szerzetesek oly feltétellel, hogy a monarchián kívül levő semminemű szerzettel konföderációban ne legyenek, hanem a püspöktől függenek és ne kolduljanak, hanem a vallásalapból (religionis fundus) tartassanak s utasítás adatott ki, hogy ily szerzetrendek káptalanjai miként tartassanak (1782. május 22-i legfelsőbb rendelet).

Minden egyházmegye és kegyes alapítvány pénztőkéi a közalapba tétessenek be s magánosokhoz ki ne helyeztessenek (1782. december 3-i legfelsőbb rendelet); megjelöltetett az a kamarai pénztár, ahova a pénzt el kell helyezni és szabályoztatott a kezelése. 1783-ban Major György fogarasi püspök lemondott és helyébe 1782. október 21-én Böbb János neveztetett ki. A püspöki eskü ugyanezen évben a pápa beleegyezésével megváltoztatott, új esküforma adatott ki. Akatholikus vallásból hatheti tanítás nélkül más vallásba való áttérés megtiltatott, ezen rendelkezés ellen vétő papra büntetés rendeltetett el (1781. július 24., október 2., december 4-i rendeletek). A hatheti tanítás után bizonyítvány volt kiállítandó és a tanításnak jóindulatúan kellett folynia (1782. június 29-i legfelsőbb rendelet).

A nem katolikusoknak a konzisztóriumokról jegyzőkönyvet kell vezetniök, amelyet az elnök és a jegyző írjanak alá s minden ülés után terjesszék a gubernium elé és ott hasonló vallású konziliárius referálja, akinek ha kifogása lenne, jelentendő a guberniumnak, a jegyzőkönyvek azután Ófelségéhez terjesztendők fel (1782. december 4-i legfelsőbb rendelet). Ha valamely egyházmegyében a pap végrendelet nélkül halna meg, vagyona azon egyházé legyen, amelyben szolgált (1782. augusztus 2-i rendelet). Nem katolikus vallású papra nézve a harmadízbeli atyafiság esetében a gubernium adhatja (1782. október 9-i legfelsőbb leirat), majd ennek a rendeletnek módosításával II. József 1783. december 11-én azt rendelte, hogy a nem katolikusoknál a harmad- és negyedik rokonság esetén nem kell dispencziót kérni. Az unitáriusoknak megengedte, hogy a reformátusok módjára zsinatot tarthassanak, de erre engedelmet és biztos kiküldését kell kérniök s a jegyzőkönyvet felküldeniök (1783. márciusi rendelet). Ezt a reformátusokra nézve is megújította oly hozzáadással, hogy üresedések esetében az egyházmegyékben kellett papok tételében ne akadályoztassanak (1783. június 9-i legfelsőbb leirat). A református és a lutheránus valláson levő kerületek feljogosítottak, hogy évente három parciális és egy generális zsinatot tarthassanak, a parciálisokra minden esperesi kerületben (traktátus) királyi biztos neveztetett ki, a generális zsinat tartásának napja a helyvel együtt

előre bejelentendő volt, hogy a gubernium biztosokat rendelhesen, kik a felvett jegyzőkönyveket a guberniumnak felküldjék (1783. június 1-i legfelsőbb rendelet). A szász nemzet a maga egyházi iurisdictióját az Andreanumon s annak megerősítésein s a gyakorlaton, nemkülönb a világi rendeknek többrendbeli megegyezésein gyökerezette, II. József az ezekre vonatkozó okiratokat bekérte (1784.) Minden konzisztóriumnak, esperesnek és zsinatnak megparancsoltatott, hogy az egyházból való kitalással csak abban az esetben éljen, midőn valaki javíthatatlan, nem pedig midőn csak gyarlóságból hibázott (1784. június 5-i rendelet).

II. József kimondotta, hogy szükségtelen az erdélyi püspöknek a guberniumban, vagy az ecclesiastica comissióban való jelenléte, a jelenlét alól a püspököt felmentette és más referenset rendelt (1786. január 16-i legfelsőbb rendelet). A papi egyházi székek se pénzbeli, se testi büntetéseket, vagy becsületvesztést nem ítéhetnek, ezeknek a kimondása végett a bűnös ügyét át kell adni a polgári törvényszéknek (1786. január 16-i rendelet). A papi fegyelmi ügyekre a konzisztóriumok illetékesek (1786.). A protestánsok konzisztóriumaira nézve ugyanekkor 1787. október 17-én II. József¹ elrendelte, hogy a házassági válóperek, egy vallásbelinek más vallásbelivel való ügye, a papoknak más papi személlyel vagyon feletti keresetei, s valamely kriminalitást illető bűne, egyházi vagyonok dolga, a világi törvényszék elé tartozzanak; a papság választása és tétele, elrendelése, egymásközt való panaszok, templomi rendtartások igazgatása, a konzisztóriumok dolga, amelyeknél az új iskolai szisztéma felállításáig meghagyattak az iskolai jövedelmekről való rendelkezés, számadás és fegyelmi dolgok, a konzisztóriumok elé tartozzanak. 1787. június 5-én elrendeltetett, hogy az elválasztás után minden személy új házasságra léphet, ha időközben valamelyik fél katholizált volna is, de ez az intézkedés 1789. december 30-án eltöröltetett.⁸

Az 1790-92. évi törvényhozás rendjén a közismert dolgokon kívül történtek a következő intézkedések: a válóperek utasítottassanak vissza az egyházi bíróságokhoz, a II. József által felállított normális iskolák töröltessenek el s a tanítás rendszere ne zavartassék, a gubernium állítsa vissza az alapítványokat. A türelmi rendeletet illetően, mely 1781. október 9-én hirdettetett ki, a gubernium azt kívánta, hogy e rendelet a négy bevett vallás jogainak megfelelően alkalmaztassék. Az unitáriusok panaszára a gubernium körrendelettel megparancsolta 1790. április 7-én, hogy a vicetisztek választásánál az unitárius atyafiakra illő tekintet fordítottassék. Az unitáriusok és a reformátusok követelték azt is, hogy a konzisztóriumuk regálissal hívassák diétára, de ez nem adatott meg.

⁸Gál László id. m. III. k. 161-168. 1.

Az erdélyi püspök utasítást kért arra nézve, hogy mik töröltettek el II. Józsefnek a vallás ügyére tett intézkedéseiből. Erre nézve az határozatot, hogy a házassági diszpenzációkra a papoknak személyügyben a polgári fórum alá vetésére, a papi vagyon feletti végrendekezésre és a kolduló szerzetesekre vonatkozó rendelkezések bővebb vizsgálat alá vétetnek; visszaállítandók: a pápai alapítványok, ide nem értve a vallásalapot, az egyházi építményekről való rendelkezés, a fejevári Xenodochium, a püspöknek herceg Batthyány alapítványa szerint a nagyszebeni árvaházba a katolikus hitre visszatértek közül való kijelölési joga, az inter ealaris jövedelmekből két kanonok feletti rendelkezés, a végrendelet nélkül elhalt papok vagyona felett való rendelkezés, a klerikusok a fejevári szemináriumot és azok alapját visszakapják. A nem katolikusoknál a zsinatokra kormányzékai biztosok kiküldése megszüntetett.⁹

Az alapítványokra az országgyűlés akként határozott, hogy az ezután teendő alapítványok jó szerződések mellett magánosokhoz helyeztessenek ki. A kórházak, árvaházak és polgári alapítványok számadásai az egyházak gondnokaira bízasanak, csak a közös s mindenik vallást érdeklő számadások kerüljenek a gubernium dispoziciója alá. Ezeknek a közalapoktól való elválasztása, az adósságok felvétele, kamatok kiszámítása, a biztosság által munkába vétetett. Kimondatott, hogy csak azok az alapítványok egyesíthetők, amelyek nincsenek valamely külön célra rendelve. A világi alapítványokra a papságnak ne legyen befolyása. Az ecclesiastica commissio, quoad litteraria et fundationalia (egyházi, alapítványi és könyvvizsgáló bizottság) a katolikus iskolákra nézve visszaállítatott, hasonlóképp a kolozsvári konviktus és szeminárium. A katolikus iskoláktól a görögkeleti iskolák részére elszakított segélypénz visszavontott.¹⁰ Kimondatott, hogy a testvéri kölcsönös szeretet, bizodalom örökre megalapozása tekintetéből a templomok, tornyok, harangok és az egyházi benti jószágok azon vallás birtokában hagyatnak, amelyben 1791-ben találtattak, egyik vallásnak a másik templomait, tornyait és egyházi birtokát sem régibb törvény, sem pedig más cím alatt elvenni, vagy elfoglalni soha szabad ne legyen, egyszersmind a bevett vallások egyházainak s azok patronusainak megengedtetett, hogy templomokat, tornyokat és iskolákat akárhol akadálytalanul építsenek biztossítatván, hogy az akkor birtokukban volt és ezután bármikor építendő templomaik és tornyaik, valamint minden harangjaik, temetkező helyük, felsőbb és alsóbb iskoláik használatában soha meg nem háboríttatnak (1791:55. art.).

A bevett vallások vallási könyvei a könyvvizsgáló bizottság vizsgálata alá nem vonatnak, hanem csak az illető vallások

⁹ Gál László id. m. III. k. 212-215. 1.

¹⁰ U. o. III. k. 219., 220. 1.

püspökei és egyházi tanácsai felügyelete alatt a más vallásbeliek befolyása nélkül, szabadon kinyomattassanak, úgy azonban, hogy e könyvekbe más vallást kigúnyoló, ócsároló kitételek kiadását az illetők szoros felelősség mellett meg ne engedjék (1731: 56. art.). A különböző vallású szülőktől származó gyermekek a szülőik nemét követik, a fiúgyermek atyjuk, a leányok pedig anyjuk vallásában keresztelendők és nevelendők, ezzel ellenkező megállapodások érvénytelenek. (1791: 57. art.) Mindegyik vallásbeli papnak bármely helyre a maga vallásabeli beteg vigasztalására, halálra való elkészítésére, szentséggel éltetésére s halottak eltemetésére minden akadály és minden vallású pap befolyása nélkül bemenni szabad (1791: 58. art.) A hivatalok betöltésénél pedig a négy vallás egyenjogúsága és egyenlősége megtartassék.

A vallási egyenjogúság a Magyarországgal való unióval következett be.

Mielőtt az egyes vallások autonómiájára rátérnénk, szólnunk kell egypár szót a magyar királynak a katolikus egyház felett való főkegyúri jogáról. Erre nézve a Verbőczy által felállított tétel (119., 120. l.) nem változott.¹¹ Az apostoli szék nagyon természetesen ez ellen állást foglalt, de azonban midőn a fogarasi görög katolikus egyházmegye alapított, erre nézve kifejezetten elismerte a magyar király főkegyúri jogát. A XVIII. században a Verbőczy-álláspont védelmére kelt Kollár Ádám Ferenc. Legvégül Mária Terézia életének végefelé a pápa és a magyar király közt a királyi kegyúri jog fejlődésének útjai visszatértek oda, ahol Szent István király idejében állott, vagyis a kölcsönös teljes megértés útjára.

A) 1700-1791.

a) *Katolikus vallás.*

Ebben a korszakban, midőn Erdély közéletében mindenütt az államkormányzati beavatkozás látható, ez alól, mint láttuk, a katolikus autonómia sem maradhatott mentes. Az autonómia kifejlődésének az erdélyi fejedelemség protestáns szelleme kedvezett, a világiak védelmét és az egyházkormányzati ügyekkel való törődését az egyháziak szívesen vették, de mihelyt az egyháziak az állami főhatalomban megkapták a védelmet, *akkor már felébredt bennük a vágy, hogy a világiak befolyását visszatartsák s mikor a, kath. püspöki hatalom is visszaállított, akkor már a világiaknak a püspökkel s az alája tartozó egyháziakkal kellett megvívniok a küzdelmet.* Még 1691-ben I. Lipót

¹¹ Fraknoi Vilmos: „A magyar királyi kegyúri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig.” Budapest, 1895. 117-119., 215., 335., 418., 434., 480. és köv. és 502. l.

kormányzata nem akart reakcionárius lenni, a katolikus autonómia nem veszített, sőt mivel érintkezésbe jutott Kollonits esztergomi érsekkel és ő végezte a különböző alkudozásokat a fejedelem – a császár – sa különböző recepták között, még nyert. De a katolikus autonómiára s az egyháziak s a püspök részéről keletkező veszély mellett *egy másik nagy veszély is várakozott – a fejedelem – király – főkegyúri hatalma*, mellyel több sarkalatos jogot elvont és magához ragadott. A jezsuiták, kik közül csak egynéhány volt erdélyi, nem ismerték az erdélyi viszonyokat, az általános egyházjogból kiindulva *ellenezték a világiak igénybevételét*, így Bárányi, Hevenessi, Vizkeleti. De a világi papság még e tekintetben nem volt megingatható.

A protestáns írók ezt a korszakot a reakció korszakának nevezik. Fr. Teutsch azt írja: hogy a XVIII. században az ellenreformáció gyalázatosan működött,¹² ezt kettő szolgálta: a jezsuiták behívása és a fehérvári katolikus püspökség. Ilyes püspöknek 1712-ben történt halála után a római katolikus státus vezetői tanácskozást tartottak, hogy ki lenne a püspöki állásra a legalkalmasabb. Majd az alkancellár útján az esztergomi prímást kérték fel, hogy köztük és az uralkodó között legyen közbenjáró. Egyben fölkérték, hogy az ő nevükben erdélyi és nemes származású egyént ajánljon püspöknek. Az érsek ajánlatára a király az erdélyi születésű Mártonfy Györgyöt nevezte ki, akinek tekintélye emelésére a *bároi rangot adományozta, amelyet 1773-ig minden erdélyi püspök viselt*; majd 1715-ben visszaállította a püspöki javadalmat, a káptalant s a püspök s káptalan részére évi 13.000 forintot rendelt. *A püspök 1716-ban ment be Erdélybe és ezzel megkezdődött az erdélyi katolicizmus intenzív élete, mely úgyszólván 200 év óta megszakadt.* A protestáns történetírás szerint ez után jött a római katolikus egyház terjeszkedési propagandája, amelyet a világi hatalom, főként az erdélyi parancsnokló tábornok, kinek helytartói hatalma az országon túlra is kiterjedt, nagyon felkarolt. Ennek tudható be, hogy Kolozsvárt az unitáriusok, Fehérvárt és Enyeden a reformátusok templomai elvették s az összes szász városok magisztrátusai kényszerítették, hogy az evangélikus templomokat a katolikusoknak adják át. Ha ez önként nem történt, engedelmesség esetére császári kegyvesztéssel fenyegették, engedelmeség esetére pedig gazdag jutalmat ígértek. Ha ez *sem* használt, a Kommandans a csapatokat bemasírozta és irtalmatlanul elvette. Ugyancsak Fridrich Teutsch így folytatja: hogy az *így* megszerzett templomoknak közönsége is legyen, mely a szász földön nem volt lehetséges, eltekintve a császári hadsereg visszamaradt „marodeur”-jaitól (nyugdíjas) megkezdő-

¹² Fr. Teutsch: „Die kirchlichen Verhältnisse Siebenbürgens.” Halle, 1906. 10. I.

dött az egyedül üdvözítő egyház” szervezése. Az áttérők ki-
tüntetését és javakat kaptak.¹³

A visszatért szerzetesek között a jezsuitáknak volt a legnagyobb szerepük. Kolozsvárt iskolájukat megint elsőrangúvá tették. 1698 után már bölcsészetet is tanítottak. A király folyósította részükre Báthori Istvánnak a szemináriumra (Szt. József finevelő) vonatkozó évi 1000 aranyra szóló adományát, ehhez nagy adománnyal járult gróf Apor István is, ki a szemináriumnak 35.000 forintot adott, amelyhez Szebelébi Bertalan vikárius 100 forinttal, Ilyes István 200 arannyal járult. Mint-hogy az óvári telek kicsinek bizonyult, a jezsuiták több magános birtokostól megvásárolták azokat a telkeket, amelyek a volt Torda-, Farkas-, Király- és Fogoly-utcák összetalálkozásánál fekszenek, vagyis ahol ma az egész központi egyetem s a római katolikus státus intézményei: a templom, a gimnázium s a két finevelő állanak. Ehhez az állam mintegy csak 15.000 forinttal járult s a többi pénzt a jezsuiták sajátjukból fizették. Az építkezések sokáig tartottak, az anyagot a régi kolozsmonostori apátság romjaiból szállították.

A jezsuiták Gyulafehérváron 1694-ben a szemináriumot újra építették, a katolikus iskolát felvirágoztatták s végleg 1716-ban tértek oda vissza. Székelyudvarhelyen a plébániát vezették s iskolát építettek, Marosvásárhelyen lelkipásztorokdtek s a községi iskolát vezették, melyet 1702-ben Endes István jezsuita szervezett újra. Nagyszebenben 1691. óta állandóan megtelepedtek, következő évben iskolát nyitottak, Brassóban 1694-ben, Gyergyó-Szentmiklóson 1689-ben misszió állomást létesítettek. Megtelepedtek még Nagybányán, Szatmáron és Nagyváradon. A ferencrendiek Csiksomlyón, a minoriták Esztelneken és Kantán nyitottak iskolákat. Az egyházkormányzatot illetően Szebelébi Bertalan vikárius a háromszéki papsággal és nemes-séggel, Ilyes András püspök Csiksomlyón a székelyföldi papsággal és nemességgel tartott egyetemes gyűlést. *A vikáriust most már a püspök erősítette meg*, a püspöknek fenntartott esetek kivételével minden lelki dologra joghatósága volt, a házassági perekben ő bíraskodott. A XVII. század végén a marosi, udvarhelyi s csiki esperességek voltak még, a plébánosokat a hívek választották.

Számos státusgyűlésről van feljegyzés, hol a papság s a világi elem együttesen határozott: 1694., 1695., 1697., 1710., 1711., 1712., 1716-ban. Ezeken a püspök, vagy a vikárius elnökölt. A státusgyűlés 1711. június 22-én akként határozott, hogy a gyűlésen kívül a státust három egyházi és néhány világi képviselje; ez volt a mai igazgató tanácsnak magva.

Mártonfy püspök korára esik a kolozsvári és gyulafehérvári nagy templom visszaadása. *A XVIII. század harmadik év-*

¹³ U. o. 11. l.

tizedétől kezdve a katolikusokat a vallásegyenlőség foglalkoztatta, nevezetesen a katolikusok ellen hozott törvények eltörlése, miről fenntebb megemlékeztünk.

Nevezetes esemény volt az, hogy a görögkeletiből katolikus püspökké lett Sztoyka Zsigmond Antal 1753-ban megalapította a püspöki papneveldét.

Mária Terézia a püspökséghez visszacsatolta a szebeni és brassói dékánáságot. Azonban nagy részt ütött a katolikus autonómián azzal, hogy 1767-ben a katolikus ügyek intézésére megszervezte az u. n. „catholica commission”-t a gubernium keretében. Mária Terézia a Portugáliából kiűzött jezsuiták vagyonából egy jó részt megszerzett, ez volt az u. n. Lusitaniai alap. Ebből 400.000 forintot átadott az erdélyi katolikusoknak, ez volt az erdélyi tanulmány alap, mely utóbb tetemesen megnövekedett. E tanulmányalapot kezelte a catholica commissio, amelynek hatáskörébe utaltatott az ugyancsak ez időben alapított szebeni árvaház ellátása.

A jezsuiták a már említett iskolákon kívül létesítették a kolozsvári főiskolát. 1752-65-ig épült fel a mai egyetem telkén kétemeletes hatalmas kollégiumuk, amelyben főiskolájukat helyezték el a csillagvizsgáló toronnyal együtt. E nagy épület a Farkas-utcából, a mai Egyetem főbejáratának helyétől a Király-utca felé haladt s ott egy szöveget formálva a Király-utcában a régi színházig húzódott. A telek többi részén még volt egy saroképület. Így a mai egyetem telkén három épület volt. A negyedik a most is létező templom, mely 1718-1724. között a katolikusok pénzén épült.¹⁴ A rend egyéb kolozsvári intézetei szintén katolikus pénzen épültek fel: így a Szt. József finevelő, vagy Báthori-Apor szeminárium (1734.), az ebből kivált Mária Terézia finevelő (convictus nobilium 1735.), továbbá a mai Farkas-utcai főgimnázium helyén egy-egy emeletes iskola épület. 1773-ban a jezsuita rend eltöröltetett. Vagyonát ezután katolikus közvagyon gyanánt kezelték. A tisztán erdélyi házak vagyonát átvette az erdélyi katolikus tanulmányalap. A hat erdélyi társasház vagyona kitett 710.492 forint 14 és % krajcárt, évi jövedelme pedig 23.589 forint 54 és % krajcárt. Mária Terézia a rend feloszlatásakor kijelentette, hogy a jezsuiták vagyonát ugyanolyan célra akarja fordítani, mint amely célokat az alapítók meghatároztak. Ehhez képest egyházi jellegű és eredeti vagyonnak vették azt a jezsuita vagyont, amelyet a jezsuiták mint régi prépostságot, apátságot, oltáralapítványt kaptak. A királynő ezt csak egyházi célra fordította. E csoportba tartozott a monostori uradalom. A világi eredetűnek mondott va-

¹⁴ Magyar országos levéltár: Erdélyi udvari cancellariai osztály, 1724. év. 1724. aug. 11-én a római katolikus status jelentette III. Károlynak: „a jezsuiták akadémiai temploma, mely Kolozsvár szabad kir. városban a mi saját pénzünkön épült, szept. 10.-n fog felavattatni.

gyonból is csak azt adatta el, aminél az adakozó szándéka nem volt megjelölve, de még ennek árát is a katolikusoknak adta. A monostori uradalom, mint egyházjellegű birtok, az államra nem szállhatott. 'Mária Terézia a kolozsvári iskolákat meghagyta, azokba tanárokat állított, kiknek fizetéséről az uradalom jövedelme által kívánt gondoskodni. Elrendelte, hogy a T-birtok helyett a katolikus tanulmányalapba évenként 12,800 forint fizetessék az általa megalapított szebeni árvaház céljaira. A monostori birtoknak hovatartozósága később vita tárgyává tétetett, az ennek kivizsgálására 1796-ban kiküldött Cserei János erdélyi kincstár jogügyi igazgató megállapította, hogy ez a katolikusokat illeti, a kincstárnokság ezt a véleményt 1798. május 29-én magáévá tette, a főkormánysház szintén elfogadván, a birtok az erdélyi katolikus tanulmányalaphoz visszaadott és kezelése a püspökre bízott. *Majd a jezsuiták intézeteit Kolozsváron a piaristák vették át.* Gyulafehérvárt exjeszuiták s világi papok tanítottak, a nagyszzebeni iskola igazgatója a belvárosi plébános lett, Székelyudvarhelyre a katolikus kommissió nevezett ki tanárokat, Marosvásárhely pedig szintén a katolikus kommissió világi papokkal látta el és Kolozsváron szintén ez fizetett tiszteletdíjat a piaristáknak. Szatmáron 1776-tól 10 évig a pálosok tanítottak, aztán az iskola sokáig szünetelt. Nagybányát a minoriták vették át. *Nagyváradon egyházi és világi tanárok tanítottak, utóbb a premonstreiek, Temesvárra, csakhamar piaristák költöztek.* A volt jezsuita intézeteken kívül egyéb helyeken is tanítottak szerzetesek. A piaristák Besztercén 1717-ben, Nagykárolyban 1725-ben, Máramaroszigeten 1730-ban, Medgyesen 1741-ben telepedtek meg. Szt. Annán 1751. óta voltak, innen 1790-ben Temesvárra mentek át. Kantán és Aradon a minoriták, Csiksomlyón az obszerváns ferencrendiek működtek.

A katolikus iskolák életében anyagi ügyekben fontos szerepe volt *a catholica commissionának*, melynek hatásköre mindig nőtt, főként a jezsuiták vagyonának átvétele után nagy anyagi javakról rendelkezett, il. *József a commissionát két részre osztotta: egyházi s tanulmányi bizottságra. Teljesen állami intézmény volt,* megalakulása a római katolikus státus hátrányára szolgált, de jellege katolikus volt. Tagjai voltak a gubernium katolikus tanácsosai, elsősorban a püspök, s a gubernium katolikus titkárai. Előadója 1777 óta egy katolikus pap, kit a püspök nevezett ki. Elnöke volt a gubernium elnöke, ha katolikus, egyébként a rangban első katolikus tanácsos, vagy maga a püspök. Határozatait a gubernium nevében adta ki »in publico ecclesiasticis» körirattal. Külön helyisége, levéltára volt, a guberniumtól függetlenül működött. Kendeleteit önállóan hozta, a gubernátor csak aláírta. Határozatait csak akkor terjesztette a gubernium elé, ha azok végrehajtásában a

közigazgatási közegeket kellett igénybevenni.¹⁵ A katolikus kommissió ellen mint abszolút kormányhatósági intézmény el- len úgy a római katolikus státus, mint a protestáns egyházak állandóan küzdöttek. III. Károlytól kezdve az 1717., 1722., 1726., 1727., 1728., 1732., 1739., 1740., 1746., 1747., 1748., 1750., 1751., 1759., 1790. években tartott státus gyűlésekről vannak feljegyzések, ezek azt igazolják, hogy a catholica commissio hatásköre mel- lett voltak más kath. ügyek, amelyek az autonómia körébe vágtak.

A püspök megjelenésével kialakult a kánoni egyházkor- mányzat. Az egyház élén állott a püspök, esetleg a helyettese. A püspök magának tartotta fenn a válási s egyéb fontos ügyek- ben való döntést, 24 forintot meghaladó ügyek mind hozzá ke- rültek. Az esperesek neki tettek jelentést. A következő egyházi szerv az esperes, az eléje terjesztett ügyekben legalább három szavazóbíró (egyháziak) részvételével döntött. Az esperes ellen- őrizte a plébánosokat, őket évenként vizitálta, a kihágásokat büntette. A hívők lelki életét közvetlenül a plébános vezette, ügyelt az egyház vagyonára, fizetése a már említett kepe volt, ezenkívül még mellette a stóla.

A ferencendi szerzetesek, kiknek eddig Csiksomlyón és Mikkházán volt házuk, rendházat alapítottak Kolozsvárt, Tor- dán, Nagyenyeden, Gyulafehérvárt, Szászvároson, Hunyadon, Déván, Szászsebesen, Szebenben, Fogarason, Brassóban, Szé- kelyudvarhelyt, Medgyesen, Segesvárt, Marosvásárhelyt, Deé- sen, Széken. Tövisen és Illyefalván pálosok telepedtek le. Ezek a szerzetek rendkívül intenzív munkát végeztek a hívők között az egyházi élet mélyítése körül. *Az egyháznak nagy munkájá- hoz járult, hogy a székelek között az egyházközségi Önkor- mányzati jog nem változott s az önkormányzat az egész egy- házmegyét érdeklő dolgokban nagyon tágult s a katolikus státus önálló jogi személy lett teljes szervezettel, visszaszerezte az elvesztett egyházi javakat, alapítványokat is vett kezelésbe, 1716 előtt választotta a vikáriust, gyakorolta a községi autonó- mia felett a felügyeletet.* Bochkor Mihály¹⁶ a XVIII. század első tizedeire következően szövegezi a státus ügykörét: az er- délyi katolikus egyház érdekeinek képviselése az egyház vi- lági vonatkozású ügyeiben az államhatalommal s a protestáns egyházakkal szemben. Az egyházat érintő politikai kérdések- ben állásfoglalás, véleménynyilvánítás és kérvényezés. Az or- szágos autonómiai szervezet, valamint a községi autonómiai szervezet és hatáskör megállapítása. A XVIII. sz. elején az er- délyi katolikus egyház fejének (vikárius) megválasztása és javadalmáról való gondoskodás az egyházi törvények s fegyelmi szabályok effektuálása. Az egyházi hatóságok támogatása,

¹⁵ Bochkor Mihály id. m. 339. 1.

¹⁶ U. o. 306. 1.

ezekkel szemben az engedelmesség, a hívek magatartásának a kánonok szellemében való szabályozása, az egyházi hatóságok rendeleteinek érvényesítése, ha kell világi karhatalommal is. A községek papválasztásának, illetőleg a lelkészek helyváltoztatásainak a kánonokkal összhangba hozatala, a stóla meghatározása. Gondoskodás a lelkészekről, a pasztoráció ellátásáról, szerzetesek letelepítése, elhelyezése, fenntartása és biztosítása. A hívek erkölcsi fegyelmezése, a községi autonom egyházi hatóságok útján és ennek érdekében a világi hatóság netáni szükséges igénybevételenek szabályozása. (Erkölcsei autonómia.) Gondoskodás a templomokról, a papság fenntartásáról. Az országos egyházi vagyon, alapítványok kezelése, a kezelés módjának megállapítása, a kezelők kijelölése, a jövedelem hováfordításának meghatározása, felosztása. Az alapítványokra való felügyelet, a vagyon fenntartása s az alapítók szándékainak ellenőrzése, a kezelés megállapítása és szükség esetén az alapítvány rendeltetésének a megváltoztatása. Iskolák, nevelőintézetek létesítése, fenntartásuk anyagi biztosítása. A községi önkormányzat feletti felügyelet, a községi vagyonkezelés szabályozása, a községi adózás rendezése s ez úton a lelkészkedő papságról és tanítókról való gondoskodás. Végül a patronusok kötelességének a kánonjog szerinti előírása.¹⁷

Ezek a tárgyak szükségessé tették a státuszgyűlések tartását, az autonómiát az *actio catholica*, a királyi hatalom gyakorlásának túltengése megbénították.

A világi elem önkormányzati tevékenysége a főesperesi kerületekben nem fejlődött, mert a hierarchikus szervezet fejlődésével erre szükség nem volt, a teendőket a főesperes a maga esperesi bíróságával elintézte.

Az autonómiát azonban a XVIII. század elején a fejedelem részéről is súlyos sérelmek érték, midőn a legfőbb kegyúri jog útján a püspöki és káptalani beneficiumok megszerveztettek és Antalfy kineveztetett, a római katolikus státusz meg sem hallgattatott. Ezzel az önkormányzati jogkör s a hovatovább mind inkább politikai színezetű s jellegű királyi kegyúri jog konkurrenciája megkezdődött; s talán a katolikus nagy örömeiben ezt a veszedelmet, mely egy félszázad múlva majdnem az autonómia életét vette el, föl se tudta fogni. Annál inkább látták a veszedelmet a protestáns rendek, *kik mindent elkövettek, hogy a fejedelem valamelyes joacimen beléletükbe ne avatkozzék*, velük szemben a legfőbb felügyeleti jog ebben a korszakban nem nyilvánulhatott, mert a fejedelem ekkor tőlük vagyont vett el, nem pedig adott, így a kegyúri jognak jogalapja alig volt.

Az *Approbata Constitution* 1744-ben, midőn a fejedelmi rezolúciók alkotmányos alapot nyertek, annyiban történt válto-

¹⁷ Veszeli id. m. I. 40-57. 1.

zás, hogy egyházi a vegyes bíróság elé nem állítható, csak egyházi bíróság elé, s a katolikus papság kisebb egyházi ügyekben sem határozhat. Ez a katolikus egyház jog folyománya volt, mert egyházi felett egyházi dologban laikus nem bírászkodhatik és a hitéletben elvi kijelentésekre csak a püspök – mint törvényhozó – hivatott, a papság csak a püspöktől átruházott jog alapján.

A görög katolikusoknál a helyzet alig változott, ugyanis az 1714. évi VIII. t. c. a következőket mondja: mivel az egyházban nagyon sok az oláh papok száma, a kihágás is felette sok, vannak, akik a püspök ordinációja nélkül a vagyonosoktól pénzt fogadva el, alkalmatlanokat ordinálnak és a parochusok a gonosztevőknek menedéket nyújtanak, a népet sokféle terhekkel zsarolják, ezért elhatároztatik, hogy ezeknek a papoknak a státusa, száma, életmódja, lakásuknak s gazdaságuknak helye a tisztek által nyomoztassék ki s a megállapítottak a guberniummal, püspökökkel közöltessenek. Általános közmondás volt: nehéz az oláhok közt rendet teremteni, könnyebb 100 ember kezéből a buzogányt kicsavarni, mint a románokat szokásaikról gyorsan leszoktatni. Mint Illia András megállapította: a legtöbb oláhnál az egyesülés keveset használt, vallásos cselekményekben és börtönben a régieket követik erőszak és emberhalál árán is. A püspök s a főesperesek, a főesperesek és a papok egyházi ügyekben egyházi gyűléseket tartottak és pedig a görögkeletiektől átvett református szokás szerint világiak bevonásával.

Az 1744. évi VII. t. c-ben iktattatott be a balázsfalvi uradalomnak csereként román püspök részére való átbocsátása.

1773-ban a jezsuita rend feloszlata meghozta azt az örömet, hogy a balázsfalvi püspök megszabadult a „theologustól”.

Biharmegyében a mohácsi vész előtt a nagyváradi latin püspöknek alárendelten külön román esperesi kerület állott fenn. *Nagyváradon 1748-ban külön vikáriátus szerveztetett. Ez 1776-ban püspökséggé emeltetett.* Püspökké Drágossy Mózeszt nevezték ki és részére a váradi latin szertartású püspök terjedelmes birtokaiból kihalították a belényesi uradalmat.

Örmény katolikusok.

1672-ben való bejövetelük alkalmával velük jött püspökük Minas (Menna) Moldovából, kit a katolikusok nagy eretneknek tartottak. Abban a reményben, hogy őket a katolikus egyház részére megnyerhetik, megengedték, hogy Csikszépvizen, Gyergyószentmiklóson kápolnákat építhessenek, azokban saját rítusuk szerint tartsanak istentiszteletet. I. Lipót lakhelyükül Szamosujvárt (Armeulopolis) és Erzsébetvárost jelölte ki, melyeket III. Károly messzemenő privilégiumokkal

ruházott fel. 1726., 1738-ban sok örmény ment ezekbe a városokba, de jutott belőlük Brassóba és Szebenbe is, a görög kereskedők privilegizált letelepedésével kapcsolatban. Csakhamar elgazdagodtak s adó alá vétettek.

1680-ban Rómában pappá szentelték Oxendiust, ki Erdélybe jövén, Menna püspököt a katholicizmusra térítette, az ő halála után Erdélyben vikárius lett, majd pedig a lemergi érsék alatt besztercei püspök. Halála után az örmények, kik a fenti helyeken kívül Görgényben is laktak, azt kérték, hogy Kornis kormányzó és Steinwill parancsnokló tábornok engedjék meg, hogy nemzeti gyűlést tartsanak. 1715. május 20-án Görgényben püspökválasztás céljából összegyűltek. A gyűlés akként határozott, hogy a dolgot a szentszékre bízzák s elfogadják püspöknek azt, kit a pápa kijelöl. Ugyanekkor betöltött az erdélyi katholicus püspökség s Mártonfy – az új katholicus püspök – az örményekre is gondolt, kik között újból elterjedt az eretnység. A Rómából az országba küldött vizitátor 12 tévedést vetett az örmények szemére. Néhányról vitatkoztak, néhányra nézve megadták magukat s a vége az lett, hogy az egység fenntartására s az örmény rítus megfelelő szervezésére azt kérték, hogy adjanak nekik a katholicus püspök felügyelete alatt egy archidiakonust, ki az egyházukat vezesse. Egy helyett azonban kettőt kaptak, egyiket Szamosújvár, a másikat pedig Erzsébetváros, Gyergyószentmiklós és Szépvíz részére. E két utóbbi felszabadult, de a római katholicus egyházhoz csatlakozott. Végül ugyanezt tették Erzsébetváros és Szamosújvár is. Az örmény püspökség, amelyhez III. Károly 1726-ban hozzájárult, melynek dotációt adott, sohasem jött létre. 1758-ban a Gergely naptár náluk is életbe lépett, egyébként aggódva örködtek, hogy az örmény rítus, mely némely ünnepre és böjtre nézve a katholicustól eltér, megtartassék és az egyes parochiákban, ahol nagy eltérések mutatkoztak, egyformaság legyen. Mártonfy püspök elrendelte, hogy készítsenek egy általános rendszabályt és azt terjesszék elő.

b) *Protestáns vallások.*

1701-1791.

1. A református egyház első szervezete epizkopális alapon és – a legfelsőbb fokú kormányzattól eltekintve – hierarchikus szellemben, a világi elem aktív részvételének kizárásával történt.¹⁸ Az erdélyi református egyházjogi írók azt hirdetik, hogy a fejedelmet nem fejedelmi minőségében, hanem főpatronusi méltóságában illették a jogok és nem tagadják azt, hogy az első évszázadban megvolt a hierarchikus szervezet. Dr. Bar-

¹⁸ Dr. Kérészi Zoltán: „Az egyházjog tankönyve.” Budapest, 1903. 155.1.

tók György¹⁹ megjegyzi, hogy abból, hogy a XVI. és XVII. században a zsinatokon meghozott végzéseket és articulusokat csak a lelkészek írták alá, nem lehet azt a messzemenő következtetést vonni, mintha *világiak az egyházi élet tevékenység mezejéről leszorítva lettek volna. A világi rend, a főurak és a nemesek a reformáció terjesztése, egyházközségek létesítése, iskolák építése körül akkora és hatásában oly messzemenő tevékenységet fejtettek ki, annyi áldozatot hoztak, hogy el kell fogadnunk azt a föltevést, mely szerint a világiak, ha nem is jelentek meg a zsinatokon, de az egyházi életnek úgy anyagi, mint szellemi ügyeiben befolyásukat érvényesíteni el nem mulasztották.* – Akik a protestáns eszmékért áldoztak és küzdöttek, kétségtelenül megkövetelték, hogy az egyházi ügyek vezetésében is részt vegyenek: jogokat gyakoroljanak. *A kor jellemén alapult, hogy a jog alanyának egyházi téren is csak a kiváltságos rendeket tekintették.*

Ilyen kiváltságos rendek voltak a főurak, nemesek és a városi polgárok. Ezek a kiváltságos rendek az őket megillető jogokat egyházi téren is mint a *'politikai magisztrátus elemei szerették gyakorolni. A világi elem – helyesebben a kiváltságos rendek – olyan viszonyban képzelték magukat a lelképásztorokhoz, mint a felsőház tagjai az alsóház tagjaihoz. Így történt, hogy a gyülekezet jogainak gyakorlatát évszázadokon keresztül legnagyobb részben a magisztrátus befolyása pótolta.* Dr. Bartók György oda konkludál, hogy Erdélyben *az egyházi hatalom gyakorlatából a világiak távolról sem voltak kizárva.* Ellenkezőleg, az egyházi hatalom gyakorlatának joga a világiak közül a fejedelem, a magisztrátusok s patronusok kezébe téve, a világiak az egyházi fontosabb ügyek intézésében akkora befolyást nyertek, hogy avval a lelképásztorok sehogyszem versenyezhettek. Bartóknak ez a felfogása az alsóbb egyházi autonómiára – a gyülekezetek autonómiájára – áll, a felsőbb egyházi szervezésbe a világiaknak a befolyást ki kellett küzdeniök.

Az ezt megvalósító Approbata Constitutióban megszabott alkotmányt – a konzisztoriális jelleg megtartásával – átalakította az Apafi által 1682-ben Enyedre összehívott gyűlés, mely magát *„generalis congregatio politico-ecclesiastica¹⁹-nak nevezte. Ez a gyűlés a legfőbb egyházkormányzat vitélre egy 10 tagú, felerészben egyháziakból, felerészben világiakból álló testületet – Supremum Curatorium decemvirale – szervezett, melynek világi tagjai a fejedelmi tanács köréből vették, egyházi tagjai pedig a püspök és esperesek köréből s az enyedi kolégium papi jellegű tanárai közül kiszemelt egyének voltak. Ezen testület 1709-ben „Supremum Consistorium” néven akként*

¹⁹ Dr. Bartók György: „A református egyházak presbiteriális szervezete.” Kolozsvár, 1904. 118. 1.

alakítottatott át, hogy a három legfőbb állami méltóság viselőin kívül csakis a püspök volt annak állandó tagja. Ezen legfőbb törvényhozó és kormányzótestület azonban tanácskozmányaiba rendszerint az egyházmegyei gondnokokat és espereseket is bevonta; sőt teljes gyűlések esetén a tanácskozmányokban a vármegyéknek és székely székeknek a vallás iránt érdeklődő összes főbb és kisebb nemesei, megannyi kiválóbb lelkészek, továbbá a nagyenyedi, kolozsvári és gyulafehérvári iskolák tanárai és egyházmegyei esperesei, jegyzői is résztvettek. Ennek feladata volt, hogy az anyaszentegyházat gondozza, segítse és védelmezze. Ennek felállításával kapcsolatosan azt is elrendelték, hogy a traktusokban és kollégiumokban szintén gondnokok választassanak. Ezen határozatlan, de nagyszámú világiakból összealkotott szerv felállításával oly testület jutott az egyház kormányzatára, mely a zsinatokon való részvételre is jogot nyerve, az egész egyházi hatalmat könnyen magához ragadhatta, ami pl. az 1713. évi püspökválasztásnál meg is történt. 1713-ban ezt a szervezetet a szebeni gyűlés meg is reformálta. Ennek rendelkezése szerint a püspökkel együtt öt főgondnok került a konzisztorium élére, a tagok számát úgy a világiak, mint az egyháziak részéről 21-21-ben a jegyzők számát (mind világiak) 4-ben állapították meg. Ezen új szervezés alapján állott elő az 50 tagú főtanács „Consistorium Supremum quinquaginta virale”, melynek szervezetében már a képviselői eszméje jut kifejezésre. A világiak a főkonzisztoriumi szervezet által saját hatalmukat akarták biztosítani, de ez a hatalom a valóságban csaknem semmivé zsugorodott össze. A gubernium székhelye 1791-ig Szeben volt, a legfőbb hivatalokat viselő kurátorok is itt laktak. Konzisztoriumi teljes üléseket azonban e félreeső helyen tartani nagyon nehéz volt. Ezért az egyházi ügyeket a főkurátorok mondhatni egyedül maguk intézték, míg őket legmagasabb helyről ettől a címtől és az ebben a minőségben folytatott tevékenységtől el nem tiltották.

Ez a szervezet az egyházberendezés konzisztoriális alapjait érintetlenül hagyta és e mellett határozatlanságánál fogva az egyházkormányzati teendők ellátására még kevésbé volt alkalmas, mint a fejedelemség idejében az államtanács néhány tagjából álló konzisztorium és e szervezet folytán a református egyház Erdélyben a német lutheránus epizkopális rendszer elvei szerint maradt berendezve akkor is, mikor már ezen rendszer leglényegesebb faktora, a református vallású fejedelem hiányzott; a régi fejedelmi Erdély tovább vegetált a református főkonzisztoriumban, mely szervezeten az 1713-as reform csakugyan segített. 1713-tól 1791-ig eléggé bürokratikusán kormányoztatott a református egyház. A református egyház életébe III. Károly 1731. december 4-én kelt rendeletével avatkozott bele, midőn őket a váloperekben nagyobb körültekintésre

figyelmeztette. Erre nézve Pokoly²⁰ azt jegyzi meg, hogy az uralkodó magának a németországi protestánsoknál honos „*ius episcopate*”-t igényelte. *Már 1727-ben pedig a püspökmegerősítési jogot kívánta gyakorolni.* Erdélyben ezután, talán ép ez okból, a református zsinat nem választott püspököt, *hanem csak generális nótáriust,* (főjegyzőt), aki a püspöknök succédait. A kandidációnál azonban a világiakkal az egyháziak sohasem voltak megelégedve. Az e miatt megindult harc a világiak és a lelkészek között mindaddig tartott, *míg az egyházkerület a régi konzisztoriális zsinati szervezettel szakítva, új szervezetét képviselői alapokra fektette* (1861-1871).

A II. József által kibocsátott türelmi rendeletet a reformátusok se vették jó néven, mert állapotukon nem sokat változtatott. II. József alatt a főkonzisztorium egy csapásra átalakult a kormány végrehajtó közegévé,²¹ melyet az uralkodó és a főkormányosok úgy tekintett, mint a kormány egyházi és iskolaügyi igazgatásának egy alantas adminisztratív közegét. Az erdélyi református egyházalkotmány formája, bár szabatosabb és egységesebb volt, még sem elégitette ki a kormányt, arra igyekezett tehát rábírní az egyházat, hogy egyházalkotmányát alakítsa s törvényeit dolgozza át és e végből 1782-ben közölte a főkonzisztóriummal a lengyel protestáns egyházjogot és a berlini protestáns házassági jog és házassági dispenczió formáját, felszólítván az egyházat, hogy azt írassa le s annak alapján dolgozzon ki egy erdélyi református egyházjogot. Ez természetesen sikerre nem vezetett. Ugyancsak 1782-ben a császár jelentést kívánt a református egyház mindennemű alapítványáról; megszorította az iskolaügyi autonómiát, a tanügyet, „mixta commissió” kezeibe tette le. Mindemellet Pokoly II. József érdemének tudja be, hogy a református vallás szabad gyakorlatát nem akarta érinteni, a rekatholizálás politikáját nem akarta folytatni, sőt éppen ellenkezőleg attól meg akarta menteni.²²

2. Unitáriusok. Az unitáriusoknál az 1626. évi és ezen alapuló 1693. évi „*Disciplina ecclesiastica*”-ban *nincsen szó még a presbiterekről.* Vagyonekezelés céljából 1693. óta az 1693. évi generális vizitáció eredményeként kiadott konstitúciók szerint kurátorokat állítottak be. A Disciplinában a püspök egyházkormányzatának támogatására volt *a papi elemből álló konzisztórum szervezve. Ez a zsinat presbiteri egyházszervezetnek egyik sajátos irányzata, mi az unitárius egyház szervezetének a kezdettől kezdve különös jellegzetességet adott?*²³

²⁰ Pokoly id. m. III. 83. 1.

²¹ U. o. III. 123. 1.

²² U. o. III. 135. 1.

²³ Dr. Tóth György: „Az unitárius egyház rendszabályai.” Kolo 1922. 122. 1.

A reformátusoknál 1671. után a már megalakított presbitériumok megszűntek. A történeti fejlődés a puritánusok (presbiterianusok) által követett presbitériális szervezet irányában haladt, ez azonban az esperesi és püspöki hivatal megszüntetése helyett a hivatalos munkakörök megerősítésére egyházköri felügyelő gondnoki s főgondnoki tisztségek szervezésére vezetett. Az egyházközségi presbiteri szervezetek előfeltételei és a szükség érzete a XVIII. század végén következtek be. A falusi egyházközségek presbitériumainak megszervezésére irányuló XVII. századbeli kísérletek félbeszakadtak.

Ott, hol a városi magisztrátus kezelte a templomvagyonot, a másvallásúak elenyészte után a városi tanács intézte az egyházi ügyeket. Így volt már ez a XVI. és a XVII. században Kolozsvárt, Deesen, Marosvásárhelyen, Szászvároson, Déván, Nagyenyeden. Az egyházi vagyon kezelésére hivatott egyházfiaikat (aeditui, vitrici) a városi tanács állította be. De a városi egyházközségekben, akár egy, akár több hitű volt, hamar megkezdődött az egyházi testületek kifejlődése, *nem presbitériumok, hanem konzisztóriumok alakulnak* – consistorium. domesticum = kebli tanács. *Ennek jellegzetes vonása az önkie g észítés s a hívek megkérdése nélkül való intézkedés-kormányzás.* A XVII. században erre törekedtek a taksás helyek is, melyeket, mivel nem voltak alávetve az esperesi vizitációnak, közvetlenül a püspök vizitálta. Ugyanerre törekedtek a faluk is. *Kolozsvárt talán 1629-ben ment át a várostól az egyházvagon kezelése az egyházközségre.*

Az egyházközségi kezelésre nézve az unitárius egyház 1710. január 25-én elfogadta Pálfi Zsigmond későbbi püspök javaslatát, *mely szerint az igazgatásra tizenkét egyén beválasztását ajánlotta „és pedig akként, hogy határozathozatalra elég négynek, elnök, két konzistor és jegyző megjelenése, kik minden negyedévben számot adni kötelesek a tizenkét megválasztottnak, püspöknek, plébánosnak, schola főmesternek és két kurátornak. A gyülekezet három karra osztassék fel: tanítótanács, centumviratus, köznép vagy község.* A tanácsból választatik két kurátor, kik a külső és belső jószágokra, jövedelmes helyekre szorgalmatos gondot viseljenek. A tanító rendből a plébánosnak az atyafiak közt a gyülekezetben eshető fogyatkozásokra legyen gondja. A püspöknek tiszte legyen a külső ekklézsiákban eshető változásokat hírül adni, a schola főmesternek pedig a scholában való dolgokra vigyázni. Ezr az öt személy minden héten egyszer jöjjön össze. Kolozsvár város tanácsának mintájára alkottatott „száz polgárokból” a centumviratus, amelyből megválasztott 12 üljön konzisztóriumot egy nótáriussal, ki a százon kívüli személy is lehet. Minden esztendőben karácsonykor egy kurátor elmenvén, más választásák melléje. Az egyházfiaik közül is egyik helyében minden tavaszi gyűlésen új választassék. A konzistorok közül pedig

mindkét nagygyűlésen kettő-kettő, egy szász és egy magyar elmenvén, álljon más kettő a százból helyébe.

Az esperest vizitációból s a köri bíráskodásból fejlett ki a jelenlegi egyházköri kormányzat. Az esperesi kerület egyházközségei (egyházkör) az esperes (senior) felügyelete alatt állottak s az egyházköri kormányzás – a megyebírói, gondnoki, vagyonkezelési rendszer mellett is – az esperesi vizitációban csúcsonodott ki. *Az egyházkerületek parciális szinodusai kezdetben csak a papok gyűléseként ismeretesek.* Az egyházkerületnek törvényszékei (papi székei) is voltak: a quindenális székek, melyek a reformáció előtti nevezetüket megtartották. *Az egyházkörök egyház alkotmányi szervezetének jelentősége, csak a XVIII. század elején emelkedett, amikor az egyházkörök is világi gondnokokat kaptak.* Ezt követően az egyházgondnokok s a világi elem ép úgy előtérbe lépnek az egyházkörben, mint a világi főgondnokok választásával kapcsolatban előtérbe lép a világi elem a Generale Consistoriumban (főtanács).

A disciplina ecelesiasticában előfordulnak közszónok, s közügyigazgató, ezek ma egyértelmű kifejezések. A közügyigazgató a közegyház ügyeiben: a törvényesség és a rend őre. A zsinati, főtanácsi és egyházköri tanácsuléseken köteles az általa észlelt törvényellenesség miatt nyomban óvást emelni, hogy az elnökség az egyházi törvények szerinti eljárást biztosítsa.

Gyakorlatilag az erdélyi református egyházban észlelt fejlődéssel szemben *az unitárius egyházban nem az egyházi főtanács, hanem a Sanda Synodus Generalis maradt a szélesebb hatáskörű főbb testület.* Az előző korszakban említett s a püspök elnöklete alatt a papi elem közreműködésével tevékenykedő téli főtanács (Consistorium Generale) minden megszakadás nélkül folytatta munkásságát *az 1729-ben megszervezett világi jellegű Supremum Consistoriumra való tekintet nélkül.* A mai vegyes összetételű egyházi főtanács és zsinati főtanács keletkezésének ez a Supremum Consistorium a csirája.

A zsinaton kívül s vele szemben 1729-től 1778-ig két konzisztóriumot találunk: 1. Generale Consistorium a püspök elnöklete alatt. 2. A Supremum vagyis az Ecclesiastico-Politicum Consistoriumot a főgondnok elnöklete alatt. Ezeknek szervezetét az 1729. évi határozat szabatosan meghatározza. *A papi és világi emberekből álló Supremum Consistorium* tagjaivá választottak a papi rendből a püspök, a generális nótárius, a világi rendből a megnevezettek és a kolozsvári ekklezsiából egy, aki fog tetszeni az ekklezsiának és ennek joga van a konzisztóriumnak a világi és egyházi alkalmas személyek közül azzal magát kiegészíteni, akivel tetszik, főként annak a helynek esperesével, ahol összegyűltek. *Így tehát előttünk áll a Supremum Consistorium mint meg nem határozott számú tagokból álló és önmagát minden korlátozás nélkül kiegészítő testület.* A Supremum Con-

sistorium vegyes jellegű szervezete a tisztán papi jellegű téli főtanácsot új irányban befolyásolta. A Supremum Consistorium megszervezése révén 1729. után a világi elem törvényhozási szervezés alapján belekerült: 1. a közönséges zsinat, Synodus Generalis és 2. a téli egyházi tanács (Consistorium Generale) tagjai sorába. *Később szó van a „Representativum Consistorium”-ról,* amelynek tagjai az 1775. évi adatok szerint a kolozsvári tanárok s a beválasztott papok voltak, kik mellé négy világi tag választott, és ez is vegyes jellegűvé vált. *Ez a szerv a múlt korszakban említett Partiale Consistorium folytatása volt.* Minthogy Marosvásárhelyen volt a tábla, Marosvásárhelyt is létesült egy ilyen konzisztórium, mely a világi elemnek érvényesülését jelentette 1718-tól 1778-ig. Jogi formáját az 1778. évi Szt. ábrahámi zsinat adta meg. Munkálkodásának jelentősebb nyoma az 1793., 1794., 1796., 1797. évekből van. *Ebben a korszakban a Politico-Supremum Consistorium, mely eredetileg törvényhozó szervezet volt, át kezd alakulni kormányzó szervezetté.* 1718-tól 1778-ig a főgondnokok a zsinaton s a téli konzisztóriumon csak jelen vannak (1753. évi Utasítás), *de az elnökséget a püspök egyedül gyakorolja s az egyházat egyedül képviseli.* Az 1778. évi szervezés szerint *a főkurátornak a zsinaton és a főtanácson meg kellett jelennie, amiből okszerűleg folyt, hogy az elnöklésben való osztozkodásnak is nem sokára be kellett következnie.* (1796.) *1778-ban kezdődött a zsinaton és a főtanácson az egyházi és világi elem paritásos, együttes tanácskozása.* Ettől kezdve a zsinatokon és főtanácsokon *a világi és egyházi ket-tős elnökség vétetett be.* A presbitériumok megalkotására 1785-ben hozott törvény, így a presbitériumoknak működése a jövő korszakra esik. 1778-tól 1840-ig a paprendelés korszaka állott fenn.

3. Lutheránusok. A világi elemnek az egyházkormányzatba való befolyása, főleg az Approbata Constitutiók rendelkezései következtében mind hatályosabban érvényesül. Így az egyházakat és világiakat egyaránt érdeklő kérdések e két rend közös megegyezésével, illetve a zsinat s a világi egyetem együttes tanácskozása s az általuk közösen hozott határozatok alapján intézettek el. A XVII. század végén s a XVIII. század elején a katholicizmus s az állam részéről az autonómia ellen intézett támadások szükségessé tették az egyházkormányzat korszerű átalakítását. Így létesült a XVIII. század közepe táján *az új konzisztoriális kongregáció,* majd 1754-ben egy új szervezeti szálhálózat alkottatott, mely 1764-ben s 1776-ban átdolgozást és 1783-ban végleges megerősítést nyert s az egyháznak az 1807. évi alkotmány életbeléptetéséig alaptörvénye volt. *Az 1754. évi alkotmány szerint a legfőbb egyházigazgatási orgánium a konzisztoriális kongregáció.* Ebben a korszakban a századok is panaszkodnak a templomok elvételeiről, katolikusoknak a magisztrátusba való beviteléről, a Confirmations taxa felemelésé-

ről. Főként ezen indokból alkották meg a konzisztóriumot, mely legelőször 1753. április 3-án ült össze Szebenbe, megvalósítván az *Approbata Constitutionals*: azt az alapelvét, hogy *az egyház általános ügyeit egyháziak és világiak közösen intézzék*. A konzisztórium állott a világiak részéről az evangélikus főkormány-széki tanácsosokból, a szász nemzet részéről főhivatalnokaiából, egyházi részről pedig a papokból, a dékánokból s a tekintélyesebb káptalanok képviselőiből. Ezzel összefüggésben alakult meg a városokban és a falvakban a *Lokal-Consistorium*, amelyekben a magisztrátus és a communitások evangélikus tagjai a papok mellett ülést és szavazatot kaptak. Az új konzisztórium most nemcsak az egyház védelmét karolta fel, hanem kezébe vette a belső munkát is, különösen az iskolák fejlesztését. Az 1722. évi zsinat az általános iskolakötelezettség alapjára helyezkedett, s a káptalanok körzetükben állandóan ügyeltek erre, és munkálkodtak, ha nem is mindig eredménnyel. A josefinizmus rendszere megrázkódtatta a luth. egyházat, mert az ősi alkotmányt, melyen az egyházi rendszer is nyugodott, megsemmisítette.

c) A görögkeleti egyház 1691-től 1791-ig.

Athanazius áttérése után a görögkeleti egyház fő nélkül maradt, ami sok baj és zavar forrása lett. A Visarion és Sofronius havasalföldi kalugerek izgatása következtében az unió ellen támadt görögkeleti visszahatás Mária Teréziának sok gondot okozott. 1761-ben Novakovics Dénesnek görögkeleti adminisztrátorrá való kinevezésével az erdélyi orthodox egyházat kénytelen volt elismerni. II. József pedig 1783. november 6-án Nikitics Gedeon sistorováci archimandritát már az erdélyi görögkeleti románok püspökévé nevezte ki teljes adminisztratív önállósággal s csak dogmatikai tekintetben alárendelve a karlócai pátriárkának. Ezzel az erdélyi görögkeleti egyház életében új korszak kezdődött. Az unió után 1780-ig a szerb hierarchia a hazai görögkeleti románságnak erős védelme volt Bécs katolizáló törekvései ellen s csak ez védte meg az erdélyi görögkeletieket a görögkatholikus vallásba való beolvadástól.

B) Vallási autonómia 1791-től 1848-ig.

a) Katholikus autonómia 1791-től 1848-ig.

A katolikus autonómiára fontos az 1797. április 7-én kelt 822. számú királyi leirat, mely szerint: „minthogy ezeken kívül a római katolikus hiten lévők részéről az előző években alázatosan elébünk terjesztett folyamodványból megértettük, hogy ők mind ama ügyeket, *amelyeket eddig az egyházi, tanulmányi s alapítványi bizottságok (commissiók) tárgyaltak, a többi be-*

vett vallások consistoriumai mintájára és szabályzata szerint, de mégis Katholikus Status elnevezés alatt akarják kezelésükbe venni: titeket, a mi főkormányzékünket kegyesen megbízunk, hogy az 1792. évi május 26-án hozzátok intézett királyi kegyelmes leirat folyományaképen, meghallgatván mindazokat, akiknek az érdekében áll, minél előbb terjesszéték elébünk véleményeket a fentnevezett ügyeknek a római katolikus valáláson levők részéről való kezelés módjáról”. Az elv ki volt mondva; Státus gyűlések tartattak az 1790-91., az 1794-95. s az 1810-11. évi országgyűlések idején is. A katolikus kommissió azonban tovább működött és ügyköre még az erdélyi katolikus elemi iskolai tanítói nyugdíjalap kezelésével is bővült. A státus tevékenységének kell tulajdonítanunk, hogy az 1834., 1837. és az 1841. évi országgyűléseken a rendek a protestáns egyházjog nyelvén követelték „mixtum cath. consistorium” felállítását.

III. Károly az erdélyi püspökséget az erdélyi katolikus státus meghallgatásával töltötte be, de ez az elv Mária Terézia s II. József alatt már alig érvényesült. I. Ferenc alatt a gubernium tett előterjesztést. Midőn Kovács Miklós nevezetett ki püspökké 1827-ben, a gubernium előterjesztést tett a királyhoz; utalt arra, hogy az erdélyi püspökségnek a III. Károly által való visszaállítása idejétől kezdve e nagy fejedelemség katolikusai állandóan azon császári-királyi kegyelemben részesültek, hogy valahányszor a püspöki szék üresedésben volt, legfelsőbb helyről jövő kívánság értelmében a kijelölést magában foglaló előterjesztést előbb a státus közgyűléséből (e confluxu generali), újabban pedig magát a Katholikus Státust képviselő kebelbéli katolikus bizottságból tehették s ily kegyelmet a kir. Gubernium Ő Felsége uralma alatt is három alkalommal tapasztalt: e régi szokásnak eltörlése fájdalmasan esik úgy a királyi guberniumnak, mint az egész kath. státusnak. Erre a király 1828. április 25-én azt felelte: „azon jognál fogva, mely őt, mint uralkodót megilleti, az erdélyi püspökség adományozásánál ezután is oly módon fog eljárni, amilyen neki és utódainak a körülményekhez képest Isten egyházának és az államnak a javára a legmegfelelőbbnek fog mutatkozni.”

A katolikus vallás és a többi vallásfelekezetek közt sűrűlódásra adott okot az, hogy a katolikus hitből való kitérés apostaziájának bélyegeztetett, a kitérőkre 6 heti vallásoktatás íratott elő, a vegyes házasságokat katolikus lelkészek előtt és a katolikus egyház törvényei szerint kellett kötni és az ilyen házasságok ügyében a szentszékek voltak illetékesek. Az akatholikusok panaszkodták, hogy a katolikus lelkészek vegyes házasságkötéseknél a nem katolikus féltől az 1791. évi LVII. t.-c. ellenére reverzálist követelnek, tiltakoztak a katolikus püspök főkormányzékai tanácsossága, a kolozsmonostori konvent s a fehérvári káptalan országgyűlési képvisellete, az ezre-

deknél egyedül katolikus papok alkalmazása ellen, továbbá az ellen, hogy az ország pénzén csak katolikus intézeteket tartanak fent s a talált gyermekeket mind katolikusoknak nevelik.²⁴

Az állam részéről a katolikusokra nézve sérelmes volt az, hogy a *katholikus tanügy úgyszólván teljesen államosított*. A Oatholica Commissió ugyanis kiterjedt az egész oktatás és nevelés ügyre s általában mindarra, ami az alapítványok által a megvalósítandó célokkal közelebbi összefüggésben állott. A tanulmányi és nevelési célokra szánt jövedelmek a kincstár által kezelt alapítványi pénztárba szállítottak. Innen utalványozta ki a katolikus bizottság a püspök előterjesztésére a tanári fizetéseket, az intézetek dologi kiadásait és az építkezések költségeit. A bizottság ellenőrizte a püspökkel egyetértve a fennálló tanterv végrehajtását, világi gondnokokat nevezett ki minden egyes gimnáziumhoz. Hatáskörébe tartozott, hogy alkalmas tanári karról gondoskodjék az egyes intézetek számára, így pl., hogy a piaristákat betelepítse és alkalmaztatásuk feltételeit megállapítsa. Határozott a tanmenet, tankönyvek, a tanárok és tanulók fegyelmi szabályzata s a tanárok fizetésének a megállapítása tárgyában. Felügyelete alá tartoztak a gimnáziumokkal kapcsolatos nevelő intézetek összes ügyei is. Ugyanezeket a jogokat gyakorolta a kolozsvári főiskolával szemben.²⁵

Ha valamely új intézet nyílt meg, amelynek terheit a tanulmányi alap nem bírta, annak fenntartásáról a püspök vagy más jótévők gondoskodtak, de a kommisszió felügyeleti joga ezekre is kiterjedt.

Már az elemi iskolákkal szemben nem volt mindenütt egyenlő hatásköre a kommissziónak. Legteljesebben a normális iskolák felett rendelkezett, amelyekben a tanítók kiképzése történt. A kamarai iskolák tanítóit a püspök felterjesztésére a kamara – mint kegyúr – nevezte ki. A szerzetes iskolákba a rendfőnök állított tanítókat. Az egyházközségek tanítóit a hívek – mint fenntartók – szabadon választották. Ezen három utóbbi iskolánál a püspök saját felügyeleti jogát az esperesek által, a kommisszió pedig a püspöktől felterjesztett kimutatások alapján gyakorolta. A határőr ezredek iskolái felett az ezredparancsnok rendelkezett.²⁶

Erdélyben a gimnáziumok, felsőbb intézetek kormányzátára, tanító és nevelő működésére az u. n. „Norma Regia”-ban megállapított utasítások maradtak kötelezők II. József halála után is. 1791. után a német nyelvet nem erőszakolták, hanem annak tanítása csak hasznossági szempontból ajánlatott. A tanulmányi ügyek legfőbb igazgatása a gubernium kötelessége

²⁴ Bochkor Mihály id. m. 319-324. 1.

²⁵ U. o. 350., 351. 1.

²⁶ U. o. 352., 353. 1.

volt mely ezt a bevett vallások tagjaiból összeállított s az erdélyi püspök elnöklete alatt álló vegyes tanügyi bizottság által teljesítette. Végrehajtó közegei főigazgató s az egyes intézetek Igazgatói voltak.²⁷

A státus a székeskáptalani állások betöltésénél befolyást nem igényelt. Különbösen a királyi, mint legfőbb kegyúri jog érvényesülése is a kanonoki javadalmak adományozása tekintetében a püspököt is elég szűk körre szorította. III. Károly az általa alapított négy káptalani stallum közül csak egynek, az örökanonokinak betöltését engedélyezte a püspöknek és utódainak. A Mártonfy által alapított két stallum, a Sztoyka Antal Zsigmond alapította VII., a Baytai Antal József által létesített VIII., a Batthyányi Ignác gróf által alapított IX. (astronomus) kanonoki állás betöltése már a püspök jogkörébe tartozott.²⁸

A reformáció előtt létezett javadalmas apátságok, prépostságok nem állíttatván vissza, a kir. kegyúri jog e javadalmak tekintetében nem válhatott aktuálissá.

Az u. n. *ius patronatus universale* gyakorlásának pedig de iure a bevett vallások szabadságának s egyenlőségének ismételt biztosítása vágta útját, amely miatt Erdély rendjei már a Leopoldi diploma körüli tárgyalások idején ismételten tiltakoztak.

A Catholica Commissió 1808-tól 1869-ig a balázsfalvi görög katolikus tanítók nyugdíjalapjának ügyét is intézte. Újból is megállapíthatjuk, hogy *a katolikus bizottmány létének első percétől fogva állami és politikai hatóság, az államkormányzat és igazgatás állami szerve volt s az erdélyi katolikus egyház autonómiájának integráns részéül tekinteni nem lehet.*²⁹ Az erdélyi katolikus egyház autonómiájához tartozó intézménynek csak abban az esetben minősíthetjük, ha az autonómia alatt az erdélyi katolikus egyházat az egyetemes egyház kereteiben mint *particularis* jogi alakzatot, illetve különálló testületet tekintjük, tehát autonómnak az egyetemes egyházzal szemben, autonóm intézménynek nevezhetjük oly értelemben, amily értelemben a kir. kegyúri jog is a magyar katolikus egyház autonómiájának kiegészítő része, amily értelemben Günther Antal a katolikus autonómia alá foglalta nem csupán a m. kir. helytartó-tanács kebelében a XVIII. század elején létesített egyházi bizottságot, hanem egészen a XVI. századig még a m. királyt és országgyűlést is, midőn egyházi ügyekben hoztak határozatot.³⁰ De nem nevezhetjük a szó szoros értelmé-

²⁷ Bagossy Bertalan: „A josefinismus hatásai s az erdélyi egyházmegyék küzdelme ezek ellenében 1791-1847.” Az erd. kath. múltja és jelene gyűjt. m. 188. s köv. 1.

²⁸ Bochkor Mihály id. m. 337. 1.

²⁹ U. o. 355. 1.

³⁰ A. Günther: „Die katholische Autonomie in Ungarn.” (Archiv für kath. Kirchen Recht. LXXX. 1900. évf. 737. s köv. és 746. s köv. 1.

ben autonóm orgánumnak, *ha az autonómia alatt az egyház önrendelkezését értjük, szemben az állam politikai hatalmával.*

A kor végén a kir. kegyúri jognak, s illetőleg a politikai hatalomnak egy egészen új irányú beavatkozása jelentkezett a parlamentáris kormányrendszerre való áttérés, a felelős minisztérium szervezése s az uralkodó egyházi jogkörébe vágó rendelkezései érvényének is miniszteri ellenjegyzéshez kötése révén; az 1848. évi III. t.-c. megalkotása útján s illetőleg annak Erdélyben is elfogadása folytán következett be. (Erdélyi I. t.-c. 3. §.) Az erdélyi katolikus egyház szabadsága, önrendelkezési joga – a vikárius, illetőleg egyházfő – választással szemben, amikor az uralkodó köteles volt a három választott egyén közül egyet megerősíteni, még mélyebb sérelmet szenvedett, mint amekkora csorbát a kir. kegyúri jognak Erdélybe való behozatala magában foglalt. Sérelem volt ez azért, mert a parlamentáris kormányrendszer révén, bárhogy is értelmezzük a kir. kegyúri jogot és bármit is foglalt magában a magyarországi 1848. évi március 31-i rescriptum s az 1848. évi XX. t.-c. szentesítésére vonatkozó április 9-i „Antwort” a kegyúri jog gyakorlatára vonatkozóan,³¹ alkalmat és lehetőséget nyújt a törvény arra s a tapasztalat igen szomorú bizonyítékokkal szolgált, hogy a kegyúri jog gyakorlása nem mindig ama jog lényegének megfelelően, nem az egyház magasabb hivatásának érdekében történik, sem a püspöki székek betöltésénél, sem a jog gyakorlásának más területein, hanem a mindenkori parlament különböző vallású elemeinek sajátos összetétele, sajátos politikai irányja, morális felfogása s világnézetének irányítása szerint.

A státusgyűlés határozott szervezetet 1848-ig nem nyert, de gyűlésein az approbatáknak megfelelően résztvettek a katolikus vallású főbb hatósági személyek s a fő- és köznemesség, a kegyurak, rendszerint azok, kik az országgyűlések tagjai voltak, e révén (a rendiség révén) a városi követek, még ha nem is nemesek, továbbá részt vettek egyházi részről a püspök vagy helyettese, a káptalan tagjai, a főbb és alesperesek, más kiválóbb egyháziak és szerzetes rendek erdélyi főnökei. A tagsági jog a tagok száma, a gyűlés határozatképességének feltételei stb. azonban tüzetesen megállapítva nem voltak. Innen van, hogy igen népes gyűlések mellett találkozunk igen kevés tagot számláló összejövetellekkel is. De mindenesetre konstatálnunk kell, hogy a képviselőlet eszméje nem érvényesült.

Emellett az előző korhoz hasonlóan most is megtaláljuk a státus szűkebb, állandóbb jellegű bizottságát, amely rendszerint a kormány székhelyén valamely egyházi előkelőségből, a kormányshékek katolikus tagjaiból, néhány közelebb lakó nemes úrból áll és az erdélyi katolikus státus egyeteme nevében ennek képviselőletében jár el abban a jogkörben, amelyet a kato-

³¹ U. o.

likus kommisszió neki meghagyott, főleg tiltakozik a katolikus kommisszió ellen. Ebben a korszakban följegyzéseink vannak az 1810., 1811. s 1848. évi státus gyűlésekről.

Nem lehet kételkednünk afelett, hogy az erdélyi kath. státus, mint az erdélyi katolikus egyház országos önkormányzati orgánuma az Approbátákban nyugvó s a gyakorlat útján tovább fejlesztett szervezetében a püspökség visszaállítása után bár a hierarchikus rendszeres egyházkormányzat a hatáskörét mind nagyobb körre terjesztette ki, a kir. kegyúri jog és az államfő által oktrojált katolikus bizottság mellett is fennmaradt, élt, képviselte az erdélyi katolikus egyházat minden politikai, vallásközi, s világi vonatkozású egyház kérdésben, élt püspökkijelölési jogával, bárhogy is nevezték ezt felülről s bármennyire is iparkodtak ezt a fejedelmi kegy alakjába öltöztetni; autonóm ügyekben gyakorolta a legfőbb törvényhozó, alkotmányozó, kormányzó hatalmat, gyakorolta joghatóságát az alárendelt autonómiai tagozatok felett (iskolák stb.), jogalanyisággal bírt, s jogkörében úgy az államhatalom, mint a hierarchia, valamint maga a társadalom is elismerte.

A görögkatolikus egyház jogállapota e korszakban lényegében nem változott.

b) Protestáns egyházak 1792-1848.

1. Reformátusok. A református egyház-igazgatás valahogy még e korban is összevegyült a lutheránussal, ugyanis a tekéi és schogeni káptalanok református superintendens alatt állottak most is, míg egyes református községek a lutheránus püspök alatt. Az 1825. évben újonnan feléledt politikai élet a kedélyekre izgatólag hatott s az erdélyi rendek alkotmányukért JBs jogaikért a kormány ellen küzdeni kezdtek. A református egyház is szükségesnek érezte, hogy alkotmányát újból körülírja. Mindenekelőtt megtárgyalta a főkonzisztórium összetételét, amelyhez, mint említettük, az összes patronusok hozzá tartoztak, de nehezen tudták eldönteni, hogy ki legyen a patrónus. Említést tettünk arról is, hogy míg a gubernium Szébenben tartózkodott, a reformátusi egyházi autonómikus élet nagyon el lanyhult, nagyrészt a Nagyszébenben tartózkodó református guberniális tanácsosok kezében volt, így a konzisztoriális tagok nagy része, mint legfőbb politikai hivatalnokok voltak a tag-ság birtokában, kiket az alkotmány szerint választani kellett volna. Ezeket a főhivatalnokokat a törvény ellenére 10 év óta a kormány nevezte ki s a református egyház szempontjából nem lehetett közömbös az a kérdés, hogy az egyházi kormányzat oly emberek kezében legyen, akik a kormánytól függenek. Az *Approbátákból kiindulva 1833-ban új organizáció történt.* A konzisztóriumban helyet foglalt patronusok száma meghatároz-

tátott, és ezeknek háromévenként való választása rendeltetett el. Minden református családfő választó joggal bírt. A választások megtörténtek s az akkori politikai ellenzék hangos embeberéseire estek a szavazatok. *Ezt az új organizációt az 1836. május 1-én kelt kir. leirat kasszálta*, mert udvari megerősítés alá nem terjesztették fel, ez a törvény szerint nem is volt szükséges. Az 1836. évi novemberi konzisztórium akként nyilatkozott, hogy a háromévi választási idő amúgy is lejárt s az új alkotmány a hozzáfűzött jó eredményeket nem hozta meg. Az egyház az Approbata Constitutio I. R. I. c. 3. artikulus alapján visszatért az 1833. előtti alkotmányhoz, vagyis az ötven tagú konzisztóriumhoz. A küzdelem az autonómiáért energikusabbá vált s a református egyház is célul tűzte ki, *hogy az alkotmányát képviselői irányban fejlessze ki.*

1833-ban már gondoltak a képviselői elvre, a konzisztóriumot három elemből: lelkészek, főtisztviselők és patronusokból állították össze akként, hogy mindenik elem száz-száz taggal legyen képviselve, a patronusokat, mint konzisztórium tagokat az egyházmegyék nagysága szerint különböző számmal, az egyes egyházközségek lelkészei s világi küldöttei szabadon választván három évi időtartamra. A konzisztórium élén a püspökön kívül most is négy főgondnok állott, akik azonban ezt a tiszteletet nem polgári hivataluknál fogva, hanem választás útján nyerték. E szervezetet jellemzi, hogy a világiak kétszer akkora számmal vettek részt a konzisztóriumban, mint a lelkészek és tanárok, vagy ecclesiasticusok és mégsem voltak vele sem a magisztrátusok, sem a patronusok, még kevésbé az ecclesiasticusok megelégedve. *A képviselői eszméje győzött s az ezen alapított új szervezetet az erdélyi egyházkerület 1871-ben alkotta meg.*³²

A reformátusok sérelmesnek tartották, hogy a válóperekben elrendeltetett a házasságvédő alkalmazása, akinek hivatásává tétetett minden elválasztó ítéletet a Felsőház felebbezni. Ez az intézkedés belekerült az 1894. évi XXXI. t.-cikkbe is azazal, hogy a válást kimondó ítéleteket hivatalból föl kellett terjeszteni a kir. táblához és a kúriához, ez csak 1907-ben szűnt meg.

Erre az időre esik a reformátusoknak romániai missziója, ennek példája az andrásfalvi misszió, mi a magyarság szempontjából elismerést érdemel.

2. Lutheránusok. A kormányzat az *1790/91. évi országgyűlés után az egyház életében nagyon mélyen belenyúlt az u. n. „regulatók” útján.* A törvények az evangélikus egyház autonómiáját – törvényhozási és más jogait ünnepélyesen megerősítették, ennek dacára az udvari kamara törvénytelen ren-

³² Dr. Bartók György id. m. 124. 1.

deletei – az u. n. regulációk – 1795 és 1805 között az egész szász alkotmányt felborították, ismételten belenyúltak az egyházi viszonyokba is. Ezzel közvetlen összefüggésben az udvar a konzisztoriumtól az evangélikus egyház organizációjának javítása tárgyában 1800-ban javaslatot kért, mely 1800. december 20-án terjesztett fel s 1807. február 20-án – mint ő Felsége által legkegyelmesebben elfogadott rendelet – az egyházra, *mint új norma előíratott*, ez azonban a konzisztorium javaslatától sokban eltért. Így az uralkodó a „*summus episcopatus*” elvére helyezkedett direkt ellentétben a törvénnyel s minden történeti fejlődéssel; a konzisztorium a gubernium felügyelete alá helyeztetett és az egyház innen kapta majdnem korlátlanul a világiakat, akiket konzisztoriális tanácsosokká a törvény ellenére a kormány nevezett ki. Ami még a régi jogból fennmaradt, azt tönkretette az 1807. évi rendelkezés. E rendelettel az egyház széthullott három fokra: helyi, domesticai és összgyülekezetre. Mindenütt volt (helyi, domesticai és fő) konzisztorium a megfelelő fokú evangélikus hivatalnokokkal (község, szék, káptalan, nemzeti universitás és tartományi hivatalnokok) és megfelelő egyháziakkal. De nem volt jól meghatározva, hogy miket ért a rendelet „jelentősebb, fontosabb” kifejezés alatt. Ezeket a kifejezéseket mindenki másként értelmezte. Az idősebb világak elnököltek, a pap csak falun elnökölt. A Szebenben lakó főkonzisztoriális tagok alkották a „delegált consistorium”-ot, vezették a folyó ügyeket s az egyházkormányzatot. A főkonzisztorium jegyzőkönyveit be kellett küldeni a guberniumhoz és az udvari kancelláriához, melyek skrupulus nélkül nyúltak bele az egyház belső ügyeibe, rendeleteket bocsatottak ki, fellebbezéseket intéztek el, házassági dispencziót adtak vagy tagadtak meg, ezért tehát taksát szedtek stb. A régi jog többé nem létezett. Bár a konzisztorium a felirat s a vizitációs (egyházlátogatási) törvény által 1818-ban megkísérelte az egyházkormányzatban rendet csinálni, de az udvar a felterjesztésre nem válaszolt. 1803-ban megparancsolták, hogy az üres papi állásokra 6 egyén jelöltség, 1818-ban pedig előírták a papválasztás módját, 1837-ben módosították az ajánlás és választás rendjét. Az ezekkel megállapított körletek az egyházakat sokszorosán egymással küzdő részekre osztották. Még fennállottak a káptalanok és a zsinatok részben fenntartott hatáskörükkel. A káptalannak legjelentősebb joga volt a házasságjogi bírászkodás, úgyhogy ebből a szempontból szükséges volt az egységes szervezés, hol az egyház általában újból visszanyerte öntudatát.

Az evangélikus rendek 1842. szeptember 12-én az uralkodóhoz intézett feliratban a recipiált egyházaknak, köztük az evangélikusnak is alaptörvényileg biztosított jogaira és szabadságára való hivatkozással panaszt emeltek az evangélikus egy-

ház egyenjogúságát s az autonómiát ért sérelmek miatt.³³ Ez is bizonyítéka annak, hogy a szász nemzeti kultúra szabad fejlődését a magyarság nem akadályozta, s a szászág az ő magas kultúráját a magyarság által nyújtott kedvező feltételeknek és viszonyoknak köszönhette.

3. Unitáriusok. A kettős elnökség, az egyháziak és világiak teljes egyenjogúságának a kifejezője a zsinatra és a főtanácsra nézve 1796-ban valóra vált; meg kellett történnie a képviselő tanácsnál is a világi elnökség megalkotásának. Ez először a főgondnokkal való egyetértő eljárással indított meg. Ép úgy, mint a főtanácsú ügyek elintézésénél, hol az ügyek fontosabb része a világi főgondnokkal, illetve ennek elnöklete alatt működő marosvásárhelyi tanáccsal közlendő volt. Ez a közlési kötelesség az 1796. évi II. sz. határozat szerint nemcsak a guberniumtól küldött meghagyásokra, a képviselőtanács által adandó feleletekre, hanem a nagyobb érdemű és haladékos nem szenvedő ügyekre is kiterjesztett, de ez a közlés a képviselői tanács határozatainak végrehajtását nem gátolta, így ennek nem volt jelentősége s a főgondnok ezzel nem érte be, a képviselő tanácsot irányítani is akarta. Erre 1821-ben lépést is tett és a főtanácsra kimondatott, hogy a hozott határozatok a főgondnokkal való közlés előtt végre nem hajthatók. 1837-ben a határozatok aláírásánál a kettős elnökség elvének érvény szereztetett. A képviselői tanácsra nézve a kettős elnökség az 1820-tól 1837-ig terjedő időben hatályosult. A főgondnokot meg nem jelenése esetén a legidősebb világi konzisztor helyettesítette. Ez eredményezte azt a jelenlegi szabályt (szervezeti törvény 249.), hogy a főgondnok választásánál tekintettel kell lenni arra is, hogy az egyikük kolozsvári, vagy ennek közelében lakó legyen.

A világi elem előtérbe nyomulása a zsinati és főtanácsú ülések tagjainál is mindinkább kidomborodik. Láttuk, hogy az önkiegészítést a zsinat és főtanács önmaga végezte a külső rendből az önként megjelenő nemes embereken kívül a nem nemesi és nemesi rendből is, vagyis „a végre kiválasztandó értelmesebb férfiak közül”. „A nem nemesi” 1848 előtt talán városi polgárookra s a székely község három rendjére vonatkozott. 1793-ban a konzisztorságra kandidáció útján történt a választás. Ez a mód napjainkig fennmaradt. A világi rendű konzisztorok, akiket a főkurátor meghívott, kötelesek voltak megjelenni, mint az 1797. évi tordai zsinat rendelte.

Presbitérium csak 1785 után volt megalkotható. Az *1785. évi szabály szerint a választás élethossziglan és családok szerint történt*. A megalakulásakor a presbitériumot az ekklezsia

³³ Dr. Kérészi Zoltán id. m. 153. 1. – Az 1807. évi alkotmányra nézve lásd Fr. Schuller de Lubloy: „Protestantisches Kirchenrecht”. Hermannstadt, 1871. 28. 1.

– közgyűlés – választotta. A jövőre nézve önkiegészítés jogával ruházta fel; de erre súly nem helyeztetett. Domesticum consistoriumnak hívták. Papon, pénztárnokon, kurátoron kívül 12 tag volt választandó és felesketendő az ekklezsia gyűlésén az arra alkalmas, jelesen írástudó, józan életű, mértékletes, jámbor, buzgó emberek közül a gyűlésen való megjelenés kötelezettségével. Érvényes határozathoz hét tag jelenléte volt szükséges, a pap az első konzisztor és utasíthatja a domesticus curatort, de az elnök a domesticus curator volt. Ezeken épült fel az 1851. évi törvény.

Tehát e korszakban kialakult a három rendes központi hatóság, a marosvásárhelyi konzisztorium pedig a XIX. század elején megszűnt, E hármás főhatalom: zsinat, egyházi főtanács, s egyházképviselési tanács.

A papi állás betöltésére az 1778-1840 évi időszak a rendelés korszaka volt. Ezt a gubernium rendelete a zsinat léptette életbe. E rendszer szerint a kinevezés a püspökre bízott. Ezután következett a nyilvános pályázat s választás korszaka, mely 1840-től 1845-ig tartott, ezt az 1840. augusztus 20-án tartott bölöni zsinat rendelte el. 1845-től az almási 1845. évi zsinat rendelete szerint a választással összekötött rendelés áll fenn.

c) A görögkeleti egyház 1791-1848.

Az 1790. év után a viszonyok nagyot változtak. A szerbek a temesvári nemzeti kongresszuson a temesi bánóság és Bácskának Magyarországtól való elszakítását és szerb tartománnyá való alakítását kívánták. Ennek a mozgalomnak spiritus rektora Stratimirovics metropolita volt, ki a kiszakítandó kerületben a románokat el akarta szerbesíteni. Ez a románságban ellenállásra talált, ami az aradi tanítóképző intézet tanári karából indult ki. 1812-ben állíttatott fel ugyanis az aradi püspökség; az említett tanárok kezdeményezésére Avakumovics püspök halála után Nicora Mózes az aradvidéki görögkeleti papok és értelmiség képviselésében Bécsbe ment s kérte, hogy az aradi görögkeleti székbe született román neveztessek ki. Eme kérés következtében egy 1828. évben kelt királyi rendelet akként intézkedett, hogy aradi püspökké született román, verseci és temesvári püspökké pedig csak románul jól tudó egyházi férfiak nevezhetők ki.

Erdélyben ekkor már két évtized óta Móga volt a püspök, ki alatt a görögkeleti egyház nagyon fejlődött, és nagyban emelte Móga tekintélyét, hogy Böbb görögkatholikus püspökkel barátságos viszonyban volt. 1805-ben történt az erdélyi görögkeletieknek a regulációja, melyet II. József már 1786-ban elrendelt. A rendezésnél két fő szempont érvényesült: 1. hogy a szegény nép nyakán tömegesen élősködő praevaricator papok-

tói az egyházat megszabadítva rendes adminisztrációt hozzanak be a községek nagyságához képest megállapított számú rendes pappal. 2. Az esperességek határai össze essenek a törvényhatóságok határaival, hogy a politikai hatóság ellenőrzése eredményesebb legyen. Ekkor már a fiatalabb nemzedék Nagyszébenben, Temesvárt, Aradon, Budán szenteltette fel magát az oláh fejedelemségekből bevándorolt öregebb nemzedékkel szemben. A rendező bizottság sok papot csapott el praevarikálásért, bigámiáért, kóborlásért, botrányos életmódért, engedetlenkedésért, írni-olvasni nem tudásért. A rendezés Erdélyre, a Partiumra s a két román határőrezred területére – harminc törvényhatóságban – terjedt ki, és 32 esperesi terület keletkezett 1112 templommal és 13.222 család hívővel. Egész Erdélyben csak Csik-Gyergyó és Kászonszékbén – a mai Csik vármegyében – nem volt egyetlen görögkeleti egyház, sőt filia sem.³⁴

23. §. Erdély népeinek alkotmányjogi törekvései s vallásautonómiai viszonyai 1848-1867.

A) 1848-49-ben, a szabadságharc leveréséig.

»^1848-ban a magyar és székely nemzet kívánta a Magyarországgal való uniót, a szász nemzet unióellenes volt. A szász-ság tulajdonképpen az egységes osztrák birodalom álláspontján állott s vezér Salm szász comes volt, Theoretikusai pedig Róth Lajos István, tovább Schmidt Henrik és Benigni jogakadémiai tanárok, hírlapi orgánumuk a Benigni által szerkesztett „Siebenbüerer Bote”. A szászok nemcsak Edélynek Magyarországgal való unióját nem akarták, hanem magát Magyarországot is be akarták autonóm tartomány formájában olvasztani az egységes nagy osztrák birodalomba. A brssói és segesvári szászok azonban uniópártiak voltak.

Mihelyt az unió napirendre került, a szászok a románokban fegyvertársat kerestek és találtak is. A szász egyetem 1848 április 3-án tartott ülésében kimondotta, hogy a románok ezentúl a Királyföldön teljesen egyenrangúak lesznek a szászokkal. Ez által a szász inkluzivitást megbontotta a románok javára. Ezután sajtóhadjárat indult az unió ellen, ami a szászok és románok barátságát még jobban összekovácsolta.

A románság azt a nemzeti követelést állította fel, hogy iktassák törvénybe, hogy a románság Erdély negyedik nemzete

³⁴ „Asociatiunea pentru literatura română și cultura poporului român” közölte a Transylvania 1911. évf. I., II., III. számaiban „Regulatio diocoesis Transylvanicae disunitae anno 1805.” Ismertette Gagyi Jenő, Századok” 1912 évf. 78. s köv. lapokon.

s a görögkeleti ép oly törvényesen bevett vallás, mint a többi. Az unió kérdésében a románok eleinte ingadoztak. 1848. március 25-én Barnutiu Simon volt balázsfalvi tanár tollából egy proklamáció jelent meg, mely román nemzeti gyűlés összehívását s annak kimondását követelte, hogy a románok addig nem szólnak az unióhoz, míg mint politikai nemzet el nem ismertettek. A két román püspök felelőssége alatt megtartott május 15-iki nemzetgyűlésen Balázsfalva alatt elterülő réten, amelyet akkor a „Szabadságmezejé”-nek neveztek el, kimondották: „A román nemzet kéri, hogy az országban lakó többi nemzet a Magyarországgal való *uniót addig ne vegye tárgyalás alá, míg a román nemzet nem lesz alkotmányos nemzet*, tanácskozó és határozó szavazattal az ország törvényhozásában, ha az erdélyi országgyűlés nélküle mégis belebocsátkoznék az unió tárgyalásába, *akkor a román nemzet ünnepélyesen tiltakozik ez ellen*. Elhatározta e gyűlés, hogy felségfolyamodványt ad be, amelynek még tartalmaznia kell, hogy a román nemzet a törvényhozásban és az állami más hatalmi ágakban arányosan vegyen részt s minden évben nemzetgyűlést tarthasson; ezentúl „román”-nak neveztessek, a „roman metropolia” helyreállítsák, a zsinatokon a világiak is részt vegyenek, a püspökök kandidáció nélkül választassanak, az országgyűlésnek a román püspökök és káptalanok tagjai legyenek; a jobbgáság és dézsma töröltessék el, a céhek megszüntetessenek; a szomszéd országokba legeltetésre hajtott marhák adója töröltessék el, hasonlókép a bányászati dézsma is; többé ne legyen cenzúra, hanem gyülekezési szabadság, esküdtszék, a bíróságnál nyilvánosság és szóbeliség; a román birtokok a községi közös birtokból hasíttassanak ki; a szászok ajánlatát nem fogadják el, hanem a szászoktól igazságos vagyonmegosztást követelnek a havasokban, a szász nemzeti pénztárba befolyt jövedelmekben; a román klérus is az állampénztárból huzza a fizetést, az állam állítson fel a románok részére államköltségen mindenféle iskolát, technikai iskolát és egyetemet is, ezen iskolák tanárait, igazgatóit a román nép válassza, legyen tanszabadság; legyen továbbá közteherviselés, szabadság-egyenlőség-testvériségen alapuló alkotmány.

A gyűlés egy Nagyszebenben székelő *állandó bizottságot* választott a továbbiakra. Ezzel született meg a később nagy szerepet játszó *nemzeti comité*, mely hivatva volt a gyűlés határozatait a királynak s az erdélyi országgyűlésnek átadni s meghozni a választ.

• Tudvalevő dolog, hogy az erdélyi országgyűlés 1848. március 29-én a kolozsvári I. törvény cikkben az uniót megszavazta. Ezt törvényt V. Ferdinánd 1848. június 10-én szentesítette, s a törvényt a június 19-én tartott országgyűlésen ki is hirdettetett, de a kmyomatása s az ország pecsétjével való ellátása a közbe-

jött események miattelmarad. *Emiatt a szászok és románok később a törvény teljes erejét kétségbe vonták.*

A nyelvkérdés fölötti határozatra az unióbizottság s a pesti országgyűlés volt hivatva. Az erdélyi országgyűlésen kiküldött unióbizottság július 16-án Pesten megkezdte a tanácskozásait s az összminisztérium határozata alapján kiegészítette magát öt román taggal (Cipariu kanonok, Igtian József, Dunka Pál, Moldován Demeter és Bran János), kik mint a balázsfalvi román nemzeti gyűlésnek a balázsfalvi román nemzetgyűlés emlékiratával V. Ferdinándhoz Innsbruckba küldött követei, viszatértükben épp Pesten tartózkodtak. Az unióbizottság fáradozásának volt az eredménye: „a román nemzet polgári jogainak egyenlőség alapján biztosításáról szóló törvényjavaslat”, melynek az lett volna a hivatása, ha a törvénybe iktatást az idő viszontagságai meg nem akadályozzák, *hogymint első nemzeti ségi törvény kerüljön be a törvénytárba.*

E törvényjavaslat szerint a románok nemzetisége és nyelve elismertett és biztosított; a románok saját templomaikban, egyházi ügyeik igazgatásában, elemi és felsőbb iskoláikban, valamint a saját papneveldeikben a román nyelvet háborítatlanul használhatják; a községi, megyei, széki gyűléseken, hol románok is feles számmal vannak, románul is szabad felszólalni; egyházi testületben, román ajkú községekben a jegyzőkönyvek román nyelven írhatók ugyan, de a felsőbbséggel való megérthetés végett magyarul is szerkesztendők; azonban más akár egyházi, akár polgári hatóságokkal való levelezésükre csak a magyar nyelvet használhatják; az országos törvények és rendeletek román fordításban is közvéteendő; a románokból alakult és alakulandó őrseregek vezérleti nyelve a magyar, de az őrség román nyelven való vezényletben is gyakorolható; megyei szervezetbe tanácskozó tagokul magyarul értő románok választhatók; a közigazgatás minden ágában románok igazságos arányban alkalmazandók; az elemi és más tanodák felállításánál, fenntartásánál az állam a románokra époly tekintettel lesz, mint az ország más ajkú lakosaira; a magyar egyetemeken román nyelv és irodalom tanszékek állíttatnak fel, a román közép tanodák és felső iskolákban pedig a magyar nyelv és irodalom rendes tárgy lesz; végül a román felekezetek másoktól függetlenülnek s egyházi előjáróikat szabadon választhatják.”¹ Ezt a javaslatot Erdély magyar, szász és román országgyűlési tagjai Pesten 1848. augusztus 3-tól 19-ig tárgyalták; ez a közfelfogást tükröztette vissza.

1848. augusztus 4-én báró Eötvös József közoktatásügyi miniszter „az elemi oktatás”-ügyről törvényjavaslatot nyújtott

¹ Márki Sándor: „Az erdélyi unióbizottság”. Budapesti Szemle, 1898. évf. CCLXI. sz. 321-358. 1. – Jancsó Benedek: „A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állása”. Budapest, 1899. II. k. 551. s köv. 1.

be az országgyűléshez. E szerint amely községben több hitfelekezet van, mindenik hitfelekezet számára nyitattik elemi iskola, ha egy-egy felekezeti iskolába járó gyermekeknek száma ötvenre megy; ha e számot nem érnék is el, jogában áll a felekezetnek iskolát nyitni; a magyar nyelv mindenütt tanítandó; azon növendékek, kik a magyar nyelvet nem értik, saját nyelvükön oktattatnak.²

A román kérdésnek a felsőházban való eszmecserejénél 1848. augusztus 24-én báró Wesselényi Miklós indítványában javasolta a görög, katolikusoknak és görögkeletieknek teljes egyenlőségét a többi felekezetekkel s azt, hogy ezek belügyeikben a jegyzőkönyveket román és magyar nyelven szerkesszék; elemi iskolájukban a tanítás nyelve román legyen, a magyar nyelv emellett taníttatván; a román községekben a jegyzőkönyvek román és magyar nyelven szerkesztessenek s a latinnyelvű román okiratok a hatóságok által elfogadtassanak.

Az 1848. évi magyar parlament a modern Magyarország első pillanatában a román s általában a nemzetiségi kérdést igazságosan kívánta rendezni, ebben a munkájában ép a nemzetiségek lázadása akadályozta meg. A nemzetiségeket Magyarország területének széthasítása vezette, *a románságnak a politikai nemzetévé való nyilvánítás mellett az általa lakott területen román tartományi autonómia kellett*, mi később nyilvánvalóvá lett.

A jobbágyság felszabadítását az erdélyi országgyűlés IV. t. c.-el oldotta meg, kimondván az úrbéri szolgálat, tized teljes eltörlését s ezzel kapcsolatosan a volt földesuraknak az állam által fizetendő kárpótlását. *Ily módon jutott a 80%-ban román nemzetiségű jobbágyság minden fizetési kötelezettség nélkül 1,600.000 kat. hold földbirtok tulajdonába.*

Az unió végrehajtására báró Vay Miklós mint teljhatalmú királyi biztos rendeltetett ki. Az uniótörvénnyel szemben a szászok és a románok engedetlenkedtek. A szász egyetem magát bizalmi férfiakkal egészítette ki s mint ilyen ült össze 1848. július 26-án. Így két törvénytelen kormányzó testület – az ilyen alakult szász universitás s a román comité – osztozott két törvényes testülettel – a főkormányzóséggel és főhadparancsnoksággal – a végtelenül összekuszált erdélyi ügyek elintézésében. A román jobbágyok a munkát megtagadták, sőt a földesurak majorságbirtokait is elfoglalták. A székely haderővel kellett őket megfékezni. Emiatt a főkormányzósék feloszlatta *-a r'óriáú comitét, amelynek tagjai az első román határőrezredhez menekültek s a főhadparancsnokságnál kérték a román nemzetgyűlésnek szeptember 10-ére Orláthra való összehívását, hol a comité tagjainak elfogatásáért elégtételt követel-

² Pap Dénes: „A pesti magyar országgyűlés 1848-ban”. I-II. k. Pest, 1866. I. 316-319. 1.

tek s kimondották, *hogy a román határőrök csak a császár kormánya alatt kívánnak élni, a magyar hadügyminisztert el nem ismerik és rendeleteinek ép úgy nem fognak engedelmeskedni, amint eddig sem engedelmeskedtek.*

Ép ilyen nemzetgyűlést tartott a naszódi II. határőr ezred is, kimondván, hogy a magyar minisztériumot nem ismeri el és *tiltakozik Erdély uniója és az ellen, hogy a magyar kormány a nem magyar népek felett zsarnoki uralmat gyakoroljon.*

A magyar és román katonaság közt történt véres ütközés után megtartott a második balázsi'álvi nemzetgyűlés, mely a hadparancsnoksággal egyetértve 195.000 főnyi román felkelő sereget szervezett. Puchner főhadparancsnok 1848. október 19-én a román nemzethez proklamációt intézett, amelyben elismerte a román nemzeti kívánságok jogosságát és megígérte a román sérelmek orvoslását. Így *kötetett szövetség a románság és a főhadparancsnokság közt.*

Mindezeket az erdélyi magyarság nem nézhette összedugott kézzel. A magyar kormány által június 10-én elrendelt toborzás szép sikerrel járt. A román felkelő sereg szervezésére válaszul Vay Miklós királybiztos engedélyével Berzenczey László *1848. október 15-ére Agyagfalvára székely nemzetgyűlést hívott Össze*, melyen a székelységnek ép úgy fegyveresen kellett kiállania, mint a románoknak a második balázsfalvi nemzetgyűlésen. A székely nemzetgyűlés határozatilag kimondotta: *Ófelségének hűségesküt tesz; tudatja a szászokkal és a románokkal, hogy hű marad a királyhoz s a magyar alkotmányhoz, a nem magyarokkal szemben testvérnek tartja magát, de megkívánja tőlük a kormány iránti engedelmességet s a rend fenntartását, ellenük fegyvert nem fog, de ha megtámadják a megyei magyarokat, a székelység nemzeti hadsereggé alakul és magyar testvéreit védeni fogja. Ugyanis október 10-én Puchner hadseregpáncsnok arra a végzetes lépésre határozta el magát, hogy a, magyar önkéntes csapatokat és nemzetőröket városonkint és községenkint lefegyverezteti; ezzel pedig a román comité által szervezett haderőt bizta meg.*

E terv végrehajtásával kezdődött meg a polgárháború Erdélyben. A felfegyverzett románok közt a magyarság a fegyvert nem tehetette le. A román haderő megkezdte a lefegyverzést, ami Kis-Enyeden 130 magyar életébe került. Az agyagfalvi gyűlésre összegyűlt székelyeknek a megtámadott erdélyi magyarság védelmére kellett sietniük. *

Az 1-848/49. évi szabadságharc története e mű kereténkívül esik. Bár a szászok és a románok a császári haderővel kooperáltak, 1848. december 30-án úgy állott az ügy, hogy Puchner hadseregfőparancsnoknak el kellett fogadnia Siaguna gö-rögkeleti püspök azon indítványát, hogy az u. n. békéltető bizottság *a szász és a román nemzet nevében hívja segítségül a Ro-*

mániában levő orosz haderőt. Az első orosz segítség nem volt elegendő, csak az I. Ferenc József személyes kérésére 1849 júniusában benyomult nagyorosz sereg tudta a szabadságharcot levernı. A románok és a szászok barátsága nem tartott sokáig.

Közben a romániai emigránsok egy része akcióba lépett a magyar kormány és Janku kibékítése érdekében. Többek közt Balaceanu és Balcescu. Ezt megelőzően 1849. február vége felé Siaguna Popasu és Laurianuval s az Olmützben idözı magyarországi és ausztriai néhány románnal az 1848. december 2-án trónra lépett I. Ferenc Józsefhez emlékiratot nyújtott be, kérve, *hogy Ausztria összes románjai, mint az összbirodalom kiegészítı részei, egy önálló nemzetté egyesítessenek és maguknak egy öfelsége által megerısítendı nemzeti fönököt válasszanak, Öfelsége pedig vegye fel a „románok fejedelme” címet.* Öfelsége erre azt felelte, hogy a kérés a románok teljes megelégedésére fog a legrövidebb idın belül elintéztetni.

1849. évi március 4-én tette közzé a császár parancsára a bécsi kormány az egész ausztriai birodalomra érvényesnek tervezett híres alkotmányt, melynek a 74. §-a Erdélyt illetően ekként intézkedett: *„Erdély nagyfejedelemségnek belsejébe és alkotmánya a Magyarországtól való teljes függetlenségnek és az országot lakó nemzetek egyenjogúságának elvei szerint birodalmi alkotmánnyal összhangzásban egy új országos szabályzattal fog megállapíttatni. A szász nemzet jogai a birodalmi alkotmány határain belül fenntartatnak.* Ez ellen Siaguna több panaszos kérést adott be, de siker nélkül. *Külön román nemzeti tartományról, nemzeti fönokról, azaz román politikai és-nemzeti egységrıl szó sem lehetett.*

Az 1849. márciusi alkotmány Jankunak és népének sem tetszett; alkudozni kezdtek a magyarokkal, de ez 1849. május 17-én meghiúsult.

B) A szabadságharc utáni szervezet.

A szabadságharc le veretése után br. Wohlgemuth Lajos erdélyi kormányzó Erdélyt 1849. szeptember 24-ın hat közigazgatási kerületre osztotta négy rendıri kerülettel. *A községi közigazgatás nyelve a német lett.* Az egyes közigazgatási kerületek nemzetiségi jelzıvel láttattak el, azzal a jelentıséggel, hogy kívánatos, hogy az alsóbb fokú közigazgatási tisztviselık annak a nemzetiségnek a nyelvét tudják. 1849. szeptember 18-án megkezdıdött a szabadságharcban résztvettek ellen a megtorlási eljárás. Ennek kegyetlensége ismeretes. Felhívott mindenki a fegyverek beadására. Ez utóbbi rendeletnek a román tribünök csak bebörtönzés terhe alatt tettek eleget.

A románok a közigazgatási beosztással sem voltak megelégedve, különösen a szebeni kerület szász elnevezésével, mert

ebben a többség román volt és a románok javarésze, továbbá a szerb vajdaságban a szerbek alá került Arad, Bihar, Szatmár, Ugocsa, Máramaros, Magyarországtól nem különítettett el. E miatt emlékirat szerkesztése céljából összejöveleket tartottak. A szászok azonban őket denúciálták és azt ajánlották a kormánynak, hogy egy-két volt prefektet köttessen fel. A kormányzó a „Gazetta de Transsylvánei”-t betiltotta és az oláh forradalmi vezéreket rendőri felügyelet alá helyeztette, több szerbeni román papot lefogott, többen Siagunát lázadással vádolták. Főként a bánsági románok elégedetlenkedtek, mivel őket szerb kisebbség alá helyezték.

1850. március havában a románok 37 tagú küldöttséget küldöttek Bécsbe a memorandum átadása végett, de nem történt semmi. A küldöttségben Janku is ott volt, de királyi kihallgatást nem nyert, hanem ehelyett Bécsből kiutasították.

A szászok is elégedetlenkedtek, hogy nem lettek külön osztrák provinciává és alkotmányuk újból lomtárba került, mint II. József alatt. Az osztrák kormány a románok püspök-választási jogát sem fogadta el a maga teljességében, t. i. a püspök-választásra a világiakat nem hívták meg. Ezzel a román görögkatholikusok autonómiája lényeges csorbát szenvedett. A kormányzó Erdélyben 12 törvényszéket és 72 járásbírószéket állított fel s a főtörvényszék székhelyévé Szebent tette.

Provisorium.

Wohlgemuth helyét 1851-ben Schwarzenberg foglalta el. Az ez időtől 1854-ig tartó időszakot «provisorium»-nak nevezik. Ez a románokra ismét súlyos csalódásokat hozott. Az Erdélyt látogató császár elé Janku nem járulhatott, sőt fogságba helyeztetett, amelyben az örök tettleg is bántalmazták és emiatt elméje aztán elborult.

1854-1860.

Erdélyben az ostromállapot 1854. június 26-án szűnt meg. 10 kerület, 72 járás szerveztetett s minden kerületben törvényszék állítottatott fel. Ezt megelőzően 1851-ben feloszlattatott a határórség, amely érdekes vagyoni jogi rendelkezésekkel járt, amelyekkel külön fogunk foglalkozni. Majd kibocsátott az úrbéri pátens, mely a felszabadult jobbágyok jogviszonyait szabályozta. Életbe lépttetett a régi jogszabályok megszűnésével az osztrák polgári törvénykönyv, amellyel a szász státútumokkal együtt a székely konstitúciók és a románok sajátos jogszabályai is örökre eltűntek. 1855. elejétől 1860-ig terjedő időben a román nép is érezte az elnyomatást, Széchenyinek 1860. évi

rekviemjén a magyarokkal a románok együtt voltak és a gyász-ünnepségeket is együtt tartották meg. Erre az időre esik az a nevezetes esemény, hogy Cuza alatt Moldova a Havasalfölddel egyesült. *Ettől az időtől indult meg a törekvés, amelynek célja, a különböző helyen lakó románoknak egy államfő alatt való egyesítése volt. Ez az idő vehető az u. n. „irredenta” kezdetének.*

C) 1860-1867.

1860. október 20-án megjelent az októberi diploma, mely visszaállította a dicasteriumokat. Visszaállított a gubernium, magyar vármegyék, vidékek, városok, ahogy 1849 előtt voltak. A szászok hajlandók voltak a retrográd jogfolytonosságot visszaállítani. Az oláhok az 1848. május 15-i balázsfalvi gyűlés álláspontjára helyezkedtek. A Szászföldön a szászok s a románok között nagy ellentétek keletkeztek.

1861. február 26-án kibocsátott az u. n. októberi pátens. Ezzel kezdődött a Schmerling korszaka. 1861. április 11-re összehívott a pesti országgyűlés. Ennek feliratára az a királyi válasz jött: *Erdély uniója nem adható meg, míg a szász és a román nép nem nyilatkoztatja ki a maga kívánságát.* A pesti országgyűlés ezt nem fogadta el, és a második felirattal válaszolt, melyre azonban választ nem kapott, hanem az országgyűlést 1861. augusztus 22-én feloszlatták.

Az említett királyi válasz az 50-es évek végén mutatkozó nemzetiségi összhangot megbontotta. Ekkor a gr. Mikó Imre által tett tisztviselők visszavonultak s jöttek a kétes hírű adminisztrátorokés kompromittált egyének. Ezek a tények az erdélyi magyarok nemzeti és politikai törekvéseinek végleges hajótörését látszottak mutatni. Legalább a szászok és a románok azt hitték, hogy Erdély sorsa az ő kezükbe jutott. A nemzetek között politikai tekintetében nagy ellentét keletkezett. *A szászok önálló szász nemzeti területre törekedtek. A románok nyelvük hivatalos használatát követelték a bírásokban és a közigazgatásban. Visszatértek ahhoz az eszméhez, hogy a birodalomban élő oláhok a monarchia területén belül egy külön autonóm tartománnyá egyesíttessenek.* Beleszóltak a vitába a Romániába emigráltak is. Így Papiu Illarion, kinek Dósa Dániel felelt a „Kolozsvári Közlöny”-ben egy cikksorozattal, mely külön könyvben is megjelent.³ Megkezdődtek az erdőégések. Axentye Severut tájból letartóztatták, de csakhamar szabadon bocsájtották.

³Dósa Dániel: „Csatározás a dákoromán törekvések ellen.” Kolozsvár, 1863

1863. július közepére összehívták Nagyszébenbe az erdélyi tartománygyűlést. A szászok és románok ebben látták a nemzeti egyenjogúság megszervezését. A választások szabályszerűen megtörténtek. *A magyarság a jogfolytonosságra és az 1848. évi unió törvényre tekintettel távolmaradását határozta el.* Ezt küldöttség által a király tudomására hozták, aki a bizottságot ridegen Nádasdihoz – akkori birodalmi igazságügyminiszterhez – utasította. Nádasdy akként döntött, hogy ha magyar képviselők nem mennek be az országgyűlésbe, kerületeikben elrendeli az új választást. Az újonnan megválasztott magyar képviselők ismételten távolmaradtak és a választás harmadizben is elrendeltetett. A szászok és románok megjelentek. A trónbeszéd németül, magyarul és románul olvastatt fel.

A tartomány gyűlés feladata volt: a románságot Erdély törvényes nemzetei közé iktatva a más három nemzettel teljesen egyenjogú politikai nemzetté tenni, ez alapon törvénnyel szabályozni, hogy miként használtassék Erdély köz- és hivatalos életében a román nyelv, mint a, magyarral és némettel mindenben egyenjogú hivatalos nyelv; azután Erdély közigazgatását és igazságszolgáltatását a nemzeti és nyelvi egyenjogúság alapján törvényhozásilag szervezni.

E célra az udvari kancellária két törvényjavaslatot küldött le. *Egyik a román nemzet és vallásának egyenjogúsítására,* a másik a három országos nyelvnek hivatalossá tételére vonatkozott. Ezeket Nádasdy kancellár utasítására Pap László szerkesztette. Ezeket a tartománygyűlés elfogadta s kimondotta, hogy *a román nemzet, továbbá a görög katolikus és görögkeleti vallás az erdélyi alkotmány értelmében éppen olyan törvényes nemzet és bevett vallás, mint Erdélynek más három törvényes nemzete és négy bevett vallása, a görög katolikus s görögkeleti egyházak a többi egyházakkal teljesen egyenjogúak és az állam főfelügyeleti jogának fenntartásával teljes, autonómiát élvezzenek, a külön-külön országrész elnevezések külön jogokra okot nem adnak, Erdély címerpajzsába a román nemzet számára is saját címer iktatandó; az ezzel ellentétes törvények eltöröltetnek.*

Ez volt tehát a nagy dolog, mit a bécsi kormány a románoknak viszonzásul adott. A görögkatolikus vallás 1699. óta, a görögkeleti pedig 1791. óta époly autonóm vallás volt, mint a többi. Az 1848-as törvényhozás a jobbágyságot eltörölte, az egyenjogúságot kimondotta, ennek végrehajtásához hozzá kezdett, kivitelében csak a bekövetkezett szomorú állapotok akasztották meg. A románok a negyedik politikai nemzetté való nyilvánításukkal lehetetlenre vállalkoztak, az idő óramutatóját akarták visszatolni, hisz 1848-ban a polgári alkotmány lépett életbe, *mely nemzeti különbségeket nem ismert.* Mindenütt a népképviselői alkotmány lépett életbe a maga szabadságaival. Mindenütt a nemzetállam eszméje győzedelmeskedett, *mely*

mindenütt egy uralkodó nemzetet ismert, mely mellett a nemzetiség csak etnográfiai fogalom, mely szabad érvényesülést csak az uralkodó nemzet mellett nyerhet főleg kulturális s valószínű autonómiában, mert különben az egységes államot részekre bontaná, így Svájcban a kantonok apró államocskák és Amerikában az Egyesült Államokban a különböző államok fennmaradtak. A nemzet-állam további fejleménye a jogállam, amelynek keretében a kisebbségi jogok törvényes garanciák mellett érvényesülnek.

A szebeni tartománygyűlés által hozott II. törvény a magyar, német és román nyelvet teljesen egyenjogúvá tette s elrendelte, hogy a törvényszéknél a jegyzőkönyvek a felek nyelvén írandók és így adandók ki a határozatok is. A községek maguk határozzák meg az ügykezelési s jegyzőkönyvi nyelvet, amelyen a határozatok kiadandók, a községek a katonai hatóságokhoz szóló iratokban a saját nyelvüket használják, a törvényhatóságok azonban a németet. Más ügyek kezelési nyelvét kormányrendelet szabályozza, az iskolák nyelvét a fenntartó hatóságok határozzák meg, az egyházi anyagkönyveket vezesse minden egyház a maga nyelvén, de a kormánysszékkal egyetértve más nyelv is állapítható meg.

Ezek szerint a külön román területből semmi se lett, csak a községek és törvényhatóságok, nyelvvel lett oláh, ha többségben voltak. E törvényeket a magyar nemzet is meghozta volna, ha a kényuralom ebben meg nem akasztja. A bécsi kormány kevesebbet adott, mint amit később az 1868. évi XLIV. t.-cikk megadott. *A bécsi kormány is felismerte, hogy a román követelések teljesítése az állam megbomlásztására vezet*

A románok maguk érezték, hogy politikai aspirációjukat ezek a törvények nem elégítik ki, ezért nem akartak maguk részéről a bécsi birodalmi tanácsba képviselőket megnevezni, azokat 1863. október 10-én sok nehézség után választották meg.

Erre az időre esik Pap Illarionnak Cuzához küldött emlékirata, mely Dako-Romániának alakítását hangsúlyozza. Ily értelmű volt Bratiánuéknak Garibaldihoz 1862-ben küldött emlékirata is. Ez emlékiratok szerint III. Napóleonnal egy Ausztria elleni akcióra nézve a románok következőkre kötöttek megegyezést: *Erdély csak perszonál-unióban legyen Magyarországgal, a Bánságnak joga legyen Erdélyhez csatlakozni, e két tartomány, ha akar, egyesülhet a román fejedelemséggel, Bukovina ismét Moldovához fog csatoltatni.* Ki ne ismerné fel ebben a trianoni békekötés csíráit? Ez időtől kezdve 56 évig ez volt az erdélyi románság politikai törekvésének titkos háttere, ez hevítette 1892-ben a „memorandum” per vádlottjait. A hivatalos Magyarország azonban nem látta, avagy talán Bécsben nem engedték, hogy lássa?

Bécsben a szebeni tartománygyűlés küldötteit jól fogadták. Megvoltak azonban a csalódások: nevetségesen csekély összege-

ket vettek fel a román egyházak és iskolákra, és az erdélyi vasútvonalakra. A torzsalkodások a szászok és oláhok közt napirenden voltak. 1864. februárban nagy csalódással jöttek vissza. Megvolt a magyar képviselők harmadik választása is, de az 1864. május 23-ra összehívott tartománygyűlésre a magyar képviselőkismét nem jelentek meg.

Schmerling alkotmánya inogni kezdett. 1865. nyarán megbukott, vele együtt elenyészett a középkorba való való visszazökkenés is. A király rálépett a jogfolytonosság útjára s megtette erre az első, de még nem helyes lépést. Az 1791. és 1848. választási törvények alapján Kolozsvárra, *1965. november 20-ra új országgyűlést hívott össze* és az 1863. évi szebeni tartománygyűlést feloszlatta.

A szászok és románok megdöbbentek. A szász egyetem október elsején tartott gyűlésén elhatározta, hogy *belenyugszik az unióbah a szász nemzet minicipális jogai biztosítatnak*, de csak úgy, ha az unió addig nem kerül napirendre, míg Magyarország viszonya szabályozást nemnyert. Az oláhság állásfoglalását az országgyűlésre tartotta fenn.

A szászok egyrésze ezt az országgyűlést is éppoly oktrojálnak nézte, mint az 1863. évi szebeni tartománygyűlést. Azt vitatta, hogy választási törvényt kell hozni, s az ez alapon összeülő erdélyi országgyűlés van hivatva határozni az unió felett. A másik rész felfogása szerint az 1848. évi kolozsvári I. törvénycikk az uniót kimondotta, efelett az erdélyi országgyűlés nem tárgyalhat, csak a pesti országgyűlés. A többség nézete szerint az 1848. évi kolozsvári I. t.-cikk revízió alá veendő abból a célból, hogy az egyes erdélyi nemzetek feltételei jogállapotuk biztosítását illetően megállapíttassanak. A románok felfogása szerint a király az 1863-64-ik szebeni tartománygyűlésen hozott választási törvényt szentesítette, ennek alapján hivatandó össze az országgyűlés, mely az 1848. évi kolozsvári I. t.-cikket revideálja. Végül a magyarság felfogása az volt, hogy az 1848. évi kolozsvári I. és az 1848. évi pozsonyi VII. törvénycikk értelmében Erdély közös országgyűlésbe hívassék meg, amelynek hivatása lesz az unió függőben levő kérdéseit Erdély nemzetiségeinek érdekeivel összeegyeztetni. Az országgyűlés ezt nagy többséggel elfogadta és a király 1866. január 9-én magáévá tette és ezzel az utolsó erdélyi országgyűlést bezárta.

A szászok fenntartották ismertett álláspontjukat. A románok egy része passzivitásra gondolt, de a többség aktivitás mellett döntött. Az 1867-i kiegyezést megalkotó országgyűlésen 14 erdélyi és 24 magyarországi, összesen 38 román képviselő ült s törekvésük az volt, hogy *Erdély oly tartományi önállóságot kapjon, mint Horvát-Szlavonország* és e képviselők az unió ellen lázítottak s Ófelségéhez 1866. december 21-én az unió ellen tiltakozó kérvényt adtak be. Ófelsége 1867. február 17-én kelt

kéziratában Erdélynek Magyarországgal való egyesülését végleg megerősítette, az erdélyi kancelláriát megszüntette s a fő-kormánysszék elnökét felmentette.⁴

Az 1848-1867. évi korszak sokkal súlyosabb volt, mint II. József 10 éve, amelyhez hasonlít a befejezésben is. Amint II. József belátta, hogy abszolút intézkedései Magyarországon talaj nélküliek voltak, s így életük tartós nem lehet s azokat jobb jövő reményében visszavonta, éppígy kellett cselekednie I. Ferenc Józsefnek is tizenkilenc évi kísérletezés után. II. József azonban nem érintette Magyarország és Erdély népeinek magánjogi életét, alatta az anyagi magánjogi jogszabályok fennmaradtak; I. Ferenc József kormánya nemcsak a magyar szót némította el az iskolában és a közéletben s nemcsak az autonóm testületek működését szüntette meg, hanem 1853. május 29-én életbe léptette az osztrák polgári törvénykönyvet és Nagyszébenben egy bizottságot állított fel, amelynek hatáskörébe utalta a haditörvényszék által elítéltek elkobzott vagyonának jogi ügyeit, új és teljesen osztrák mintára szabott ügyvédi rendtartást léptetett életbe a német nyelv ismeretének felállítására mellett, 1854-ben kibocsátotta az úrbéri nyílt parancsot, mely által végrehajtani kívánta az 1848. évi erdélyi IV. törvénycikket, a volt földesurak kárpótlása céljából Nagyszébenben felállította a Földtehermentesítési Bizottságot, mely munkálatait 1861. április 24-én fejezte be.

A román közművelődési egyesület „Astra” engedélyezésével egyidejűleg a bécsi kormány megengedte az „Erdélyi Múzeumegyesület” létesítését. Ugyanekkor, midőn Magyarországon a Részekben nyolc évi szünetelés után visszaállították a magyar magánjogi szabályokat, Erdélyben továbbra is fenntartott az osztrák polg. törvénykönyv hatálya, így Erdély lemeteszett - úgyszólván hosszú időre – a nemzeti jogélet fájáról. Nem lett volna semmi akadálya sem annak, hogy a magyar és székely nemzet területére a régi jog visszaállíttassék, hisz a magyar területen úgyis az anyaországi jog volt érvényben, így az erdélyi magyar nemzet területe indokolatlanul szakítottatott el, a székely jog pedig főbb vonásaiban egyezett a magyar joggal, itt se volt szükséges az idegen magánjogi szabályok fenntartása. A kérdés eldöntésénél egyedüli probléma a szász terület joga lehetett, mely kezdettől fogva nem fakadt hazai talajból.

D) Székely közvagyonok.

1851. július 22-én a székely határőrezredek feloszlásával elrendeltetett, hogy az 1769. évi határrendezéssel visszacsatolt s II. József által 1783-ban a székely határőrezredek céljaira ado-

⁴ Jancsó Benedek: „Erdély története”. Cluj-Kolozsvár, 1931. 270-358. 1 Ürmösi Lajos: „Tizenhét év Erdély történetéből”. Temesvár, 1894.

mányozott havasok ügyének végleges elintézése végett megtéteszenek a szükséges lépések, s az ezen határőrezredek jövedelméből létesített u. n. „Ruhabeszerzési” és a székely huszárcsaládok gyűjtéséből eredt u. n. „Lóbeszerzési alap”-jához 3% kamatozással átkölcsönöztek, külön kezeltessenek.

Ezen elkobzott, helyesen elszekvesztrált vagyon végleges szabályozására 1861. augusztus 26-án bizottmány küldetett ki. Erre inkább az erdélyi román határőrezredek kezén levő s általuk a határország feloszlatása után is tetteleg birtokolt, visszaszerzett havasok adtak okot, de a bizottmány működését a székely határőri területen fekvő havasokra is kiterjesztette és 1863. december 31-én hozott ítéletével, mindazoknak, kiknek havas birtoka 1813-ban már ki volt ítélve, igényét megállapította, ezenkívül 1864. évben hozott külön határozatával Csikszentmárton-Csekefalva községek részére az általuk igénybe vett havasrészeket megítélte, ezen ítéletek alapján a kincstár a megítélt havas részeket a nyertes feleknek 1864-ben tettelegesen is birtokba adta.

E szerint a II. székely határőrezred birtokában volt havasok egészben az első székely határőrezred birtokában volt havasokból: „Borda”, „Tölgyessark”, „Tölgyesmező”, „Magyaros” és „Kis sáj” az igénylő feleknek kiadattak, a még kincstári kezelésben maradt havasokra tulajdonigényt jelentettek: Csikszék hatósága az egészre, Csikszentgyörgy és Bánkfalva községek a „Sólyomtár” és „Keresztes” nevű határrészekre, Kásson fiúszék a „Baksa” nevű határrészre. Az említett pénzalapokat tulajdon jogosultság alapján visszaadni kérték: Csikszék és Háromszék bizottmányi közgyűlései az 1861. és 62. években. Ezenkívül különösen a „Lóbeszerzési alap”-ért a volt határőri huszár családok többszörösen folyamodtak. Az 1864. évi kormány csak a „Lóbeszerzési alap” vagyona nézve ismerte el az igényeket, az igények bejelentésére az 1865. évben egy évi hirdetmény bocsátott ki és a kincstár által kezelt „Lóbeszerzési alap”-nak az igazolt igények szerinti kiosztása hozott javaslatba. A további fejlemény már a jövő korszakba esik.

1853-ban kincstári kezelés alá vétetett u. n. „Marosszék havasa”.

Szováta község területén három folyó rohan a Küküllőbe, Juhod, Sebesvíz és Szováta pataka, ezen patakok völgyében Gyergyó széléig 24.332 hold kiterjedésű erdő nyúlik, ezt hívják „Székhavasá”-nak. Ezeket a havasokat a tizenhat bekecsalji község igényelte, majd perressé vált ez a régi Marosszék szász-huszonhét községe és Marostorda vármegye között. Ezek a havasok a régi görgényi, erdélyi fejedelmi váruralom alkatrészei voltak. Ezeket az erdélyi fejedelem Mihály vajdának kiűzetése után és Báthori Zsigmond visszatérte közti időben

(Csáky és kormánytanácsa) 1600. december 19-én Marosszéknek adományozta. Az akkori ősi Marosszék 127 községből állott, *eze- ket a havasokat nem az egyes községek bírták, hanem a XVII. század elejétől kezdve a szék kormányozta és jövedelmét a szék szükségleteire, főleg katonáskodásra fordították.* Ezen havasok jogi természetét illetően Marostorda vármegye a volt Marosszék 127 községből álló nemes székely birtokosai, illetve birtokossága ellen a marosvásárhelyi kir. törvényszék előtt pert tett folyamatba, mely per a marosvásárhelyi kir. törvényszék 5.214-1892., a marosvásárhelyi kir. ítéletétábla 2.970-1892. s a kir. Curiának 6.448-1893. számú ítéletével elbíráltatott. (Curia levéltára.) Ezekből az ítéletekből a következő állapítható meg: Marosszék 1848. előtt eme havasok felett emberemlékezetet meghaladó idő óta kizárólagos tulajdoni és birtok jogot gyakorolt, azok felett rendelkezett, azokat tisztségével kezelte, azok jövedelme a szék pénztárába folyt be s a szék praetoriális házá- nak jókarban tartására, új székház építésére, általában közcé- lokra fordítottatott. Ezt többek közt igazolták az 1788-1795. és 1794-1804. évi jegyzőkönyvek, továbbá Kibéd, Makkfalva, Atos- falva, stb. havasalji községek ellen már régebben folyt per iratai, mely perben már jogerősen kimondatott, *hogy ezek a ha- vasok az egész széknek, s nem az egyes községeknek tulajdonai.* Ezen ítélet után a községek által is elhatározottatott: „A köz- havas is allódiama lévén a nemes széknek, szabadbá hagyatik s a tisztség belátására bíztatik annak mikénti kezelése.” 1848. után is Marosszék egyeteme mint politikai személy rendelkezett a havasokkal. 1853-ban mint ilyen vétetett kincstári kezelés alá s 1861-ben mint ilyen adatott vissza s 1861. június 4-i közgyűlé- sen, (jegyzőkönyv 72. és 1130. tétel), mely Marosszék universi- tását mint politikai testület képviselte, intézkedtek a kezelés hasznosítás iránt, ez évben a felvett jegyzőkönyvek szerint több ízben is. 1868. június 8-án kimondotta a közgyűlés, hogy az 1848. évi XVI. t.-c. 2. §-a szerint a székgyűlés által választott kép- viselő bizottmány mindazon hatósági gyakorlataival – mely az 1848. évet megelőzőleg a közgyűléseket illette, – kivétel nélkül s teljtartalmúlag lett felruházva s miután a közgyűlés jegyző- könyvei által igazolt azon gyakorlati tény, hogy 1848. előtt a nemes szék osztatlan egységes havasának minden előforduló ügyei feletti intézkedések az akkori közgyűlés kizárólagos ha- talma alá tartoztak, s miután ezen pont alatt meghatározta, hogy a havasok feletti kizárólagos intézkedési jogot átveszi és az 1861 évi képviselőbizottmány által szeptember 23. és köv. napjain tartott ülési jegyzőkönyv 1923. pontja alatt kinevezett nagy bizottmány tagjait és tisztviselőit „havasi kezelőbizottság” név alatt a nemesszék havasainak kezelésével megbízva és teendőit megszabja, ez a határozat belügyminiszterileg is jóvá- hagyatott. Az 1870. évi XLII. t.-c. életbe lépte után is 1874. ja- nuár 15 -én Marosszék törvényhatósága intézkedett nemcsak a

kezelés, hanem a hasznosítás felett is s havaskezelő személyzetet létesített s az alantas személyzet kinevezését az alkirálybíró hatáskörébe utalta.

E) Szász közvagyon.

I A Bach-rendszer az elnyomás tekintetében a szászokat sem kímélte meg; vagyoni önkormányzati ügyeikbe mélyen beleszült. A szászok ezen akként segítettek, hogy 1850. augusztus 22-én a szász nemzeti vagyont s a hét bírák vagyonát iskolai célokra kívánván fordítani akként, hogy létesüljön egy alapítvány alapokiratot állítottak ki melyet „Widmungs-Urkunde”-nek neveztek s melyben kimondták, hogy a segélyezendő szászvárosi, szászsebes, szerdahelyi, ujegyházi, nagysinki és közhalmi iskolákba *bármily vallás- és nemzetbeli tanulók felveendők*; 1851. december 18-án a szász törvényhatóságok közigazgatási céljaira szolgáló kontingenst beszüntették s az egész közvagyon kezelését az ev. luth. főkonzisztórium kezébe tették le. I Az egész korszakot a bécsi kormánnyal efelett való harc tölti be. Az ügy megoldást csak 1867. után talált.⁵

F) Vallási intézkedések 1848-ban.

Az 1848. évi IX. erdélyi t.-c. a görögkeleti egyházat is bevettnek nyilatkoztatta ki a jogegyenlőséget a vallásgyakorlat, házassági viszonyok s politikai igények tekintetében is megállapította, egyszersmind a protestánsok régi sérelmeit a hatheti vallásoktatás eltörlésének kimondásával orvosolta, a különböző vallásúaknak egymás iskoláiban való tanulását megengedte s a térítési izgatásokat és a vallásbeli versengést előidéző tényeket büntetteknek minősítette. De, ez a törvény a Magyarországgal való egyesülés kimondására való tekintettel nem szentesített.

A magyarországi 1848. évi XX. t.-c. csak általános irányító elveket írt elő s – mint az 1848. évi törvényhozás általában – a részleteket a következő időre hagyta. Ez általánosságok a 2., 3. s 4. §-okban vannak összefoglalva. A 2. §. szerint: A vallás dolgában különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapíttatik meg. A 3. szakasz *rendeli: Minden bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztetnek* s ez elvnek részletes alkalmazásával a minisztérium az illető hitfelekezetek meghallgatásával a közelebbi törvényhozás elibe kimerítő törvényjavaslatokat fog előterjeszteni, A 4. szakasz *szerint a bevett vallásfelekezetek is-*

⁵ Kis Bálint i. m. 135-199. 1

koláiba járhatás valláskülönbőség nélkül mindenkinek kölcsönösen megengedettik.

Ebből az intézkedésből a katolikusok a szekularizáció fenyegető jelentkezését olvasták ki. Ebből az okból 1848. augusztus elején gyűlést akartak tartani, ebben azonban a bekövetkezett események megakadályozták őket. Erdélyben már az első balászfalvi román gyűlés azt találta a szabadsága első feltételének, hogy évenként egyszer zsinatra gyűlhessen, hol az egyháziak és világiak megbeszélhessék ügyeiket. Az 1848. évi XX. t.-c. következtében az erdélyi római katolikus státus, mint az erdélyi katolikusok autonóm szerve 1848. augusztus 27-e és szeptember 3-a közötti időben Kolozsvárt tanácskozott és Kovács Miklós püspök elnöksége mellett a rákövetkező napokban a hivatalos egyház is egyházmegyei zsinatra ült össze ugyancsak Kolozsvárt. A katholicizmus két orgánumának részben ugyanaz a tárgysorozata s ugyanazok a határozatai is az autonómia, vagyonkezelés, iskolák, alapok stb. kérdéseiben. Ennek az az oka, hogy az irányító kérdéseket a püspöki kar már előbb megállapította és leküldötte megbeszélésre minden egyházmegyének, hogy az általános nemzeti zsinaton a beérkezett vélemények alapján tárgyalják az említett nagyfotosságú kérdéseket.

Az 1848. augusztus 27-ére kitűzött státus gyűlésre a törvényi jog alapján, de már tekintettel a kimondott jogegyenlőségre s a rendiség megszüntetésére, meghívtak: *a királyi hivatalosak (regalisták), vagyis a fő és előkelőbb nemesek, ezek között a főmagisztrátusok s a kegyurak is, az egyházi hivatalosak (az egyházi előkelőségek), a városi főbírák a szabad királyi városokból, a kolozsvári főiskola tanárai, az esperesi kerületi egyházi és világi képviselők, a középiskolák képviselői, a kolozsvári megye (egyházközség) képviselői, összesen 166 tag. Ennél az összehívásnál már érvényesült a képviseleti elv, de a részleteket nem ismerjük.*

A státus a római pápa iránti hű ragaszkodását jegyzőkönyvbe iktatta, a királyra, a magyar alkotmányra és törvényekre pedig a gyűlés által megszövegezett alakban esküt tett le s ezzel kapcsolatosan elhatározta, hogy ugyanezen eskü letételére kötelezi a megyei papságot s az összes egyházi alkalmazottakat, a határozat végrehajtására a püspököt kérte fel.

A jövőbeni státusgyűlésekre való megjelenést egyházi büntetés terhe alatt írta elő, úgy fogván fel a dolgot, hogy az igazolatlan meg nem jelenés a gyűlésre hívó főpásztori szózat iránti engedetlenség, ami kánoni büntetést von maga után. Ez után a kiküldött bizottságok munkálatait vették tárgyalás alá s azok felett következően határoztak:

a veszélyben forgó haza segítségére az erdélyi katolikus státus alapítványából befolyó jövedelmeknek a rendszeresített kiadások levonása után fennmaradó részét az államnak adja

kölcson 5% kamat mellett addig, míg a haza veszélyben forog s e határozatról értesíti a magyar kormányt, a Catholica Commissiót, mely az alapokat kezelte és a káptalanat;

a magyar katolikus egyház függetlenségét az 1848. évi XX. t.-cikkkel életbe léptetettek tekintik s következőleg a katolikus egyházat hitelveiben, alkotmányában, tanításában, szer-tartása megállapításában, vallásgyakorlatában, fegyelmezésében szabadnak nyilvánítja annyival inkább, mert az erdélyi 17U. évi VI., VII. és 1791. évi LUI., LIV. t.-cikkekkal e szabadság amúgy is biztosítva van.

Kimondja, hogy a zsinatok és vegyes státus gyűlések évenkénti tartására joga lévén (Appr. C. I. 1. 3. és az 1791. évi LIIL t.-c), ezen jogával élni fog s azért ezek megtartására a tridentini zsinat által is kötelezett püspököt (sess. 24. c. 2. de ref.) megkéri.

Kimondja, hogy a törvénnyel biztosított függetlenség alapján, miután a cenzúra is eltöröltetett, az új kormányrendszer a régi kormány mellett fennállott akadályozó rendeleteket megszüntette, amint a püspökök egyházi irataikat Rómába, úgy a magyar püspökökhöz küldendő válaszát, brevét a kormány útján kívül s *a kormány által eddig gyakorolt piacat nélkül küldheti, illetőleg kimondja a státus gyűlés, hogy az egyház feje s a magyar egyházi hatóságok érintkezését az eddigi akadályok alól felszabadíttatni kívánja* (a jozefinista rendőrállam).

Az egyházi személyeknek illő fizetéssel való ellátása módját illetőleg egyik tag azon indítványával, – *hogy a papság ellátása az államra bízassák s ezért az összes egyházi javak az államnak adassanak át, azt az álláspontot foglalta el, hogy a magyar⁴ katolikus egyház, az erdélyit is oda érve, papjairól maga gondoskodik a jelenleg létező összes egyházi vagyon terhére, a megváltandó egyházi tizedet is beleértve, amennyiben azt eddig a kisebb rendi papság élvezte; éppen ezért az összes egyházi vagyont, mint törvényekkel biztosított egyházi tulajdont a magyar katolikus egyház részére megtartani kívánja s annak összeírására, commassálására s kezelésére a magyar nemzeti zsinat által egyházi s világiakból álló bizottságot kíván szerveztetni. Hogy pedig ezen összesített egyházi vagyonból a magyar egyház szükségletei annál jobban és arányosabban legyenek fedezhetők, a társas káptalanok megszüntetését, a szükség feletti székeskáptalani stallumok, apátságok és prépostságok redukáltatását elvileg elfogadja s illetőleg kívánja s „annak idejében életbeléptetésére igyekezend”. Ugyanezen célból az urbériség eltörlése által okozott jövedelemhiányt a püspököknek, káptalanoknak s minden egyházi igényjogosultnak ép úgy kívánja kárpóttatni, mint az a magán földbirtokosok javára az 1848. évi IX. t. c.-kel biztosított; hasonlókép a tized mintájára államilag megváltandónak mondja ki a székelyföldi kepe nevű egyházi adózást is az 1848. évi XIII. t. c. értelmében.*

Mindaddig, míg ezen elvi állásfoglalása tényné válik, óhajai megvalósulnak, a papság fizetésének, *ellátásának jelen 'módozatait fönntartandóknak jelenti ki s Erdélyt illetőleg azt „szoros kötelességül” írja elő. A státusgyűlés tehát nyiltan állást foglalt a szekularizációval szemben*, amelyet a liberális kormányzat alatt a protestáns felekezetek mindig hangoztattak, *a tizedről a papság viszteher nélkül mondott le, a Székelyföldön pedig az u. n. kepe adózás ma is fennáll.*

Az iskolák ügyében a Státus kijelentette, *hogy saját iskoláit (elemi, közép és fő) nem kívánja „közrebocsátani”, hanem azoknak hitvallásos katolikus jellegét fenntartani fogja – e tekintetben tehát autonómiájához ragaszkodik -; hogy a Kolozsvárt létesítendő egyetem felállításához, ha erre felszólítják, a többi vallásokkal aránylagosan hozzá fog járulni; tekintettel azonban a reform szükségletekre, úgy a nevelési rendszer, mint az elemi-, közép- s főiskolai tanrendszer reformálásának előkészítésére, megfelelő terv készítésére vegyes bizottságot választott s küldött ki egyháziak és világiakból.*

Majd a két nagy erdélyi katolikus alap ügyét, – a tanulmányi és ösztöndíj-alap ügyét – vette tárgyalás alá s ki-mondotta, hogy a tanulmányi alapot, melyből a kolozsvári főiskola tanárainak egy része s a középiskolai tanárok kevés kivétellel mindnyájan fizetésüket kapják s melyből ezen intézetek más szükségei is fedeztetnek, mint számos törvény által biztosított tulajdonát (1744. évi VIII., 1791. évi LIV. s LV. t. c.) a maga részére ezentúl is „megtartani nevelésiügy szülte kötelességének ismeri” s amennyiben a nevezett alaphoz tartozó kolozsmonostori uradalom az úrbér s dézsma megszűntével jövedelmében csökkenést szenvedett, az 1848. évi IX. t. c. szerint az állam által kárpótolni követeli, ugyanezen elvi álláspontra helyezkedett az ebben foglalt Báthori s Lipót-féle alapítványok feletti jog s azoknak a királyföldi dézsma megszűntével szükségessé vált kárpótlása kérdésében.

Ezek után az egyházközségi önkormányzat egységes szervezetét állapította meg, *a községekben egyházi képviselőválasztói s a községi közgyűlésben való részvételi jogot biztosítván mindazoknak, kik az 1848. évi magyar V. t. c. szerint népképviseleti választási joggal bírnak, továbbá a „tishti rangú” katolikus hivatalnokoknak s a kegyúri joggal bíró egyéneknek, a bányavidéki és székely kisebb helységekre azon módosítással, hogy ott minden önálló gazda egyszersmind tagja a megye (egyházközség) gyűlésének s azon választójoggal bír – ezzel a községi egyházkormányzatban e képviselet elvét határozatba iktatta.*

Ezután a kegyúri kérdést rendezte, szabályozta és megállapította a kegyurak jogait és kötelességeit; *olyan városokat, helységeket, hol az elődök az egyházat és szolgálait illő javadalmakkal látták el, de a mostani lakosok a kegyúri kötelességeket*

nem teljesíthetik, a kegyúri jog gyakorlásában meghagyja, azon plébániákra nézve, hol a kegyúri jogot a kormányzékai Catholica Commissió gyakorolta, megállapította, hogy a bizottság megszűnte után ezt a jogot a státusgyűlésen választandó állandó bizottság fogja gyakorolni, kimondta, hogy a bányavidéken eddig is gyakorolt kincstári kegyuraság fennmarad; mivel pedig az idő szükségéi is igénylik, hogy a kegyúri jog oly egyházakba is behozassék, hol azzal eddig a hívek nem éltek, – ilyenek azon egyházak, ahol – patrónus est parochiana communitas sine iure praesentandi – elvül elfogadta, hogy, ha Θ községekben a hívek a kegyúri köteleesség felét teljesítik, a kegyúri joggal élhessenek, tehát plébánost is választthassanak a püspök által kijelölendő három egyén közül; a kegyúri alapon megválasztott lelkészek kötelezettségét az investitúrára vonatkozólag külön pontban írta elő.

Végezetül a római katolikus vegyes egyházi gyűlés, vagyis az erdélyi katolikus egyház legfőbb önkormányzati intézményének, a státus gyűlésnek szervezetét állapította meg, meghatározta az esperesi kerületekből küldendő egyházi s világi képviselők választásának módját, körülírta nagy vonásokban a státusgyűlés hatáskörét, hivatkozva Appr. C. I. 1., 3. rendelkezéseire s az 1792. május 26-án kelt királyi leirat 45. pontjában foglalt jogelismerésre, kimondván, hogy e hatáskörbe tartoznak az erdélyi katolikus iskolai, alapítványi s egyházi ügyek, azoknak kivételével, melyek különösképen a püspöki joghatóságnak vannak fenntartva, „szóval mindazon tárgyak, melyek a római katolikus státus érdekében vannak” – körvonalozta az ősi szokás által törvényesített önkormányzati jogkört.

Megválasztotta a Státus ügyeinek állandó intézésére azt a 24 tagú, felerészben egyházi, felerészben világiakból álló bizottságot, melynek feladata leendő a Catholica Commissió megszűntével, de annak tagjaival kiegészítve a katolikus bizottság által kezelt összes alapokat, alapítványokat s az összes ügyeket átvenni, azokat tovább kezelni, vezetni, intézni. (A római katolikus státus ilyen intéző bizottságot már évszázadok óta küldött ki, ennek hatásköre nyirbáltatott meg a Catholica Commissiók által, ilyen bizottság a Catholica Commissió működése idején is volt.) Elhatározta az erdélyi római katolikus, Státus pécétjeinek átvételét a kormányzék levéltárából, hova 1820-ban 10.912-E.329. sz. alatt helyeztetett. Elhatározta, hogy Erdélyből világi képviselőknek az Esztergomban tartandó nemzeti zsinatra való meghívása iránt lépéseket tesz és hogy a jelen gyűlés határozatait a püspök, világi alelnök s a két jegyző aláírásával a szervezést illetőleg tudomásul vétél, az egyházi és iskolai vagyon átvételét illetőleg pedig megerősítés s illetőleg a Catholica Commissió megszűntetésével kapcsolatosan, az összes ott ellátott katolikus autonóm ügyek továbbvitelének átruházása végett felirat alakjában a nádorhoz s a felelős ma-

gyár összminiszteriumhoz, s másolatát tudomásul vétel végett az erdélyi kormányzék melletti katolikus commissióhoz fogja felterjeszteni, illetőleg felkérte a püspököt a fölterjesztés megtételére, ami aztán 1848. augusztus 31-én 54/1848. sz. alatt meg is történt.⁶

A felelős kormány azonban a bekövetkezett politikai zavarok miatt a felirattal nem foglalkozhatott, így az elintézetlen maradt, de a Státus megszervezésére vonatkozó határozatok – a törvényes hatáskört nem lépvén túl, – kezdettől fogva törvényerővel bírtak. Az 1866. évi státusgyűlés már ezen alapon ült össze s alakult meg s azóta a státus gyűlések az 1933. évig mindezen autonóm alaptörvény rendelkezése szerint hívták össze s ezen alapon működtek.

Erdélyben mind a négy bevett vallásfelekezetnek az volt a meggyőződése, *hogy az 1848. évi XX. t. c. az erdélyi korábbi vallásügyi törvényeket nem módosította és az egyházak állami állásának alapjai mai napig is az Approbatákban, Compilatákban, a Lipót-féle diplomában s a novellaris articulusokban vannak.*⁷ Az 1848. évi XX. t. c. megalkotása következtében a vallás- és közoktatásügyi miniszter által Budapestre 1848. szeptember 1. napjára egybehívott magyarhoni öt ref. egyházkerület képviselőinek értekezletén ott voltak az erdélyi egyházkerület képviselői is. Az erdélyi református egyház, mint egyike az „öt egyházkerületnek”, ott mint „erdélyi református püspökség” szerepelt. Az értekezlet ezen elhatározta, hogy legközelebb nemzeti zsinat tartassék, *amelyre minden 50.000 lélek után a papi és világi rendből egyenlő számmal választott két-két követ hívassék meg s az erdélyi egyházkerületnek 18 ilyen s két tanár képviselő választása biztosított.* De ez a nemzeti zsinat a politikai helyzet miatt nem jöhetett össze.⁸

G) Vallási viszonyok 1849-1867. elnyomatás korszakában.

A bécsi kormány már 1691-től 1848-ig nagyon mélyen belenyúlt a vallási autonómiákba. A római katolikus egyház ügyét agyon gyámolította, úgyszólván egészen államosította, a jozefinizmus a rendőrállam eszméjével a papnevelés kérdéseibe beleelegyedett, görcsösen ragaszkodott a vallási autonóm testületek határozatainak ellenőrzéséhez, nekifeküdt az iskoláknak, I. Ferencz kormánya a százszokra nézve kényszer útján léptette életbe az egyházalkotmányt, a románságot pedig a görögkatliolikus és görögkeleti vallási autonómia keretében mint nemzetiségi testületet teljesen megszervezte az állítóla-

⁶ Bochkor Mihály id. m. 396-401. 1. – Vészeli id. m'. IL 1. r. 112-146.1.

⁷ Pokoly id. m. III. 193. 1.

⁸ U. o. III. 195-198. 1.

gos, „magyar elnyomás” ellenében. A görögkatholikusokkal szemben ebben a korszakban 'még meghagyta az esztergomi érsek primátusával a magyar ellenőrzést. A görögkeletieket a szerb béklyóban megtartotta, de tétlenül nézte azt, hogy a görögkeletiek a konstantinápolyi érsek örökébe lépett moszkvai főpap – s így orosz befolyás – alatt állottak, sőt Mária Terézia kormánya honorálta az orosz kormány intervencióját.

A magyar szabadságharc leveretése után az alkotmány visszaállításáig lefolyt időszakban a magyarságra s a vele összefüggő vallási autonómiára még kevésbé járt jobb idő, mint az előző korszakban.

a) A római katolikusok.

A bécsi kormány 1849 szeptemberben elnémította a római katolikus státuszgyűlés működését s ezzel az autonómiát és azt kívánta az erdélyi római katolikusokkal elhitetni, hogy őket tekinti a „trón védőinek”. A protestánsok ennek a gondolatnak tudják be azt, hogy a római katolikus püspök részére 1854. október 24-én „az erdélyi püspöki” cím engedélyeztetett. A katolikus ügyek 1861-ig az abszolút kormányzat által látattak el. A különböző felekezeti iskolák minden módot felhasználáltak, hogy az abszolút kormány intézkedései ne menjenek át a gyakorlatba.

1861-ben a katolikus ügyek az újból felállított Catholica Commissio kezébe mentek át. Az ekkor *megindított alkotmányos élet kívánalmat terjesztett elő a kommissió megszüntetésére és a teljes katolikus autonómia visszaállítása iránt*, de a katolikus kommissió feloszlata csak 1867. augusztus 19-én következett be, de ekkor is csak elvileg.

1866-ban a politikai igazgatás s kormányzat katolikus tagjai (azelőtt római katolikus Státus) a császári miniszteriumtól kérték az autonómia visszaállítását s a királyi Felség utalással az 1866. január 10-én tartott státuszgyűlés határozataira utasította Fogarassy Mihály püspököt, hogy a szervező ülést hívja össze, amelynek feladata lesz a katolikus kommissió helyébe egy új szervet állítani be, kimondván azt, *hogy a katolikus kommissió megszüntetvé, az addig annak hatáskörébe tartozó ügyek a római katolikus státus befolyásával intézessenek s a püspök ennek módozatait a státus gyűléssel együtt dolgozza ki.*

Itt meg kell jegyeznünk azt, hogy 1866. január 10-én tartott státuszgyűlés a feliratában a római katolikus státus keletkezését *a római katolikus egyház legelső eredetére vezet* vissza s onnan vezet le s letárgyalta annak folytonos történetét 1848-ig, mint ősi intézményt.

A Státus 1866. január 10-én kelt feliratában elmondotta.

hogy a püspök meghívására egyházi, iskolai, nevelőintézeti és alapítványi ügyeiről értekezve, arra az aggasztó eredményre jutott, *hogy egyházi, iskolai s alapítványi vagyona hanyatlásnak indul, a nevelésügy felvirágzása folytonos akadályokkal küzd s vallásos életben az egyházi közügyek iránti közömböség roppant mérvben terjed; vagyona a kincstári kezelés alatt a nehézkes kezelés folytán naponta apad, a nevelés és oktatás körül nem tehet célszerű javításokat és reformokat, mert a csökkent jövedelme nem fedezi a szükségleteket s mert ezen ügyek intézésébe nincs is befolyása, sőt a püspök is e tekintetben sokféleképen korlátoztatik, végre nincs kifejlődve a testületi szellem, mely a közügyek iránt érdekeltséget kelthetne s amely leghatásosabb óvszer a terjedő indifferentizmus ellen. Mindezekben a bajokon csak az önkormányzat teljes helyreállítása segíthet,* mire most annál nagyobb szükség van, mert a kormányzék katolikus tagjainak száma nagyon megapadt, úgy, hogy a katolikus ügyek sikeres intézésére szükséges állandó erővel nem bír. Igaz ugyan, hogy a Felsőház már 1874. és 1873-1863. udvari sz. alatt megtette a kezdeményezést, a bizottság kiszélesítésére, de a Státus ezen rendeleteket is püspöke felkérésére megtárgyalva, a bizottság tervbe vett megnagyobbíttatását célra vezetőnek nem találta, a vallás érdekeiért aggódo lelkeket az meg nem nyugtathatja s a vallási, iskolai s nevelési ügy bajait megszüntetni nem alkalmas. Részletesen kifejti, hogy a katolikus kommissió, *melyet a Státus törvényesnek sohasem tekintett,* minő okokból nem felelhet meg az erdélyi katolikus egyház érdekeinek. De nincs is többé arra szükség, mert a Státusnak megvan a maga törvényes szervezete, státusgyűlése s ennek kebeléből választott állandó bizottsága, *amelyek a katolikus bizottság ügykörét teljes megnyugvással átvehetik s amelyeknek önálló, a politikai tényezőktől szabaddá lett működése az önkormányzat minden áldását biztosítja az erdélyi katolikus egyháznak.* Itt aztán történelmileg bizonyítja az erdélyi katolikus egyház jogát a többi bevett vallásokhoz hasonló önkormányzatra, majd a Státus szervezetét mutatja be úgy, amint azt a történeti jog és gyakorlat alapján az 1848. évi státusgyűlés megállapította. Ilykép rendelkezvén az autonóm ügyek ellátására szükséges orgánumokkal, kéri az uralkodót, hogy a kormányzék mellett fennálló Catholica Commissiót megszüntetve, engedje meg, hogy az annak hatáskörébe tartozó ügyek az erdélyi katolikus Státus ismertetett szervezetű gyűlésére s az annak kebeléből választandó 24 tagú választmányra bízassanak s rendelje el, hogy egyházi, iskolai s alapítványi vagyonuk ezen státusgyűlés rendelkezése és kezelése alá mielőbb átadassék.”

⁸ Bochkor Mihály id. m. 402-403. 1. 1866. évi róm. kath. státus gyűlés jkve.

Erre a felíratra érkezett az 1867. szeptember 17-én 896. ein. sz. alatt kiadott miniszteri válasz, melyben báró Eötvös József közölte a Felső augusztus 19-én kelt s a Státus első kérésére kedvező elhatározását, *mellyel megengedte, hogy a katolikus bizottság megszüntetvén az eddig annak hatásköréhez tartozó ügyek a státus gyűlésnek s az annak kebeléből választandó bizottnánynak befolyásával kezeltesenek és intéztesenek azon módozatok szerint, melyeket a kormány az összes érdekelttekkel egyetértően legfelsőbb kegyúri s főfelügyeleii jogainak csorbítása nélkül fog megállapítani s a legfőbb elhatározás alá terjeszteni.*¹⁰

b) Görög katolikusok.

A görögkatolikusokat illetően 1850. december 12-én a balázsfalvi püspökség „Albajulia-Fogarasi” régi neve alatt érsekségre emeltetett, alája rendeltetett az újonnan megalapított lugosi és szamosujvári püspökség. A lugosi püspökség iuris dictiója Hunyad, Krassósörény, Temes és Torontál megyékre terjedt ki. Szamosujvárt Alexi János volt nagyváradi kanonok 1856. szeptember 7-én foglalta el a püspöki széket.

Mind a három egyházmegyét IX. Pius pápa 1853. november 26-án kanonizálta. *Ekkor megszünt az esztergomi érsek jogköre s a görög katolikus érsekség közvetlenül a pápa iurisdictiója alá került.* A görögkatolikus papság és püspökök az országos katolikus autonómia későbbi tárgyalásainál arra sem voltak kaphatók, hogy a gyűlésen megjelenjenek. Tehát az osztrák császári abszolutizmushoz fűződik, *hogy Erdélyben a görögkatolikus szervezettel teljesen különálló román nemzeti egyház szerveztetett meg,* amelyet az 1868-as törvényhozás utólagosan cikkelyezett be.

c) Reformátusok.

A reformátusokat az abszolút kormány *1852-ben kényszeríteni akarta az egyházalkotmány átalakítására, de a reformátusok minden kísérletet visszautasítottak s fennmaradt a régi alkotmány.* A plénum konzisztórium a régi alakjában évente összeült a legidősebb főgondnok elnöklete alatt Kolozsvárt. A kormányzást pedig időközben a kolozsvári tagokból alakult *kolozsvári permanens konzisztórium* végezte. Emellett szinodusok is tartottak, a lelkészeket a községek választották, itt meg amott a patronusok nevezték ki.

Teutsch Frigyes szerint a szász lutheránus egyház beha-

¹⁰ Vészeli id. m. II. 2. r. 23-25. 1.

tására létesítette a *református egyház 1861. évben az alkotmány átalakítását. Ugyanis az erdélyi református egyház ekkor hozta he a presbitériumokat.* És pedig a községekben az egyházkebli közgyűlést, vagyis az ekkleziagyűlést, mely a maga kebeléből alakítja meg a *kebli igazgató tanácsot (consistorium domesticum) vagyis a presbitériumot;* az egyházmegyékben az egyházmegyei közgyűlést s annak kebeléből az egyházmegyei konzisztóriumot vagyis tanácsot és ezzel kapcsolatosan az egyházmegyei törvényszéket, mely mint köz- és házassági bíróság működött. *A legfőbb egyházi alakulat az egyházkerület, amelynek kezében van Erdélyben a legfőbb református egyházhatalom,* szerve a közgyűlés és gyakorolja a törvényhozó és ítélőhatalmat, mely lehet elsőfokú és az egyházmegyei törvényszéktől fellebbezett ügyekre pedig fellebbviteli, és gyakorolja továbbá az egyház végrehajtó hatalmát az említett állandó igazgatótanács útján.

Az alapszervezet az egyházkebli közgyűlés – az egyházközségnek, vagyis a gyülekezetnek főorgánuma, – tagjai mindazok a férfiak, akik az egyház terheihez járulnak, hatáskörébe tartozik minden fontosabb intézkedés: az egyházi birtokok fellett való rendelkezés, nevezetesen elidegenítés, terhelés, vásár, költségesebb építkezés, pap, mester, kebli gondnok, jegyző, pénztárnok, számadógondnok, számadó megyebíró, malominspektor, gazda, erdőinspektor választása, szóval az egyháziakon kívül minden más egyházi hivatalnok választása és számoltatása. Elidegenítésekhez, tökevagyon felhasználásához, építéshez és választáshoz felsőbb hatósági jóváhagyás kívántatott. Amely egyházközségben 200 tagnál több van, képviselő útján presbitérium alakítása rendeltetett el, képviselők három évre voltak választandók.

A presbitérium a helvét konfesszió 18. fejezet L pontján s a Geleji-féle XCIX. kánonon alapszik. A presbiterek az egyház tekintélyesebb, szilárd jellemű, vallási buzgóságban, egyháziasságban kitünőbb, jámbor életű, kepe fizető tagokból választandók, kik megválasztásukat különös tiszteletnek tekintve készek azt a szent vallásuk iránti lelkes buzgalommal felvállalni és folytatni. A presbitériumok nem maguk egészítik ki magukat, hanem az első választáskor, vagyis 1861-ben a volt presbitérium minden tagja lemondván, a presbiterek, vagy a konzistorok teljes egyházi, vagy képviselői gyűlésben választatnak és pedig nem élethossziglan, hanem 3 évig terjedhető hivataloskodási időre oly formán, hogy a presbitérium a tagok egyharmad részének évenkénti kilépése által minden évben felújítatik. Választás alá nem eső tagjai a presbitériumnak a patronusok, a helybeli tanodák rendes tanárai és a kebli iskolák rendes tanítói. Az 1861-i alapszabályok végére iktatott meghatározás szerint: „patronusnak nevezetik az anyaszent-egyház mindazon buzgó, vallásos tagja, ki valamely egyhá-

zat alapít, annak templomhelyet ajándékoz, templomot építet, az egyház fennállása tekintetében tetemes mennyiségű tőkét hagyományoz, vagy ajándékoz, továbbá iskolaházat, pap- és mesterlakot építet, vagy valamely egyháznak folytatólagos fenntartásába oly nagy mértékben folyt be, hogy ezen segély nélkül az egyház rendeltetéséhez képest fenn nem állhatna, továbbá bármely olyan tag, ki a pap és mester fizetésében oly tetemes részt vésszen, mely nélkül azon egyház papot és mestert nem tarthatna, vagy ha igen, azok nagyon szerényen lennének dotálva, végre azok, kik a papnak legalább tíz, a mesternek legalább öt kalongya képét fizetnek, az egyház mindennemű terheiben a közönséges béradó gazdához mérve legalább kétszeres arányban részt vesznek”. A presbitérium számára nézve legalább kilenc, legfeljebb harminc tagból állhat, ezen számba a pap vagy papok, kebli és számadó gondnokok, megyebírók, pénztárnok, jegyző s az állandó presbiterek nem értetnek. Az egyházfi, vagy egyházfiak, s a harangozók a presbitériumok által választandók. A presbitérium hatásköre a XCIX. kánon szerint általában: *az egyház erkölcsi és anyagi javának előmozdítása*. Részletesen: a vallásos élet s erkölcsi tisztaságra való felügyelet, az egyház gazdaságára és javainak kezelésére való felügyelet, belső személyek fizetésének beszolgáltatásáról való gondoskodás, a számadások megvizsgálása és azoknak a közgyűlés elé való terjesztése, a közgyűlés határozatainak végrehajtása, az egyházi tagok viszálykodásainak elenyésztése, a szegények táplálására alapított intézetek jókarban tartása s örökös afelett, hogy az alamizsnában csak érdemesek részesüljenek, gondoskodás továbbá arról, hogy a templomok, papi és mesteri lakok, jó állapotban, a cintermek pedig körülkerítve zár alatt tartassanak, és hogy az iskolákra mentől jobb ügyelet legyen.

Rendeli továbbá az 1861. évi alapszabály: A presbitérium, valamint az ekklézsia teljes gyűlésének, vagy képviselőtestületének is elnöke az esperesi vizsgálat alatt álló egyházakban a pap (azok az egyházközségek, amelyekben a papságot a megválasztása után is a püspök végezte, később is püspöki vizsgálat alatt maradtak, ilyen község volt 9: a deési, nagyenyedi, fogarasi, illyefalvi, szászvárosi, sepsiszentgyörgyi, székelyudvarhelyi, kézdívisárhelyi és marosvásárhelyi), mint első domesticus curator, vagy ha többen vannak, a hivatala folytatásában korosabb, ennek akadályoztatása esetében, vagy mikor oly tárgyak folynak, hogy a pap jelen nem lehet, az esperes, vagy az általa avégre kiküldött pap, mikor az esperes jelen van, akkor ő az elnök, kivéven először a nagyszebeni egyházat, melynek mindennemű gyűlésében a volt egyház főtanács főpatronátusi jogából folyólag (1691-1791. a gubernium Nagyszebenben székelvén, ott volt az egyházi főtanács is), a világi főgondnok elnököl s a pap csak ennek akadályoztatása eseté-

ben elnökölhet. A püspöki vizsgálat alatti egyházakban úgy a presbitériumnak, mint az egyházi köz, vagy képviseleti gyűlésnek elnöke, – ha ott lakik és jelen van – a püspök, ha nem lakik ott, vagy nincs jelen, az inspector főcurator, ennek is távollétében a rendes pap, vagy ha többen vannak, a hivatala folytatásában korosabb, mint első pap domesticus curator, ennek is akadályoztatása esetében, vagy mikor oly tárgyak kerülnek szőnyegre, amelyeknek tárgyalásánál a pap jelen nem lehet, a püspök által kinevezendő egyén. Megjegyeztetvén, hogy amely egyházi gyűlésekben a püspök elnökölt, a fellebbezés 1871. előtt a világi ügyekben az akkor fennállott egyházi főtanácshoz, a vallásiakban pedig a közzsinathoz történt. A világi domesticus curator, megyebírák s más keblbi hivatalnokok is, a rendszeresített fizetéssel ellátott pénztárnokokat kivéve, mint a képviselők, 3 évre választatnak, s haláluk esetén másokkal pótlandók.¹¹

Több egyházközségből alakultak meg az *egyházmegyék*, amelyek szintén autonómikus testületek, de önállóságuk és autonómiájuk az egyházkerület egységével, alkotmányával s alkotmányszerűleg alkotott közönséges kötelező törvények erejével nem ellenkezhetik. Az egyházmegyék autonómiájában foglalt jogok, bár az illető egyházmegye összes tagjainak egyéni jogaiban bírják alapjukat, mindazonáltal azok célszerű és egyöntetű érvényesítése és gyakorlása lehetőségének föltételeihez mérten, csak az arra kijelölt s tágabb értelemben vett képviseleti alapon alakított testületek által gyakorolhatók. A protestantizmus követelményeinek megfelelőleg minden az egyházmegyék elintézése alá tartozó egyházi köz- és törvénykezési ügy nem egyénileg, hanem testületileg intézendő el. Az egyházmegyék élén álló megyei közgyűlések az egyházi és világi rendből egyaránt és teljes paritás elveri alakítandók. Az egyházmegyék szervei: egyházmegyei közgyűlés, egyházmegyei tanács, egyházmegyei törvényszék, mely köztörvényszékre és házassági törvényszékre oszlik. Az egyházmegyei közgyűlésnek hivatalból tagjai: az egyházmegye fő- és algonodnokai, az egyházmegyében levő minden szolgálattelvő rendes pap, ide értvén a püspöki egyházak rendes és az egyházmegyébe bekebelezett papjait is, az egyházmegye területén levő fő- és középiskolák felszentelt s az egyházmegyébe bekebelezett tanárai. Választott tagjai: a világi rendből annyi képviselő, ahány szolgálatot tevő rendes pap és az egyházmegyébe bekebelezett felszentelt rendes tanár van, az iskolatanítók közül a világi képviselők hatod részének megfelelő számban választandó képviselők. *Eszerint csak a, tagok fele részére érvényesül a képviseleti elv.* A világi képviselőket az egyházközségek presbitériumai választják.

¹¹ Kolozsvári Sándor: „Erdélyi ev. ref. kerület egyházjoga”. Kolozsvár, 1875. 209-216. 1.

Az egyházmegyei közgyűlés elnöke az esperes, akadályoztatása esetén az egyházmegyei rendes jegyző, ha ez is akadályozva volna, az idősebb papülnök. A közgyűlést az elnök hívja össze. A jegyzőkönyveket a rendes jegyző, akadályoztatása esetén az aljegyzők vezetik, kik papi személyek. Az egyházmegyei közgyűlés választja az esperest, egyházmegyei jegyzőt és direktort, az egyházi törvények által meghatározott esetekben és hivataloskodási tartamra, ajánlatot tesz üresedés esetén a fő- és algondnoki hivatalra, vagy újak rendszeresítésére» választja az egyházmegyei házassági törvényszék ülnökeit általános szavazattöbbséggel három évre az egyházmegyében levő rendes papok közül és az egyházmegyei köztörvényszék papi és világi ülnökeit, utóbbiakat az egyházmegye világi képviselői közül szintén három évre, végrehajtja az egyházkerületi közgyűlés az igazgatótanács és a püspök rendeleteit, meghallgatja az egyházmegyei vizsgáló bizottság jelentését a megejtett egyházi vizsgálatokról s megtárgyal minden olyan ügyet, mely a vallásos élet, népnevelés, az egyházfegyelem s a fennálló, vagy felállítandó jótékony intézetek ügyében mutatózó hiányok orvoslására, vagy szükséges javítások életbeléptetésére vonatkozik, de intézkedéseiben hatáskörét, melyet a törvények meghatároztak, át nem lépheti, beveszi a számadásokat, azok megvizsgálásáról gondoskodik s a jótékony intézetek létrehozásában közreműködik s mindenképpen felelős, hogy a fennálló csonkulást, kárt ne szenvedjenek. Az egyházmegyében már létező részvényes intézetek pl. özvegyi, árvái vagy olvasó egyletek a társulat szabályai értelmében az egyleti tagok kormánya alatt maradnak. Közgyűlés minden évben egyszer tartandó, a kanonika vizitáció bevezetése után tavasszal. A közgyűlés költségeit illetőleg az egyházmegyei szervezetről szóló szabályok intézkednek akként, hogy annak kimondásával, hogy sem a világi, sem az egyházi képviselők semmi napidíjban, útiköltségben, vagy más anyagi javadalomban nem részesülhetnek, egyéb a gyűlés tartásával járó költségekre az intézkedést az egyházmegyék kebléi intézkedésére bízták.

Az egyházmegyei közgyűlés végrehajtó szerve a tanács, melynek elnöke az esperes, tagjai: az egyházmegyei fő- és algondnokok, az egyházmegyei rendes jegyző és direktor, összehívandó minden három hónapban, jegyzője az egyházmegyei rendes jegyző. E közgyűlésen hivatva van a tanács a folyó ügyek intézésére is.¹²

Az egyházmegye bíróságai első folyamodású bíróságok. Egyházkerületi köztörvényszéknek elnöke az egyházmegyei esperes, akadályoztatása esetén a rendes jegyző, ha ez is akadályozva volna, a papi ülnökök közül azon ülészakra az egyházmegyei közgyűlés által korelnöklet alatt választott egyén-

¹² U. o. 195-205. 1.

Mint elsőfolyamodású bíróság ítél az egyházmegyéhez tartozó egyházi férfiak: papok és énekvezetők, nemkülönbén a felekezeti néptanítók, számadó gondnokok és egyházi szolgák felett, azoknak minden fegyelmi s más tisztán egyházi ügyeiben.

Az egyházmegyei házassági törvényszéknek elnöke az esperes, akadályoztatása esetén az előző bíróságnál említettek.

A tanári törvényszék a felekezeti iskolák tanárai ügyében jár el. Ezt a törvényszéket esetről-esetre az egyházkerületi állandó igazgatótanács alakítja akként, hogy elnökéül kinevez egy főiskolai főgondnokot, tagjaiul három gondnokot s három rendes tanárt, kik a törvényszék jegyzőjét kebelükből maguk választják.¹³

Erdélyben a református egyházi hatalom az erdélyi református egyházkerületet illeti. Legfőbb szerve a közgyűlés, melynek tagjai: az egyházkerületi főgondnokok (státus gondnokok), kiknek száma a püspököt is ide értve hatnál több nem lehet; a közjegyző s közügy igazgató (generális nótárius, generális direktor); az egyházmegyéknek – úgy a négy fő s a három középtanodának – fő és aligondnokai, ezek közül azonban egy-egy helyről négynél többen nem lehetnek az egyházkerületi közgyűlésnek tagjai, a püspöki vizsgálat alatt álló egyháznak, míg ilyenek lesznek, egy-egy főgondnoka; az egyházmegyei esperesek és jegyzők, a tanodák rendes tanárai. Ezek hivatalból tagok. Választott tagok: az egyházmegyék választott képviselői oly számmal, mint amennyi az egyes egyházmegye népességi arányának megfelel és pedig ötezer lélekig egy képviselő, öteztől 10.000-ig kettő, 10-15.000-ig három s így tovább, megjegyezvén, hogy az egyházkerületi képviselők választásának tekintetében a püspöki vizsgálat alatt álló egyházak is az egyházmegyékhez számíttatnak, amennyiben nem külön választókerületek. Egyházkerületi képviselő választása végett egyházmegyei közgyűlések saját egyházmegyéjüket népességi arány szerint annyi választókerületre osztják, ahány képviselő választására azon egyházmegye jogosítva van. Minden egyházban a képviselői közgyűlés, vagy hol ez nincs, a presbitérium szavaz egy egyházkerületi képviselőre. Az egyházkerületi képviselők 6 évre választatnak. A 18 egyházmegye választott 66 képviselőt, a marosvásárhelyi és fogarasi püspöki vizsgálat alatt álló egyházak egy-egy képviselőt. Tagjai voltak még az egyházkerületi közgyűlésnek: az állandó igazgató tanácsnak az egyházkerületi közgyűlésen megválasztott hivatalnokai: 12 igazgató tanácsos, titkár, pénztárnok, számvető és ügyvéd; minden egyházmegyéből a református néptanítói karuk egy-egy általuk titkos szavazás útján választott képviselője; és azok, akiket az egyházmegyék, vagy főiskolák ajánla-

¹³ U. o. 181-185. 1.

tára rendkívüli érdemeikért az egyházkerületi közgyűlés titkos szavazattal kebelébe felvesz.

A közgyűlésnek helye Kolozsvár, a közgyűlést összehívja a rangban legidősebb egyházkerületi gondnok, aki az ülésen elnököl is. Jegyző a generális nótárius és az állandó igazgató tanács titkára, kik mellé az ülés tartamára a közgyűlés tagjai közül segédjegyzők is kéretnek fel. A közgyűlés gyakorolja a törvényhozó hatalmat, hatásköréhez tartozik a református egyháznak mind egyházi, mind közjogi, mind pedig nép-, közép-, főiskolai ügyeit érdeklő mindennemű törvények érvényben tartása és végrehajtása, valamint az egyesek és testületek kérvényei s indítványai felett való végérvényes határozathozatal, lelkészek kibocsátása, a fellebbviteli köztörvényszék, a püspök, közjegyző és közügyigazgató, egyházkerületi főgondnokok választása minden kijelölés nélkül; a fő- és középtanodák előjárósága által három-három javasolt közül azok fő- és algondnokainak, az egyházmegyék által alkalmasszerűleg három-három felajánlott közül, azok számára fő- és algondnokok és végre a püspöki vizsgálat alatt álló egyházakban azok főgondnokai választása az előbbi módon tett felajánlás után, végül választja az állandó igazgatótanács tagjait és hivatalnokait. A nép-, közép- és főtanodák, valamint az anyaszetegyház mindennemű vagyona és ügye, az egyes egyházaknak úgy szellemi, anyagi és jogügyi állapota felett az *állandó igazgató tanács útján* örökös és mindazoknak virágzását munkálja, valamint a tanodák és az egyes egyházak vagyonát és a református státusz általános pénztárának kezelésével megbízott gondnokok, igazgató tanárok s pénztárnokok számadásait évenként felülvizsgálhatja és azokra nézve intézkedik, az állandó igazgatótanács ügykezelését megvizsgálja s utasításokat ad; érintkezik az államkormányval, választott tagjainak igazolását jelentéstétel kötelezettsége mellett eszközölteti, kétes esetekben az első ülésen dönt.

A törvényhozás tárgyai: *hitcikkek megállapítása, módosítása és változtatása, az Isteni tisztelet külső kifejezésére, gyakorlására vonatkozó szertartásoknak (ritus, Uthurgia) meghatározása, de azzal a megjegyzéssel, hogy a Krisztus által rendelt sakramentumok: a keresztség és az Úrvacsora kiszolgáltatása a református vallás szerint isteni eredeténél fogva lényegében változtatás alá nem eshetik, hanem azon módon s formában szolgáltatandó ki, amint azt maga Krisztus rendelte, az egyház alkotmányos szervezetének megállapítása, változtatása s módosítása, valamint a szervezetben az egyházi kisebb testületek s egyháztagok jogainak, kötelességeinek meghatározása, az egyház úgy igazgatási, mint igazságszolgáltatási kormányzatának megállapítása, a felállított, vagy felállítandó kormányzati közegek hatáskörének és eljárási formáinak meghatározása, alsóbb és felsőbb tan- és nevelő intézetek, hittanintézetek felállítása és szervezése, intézkedés az egyházi és tanodái ja-*

vak felett céljuknak és rendeltetésüknek megfelelően, helyet engedve az alapítványok által igényelt kivételeknek, miután a házasság a magyar államban még akkor egyházi jogi intézmény volt, ennek és a házassági bírászkodásnak szabályozása, az eme elősorolt tárgyakra vonatkozó bármely fennálló egyházi törvényeknek az idő és kor kívánalmai szerint eltörlése, módosítása, változtatása és pótlása, a homályos egyházi törvényeknek hiteles magyarázása.

Az Approbata Constitutiók értelmében az egyházi törvények érvényességéhez királyi megerősítésre szükség nem volt.

Fellebbviteli egyházi törvényszékek: az egyházkerületi köztörvényszék és házassági törvényszék. Az egyházkerületi köztörvényszéknek elnöke fellebbezett ügyekben a püspök, ha egyházmegyei köztörvényszéktől hozatott fel az ügy, a tanári törvényszékektől fellebbezetekben pedig a hivatal szerint idősebb egyházkerületi világi főgondnok, tagjai a közjegyző, közügyigazgató és az egyházkerületi közgyűlés által titkos szavazás útján e végre választott három esperes, három tanár s három világi képviselő, kik a sérelmezett határozat hozatalában részt nem vettek. Érvényes határozathozatalra legalább hét tag jelenléte szükséges. Az egyházkerületi házassági törvényszéknek elnöke a püspök, tagjai a közjegyző, közügyigazgató, az egyházmegyei esperesek és jegyzői. Ezen kívül az egyházkerületi közgyűlés kebeléből választott 12 világi bíró. Az előbb említett köztörvényszék bíraskodott mint első és utolsófokú bíróság az egyházkerület tagjaira vonatkozó ügyekben is.

Az egyházkerületi közgyűlés végrehajtó szerve az állandó igazgatótanács, elnöke a hivatal szerint legidősebb egyházkerületi főgondnok, jegyzője az egyházkerületi közgyűlés által választott titkár, tagjai: az egyházkerületi főgondnokok s az egyházkerületi közgyűlés által 6 évre választott s meghatározott évi tiszteletdíjat élvező 12 tanácsos, kik közül első ízben sorsolás útján később hivatali idősbőség szerint három évenként 6 kilép, kik azonban újra választhatók, az ügyvéd, a pénztárnok és számvevő. Az állandó igazgatótanács ülési kétfélek: kis és nagygyűlések. Kisgyűlések határozatképességéhez öt tag jelenléte szükséges, tartandók hetenkint egyszer vagy többször, ellátják az ügyeket a legközelebbi nagygyűlés tartásáig. A nagygyűlések határozatképességéhez 9 tag kívántatik s tartatnak minden hó első vasárnapján, elintézik a nekik fenntartott ügyeket, de a kisgyűlések irányában felülvizsgálati joggal nem bírnak. Az egyházkerületi állandó igazgatótanács hatásköre: az egyházkerületi közgyűlés által hozott törvények végrehajtása, az egyik egyház közgyűléstől a másikig az egész egyház kormányzása, a fő-, közép- és néptanodák mindennemű vagyona és ügyei, az egyes egyházak anyagi s jogügyi állapota felett való örökös, egyik közgyűléstől a másikig az egyházkerület és az állam közötti törvényes viszony fenntartása felett

való örökös. A házszabályokat az egyházkerületi közgyűlés minden időben ő maga alkotta meg.¹⁴

Ezen egyházi alkotmány nagyon természetesen történeti folyamánként időnként alkottatott meg és a presbitériumok behozatalával alakult ki a fentebbi módon és úgyszólván kevés változtatással alapelveiben máig is fenmaradt. A továbbiakban csak a változásokat fogjuk megjelölni.

d) Szász lutheránus egyház.

A szász lutheránus egyházat illetően az abszolút kormányzat elrendelte, hogy a vallási szervezet a szász universitás politikai rendszerétől különíttessék el. 1850-ben a konzisztorium javaslatot készített elő, mi a kormánynak nem tetszett. Az a gondolat alakult ki, hogy az evangélikus egyház az egész országrák birodalomban egységesen szerveztessék, Magyarországon és Erdélyben azonban régi alakját kapja vissza. Ezt Zimmermann József András gondolta ki (1810-1897), aki erdélyi szász volt és 1850 óta a bécsi kultuszminisztériumban volt alkalmazva, mint ezen ügy referense. 1852. december 14-én nagyon alapos javaslatot terjesztett elő a császárnál, amelyet a császár elfogadott és ezzel Magyarországon és Erdélyben viszsztatértek a régi alapra s az egyházügy autonóm alapon rendeztetett, de azzal, hogy az egyházak egy bécsi főegyháztanácsos alá rendeltettek.

1848 óta egyházképviselő nem lévén, átmenetről kellett gondoskodni. A kormány oktrojált alkotmányt kívánt adni, amelynek alapján az egyházak szerveződnek, az így megteremtett orgánusok határozott alakot nyernek. Ezt az erdélyi és magyarországi református egyházak energikusan elutasították. Nem volt bizalmuk és pedig a Bécsben szerzett tapasztalatok után joggal. *Az erdélyi szász evangélikus egyház nem volt kishitű s belement a kísérletbe, ha nem is egészen gyanútlanul.* Sok húza-vona után a bécsi főegyháztanács tervétől elállottak, mert a régi államtörvénnyel ellenkezett és nehéz béklyó is lett volna. 1855. február 27-én kiadatott a miniszteri rendelet „*az erdélyi ágostai államegyház képviselője és kormányzatának provisorikus szabályozása tárgyában*”. Ennek alapján az egyház újból szerveződött 1855. október 1-én presbiterekkel s községi képviselővel, november 1-én kerületi konzisztoriumokkal. A kormány bizalmi férfiakat hívott össze, kik a „provisorialis szabályzat” végrehajtásának munkájában egészen a presbiteriális zsinati alkotmány alapjára helyezkedtek *s az egyház önállóságát, mely most autonómiájának és jogainak tudatára ébredt, megalapozták* – kiterjeszkedve a Magyar-

¹⁴ U. o. 160-194. 1.

országban időközben hozott határozatokra is. A bizalmiférfiak leghatározottabban rámutattak, *hogy az egyház sarkalatos joga, hogy magát igazgassa s ezt a jogot neki vissza kell adni.*

1860. december 14-én újból megjelent egy oktroj „*az erdélyi ágostai evangélikus tartomány egyházképvisellete és alkotmánya tárgyában provisorikus határozatok*” címen. Lényegében a bizalmiférfiak munkája alapján készült.

1861. áprilisban ült össze az első egyházi tartománygyűlés abból a célból, hogy kimondja a zárszót. *A provizórikus határozatokat a tartományegyház alkotmányul elfogadta, de az Approbata Constitutio I. R. I. ez. 3. art alapján azzal a változtatással, hogy „az egyház önkormányzati joga” alapján alkotta meg az alkotmányt.*¹⁵

Ezzel az egyház régi joga visszatért, *hasonlóképpen a törvényes autonómia*, miután az alkotmány az Appr. C. I. 1. o. alapján az államegyházgyűlés javaslata és jogérvényes határozata alapján változtatott meg. Az egyházképviselati és kormányzati organizmus az egyházból nőttek ki – szabadon választottak, – az egyházi bíraskodás kizárta a más hatóságokhoz való fellebbezést, és *az egyházi törvények jogerősekké váltak, ha a tartományi egyházgyűlés határozott, az államkormány főfelügyeleti jogát az 1791. évi LIV. t. c. szabályozta.*

Ezen alkotmány szerint az erdélyi ágostai evangélikus egyház teljesen önálló és autonóm egyház. Szervezete községi, kerületi gyülekezetekben és országos tartományi gyűlésben jelenül meg. Minden községnek községképvisellete van nagyságuk szerint 169 tagig 6 évre választva az összeség által. Ezenkívül van a presbitérium, amelyet a községi képviselőtestület választ a község lélekszámához képest 9-29 taggal. A presbitérium a kormányzó s végrehajtó hatóság, előterjesztéseket tesz a község képviselői elé és képviseli a községet kifelé. *A községi képviselést gyakorolja lényegében a statutárius jogot s kezeli a község vagyont a felső hatóságok felügyelete alatt.* A presbitérium és a községi képviselést a lelkes és annak akadályoztatása esetén a világi gondnok elnöklete alatt tanácskozik, a gondnok a pap oldalán van négy évre választva. A községek tíz kerületet alkotnak, melyek élén a kerületi konzisztoriumok vannak tizennégy taggal, akik közül hét egyházi és hét világi s ezek közül négy rendes és három póttag s őket a kerületi gyűlés választja négy évre. A vezetés a kerületi gyűlés által választott dékán kezében van, kinek világi helyettese a gondnok. A kerületi konzisztorium gondoskodik a rend megtartásáról, az egyház jogainak védelméről, felügyel a kerület egyházaira és iskoláira, s az egyházközségi vagyont kormányzatára, javaslatokat készít a kerületi gyűlés elé és vezeti a papválasztásokat. A községgyűlés a dékán vagy kurátor elnöklete alatt áll és a kerület

¹⁵Fr. Teutsch: „Kirchliche Verhältnisse in Siebenbürgen”. Jena. 29. 1.

összes papjaiból és ép annyi világi képviselőből alakul és pedig minden presbitérium egy képviselőjéből és a kerületi konzisztóriumból, úgy, hogy a világi elem többségben van. A kerületi egyházgyűlés választja a kerületi konzisztóriumot s a tartományi egyházgyűlés képviselőit. A kerületi egyházgyűlés gondoskodik a kerületben a rend fenntartásáról s a kerületre nézve *bizonyos statutárius jogot gyakorol*, elősegíti az iskolákat s a jótékonyági egyesületeket, joga van előterjesztést tenni új törvény hozására, vagy a meghozottak módosítására és az egész egyházat érdeklően javaslatot és panaszt tenni a tartományi konzisztóriumhoz.

Az egyházkormányzás legfőbb orgánuma és törvényhozója a tartományi egyházgyűlés. Áll a tartományi konzisztóriumból, tíz kerületi dékánból és kurátorból, mindenik kerület egy egyházi és egy világi képviselőjéből, kiket a kerületi egyházgyűlések választanak, a hét gimnázium s a két szeminárium direktorából, összesen ötvenhat szavazatképes képviselőből, elnöke a püspök s akadályoztatása esetén a tartományi egyházgondnok, esetleg a superintendens vikárius. Mint egyházkormányzó szerv megválasztja a tartományi konzisztóriumot s *határoz az általános iskolai és egyházi ügyekben*, gondoskodik az evangélikus hit tisztaságának fenntartásáról, előmozdítja a vallási erkölcsi életet, védi az egyház jogait, fenntartja a többi felekezetekkel a békét, gondoskodik az egyházi költségek fedezetéről s a tartományegyház pénzalapjának gondozásáról, mint a törvényhozás szerve gondoskodik az egyházi alkotmány továbbfejlesztéséről és megváltoztatásáról, ennélfogva törvényt hoz, *határoz az egyházi tan „ritus és liturgia, agenda és az ünnepek kérdéseiben”*.

A tartományi egyházgyűlés mellett a tartományi konzisztórium az egyházkormányzat állandó orgánuma, mert a tartományi egyházgyűlés nem jön össze évente. Mint Teutsch Frigyes megállapította, 1861 és 1906 között huszonkétezer jött össze. A tartományi konzisztórium tizennégy tagból áll, ezek közül hét egyházi s hét világi, kik közül négy rendes[^] szavazati jogos ülnök és három póttag (mint a kerületi konzisztóriumban), elnöke a püspök vagy tartományi gondnok, esetleg a superintendenciális vikárius.

A tartományi egyházgyűlés határozatai felsőbb jóváhagyásra nem szorulnak. A törvényjavaslatok leadatnak a presbitériumoknak és a kerületi gyűléseknek véleményezés végett, hogy *a tartományi egyházgyűlés határozatában az egész egyház nyilatkozzék meg.* A tartományi egyházgyűlés választja a püspököt a jelöltek közül, akiket a kerületi gyűlések a presbitériumok előterjesztése alapján abszolút többséggel jelölnek. Mindegyik presbitérium három jelöltet terjeszt elő, mindenik kerület hatot. A püspök választás után azonnal hivatalba lép, de a tartományi egyházgyűlés megerősítés végett haladéktala-

nul fölterjeszti a királyhoz, az Appr. C. I. 1. 9. alapján. A papokat a község szabadon választja. Csak 2500 lelket meghaladó község válasz községi képviselőt. A papok javadalmazásának javarésze a tizedből áll, amelynek helyébe 1848 után az állam által fizetett javadalom lépett s mely sok községben oly kevés, hogy az egyházaknak nagy pótlást kell adniok s mint Teutsch Frigyes megjegyzi, ennek fedezésére a Gusztáv Adolf egyesület (Németország) 10.000 márkát szokott adni.

A fegyelmi bíraskodást a kerületi s tartományi konzisztorium gyakorolja. Mindenik egyházközséghez elvileg iskola is tartozik, mely az egyházzal összeköttetésben van, úgy, hogy az egyházi hatóságok iskolai hatóságok is, a tanítói hivatali kandidátusok egyszersmind az egyházi hivatal kandidátusai is, az alkotmány azon alapelvénél fogva, hogy senki sem nyerhet egyházi hivatalt, akinek nincsen iskolai hivatala. Ettől azonban az egyház az akadémikus kandidátusok nagy tömegére való tekintettel 1897-ben mégis eltért, kimondván, hogy akik három évi akadémiai tanulmányt végeztek, közvetlenül lelkészi hivatalt vezethetnek. Teutsch Frigyes beismerése szerint *a szász ágostai egyház által fenntartott iskolák voltak az egyedüli eszközök arra, hogy a szászok nemzetisége fennmaradhatott.* A szász ágostai egyház az 1894. évi XXXI. t. c. folytán a valóperi bíraskodást elveszítette.

A tartományi konzisztorium székhelye Nagyszeben, ahova 1867 óta a püspöki székhely is tétel. Ide legelőször az új egyházalkotmány szerint Teutsch György Dániel választott meg s aki az új egyházalkotmány egyik alapítója, megteremtője volt, aki az erdélyi szászok történetét is megírta. (Mehalt 1893-ban.)

A még fennálló káptalanoknak és ritkán összeülő zsinatnak csak történeti jelentőségük van és 1861 óta a tudományos s hivatásos továbbképzésre vannak hivatva.

e) Unitáriusok.

Az unitáriusoknál az 1778-1850. években meglévő hármas rendes központi hatalom 1851-1900. években is megtalálható. E három: a zsinat (synodus generalis), az egyházfőtanács (supremum consistorium) és az egyházképviselői tanács (repraesentativum consistorium). Az egyházfőtanács (generale vagy supremum consistorium) két néven jön elő, mint: egyházi főtanács (supremum consistorium) és zsinati főtanács (synodale supremum consistorium); a tagok ugyanazok. A zsinati főtanács előtt történik a papszentel és egyházi ünnepélyekkel, prédikációkkal, a főtanácsot egyszerűen zsinatnak hívják s az esperességek által kijelölendő ekléziában tartják meg. A főtanácsok Kolozsvárt tartatnak és tárgyai mindazok, amik az

unitáriusok közönségét, annak kormányzását, iskoláit, vagyónát, alapítványait közönségesen, részletesen és egyénileg illetik és mindezeket saját végzéseik szerint igazgatják s felettük öröködnék.

Az unitárius közönség egyedüli főigazgatója úgy egyházi, mint iskolai dolgokban az egyházi főtanács: Tagjai: az egyházi főszónok (generalis orator), ki az esperesek közül a főtanács által választatik, ez a főtanács cerimonáriusa s egyzersmind fenytéki ügyekben közfelperese, rendesen a hivatalában idősebb esperes helyettesíti; továbbá a szabadon választott esperesek, az iskolák s környékek felügyelő gondnokai s továbbá az egyházi tanácsosok. Jegyzője az egyházi főjegyző. Az espereseket s a környéki felügyelő gondnokokat a környéki gyűlés (Partialis synodus) választja, azonban a főtanács erősíti meg s esketi fel.

Zsinatot gyakran nem lehetett megtartani, ilyenkor teendőt az egyházi főtanács látta el. Midőn az egyházi főtanács sem volt tartható, 1718 után a permanens reprezentativum konzisztóriumra hárult az egyház ügyeinek vitele s ez a körülmény fejlesztette ki az egyházi képviselőtanács széles ügyintéző körét.

Az unitárius egyház szervezetének a képviselő elvei alapján leendő újjászervezése 1873-ban történt meg. De már az 1851. évi összeállítás 46. és következő cikkei szerint *minden eklézsia kebelbelileg maga kormányozza magát a köri hatóság közvetlen és az összes hatóság főfelügyelete alatt.* Az egyes eklézsiai elöljárói egyházi részről a pap, világi részről a kebli gondnok, kiknek segítségére vannak az egyházfiak. Mindegyik eklézsia köteles iskolát tartani, melynek felügyelője a pap, igazgatója az iskolai tanító. Az eklézsiaik minden dolgát az eklézsia gyűlése igazítja, melynek elnöke a kebli gondnok, kit az eklézsia szabadon választ és az esperes a vizsgálat alkalmával megerősít és felesket, tagjai az eklézsiahoz tartozó béradó gazdák, jegyzője, akit az eklézsia választ. Gyűlés annyiszor tartatik, ahányszor szükséges. *Minden eklézsiaiban van kebli egyháztanács* (presbitérium), mely a szükséghez képest a paplakban üléseket tart, az eklézsia akarata szerint igazgatja a folyó ügyeket, a háborús feleket kibékíti, az eklézsiaibeli magaviselele felett öröködik, a hibásokat megfeddi, megdorgálja s egyházi büntetés alá veti. Elnöke a kebli gondnok, jegyzője az eklézsia jegyzője, tagjai az eklézsia véneiből az eklézsia gyűlése által választott értelmes férfiak. *Az eklézsiaik a 34. §. szerint nyolc körre vannak felosztva.* Köri hatósági hivatalnokok az egyházfiak közül az esperes, jegyző, igazgató, a világi rendből: a felügyelő gondnokok (mindenik körben kettő). Köri hatóságú testületek a köri közgyűlés és az alpapi szék. Köri gyűlés rendszerint évenként kétszer tartandó. A köri gyűlés tárgyai a körben levő eklézsiaikat és iskolákat s azok jogait, vagyonát illető dolgok; különösen: esperes és felügyelő gondnok választás és

megerősítés s felesketés végett a főtanács elé terjesztés, köri jegyző, igazgató, alpapi széki ülnök, házasságvédő, ügyvéd választása és felesketése; magánosok kérelmei és degradáció. Az alpapi székre tartoznak elsőfokban a válóperek s ezzel együtt a házasságból származó egyenetlenségek, a gyermek törvényes, vagy törvénytelen születésének kérdése. Az alpapi szék elnöke az esperes, jegyzője a köri jegyző, tagjai a közgyűlés által választandó ülnökök. Egyházi főtanács évenként rendszerint kétszer tartatik, január és júliusban. Elnöke a papi rendből a püspök, világi rendből a főgondnok, akadályoztatásuk esetén a papi rendből az egyházi főjegyző, vagy az öregebb egyházi tanácsos, a világi rendből az egyházi főjegyző, vagy az öregebb világi egyházi tanácsos, mindenkor és mindenütt a főtanács megbízása következtében. Jegyző az egyházi fő- vagy aljegyző. Az egyházi főtanács tagjai az egyházi tanácsosok. Ezeket a főtanács szabadon választja egyháziakból és világiakból. A képviselőt elve csak akként nyilatkozik meg, hogy a kolozsvári és a tordai eklézsia két-két követet küldhet az egyházi főtanácsra, de ilyeneknek csak egyházi tanácsosokat választhat. Az egyházi főtanács tárgya általában mindaz, ami az unitáriusok közönségét, annak kormányzását, iskoláit, vagyonát, alapítványát, közönségesen, részletesen s egyénileg illeti. Különösen: püspök, főgondnok, fő- és aljegyzők, főszónok, főbb és alsóbb iskolai tanárok, iskolaigazgató s felvigyázó gondnokok választása és felesketése, a környéki gyűléseken megválasztott esperek s köri felügyelő gondnokok megerősítése s felesketése; minden hivatalnok számára utasítás- s esküforma készítés, egyházi címadás; vallásos (szimbolikus) könyvek megvizsgálása és ki nyomtatása. A kornak megfelelően a 26. §. szerint a főtanács felküldi jegyzőkönyveit a királyi kormány útján a Felség elébe annak igazolása végett, hogy a Felség és ország s a közönséges törvények elleni dolgokba nem elegendett.

Egyházi képviselőtanács rendszerint minden vasárnap délelőtt tartandó. Elnöke a püspök, mikor a főgondnok Kolozsvárt van, ő is elnököl, azonban ezeknek elnöksége külön-külön is érvényes. Akadályoztatásuk esetén a főjegyző vagy idősebb egyházi tanácsos elnököl. Tagjai a Kolozsvárt lakó papi és világi egyházi tanácsosok, de megjelenhetnek az üléseken a másutt lakók is. Határozathozatalhoz hót tag kívántatik. Hatásköre az egyházi igazgatás, nevelés és tanítás ügyét illető főbb ügyek elintézése s főtanácsí végzések végrehajtása. A főtanács felhatalmazásánál fogva egyszersmind főpapi szék, mely az alpapi székről fellebbezett válópereket felülvizsgálja s legfelsőbb megvizsgálás és helybenhagyás végett a kormány útján a Felséghez felterjeszti.¹⁶

¹⁶ Dr. Tóth György: „Unitárius egyház rendszabályai”. Cluj-Kolozsvár, 1922. 155., 167., 179. és 182. s köv. lapok.

A magyarság eme elnyomatása korában az uralkodó főkegyúri és felügyeleti jogánál fogva a katolikus autonómiát egészen elnémította, vagyis abszorbeálta. Ezt a protestáns egyházakkal szemben nem tehette, mert a protestáns egyház autonómia a hit-életet is egészben felöleli. Nem kerülheti el a gondos szemlélő tekintetét az sem, hogy míg II. József uralkodása a protestáns egyházakban bizonyos megkönnyebbülést teremtett, ép úgy, a bécsi hangulat most is kedvezőbb volt velük szemben, hiszen Thun gróf mindenképpen kedvükben járt és *Ausztriában oda jutott a katolikus ügy, hogy a római szentszék 1855-ben konkordátumot kényszerült kötni, mely azonban kihirdetés hiányában Magyarországon és Erdélyben érvényes nem volt.* A protestáns egyházak gróf Thun biztatásainak nem hódoltak be. Az alkotmány feléledésével alakították át 1861-ben a reformátusok és az ágostai hitvallásúak alkotmányukat, míg az unitáriusok 1851-ben csak a fejleményeket foglalták össze.

f) Görögkeleti vallás.

1849. február 29-én Siaguna Olmützben I. Ferenc Józsefhez benyújtott felségfolyamodványában azt kérte, hogy az osztrák állam összes románjai választhassanak őfelsége által megerősítendő egyházfőt, akinek a többi román egyházfők alá lennének rendelve; Siaguna ennek támogatására 1849. március 28-án Rajacsics szerb metropolitát is megnyerte, 1849 közepén pedig megírta „Pro memoria” c. művét, amelyben a gör. kel. *nemzeti egyház autonómiájának történelmi jogát ismertette* s amelyet német nyelven 1850-ben az osztrák kormány tagjaihoz is benyújtott. Kezdeményezésére ez irányban megszólaltak 1850-ben a szebeni és aradi zsinatok is. De törekvései Bécsben az 1850/51. évi orthodox püspöki értekezleten sikerre nem vezettek, sőt az 1852-ben tartott karloviczi zsinaton sem, bár az 1850. november 18-án Bécsben tartott főpapi értekezlet a görögkatholikus érsekség felállítását elhatározta és Siaguna ellenlábasa Sterca Sulutiu 1855. október 28-án a gyulafehérvár-fogarasi gör. kath. érseki székre ünnepélyesen beiktattatott és székfoglaló érseki körlevelében mint a hazai románság főpapja elrendelte, hogy a templomokban imádkozzanak azért, hogy a Szentlélek világosítsa meg az egész román nemzetet, hogy egyháziilag egy egyházfő alatt egyesülhessen. Azonban Sterca és Siaguna között dült a harc.

A gör. kel. metropolia ügye 1860-ban tett jelentékeny előrehaladást. 1860. június 20-án Rajacsics szerb érsek Siagunával és több szerb-román kitűnőséggel az orthodox egyház érdekében teendő lépésekre nézve Bécsben bizalmas értekezletet tartott. Ekkor Siaguna ismételten kérte az 1849. évi álláspont alapján a román görögkeleti metropolia felállítását és pedig az erdélyi,

aradi verseci és temesvári, valamint a bukovinai egyházmegyékre nézve. De Rajacsics más állásponton volt.

A császár 1860. szeptember 25-én püspöki zsinat tartását rendelte el azzal a kijelentéssel, hogy a románoknak önálló metropoliára irányuló óhajtását tekintetbe vehetőnek tartja. Ez értekezleten a bukovinai püspök nem óhajtott az egységes metropolia alá kerülni.

1862. március 15-én Siaguna indítványára és vezetése alatt a gör. kel. románok monstre küldöttsége kérte Ófelségétől a gör. kel. román metropolia felállítását. A császár 1863. június 25-én kelt leiratában erre késznek nyilatkozott. A kultuszminister kísérelésében iratában Siagunától előterjesztést kért, hogy a metropolia Erdélyen kívül Magyarországra is kiterjedjen-e s az utóbbi esetben jelölje meg a román egyháznak a szerb egyháztól való elválasztása módozatait. Ekkor a Bukovinával való egyesülés már el volt ejtve.

Siaguna 1864. március 22-ére egyházmegyei zsinatot hívott össze, amelyen újból kérték, hogy a metropolia terjedjen ki a monarchia egész területére és százhetvennégy szakaszból álló szervezeti szabályzatot készítsenek, mely csekély módosítással még ma is érvényben van. A magyarországi románok temesvári értekezlete már 1862-ben kimondta, hogy a pátriárkaválasztó szerb kongresszus nem választ képviselőket. A képviselők helyett Ivackovics aradi püspök vezetése alatt küldöttség jelent meg az 1864. augusztus elejére összehívott kongresszuson, melyen Siagunával együtt kérték a kongresszust, hogy vegye tudomásul az aradi, verseci és temesvári gör. kel. hívek kiválasztását s azoknak a felállítandó új román metropoliához való csatlakozását. Filippovics báró királyi biztos már 1864. szept. 15-én a kongresszus elé terjesztette Ófelsége leiratát, mely szerint Bukovinának az új metropoliába való bevonásáról nem lehet szó, de utasított a kongresszust, hogy azokat a pontokat, amelyek a szerb és román egyház elválására vonatkoznak, hozza tisztába.

A kongresszus belenyugodott a románok kiválásába s egyes bizottságot küldött ki a vagyon felosztása módozatainak megállapítására. Ófelsége 1864. december 24-én Siagunának „az erdélyi és magyarországi románok metropolitája” méltóságát adományozta, sufragan püspökségei az aradi, temesvári és verseci gör. keleti püspökségek s az új karánsebesi püspökség lettek. A következő évek részint a karánsebesi püspökség szervezésével, részint a szerbektől való elkülönülés és osztozkodás munkálataival teltek el. Nem tudtak megegyezni, a döntést a kormányra bízták, ami a következő korszakban történt meg.

Az 1848-67. évi korszak a románságot két teljesen független nemzeti egyházba szervezte: a balázsfalvi görög kath. érseki tartományt felszabadította az eszergomi érsek alól s a gör. kel. románokat a szerbek alól. Így a románság elkülönült

egyházi tekintetben a magyartól és a többi nemzetiségektől is; vallás és tanulmányi ügyekben teljes autonómiát nyert, illetve az eddig elkülönült területeken levő román püspökségek egy nagy egységgé szerveztettek, mely a további román törekvések megvalósulását megalapozta.¹⁷

De ezzel a bécsi kormány háláját a románokkal szemben még nem róttá le. Az erdélyi határőri intézményt ugyanis Őfelsége 1851. január 22-én megszüntette s elrendelte, *hogy a revindikált havasok használatában a román határőri községek továbbra is meghagyassanak, míg a székely határőröktől ez elkoboztatott.* Őfelsége 1861. augusztus 17-én kelt elhatározásával az I. és II. román határőr ezred területére bizottságot rendelt s a magánjogi igények bejelentésére 1863. szeptember 24-én rendelkezett és 1863. december 31-én a szász nemzetéhez hasonlóan megalkotta a román ösztöndíjalapot, aminek törvényes szabályozása szintén a következő korszakra maradt.

¹⁷ Jancsó Benedek: „A hazai gör. kel. metropolia története”. Századok, 1901. évf. 609. s. köv. 1. Ilarion Puscariu: „Metropolia românilor ortodecsi din Ungaria si Transylvania”.

IV.

**ERDÉLY AZ EGYSÉGES MAGYAR ÁLLAMBAN.
1867-1918.**

IV.

ERDÉLY AZ EGYSÉGES MAGYAR ÁLLAMBAN. 1867-1918.

24. §. A székely önkormányzat emlékei. A nemzetiségi kisebbségek önkormányzata 1867-1918.

Az 1867 júniusi koronázó országgyűlés elsősorban az 1849-ben megszakadt jogfolytonosságot igyekezett helyreállítani: becikkelyezte az 1848. december 2-án történt trónváltozást, ezáltal helyreállította a magyar királyság törvényszerű, folyamatát. Az 1867. évi XII. t. c-ben pótolta azokat a hiányokat, amelyeket az 1848. évi III. t. c. nem oldott meg, kiépítette az Ausztriával közös jogviszonyok intézésének szervezetét, tekintettel a két állam önállóságára, megoldotta továbbá a törvényhozás Magyarország és Erdély unióját, a tartományi szervezetet csak Horvát-Szlavonországra nézve hagyta meg.

Az 1868. évi XLIII. t. c, amely 1868. december 6-án szentesített, a következő rendelkezéseket tartalmazza: mint már az 1848. pozsonyi VII. és a kolozsvári I. t. c.-ek kimondották, Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogú és Erdélynek ellenkező törvényei eltöröltetnek, éspedig *az eddig létezett politikai nemzetek szerint való területi felosztások*, az előjogok és kiváltságok, amennyiben valamely nemzetiséget másnak kizárásával illettek volna, megszűntek s Magyarország, valamint Erdély összes polgárainak egyenjogúsága újabban is biztosított. Kimondatott, hogy jövőben a törvényhozást Erdélyre nézve is kizárólag a magyar országgyűlésen gyakorolják, a kormányzás pedig a magyar felelős minisztérium által történik; azok a törvények, amelyek az egyesülést megelőzően a külön országgyűlés által alkottattak, amennyiben szükséges, az erdélyi területre törvényhozás útján fognak kiterjesztetni, és Erdély mindazon törvényei, amelyek az erdélyi területen és régente úgynevezett magyarországi részeikben *a bevett vallások vallásgyakorlati és Önkormányzati szabadságait, jogegyenlőségét, egymásközi viszonyait, hatáskörét biztosítják, sértetlenül fenntartatnak, egyzersmind a görög és az örmény katolikus, valamint a görög-*

keleti egyházakra is kiterjesztetnek. Őfelségének „Erdély nagyfejedelme” és „Székelyek ispánja” címéből pedig az unióra semmi hátrányos következtetés nem vonható.

Az unió teljes végrehajtásával kapcsolatos átmeneti ügyek lebonyolításával megbízott királyi biztosság működése az 1872. év őszeig tartott.

Erdély tartományi önállósága s vele együtt külön történelme Őfelségének 1867. február 17-én kelt legfelsőbb királyi kéziratával szűnt meg.

Azonban maradtak egyes jogintézmények, amelyek a székely és szász nemzet különállását némileg visszatükröztették, melyek a magánjogi közvagyonokban mutatkoztak.

Külön székely nemzeti közvagyon nem létesült, hanem voltak széki, határőr, közbirtokossági és más vagyonok, amelyek mint ilyenek tovább éltek.

Székely közvagyonok.

A) A székely közbirtokosság kialakulását (26. 1.) láttuk.¹ A székelyföldön a földterület nagyobb része (Csikban 9/10-ed része) erdő, erdei és havasi legelő. A kisbirtokosok szegény tömege, amelynek termőföldje kicsiny és silány, a közbirtokossági javak hasznában való részesedéssel nyert mindig olyan segítséget, amely nélkül megélni ma sem tud. Ezt a székelység mindig életfeltételének tartotta s arról intézményesen gondoskodott az erdő és legelő védelmi rendelkezésekkel.² Ezek és a nyílföldek fölött való őrködés 1848. előtt az alkirálybíró feladata volt. Majd a közerdők kezeléséről szóló törvények vették ezeket védelmükbe, később pedig a túltengő felosztások és arány vásárokkal szemben az 1908. évi VII. t.-c. 25. §-a nyújtott védelmet. Majd az 1898. évi XIX. és 1894. évi XII. és az 1913. évi XXXIII. t.-c.-ben előírt jogi szervezet létesített, miáltal a közbirtokosság erdejének fennmaradása, ápolása biztosított. Az egyes székely közbirtokosságok vagyoni autonómiája 1918-ig érintetlenül maradt; a közszempontból felállított korlátozások közt (üzemtervek és szakképzett közegek alkalmazása) a saját rendelkezések érvényesültek.³

¹ L. Pál Gábornak „Csíki lapok” 1928. évi 15-20. számaiban közzétett tanulmányát.

² G. St. I. 65, 74, 75, 77, 94, 106, 117, 123, 147, 166 l.

Dr. Sebes Dénes akkori kir. ítélőtáblai bíró, mint ama törvény készítője javasolta azt az intézkedést, hogy azon alapon, hogy 100 holdat meghaladó erdőilletménye van, az olyan jogosult, ki az arányjogok összevásárlása után szerezte meg a 100 hold illetményt, kihatást ne kérhessen. Lásd Felszeghy Béla: „A magyar földközösségek igazgatásának összes szabályai” c. művét és Bartalis Ágost: „Csikmenasági székelyek” c. tanulmányát.

B) További maradvány volt a „Csiki magánjavak”. Ezzel, mivel nemrég a Népszövetség előtt nagy port vert fel, behatóbban foglalkozunk.

Az erdélyi román határőrvidék jogállapotának tisztázására 1868-ban bizottság küldetett ki, mely működését a székely határőrségi vagyonokra is kiterjesztette s jelentését 1869-ben tette meg.⁴

E jelentés megállapította, hogy a m. kir. pénzügyminiszter kezelése alatt volt 1869-ben 1.)1160 hold 504 négyszögöl szántó, 5515 hold 64 négyszögöl kaszáló, 11.417 hold 333 négyszögöl legelő és 52.094 hold 393 négyszögöl erdőbirtok, amelyeknek évi jövedelmét a költség terhelte. 2. ;A ruházati pénzalapok, amelyek az 1854. évi leltározás szerint az elkobzás idejében következő összeggel foglaltattak le: 1. székely gyalog határezred 52.569 forint 4 krajcár; II. székely gyalog határőr ezred 9681 forint 31 krajcár; székely huszárezred 14.029 forint 44 krajcár.

3. A huszárezred lóbeszerzési alapja 49.958 forint 44 krajcár.

4. Gyergyóban Borszék nevű gyógyfürdőben 2 ház. 5. Csíkszeredában, Szentmártonban, Kézdivásárhelyt és Sepsiszentgyörgyön levő iskolák. 6. Az ezredek törzskara részére szükséges épületek: Csíkszeredában, Kézdivásárhelyt és Sepsiszentgyörgyön, valamint zászlóalj, osztály, század és szakaszok részére szükséges és 1866. előtt el nem idegenített telkek és épületek Uzón, Bölön, Nagyajta, Zágon, Nagyborosnyó, Pólyán, Tövis, Dobra, Bágyon, Ditró, Csikkozmas, Bánkfalva, Somlyó, Menaság, Szent Domokos, Gyergyószentmiklós és Kászonyfalva községekben.

A magyar kormány jelentésében megállapította, hogy *Őfelsége az 1848. és 49-i események következtében történt éltételezéseket s ezekkel kapcsolatos elkobzásokat legkegyelmesebben megsemmisítette; az említett erdőbirtokokra a kincstár semmi jogot nem szerzett, ugyanis ezek visszaszerzése nem fegyverhatalommal, hanem határjárás útján történt, ez nem új foglalás, hanem Erdély belviszályainak felhasználásával megzavart határ s régebbi birtoklás visszaállításának következménye; II. József 1783. május 27-én a visszaszerzett havasokat feltétlenül a határőrök részére adatni rendelte. A havasok jövedelmének egyelőre a családok közt való felosztása s később a ruházati pénztár alapítása s így a székely határőrök saját költségükön viselendő terhének könnyítése nem a kincstári jogosultságnak, hanem a határőrséget alkotó Csíkszék tulajdonjogúiak lehetnek csak a következményei. A m. kir. kormány véleménye szerint a Csíkszék határvonalán fekvő s még kincstári kezelés*

⁴ Ennek a bizottságnak tagjai voltak Gecző János, Csíkszereda szülötte, 1865-től Csíkszereda képviselője és igazságügyminiszteri tanácsos s Berde Mózes háromszéki székely, belügyminiszteri tanácsos, kik a jelentést szerkesztették és a székelységgel szemben szintén hervadhatatlan érdemeket szereztek.

alatt álló, visszaszerzett havasokra a puszta visszaszerzés jogcímén kincstári jogosultság nem létezik. Nagykászon, Csikszentgyörgy és Bánkfalva igényeinek megvizsgálása után a m. kir. kormány azt javasolta: a kérdéses havasok Csikszék közös tulajdonául tekintessenek, mert a székely I. határezred Csikszék közönsége volt, így a kincstári kezelés alatt álló visszaszerzett havasok az I. székely gyalogezredet alkotó Csikszék közönségének vallás és nemzetiségi különbség nélkül közös tulajdonául feloszthatatlanul visszaadassanak.

A ruházati pénzalapokat illetően meg kell különböztetni azon havas részek jövedelméből gyűlt összegeket, melyek az egyes magántulajdonosoknak visszaadattak, azon összegektől, amelyeket a még kincstári kézen levő havasok jövedelmeztek. Az elsőknek haszonélvezetét a havasok visszaadásával a kir. kincstár kárpótolta, tehát az azután való jövedelemből még meglévő részhez a kincstárnak szerzett igénye van. *A kincstár kezén levő havasok jövedelme, mint járulék csak azt illetheti, kit a birtok tulajdonjoga illet, de az így elméletileg megkülönböztetett összegeket kiszámítani nem lehet. A székely határőrségnek az állam legkisebb segélye nélkül történt és vitéz katonai szolgálata úgy Ófelsége legmagasabb uralkodó családja, mint a haza iránt tagadhatatlan érdemekkel bír, s mivel Ófelsége legmagasabb kegyelme az erdélyi volt határőrezredeknek a kevésbé kétséges jogi természetű ruházati pénzalapokat már 1851-ben adományozta, mert semmi ok sem létezik az oláh határőrökkel éreztetett kegyelemnek a székely határőröktől való megtagadására, a kormány javasolja: a ruházati pénzalapoknak és kamat járadékainak azok részére és azon tőkemennyiségben való visszaadását, akiktől és amennyiben az 1850. évben elkoboztattak, A lóbeszerzési alapot illetően a tetteges szolgálatban nem állott huszár családok csak annyi pénzt tettek évenként az alapba, amennyit a tetteges szolgálatban levő lovak tartására fordítottak, tehát ezredi célra ugyanazt az összeget adta ki egyik, mint a másik, csak hogy azoké megmaradott és tőkésített, ezeké pedig lótartásba lett fektetve és használtatott, mert egyenlő lévén a szolgálati kötelezettség, ennek ellenére kétszeresen lennének jutalmazva azok, kik nem szolgáltak és az ezáltal megtakarított lótartási összeget is visszakapnák és kétszeres igazságtalanság lenne elkövetve azok ellen, kik szolgáltak s az ő szolgálatuk által megtakarított összegből is kirekesztnének; így helytelen az az álláspont, hogy a lóbeszerzési alap azon huszárcsaládok tulajdona, melyek a betételeket igazolják, hanem az előzők alapján a lóbeszerzési pénzalap az összes huszárezredek közös tulajdona és ez az alap a kormány felfogása szerint az egyéni kiosztási terv mellőzésével a meglévő kezelés alatti összegben az ezredeket alkotott huszárcsaládoknak együttesen és egyenlő arányú jogosultsággal adandó vissza.*

A Borszékben levő két ház vagyontalan, szenvedő, beteg székelyek részére a gyógyfürdő használhatása idejében ingyen adassék át; az épületek fenntartására szükséges rész pedig adassék bérbé.

Az iskolák Csikszeredán, Kézdivásárhelyt, Sepsiszentgyörgyön *alaptőkéikkel együtt alakíttassanak át ipariskolákká.*

Az ezredek épületei és minden egyéb telkek és épületek, amennyiben elsősorban az állam, másodsorban a *székek közön­ségének szükségesei*: ezeknek adandók át, a fennmaradók a m. kir. belügyminiszter felügyelete alatt eladandók és az eladásból felmerülendő összeg az előbb *említett iskolák alaptőkéjéhez csatolandó.*

A havasok jövedelméből 1851-1869. január 1-ig befolyt összeg maradjon a m. kir. állampénztárnak.

Ezek pedig akként adassanak vissza:

1. a felosztatott első székely gyalogezred (csíki) által ruházati pénzalapjának alakítására birtokolt s fennebb elősorolt, jelenleg a gyergyószentmiklósi s kászonyújfalusi államerdések által az állam javára kezelt szántó-, kaszáló-, legelő- és erdőbirtok az azokon található építményekkel, felszerelésekkel és telepekkel örökre és feloszthatatlanul, teljes tulajdonjoggal *Csikszék közön­ségének* az idegen jogok épségben tartása mellett.

2. A felosztatott első gyalogezredtől elkobzott ruházati pénzalap s annak kamatjárulékai, valamint a székely huszárezredtől elkobzott ruházati pénzalap és ennek kamatjárulékai *Csikszék közön­ségének*, a felosztatott II. gyalogezred s székely huszárezred ruházati pénzalapja és ennek kamatjárandósága *Háromszék székely közön­ségének* valláskülönbség nélkül, feloszthatatlanul és örök joggal.

3. Az u. n. lóbeszerzési pénzalap és ennek kamat járuléka a felosztatott huszárezredet alkotott *székely huszár családoknak közös és egyenlő jogosultsággal.*

Mindhárom osztálybeli vagyonok azonban a következő szigorú szabályozás mellett adandók vissza:

A fekvő javak úgy, mint a ruházati pénzalapok általában soha fel ne osztassanak, a lóbeszerzési pénzalap legfennebb osztályokként (divízió) osztassék fel, – de az előbb tett megszorítással, t. i. hogy a *Csikszék közön­ségének* visszaadandó fekvőségek jövedelme *a földművelés, kézmű-, gyáripar, bányászat s kereskedelem emelésére, népoktatásra fordíttassék.*

A ruházati pénzalapok mint takaré-, illetőleg kölcsön-pénztárak kezeltesse, – lehetőleg olcsó kamattal, *Csikszék területén,* hogy a fentebb kijelölt irány szem előtt tartásával az előbb megnevezett célok közül azt, melyre a lóbeszerzési pénzalap is fordítandó lesz, a csikszéki huszár családok szakszonként választandó képviselői gyűlése egy miniszteri biztos elnöktele alatt határozza el.

A Háromszék közönségének visszaadandó, a gyalog- és huszárezredeket megillető ruházati alaptőke s ennek kamatai, továbbá az ezen ezredekhez tartozó, de Háromszék, Miklósvár s Bardóc székek területén fekvő katonai telkek és építmények eladási árából befolyó összeget a Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgyön nyitandó ipariskolák tőkéjéhez kapcsolják egyenlően felosztva. Az ezen székbeli huszár családoknak jogukban álljon azonban a régi katonai szakaszonként elkülönülő képviselőgyűlésükben egy miniszteri biztos alatt elhatározni azt, hogy a lóbeszerzési alaptól őket megillető részt ezen két ipariskola közül melyikre óhajtják inkább fordítani.

A borszéki gyógyfürdőben levő s a felosztott huszár- és gyalogezred által bírt két telek és ház a fenntartási költségekre szükséges rész kivételével a vagyontalan, szenvedő székely betegek számára használtassék ingyen. *A székely ezredek területén katonai célokra használt iskolák ezeknek számba veendő alapítványi tőkéikkel és ezek kamatjával Csíkszeredában, Kézdivásárhelyt és Sepsiszentgyörgyön alakíttassanak ipariskolává.*

Mind a huszár, mind a két más székely gyalogezredeknek minden néven nevezhető telkei és építményei, amennyiben elsősorban a m. kir. állam céljaira, másodsorban az illető szék közönsége javára nem szükségesek, a magyar belügyminiszter felügyelete alatt adassanak el s a befolyandó pénzüsszeg csatoltassék annak az ipariskolának tőkéjéhez, mely az eladott telekhez legközelebb fekszik.

A kincstári kezelés ideje alatt a fekvő javakból 1869. január 1-ig befolyt jövedelmek a kir. kincstárt illetik.

A tulajdonos közönségek által ezen javak kezelésére alkotandó alkalmas szabályok megerősítése, az általuk választandó kezelőszemélyzetnek kinevezése, a jövedelmek – kiadások kezeltetése s az évi számadások felülvizsgálata a m. kir. belügyminiszter hatáskörébe helyeztessék.

I. Ferenc József Őfelsége 1869. február 16-án kelt elhatározása szerint: „*az e felterjesztésben elősorolt mindazon ingó és ingatlan javakat, ide értve a ruházati és lóbeszerzési alapokat is kamatjövedelmeikkel együtt, melyeket a felosztott I. és II. székely gyalog huszárezredek bírtak és használtak, melyek jelenleg az elkobzás után az állam által használatnak, azon közhasznú célokra s föltételek mellett, amelyek a felterjesztésben megjelölve vannak és amelyek a székely nemzet jólétét képesek előmozdítani, részint Csíkszék, részint Háromszék közönségének és amennyiben a lóbeszerzési alap által e székek területén lakó székely huszár családok is érdekelve vannak, ezeknek is e felterjesztés értelmében kegyelemből, idegen jogépségben tartása mellett visszaadni rendelte s a határozat végrehajtásával a m. kir. pénzügyi és belügyminisztert megbízta aszerint a havas részek a katonai határezredek létesítése*

előtt közbirtokossági javak voltak, amelyeket egyes román birtokosok az országhatár bennebb tolásával elfoglaltak, de ezek 1769. évi határrendezés útján visszaadattak, a közben megalkult határőrezred parancsnokságok II. Józsefnek rendelkezése alapján a székely határőrségnek ruházati alap biztosítására s ily alap létrehozására azokat birtokba vették. Ez azonban nem változtatta meg azt, hogy e javak régebb közbirtokossági vagyonok voltak. E javak 1851-ben azért, mert a császári katonai parancsnokság véleménye szerint a székely határőrök hűtlenséget követtek el akkor, midőn a magyar alkotmány védelmére fegyvert fogtak, elkoboztattak ugyan, de I. Ferenc József 1867-ben az 1848-49-i események miatti megtorlást illetően amnesztiát gyakorolt, minek következménye volt az előző állapotba való visszaállítás. Ez az elkobzott ezen ingatlanokra nézve akként történt meg, hogy a király azokat nem az egyes közbirtokosságoknak juttatta vissza, mert 1769-1869. (a visszaszerzéstől) egy század telt el, hanem egész Csikszék közönségének adta vissza, mely úgyszólván a maga egészében határon szolgálatra köteleztetett; de a visszaadást a király meghatározott célhoz kötötte s az ellenőrzést a m. kir. belügyminiszterre bízta. Bár a Felső elhatározása szerint az ingatlanok *Csikszék közönségének tulajdonába mentek az alapokkal együtt*, de Csikszék közönsége ennek a célvagyonnak a kezelője volt az általa rendszerezített személyzettel és az általa alkotott szabályok szerint. Maga a vagyonösszeség pedig egy külön, önálló jogi személynek tekintendő, amelynek szolgálnia kellett a székely nemzetenek földművelés, kézmű-, gyáripar, bányászat és kereskedelemben való emelését s a nép oktatását. Háromszékben a fentebb jelzett ipariskolák voltak létesítendőek, Csikban pedig katonai célokra használt iskolák voltak átalakítandók.

A király ily rendelkezése alapján 1869. szeptember 27. és következő napjain átadattak a Tölgyesi pagony 24.600 hold a Bélbori pagony 19.000 hold erdővel, 184 hold szántó, 8114 hold rét, 8027 hold legelő, 348 hold terméketlen, Solyomtár, Keresztes és Baskai pagony 8400 hold erdő és 200 hold legelő, így összesen 68.873 hold, a márpataki tiszti szállás a rajta fekvő épületekkel, Polyánában a Beszterce-végi két fűrészmalom két fűrészszel eszközök és felszerelvényekkel, 8257 forint 53 krajcár haszonbér követelés s a csikszéki katonai tiszti telkek. Majd 1870. február 15. és következő napján Csikszéknek kifizettetett 75.550 forint erdélyi úrbéri földtehermentesítési kötvényben és 40.312 forint 53 krajcár készpénzben. Háromszéknek pedig 70.400 forint értékű erdélyi úrbéri földtehermentesítési kötvény. A végleges elszámolás szerint Csikszék követelése 144.385 forint 89½ krajcárban, Háromszéké 100.739 forint 95 krajcárban ismertetett el.

A csikvármegyei volt székely határrezredeket alkotott községek székely lakosságának tulajdonát képező ruházati alap

kezelésére vonatkozólag az 1909. április 29. napján tartott közgyűlésen alkotott alapszabály, ennek 8. §-a szerint ez alapoz joggal bírnak: a csiki községekből származó fő, lófő, darabont rendű székely családok, valamint az 1848-ban a vármegye területén tartózkodott más székely és örmény családok azon fiúágon való leszármazól, kik megyei illetőségüket megtartották, illetve visszaszerezték. Az alapszabály 144. §-ában kimondott, hogy az alapvagyonot alkotó ingatlanok sem fel nem oszthatók, sem el nem idegeníthetők, sem meg nem terhelhetők, kivéve bizonyos célokból csak a későbbi szerzemények.

1901. július 17-én a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyta az 1897. augusztus 30-án tartott törvényhatósági bizottsági ülés által Csikvármegye magánjvai igazgató tanácsának szervezeti és ügyviteli szabályzatát. Ez érvényes volt az összeomlásig.

C) További székely maradvány Marosszékhavason. Egyes községek az 1874. március 30-án tartott közgyűlési határozat alapján a havasokat saját nevükre helyszínelítették, sőt birtokbaadási jegyzőkönyvet is vettek fel, de az említett közgyűlési határozat mint szabálytalan megsemmisített. Ezen előzmények után tétetett folyamatba az előző korszakban említett bírói határozatokkal jogerősen befejezett per (000. 1.), melyben mind a három bíróság kimondotta: hogy ezek a havasok a 127 községből állott volt Marosszék oly tulajdonát képezik, mely felett az 1876. évi XXIII. t.-c. 6. §-a értelmében az egyesült Maros-Torda vármegye törvényhatóságának egyeteme rendelkezik s melynek jövedelme a fennebb említett községekből állott volt Marosszék, mint eddigi tulajdonos javára fordítandó az eddigi rendelkezés szerint. Azóta ezeket a havasokat a régi szék céljaira szolgáló gyümölcsöztetéssel Marostorda vármegye kezelte összesítve s feloszthatatlanul azon célból, hogy a befolyó jövedelem a már megnevezett birtokosság közérdekű intézményeinek, intézeteinek, intézkedéseinek, közös érdekeinek előmozdítására fordíttassék. *Eme székhavas kezelésére nézve az 1881. évi május 21-i közgyűlés által elfogadott alapszabály s ezenfelül a 11-1908. alisp. számú „Ős-Marosszék szabályrendelete” cím alatt alkotott alapszabály* (Marostorda hivatalos lapjának 1909. január 26-i rendkívüli számában közzétéve) és 52.342/-1905. belügyminiszteri szám alatt levő szabályrendeletek voltak irányadók.

D) Ilyen régi alakulat volt Aranyosszéken „Bogáth” nevű praedium, de ez felosztás útján 1848-ban megszűnt.

E) ősi székely maradvány: a csiki hét székely község (Menaság, Mindszent, Szentlélek, Várdotfalva, Csomortán, Piáifáivá, Deine) erdeje, mely az összeomlásig: „Szent-Páter egy-

házmegye erdeje” nevét viselte s 1620-tól önálló jogi személy, vagyonösszeség volt sajátos rendszabályokkal.⁵

Szász universitás.

A szász universitást illetően az 1868: XLIII. t.-c. 10. [^]-a akként intézkedett, hogy a Királyföld székei, distriktusai és városai beligazgatásának megerősítése érdekében a képviselők szervezése és a szász nemzeti universitás jogkörének a körvonalozása a minisztériumra bízatik, hogy ezekre nézve terjesszen az országgyűléshez javaslatot, mely a törvényeken és szerződéseken nyugvó jogot az ezen földterületen lakó polgárok jogegyenlőségével a nemzetiségi különbségeket is összhangzásba hozza; a 11. §. pedig rendeli, hogy az universitás Öfelségének a magyar minisztérium által gyakorlandó felügyelete mellett tovább működjen azzal a különbséggel, hogy az universitás bírói jogkört nem gyakorolhat. Az előterjesztendő törvényjavaslat tárgyában a kormány a szászokat és románokat meghallgatta. Ennek során az ifjú szászok („Jungsachsen”) szemben álltak a régi szászokkal („Altsachsen”) és mindkettőjükkel szemben harmadik csoportban a románok. Az 1871. évben összehívott szász universitás igen sok reformjavaslatot tárgyalt, 23 szavazattal 20 ellenében hozta meg a határozatot, mely mellé azonban több külön véleményt csatoltak. A minisztérium a sok javaslat miatt egyiket sem fogadta el. Az universitás 1872. decemberben elhatározta, hogy a minisztérium elé küldöttséget küld és a Királyföld átszervezésének alapelveit 12 pontban megszövegezte akként, hogy a 11 szász körzet alkosson egységet, s *ezen területének megváltoztatására csakis a szász nemzeti universitással egyetértően lehessen intézkedni. Az universitás gyakorolja azokat a municipális jogokat, amelyek általában a municipiumokat megilletik.* Úgy ebben, mint a községekben a képviselő és a kormányzás egymástól nagyon szigorúan elkülönüljenek. A képviselőtestületek mindenütt és kizárólag választásnak, a hivatalnokokat a képviselőtestület szabadon válassza. A község, kerület s az universitás határozzon saját ügyei felett s kormányozzon a törvények s a jogérvényes státúumok keretén belül önállóan. A városok: Szeben, Segesvár, Medgyes, Szászsebes, Szászváros, Brassó, Beszterce, tisztán városi ügykörben működjenek, ne legyenek a kerület iurisdictionja alatt. *A kerület gyakorolja minden ízben az önkormányzatot és a statutárius jogot, emellett a képviselő jogán az államkormányzattal lépjen közvetlen érintkezésbe. A nemzet universitása gyakorolja a szabályrendelet alkotás jogát minden olyan mu-*

⁵„Magyar erdészeti oklevéltár.” Szerk. Tagányi Károly. Budapest 1896.1., 342. s köv. 1.

nicipális ügyben, mely az összességre nézve közös. Valamelyik kerület kívánságára az universitás olyan ügyben is alkothasson statútumot, amelynek statútum szerinti elintézése a kerület hatáskörébe tartozik. Az universitás gyakorolja a szász nemzeti vagyon kormányzását, mi a reprezentáló jogából következik. A folyó ügyeket az universitás hivatala intézze élén az Ő Felsége által kinevezett szász gróffal, ki az universitáson elnököl és a kerületi kormányzást ellenőrzi. A község és a nunicipális kormányzat közelebbi meghatározása az universitás s a kerület törvényhozásának tartassék fenn.

Ezeket az alapelveket a kormány mind nem fogadta el s a belügyminiszter 1873. februárban törvényjavaslatot dolgoztatott ki. E szerint a Királyföldön létező kerületek az akkori kiterjedésükben oly önálló iurisdictional birtak volna, mely az ott lévő szabad királyi városokat megillette és eme iurisdictional felett az ellenőrzés a szász gróftól illetné. A törvényhatósági bizottság megalkotására nézve az általános törvénykezési intézkedések lettek volna irányadók. *A nemzeti universitás ebben a javaslatban nem ismertetett el 'politikai testületnek, hanem a szász nemzeti vagyon gondozására hivatott kormányzó szervnek.*

Ha a szászok ezzel beérik, nem következett volna be a későbbi sajnálatos esemény. 1873-ban felmerült a municipiumok kikerekítésének a terve, amely szerint a Királyföld három részre osztatott és mindegyik csonka rész magyar és oláh vidékkel egyesítettett. A szász universitás 1873. december 19-én *ez ellen állást foglalt.* A miniszternek 1874. január 27-én kelt érdes hangú és pirongató leiratára az universitás 1874. február 16-án szintén kemény hangú, ünnepélyes tiltakozással válaszolt. Óvást emelt: a Király földnek szándékolt feldarabolása ellen, a szász nemzeti universitás és a szász föld nunicipális joga törvényes hatáskörének szándékolt megsemmisítése ellen s a szász nemzeti vagyon felett szándékolt törvényhozás miatt. Egyszersmind az 1874. január 24-én kelt miniszteri leiratot törvénytelennek és jogtalanul nyilvánította.

Az ügy ekként mindkét helyen elmérgesedvén, az 1876. évi XVI. t.-c, vagyis a municipiális törvény a szászföldi székeket és distriktusokat következőleg osztotta fel: 1. Beszterce distriktus a Naszódival, Doboka és Szolnokmegye egy részével – *Beszterce-Naszód* megyévé egyesítettett. 2. Segesvár és Kőhalom szék Udvarhely székely szék Küküllő és Felső Fehérmegye egy részével új *Udvarhely* megyévé, 3. Med gyesszék egy részéből *Kisküküllő* megye alkottatott. 4. Szászváros szék Hunyadmegyéhez csatoltatott. 5. Kőhalom, Segesvár, Med gyés és Nagysink szász székek és Ujegyház szék egy része Nagyküküllőmegyéhez csatoltattak. 6. Szeben, Szerdahely és Szászsebes és Ujegyház szék nagyobb részéből *Szeben* vármegye, a brassói kerületből pedig *Brassó* vármegye alkottatott. Szeben s

Brassó sz. kir. városok közigazgatási tekintetben a szász földből kivétettek, aminek eredménye az lett, hogy ezeken a helyeken a szász majoritás eltűnt. Ez a kikerekítés nem volt újság, mert illet II. József is életbeléptetett.

Az 1876. évi XII. t. c. intézkedik a szász egyetem, valamint a hét bírák vagyonáról. Ennek a törvénynek 3. §-a szerint: „a szász egyetemnek (universitás), mint kizárólag közművelődési hatóságnak hatásköre: az egyetemi vagyon felett való rendelkezésre, a kezelése alatt álló alapítványok rendeltetészerű felhasználásának eszközzésére és az azok felett való ellenőrködésre nézve továbbra is fenntartatik.” 4. i: „a szász egyetem vagyona egyedül közművelődési célokra fordítható.” 5. §.: „A szász egyetemi vagyont illetőleg fennálló tulajdonjog jelen törvény által érintetlenül hagyatik. Ezen tulajdonjog iránt felmerülhető kérdések felett bírói ítélet dönt.” 6. §.: „A szász egyetem vagyonának szabad rendelkezés alatt álló jövedelmei a 3. és 4. §-ok korlátai között a tulajdonos összes lakosság javára vallás és nyelvkülönbség nélkül fordítandók” 7. §.: „A szász egyetem vagyona felett az alapítványok értelmében s korlátai között a kormány felügyeleti jogának fenntartása mellett a szász egyetem közgyűlése rendelkezik.”

Ezek szerint a magyar kormány törvényesítette a „Widmungs Urkunde”-t s lehetővé tette, hogy a szász nemzeti vagyon továbbra is a szász universitás – mint vallás és tanulmányi szervezet – autonómiája alatt álljon. A szász városi és községi vagyonok nem érintettek s megmaradt a szász nép további törvényszerű egysége, melyet a vallási szervezet is támogatott.

Román közvagyonok.

A románok jogállapotát illetően a naszódvidéki határőrezredek használata alatt álló ingatlanokat az 1891. évi XXVIII.te. a 44 község vagyonának nyivánította.

Ezek a községek a következők: Naszód, Kis Rebra (Rebrisor), Nagy Rebra, Parva, Neposz, Földra, Kis Ilva, Less, Nagy Ilva, Szent József, Magura, Ó Radna, Uj Radna, Majér, Oláh Szent György (György), Szaiva, Hordó, Teles, Romuli, Bikkis, Mititei, Makód, Zagra, Pojén, Szuploj (Plain), Gaurény, Runk, Borgó Prund, Borgó Besztercze, Borgó Tiha, Maros Borgó (Borgó Marosány), Felső Borgó (Borgó Szuszény), Közép Borgó (Borgó Meszlocsány), Alsó Borgó (Borgó Zsozsény), Orosz Borgó (Borgó Rusz), Monor, Gledény, Kis Sajó, Román Budák, Ragla, Monosfalú, Marosoroszfalú, Nagyfalú és Sajó Szentiván. Ezek a falvak alkották a második oláh gyalog határrezred területét.

Ez a terület a következő részekből állott: 1. A Radnávölgyéből, amelyet a kincstár Besztercze város és vidékétől vett

meg, melyhez Jád, Péntek, Nagydemeter, Besztercze vidéki községektől vásárolt határrészek is járultak. 2. A Borgóvölgyéből, amelyet mint borgói uradalmat a kincstár a gróf Bethlen családtól vett. 3. A Maros és Sajó menti községekből, amelyet a kincstár számos birtokostól vett. 4. A naszódvidéki revindikált havasokból, amelyekhez a báró és gróf Kemény család által igényelt havasok is tartoztak. E területre más vidékekről telepítettek román határőrök, kik új falvakat alkottak a régiek teljes átalakulásával. A községek határai a népesedés esélyei és igényei szerint újra felosztattak. A telkek tekintettel a művelés alatt levő földek elégtelen voltára, s a nagy mérvben való irtásokra, az utóbbiak egyszerre való birtokba vétele által megsokasodtak, erdők és havasok pedig többször újra felosztattak. Ugyanez áll nagyrészt a revindikált havasokra is, amelyek harmadik személyek tulajdoni igényeinek számba vétele nélkül a határőrök használatába bocsáttattak.⁶

A birtokviszonyok tüzetesebb szabályozására Ő Felségének 1871. augusztus 17-én kelt elhatározása következtében az első és a második román határőrezred területén bizottság működött. A magánjogi igények bejelentésére kitűzött határidő lejártával 1863. december 31-én kelt rendelet alapján a közhe-lyekre megalakult „naszódvidéki 44 község és ezen vidéki központi iskola és ösztöndíj-alap” meghatalmazott képviselőivel 1872. március 12-én Kerkápoly Károly m. kir. pénzügyminiszter a kincstár nevében egyezséget kötött. Ugyanis időközben a községek erdővagyonai állami gondozás alá vétettek és *a jövedelmek közcélokra, többek közt iskolai célokra fordítottak*, mely utóbbira külön szervezet létesült. Ezen egyesség megvizsgálására kiküldött bizottság jelentéséből kiemelem a következőket: A felosztott II. román határőr ezred a következő területekből alakítottatott: 1. A borgói uradalomból, vagyis Borgóvölgynek Doboka megyéhez tartozott 7 községből, 2. A kolozsmegyei Kis Sajó, Gledin, Monor; a dobokamegyei Oláh Budák és Kagla; a tordamegyei Monosfalú, Maros Oroszfahi és az u. n. Karhász praediumból. 3. Besztercze vidék Szent Iván és Nagyfalú községeiből, amelyek az előbbi hét községgel együtt a monori járás elnevezés alatt foglaltattak össze. 4. Badnavölgyéből, Badna mezőváros 20 faluval, amelyek Besztercze város által adattak át a kincstárnak. 5. Azon határrészekből, melyek Jád, Péntek és Nagydemeter (Mettersdorf), beszterczevidéki szász községek és a Szamos folyó balpartján levő községek határaiból a kincstár által megvételtek. 6. Az u. n. revindikált havasok területéből. 1764 után történtek a betelepítések. Meg kell még jegyeznünk a következőket. 1. A Borgóvölgy, a borgói uradalom a Bethlen grófi család tulajdona volt.

⁶ Az 1872-75. országgyűlés képviselőházi irományai 25. kötet, 24. lap. (1071. sz.)

Állott Bisztricza, Tiha, Prundszerk, Szuszény, Mislocsény, Zso-szény, Rusborgó községekből, amelyek Doboka megyéhez tar-toztak. Az állam megvette 1784-ben 360.000 rhénes forintért. Lakosai részint jobbágyok, részint zsellérek voltak. Az 1783-ban felvett úrbéri konskripció és 1789. november 5-i rektifikáló jegyzőkönyv szerint átkerültek a kincstár birtokába 19 havas, 65.000 hold kiterjedéssel különböző jogok. A katonai kincstár a határöröknek nagymérvű irtást engedett s nagy legelőket ha-sított ki, ezek az egyes határőr családoknak adattak át és az 1851. június 21-i állapotban nekik meghagyattak. 2. Maros és Sajóvidék, vagyis a monori járás a közbirtokosoktól vétettek meg. Ragja a Kemény bárói családtól. 3. Radnavölgy 21 eredeti helység és hat telepítvényvel szereztetett meg. Radnavölgynek egész területe 388.000 hold, ebből 150.000 hold erdő volt, ame-lyen a lakosok legeltetési és fajzási jogot gyakoroltak. 4. A re-vindikált havasoknak Naszód vidékéhez tartozó része, a Felső, vagyis Aranyos Besztercze folyó által határolt rész Radna-völgyhöz tartozott. Az első rész a Torda megyéhez tartozó Vécs más nemesi és a Doboka megyéhez tartozott borgói uradalom tartozéka. Ezen revindikált havasokat *a II. román gyalogezred parancsnoksága 1807-ben a községek közt kiosztotta*. A revindi-kált havasok területe az 1882. évi kimutatás szerint mintegy *111.000 hold*. 5. A Szamos balpartján lévő Jád, Péntek, Nagy-demeter, beszterczei községektől megvett terület kiterjedése 2.000.000 hold volt. 1851. június 22-én az erdélyi határőrezredek feloszlattattak és elrendeltetett, hogy az oláh határőrezredek tulajdonában levő bármennemű tőkék szabályos arányban osz-tassanak szét s kegyelemből megengedtetett, hogy a revindikált havasok kivételével a határörök az említett területek birtokában meghagyassanak a végleges szabályozásig. De rövidesen a re-vindikált havasokra is kiterjesztetett az a használat.

A 44 község s a királyi kincstár a naszódvidéki iskola- és ösztöndíj-alapok között 1872. március 12-én létrejött szerződést, a 44 község s az államkincstár s báró Kemény Domokos és ér-dektársai közt a beszterczei kir. törvényszék előtt kötött per-egyezséget erősítette meg az 1890. évi XVII. t. c.

Az 1872. március 12-én létrejött szerződés a határőri in-tézmény megszüntetése folytán keletkezett birtok- és tulajdon-jog viszonyok kérdéseinek végleges elintézésére vonatkozik. A királyi kincstár átengedte a Naszódvidék területén fekvő ka-tonai épületeket és belsőségeket, pusztá telkeket és tartozékai-ka-t a naszódvidéki ösztöndíj-alapnak, nemkülönben a „Dösul Poieni rotundi” nevű havas részt, az óradnai bányaterületet és minden jogát azon kaszáló-, erdő-, legelő- és havasbirtokokhoz, amelyek ama vidék területén (különösen a borgó-prundi és mo-nori járásokban) fekszenek és az 1864-1866. években az e végre kirendelt „birtokrendező bizottság” határozatai által a királyi kincstár, mint földesúr részére az úrbéri birtokrendezés fenn-

tartásával, vagy anélkül odaitéltettek, azoknak a, községeknek, amelyek ezen birtokrészeknek tényleges birtokában és használatában vannak; a kincstár – mint földesúr – által gyakorolt vagy gyakorolható korcsma-, malom-, s bármi néven nevezendő kisebb királyi haszonvételeket úgy és akként, mint azok az említett birtokrendezési bizottság által megítéltettek, hasonlóképpen a nevezett iskola-alapnak azon kikötéssel azonban, hogyha e jogoknak megváltása, vagy megszüntetése törvényhozásilag elrendeltetnék (minthogy ez esetben a haszonvételek megint csak a községeknek, esetleg azok népességének esnek a javára) ezen műveletből az államra és annak kincstárára semmi teher egyáltalában nem hárulhat. Az iskolai alap kárpótlása a községek, esetleg azok népessége által lesz teljesítendő.

E jogok és javadalmak a nevezett testületnek 100.000 forint tőke összegért engedtetnek át, de a szerződésalkötéskor állami célokra használt épületek, belső telkek, kertbirtokok továbbra ingyen az állam használatában hagyandók, nemkülönben azok az épületek is, amelyeket az állam ily célra később igényel, hasonlóképp a „vidék” által használt és közigazgatás céljaira igénylendő épületek is. Ha e célra az épületek nem szükségesek, akkor visszazállanak iskola-alapra az átalakítások és új építkezések megtérítése mellett. Az óradnai bányatelepet – kb. 2469 kat hold kiterjedésben – az állam míg a bányászatot folytatni: kívánja, holdankint 25 krajcár ellenében megtarthatja. A bányaterület erdőségei kereskedelmi célokra nem szolgálhatnak és rendszeres, a termelési viszonyoknak megfelelő művelés szerint fognak kihasználni. A bányaművelés megszüntetése esetén azokra a belsőségekre, udvarhelyekre s kertekre nézve, amelyeken a tisztviselői lakó- és bányamű-épületek léteznek, a kincstár a telepések megváltási jogát kikötötte. Az iskola-alap a kincstártól átvett patronátusi és egyéb terheket és hasznokat 1871. július 1-én veszi birtokba.

A volt naszódvidéki határőrezredek közös használatában álló ingatlanokat az 1890. évi XVIII. t. c. a 44 község vagyonának nyilvánította. A birtoklás tekintetében ugyanis 1851-ben a volt határőr községek az erdő, legelők, az egyéb fekvőségek haszonélvezetében mindaddig meghagytak^ míg az 1861. augusztus 26-án kelt nyílt parancs a birtokviszonyok rendezését foganatba nem vette. A volt Naszódvidék szervezését s a II. román határőrezred területén a rendezést az alkotmányos törvényhozás hajtotta végre. A birtokviszonyok szabályozásánál nagy nehézséget okozott, hogy a kincstár, községek, magánosok tulajdoni és birtokviszonyai teljesen össze voltak zavarva. A katonai közigazgatás az egyes és csoportokban elszórt lakások egy összefüggő helységben való összpontosítása érdekében mindenféle önkényes intézkedéseket, kiszakításokat és cseréket vitt végb. Megengedte a határőröknek a tetszés szerinti irtást, az allodiális erdőkben bőven ellátták őket úrbéres s majd határőri

telkekkel. Megengedte a községeknek tetszés szerinti legelőhelyek kiirtásai. 1842-ben s majd később korlátozó intézkedések tétettek s az állományok összeírása rendeltetett el, de az adatok hiányosak, megbízhatatlanok voltak. A birtokviszonyok kitisztázására a tényleges birtokot kellett alapul venni. *Ennek alapul vétele mellett az 1890: XVIII. t. c. a magánosok ingatlan tulajdonjogának megállapítása mellett a községvagyon jellegével ruházta fel a nassóvidéki községek tulajdonában levő ingatlanokat.* Az 1871. évi LV. t. c. 11. §-a községvagyon jelleget csak azon esetre állapít meg, ha az ingatlanok egyéni ingyen használat tárgyai nem voltak. Az idézett törvény 6. §-a pedig kifejezetten azt mondja: hogy az ingatlanok községvagyon természetét nem változtatja meg az a körülmény, hogy azokat egészben, vagy részben a község lakossága, vagy a község lakosságának egy része visszteher mellett, vagy anélkül használta; a törvény ezen községek területét kiveszi a tagosítási eljárás alól s kijelenti, hogy ezen községvagyon sem területileg, sem pedig közös vagy egyéni használat tekintetében arányosítás tárgyát nem képezheti. E birtokközösségek területi terjedelme *270.000 kat. hold erdő, 85.000 kat. hold havasi legelő, majdnem hatszorosa, a székely határőrezred birtokába adott revindikált havasoknak.*

Ezeknek kezelése, haszonvétele, ellenőrzése *1919 előtt álamilag történt,* a befolyó jövedelem községi célokra fordított. Minderre nézve nagyon tanulságos a besztercei állami kirendeltségnek a jelentése.⁷ E jelentés elmondja, hogy az 1870-es évek előtt erdőgazdaságról, erdőkezelésről itt szó sem volt, a volt határőrök birtokait a lakosság tüzzel-vassal pusztította. E miatt az 1890. évi XVIII. és XIX. t. c. cikkek által ezen község birtokviszonyait és birtokainak kezelését véglegesen rendezze.

A törvény alapján szervezett erdőigazgatásnak első feladata volt, a korábbi időben eladósodott községek terhes tartozásait, valamint az 1890: XX. t. c. szerint a báró Kemény családdal szemben elvállalt kötelezettségeit rendezni. Adótartozások és a birtokok kezelési költségeinek fedezése címén 960.000 korona tartozás volt a községi birtokokra bekebelezve, a Kemény családnak s a községek ügyvédjeinek pedig bírói egyezség szerint 674.000 korona járt. Ezt az 1,634.000 koronát az erdőigazgatóság az egyesítve kezelt erdők jövedelméből már a kezelés két első évében kifizette. Az összesen 274.000 holdnyi községi erdőből kihasított a 44 község lakosságának közvetlen használatára 59.000 hold, a fennmaradt 215.000 hold pedig, tekintet nélkül a községi határokra, az okszerű gazdálkodás igényeinek megfelelően gazdasági testekre osztván be, megállapított az aránykulcs, mely szerint a tulajdonos községek

⁷Dr. Sebess Dénes: „Adatok a magyar agrárpolitikához a jobbágyság felszabadítása után”. Budapest, 1908. 56-62. 1. s 56. lapi jegyzet.

ezen egyesítve kezelt erdők jövedelmében részesülnek. Intézkedés történt a határok- és határjelekre nézve. Nem csekély feladat volt az említett faeladási szerződések ügyének oly módon való rendezése, hogy a községek a jövőben meg legyenek védve. Ennek érdekében nagy áldozatokat kellett hozni, mert ezek a szerződések a rendszeres gazdálkodás elé nemcsak akadályokat gördítettek, hanem ezt nem egy esetben lehetetlenné is tették. Az erdőigazgatásnak gondoskodnia kellett a korábbi gazdálkodás által kopárrá tett és fölégetett nagykiterjedésű vágásoknak beerdősítéséről is. Az ily területek mintegy 35-40.000 holdat tettek ki. Mindehhez járult a mintegy évi 2000 holdnyi vágás területek beerdősítése is. Beerdősítési tervek készítették akként, hogy '20 év alatt az összes kopár területek befásíttassanak. Ezen tervek végre is hajtottak, még pedig oly kedvező eredménnyel, hogy a kezelés 17-ik évében (1907) csak 74 hold hátralék állott fenn. Rendeztetett a kihasználás kérdése is, a fakészletek nyilvános árverés útján adattak el, a vállalkozókkal oly szerződések kötöttek, melyek szerint ezek kötelesek a megvett fakészletek kihasználása érdekében a szükséges szállítási berendezéseket, utakat, vizszabályozást, valamint a felfoldolgozó gyárakat és telepeket saját költségükön létesíteni, oly kötelezettség mellett, hogy mindezen berendezések és gyárak a szerződések lejártával a községek tulajdonába mennek át. Ily reális alapon kötött szerződésekkel, eltekintve attól, hogy az erdőigazgatóság soha nem remélt magas eladási árakat ért el, a községek részére értékes és a jövőre nézve nagy fontossággal bíró beruházások létesítését biztosította, mivel ezen szerződésekből kifolyólag 6 nagyobb gőzfűrésztelep összes berendezéseivel, 16 km. erdei iparvasút, számos út, vízfogó, és más kezelési épület mintegy *3,500.000 korona értékben mentek át a községek tulajdonába.* Az erdőigazgatóság az erdőbirtokokról megbízható térképeket készített és trigonometrikus hálózat alapján részletes felmérést eszközölt. Ezen munkálatok alapján dolgoztattak ki a törvényszerű gazdasági üzemtervek, melyek az erdőbirtokok használatának tartamosságát biztosították. Mind ezen rendezési s felmérési műveletek törvényességének biztosítására az erdőigazgatóság kezdeményezésére a pénzügyminiszter elrendelte az országos kataszteri felmérést a volt naszódvidéki községek egész területére, illetve e célból egy felmérési felügyelőt rendelt ki a m. kir. erdőigazgatósághoz a volt naszódvidéki községi erdők alapjának költségére. Az eljárás rendén a magántulajdon tárgya összes birtokok is felmérétek s új osztályozás s becslés alapján a birtokviszonyoknak megfelelő adókataszter állíttatott fel, sőt 1910-től 1912-ig betétek is szerkesztettek. Vasútvonalak is építettek. Így létesült a Besztercze-Borgó-beszterczei 32 km. és Bethlen-kisilvai 43 km. hosszú helyi érdekű rendes nyomtávú vasút. E két vasútra a községi erdők alapja 1,073.500 koronát áldozott. Majd 2,000.000 korona

költséggel kiépítettett a Les- és ilvavölgyi keskenyvágányú és közforgalomra berendezett 48 km-nyi iparvasút. A községi lakók jólétének előmozdítására az egyik havason mintajuhászat rendeztetett be s ezzel kapcsolatban tehenészet is, ahonnan a községek és lakosság tisztavérű tenyész szarvasmarhákkal látattak el és a lakosok egyúttal a tejtermékek feldolgozásában és értékesítésében is gyakorlati kiképzést nyertek. A havasi legelők használata is szabályoztatott akként, hogy a legelők ok-szerű, használata mellett nemcsak a lakosság marhaállományá-nak állott rendelkezésére bőséges legelőterület, hanem a fölös-leges s korábban csak elgázolt legelők értékesítéséből a közsé-gek évente 18.000 korona haszonbérhez jutottak. A gyümölcs-termelésre is gond fordított, a Beszterczen berendezett gyü-mölcsfaiskolában évente 8-10.000 darab különböző fajú neme-sített csemete osztatott ki a lakosság között, e mellett pedig egyes községi lakosok is, mint kertmunkások ezen gyümölcsfa-telepen a gyümölcsstermelésben kiképzést nyertek. A kezelésnél alkalmazott erdőtisztek és védelmi személyzet lakásokkal és hivatalos helyiségekkel látattak el. Az erre szolgáló épületek és ingatlanok leltári értéke 712.000 korona.

A naszódvidéki községi erdők az állami kezelés rendszere-sítése előtt semmit sem jövedelmeztek. Azóta pedig évente s át-lagosan 1,200.000 korona bevétel és 920.000 korona kiadás mellett 271.000 korona tiszta jövedelmet hoztak, és pedig ezt a jövedelmet csak az egyesített kezelés alatt álló 214.800 holdnyi erdő hozta. A 44 község lakosságának közvetlen kihasználására kihasított 59.000 hold erdőben a lakosság ingyen fajzást gyako-rolt s a legelők használata és jövedelme is őket illeti. Az 1907. év végén az állami kezelésnek tiszta jövedelme 10,838.127 korona, vagyis holdanként 50 K 45 fillér, évenként és holdanként pedig 3 K 15 fillér volt. Az előirányzat szerint az 1910. évre 1,000.000 korona jövedelemre számítottak.

Megjegyzendő az is, hogy az erdőigazgatóság a naszódi gimnáziumnak segélyképpen már évek óta 30.000 korona, 1907 óta pedig 56.000 korona évi segélyt fizetett.

Kötelességemnek tartottam ezen hivatalos jelentés ismer-tetését, minthogy tiszta képet nyújt annak a rágalomnak mi-benlétéről, mely szerint megfizetett agitátorok jó pénzért Európa-szerte azt a vádat terjesztették a magyar kormányok ellen, hogy a román népet butaságban tartják és annak javával nem töröd-nek. Az erdőszámadásokat maga a 44 község 8 választott tagja az alispán elnöklete alatt őrizte ellen a törvényhatósági gyűléshez való fellebbezési joggal; tehát nem volt rejteni való.

Gyakran volt szó a naszódvidéki központi iskola és ösz-töndíj-alapról. Ennek mint vagyonösszeségnek alapszabályai 1889. május 24-én alkottattok meg a naszódvidéki központi is-kola- és ösztöndíj-alapok közgyűlésén. Ezzel kapcsolatosan a na-szódvidéki központi iskola- és ösztöndíjalapok igazgató választ-

mányára vonatkozólag Ő császári s apostoli királyi Felsege által 1888. december 31-én jóváhagyott alapszabály alapján ugyancsak 1889. május 24-én szervezeti és ügyviteli szabályzat, szervezeti szabályzat, ügyviteli utasítás, pénztári és számviteli utasítás és a naszódvidéki központi iskola- és ösztöndíj-alapokból kiosztandó ösztöndíjakra és segélyekre vonatkozóan szabályzat készítettett. Az alapszabály III. §-a szerint a központi iskola-alap rendeltetése fenntartani Naszódon egy ^főgimnáziumot, egy elemi fiúiskolát, egy elemi leányiskolát, egy felsőbb leányiskolát; Borgó-Prundon, Monoron, Oláh Szentgyörgyön, Telesen, Zágrán 1-1 elemi vegyes iskolát, mely iskolák felügyelete az érvényben levő törvények és miniszteri rendeletek értelmében a községi iskolák jellegének megfelelően gyakorlandó. Naszódon a gimnázium mellett tápintézet tartandó fenn s Naszódon egy alreáliskola létesítendő. A IV. §-s szerint az ösztöndíj-alap jövedelmei a következő célokra voltak fordítandók: *a M községbeli lakosok gyermekeinek*, kik hazai tanintézeteket, név szerint gimnáziumot, reáliskolát, szépművészeti, ipari, erdészeti, vagy kereskedelmi akadémiát, jogi, orvosi, műgyetemi, vagy bölcsészeti, avagy felsőbb gazdasági tanintézetet látogatnak, vagy katonai nevelő és képzőintézetek növendékei vagy végül iparos mesterséget tanulnak, ösztöndíjakkal való ellátása, vagy egyébként való segélyezése. A V. §-s szerint e két alap Naszódon kezelendői a közgyűlés ellenőrzése mellett a „Naszód vidéki központi iskolai és ösztöndíj alapok igazgató választmánya” által. A IX. §-s szerint elrendeltetett az állami legfőbb felügyeleti jog gyakorolhatása szempontjából a jegyzőkönyveknek hasábosán az állam hivatalos nyelvén is a szerkesztése. A XXI. §-s szerint a közgyűlés áll az 1886. évi XXII. t.-c. értelmében a 44 községben szervezett községi képviselőtestület által választandó egy-egy bizottsági tagból és a kormány által a vármegyei bizottság tagjai közül kinevezendő 12 tagból és végül a gimnázium igazgatójából. A XXIII. §-s szerint az igazgatóválasztmány áll: a közgyűlés által saját és az igazgatóválasztmány által is elnökévé megválasztott elnökből, a közgyűlés által választandó hat tagból, a szamosújvári görög katolikus püspök által kinevezendő egy tagból, a Beszterce-Naszód vármegye közgyűlése által választandó egy tagból, a kezelő főtitstból és a naszódai főgimnázium igazgatójából. Úgy a közgyűlés, mint az igazgatóválasztmány hatásköre 6 évre terjed. A XI. §-s szerint az igazgatóválasztmány és a közgyűlés határozatait Beszterce-Naszód vármegye mindenkori főispánja útján terjesztvén fel, ugyanő jogosítva van a minisztérium felügyeleti jogának elősegítése végett az alapok özszes ügyeinek bármikori betekintésére és megvizsgálására. Az ösztöndíj szabályzat I. §-a szerint a Naszód-vidéki központi ösztöndíjalap tiszta jövedelme következően volt felhasználandó: 2% tartalékalap létesítésére, esetleg a törzsvagyonba történhető

csökkenés pótlására; 80% ösztöndíjakra, melyek az iskolai tanulmányok egész időtartamára, illetőleg mesterség-tanulás egész idejére szavazandók meg, és 18% évi segélyek kiosztására volt fordítandó. A 3. §. szerint az ösztöndíj évi összege nem lehet kisebb, mint: 300 forint az egyetemen és akadémián, 120 forint a tanítóképezdekben, katonai hadapródiskolákban s állami középtanodákba járók részére; 30 forint a mesterséget tanulónál.

A bánági határőrvidék mint a katonai szervezet kiegészítő része megszűnván, a házközösségek rendezése iránt a Bánátban az 1873. évi XXIX. t.-c. intézkedett. Ekkor szabályoztattak a határőrvidéki családok részére biztosított fajzás, legeltetés, makkoltatás, szóval az ottani állami erdőkben eddig gyakorolt bárminemű haszonélvezeti jogok is. Az állami erdőségek felerészben az állam tulajdonában maradtak, másik felerészben kihasítottak és a községek kizárólagos birtokába bocsátottak úgy, hogy a, kihasított erdőrészt, ennek állaga és mindennemű használata, felett mindenik fél az erdőgazdasági szabályok korlátain belül teljes és kizárólagos joggal rendelkezik. A községek ezek után két vagyonközösséget alakítottak. Nevezetesen: a volt 13. számú román bánáti határezredből alakult ki a karánsebesi vagyonközösség, a volt 14. számú szerb Bánát határezredből pedig a fehértemplomi vagyonközösség, az előbbi 70 község alkotta 37.862 kat. hold erdő területtel, az utóbbit 25 község 37.982 erdő területtel. A vagyonközösségek szervezetét és azok hatáskörét 1879. illetve 1880. évi kormányhatóságilag jóváhagyott szabályok állapítják meg mindkét vagyonközösségre nézve azonos rendelkezésekkel. A szabályzatok szerint a községek önálló vagyonközösséget illetve társulatot képeznek. A vagyonközösséget illető közös vagyon iránti tulajdonra, birtok és kezelésre nézve az osztrák polgári törvénykönyv rendelkezései az irányadók. A vagyonközösség képviselője küldöttekből alakíttatik, kik a hozzá tartozó községek által a lakosok számaránya szerint választhatnak. Ezek maguk közül főnököt, négy tagból álló bizottságot, helyettes főnököt és 4 póttagot választanak és megállapítják a szabályrendeletet a közgyűlés hatáskörére és a vagyonkezelés módjára nézve. A vagyonközösség a közös vagyonnak az egyes részesek közti felosztásakor szűnik meg. A karánsebesi vagyonközösségnél az évi faszükséglet kihasználása, a legeltetés, az épület- és szerszámfa a Volt határőröknek és jogutódaiának, mint jogosultaknak díjtalanul bocsátatik rendelkezésére. Az erdő tiszta jövedelme a jogosultak kulturális céljaira fordíttatik (ösztöndíjak, iparoktatás, házi ipar fejlesztése, kertészet, internátus). A fehértemplomi vagyonközösségnél a fennmaradó tiszta jövedelem a fenti kiadásokon kívül osztalékképen az egyes községek közt felosztatik.

A karánsebesi vagyonközösség leltári vagyona ingatlan-

ban az 1905. évben 34,094.229 korona, bevétele 405.414 korona és kiadása 278.113 korona, feleslege 127.000 korona, a fehértemplomi vagyonközösség leltári vagyona ingatlanokban 8,325.541 korona, a bevételek évi összege 224.500 korona, kiadás 168.950 korona, a felesleg 50.550 korona volt.⁸

Csak a Naszód-radnavölgyi és krassószőrényi román háttörők részére majdnem félmillió hold közvagyon jutott, amelyet a lakosok javarészben kifosztottak, de a kiegyezés utáni magyar kormányok alatt újból teljesen üzemképesekké tettek úgy, hogy nagy összegű ösztöndíjakat és emellett számos kultúrintézményt létesíthettek. Úgy a szász, mint a román közvagyonok a magyarság hozzájárulásával magyar vérell szerzett területből szakítottak ki, s a szász és román nép célvagyonaivá lettek.

Kisebbségi jogok.

1868-ban Magyarország a magyar „nemzetállam” álláspontjára helyezkedett de akként, hogy az 1868 évi XLIV t. -c. 1. §-ában kimondotta, hogy Magyarország területén lakó állampolgárok nyelvi és vallási különbség nélkül alkotják az egységes magyar nemzetet, melynek minden polgára, egyenjogú tagja. Hogy ez nemcsak elvi kijelentés volt, bizonyítják az elmondottak.

Minden egységes államnak meg van a maga államnyelve és uralkodó vallása. A magyar állam nyelve a magyar nyelv lett. A latint 1844-ben a magyar kiszorította, ekkor a szászok és románok a latinhoz ragaszkodtak. A szászok és románok anyanyelvüket 1875-ben is használták a fogarasi, nagyszebeni és brassói törvényszékeknél; az 1868. évi XLIV. t.-c. alapján a községeik megállapíthatták a saját jegyzőkönyvi nyelvüket; a törvényhatóságok jegyzőkönyvei a kisebbség nyelvén is vezettek; az elsőfokú bíróságoknál anyanyelvét mindenki használhatta, a járásbírósághoz anyanyelvén mindenki adhatott beadványt. *A magyar államnyelv kizárólag csak ott érvényesült, hol az ügyvédi képviselő kötelező volt.* Az ügyvédnek közjogi állásánál fogva a magyar nyelvet tudnia kellett. A nyilvánkönyvek követelményeinek megfelelően a benyújtott okiratok hiteles magyar fordítása is megkívántatott, mert feltehető volt, hogy a magyar nyelvet a magyar állampolgárok inkább elsajátítják, mint a Magyarországon dívó összes kisebbségi nyelveket.

A kisebbségi jog csak a világháború utáni jogtudomány terméke, de Magyarországon már azelőtt is érvényesült. A szászoknak és románoknak megvoltak a saját kultúregyesületeik, megvolt a sajtójuk stb.; nemzeti fejlődésük elé akadály

⁸ U. O. 64-66. 1.

nem emeltetett. A szászok 775 évig megtartották nemzetiségüket, ezalatt a hosszú idő alatt nem akadályoztattak a német testvéreikkel való érintkezésben s abban, hogy a „Gusztáv Adolf” nemzeti egyesület őket segíyezze. A románok pedig a XVIII. század közepe óta igen sűrű érintkezésben voltak Havasalföld és Moldovával, majd 1855. óta az egységes román fejedelemséggel, sőt Oroszországgal is. Nem akadályoztattak meg abban, hogy a magyarországi és romániai románság közt lelki integritás fejlődjön ki. Szászok, románok a legfelsőbb egyházi, polgári és katonai méltóságokra emelkedtek. Gyermeküket szabadon iskoláztathatták. Szóval nem érte őket oly sérelem, amelyeket ma „kisebbségi sérelem”-nek szokás nevezni.

A magyar nemzet 1848-ban a román jobbágyoknak óriási vagyont adott s ahhoz még az előbb említett közvagyonokat; a románoktól és szásztól semmit el nem kobzott. Magyarországon megvolt a törvény előtti egyenlőség, a szó szoros értelmében a maga igazát megkapta mindenki. Ez ellen Erdélyben nem panaszt sem a szász, sem a román.

1849-ben a romániai emigránsok közvetítésére közvetlenül a szabadságharc leveretése előtt Jankoval egy egyezmény jött létre, melyet Balcescu és Kossuth tárgyaltak meg s amelynek eredménye egy törvényjavaslat lett. Ennek a rövid tartalma a következő: a magyar nyelv lesz a törvényhozás nyelve és a közügyek adminisztrációjában is addig a fokig, míg azt az állam egysége megkívánja. A kizárólagosan román népességű megyékben a román nyelv használatba vétetik; a jegyzőkönyvek nyelve párhuzamosan román és magyar lesz, de az országgyűlés és a kormányval való közlekedés nyelve csak a magyar. A román iskolák nyelve a román. A szóbeli eljárás behozatalával az első fokú bíróságoknál a román nyelv is használható, a hatóságokhoz román nyelvű kérelmek is beadhatók; a görögkeleti vallás szabadsága biztosítandó, a budapesti egyetemen görögkeleti vallású teológiai fakultás létesítendő; a román többségű községekben a nemzetőrség nyelve román, a románok a hivatalokban számarányuk szerint alkalmazandók. Az erre vonatkozó szerződést aláírták; Balcescu mint a román emigráció ügynöke és Boliac Caesar mint speciális meghatalmazott, magyar részről pedig Kossuth. A Szemere-kormány a debreceni képviselőház különböző nemzetiségű tagjainak meghallgatása után egy nemzetiségi törvényjavaslatot készített, melyet 1848. július 21-én a szegedi országgyűlés el is fogadott. E szerint községi gyűléseken mindenki a maga nyelvén szólhat; a jegyzőkönyv nyelvét a többség határozza meg; a megyei gyűléseken akár anyanyelven, akár magyarul fel lehet szólalni: ahol valamely nemzetiség több, mint a lakosság fele kívánatra a jegyzőkönyv ennek nyelvén vezettetik, a levelezés nyelve azonban a magyar, ezek a szabályok alkalmazandók az elsőfokú bíróság nyelvére is; a nemzetőrség vezérleti nyelve

egyezik a község tárgyalási nyelvével, amint az állam iskolai nyelve is; iskolai oktatás azonban az egyház nyelvén is folyhat, amelyen vezetendők az anyakönyvek; hatósági folyamodványok bármely nyelven beadhatók; a budapesti egyetemen gör. keleti theologiai fakultás létesítetik; a hivatalok érdem szerint töltetnek be, a kormány utasított, hogy a szerbek és románok méltányos kívánatait meghallgatva, alapos sérelmeiket szüntesse meg, esetleg törvényjavaslat előterjesztése útján.

Ezekben a románok elismerték az államegységet. Az 1868. évi XLIV. t.-c. sem akart egyebet, ez vezette az 1867. utáni kormányokat is. Az 1868. évi XLIV. t.-c. annak kimondása mellett, hogy az államnyelv és a törvényhozás nyelve a magyar, elrendeli, hogy a törvények mindenik nemzetiség nyelvén kiadassanak s a törvényhatóságok jegyzőkönyvei a magyar nyelv mellett oly nyelven is vezethetők, aminőt a törvényhatósági közgyűlés egy ötöde kíván, e gyűléseken a nem magyar anyanyelvű saját nyelvén is felszólalhat, a törvényhatóságok felterjesztéseikben a magyar mellett hasábosán jegyzőkönyvi nyelvéket is használhatják, egymásközt a közös jegyzőkönyvi nyelven is levelezhetnek; a bíróságoknál a felek ügyvéd közben jötte nélkül intézhető ügyekben anyanyelvüket használhatják, a magyar nyelv csak az állam által kinevezett bíróságoknál érvényesül a jegyzőkönyvekben, ítéletekben és határozatokban. Az egyházak szabadon határozzák meg az ügyvitel nyelvét, melyet az egyházi hatóságok az állami érintkezésben a magyar mellett hasábosán használhatnak. Az állami tanintézetek nyelvét a nemzetiségek igényeinek szem előtt tartásával a vallás- és közoktatásügyi miniszter határozza meg; a főtanodákban megfelelő nemzetiségi, irodalmi tanszékek létesítendők. A község saját nyelvét meghatározhatja. Egyházak, községek iskolákat alkothatnak. Az állások személyes érdemek alapján töltetnek be.

Mi okozta hát 1918-ban Magyarország összeomlását? A világpolitikai helyzet. Románia az entente hatalmak mellé állott s az 1916. augusztus 1-i egyezségben kikötötte, hogy akár-hogy üssön ki a vállalkozása, az entente hatalmak véggyőzelmé esetén megkapja azt a területet, amelyet a trianoni békediktátum neki juttatott. Épp ilyen megállapodása volt az entente hatalmakkal a cseheknek és a szerbeknek is. Az entente hatalmak nem akarván megengedni, hogy Ausztria Németországhoz csatlakozzék, a Magyarország területéről leszakított Burgenlanddal erősítették meg. Magyarország megcsonkítására nem ezeknek az úgynevezett utódállamoknak fegyverténye adott szankciót, hanem az entente hatalmak diktátuma, mely titkos hadiszerződéseken alapult, nem a leszakított népek akaratán, hisz azokat senki sem kérdezte meg. Az 1918. decemberi gyulafehérvári s a medgyesi szász gyűlések hevenyészett összejövetelek voltak, nem pedig szabályosan vezetett népszavazások? A le-

szakított területen levő magyarság átcsatolása pedig a népvándorlás idején szokásos módszer volt.

(1919. december 9-én Románia és az entente nagyhatalmak közt megállapodás jött létre, mely szerint Románia kötelezte magát a kisebbségek jogainak tiszteletbentartására s az erdélyi szászok és székelyek részére vallás és tanulmányi autonómia létesítésére a román állam felügyelete alatt.

Láttuk, hogy a magyar állam az állami főfelügyelet alatt minő óriási kultúr célvagyonokat létesített a szász és germán kisebbségek részére és nem folyt be eme vagyonok jövedelmének felhasználásába s nem tiltakozott az ellen sem, hogy a kisebbségek kulturális nemzeti céljaikra külföldről is gyámolítást fogadjanak el.

25. §. Vallási önkormányzat 1867-1918.

A jogfolytonosság alapján a kiinduló pont az 1848. évi XX. t.-c. volt; ezt vette alapul a vallás szabad gyakorlatáról rendelkező 1868. évi LIII. t.-c. is, mely elfogadta a keresztyén vallások jogegyenlőségét és viszonyosságát; államvallást nem statuált s a gyermekek vallását vegyes házasság esetén akként szabályozta, hogy nemük szerint kövessék a szülők vallását s az e tekintetben kötött reverzálisokat érvényteleneknek jelentette ki. Ez a törvény még nem volt túl liberális s megkövetelte, hogy mindenki tartozzék valamely vallásfelekezethez, a felekezetnélküliséget tehát tiltotta.

A vegyesházasságból született gyermekek vallásáról szóló intézkedést az 1894. évi XXXII. t.-c. akkép változtatta meg, hogy megengedte, hogy a házasulandók a házasságból születendő gyermekek vallására királyi közjegyző, járásbíró, polgármester, vagy főszolgabíró előtt, a megállapított alakszerűségek mellett megegyezhessenek. Ez a mai tételes törvény.

Az 1895. évi XLII. t.-c. az izraelita vallást is törvényesen bevettnek nyilvánította. Az 1895. XLIII. t.-c. pedig a vallások teljes szabad gyakorlatát mondotta ki: mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást s azt az ország törvényeinek, valamint a közérkölcsiség kívánalmainak korlátai között külsőképp is kifejezheti és gyakorolhatja, de a *bevett felekezetekre vonatkozó törvényeket, jogszabályokat fenntartotta*; a 25. §. a felekezetnélküliségre kifejezetten engedélyt adott. 1916. évi XVII. t.-c. az izlam vallást nyilvánította törvényes vallásnak.

A vallási életbe mélyen belevágott a házassági jogról rendelkező 1894. évi XXXI. t.-c. mely elrendelte a kötelező polgári házasságkötést. Ez pedig egyenes ellentétben áll a katolikus vallási dogmával, mely a házasságot szentségnek és nem egyszerű polgári kötésnek tartja. Ez a törvény a házasság ér-

vénytelenítése, megtámadása és felbontása iránt indított pereket a polgári bíróság elé utasította. E törvény a protestánsokat és zsidókat kevésbé érintette, mert a magyarországi reformátusokra és lutheránusokra nézve az 1868. évi XLVIII. t.-c. a válóperekben a bíráskodást már az állami bíróságokra ruházta; így az e vallásokhoz tartozókra nézve 1894-ben csak annyi történt, hogy ez az intézkedés az erdélyiekre is kiterjesztett; a zsidók házasságának érvényes felbontása már 1867. óta az állambíróság feladata volt. Az unitárius és görögkeleti vallás a házasság felbontását ismerte ugyan, de e törvény reájuk is sérelmes volt. A kötelező polgári házassággal együtt járt az állami anyakönyvvezetés is, amelyet az állam az 1894. évi XXXIII. t.-c.-el vett ki a vallásfelekezetek kezéből.

Magyarország a kiegyezés után huszonöt évig, ha a liberalizmust dédelgette is, mégsem jutott abba a túlzó irányba, amelynek uralomra jutását az 1894. és 95. évi említett törvények bizonyítják. De a vallást ekkor sem kívánta magánügynek tekinteni, mert az 1894. évi XXXI. t.-c.-ben elrendelte, hogy a házasságkötéskor a feleket az anyakönyvvezető figyelmeztetni köteles, hogy a polgári házasság megkötésével vallási köteleimnek eleget nem tettek. Magyarország nem tett lépést az egyházi javak szekularizációjára s nem korlátozta a szerzetesrendeket sem.

A népoktatást illetően az 1868. évi XXXVIII. t.-c. a kötelező népoktatást fogadta el, *de nem mondotta ki az államosítást*, a felekezetek részére biztosította az autonómiát; megengedte, hogy e célból a régi szokásnak megfelelően *híveiket meg is adóztathassák, a tanítókat és tanárokat* választhassák, tankönyveiket megszabhassák, tanítóképezdéket állíthassanak fel, de a tanítás és vizsgák tekintetében az államiakhoz alkalmazkodjanak. Kimondatott, hogy minden hitfelekezeti népoktatási tanintézet az állam főfelügyelete alatt áll. A kormánynak joga és tisztje: a felekezeti iskolákat is közgei által meglátogatni, szigorúan örködni, hogy a tanítás és nevelési feltételek megtartassanak, az iskola vagyona biztosan legyen elhelyezve s a rendeltetésére fordíttassék, s a hitfelekezeti iskolákról is statisztika készíttessék. Kimondatott, hogy ha ezen feltételeket a hitfelekezeti főhatóságok a kormány által fél-évenként történt háromízbeni megintés után sem teljesítenék, a kormány közös községi iskola felállítását rendelheti el s a község felhatalmazhatott a megintett vallásfelekezetekre is kivetni az iskolai adót. Az 1876. évi XXVIII. t.-c. 4. §-a a hitfelekezeti iskolák felett az államfelügyeletet a tanfelügyelőkre bízta és elrendelte, hogy ahol népiskola van, legalább öt tagból álló iskolaszék szervezendő, amelynek tagjait a hitközségekben a hitközség képviselőtestülete választja, de amelynek az illetékes lelkész minden esetre tagja. A községi iskolák is-

kolaszékeinél a választott tagokon felül tag a helybeli felekezetnek rendes lelkése is.

Az 1907. évi XXVII. t.-c. (gróf Apponyi Albert törvénye) 18. §-a szerint az 1868. évi XLIV. t.-c.-nek az a rendelkezése, amely az egyházközségeknek megengedte, hogy iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhassák meg, akkép értelmezendő, hogy szabadságukban áll oktatási nyelvül vagy az állam nyelvét, vagy a gyermekek anyanyelvét állapítani meg, *fennmaradván természetesen az utóbbi esetben a magyar nyelvnek tanítására vonatkozó törvényes intézkedések föltétlen érvénye és hatálya*. Ahol magyar tannyelvű iskola nincs, ott az olyan hitfelekezeti elemi iskolákban, *amelyekben állandóan vannak magyar anyanyelvű növendékek, vagy olyan nem magyar anyanyelvűek, akiknek magyar nyelvű oktatását atyjuk vagy gyámjuk kívánja: a vallás- és közoktatásügyi miniszter elrendelheti, hogy ezek számára a magyar nyelv használtassék mint tannyelv; ha pedig a magyar tannyelvűek száma a húszai eléri, vagy az összes beírt növendékek 20%-át teszi, számukra, a magyar nyelv, mint tannyelv okvetlenül használandó. Ha pedig a beírt tanulóknak legalább fele magyar anyanyelvű, a tanítási nyelv a magyar; de az iskolafenntartók gondoskodhatnak arról, hogy a magyarul nem beszélő növendékek anyanyelvükön is részesülhessenek oktatásban. Minden oly népoktatási tanintézetben azonban, amelyekben az állam nyelve van egyedül tanítási nyelvül bevezetve, ez az állapot többé meg nem változtatható. Az összes elemi népiskolák ismétlődő tanfolyamában a tanítás nyelve a magyar. Ezek az intézkedések érvényesek a községi elemi népiskolákban is. A 19. §. szerint a nem magyar nyelvű elemi iskolákban a magyar nyelv a tanítási terv szerint s kijelölt óraszámában oly mérvben tanítandó, hogy a nem magyar anyanyelvű gyermek a négy évfolyam bevégeztével gondolatait magyarul előszóval és írásban érthetően ki tudja fejezni.*

Ez azon törvényhely, amelyet a nemzetiségek annyira sérelmesnek tartottak. E szerint a magyar nyelv kizárólagos tannyelvül az ismétlődő tanfolyamokban és azon iskoláknál íratott elő, amelyekben a tanítási nyelv addig is magyar volt. A törvény lehetővé kívánta tenni, hogy az elemi négy osztály elvégzése után a növendék középiskolába mehessen, erre pedig szükséges, hogy az államnyelvet tudja. Ezt kényszer magyarosításnak bélyegezni nem lehet.

A népiskolákhoz csatlakozik a kisedővodák és gyermekmenedékházak rendezéséről szóló 1891. évi XV. t.-c. Ily intézményeket hitfelekezetek is állíthatnak fel, de be kell jelenteniök a tanfelügyelőnek. Ezekben, amennyiben felekezeti jellegűek, bárki állítja is fel és tartja fent, a rendes fohászszzerű (8. §.) imán felül az illető felekezethez tartozó gyermekek a felekezeti imára is oktathatók. A felekezetek és községek autonó-

miája itt is érintetlenül hagyatott. Eme törvény végrehajtása tárgyában kiadott utasításban ajánltatott a gyermeknek játszás és nevelés közben magyarul való megtanítása. E miatt is kényszer magyarosítással vádolták a románok a magyar kormányt. Az 1913. évi XL. t.-c. a nem állami óvodák jogviszonyait s a községi és hitfelekezeti óvónők illetményeit szabályozta; az 1908. évi XLVL t.-c. a népoktatás ingyenességét biztosította.

A középiskolákról, azok tanárainak képezéséről szóló 1883. évi XXX. t.-c. azt rendelte, hogy *a hitfelekezetek maguk határozzák meg az általuk fenntartott nyilvános középiskolák tannyelvét s amennyiben ez nem a magyar, kötelesek a tannyelven kívül a magyar nyelvnek és irodalomtörténetnek mint rendes tárgynak oktatásáról gondoskodni és pedig oly óraszám-ban, amely annak kellő elsajátítását lehetővé tegye.*

Ennek ellenőrzítése végett kötelesek a magyar nyelv és irodalmának történelmére vonatkozó tantervet s órabeosztást a vallás- és közoktatásügyi miniszternek előlegesen bemutatni. A nem magyar tannyelvű középiskolákban a 7. és 8. osztályban a magyar nyelv és irodalmának történelme magyar nyelven tanítatik s e tantárgyból az érettségi vizsgálat is ezen nyelven teendő. Az érettségi vizsgálat tekintetében e szakasz rendelkezése az 1885. évi érettségi vizsgálatoknál lépett érvénybe. A tandíj iránt a felekezeti főhatóság intézkedik. Az érettségi vizsgálatok a felekezeti tanintézetekben az illetékes főhatóság által kirendelt férfiak elnöklete alatt tartatnak s a miniszter által kiküldött kormányképviselőt semmiféle rendelkezési jog nem illeti a felügyeleti jognak a törvényben meghatározott módon való gyakorlatát kivéve. A hitfelekezetek által fenntartott nyilvános középiskolákban úgy a tanulókra, mint a tanárookra vonatkozó fegyelmi szabályzatokat a fegyelmi eljárást is beleértve, *azok egyházi főhatóságai állapítják meg. Az erdélyi részekben a katolikus státus által fenntartott és vezetett középiskolákra vonatkozólag mindazon jogok, melyeket eddig a katolikus státus gyakorolt, érintetlenül hagytak.* Az állam által gyámoltott vallásfelekezeti középiskolákra vonatkozóan a vallás- és közoktatásügyi miniszter és a segélyezett fél között e célra külön szerződés kötendő, melyben a segélyezés módzatai, közelebbi feltételei, a mindkét félre biztosított jogok s a vállalt kötelezettségek részletesen megállapítandók. *Ha a kormány valamely felekezeti középiskolában erkölcsi bajoknak vagy államellenes iránynak jönne tudomására s ezek ellenében az iskola illetékes felekezeti főhatósága útján gyökeres orvoslás nem szerezhető, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek – saját rendes vagy e célból különösen kiküldendő közegei által teljesített vizsgálat után ha a vizsgálat alapján oly tények állapítottak meg, melyek a miniszter rendelkezése s közvetlen vezetése alatt álló intézetek igazgatója és tanáira*

nézve hivatalvesztést vonnának maguk után – joga és kötelessége azon iskolától a veszélyes egyének eltávolítását követelni, ellenük, amennyiben a büntető törvények súlya alá eső cselekmény esete forogna fenn, a törvény rendes útján a büntető eljárást megindítani, sőt ha a baj az egyesek eltávolítása által nem orvosolható, magának az iskolának egy időre, vagy végleges bezáratása iránt Őfelségéhez előterjesztést tenni. Az egy időre bezáratni rendelt iskola vagyona az illető felekezeti főhatóság kezelése alatt marad s a jövedelmek is tőkésítettnek, míg a tapasztalt bajok gyökeres elhárítása után az iskola újra megnyitása Őfelségéhez teendő előterjesztésre megengedtetik. Véglegesen bezáratni rendelt iskola vagyonáról és alapítványáról, amennyiben az alapítók vagy jogutódai azokról az iskola megszűnése esetére nem intézkedtek, ugyanazon felekezet közoktatási céljaira az illető felekezeti főhatóság rendelkezik (1790/1. magyarországi XXVI. t. c. 10. §-a), fenntartván Ő Felségének legfőbb felügyeleti joga. E szerint a felekezeti iskolák a király védelme alatt voltak és azokat csak ő zárathatta be.

Mivel a fenti jogbiztosítás dacára a középiskolákra vonatkozó hatáskör kérdésében az erdélyi katolikus autonómia s az államkormány között különböző nézeteltérések s hatásköri összeütközések fordultak elő, a hatásköri kérdéseket hosszas tárgyalások után Ő Felségének 1893. november 4-én kelt legfelsőbb elhatározása alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1893. december 24-én 54.061. számú rendelete (Rendeleték Tára 1893., 2880.) tüzetesen szabályozta és az *autonóm jogkört a, kormányval szemben biztosította. Különösen az érettségi vizsgákon való elnöklés kérdése bontotta meg az összhangot.*

Ezek szerint a középiskolákban is a felekezeti és községi autonómia legszélesebb körben fenntartott, a magyar nyelv tanítása a feltétlenül megkívánt, legszűkebb keretre szorult.

Végül az 1894: XXVII. t. c. szerint azon nyilvános tanintézeti igazgatók, tanárok, tanítók, igazgatónők és tanítónők és hozzátartozóik részére, kikről állami vagy más hasonló természetű rendelkezéssel gondoskodva nincs, így: a felekezetek, törvényhatóságok, községek és társulatok által, vagy örökalapítványokból (ide nem értve a szerzetesrendek kezén levő alapítványokat) fenntartott középiskolák, felsőbb leányiskolák, kereskedelmi középiskolák (akadémiák), valamint az ily jellegű jogakadémiák, tanító-, tanítónő- és kiseddóvó-képző intézetek tanszemélyzete számára országos nyugdíj és gyámintézet állítatott, melyből az ezen tanintézetnél alkalmazott igazgatóknak, tanároknak, tanítóknak, igazgatónőknek, tanítónőknek nyugdíj vagy végkielégítés az özvegy- illetve árva részére temetkezési járulék, az özvegy nő részére özvegyi ellátás, az árva részére nevelési járulék biztosított.

Mindezen törvények meggyőzhetnek mindenkit arról, hogy 1867-től 1918-ig a magyar állam csak annyi felügyeletet

gyakorolt, amit az egyöntetűség megkövetelt. Ez a kisebbségeket nem sérthette.

A) Római katolikus vallási autonómia 1867-1918.

Az 1848. évi státusgyűlés határozatai a szomorú viszonyok miatt 1866-ig alkalmazást nem találtak, bár a kath. egyházközségek egységes szervezete céljából egy általános érvényűnek szánt községi önkormányzati szabályzatot dolgozott ki s fogadott el. A székelyföldi községektől eltekintve s néhány városi egyházat leszámítva, az erdélyi országos autonómiának 1867-i elvi visszaállítása idejében Erdély területén az egyes helyi egyházak másutt nem bírtak önkormányzati szervezettel, hanem mint a parochiális jogkör merő jog nélküli tárgyai éltek inkább hit-, mint egyházi életüket. Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk és az 1876. évi XXVIII. évi törvénycikk indította Fogarasy Mihály püspököt arra, hogy az egyházközségeket az egész püspöki megye területén önkormányzati szervezettel lássa el, jogkörrel ruházza fel. A püspök 2200/1869. sz. alatt kiadott főpásztori körlevéllel megszervezte az egyházközségi tanácsokat, megállapítván azok hatáskörét. Majd az 1876. évi XXVIII. t. c. életbelépte után 56/1877. sz. alatt az egyházközségek egyházi és iskolai tanácsainak szervezetét s hatáskörét felölelő oly rendszabályokat állított össze, melyek egyrészt megfelelnek a népiskolai hatóságokról szóló törvénycikk intézkedéseinek s emellett az egyházközségi tanácsnak a) mint egyházi tanácsnak, b) mint iskolaszéknek hatáskörét s teendőit szabatosan s kimerítően elősorolják. A hivatalos rendelet a 2200/1869. számú rendelkezés hatályon kívül helyezésével a községi önkormányzati szervezetét s hatáskörét az egész püspöki megyére kiterjedő hatállyal kodifikálta s annak minden egyházközségben való végrehajtását elrendelte. Az 1877. január 10-én kelt eme statútum végre is hajtott ügy, hogy ahol már előzőleg szervezte volt a helyi önkormányzat, ezen szabályzatnak megfelelően átalakított, ahol pedig eddig a községnek autonómiája nem volt, ott ezen szabályzat szerint megalakított. E szerint minden autonóm egyházközségben három orgánus volt: a közgyűlés, az ennek kebeléből választott állandó (egyházi és iskolai) tanács s a község tisztviselői: plébános elnök, főgondnok, algondnok és jegyző. Az autonómia hatásköre pedig kiterjedt: a községi templomra és iskolára, ezek vagyonára, a községben levő közös alapítványokra, a keresztyén tisztességes élet és rendtartás védelmére, továbbá a lelkész és kántortanítók választására is „a teljesített kegyúri köteleességeknél fogva^ arra jogosult hitközségekben.” Az autonóm egyházközség bizonyos ügyekben az esperesi hivatal közvetítésével rendeltetett alá a püspöki joghatóságnak. A régi székelyföldi egy-

házközségi önkormányzat is az 1877-i községi önkormányzati szabályzat szerint alakult át.

Az esperesi kerületi önkormányzat most is csak a státusgyűlési képviselőválasztás révén kapcsolódott be anélkül, hogy világiakat is magában foglaló állandó szervezete lett volna, lefelé a községi önkormányzattal szemben szintén tisztán papi jellegű hatóság volt, bizonyos felügyeleti joggal felruházva. Mint hierarchikus egyházkerületi fokozat is a régi jog állásához képest visszafejlődött; az esperesi kerület papsága semmi testületi joghatóságot nem gyakorolt, az esperesi szék s annak bírói hatalma eltűnt. *Az erdélyi katolikus státus több ízben tett kísérletet, az önkormányzat espereskerületi tagozatának szervezésére, de siker nélkül.*

A kir. rendelethez képest Fogarasy püspök a státusgyűlést 1868. évi január 5. napjára egybehívta, de a gyűlés csak február 9-én ülhetett össze. A státusgyűlés az önkormányzat minden tagozatát magában foglaló szervezeti s hatásköri szabályzatok megalkotására húsz tagú bizottságot küldött ki. *A bizottságban a papság többségben lévén, a püspök meglehetősen túlzó álláspontját vitte keresztül, & kisebbség külön véleménye a húszas bizottság tervezetének fenntartása mellett foglalt állást. A többség által megállapított szabályzat a státusgyűlést a püspök mellett tanácskozó testületté degradálta volna, a státusgyűlés fontosabb határozatainak érvényét a püspök hozzájárulásához szándékozott kötni s a világi elemet törvényes és hosszas – a püspök által is elismert – gyakorlalon alapuló jogairól kiforgatni alkalmas lett volna.* A katolikus egyházjog elvei szerint az egyházi vagyon, iskolák és alapítvány kormányzása is az ordinariust – a püspököt – illeti meg, így a kánoni szabályok szerint a világi elemet a püspökkel szemben tényleg csak tanácskozási jog illeti. Azonban az általános egyházjogi szabályok alól kivétnek a privilégiumok és a katolikus vallás elnyomott állapotában Erdélyben a világiak befolyása ép a kivétel szülte privilégiumokon nyugodott. Talán ezt érezte Fogarasy püspök is, midőn a megalkotott szervezeti szabályzatot nem kívánta életbeléptetni. 1868. április 5-én a kultuszminiszterhez fölterjesztést intézett s aggályait felsorolván, arra kérte a minisztert, hogy a státus szervezetét ne hajtja végre, *míg ugyancsak a katolikus autonómia kérdése Magyarországon kedvezőbb eredménnyel meg nem oldatott,* amennyiben pedig ezen kérését a miniszter nem teljesítené, úgy rendelje a szabályzat revízióját és illetve oly értelemben leendő átalakítását, *hogy az a katolikus dogmatikai s kánoni szabályokkal teljes összhangba hozassék, a püspöki joghatóságot ne korlátozza s az erdélyi egyházmegyének vagyonát kellően biztosítsa.* 1869. február 25-én Jósika Lajos báró világi alelnök 40 erdélyi katolikus férfival együtt szintén folyamodvánnyal fordult a miniszterhez s elhárította a státusgyűlés világi tag-

jairól a vádat, mintha az ő túlzó igényeik hiúsították volna meg a gyűlés eredményes munkálkodását és azt hangoztatták, hogy ellenkezőleg a püspök volt az, *ki a világiak minden befolyásának jogosságát megtagadta és a püspöki jogkört oly mérvben törekedett kiterjeszteni, aminővel az Erdélyben soha nem bírt.* Ezek után a miniszter akként intézkedett, hogy a katolikus commissió tagjaiból s néhány más erdélyi katolikus kiválóságból egy ideiglenes testület szerveztessék, mely az erdélyi kir. biztos útján a magyar kormánynak volna alárendelve s e viszonyában intézné mindazon katolikus ügyeket, melyek addig a catholica commissió hatáskörébe tartoztak, a katolikus alapok pedig tovább is egyelőre – a már átvett kolozsmonostori uradalom kivételével, melyet az ideiglenes bizottság adminisztrálna – országos pénzügyi kezelésben maradnának. A minisztérium leiratának megfelelően szerveztetett (miniszteri kinevezés alapján) *az u. n. ideiglenes katolikus bizottság, amely 1869. május 1-én a Catholica Commissió jogaiba lépett,* az alapok pedig tovább is állami pénzügyi kezelés alatt maradtak, de az utalványozási jogot a katolikus bizottsághoz hasonlóan az ideiglenes bizottság gyakorolta és pedig a pénzügyminiszternek a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1869. október 21-én 19.638. sz. alatt kelt megkeresésére november 3-án 45.276. sz. alatt kiadott rendeletéig a pénzügyigazgatóság útján, ez időtől azonban a kolozsvári kir. adóhivatal útján.

Az országos katolikus autonómia azonban két malomkö - a kir. kegyúri jog és a, püspöki jog – közé került, Fogarasy püspök a több oldalról hozzá intézett feliratnak is engedve, a státus közgyűlését 1873. május 12-ére összehívta egyenesen abból a célból, hogy az 1867-i kir. elhatározás gyakorlati keresztülviteléhez szükséges állandó bizottságot megválassza. A státusgyűlés elhatározta egy huszonnégy tagú állandó bizottság, az u. n. igazgatótanács megválasztását, az $\frac{2}{3}$ részben világi s $\frac{1}{3}$ részben egyházi tagokból, valamint világi elnökét tényleg megválasztotta, számára egy a tanács szervezetét s hatáskörét is meghatározó utasítást dolgozott ki, mely a 14. §-ban a státusgyűlés összeállítására vonatkozóan is egy fontos elvet statuál: a státusgyűlést a püspök az 1866-i alapon ugyan, de oly számarányban köteles egybehívni, hogy a világi tagoknak száma mindenkor kétannyi legyen, mint az egyházi tagok száma; az átmeneti intézkedésekben kimondotta, hogy a tanács működését azonnal megkezdí s a megszűnő ideiglenes katolikus bizottság teendőit á veszi; továbbá, hogy feladata leend az előleges lépéseket s netán szükséges előmunkálatokat megtenni arra nézve, hogy az erdélyi katolikus alapok és alapítványok, melyek jelenleg állami kezelés alatt vannak, a Státusnak kiadassanak, azok pontos számbavétel után leltárba foglaltassanak s az igazgatótanács kezelésébe átvétesse; végül hogy gondoskodnia kell arról is, hogy az erdélyi katolikus egyház-

megyét, ennek alapítványait, iskoláit és ügyeit tárgyaló levéltár az országos kormányzat levéltárától különíttessék el és adassék az igazgatótanács rendelkezése alá s hogy mindezen eljárása eredményéről a státusgyűlésnek, mely szükség esetén rendkívüli időben is összehívandó, tegyen jelentést. A státusgyűlés indítványt fogadott el, *hogy az igazgatótanács a státusgyűlési szervezeti szabályzat kidolgozására utasíttassék*, tekintettel arra, hogy az 1866-i szervezet kijavítást, tökéletesítést igényel. A vallás és közoktatásügyi miniszter ezt 1873. június 16-án 1008. ein. sz. alatt tudomásul vette. *A püspök az igazgatótanácsot 1873. július 30-ára Kolozsvárra alakuló ülésre hívta össze, mely akkor meg is alakult és az esküt letette.* Ettől az időtől megkezdődött a szakadatlan sorozata az erdélyi katolikus státusgyűléseknek, melyek a katolikus önkormányzatot gyakorolták. Az előbb említett leiratban a kormány a kincstári őrizet alatt levő katolikus alapokat nem adta ki. Ezért a státusgyűlés 1874-ben újólagos felterjesztést intézett.

Az igazgatótanács 1885-ben alkotta meg részletes ügyrendjét. Azután saját szervezetét tovább fejlesztve három állandó bizottságot állított fel az egyes ülések tárgyalásának előkészítésére és szakvélemény adására: a jogügyi, tanügyi és gazdasági-pénzügyi bizottságokat, melyekhez időnként egy vagy több évre más bizottságok is járultak, pl. a katolikus egyetem kérdésével kapcsolatosan a több éven át működött egyetemi bizottság.

Elismerésre talált az az elv, hogy a közgyűlés az igazgatótanáccsal szemben adminisztratív fellebbviteli hatóság. A közgyűlés és az igazgatótanács ügykörét összefoglalva az autonómikus hatáskör fejlődésének eredményei a következők: Az autonómia régi hagyományainak megfelelően hozzászólási jogot vett igénybe olyan politikai kérdésekben, melyek az egyház és az állam viszonyát, az egyház és a felekezetek közti viszonyt s a világegyház eminens érdekeit közvetlenül érintették. Politikai hatásköre a legújabb időkig fennmaradt minden az egyházat közvetlenül érintő kérdésben a külpolitikát sem véve ki (francia szeparáció, borromei enciklika) részben e körbe vágott főpásztorának, mint ilyennek testületi védelme az őt e minőségében ért támadásokkal szemben. Elvileg ragaszkodott püspök-választási jogához. A püspöki javadalom átvételét, időközi kezelését s átadását – mint saját jogát – vette igénybe, sőt 1882-ben e jognak állami biztosítását is kieszközölte. Megoldotta a középiskolák felett való egyfelől autonóm és hierarchiai s másfelől autonómikus államkormányati hatáskörök összeegyeztetésének nehéz kérdését. *A püspökkel egyetértő eljárást vett zsinórmértékül, a kormánnyal szemben pedig a Felső elhatározása alapján „Hatásköri szabályzat”-tal állapította meg az autonóm jogkört 1893-ban.* Az államkincstár őrizete alatt levő katolikus alapok feletti rendelkezési jogait, utalványozási s azok

esetleges átváltoztatásának jogát gyakorlatilag biztosította a Státusznak, sőt az uradalmak vásárlása révén az alapok vagyonának tetemes részét teljesen autonóm őrizetbe és kezelésbe vette át, természetesen a legfőbb felügyeleti jog sérelme nélkül. A kolozsvári kir. adóhivatal az alapok értékeinek őrzője és kezelője, valamint a minisztérium számvevősége rendelkezése alá eső hivatalokká lettek s a hatalmi viszonyból quasi magánjogi szerződéses viszony lett.

Az alapok ingatlanainak telekkönyvi biztosítását a Státus részére keresztülvitte, úgyhogy az erdélyi katolikus autonóm egyháznak magánjogilag védett joga a különben is túlnyomó részben katolikus eredetű vagyonhoz elismertett.

Kívívta az erdélyi katolikus autonómia országos jellegének úgy az állam, mint a magyar katolikus egyház általi elismerését. Kiterjesztette felügyeleti s ellenőrzési jogát az egyházmegye területén létező összes katolikus célú, mind a káptalan, központi egyházpénztár, mind a községek és testületek által kezelt alapítványokra. De ez csak elvben volt meg ép úgy, minti az egyházközségi vagyonkezelés tekintetében. Ugyanily mértékben sikerült csupán a népnevelés és oktatás ügyét is bevonni hatáskörébe. A tanító- s tanítónőképzés körül már több jogot tudott az idők folyamán magának biztosítani, főleg az anyagi támogatás terén.

Nem tudta azonban végérvényesen megalkotni az erdélyi katolikus egyház egyetemes s a részletekre is kiterjedő szervezeti szabályzatát. Nem tudta elérni azt, hogy a katolikus alapok értékpapírjai az állampénztárból autonóm hivatalának kezelésébe adassanak át. Nem ért el sikereket a püspökválasztói jogban, de ez iránt a jogfenntartáson kívül nem is tett lépéseket. Évtizedes küzdelme dacára sem sikerült dűlőre juttatni a székelyföldi kepe megváltásának ügyét. Végül nem bírta a községi és központi önkormányzat közötti szerves kapcsolatot megvalósítani.

A státusgyűlés szervezete következőkép alakult ki: Tagjai az egyházi rendből: a püspök mint természetes elnök; a káptalan és a püspöki szentszék minden tagja; az apátok és prépostok; az esperesek, ezek távolléte esetében a kerületi jegyzők; minden esperesi kerületből egy egyházi képviselő; a kolozsvári főiskolák papi-, a gyulafehérvári püspöki főiskolának pedig összes tanárai, minden középiskolából egy-egy egyházi képviselő, minden nevelőintézet igazgatója; a szerzetesrendi főnökök az erdélyi részekből s a püspökmegyei hivatal egyházi tagjai.

A világi rendből: az igazgatótanács tagjai, ideértve tisztviselőit, az előadót, titkárt, tb. előadót, tb. titkárt is; *az állami rom. kath. oly főbb tisztviselők és főtörvényszékek római katolikus tagjai, kik az erdélyi püspöki megyéhez tartoznak, a katolikus vallású főispánok és főbb tisztviselők (alispánok, esetleg főjegyzők); a volt sz. kir. városok: Kolozsvár, Gyula-*

fehérvár, Marosvásárhely, Szamosujvár, Erzsébetváros, főbirái (polgármesterei); minden esperesi kerületből két világi képviselő; a kolozsvári kir. főiskola katolikus világi tanárai, a világi egyes kegyurak, ide számítva azokat is, kik kápolnát és papot tartanak, a több, mint 5.000 római katolikust számláló városok és helységekből egy-egy képviselő, kivéve Kolozsvárt, mely 3 képviselőt küld. A kolozsvári főiskolák papi és világi katolikus vallású tanárainak jogosultsága a főiskolák megszüntével (1872. évi XIX. t. c.) szintén megszűnt, s a tudományegyetem tanárait e jogosítvány nem szállott át. A gyakorlat szerint a státuszgyűlés hozzájárulásával a püspök illetőleg az elnök jogosult a közgyűlésre olyan jötevőket s kiválóságokat is meghívni, kik tagsági joggal nem bírnak. Látható, hogy ez történelmi alapon fejlődött ki. 1914-ben a státuszgyűlésre állásuknál fogva meghívtak a gimnáziumi igazgatók s ezenfelül a katolikus tanítók képviselői is, akik képviselőjüket a lelki gyakorlatok idején választották meg és pedig mindenik esperesi kerület az esperesi elnöklete alatt egyet.

Tekintettel arra, hogy a státuszgyűlés egyházkormányzati joghatóságot gyakorol, bár a szabályok ide vonatkozóan hallgatnak, a dolog természete szerint a tagságból s tiszti állásokból kizártaknak tekintendők mindazok, *kik a kánonjog értelmében egyházi jogosítványokat nem gyakorolhatnak. Az analógiát a kegyuraság nyújtja. Tehát pl. nem illetheti meg a tagsági jog az excommunicati vitandi-t, ellenben jogosult a tagságra, csupán annak gyakorlásától van eltiltva az excommunicato toleratus. A szabadkőművesekre mondotta ki csak az 1897. évi rendkívüli státuszgyűlés, hogy sem a státuszgyűlés, sem az igazgatótanács tagjaivá nem lehetnek.*

Az esperesi kerületi képviselők az 1848. s 1866-i szabályzat szerint következőkép választandók: a kerületi plébániák választási joggal bíró hívei, mihelyt a vegyes egyházgyűlés ideje kihirdettetett, azonnal egybegyűlnek s maguk közül egy képviselőt választanak, kik az esperesi által kitűzendő napon espereskerületi gyűlésre megjelenven, választják azt a két világi képviselőt, kik a kerület világi katolikusait képviselik. A kerületi papi képviselőket a kerületi papság ugyancsak espereskerületi széken választja. Az 1882. évi státuszgyűlés oly módosítást tett ezen választási szabályzaton, hogy a képviselők nem minden gyűlésre külön, hanem 6 évenként, illetőleg 6 évre választandók. A megválasztottak igazolása a legközelebbi státuszgyűlésen történik, egy évégre előbb ott a gyűlésen, jelenleg pedig mindig már az előző gyűlésen kiküldött igazoló bizottság jelentése és véleménye alapján. A választás elleni felszólamlások, a választást kérvénnyel való megtámadás esetén, amely felszólamlások és petíciók az igazgatótanácshoz adatként be, – ugyancsak ezen igazoló bizottság előzetes tárgyalása alapján a státuszgyűlés dönt. A határozatok hozatalánál a többségi

elv érvényesül, amennyiben a püspök a határozattal nem értene egyet, az. ügy további tanácskozás tárgyává teendő. A státusgyűlés határozatainak jogerejéhez semminemű felsőbb jóváhagyásra sincs szükség.

Az erdélyi katolikus autonómia létezéséről a pápák a XVI. század végétől Báthori András útján tudomással bírtak, jelentéseket tettek erről a jezsuiták is. Azután pedig 1873-tól kezdve a státusgyűlések mindig üdvözölték a pápát, az üdvözlésekre választ és áldást is kaptak. Gróf Majláth Gusztáv mindjárt püspöksége elején (1897) terjedelmes jelentést tett, így az egyházfő erről a gyakorlatról tudott, azt helyeselte, tehát szó sem férhet ahhoz, hogy az erdélyi római katolikus autonómia szokásjog alapján kánonilag törvényesen meg volt alapozva.

Az új kánonjogi kódex „Codex iuris canonici” 1918-ban életbelépven, az erdélyi kath. autonómia ettől kezdve törvényes létet is nyert. Ugyanis 1521. can. 2. §. rendeli: Quod si laicis partes quaedam in administrations bonorum ecclesiasticorum vei ex legitimo foundationis seu erectionis titulo vei ex Ordinarii loci voluntate competant, nihilominus universa administratio nomine Ecclesiae fiat, ac salvo iure Ordinarii visitandi, exigendi rationes et praescribendi modum administrationis. A codex megengedte gazdasági s vagyoni ügyekben a püspöki egyházmegyei tanácsok alkothatását. Így *ma már az erdélyi római katolikus státus egyházi állása törvényesen meg van alapozva.*

B) A görög katolikusokat illetően a balázsfalvi metropólia megszervezését az 1868: XXXIX. t.-c. iktatta törvénybe, melynek autonóm működése ebben a korszakban nem változott.

C) Örmény katolikusok. Fogyo tendenciát mutattak 1857-ben 5591, 1869-ben 5104, 1880-ban 3223, 1890-ben 2702 volt a létszám. Az örmény községek lényegében katolikus szervezetű mise- és énekkönyvet használtak, azonban a latin és magyar nyelv mellett a régi örmény oltárnyelvet is használták. A felszentelendő örmény papnak az örmény lithurgiából is vizsgázni kell. A XIX. században saját püspökségük visszaállítására törekedtek. Erzsébetvároson a mechitarista rendnek van székháza.

D) Református egyházi autonómia 1867-1918.

A magyarországi kálvinista egyházaknak a szervezetben «gyházi életet kereső tagjai egy évszázad óta vágyakoztak az összes református egyházkerületekre kiterjedő nemzeti' zsinat megtartására. A debreceni egyházkerület 1877. április hóban tartott közgyűléséből alkotmányozó nemzeti zsinat tartására hívta fel a többi kerületeket, melynek feladata volt, hogy az

összes hazai református egyházak egységes szervezetét a legalsóbb fokozattól a legfelsőbbig megalkossa; egyszersmind arra az esetre, ha a kerületek az alkotmányozó zsinattartás tervét helyeslik, indítványozta egy 50 tagból álló egyetemes előkészítő értekezlet vagy konvent összehívását.

Ez elfogadtatván, a zsinati előmunkálatok készítésére egy 18 tagú bizottság küldetett ki, mely két albizottságra oszlott. Az albizottságok munkálatai kinyomattak és az egyházkerületeknek megküldettek, főleg az erdélyi egyházkerületnek oly célból, hogy nyilatkoztassa ki, minő fenntartások mellett hajlandó az egyházalkotmányi szervezet elfogadására. Az erdélyi egyházkerület ezt 1878. októberi rendkívüli közgyűlésén meg is tette. A konvent 1880. szeptember havában Budapesten tartott ülésében az egyházkerületek véleményét figyelembe véve, véglegesen megállapította az egyházalkotmánynak a zsinat elé terjesztendő szövegét. Az erdélyi egyházkerület a konventi albizottságok munkálataira tette a következő nyilatkozatot: „a budapesti albizottság munkálata 11. §-ában körvonalazott azon véleményt, – mely szerint „egyházkerületünknek a Királyhágón túli egyházkerületektől több tekintetben eltérő s történetileg kifejtett viszonyainál, részint azon körülménynél fogva, hogy törvényhozó hatalommal bíró közgyűlése már van, tettségére hagyatik, hogy a 2. §-ban kijelölt számban küldendő képviselőinek megválasztását minő módon kívánja eszközölni” egyházkerületünk igénybe fogja venni, zsinati képviselőit azonban kész leendő annak idején a paritás elvének szem előtt tartásával választani, tekintettel arra, hogy az egyházi és világi elemnek a többi egyházkerületek részére megállapított számarányát a maga képviselői által alterálni nem akarja s erre nézve a közös elv szerinti eljárás szükségességét elismeri”.

Ami a debreceni albizottság munkálatait, vagyis alkotmány-szervezetét illeti, erre nézve az erdélyi egyházkerület a szervezet 7. §-ára vonatkozóan megkívánta, hogy annak keretében az erdélyi egyházkerület részére a következő fenntartások cikkelyeztessenek be: „7. §. az egyházi törvényhozás jogát a közös ügyekben az országos egyházi törvényes zsinat gyakorolja s a zsinat által alkotott törvényeket csak törvényes zsinat módosíthatja, avagy törölheti el. Belügyekben az egyes egyházkerületek gyakorolják az egyházi törvényhozás jogát. Az erdélyi kerület részére a következő fenntartások és eltérések iktattnak törvénybe: 1. Autonóm törvényhozásig hatalma, az egyházkerületi belélet viszonyainak meghatározását, az egyházkerület kormányzati módját és kormány szerveinek megállapítását illetőleg, jövőre is érintetlenül hagyatik. 2. Alaptörvényeken nyugvó azon joga, hogy a házassági peres ügyek végleges ellátása, a hirdetés alól való dispenczió azon egyházkerület egyházi fórumai, illetőleg hatóságai elé tartoznak, az állami törvényhozás e tárgyban hozandó újabb intézkedéseiig továbbra is

fennmarad. 3. Egyházközségeinek a papi javadalom kulcsa szerinti osztályozása, a kijelölés intézménye s általában a papválasztási szabályok egész rendszere – ezidő szerint – hatályban marad. 4. Fő- és középiskoláinak autonóm állása és azoknak az egyházkerületekhez való viszonya érintetlenül hagyatik. Jelen törvénybe iktatott ezen fenntartások s általában az erdélyi kerület s a többi egyházkerületek alkotmánya között létező eltérések később is csak az erdélyi egyházkerületi közgyűlés beleegyezésével módosíthatók”.

Az erdélyi egyházkerület állást foglalt továbbá azon intézkedés ellen, *hogy a presbitérium időközben önmagát egészítse ki, mert ez a képviselő elvével ellenkezik, ragaszkodott az egyes elnökséghez s ahhoz, hogy a tanítókat és énekvezéreket az egyházközségi, illetőleg képviselői gyűlés válassza.* A egyházmegyék eddigi szervezetét tovább is fenntartja, az egyházkerületi képviselők megválasztási jogát az eddigi módon továbbra is az egyházközség presbitériumai gyakorolják. A kerületi közgyűlés mostani szervezetét, jog és hatáskörét a maga teljességében a jövőben is fenntartja. Az erdélyi kerületben a püspökválasztást nem az egyházközségek presbitériumai, hanem a kerület közgyűlése hajtja végre.

A konventi bizottság' alkotmánytervezete ezek elől nem, is zárkózott el s mindenütt pontonként megjelölte azon ügyeket, amelyekben az erdélyi egyházkerület részére külön intézkedési jog tartatik fenn.

Az 1881. október 31-én megnyílt debreceni zsinat 9. §-a míg egyfelől kimondja, hogy a zsinat szentesített törvényeit csak „törvényes zsinat magyarázhatja, módosíthatja vagy törölheti el”, addig másfelől kijelenti, hogy „*az erdélyi egyházkerületnek az Appr. C. és Comp. C. I. részeiben és az 1691-i Leopoldinum diploma 2. és 3. pontjaiban biztosított joga és a több százados különállás folytán kifejtett alkotmányos szervezete érintetlenül hagyatik és részére fenntartatik, hogy alkotmányát jövőben is a képviselői rendszer elveivel összhangzóan tovább fejlessze, kötelessége lévén a teendő módosításokat az egyetemes konventnek (a zsinat kormányzó szervének), illetőleg a zsinatnak bejelenteni*”. Ez a fenntartás az erdélyi egyházkerületnek „*csakis belügyi autonóm intézésére vonatkozik*”; tehát a zsinati törvénynek az erdélyi egyházkerület alkotmányától el nem térő részei az erdélyi egyházkerületet is kötelezik, az egyetemesen érdeklő ügyekben a zsinat az erdélyi egyházkerületre nézve is törvényhozó testület.

A zsinat, mely 1881. október 31-től november 24-ik napjáig és 1882. évi szeptember 10-től 17-ig tartott, megalakította „Egyházi törvények az evangélium szerint reformált magyarországi keresztyén egyházban” Debrecen, 1882. évi alkotmányt, melyet ő Felsége 1882. október 11-én erősített meg így az unió az 5 egyházkerület között létrejött. Az 1891. évi

zsinaton Erdélyben az alkotmány tovább fejlesztési munkájával nem voltak megelégedve és kimondták, hogy a zsinati képviselők megválasztási módjára vonatkozó zsinati törvény az erdélyi egyházkerületet is kötelezi, más szóval; a zsinati képviselőket az erdélyi egyházkerületben is nem a kerületi gyűlés, hanem a presbitériumok választják.

Az erdélyi és a többi kerületek közt a következő eltérések állanak fenn:

I. A négy magyarországi egyházkerületben nemcsak hivatalos és választott, hanem küldött presbiteri tagok is vannak. Jelesen a zsinati törvény szerint, amely községben több népiskolai tanító van, ott maguk a tanítók a kántorral vagy kántorokkal együtt a maguk köréből választanak annyi presbitert, ahány rendes lelkipásztora van az egyházközségnek. Ha gimnázium is van, ennek tanártagjai választanak kebelükből egy presbitert. Az erdélyi kerület utasításának 2. Va szerint a presbitérium hivatalos tagjai között foglalnak helyet az összes felekezeti tanítók, a helybeli református vallású tanárok és patrónusok is.

A magyarországi kerületekben a presbiterek számának maximuma elmeget száz-százötvenig is. Az erdélyi kerületben maximum harminc.

Erdélyben a presbitérium, elnöke a rendes lelkész, a püspöki vizsgálat alatt álló egyházakban a főgondnok, akadályoztatása esetén a pap. Itt megjegyezzük, hogy a kerületi gyűlés 1903. évi határozata szerint a püspöki egyházak a megyékbe osztatván be, ezekben a presbitérium elnöke a főgondnok vagy a pap a hivatali idősbőség szerint. A magyarországi kerületekben a presbitérium elnöke a rendes vagy helyettes lelkész, de ahol a kettős elnökség eddig gyakorlatban volt, jövőben is fenntartandó.

II. A magyarországi kerületekben az egyházmegyei jegyzőt, tanácsbírákat, gondnokot és esperest az illető egyházközségek presbitériumai, – Erdélyben maga az egyházmegyei közgyűlés választja,

A magyarországi kerületekben az egyházmegyei gyűlés elnöke: az esperes és a gondnok, az erdélyi kerületben az esperes. Magyarországi kerületekben minden egyházmegyének egy, az erdélyi kerületben négy gondnoka van.

III. A magyarországi kerületekben az egyházkerületi két fő s két aljegyzőt, a kerületi tanácsbírákat, a főgondnokot és püspököt az anyaszentegyházak presbitériumai választják, az erdélyi kerületbe úgy az egyházkerületi főjegyzőt s egyházkerületi ügyészt, valamint a tanácsbírákat vagy igazgató tanácsosokat, az öt kerületi főgondnokot s a püspököket is maga a kerületi gyűlés választja.

Míg az egyházmegyék összetételében a különböző kerületekben csak lényegtelen eltérések vannak: addig, ha a kerü-

leti közgyűlések tagjait nézzük, Erdély a többi kerületektől nagyon különbözik. Eltekintve attól, hogy a magyarországi kerületekben a szervezet e fokozatán kettős elnökséggel találkozunk, az erdélyi egyházkerületi gyűlésnek pedig az elnöke mindig a legidősebb főgondnok, a magyarországi kerületekben a kerületi gyűlés tagjai: a püspök, főgondnok, az egyházmegyék esperesei és gondnokai, továbbá minden egyházmegyéből legalább egy lelkészi s egy világi képviselő, a kerületi tanácsbírák, a főiskolák, a főgimnáziumok, tanítóképző intézetek tanárkarainak egy-egy választott képviselője, az egyházkerületek lelkészi s világi jegyzői s az egyházközségek által választott egyházkerületi tisztviselők. Az erdélyi kerület közgyűlésének tagjai: az öt kerületi főgondnok, vagy világi főgondnokok és a püspök (6); a közjegyző és közügyész (2); az igazgatótanácsosok és a közgyűlés által választott többi igazgató tanácsi tisztviselők (=13); az egyházmegyék s kollégiumok összes gondnokai (=109); a kollégiumok összes rendes tanárai (=96); az egyházmegyék esperesei és jegyzői (=36), az egyházmegyék népességi arányának megfelelő számban az egyházközségek képviselői gyűlése által választott akár lelkészi, akár világi képviselők (=97); minden egyházmegyéből, ahol legalább öt felekezeti iskola áll fenn a néptanítók által választott egy-egy képviselő, mindazon egyházközségekből, melyek önerejükkel legalább három, tanítóval ellátott népiskolát tartanak fenn, egy-egy képviselő, végül mindazok a rendkívüli érdemet szerzett férfiak, kiket a kerületi gyűlés titkos szavazattal tagjai közé választott meg.

Az erdélyi egyházkerületben az „igazgatótanács” mint közigazgatási hatóság s bíróság egyik kerületi gyűléstől a másikig intézi az egyházkerület összes közigazgatási ügyeit. Az egyházkerület anyagi és szellemi életéről, iskolai és vagyoni ügyeiről kimerítő jelentést tesz és általán összes eljárásáról a kerületi közgyűlésnek minden évben beszámol. A magyarországi kerületek szervezetében ezzel az intézménnyel nem találkozunk. Ott a kerületi gyűlés s ennek kiküldött bizottságai és a kerületi gyűlés által választott egyes tisztviselők intézik azon ügyek egy részét, melyeknek eligazítását az erdélyi kerület egy állandó bizottságnak az „állandó igazgatótanácsnak” hatáskörébe utalta. Ennek az igazgatótanácsnak tagjai hivatalból a kerületi főgondnokok, ide értve a püspököt is, a kerületi főjegyző és főügyész, a kerületi gyűlés által 6 évre választott 10 igazgató tanácsos, a kerületi gyűlés által élethossziglan választott titkár, pénztárnok, számvevő s tanügyi előadó. Elnöke mindig a jelenlevő legidősebb főgondnok, ide értve a püspököt is.¹

¹Dr. Bartók György: „A református egyházak presbyteriális szervezete”. Kolozsvár, 1904., 136 s köv. 1.

E) Az ágostai egyház autonómiája 1867-1918.

Az erdélyi szász evangélikus tartományegyháznak 250 lelkészi közege van, 25 organizált diaspora községe, 60 nem organizált s a legkisebb önálló községben 100 lélek van, a legnagyobbban 12.500 (Szeben). Van 10 kerülete: Szászsebes, Szeben, Sink, Schelk, Medgyes, Segesvár, Köhalom, Brassó, Szászrégen, Beszterce.

Van öt teljes gimnáziuma: Szeben, Medgyes, Segesvár, Beszterce, Brassó és egy teljes reál iskolája Szebenben, két al-gimnáziuma Szászsebesen és Szászrégenben, egy alreál iskolája Brassóban, egy tanítóképezdéje Szebenben, egy tanítónő-képezdéje Segesváron s 273 népiskolája, ebből egy osztályú! 62, két osztályú 121, három osztályú 34, négy osztályú 33, egyenként 8 osztállyal, külön tanítóval, végül 19 felső nép és polgári iskolája. Alkalmazva van 686 tanító (köztük 50 tanítónő); a kö-zépiskolákban 80 akadémiai végzettségű.

Mint Teutsch Frigyes megjegyzi, a *szászok az egyházak és tanítók állami támogatását, mivel az föltételekhez volt kötve, nem vették igénybe.* Ezért sok szász pénzintézet, pl. a Nagyszzebeni Takarékpénztár s a Nagyszzebeni Földhitelintézet stb. nagyobb ajándékot adtak, mi nevezetes részét tette a tiszta jövedelemnek.

1861. óta mindenik község tagja, a nagy német Gusztáv Adolf egyesületnek. Ez az egyesület az erdélyi tartomány egyházat jóakarattalag támogatta. 1881 óta fennáll az (egyházi) általános evangélikus nőegyesület, amelynek 166 tag egyesülete van. Az utolsó években az egyház eredményesen dolgozott a vallási élet elmélyítésén. 1897-ben egy új énekes könyvet készítettek, amelynek figyelembe vételével mindegyik község új liturgiát vezetett be. Szépen működtek a bruderschaftok és a schwesterschaftok – a falvakban a konfirmált fiúk és leányoknak ősi összefogásai, – továbbá a nachbarschaftok, mint egyházi intézmények szolgálják a fegyelem, a rend és erkölcs szigorú szemmeltartását. Szebenben van evangélikus kórház, amelyben a betegápolónők a weimari Sofia házból voltak, a munka kezdetén a szebeni anyaházban képeztettek ki, 1907-ben 46 Schwester volt, filialék voltak Medgyesen, Segesvárt, Brassóban és Szászrégenben. Szebenben van egy árvaház 50 hellyel nemcsak szebeniek részére.

A szász ágostai egyházat hatalmasan támogatta a szász universitás, *amelynek mint kizárólag közművelődési hatóság-nak hatásköre* az egyetemi vagyon felett való rendelkezésre, a kezelése alatt álló alapítványok rendeltetésszerű felhasználásának eszközésére és az azok felett való ellenörködésre nézve az 1876. évi XII. t.-c. 3. §-a szerint továbbra is fenntartatott. Az alapítványok felett a szász egyetem közgyűlése rendelkezik. Ennek elnöke Szeben megye főispánja, alelnöke, kít a közgyű-

lés tagjai közül maga választ három évre; jegyzője az egyetem titkára, ennek akadályoztatása esetén a gyűlés által saját tagjai közül egy gyűlés tartamára választott helyettes. A jegyző tanácskozási és szavazati joggal bír. A közgyűlés tagjai a Királyföldet képezett székek, vidékek és városok országgyűlési képviselőválasztási joggal bíró lakóinak húsz képviselője. És pedig: Nagyszeben és Brassó városok részéről kettő-kettő Segesvár, Szászsebes, Szászváros, Medgyes és Beszterce városok részéről egy-egy. Az ezeken kívül levő tizenegy tag választására a Királyföld többi részei tizenegy választó kerületre oszthatnak, és pedig tekintettel arra, hogy azokban a választók száma lehetőleg egyforma legyen, egy választókerület több újonnan alapítandó törvényhatóság területére ki ne terjedjen és a régebben ugyanazon királyföldi törvényhatósághoz tartozó városok lehetőleg együtt maradjanak. Mindenik választókerület egy képviselőt küld az egyetemi közgyűlésre. A tizenegy választókerületet, a fennálló szász egyetem közgyűlése meghallgatásával, a belügyminiszter állapítja meg. Ugyanílyképp állapítandó meg az egyetemi közgyűlés tagjainak választási módja is. Az egyetem közgyűlésének tagjai három évre választatnak. A közgyűlés évenként rendszeren megtartandó, melyben az azelőtti év számadásai megvizsgáltnak és a következő év költségvetése elkészítettik. Az egyetemi közgyűlés határozatait általában a belügyminiszter, vagy amennyiben azok közművelődési ügyekre vonatkoznak, a vallás- és közoktatásügyi miniszter jóváhagyása után válnak érvényessé. Az egyetem ügyeit a közgyűlés határozatai nyomán az egyetem központi hivatala igazgatja, ennek feje a közgyűlés elnöke, hivatalnokai az egyetem titkára és pénztárnoka.

Az u. n. hét bírák vagyona felett Szeben vármegye főispánjának elnöklete alatt közgyűlésileg az egyetemi közgyűlés azon tagjai rendelkeznek, kik az addigi Királyföld azon városait és kerületeit képviselik, amelyek együttesen a hét bírák javainak tulajdonosai. A hét bírák közgyűlése a szász egyetemi közgyűléssel együttesen tartatik és közösen egyezményileg állapítják meg, hogy az egyetem központi hivatalának költségeihez mily módon és mily arányban járuljanak hozzá.

F) Magyar lutheránusok.

1886-ban kilenc ágostai evangélikus magyar nemzeti község – köztük Kolozsvár és a csángó Hétfalu – kivált a szász, tartományegyház kebeléből és az *ágostai evangélikus magyar egyház tiszai szuperintendenciájához csatlakozott*, ezt a tényt Ő Felsége jóváhagyta. Ezek a községek tagjaivá lettek az egyesült ágostai magyar egyháznak és igazgatásuk annak törvényei szerint történt.

Ennek törvényei szerint az *egyházközség* az ágostai hitvallású keresztyéneknek közös vallásgyakorlat végett szervezett testülete, melynek kormányzója és képviselőhatósága a közgyűlés, amelyet a lelkész vagy felügyelő hív össze s melynek tagjai hivatalból: az egyházközség rendes vagy helyettes lelkésze, segédlelkésze, egyházközségi felügyelő, másodfelügyelő, az egyházközségi tanítók, gondnokok, pénztárosok, jegyző, ügyész, ellenőr s a tanintézetek tanárai és tanítói, a kántor s ezeken kívül az egyházközség egyházterheit viselő nagykorú önálló férfiak, ahol pedig a tagok a teherviseléshez nem járulnak, az egyházközségnek minden nagykorú és önálló férfi tagja. A közgyűlés mellett van az egyháztanács (presbitérium), amelyet a közgyűlés választ s mely csak előkészítője és végrehajtó szerve a közgyűlésnek. Az egyházközségi elnökség áll az egyházközségi felügyelőből és lelkészből, kik egyenlő felelősséggel és joggal képviselik az egyházközséget s annak összes ügyeit egyetértőleg intézik. Az egyházközség felügyelői intézmény már századok óta fennáll, általánossá másfél-százados fejlődés után lett. A felügyelő hivatalba lépésekor esküt tesz, a lelkészt és a felügyelőt az egyházközség közgyűlése választja. A lelkészt pályázat útján a jelentkezők közül az egyházkerület által kijelölt és a kerület által előírt hittani tanfolyamot elvégzett és '24 évet betöltött férfiak közül választják.

A szervezetben második fok az egyházmegye. Keletkezése visszanyúlik a XVI. századra. Több egyházközségnek egyházi kormányzás, közigazgatás és rendtartás végett felsőbb hatóságga egyesülése alkotja az egyházmegyét (esperességet). Erdélyben a brassói egyházmegye van, mely a tiszai egyházkerülethez tartozik s 1906-ban 16 községből állott. Az egyházmegyének képviseleti és kormányzati hatósága az egyházmegyei közgyűlés, mely évente legalább egyszer tartandó. Az egyházmegyei közgyűlésen az esperes s egyházmegyei felügyelő elnökölnék. Az egyházmegyei közgyűlés tagjai hivatalból: az egyházmegyei tisztviselők, az esperes, alesperes, az egyházmegyei felügyelő, másodfelügyelő, az egyházmegyei törvényszék bírái, a jegyző, a körlelkészek, iskolai látogatók, pénztáros, ügyész, számvető, egyházközségi és iskolai képviselők, lelkészek, felügyelők, az egyházmegye területén lévő tanintézetek felügyelői, választás útján az egyházközségek küldöttei s az egyházmegyei tanítóegyesületek egy-egy képviselője. A közgyűlés tárgyalja az egyházmegyei elnökség évi jelentését, öröködi az evangélikus tan tisztasága felett, gondoskodik az erkölcsi élet ápolásáról, öröködi az egyházmegye és községek önkormányzata s többi jogai felett, kezeli az egyházmegye vagyonát, felügyel a jótékony intézetekre, megválasztja az esperest és az egyházmegyei felügyelők kivételével a többi tisztviselőket, továbbá az egyházmegyei törvényszéket s a szükséges bizottságokat, megbízó levéllel ellátott képviselőket küld az egyházkerületi közgyűlésre,

végrehajtja a felsőbb intézkedéseket. Az egyházmegyei elnökség az egyházmegyei felügyelőből és esperesből s azok helyetteseiből áll, akiket az egyházmegye községei s az egyházmegye hatósága alá tartozó középfokú tanintézetek 6 évre általános szavazattöbbséggel választanak.

Az egyházkerületek a XVII. századtól kezdve szerepelnek. Midőn az erdélyi magyar ágostai községek 1886-ban az erdélyi szász evangélikus országos egyházból kiváltak, ezek a tiszai kerülethez csatlakoztak, mely a területén levő politikai községeket szabályrendeletileg (1897-i jegyzőkönyv 104. pont), egyházakba s missziói körökbe osztotta be: Fogaras és Háromszék vármegyék községeit Brassó központtal, Csik, Nagyküküllő, Kisküküllő, Udvarhelymegyék községeit Udvarhely központtal s Torda-Aranyos, Kolozs és Maros-Torda vármegyék Torda központtal, ehhez csatoltatott 1901-ben Alsófehér, Himyad és Szebenmegye is.

Egyházkerületi közgyűlés évente egy tartandó, azt a püspök és felügyelő hívják össze. Az egyházkerületi közgyűlés tagjai hivataluknál fogva: az egyházkerületi tisztviselők, a püspök, az egyházkerületi felügyelő, az egyházkerületi törvényszék bírái, a pénztárosok, jegyzők, ügyész, számvevő, ellenőr és levéltárnok, az egyházmegyei és iskolai képviselők, az egyházmegyék elnökei, a fő- és középtanodák felügyelői és igazgatói, választás útján az egyházkerülethez tartozó egyházmegyék küldöttei és két kiküldött népiskolai tanító. Az egyházkerületi közgyűlés választja az egyházkerületi törvényszéket s bizottságokat, a püspök és egyházkerületi felügyelő kivételével a tisztviselőket s megbízottakat küld az egyetemes közgyűlésre. A tiszai kerületben a püspök s a felügyelők egyetértőleg és egyenlő joggal elnökölnek. Ők alkotják az egyházkerületi elnökséget s egyenlő joggal és felelősséggel kormányozzák és képviselik az egyházkerületet s annak összes ügyeit egyetértőleg intézik. A püspököt az egyházkerület kebelében működő rendes lelkészek s lelkészi oklevéllel bíró rendes theologiai tanárok közül az egyházkerületbeli egyházközségek, főiskolák, főgimnáziumok s önálló tanintézetek általános szavazattöbbséggel élethossziglan választják. Ép úgy, mint az egyházmegyénél, egy kiküldött bizottság intézi a választást, így történik az egyházkerületi felügyelő választása is. A tiszai kerületben 6 évi megbízatással jogügyi, közigazgatási és tanügyi bizottság működik, ezeknek előkészítő szerepük van.

Az egyház egyetem mai alakjában 1891-ben alakult meg. Az ezen a gyűlésen hozott „Egyházalkotmány” 144. §-a szerint az összes egyházkerületeknek egyházi kormányzat, közigazgatás s a rendtartás végett legfelsőbb hatósággá való egyesülése alkotja az egyházegyetemet, ennek – mint a magyarországi ágostai evangélikus egyház legfőbb önkormányzati testületének

– képviselők és kormányzó hatósága az egyetemes közgyűlés, melyet az egyetemes felügyelő és legidősebb püspök hív össze. Tagjai hivataluknál fogva: a nemzeti egyházegyetem tisztviselői, az egyetemes egyház és iskolai felügyelők, a hivatalában legidősebb püspök, – mint egyházjogi társelnök –, az egyetemes tanügyi bizottság elnöke és alelnöke, az egyetemes egyház teológiájának igazgatója, az egyetemes törvényszék bírái, az egyetemes gyámintézeti elnökök, az egyetemes fő- és aljegyzők, ügyész, pénztáros, ellenőr, könyv- és levéltárnok, mint egyházi képviselők, az egyházkerület elnökei és a főiskolai igazgatók, az egyházkerületek küldöttei és a főgimnáziumoknak egyházkerületenként választott két kiküldöttje. Az egyetemes közgyűlés hatásköre az egyetemes főfelügyelő jelentésének tárgyalása és annak nyomán az egyetemes egyház összes viszonyainak nyilvántartása és a szükségesnek mutatkozó teendők elrendelése, vezeti az egyház tanügyeit, ellenőrzi a vagyonkezelést, megállapítja a költségvetést, öröködi az egyházi közalap fenntartásáról, eszközli a választásokat, érintkezik a kormánnyal, előkészíti a zsinatot és annak határozatait végrehajtja. Az egyetemes ügyrend 48-53. §-ai szerint kilenc bizottságot küld ki. Az egyetemes egyház egyházi és iskolai felügyelője kormányozza és képviseli az ágostai hitvallású evangélikus egyházat. Őt az egyetemes egyház összes egyházközségei, főiskolái, főgimnáziumai és önálló tanítóképzői választják, az egyetemes közgyűlés esketi fel. Van ágostai hitvallású egyetemes nyugdíj- és gyámintézet, kormányzóhatósága az egyetemes közgyűlés. A gyámintézet célja: mindazon egyházi céloknak segélynyújtás által való előmozdítása, amelyek az egyházi közalpból kielégíthetően nem támogathatók, így szegény egyházközségek gyámolítása, új egyházközségek, missziók, emberbaráti intézmények, árvaházak, teológiai otthonok, diakonissza intézetek, bel- és külmissziói célok segítése. Személyeket nem gyámolít. Ez az intézmény megvan az evangélikus egyház minden szervezeténél és összeköttetésben áll a német Gusztáv Adolf egyesülettel.

A magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyház törvényhozó és legfőbb intézkedő *gyűlése a zsinat*, melyet az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő hív össze. A zsinat tagjai: hivataluknál fogva: az egyetemes egyházi és iskolai felügyelő, az egyházkerületek püspökei és felügyelői, esetleg helyetteseik és az egyetemes gyámintézeti elnökök; választás útján: az egyházmegyék képviselői és pedig minden egyházmegyéből húsz vagy ennél kevesebb rendes lelkészi állomás után kettő; húsznál több rendes lelkészi állomás után négy képviselő; a főiskoláknak egy-egy, a középiskoláknak (fő és algimnáziumoknak) és önálló tanítóképző intézeteknek együtt, egyházkerületenként két-két, az elemi iskolai tanítóknak egyházkerületenként egy-egy képviselője. A zsinat annyiszor tart

ható, ahányszor azt az egyetemes közgyűlés az egyház érdekében szükségesnek látja és Ő Felségének engedélyét kieszközli.²

G) Az unitárius egyház autonómiaja 1867-1918.

Ebben a korszakban az egyházalkotmányban az alábbi s ma is érvényes változások történtek. Az egyházközségi közgyűlés elnöke egyházi részről a lelkész, világi részről a gondnok; tagjai: a kántortanító, az összes egyházközségi tisztviselők, az egyházközségnek minden nagykorú, bért fizető férfitagja, ahol nincs bérfizetés, minden önálló férfi. Jegyzőt a közgyűlés választ három évre. Közgyűlés évente kétszer tartandó. Hatásköre lelkész, gondnok s a többi tisztviselők választása, továbbá képviselőválasztás az egyházköri közgyűlésre, a kebli tanács által tett s teher kivetésre, kepe-rendezésre, egyházi fekvő birtokok eladására, vásárlására, csereszerződésre és kölcsönre vonatkozó előterjesztések tárgyalása.

A kebli tanácsosok száma az egyházközségek népességéhez képest 3-24 között váltakozik, kisebb egyházközségben gondnok és pénztáros egy személy is lehet. A kebli tanácsosok a közgyűlés elhatározásához képest titkos vagy nyilvános választás útján jelölés nélkül három évre választatnak, ha valamely tanácsosi hely megürül, az utód csak a hátralévő időre választatik. A kebli tanácsnak a választottakon kívül tagjai az egyházközségi tisztviselők s az egyházközségben lakó vagy ahhoz tartozó egyházi tanácsosok; Kolozsvárt, Budapesten, Tordán, Székelykeresztúron csakis a választott tanácsosok tagjai a kebli tanácsnak. Negyedévenként ülést kell tartania, határozathozatalhoz legalább a tagok $\frac{1}{3}$ részének megjelenése szükséges; hatáskörében annyi a változás, hogy megválasztja az öt tagú iskolaszéket, gondoskodik a tehetetlen szegényekről, árvákról, nyomorultakról, az árva iskolakötelesek iskoláztatásáról, lelkész, kántori, tanító stb. választása esetén jelölteket állít s a választó jogosultak névsorát összeállítja s az espereshez küldi; felügyel az egyházközség vagyonára, egyházi adók kivetésére és behajtására; az alapítólevelek egy példányát az egyházképviselési tanácshoz felterjeszti, a törvényhatósági joggal felruházott városokban egy tagot választ a népnevelési bizottságba. A kebli tanács határozata ellen 15 nap alatt fellebezni lehet a közgyűléshez és onnan az espereshez.

Az iskolaszék az oktatásügyhöz értő, írni és olvasni tudó egyénekből alakítandó s a lelkészen és a tanítón kívül 3-7 tagból 3 évre. Elnök a lelkész, ki az 1875. évi XXVIII. törvény-cikkben előírt teendőket a kebli tanáccsal együtt gyakorolja.

² Utalok dr. Mikler Károly „Magyar evangélikus egyházjog” művére. Bp.

Az egyházközség fegyelmi bíróságot is alkot, erre nézve az 1891. évi 56. főtanácsi számú egyházi törvény az irányadó.

Van nyolc egyházkör. Az egyházkört az egyházköri közgyűlés képviseli és kormányozza. Tagjai hivatalból: az esperes, a felügyelő gondnokok, jegyző, közügy igazgató, az egyházköri pénztárnok, jogtanácsos, rendes-, helyettes- és segédlelkész, a tanítók, a püspök által kinevezett kántorok, az egyházkör területén levő közép- és főiskolák rendes képviselői, a theológiától egy, a főgimnáziumtól kettő, az algimnáziumoktól egy-egy képviselő, kik az illető tanári testület által három évre választatnak, továbbá az egyházkörben lakó egyházi tanácsosok és főtanácsos képviselők, választás alapján tagjai: az egyházközségek egy-egy képviselője, lehetőleg maga az egyházi gondnok. Az egyházköri közgyűlés elnöke az esperes és a felügyelő gondnok, hatásköre az előző korszakbeli.

Az egyházi vizsgálószerk tagjai: az esperes, a jegyző, esetleg az egyik felügyelő gondnok. Vizsgálat évente az első két hónapban van. A vizsgálószerk az összehívott egyházközségi közgyűlés előtt teszi fel a kérdéseket, megvizsgálja a számadásokat, két évenként a leányegyházaknál is meg kell jelennie. Az egyházkörökben is alakítandó fegyelmi bizottság, ezenkívül titkos szavazással általános szótöbbséggel 3-7 tagú nevelésügyi bizottság alakítatik, melynek elnökét a közgyűlés jelöli ki, előadót a bizottság választ. A bizottság teendője az egyházköri népnevelésre való felügyelet. Az esperes az egyházkör rendes lelkészei közül 6 évre választatik, jogköre nem változott, ő az egyházkör kormányzója. Az elsőfokú közigazgatási bírói eljárás a köri közigazgatási bíróság hatáskörébe tartozik, melynek elnöke az esperes vagy a felügyelő gondnok, a bíróság hármas tanácsban határoz. A tanács egyik tagja világi, a másik tagja egyházi. A tagok az egyházköri közgyűlés által titkos szavazattal általános szótöbbséggel 3 évre választatnak és pedig két rendes és két póttag, világiak és egyháziakból egyenlő arányban. A bíróság ítéel egyrészt az anyaegyházközség, másrészt a társ, vagy leányegyházközség közt felmerült jogvitákban, az újonnan alakuló egyházközségekkel közösen használt egyházi és iskolai vagyon megosztása, az egyházközség és tisztviselői között a díjlevelek magyarázatából és alkalmazásából, általában a fizetések kiszolgáltatása, valamint a természetbeni szolgáltatás iránt felmerült ügyekben a természetbeni szolgáltatások mértéke és minősége tárgyában keletkezett vitás ügyekben, a tisztviselők által javadalmazásul használt földbirtok gazdasági rendszerét, épületek és tartozékaik használati jogát, az épületek fenntartási kötelezettségének ki által s mi módon való teljesítését tárgyazo vitás ügyekben a tisztviselők vagy özvegyek és utódaik között a fizetés vagy természetbeni szolgáltatások és egyéb javadalmak megosztására vonatkozó vitás kérdésekben (a belső emberek választásáról és kinevezéséről

szóló törvény 31. §-a), az egyházi és iskolai adóügyben a kebli tanács határozata ellen beadott fellebbezések, 1% alaptalan panasz folytán felfüggesztett és helyettesített tisztviselőnek elvont fizetése kiegyenlítésére vonatkozólag az egyház hitközségi tagok ellen érvényesített követelése tárgyában és általában oly fellebbezett ügyekben, melyekben a kebli tanács egyes tisztviselőiknek, vagy egyes tagoknak egyházi közigazgatási ügyeikben saját hatáskörében határozott. Az eljárás szóbeli és közvetlen. A II. fokú közigazgatási bíróság öt tagú tanácsban határoz. Elnöke a püspök, vagy az egyik főgondnok, tagjai a főtanács által a Kolozsváron lakó tagok közül 3 évre választott 4 rendes és 4 póttag.

Minden egyházkör két felügyelő gondnokot választ. Az egyházköri jegyzői állásra a választást az egyházképviseleti tanács rendeli el s a közgyűlés az egyházköri rendes lelkészek közül titkosan általános szótöbbséggel hat évre választja, ekként választatik a közügyigazgató, az egyházköri pénztáros és a jogtanácsos.

Egyházi főhatóságok most is: az egyházi, illetve zsinati főtanács, az egyházi képviselőtanács.

Az egyházi főtanács tagjai: a püspök, a főgondnok, az egyházi főjegyző, közügyigazgató, az esperesek, kiket akadályoztatásuk esetén a köri jegyzők helyettesítenek, az egyházköri s iskolai felügyelő gondnok, a pénztárnok, jogtanácsos, számvevő, a gazdasági bizottság tagjai, a felső és közép tanintézetek hitrokon rendes tanárai s az egyházi és püspöki titkár, továbbá '220 egyházi tanácsos azokon az egyházi tanácsosokon kívül, kik előbb felsoroltattak. A főtanácsos 44-et az egyházi és 176-ot a világi hívek közül titkos szavazattal, élethossziglan választ. A választás jelölés alapján történik, azonban úgy, hogy a jelöltek száma a megválasztandók számát legalább egyharmaddal meghaladja. A kijelölő bizottság tagjai: a püspök, a főgondnokok és a főtanács által választott 4 tag. Az egyházi főtanács további tagjai az egyházkörök egyházi és világi képviselői, kiket az egyházköri közgyűlésen titkos szavazattal viszonylagos szavazattöbbséggel három évről három évre választanak. Ily alapon 16 világi és 16 egyházi képviselő jut be a főtanácsba. Az egyházi főtanács elnökei: a püspök s a hivatalában idősebb főgondnok. jegyzője az egyházi főjegyző, előadója az egyházi és püspöki titkár; határozathozatalhoz 20 tag jelenléte szükséges. Hatásköre a múlt korszakkal szemben alig változott. Egyház főtanács három évben évenként rendszeren egyszer tartandó és pedig Kolozsváron.

A zsinati főtanács tagjai, elnökei, jegyzője, előadója ugyanazok, akik az egyházi főtanácsé. Érvényes határozathozatalhoz legalább 20 tag jelenléte szükséges, hatásköre az egyházi törvényhozás és kormányzás tekintetében az egyházi főtanácséval azonos, azonban püspök és főgondnokok választása

és felesketése s új lelkészek felszentelése rendszeren a zsinati főtanácson történik. A püspökválasztó zsinati főtanács az Appr. C. I. 1. 9. cikk értelmében legfelsőbb helyen leendő megerősítés céljából a vallás- és közoktatásügyi minisztert a választásról értesíti.

Az egyházképviselési tanács a főtanács képviselőjében a fennálló törvények keretében kormányozza az egyházat s intézkedik minden ügyében. Székhelye Kolozsvár. Tagjai: a püspök, a főgondnok, a főjegyző, a közügyigazgató, a hivatalában idősebb illetve akadályoztatása esetén a következő főiskolai felügyelő gondnok, a hittani intézet dékánja, a kolozsvári főgimnázium igazgatótanára, a székelykeresztúri gimnázium hivatalában idősebb egyik felügyelő gondnoka, igazgatótanára, az egyházi és püspöki titkár, jogtanácsos, pénztárnok, az első számvevő, a gazdasági bizottság elnöke és a jószágigazgató, továbbá 27 tag, kik közül kilencnek kolozsvári lakosnak kell lenni, ezeket az egyházi tanácsosok közül jelölés alapján a főtanácsos hat évre választja, egyharmad részük kétvétenként lép. Az első négy évben kétvétenként sorsbúzás útján lépnek ki, azután mindig a hat évet betöltött tagok, a kisorsolt, illetőleg kilépett tagok újból megválaszthatók. Elnökei a püspök s a jelenlevő főgondnok, ezek egyedül is elnökölhetnek, jegyzője az egyházi főjegyző, előadója az egyházi és püspöki titkár. Határozathozatalhoz az elnökkel együtt legalább 9 tag jelenléte szükséges. Hatáskörébe tartoznak a zsinati s egyházi főtanácsok határozatainak végrehajtása; ingatlanok vétele, eladása, örökség s alapítványok elfogadása vagy visszautasítása – rendkívül fontos dologban a főtanács jóváhagyása előzetesen kikérendő, – az egyházközségek s körök egyházi élete, vagyonkezelése és tevékenysége feletti felügyelet, a tanintézetek feletti felügyelet, az egyházi rend- és fegyelemről való gondoskodás, az egyházi egyletek feletti felügyelet, az egyházi, egyházköri s egyházközségi közvagyon kezelésének ellenőrzése, a kormány által kiadott törvényes rendeleteknek az illető egyházi és iskolai hatóságokkal való közlése, valamint a szükséges felterjesztések, folyamodások megtétele, a zsinat és az egyházi főtanács hatáskörébe utalt tárgyak előkészítése.

Az egyházképviselési tanács mellett különböző bizottságok működnek. A püspök, a főgondnokok, az egyházi közügyigazgató, az egyházi és püspöki titkár, pénztárnok, ellenőr, számvevő és jogtanácsos ügyköre részletesen meg van határozva. 1903. január 1-től kezdődően az unitárius egyház birtoka és felügyeletére részletes gazdasági szabályzat léptetett életbe. Az 1904. évi főtanácsosi jegyzőkönyv 86. tétele alatt az isteni tiszteletek tartására rendszabály alkottattott, az 1903. évi 65. jegyzőkönyvi számú zsinat főtanácsi határozattal pedig a kanonikus kérdésekre és az egyházközségi számadások alakjára hozott törvény, nemkülönben az 1912. évi egyházfőtanács

jegyzőkönyvének 41. pontjában a magyarországi unitárius egyház belső embereinek választásáról és kinevezéséről, az 1900. évi egyházi főtanács jegyzőkönyvének 84. pontja alatt a belső emberek változása alkalmával a javadalom megosztásáról.³

H) Görögkeleti egyház autonómiája 1867-1918.

Az 1868. augusztus 14-én kelt királyi elhatározás alapján, miután az érsekség felállítása az 1868. évi I. cikkel becikkelyezett s a kir. jóváhagyási jog fenntartásával mindkét metropolia (a szerb és román) az egyházkongresszusi szervezési jogot nyerte, a görögkeleti román kongresszus Nagyszebenbe összehívott és kimondatott, hogy a karlovici metropoliától való elválás által jogot nyert a saját ügyei önálló elintézésére. A magyarországi és erdélyi görögkeleti román egyház szervezeti szabályrendelet néhány módosítással *1869. május 28-án szentesítést nyert.* Ez a szabályrendelet tartalmazza az erdélyi görögkeleti egyház jelenlegi alkotmányát. Ezen szabályzat értelmében a magyarországi görögkeleti román egyház, mint önálló független egyház, egy metropolitai egyháztartomány, *mely egyházi, iskolai és alapítványi ügyeit a képviselői rendszer alapján önállóan rendezi, igazgatja és intézi.* A metropolitai papság és a hívő nép alkotmányszerűleg jogosítva van, hogy személyes vagy képviselői által minden egyházi, iskolai és alapítványi ügy tárgyalásában részt vegyen, önkormányzati testei: a plébániák, az esperességek, az egyházmegyék, a metropolia s a zárdák. Ezen önkormányzati testek ismét külön-külön önállóan igazgatják és rendezik saját külön egyházi, iskolai s alapítványi ügyeiket, *s minden kisebb alkotórész saját képviselői által folytatja közreműködését a felsőbb alkotó résznek önigazgatásában fel egész a, metropoliáig.* Ezen önkormányzati testek minden működése zsinat útján történik, minden zsinat mellett van egy bizottság és gondnokság, az egyházmegyében és metropoliában pedig konzisztórium van szervezve, az egyházi hatóságok pedig törvénykezési és közigazgatási ügyekben: I. az esperesi szék, II. az egyházmegyei konzisztórium, III. a metropolitai konzisztórium.

A plébánia teendőit a plébániai zsinat, a plébániai bizottság s a plébániai gondnokság végzi. A plébániai zsinat maga a hívő közönség. Elnöke a helyi lelkész, esetleg a szolgálatban idősebb. Azt a plébániai zsinatot, mely lelkészt, segédlelkészt, diakónust, tanárokat, tanítókat választ, az esperes hívja össze és ő elnököl is azon. Határozathozatalhoz a tagok egyharmadá-

³ Utalok dr. Tóth Györgynek: „Az unitárius egyház szervezete”, Kolozsvár, 1921. s „Az unitárius egyház szervezete, törvény a fegyelmi felelősségről”. Cluj-Kolozsvár, 1922. tanulmányára.

nak jelenléte szükséges, határozatai ellen 14 nap alatt az esperesi szék útján a konzisztóriumhoz lehet fellebbezni. Hatásköréhez tartozik a plébániai bizottság, a lelkész, segédlelkész, diakónus, plébániai gondnokok, tanárok, tanítók, egyházmegyei zsinat és a nemzeti egyházi kongresszus tagjainak megválasztása és a döntés épületek emelése, berendezése, alapok létesítése, hivatalnokok s alkalmazottak javadalmazásáról. Amennyiben szükséges, határozatait az esperes útján felterjeszti a konzisztóriumhoz, melynek egyházi tanácsa a plébániai zsinat felügyelője. Plébániai zsinatot minden év januárjában feltétlenül kell tartani. A plébániai bizottság a plébániai zsinat segédszerve és végrehajtója; tíz-harminc tagból áll, akiket a zsinat három évre választ. A lelkész hivatalánál fogva tagja, elnökét és jegyzőjét maga választja és üléseit szükséghez képest tartja. A plébániai gondnokság (epitropia) három évre választott két-négy tagból áll. Kezeli leltár és számadás mellett a község ingó és ingatlan vagyonát.

Az esperesség g több egyházközség egyesülete, melynek élén egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben az esperes áll. Az esperesség ügyeit intézi: az esperesi szék, az esperességi zsinat, az esperességi bizottság és esperességi gondnokság. Az esperességi szék egyházi ügyekben elsőfokú hatóság, elnöke az esperes vagy helyettese és hat egyházi tagja van, mellettük egy házasságvédő és egy jegyző. A tagokat az esperességi zsinat választja, havonta rendes ülést tart, határozathozatalhoz az elnökön és jegyzőn kívül 4 tag jelenléte szükséges, határozatai ellen 14 nap alatt az egyházmegyei konzisztóriumhoz lehet fellebbezni; mint fegyelmi bíróság eljár azokban egyházi és papok közt felmerült fegyelmi ügyekben, melyeket a konzisztórium hozzá utal, felügyel az egyházi személyekre, ítéel minden közigazgatási kérdésben és vitában, kánoni szempontból megvizsgálja a lelkész-választásokat s bíraskodik az eljegyzésre és házasságra vonatkozó perek kánon részében. Az esperességi zsinat az esperességbeli papság s egyházközségek képviselote oly módon, hogy a papság egyharmaddal, az egyházközségek pedig kétharmaddal vannak képviselve. A kerületi papság a maga képviselőit együttesen választja, a világiak pedig annyi választókerületben, ahány a választandó képviselők száma, megválasztható a plébániai község minden zsinati tagja. A zsinat évenként egyszer gyűl össze, elnöke az esperes, hatásköre: megválasztja az esperest s az esperesi szék, a bizottság és a gondnokság tagjait, a kerületi iskolák tanárait, tanítóit, elkészíti a kerület választásaira vonatkozó munkálatokat s azokat az egyházmegyei konzisztóriumhoz felterjeszti, intézkedik az esperességet illető egyházak gazdasági, iskolai és alapítványi ügyeiben s mindabban, ami az egyház tekintélyének s önkormányzatának fenntartására szükségesnek mutatkozik. Az esperesi bizottság 6-12 tagból áll, kiket az esperességi zsinat három évre

választ egyharmad részben az egyháziak, kétharmad részben a világiak közül, elnöke az esperes; évente négyszer tart ülést, minden évnegyed elején. A bizottság az esperességi zsinat végrehajtó közege. Az esperesi gondnokság áll négy gondnokból és két helyettesből, kiket az esperességi zsinat három évre választ; hatásköre az egész esperesi kerület szükségleteinek fedezésére megkívánt költségek kezelése s az alapok igazgatása és általában a vagyonkezelés.

Egyházmegye. Az egyházmegye több plébánia, esperesség és zárda összessége, melynek élén a püspök áll, ki a kánonok értelmében a papság és a nép vallásosságát közvetve s közvetlenül előmozdítani köteles. *Az egyházmegye ügyeit az egyházmegyei zsinat s az egyházmegyei konzisztórium intézi.* Az egyházmegyei zsinat az egyházmegyének képvisellete, az egyházmegyei papság s a nép képviselőiből alakul, a megyés püspökön és az érseken kívül 60 tagból áll, *ezek közül húsz pap és negyven világi,* kiket húsz választókerületben választanak. A papok egy helyen együtt választanak, *a világiak plébániai zsinatokon,* melyeknek szavazatait bizalmi férfiak viszik a konzisztórium biáztoshoz, hol a szavazatokat felolvassák, megszámlálják s jegyzőkönyvbe veszik. Választható mindenki, ki a plébániai zsinaton szavazattal bír. A zsinat elnöke a püspök. Mintán a tagok felerészét igazolják, az egyházmegyei zsinat megalakult. Hatásköre: választja a püspököt, az egyházmegyei konzisztórium tagjait, meghatározza a választókerületeket és intézkedik az egyházmegyei zsinat számára történő választásokról, az évi költségvetést megállapítja, a gondnoki tanács számadásait megvizsgálja, az egyházmegyei vagyonra felügyel, azt ellenőrzi s a felett intézkedik, határoz az egyházmegyei nép tanítása, művelése és nevelése felől, pénzügyűjtéseket rendez e célra, egyházakat, iskolákat segít, ösztöndíjakról gondoskodik, tudományos munkákat jutalmaz, *gondoskodik az egyházi törvények végrehajtásáról és az egyházi intézményekről.* Az egyházmegyei konzisztórium az egész egyházmegyének közigazgatási s igazságszolgáltatási állandó közege egyházi, iskolai és alapítványi ügyekben. Elnöke a püspök (érsek), tagjai rendesek (fizetések) vagy tiszteletbeliek. Három tanácsra oszlik: szorosan vett egyházi, iskolai és gondnoki tanácsra, e tanácsok mindegyike önállóan végzi a hatáskörébe eső teendőket „*egyházmegyei*” (illetőleg érsek egyházmegyei) „*consistorium*” általános címe alatt. A szorosan vett egyházi tanács kizárólag papokból áll, kiket az egyházmegyei zsinat titkos szavazattal s általános szótöbbséggel választ meg határozatlan számban s a püspök (érsek) elé terjeszt' megerősítés végett, a választás életfogytiglan szól. E tanács tagjai közül nevezi ki a püspök (érsek) a maga vikáriusát, ki széköresedés esetében a konzisztóriummal egyetemben viszi az ideiglenes kormányzatot. E tanács dönt a szentségekre és szertartásokra (typicon) vonatkozó

ügyekben, másodfokban határoz az esperesi székektől felterjesztett ügyek felett, gondoskodik az egyházak beszenteléséről és felszenteléséről, felügyel az alsóbb zsinatok törvényszerű működésére, állandó bizottságot küld ki a papjainak megvizsgálására, bíraskodik közigazgatási ügyekben, felügyel az anyakönyvek vezetésére, a püspök halála után átveszi a megye igazgatását s intézkedik a püspökválasztó zsinat összehívása iránt. Az iskolai tanács és gondnoki tanács határozatlan számú, egyharmad részben egyházi, kétharmad részben világi s a megyei zsinat által egy zsinati időszakra (három évre) választott tagokból áll. Az iskolatanács vezeti a megye iskola ügyét, a gondnoki tanács kezeli a megye ingó s ingatlan vagyonát s összeállítja a költségvetési előirányzatot. A tanácsok határozatai a metropoliai konzisztórium elé fellebbezhetek. A három tanács együttes ülést is tart, hol megválasztja azokat, akiknek választása rá van bízva. Az egyházmegyei zsinat választja a püspököt éspedig az üresedéstől számított három hónap alatt, a választást a metropolita vagy annak megbízottja vezeti, a választás szavazójegyekkel titkosan, általános szótöbbséggel történik. A választási jegyzőkönyvet a püspöki zsinathoz teszik át, mely azt a minisztérium útján a királyhoz felterjeszti. A legfelsőbb megerősítés leérkeztevel a metropolita felszenteli az új püspököt és ellátja őt a metropolitai grammatával s miután egyházmegyéjébe bevezettetett, Ófelsége előtt leteszi a hűség esküt.

A metropolia több egyházmegyének kánoni kötelekkel való egyesülése az egyházmegyei intézmények és közös érdekek egységének fenntartására. A metropolitával élén alkotja a, metropolita egyháztartományt. A metropolia ügyeit intézi: a nemzeti egyházi kongresszus (metropolitai zsinat), a metropolitai konzisztórium és a püspöki zsinat. A nemzeti egyházi kongresszus a magyarországi görögkeleti románok egész metropolijának képvisellete, áll harminc egyházi és hatvan világi képviselőből, kiket az egyházmegyék választókerületenként a plébániai zsinatokon választanak három évre. A kongresszust a metropolita, széküresség esetén pedig a metropoliai konzisztórium hívja egybe rendszeren háromévenként egyszer Ófelségének előleges bejelentés mellett. Hatásköre: a vallásszabadságról, s az egyházi önkormányzat fenntartásáról való gondoskodás, az egész metropolia *egyházi, iskolai és alapítványi összes ügyeinek* intézése és szabályozása, a metropolita és a metropoliai konzisztórium ülnökeinek választása. A metropolitai konzisztórium, az egész metropolianak legfőbb igazgatási és igazgatszolgáltatási szerve, elnöke a metropolita, tagjai a megyéspüspökök és azon ülnökök, akiket a kongresszus választ, három tanácsra oszlik. A szorosan vett egyházi tanács 6 ülnöke kizárólag a papi rendből, az iskolai és gondnoki tanács ülnökei pedig csak $\frac{1}{3}$ -ad részben választatnak a papi rendből. Az össz-

ülésein választják a titkárt és ügyészt és intézkednek a kongresszus egybehívása és kongresszusi követek választása iránt. A püspöki zsinat a püspökök gyűlése a metropolita elnöklete alatt, egyházi, lelki, hitelvi s hitágazati ügyek tárgyalása céljából. Evenként egyszer hivatik össze s azon a püspökök megjeleneni kötelesek. A zsinat hatásköre: kánoni vizsgálat alá veszi az egyházmegyei zsinat által megválasztott püspököt, tárgyal mindennemű hitelvi, szentségi és szertartási kérdést, határoz a hittani és neveléstani intézetek felett; tanácskozik a papi állásra készülő egyének képességéről és örökös az egyház autonómiája felett. A metropolitaválasztás a kongresszuson történik, mely e célból húsz tagból áll, úgy, hogy ennek fele az érseki egyházmegye, a másik fele a többi egyházmegye küldötteiből áll.⁴ A gör. kel. egyház e szervezetében lehetetlen rá nem ismerni a kálvinista egyház recipiálására. Ez az egyházalkotmány merőben ellenkezik az általános ortodox görög egyház alkotmányával, mely a zsinatban világít nem ismer. Ezt a szervezetet Erdélyben Siaguna román nemzetiségi politikai céllal teremtette meg.⁵

A görögkeleti metropolia magában foglalja a szebeni főegyházmegyét, karánsebesi püspökséget, aradi püspökséget és nagyváradi püspökséget.

Erdély vallási megoszlása 1910. és 1927-ben.

Az 1910. évi népszámlálási adatokban Erdély mint Magyarország Királyhágón túli része van feltüntetve. Ezen a területén 1910-ben volt római katolikus: 375.325, görög katolikus 749.404, református 399.312, ágostai hitvallású 229.028, görögkeleti 792.864, unitárius 67.749, izraelita 64.074, egyéb 611. A román impérium idejéből az 1927. évi adatokat ismerjük és pedig a Magyarországról lecsatolt egész területre vonatkozólag:

	1910	1927
görögkeleti	1.803.257	2.086.097
görög katolikus	1.243.819	1.336.000
r. kath.	980.868	981.866
református	695.331	730.034
unitárius	68.759	70.564)
ágostai	262.994	297.565
zsidó	182.294	203.191

E munka folyamán rámutattam, hogy a románok az Árpád-ház kihaltakor még nagyon kevesen voltak az ország-

⁴ id. Kossutány Ignác: „Egyházjog. A magyarországi egyházak alkotmánya, közigazgatása”. II. kiad. Kolozsvár, 1904. 269-278. 1.

⁵ L. Bővebben dr. Jancsó Benedektől Századok 1901. évf. 609. s köv. 1.

ban, a XVI. század elején Erdély lakosságának K-ét tették ki, a XVI. század végén már $\frac{1}{3}$ -át, a tömeges bevándorlás a XVII. és XVIII. század folyamán, a törökök és saját vajdájuk és földesuraik elől való menekülés és a Habsburg uralkodóknak a XVIII. századbeli telepítési politikája emelte fel számukat. Náluk a XVI. század végéig nemzeti öntudatról beszélni nem lehet. A nemzeti öntudatot a protestáns nemzeti fejedelmek kulturális munkája ébresztette fel bennük, mely a szláv béklyók alól is felszabadította őket; a kultúrát pedig az által kapták, hogy a XVII. század utolsó éveiben nagy tömegben léptek be a katolikus egyházba és ebben román nemzeti egyházzá szerveződtek, módjuk nyílt tanintézetek alapítására és ezt nyomon követte, ha szerb többség alatt is, a görögkeleti egyház megszervezése. Ezzel az egyházi szervezettel kapcsolatos a román öntudatnak kifejlődése is, amelynek 1730 előtt nyomai nem találhatók, a román kultúrát nagy mértékben elősegítette a határférezetekbe való beszervezésük is.

Mindez nem történhetett volna meg, ha a magyarság nem lett volna velük szemben megértéssel. Ennek a megértésnek tudható be az, hogy a görögkeleti vallás gyakorlatának már a XIV. században nyoma van és e vallást megtűrték akkor, amidőn minden nyugati államban az eretnokségeket a legnagyobb erővel üldözték. A magyarság sohasem vetett gátat azoknak az oláh születésű férfiaknak az érvényesülése elé, akik az ellenséggel nem szöveteztek. Az oláh nemzeti mozgalom megindulása összeesik az u. n. francia encyclopadisták működésével. Az oláhok mint pásztorok jöttek be Magyarországra és később földművelő jobbágyokká lettek. Mivel a XVII. század közepéig intelligenciájuk nem volt, nem vettek részt a nemzetépítő munkában, ezért nem lettek Erdély negyedik nemzetévé. Amidőn ezt ambicionálni kezdték, már úton volt a polgári állam eszméje és 1848-ban ők, kik óriás tömegekbe csak a XVII. és XVIII. században települtek be, azt követelték, hogy az erdélyi törvényhozás akként szerveztessék át, mintha ők is vérrükkel és államférfiúi bölcseséggel teremtették volna meg ennek az országnak létét és alkotmányát. Elutasították maguktól azt, hogy 1848-ban az egyenjogúság kimondásával a magyar hazának teljes egyenjogú polgárai legyenek, ekkor már oláh tartományt akartak nemzeti főnökkel. És azt a lehetőséget, amellyel a nemzeti fejedelmek alatt s az az után való időkben közülük nagyon számosan éltek – hogy mint nemesek az uralkodó nemzethez tartozzanak, – elutasították maguktól és mint románok, külön jogokkal és külön területiséggel kívántak érvényesülni.

Nem lehet a világon még egy olyan kis országot felmutatni, minő Erdély volt. Erdélyben a szász nép, mely a XII. század közepén nyugati kultúrát, nyugati szorgalmat, nyugati ipart és kereskedelmet hozott magával és részt vett a nemzeti

építőmunkában és részt vett a tatárdúlás után Magyarország újraépítésében, Erdély harmadik nemzete lett és ezt úgyszólván, ha emlékekben is 1918-ig megtartotta; midőn megtörtént az összeomlás, megvolt a szász universitás, mint sajátos kulturális egyesülés, mely a szászok nemzeti énjét és népi adottságát gyámolította és erősítette. Ezzel kapcsolatban úgy a reformáció előtt, mint a reformáció után teljesen izolálni tudták vallási életüket is és a nemzeti léttel összekapcsolódott ekkor a külön vallási élet is. Míg a magyarországi evangélikusok, köztük a felvidéki németség is egyetemes magyar evangélikus egyházat hoztak létre, addig a szászoknak az összeomláskor is a Magyarországtól külön álló német egyházuk volt. A görög katolikus és görög keleti egyházak oly autonóm egyházi életet éltek, aminőt Románia sohasem tudott felmutatni. Ezekben a nemzeti egyházi szervezetekben élt a valóságos népi öntudat, amelyet az oda beférkőzött politika csak elhomályosítani, de kiirtani nem tudott. Az erdélyi román nép mindig hálás volt magyar földesura iránt, tőle, majd pedig 1867. után a magyar bírótól s a magyar közigazgatástól várta és kapta meg a támogatást a belőle kinőtt és sokszor a testvériséget megtagadó s őket kihasználó román intelligencia ellenében. Nem bántotta soha senki a vallásos életük bensőségét s ép a magyarság szabadította fel a szláv szertartások alól és adta kezükbe anyanyelvükön a Szentírást, a kátét, a nyelvtant; a külön nemzeti egyházak megalkotása után főpapjaik a magyar főurakkal kerültek egy sorba. 1848-ban Bárnuti nem hirdette a magyarságtól való elszakadást, nem talált kiegyenlítődést a nyugati műveltség s a keleti elmaradottság és romlottság között, jól tudta, mit veszít a fejlődésben levő román néplélek.

V.

ELSZAKÍTOTT ERDÉLY.

V.

ELSZAKÍTOTT ERDÉLY.

26. §. Erdély elszakítása. Egyházak és iskolák helyzete általában.

A)

Cuza alatt 1860-ban a moldovai és a havasalföldi fejedelemségek egy kézben egyesültek. Ez volt a román öntudat első történeti hatékony megnyilatkozása. A második mérföldjelző az 1880-ban megalakult román királyság, mely egyszersmind megindítója volt az 1861-ben még csak ábrándként jelentkező „összes románok egyesülésének. Ez időtől kezdve jelentkeznek mindinkább a magyar állameszme ellen izgató cikkek Magyarországon és a külföld megtévesztésére irányuló politikai sajtóhadjárat egész Európában s ezzel kapcsolatosan annak a hamis tudatnak a világ közvéleményébe való bevitele, hogy a románok Magyarországon el vannak nyomva. Az egész művelt világon elterjesztik az u. n. „Memorandum”-ot, mely megtámadta az Erdélynek Magyarországgal való uniójáról rendelkező törvény kötelező erejét s világgá kürtölte a magyarországi román nép elnyomatását, a magyar kormányzat állítólagos „igazságtalanságát”. A román irredenta manőver ezekkel a gondolatokkal töltötte meg úgy a román állam, mint Magyarország románsága fiatalságának lelkét. Az erdélyi román fiatalság az 1880-as évektől kezdve erre kapható volt, eszménynek tartotta a romániai állapotokat, anélkül azonban, hogy igyekezett volna azokat megismerni. A „Memorandum”-ot világgá bocsátó román komité tagjaival szemben alkalmazott büntetőjogi megtorlás hatástalanul maradt; a nagyszebeni „Tribuna”, a brassói „Gazetta Transylvanei” és a szászvárosi román újságok szakadatlanul hozták a magyarságot szidalmazó, lázító cikkeket. Ezek miatt a sajtóperek áradata tétetett folyamatba, de a szerző ritkán került a bíróság elé, javarészt kevés műveltséggel bíró „felelős szerkesztőik, kik strómanok voltak, kik részére a büntetésül kimért államfogház első hónapjaiban jöttek a román segélyek, de azután csakhamar el-

maradtak s közönséges raboskodás volt a sorsuk. A román fiataliságnál azonban még hatékonyabban fokozódott a magyargyűlölet tüze s ezzel kapcsolatban az összes románok egyesüléséből keletkező nagy román állam iránti lelkesedés. Ebben a lelkiállapotban találta a román ifjúságot a világháború. Ezen fiataliság lelkének túlfűtésére íratott meg a XX. század elején Pacatian „Aranykönyve”, mely az 1791. évi „Supplex libel lus Valachorum” gondolatait tovább fejlesztette és 1848-ban Barnutiuból a Szt. lelket beszéltette.

¹⁶A **világháború gondolata sokáig érlelődött. Anglia, Franciaország és Oroszország túrhetetlennek látták Németország túlsúlyát, tehát a hármass szövetség aláaknázására törekedtek; tervet kovácsoltak az Ausztriában és Magyarországon folyó nemzetiségi torzalkodásokból, átgondolták a román fészkelődéseket, amelyek a világosan látó szemnek már évtizedekkel előbb tisztán megmutatták a Szt. István koronájától való elszakadási törekvést; a világháború előtt Massarik, Kramarz és társai ellen hazaárulási per indult és az ebben gyanúsítottak egy része Amerikába menekült és Pittsburg volt a tanácskozás helye; a szláv elszakadási törekvés oly erős volt, hogy Ferenc Ferdinánd trónörökös már a szláv kívánságoknak megfelelő átalakításról gondolkozott és szívesen meghallgatta a román nemzetiségi törekvések reprezentánsait is; ismeretesek voltak az olaszok irredentikus törekvései is az olaszlakta területeket illetően, nem voltak titkosak a horvát elszakadási törekvések sem, mellyel rokonszenveztek Ausztria déli szláv tartományai is. Igen sok szláv államférfi vitatta, *hogy Ausztriának nincs igénye a német uralomhoz, helyesen szláv állammá kell átalakulnia; a szláv törekvésekkel párhuzamosan haladt Oroszország pánszláv irányzatú munkálkodása is, mely egyesítem akarta a szlávságot, főként a görögkeleti vallásúakat moszkvai vezetéssel és a moszkvai főpapot Konstantinápolyban szerette volna látni, mint a konstantinápolyi görög pátriárkák utódját* A balkán-háborúk lezajlása után a végső összeütközés nem sokáig váratott magára. Politikai fondorkodások eredménye volt Ferenc Ferdinánd meggyilkolása; ha az osztrák-magyar monarchia bármily kevés megtorlással be is érte volna, mégis kitört volna a világháború, mert Franciaország és Oroszország arra már az előtt jóval felkészültek s bizton számíthattak Anglia és Japán segítségére a német világuralom megdöntése céljából, nem tévesztették el a német gyarmatok se a kecsegtető biztatást; ezektől a gondolatoktól nem állott messze Amerika sem, tőle várták az entente hatalmak az anyagi támogatást, számíthattak az olaszokra is, kik igényeiket érvényesíteni fogdák, nemkülönbben a szlávok és románok elszakadási törekvéseire is s ezzel és a háborúval együtt járó polgárháborúra s ennek eredményeként az osztrák-magyar monarchia hadi, majd belső összeroppanására és végeredményként Németország-

nak hosszú időre való meggyöngyítésére. A világháború utolsó két évében sikerült Németország óriási faji öntudatát és összefogását a marxi gondolatokkal fertőzni és az Osztrák-magyar monarchia felbomlására sikerrel közreműködni, Bulgáriát és Törökországot megerőtleníteni, megjeleníteni a hadszíntéren az angol és amerikai haderők tömegeit a maguk iszonyatos hadi gépeivel. Megingott a központi hatalmak népeinek józan látása, nemzeti öntudata. Úgyszólván döntő véres ütközet nélkül omlott össze a központi hatalmak hadereje. Erdély sorsa már 1916. augusztus 1-én meg volt pecsételve.

Az entente hatalmak és Románia között Londonban oly értelmű szerződés jött létre, hogy ha 1916. augusztus havában Románia beavatkozik az entente hatalmak oldalán, bármily sikerrel járjon ez a beavatkozás, végső győzelem esetén megkapja Magyarországnak a későbbi trianoni békével részére leszakított területét, Bukovinát s Besszarábiát s a Bulgáriából igényelt részt. Románia 1916. augusztus 27-én tényleg beavatkozott. Támadását a központi hatalmak visszaverték és 1916. december 6-án már bevonultak Bukarestbe, hol a londoni szerződés egy példánya a hadseregfőparancsnokság kezébe jutott. Majd Románia megkötötte a bukaresti békét, mely szerint Magyarország határa a Kárpátok aljára tolatott ki. 1918 októberi összeomlás után a Diaz-féle szerződés ellenére Károlyi Mihály és társai által 1918. november 13-án kötött belgrádi béke alkalmat adott Erdély és Magyarország megszállására; az Összeomlással kapcsolatos forradalmak teljesen kiirtották a nemzeti öntudatot úgy Németországban, mint Ausztriában és Magyarországon olyannyira, hogy a dinasztikiakat eltávolították, a központi hatalom teljesen lesüllyedt, az államok felelőtlen elemek vezetése alá jutottak; a győzelemtől elbódult entente hatalmakkal a nemzeti öntudatot, organizmusukat elveszített, a nemzeti céllal szemben érzéketlenné vált központi hatalmak népei állottak szemben akként, hogy ez utóbbiak megadták magukat életre-halálra. Talán hittek Wilson szirén hangjainak, mely az igazságos-méltányos békét, „a népek szabad rendelkezése” elvét dalolta fülükbe, de valójában megalázó békediktátumot teremtett, mely jutalmazta a fegyvertársakat s teljes megsemmisülést kívánt juttatni azoknak, kik az entente hatalmak ellen küzdöttek. Erdélyt érdeklően semmisnek jelentette ki a bukaresti békét. Ép úgy, mint az újságíró ollóval vágja ki a lapjába alkalmas közleményeket, az entente hatalmak tekintet nélkül a történeti múltra, öt darabra szaggatták széjjel a magyar államot és annak több mint egyharmadát Romániához csatolták.

Már 1918. novemberében feljogosították Romániát ennek megszállására. Az akkori budapesti kormányzat elhitette e terület lakóival, hogy ez csak „megszállás”, de a békekötés igazságot hoz és a magyar államkormány vitelére államcsíny útján

felkerült u. n. „népkormány” kiütötte az erdélyi lakosság „székely hadosztály” kezéből a fegyvert s Románia a megszállást kevés ellenállás után 1919 márciusig befejezte.

Erdély és az elszakított magyar részek románsága 1918. december 1-én nemzetgyűlést tartott, melyen kimondták feltételek nélkül egyesülésüket a román királysággal. ^ magyarok és németek a gyűlésre meghívást nem kaptak, a szociáldemokrata pártot ellenben meghívták s a gyűlésen meg is jelent. Megválasztják a román nagy nemzeti tanács 212 tagját és a következő határozatot hozzák:

I. *Az erdélyi, bánági s magyarországi összes románok meghatalmazott képviselőinek Gyulafehérváron 1918. november 18-án (december 1.) egybegyűlt nemzetgyűlése kimondja ezeknek a románoknak s az általuk lakott területeknek egyesülését, illetve egyesítését Romániával, A nemzetgyűlés különösen kijelenti elidegeníthetetlen jogát a Maros, Tisza és Duna között fekvő egész Bánágra nézve.*

II. A nemzetgyűlés az általános választójog alapján választott alkotmányozó gyűléséig *biztosítja e terület lakosainak ideiglenes önkormányzatát.*

III. Ezzel kapcsolatban az új román állam megalakítására nézve a nemzetgyűlés, mint alapelveket a következőket proklamálja:

1. *Teljes nemzeti szabadság az itt lakó nemzeteknek. Minden nemzet önmagát kormányozza saját nyelvén, saját közigazgatással, a saját kebeléből vett egyének által, önmaga látja el közoktatását és igazságszolgáltatását. Minden nemzet a törvényhozási képviseletre az ország kormányzásában való részvételre népességének számarányában nyer jogot.*

2. *Az állam összes hit felekezetei egyenjogúak s az önkormányzat teljes szabadsága megilleti őket.*

3. A közélet minden terén demokratikus kormányzat létesítendő. Általános, közvetlen, egyenlő, titkos, községenkénti, aránylagos választójog mindkét nem részére a 21 éves kortól kezdve, a községi, megyei és parlamenti képviseletre.

4. *Teljes sajtószabadság, gyülekezési és egyesülési jog, minden emberi gondolat szabad terjesztése.*

5. Radikális földbirtokreform. Az összes birtokok, különösen a nagybirtokok össze fognak íratni. Ez összeírások alapján, eltörölve a hitbizományokat és csökkentve a szükség szerint a latifundiumokat, lehetővé fogják tenni a földművelőknek, hogy maguknak legalább is olyan nagyságú birtokot (szántót, legelőt, erdőt) szerezzenek, melyet családjukkal együtt megművelhetnek.

6. Az ipari munkások részére biztosítani kell azokat a jogokat és előnyöket, melyek a nyugat legelőrehaladottabb ipari államaiban törvény szerint biztosítva vannak.

Ezen a napon alakult meg Kolozsvárt a székely hadosz-

tály. December 2-án a román nagy nemzeti tanács ugyancsak Gyulafehérvárt megtartott első ülésén a hatalom átvételére Maniu Gyula elnökelete alatt 15 tagú kormányzó tanácsot (Consiliul Dirigent) alakított, mely december 9-én működését Nagyszébenben megkezdte és december 11-én I. Ferdinánd román király proklamálta Erdély egyesülését és megbízta a kormányzó tanácsot az erdélyi közügyek vezetésével – kivéve a külügyet, a hadsereget, a közlekedést, a vámügyet, a bankjegykibocsátást, az állami kölcsönöket s a rendőrséget (sziguranca). A kormányzó tanács kiáltványt intézett Erdély román lakosságához, melyben „az ország ideiglenes kormányának nevezi magát”. *December 13-án az erdélyi románok küldöttsége átadta Ferdinánd királynak az egyesülési határozatot.*

A magyarság részéről december 7-én gróf Batthyány Tivadar belügyminiszter megbízta a kelet-magyarországi főkormánybiztossággal teljhatalom nélkül Apáthy Istvánt, ki december 9-én lépett hivatalba. December 17-én megalakult az erdélyi magyar-székely nemzeti tanács végrehajtó bizottsága, az ülésen Budapestről Fényes László és Rónai Zoltán voltak jelen.

A december 8-án Temesváron tartott sváb népgyűlésen megalakították a sváb-német népközösséget és december 14-én a kormányzó tanács román és német nyelvű hivatalos lapot indított „Gazetta Oficiala” néven. December 17-én román csapatok előnyomulása következtében Tövisen túl megszakadt a vasúti forgalom s 18-án a román királyi csapatok átlépik a belgrádi fegyverszüneti szerződésben megállapított demarkációs vonalat és Neculcea tábornok üzenetet küldött Apáthy-nak, hogy az entente felhatalmazása folytán megszállja Kolozsvárt, ha ellentállás lesz, löveti a várost. Apáthy azt válaszolta: Kolozsvár nem áll ellent. *December 22-én a magyar és székely nemzeti tanácsok Kolozsvárra összehívták az erdélyi magyarság önrendelkező nemzetgyűlését, melyen 38 vármegye magyar küldöttsége jelent meg. A gyűlés a világ népeihez fordult egy kiáltványban, mely az erdélyi magyarság számára is önrendelkezési jogot követel. Hasonló határozatokat hozták a székelyek Marosvásárhelyen. December 24-én a román királyi csapatok megszállották Kolozsvárt. December 26-án kihirdetett az ostromállapot s az idegenek Kolozsvárról kiutasítottak. December 30-án a „Monitorul Oficial”-ban megjelent I. Ferdinánd király dekrétuma, mely Erdélyt a román királysághoz csatolja.*

1919. január 8-án a szász népszervezet kibővített központi választmánya Medgyesen kimondotta, hogy „a határozat fontosságának teljes tudatában a szász nép a mai naptól kezdve a román birodalom tagjának tekinti magát, fiait és leányait a román állam polgárainak. Kéri Istent, hogy vezesse jóra s adja

áldását ehhez a felelősségteljes lépéshez, melyet megtenni kötelességüknek érezték.”

Udvarhelymegye törvényhatósági bizottsága állást foglalt a székely köztársaság mellett, 1919 január 9-én dr. Pjál Árpád udvarhelymegyei alispánt és január 10-én 36 udvarhelyi tisztviselőt letartóztattak; január 11-én a gyülekezési szabadságot rendelettel felfüggesztették. Január 17-én Apáthy Istvánt letartóztatták és Kolozsvárra 900.000 korona hadisarcot róttak. A magyar főkormánybizottság felfüggesztette működését. *Január 22-én a román királyi hadsereg elérte a Mármarosziget-Csúcsa-Zám vonalat. Január 21-én a kormányzótanács 1. sz. dekrétuma a románt tette Erdélyben hivatalos nyelvvé.* Február 1-én, Arad francia megszállása után a román kormányzótanács a kormányzott területek biztosítására mozgósítást rendelt el, mely a medgyesi határozat következtében kiterjedt az erdélyi szászokra is. Ugyané napon szász hódoló küldöttség adta át Ferdinánd királynak a medgyesi határozatot. *Február 21-én a kormányzótanács 82. sz. rendelete alapján megkezdődött a kisajátításra kerülő területek kényszer bérbeadása.* Március 1-én a görögkeleti érsekség szinodusa Kolozsvárt új püspökséget alapított (Feleki). *Március 11-én a kormányzótanács megbízottai átvették a kolozsvári bíróságokat és elvették az Emgealgyógyi földműves iskolát s összes népiskoláit. Március 13-án betiltották a magyar nemzeti színház előadásait.* Március 21-én a kormányzótanács a magyar tanácsköztársaság ellen újabb mozgósítást rendelt el. *Április 1-én eskütelre szólították fel az ügyvédeket. Május 12-én a magyar tanárok eltávolításával birtokba vették a, kolozsvári egyetemet.* Július 20-án *Franchet D'Espéray a közhatalmat átadta a románoknak.* Július 27-én a szerbek kiürítették a Bánságnak azt a részét, melyet a békekonferencia Romániának ítelt. *Július 29-én a „Cunctis ubique pateat” kezdetű pápai bulla a hajdúdorogi püspökség 46 egyházközségét a nagyváradi görögkatholikus püspökség fennhatósága alá visszahelyezi.* A nagy román nemzeti tanács második egyben utolsó szaka ezen a napon kezdődött Nagyszebenben, mely augusztus 11-ig tartott, *elfogadták az új választási törvényt és a földreform törvényt. Augusztus 10-én a bánági sváb nagygyűlésen kimondották, hogy a svábok Romániához kívánnak tartozni.* Szeptember 6-án az összes romániai német törzsek képviselői Temesvárt egységes választási programban állapodtak meg. *Október 1-én az állami középiskolákban megkezdődött a román nyelvű oktatás.* Október 10-én a kormányzótanács Kolozsvárra tette át a székhelyét. November 2-8 között megtartották az első általános parlamenti választások, melyeken a magyarság nem vett részt. *November 5-én az esküt nem tett magyar ügyvédek Kolozsvárról kiutasítottak.* November 6-án *a szász nemzetgyűlés jóváhagyta a medgyesi határozatot és 20 pontban új szász nemzeti programot állított fel.*

1920. április 10-én a román kormányzótanács működése megszűnt, a központi hivatalok, az egységesítő bizottság alatt mint államtitkárságok, utóbb mint vezérigazgatóságok viszik tovább az ügyeket. Május 25. és 30-a között volt a második általános parlamenti választás, a magyarság ezen sem vett részt. Június 1-én aláíratott a trianoni békeszerződés. Június 26-án a római katolikus, református, unitárius püspökök együttesen bejelentették a kormánynak, hogy Kolozsvárt autonóm felekezetközi egyetemet kívánnak alapítani. A bejelentést a kormány nem vette tudomásul. Július 24-én megalakult a magyar egyházak felekezetközi bizottsága. 3125. sz. alatt királyi dekrétum jelent meg, mely Erdély városaiban és községeiben lakásrekvíráló, evakuáló és expatriáló rendszabályokat léptet életbe. Augusztus 7-én Apathy István, miután a fogságban szerzett súlyos betegségéből felépült, elhagyta Erdélyt. Augusztus 11-én a Banca Nationala birtokba veszi az Osztrák-Magyar Bank erdélyi fióktételeit. Augusztus 19-én először lát Erdélyben napvilágot az 1919. december 9-én Párizsban megkötött kisebbségi egyezmény szövegének magyar fordítása, melyről a posta és leyélcenzura miatt az erdélyi magyarságnak eddig tudomása alig volt. Augusztus 29-én a magyar unitárius egyház főtanácsa megtarthatja első ülését az új helyzetben rendőrségi engedély alapján. Szeptember 29-én az erdélyi római katolikus státus megtartja első ülését az új helyzetben. Október 30-án egész Erdély ismét hadi zóna, a büntető bíraskodás nagy része ismét a hadbíróóságok kezébe megy át. December 9-én Kolozsvár utcáiról eltűnnek a magyar utcanevek. December 14-én a Királyhágón túli református egyházközségek önálló egyházkerületté alakulnak a szervezkedésre összehívott kerületi közgyűlésen. December 15-én a politikai harc megszervezésére ötös bizottság alakul, melynek tagjai: dr. Grandpierre Emil, Paál Árpád, dr. Róth Hugó, Sándor József és dr. Zágoni István. Ez a bizottság dolgozta ki a magyar szövetség munkatervét és szervezeti szabályzatát.

1921. január 9-én Kolozsvárt a magyar vezetők két éves passzivitás után elhatározzák az erdélyi magyarság politikai megszervezését. Március 19-én gróf Mailáth Gusztáv Károly erdélyi és dr. Glattfelder Gyula csanádi katolikus püspökök Ferdinánd király kezébe letették a hűségesküt, április 9-én gróf Széchenyi Miklós nagyváradai katolikus és Nagy Károly erdélyi református püspökök, április 10-én Ferenc József, a magyar unitárius egyház püspöke tették le a hűségesküt. Május 7-én katonai közegek állami birtokba vették a nagyszebeni katolikus Mária Terézia árvaházat. Július 2-5. napjain az erdélyi református egyházkerület az új helyzetben megtartotta első közgyűlését, mely az államjogi helyzet megváltoztatásával szükségessé vált határozatokat meghozta. Július 6-án a magyar szövetség megtartotta alakuló nagygyűlését és 32 erdélyi luther-

ránus egyházköztség Kolozsvárt alkotmányozó gyűlést tartott s megalakította a „Romániai zsinat-presbyteri ágostai hitvallású evangélikus egyházat”. Augusztus 16-án a Királyhágón túli református egyházkerület közgyűlése elrendelte az egyházkerületi tisztviselők megválasztását. Szeptember 4-én Ravasz László elhagyta Erdélyt, mert dunamelléki református püspökké választották. Október 6-án a magyar szövetség benyújtotta első emlékiratát Bratianu Ionel miniszterelnökhöz a magyar egyházak és iskolák üldöztetése tárgyában. November 9-én a római katolikus státus közgyűlés előkészítő értekezletének összes résztvevőit titkos rendőrök leigazoltatják. December 14-én a tiszántúli református egyházkerület Romániához csatolt egyházmegyéi Nagyváradon önálló királyhágóntúli egyházkerületté alakultak. 1922. január 1-én a felekezeti iskolai hatóságok a minisztériumokkal már csak román nyelven érintkezhetnek. Február 5-én 23 magyar vezető férfi értekezlete Kolozsvárt kimondja a magyarság részvételét az elrendelt választásokon. Február 12-én megalakul Kolozsvárt a Redoute nagytermében a magyar nemzeti párt. Február 23-án a királyhágómelléki református egyházkerület közgyűlése kiveszi Sulyok István püspök s Domahidi Elemér főgondnok esküjét s az egyházkerület megalakítását befejezettnak nyilvánítja. Május 1-én az erdélyi tartományigazgatás végkép megszűnik, a hivatalok beleolvadnak a minisztériumokba. Augusztus 5-én a magyar nemzeti párt megtartotta alakuló nagygyűlését. Elnökké dr. Grandpierre Emilt választották meg. Október 15-én I. Ferdinándot Gyulafehérváron nagy ünnepségek között nagy Románia első királyává koronázták. Ekként zajlott le Erdély és a magyarországi területek elszakítása.¹

B).

A Romániához csatolt magyar területeket nem a román fegyverek hódították meg, hanem a forradalmi kormányoknak a békeszerződés igazságosságában való hit szülte passzivitása juttatta Romániához a magyarságot és a székelységet, amelyek kifejezetten ez ellen nyilatkoztak, nem vették figyelembe, az egyéb csatlakozó gyűléseken megjelentek nem képviselték az egész népet, népszavazás pedig nem tartott. Magyarország román népét Ó-Románia „felszabadítottak”-nak tekinti, akiket nem a szabad rendelkezésen alapuló csatlakozás, hanem a londoni szerződés juttatott hozzá, így ezek az u. n. másodrangú románok.

A Romániához csatolt magyar lakosság egyházi szervezetei közül csupán az erdélyi római katolikus egyházmegye és az erdélyi református egyházkerület jutott a maga egészében román impérium alá; a csanádi, nagyváradi és szatmári római katolikus egyházmegyéék székhelyei és területüknek csak egy

¹ „Erdélyi magyar évkönyv.” Kolozsvár, 1930. 235-245. 1.

része, az unitárius egyház területének nagy része, a magyarországi tiszántúli református kerületnek és a magyarországi evangélikus egyháznak több egyházközsége, végül a szász lutheránus egyház maga egészében jutottak román fennhatóság alá. Az 1918. december 1-i gyulafehérvári határozatok III. 2. pontja az állam összes hitfelekezeteit egyenjogúaknak nyilvánította, biztosítván nekik az autonómiát. Az 1919. december 9-én kelt párizsi kisebbségi szerződésben Románia kötelezte magát a szövetséges és társult főhatalmakkal szemben: „*hogy az ország minden lakosának vallási különbség nélkül az élet és szabadság teljes védelmét biztosítja, hogy bármely hitet, vallást, vagy hitvallást, nyilvánosan vagy otthonában szabadon gyakorolhatja, amennyiben ezeknek a gyakorlata a közrenddel s jóerkölcsökkel nem ellenkezik*” (XXXX. 2. cikk); „*hogy azok a román állampolgárok, akik... vallási kisebbséghez tartoznak, jogilag és ténylegesen ugyanazt a bánásmódot és ugyanazokat a biztosítékokat élvezik, mint a többi román állampolgárok.* Nevezetesen joguk van saját költségükön jótékonsági, vallási vagy szociális intézményeket, iskolákat s más nevelőintézeteket létesíteni, igazgatni s azokra felügyelni, azzal a joggal, hogy azokban saját nyelvüket szabadon használhatják s vallásukat szabadon gyakorolhatják” (9. cikk); „*azokban a városokban s kerületekben, ahol jelentékeny mértékben laknak... vallási... kisebbséghez tartozó román állampolgárok, ezeknek a kisebbségeknek méltányos részt kell biztosítani mindazoknak az összegeknek az élvezetéből, s felhasználásából, amelyek a közvagyon terhére állami, községi, vagy más költségvetésekben, nevelési, vallási vagy jótékony célra fordítatnak*” (10. cikk); továbbá: „*az erdélyi székely és szász kerületeknek a román állam ellenőrzése mellett vallási s tanügyi kérdésekben helyi önkormányzatot enged*”. (11. cikk.) A román kormányzótanács vallás- és közoktatásügyi osztályfőnöke 1918. december 29-én elrendelte az összes egyházi hatóságoknak, hogy a magyar kormánnyal minden egyházi, iskolai s kulturális ügyben való érintkezést szakítsanak meg. A kormányzótanácsnak I. sz. alatt 1919. január 24-én kibocsátott dekrétuma a magyar állam összes jogszabályait fenntartotta. Hasonlóképp rendelkezett az egyházakra nézve az 1923. évi román alkotmány 137. cikke is az egyseges szabályozásig, mely az 1928. április 22-i 1093. sz. új vallásügyi törvénnyel következett be. Az 1923. évi román alkotmány 22. cikke szerint az orthodox görög keleti román egyház uralkodó, a görög katolikus román egyház, mint románok vallása, a többi felekezetek felett elsőbbséggel bíró, vagyis kiváltságon egyház. Míg az alkotmány 71. cikke a görögkeleti s görög-katolikus egyház összes püspökeinek biztosítja hivatalból a szenátusi tagságot, addig az „állam által elismert” többi vallásfelekezetek mindegyike részéről azonban csupán egynek és csak akkor, ha 200.000-nél több hívőt képviselnek. Az alkot-

mánynak ez az intézkedése megfosztotta szenátusi tagságától a 4 erdélyi róm. kath. és az unitárius püspököt, lehetetlenné tette a 2 újonnan alakult protestáns egyházkerület – a királyhágómelléki réf. s az aradi evangélikus – fejeinek hivatalból való szenátorságát. Az állam viszonyát a felekezetekhez az 1928. évi vallásügyi törvény szabályozza. Ennek 21. cikke az uralkodó orthodox egyház mellett 8 „történelmi egyházat” ismer; az 53. cikk elismert felekezetnek nyilvánítja a baptista egyházat s végül megkülönbözteti azokat a felekezeteket, amelyek az állami elismerést nélkülözik. A történelem játéka, hogy Erdélyben az egyházaknak öt csoportja létezik: 1. uralkodó görögkeleti egyház; 2. görög katolikus – kiváltságos – egyház; 3. történelmi egyházak: latin, ruthén, görög és örmény szertartású katolikus, református, evangélikus lutheránus, unitárius, gregoriánus, örmény, zsidó s mohamedán; 4. baptista = elismert egyház és 5. el nem ismert egyházak: nazarénusok, millenisták, református adventisták, aratók, pentikosztalisták, innocentisták stb. Itt megjegyezzük, hogy Erdély alatt a Romániához csatolt magyar területeket értjük. Románia és a szentszék között 1927. május 10-én megkötött s 1929. évben közzétett konkordátum a nagyváradi püspökséget a szatmári róm. kath. püspökséggel „aeque principaliter” egyesítette, de a román kormány a konkordátumot mai napig se tárgyalta le a román parlamenttel. A kisebbségi egyházak autonómiáját az előbb jelzett biztosítékok dacára a román impérium folyton támadta, a kormányzati szervek lépten-nyomon beavatkoztak autonóm jogaikba. Ezek arra készítették a magyar egyházak vezetőit, hogy önvédelem céljából kezdet fogjanak. Így *alakult meg 1920. július 24-én a felekezetközi tanács, amelyben a négy erdélyi magyar egyház – róm. kath., ref., unit., magyar lutheránus – a fontosabb egyházi és iskolai ügyeket megbeszélték s ehhez képest intézkedtek.* Ekkép érvényesült 300 év múlva Bethlen Gábor végintézkedése, hogy Erdély vallásai legyenek egymás iránt szeretettel, mert jöhet idő, amidőn egymást védelmezniük kell. A román kormány sokáig nem engedte meg az egyházak autonóm gyűléseit. A kisebbségi egyházak 1922 szeptemberében közös memorandumban a király elé juttatták sérelmeiket, amint már 1918. november 15-én közösen kiadott pásztorlevéllel is állást foglaltak az új helyzettel szemben. A kisebbségi egyházak 1922. szeptember 17-én ily intézményeik fenntartása végett behozták az egyetemes egyházi adót, mely híveik anyagi erejét erős próbára vetette. A gyülekezeti és egyesületi jog korlátozása az egyházi egyesületek működését is akadályozta. 1923-ig a kisebbségi egyházak súlyos zaklatásnak voltak kitéve, míg *végére a kormányzat 1926. május 16-án elismerte a királyhágómelléki református egyházkerület megalakulását, 1927. április 3-án pedig befejezést nyert a magyar evangélikus szuperintendencia megalakulása.* Nagy hullámot vert fel az 1928. április

22-én kihirdetett új vallásügyi törvény melynek rendőri szellemű intézkedései ellen a kisebbségi egyházak hiába küzdöttek. A törvény egész szellemének bizatlansága a túlzott ellenőrzési s beavatkozási jogok és alkalmak statuuálása, az egyházi gyűlések tárgyainak korlátozása, a külföldi hittestvérek szereztetadományainak megnehezítése, az egyház jogi személyisége elismerésének elégtelen formája, a hívek adakozó kedvének limitálása, az egyházi bíróságok ítéleteinek megerőtlenítése, a vallástanítás kizárólagos jogának kétségessé tétele, az egyházi adó kérdésében az egyház tekintélyének befelé való megrendítése, egyes egyházi belügyek külső jóváhagyás alá vetése jellemzik az új vallásügyi törvényt.

A két református egyházkerület romániai református egyházzá alakult, melynek első zsinata 1929. július 9-én nyílt meg?

Az impériumváltozás után a magyarság autonóm élete a magyar egyházakba húzódtott. Ezekben élt tovább a magyar tanügy is. Az állami iskolák túlnyomó nagy részét már a nagyszebeni román kormányzótanács román tannyelvűekké tette. A magyar egyházakra nehezedett az a feladat, hogy a magyarság iskolai igényeit részint meglevő iskoláikkal, részint újak felállításával kielégítsék. De a román hatóságok nagyon sokat bezártak. Az 1918-tól kezdve működő 1047 felekezeti elemi iskolából az 1928/29. tanévben csak 808, 55 felekezeti gimnáziumból csak 28, 32 felekezeti liceumból csak 17, 19 felekezeti tanítónő- és óvónőképzőből csak 7, 10 felekezeti kereskedelmi iskolából csak 4 működött.³

Az 1918/19. tanévben az államhatalom a régi iskolai szervezetet érvényben tartotta. Az 1919/20. tanévben kezdetét vette az oktatás teljes nacionalizálása, a kormányzótanács 1919 őszén megteremtette „a nemzeti elemi iskolák és óvodák típusát”, a felekezeti iskola fenntartási jogát csak erős megszorításokkal ismerte el; új felekezeti iskolák nyitását engedélyezi, de az oktatásügyet kizárólag az államnak tartja fenn azokban a községekben, melyeket román eredetűeknek minősít; a felekezeti oktatás ellensúlyozására magyar tannyelvű állami elemi iskolákat állít fel és ezzel párhuzamosan kezdetét veszi a felekezeti iskolák zaklatása, üldözése és bezárása is. Az 1920/21. tanévben az Avarescu-kormány megtagadja az államsegély kifizetését, az állami iskolák benépesítése érdekében valóságos háború indul meg a felekezeti iskolák ellen. A felekezetek megalkotják az egységes típusú középiskolát. Az 1921/22. tanévvel kezdődik az „Anghelescu korszak”, mely a felekezeti iskolák ügyei iránt minden megértést megtagadott. Azon a címen, hogy a tanárképzés az államnak van fenntartva, két félévi működés után

² U. o. 75. 1.

³ U. o. 78-84. 1.

felosztatja a református tanárképzőt. 1922. májusban már a tanév végére érettségi vizsga tárgya lesz a román nyelv és irodalom, közvetlenül az évszázó vizsgák előtt több felekezeti középiskola nyilvánossági jogát megvonják, akadályt gördítenek a szülők szabad iskolaválasztási joga ellen azzal a tilalommal, hogy a felekezeti iskolák tanulói létszámát más felekezethez tartozó gyermekekkel nem egészíthetik ki, ugyanezt a tilalmat állítják az iskolák tanszemélyzetét illetően is. Az 1922-23. tanévben ugyancsak közvetlenül a tanév bevégzése előtt rendelik el a IV. osztályos középiskolai tanulók abszolváló vizsgáját kiküldött állami megbízott előtt s nem engedik meg, hogy ennek tárgyai között a magyar nyelv szerepelhessen; ugyancsak közvetlenül a tanév vége előtt tiltják el a magántanulást azokban a felekezeti iskolákban is, amelyek nyilvánossági joggal rendelkeznek, az összes középiskolai rendes leánytanulókat magántanulókká minősítik s magán vizsga letételére kényszerítik; betiltják a magyarországi tankönyvek behozatalát.

Az 1923/24. tanév a felekezeti oktatás ügyét a legnagyobb megpróbáltatás elé állítja. Angheliescu az anyanyelven való tanítás törvényes jogát kérdésessé tette s egyúttal az egyházakat megfosztani igyekezett az iskolafenntartás lehetőségétől. A felekezeti elemi iskolai oktatást szabályozó 100.088. sz. rendelet a VI. elemi osztály után azokból a tárgyakból, melyeket románul adnak elő, kizárólag román nyelvi abszolváló vizsgát ír elő, már e tanévben kizárja az I. és II. osztályokba másvallású és anyanyelvű tanulók felvételét, mindössze ott tevén kivételt, ahol nincs állami iskola, a felsőbb osztályokra nézve pedig csak akkor tesz kivételt, ha a kérdéses városban az illető felekezetenek nincs saját iskolája. Elrendeli, hogy az elemi iskolák I. és II. osztályában a román nyelvet egy órában kell előadni, a III. és IV. osztályban román nyelven kívül Románia földrajzát és történelmét. Előírja a felekezeti iskolák működéséhez előfeltételként a miniszteri autorizációt. *Elrendeli, hogy 1924. augusztus 15-e és szeptember 1-e között a felekezeti iskolák összes tanterői a román nyelv, történelem és földrajzból, valamint az alkotmánytanból román nyelvű vizsgát kötelesek tenni. A középiskolai felekezeti oktatást szabályozó rendelet szintén eltiltja a másvallású tanulók felvételét s elrendeli az előbb említett tárgyaknak románul való tanítását, eltiltja a magántanulók felvételét és a koedukációt, mi nyilván a felekezeti középiskolák anyagi feltételeinek gyengítését célozta. A felekezeti iskolák nem alkalmazhatnak tanárt, tanítót a közoktatásügyi miniszter előzetes engedélye nélkül. Seregestül vonják meg a felekezeti iskolák nyilvánossági jogát. Az eddig érvényben tartott érettségi vizsgák helyébe behozták az ó királyságbeli rendszer szerinti abszolváló vizsgákat, melyeknek szóbeli részét minden tárgyból, tehát még a természettudományokból is román nyelven kell letenni.*

Az 1924/25. tanévben életbe lépett az állami elemi iskolai törvény, amelyet 1924. július 26-án hirdettek ki. Ez a törvény nyílt és állandó támadás a felekezeti oktatásügy ellen. *Erdély 10 vármegyéjére (Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhely, Csik, Háromszék, Maros-Torda, Torda-Aranyos és Hunyad) behozta az u. n. „kulturzóná”-t, az itt működő nem ezekből a megyékből származó tanítóknak jelentős előnyöket biztosítván (50%-os fizetési pótlék stb.), hogy az ó királyságból minél több tanítót vonzzon és általuk hatékonyan folytassa a romanizációt. Ebben a törvényben van az u. n. névelemzési rendelkezés, mely szerint azok a román származású polgárok, kik anyanyelvüket elveszítették, kötelesek gyermekeiket kizárólag a román tannyelvű nyilvános vagy magán iskolákban taníttatni.*

Az 1925/26. tanévben az iskolaügyi rendelkezések folytonosan ellentmondó intézkedései miatt csaknem lehetetlenné vált a felekezeti iskolák működése. *Ennek az iskolai évnek a végén rendszeresítették a baccalaureatust, ennek bizottságai magyarul nem tudó tanárokból állottak és csak tolmács útján kérdeztek azokból a tárgyakból is, amelyekből a növendékeknek joguk volt magyar nyelven vizsgázni. Ezeken a vizsgákon a magyar növendékeknek átlag 70%-a bukott el. 1925. december 22-én hirdettetett ki a magánoktatási törvény, mely az ősi felekezeti iskolákat magán iskolákká degradálta s nyilvánossági jogukat újabb bizonyítékok alapján ismételt vizsgálat tárgyává tette. Ez a törvény mindent elvett, csak egyet hagyott meg: „az iskola kiadásairól való gondoskodást”.*

Az 1926/27. tanévben életbe lépett a magánoktatási törvény, kezdetét vette az iskolák működésének s nyilvánossági jogának elismertetési eljárása; a közoktatásügyi kormányzat ugyanolyan igazolási eljárást kívánt meg, mintha teljesen új iskola felállításáról lett volna szó. Az 1926. március 10-én megjelent végrehajtási utasítás még a törvéynél is kedvezőtlenebb. A névelemzés terén további lépés volt az, hogy megtiltattott a zsidó és magyar gyermekek átlépése saját tannyelvű kisebbségi iskolába, amennyiben román, vagy zsidó tannyelvű iskolába voltak beiratkozva.

1927/28. tanévben elrendelik, hogy a kisebbségi iskolákban a hét három napján, még a tízperces szünetek alatt is a tanulók csak románul beszéljenek és eltiltják a más nemzetiségű tanulók felvételét a kisebbségi iskolákba. Tösgyökeres magyar nevű tanulók esnek áldozatul a névelemzésnek, mely valósággal megtizedeli a magyar felekezeti iskolák növendékeit. A szilvölgyi római katolikus elemi iskolából a tanév folyamán 224 magyar anyanyelvű tanulót tiltottak ki nevük idegen hangzása miatt.

Az 1928/29. tanévben a módosított baccalaureatusi törvény lépett életbe, a természettudományokból is románul volt

köteles a magyar tanuló felelni, bárha a tárgyat tanévközben magyarul tanulja. 1928. május 15-én új középiskolai törvény lépett életbe, mely a nyolc osztály helyébe hét osztályos egységes középiskolát állított fel három osztályos alsó s négy osztályos felső tagozattal. Az új reformtörvény a középiskolákat a kisebbségi tanulók számára elsősorban nyelvtanfolyammá tette, mert a hét osztály heti 182 órájában (amelyek közt a heti 13 vallástani és a heti 21 anyanyelvi óra nem szerepel), a román tannyelvű nemzeti tárgyakra és nyelvekre heti 77 óra esik. A középiskolai kisebbségi tanulónak anyanyelvén kívül az I. osztálytól kezdve 2, a III. osztálytól kezdve 3, a IV. osztálytól kezdve 4, a VI. osztálytól kezdve pedig 5 idegen nyelvvel kell megküzdenie és amellet még 4 tantárgyat románul kell tanulnia. A vegyes házasságból származó gyermekeket román nemzetiségűnek minősítik, ha akár az anya, akár az atya görögkeleti, vagy görögkatholikus. Oly gyermekeket tiltottak ki a kisebbségi iskolákból, kiknek szülői 100-150 évre visszamenőleg igazolták magyar eredetüket. Igen gyakran még évközben is átparancsolták a tanulókat állami iskolába. Az államsegély elmaradt.

Az 1929/30., 1930/31. iskolai évben a magyar felekezeti középiskolák nyilvánossági jogának megvonása tovább halad. Megnehezítette a vallásfelekezeti középiskolák adminisztrációját az is, hogy az inspektorátusok megszűntek s helyükbe lépett a kolozsvári miniszteri igazgatóság. Hatáskörét nem tudták szabályozni, helyébe egy alsófokú „Serviciul local de Invățământ”-ot léptettek, honnan mindennek a minisztériumhoz kellett mennie, így az intézkedések nagyon meglassultak. A baccalaureatusi törvény még az Anghelescu első alkotásának szigorát is felülmulta, a magyar ifjak bukásarányzáma 33 és 66% közt ingadozott, csak a leányoknál láttunk 12-25%-ot, az 1931. június 24-én és 26-án megszavazott s az 1931. július 3-iki utasításban közzétett szabályzat szerint, már a közeli napokban szigorúbb szabályokat alkalmaztak, pl. azokból a tárgyakból is, amelyeket a felekezeti középiskolákban magyarul tanítottak, pl. a természetrajzból román nyelvű dolgozatot és feleletet követeltek.

Az 1931/32. és 1932/33. tanévben a középiskoláknál a név-elemzés, az elemi iskoláknál a gyermekek beírása körüli nehézségek súlyosbodtak, s az iskolák helyzetét a nyilvánossági jogok megadása körüli huzavona nagyon megnehezítette.

1934. április 30-án a középiskola minden osztályában rosszabodtak az évvégi vizsgák s a tanuló az évközi eredmények és az évvégi vizsga eredményének együttes elbírálása alapján mehet felsőbb osztályba. A középiskola felsőbb tagozatába (V. osztály) lépés külön vizsgától tétetett függővé. E vizsga tárgyai: a román nyelv, románok története, Románia földrajza, mennyiségtan és francia nyelv. A vizsgálobizottságnak hat

tagja van. A kisebbségi iskolákban három tanár az illető középiskola tagjaiból kerül ki, *a másik három tanárt az állami középiskolai tanárok sorából az állam delegálja és ezek egyike lesz a vizsgálobizottság elnöke.* Az állami középiskolák tanulói tanév közben nem léphetnek át kisebbségi középiskolába. A központi székhelyeken való érettségi vizsga megmaradt, a bizottságnak 7 tagja van, de olyanok, akik a vizsgázókat nem tanították. Tárgyai az előbb említett vizsga tárgyain kívül a román alkotmány, filozófia (lélektan s logika), természetrajz vagy természettan, latin nyelv vagy mennyiségtan. Erre a vizsgára ötször lehet jelentkezni.

Az 1934. július 5-iki törvény az 1934. évi elemi iskolai törvény sérelmezett intézkedéseit, a kulturzónát (Bihar, Szilágy, Szatinár, Udvarhely, Csik, Háromszék, Torda, Maros, Hunyad, Temes-Torontál, Máramaros, Bukovina és Besszarábia néhány megyéje) fenntartotta, s a 242. §-ban kimondta, hogy augusztus 1-15. között azon tanárok részére, akikről az ellenőrző közegek a román nyelv hiányos tudását állapították meg, az utolsó vizsga tartatik meg, akinek ez nem sikerül, az iskolából eltávolíttatik.

Államsegélyt első ízben az Avarescu-kormány utalt ki 3,500.000 leiben, mely a magyar felekezeti középiskolák között osztatott fel. Ez után 1929-ben kiutaltatott a romániai kisebbségi oktatás részére 25,000.000 lei, amiből a magyar felekezeti oktatásnak 10,500.000 lei jutott.⁴

Ezek után rátérünk egy pár szóval az erdélyi történeti egyházak romániai jogéletének jellemzésére.

A román állam 1928-ban törvénnyel szabályozta az állam és az egyházak jogviszonyát, ebben a szabályozásban ama sajátos világi jogi felfogását igyekezett érvényesíteni, amely a francia-latin közösség elveit és intézményeit fogadta be. Ebben túlteng az állam mindenható hatalma a maga centralizációjával; ezzel szemben a német felfogásban az individualizmus uralkodik s tág teret ad az egyházi autonómiának.

Az erdélyi kisebbségi magyar egyházak joga a lefolyt 15 év alatt valamiképp simult a regáti felfogáshoz, *de mégis igyekezett megtartani a maga önállóságát.* A román törvényhozás *az egyházaknak, mint jogi szervezeteknek jogi személyiségét nem ismeri el,* mert a francia fikciós elmélet szerint *a jogi személy csak állami kijelentés folytán létesülhet.*

Az 1928. március 31-i törvény szerint az orthodox egyház sem jogi személy, mint egész, csupán az egyháznak alkotó része (partile constitutive). Ez érvényesült a kultusz törvényben is. Arra nézve pedig, hogy mik ezek az alkotmányos alkotó részek, e tekintetben az államjog az illető történelmi egyház belső törvényeit fogadja el irányadónak.

⁴ U. o. 73-84. 1.

Romániában az újonnan alakulandó vallásos egyesületek (kultusz törvény 24. art.) jogi személyek lesznek, mivel a magánjogi személyekről szóló törvény feltételei szerint alakulhatnak meg, s mint magánjogi egyesületek működnek.

Romániában a róm. kath. egyház vagyoni jogok alanya nem lehet, csak alkotmányos szervei és intézményei útján, pl. püspökség, egyházközség szerezhethetnek ingatlant.

Mint a konkordátum megmutatja, a róm. kath. egyház dogmatikailag egységes s ezt a román állam is elfogadja, addig a protestáns magyar egyházakat minden más külföldi testvéregyháztól teljesen elkülöníti. A kultusztörvény náluk se ismeri el az egyházak egyetemének jogi személyiségét. Csupán az egyházzogilag elismert és megszervezett intézmények jogi személyek.

A romániai magyar történelmi kisebbségi egyházak jogi személyiséggel bíró szervezetei vagyoni jogképességükben korlátozva nincsenek. E szervezetek élők közötti jogügylettel ingó és ingatlan vagyont szerezhethetnek; de ajándékozás útján csak úgy, ha a királyi dekrétum a minisztertanács előterjesztése alapján megengedi.

Ez kívántatik meg akkor is, ha valaki végrendeletben hagyományoz egyházra ingó vagy ingatlan vagyont. E tekintetben az egyházaknak állami autorizációra van szükségük, ezzel lesz az ügylet érvényessé. A magánjogi jogi személyiségek az utólagos jóváhagyás reményében érvényes ügyletet köthetnek; az egyházak jogi személyiséggel bíró szervezetei szerezhethetnek adásvétellel korlátlanul ingó és ingatlan javakat» *a magánjogi jogi személyiségek csak oly jogokat gyakorolhatnak, amelyek szükségesek céljaik elérésére s csak az alapszabályban meghatározott cél realizálása érdekében szerezhethetnek vagyoni jogokat és vállalhatnak kötelezettségeket* (art. 101.), tehát jogképességük specializált-korlátolt. Az 1924. február 6-iki törvény indokolása azt mondja: az egyesületek és alapítványok jogi személyisége csak azon keretek közt, azon mértékben hatályos, mint aminő keretek között a jogi személyiség dolgozik az ő céljának megvalósítása végett. Az egyház részére tett ajándékozás vagy végrendeleti hagyomány hatályát azonban az államhatalom nem bírálhatja felül, *csupán jóváhagyja vagy elutasítja.*

Az alapítvány önálló jogi személy lehet. Az alapítvány különbözik a célvagyontól. Az alapítványnál szükséges a státútum s a szervezet, a jogi személyiséget a törvényszéki határozat által nyeri el. A kultusztörvény 11. és 12. §§-ai szerint az egyház kebelén belül vannak alapítványok és alapok, amelyek külön jogi személyiséggel bírnak, aminőket az állam által elismert létező, egyházi törvények statuáltak, pl. a nyugdíjalap, mely közjogi személyiség, s így annyiban áll állami ellenőrzés alatt, amennyiben a kultusztörvény felügyeletet biztosít az

államnak az egyházak felett. Ez nem azonos a magánjogi alapítványok feletti felügyelettel, ily alapítványt az 1924. február 6-iki törvény szerint fel is oszthat minisztertanácsi határozattal. Mindamellett helyesebb az egyházaknak bizonyos célvagyonot juttatni, melyet a jogi személyiséggel bíró egyházi szervezet felhasznál az alapító szándéka szerint.

A történelmi egyházak önkormányzati jogából folyik, hogy saját belső életük keretén belül céljaiknak megfelelő bármilyen szervezkedést végrehajthatnak anélkül, hogy az egyesületi jog formaságainak alá lennének vetve. Amint nyugdíjgyesületeket létesíthetnek külön szervezeti szabályzattal, épüly hitbéli és vallási mozgalmak céljára az egyház érdekében oly szövetségeket és egyesületeket állíthatnak fel, melyeknek nincs külön jogi személyiségük. Így van az iskolákkal is. Az iskolák a magyar jog szerint sem lehetnek önálló jogi személyek. Iskolafenntartó testületüknek kell lennie, ez lehet Romániában valamely egyházi szervezet vagy alapítvány.

Úgy a vallásos egyesületek, mint az iskolák szempontjából az a helyes jogi fejlődés, hogy vagyoni jogi kérdéseik és más ügyeik szigorúan az egyház kebelében bonyolítottassanak le, e tekintetben az egyházak joga a centralizáció felé terelődött.

Az újonnan alakuló kultuszoknál (egyházaknál) a vagyoni kezelési képességet a kultusztörvény 23. §-a csak az istentisztelet céljára szükséges ingatlan vagyoni szerzésre korlátozza, mint a magánjogi egyesületeknél.

A kultusztörvény 25. §-a szerint a kultuszminiszter az összes egyházak feletti felügyeletet és ellenőrzési jogot gyakorol; az orthodox egyházzal szemben kifejezetten ki van mondva, hogy az ellenőrzés csak alkotmányos módon gyakorolható. Ha a miniszter ezt áthágja, a bíróság előtt megtámadható. Ez a kultusztörvény 57. §-a értelmében áll a többi egyházra is. *Az állami felügyeleti és ellenőrzési jog a történelmi egyházakkal szemben nem vonatkozhatik a dogmatikus és rituális ügyekre, csak arra terjedhet ki, hogy az egyházak működése ne fejlődjék oly irányban, ahol veszélyeztetni a közrendet és állambiztonságot, továbbá arra, hogy az egyházi vagyoni alapok, egyházi alapítványok kezelési szabályzatai tiszteletben tartassanak. E célból az egyházi hatóságok kötelesek kérelemre bármely ügyiratot a kultuszminiszter rendelkezésére bocsátani és bármily felvilágosítást megadni,* az állam ellenőrzési jogának biztosítása végett az egyházi hatóságok összes közérdekű rendeleteiket és utasításait egyidejűleg a kultuszminiszterrel is tartoznak közölni. A felügyeletet e kérdésben az állam utólagosan gyakorolja. A miniszter a rendelet végrehajtását megtilthatja, ha az a közrenddel, a jó erkölcsökkel, az érvényben levő törvényekkel vagy az állambiztonsággal ellenkezik. A világi törvény szerint tehát *a történelmi magyar egyházak dogmatikus és rituális ügyekben teljes autonómiával rendelkeznek,*

az egyházi közigazgatás terén s a hívek fegyelmezése terén is megvan az autonómiájuk s intézkedéseikbe csupán akkor szólhat bele az állam ha azok a közrendet, a jó erkölcsöket, vagy az érvényben levő törvényeket sértik. Ez elvi kijelentés mellett tág tere van az egyházi ellenőrzési velleitásoknak. Ezek, valamint az egyházi vagyion elvétele, az egyházaknak a szent célok elérésére s az iskolák – népnevelés terén a vallás és erkölcs fenntartására irányuló törekvését és tevékenységét teljesen megbénították.

A gyermekek vallására vonatkozólag a kultusztörvény 47. §-a azt rendeli: Ha a szülők mindketten ugyanazon felekezethez tartoznak, a gyermekek a közös vallásban nevelendők. A szülőknek ez esetben nincs joguk határozni arról, hogy gyermekük más vallásban neveltessék. Ha a szülők külön vallásúak, az apa határozza meg a születendő gyermek vallását, de csak a saját és az anya vallása közt választhat. Ez a választási jog minden gyermekre nézve csak egyszer gyakorolható, még pedig akkor, amikor a gyermeket az anyakönyvi hivatal bejegyzi. A gyermek ily módon meghatározott vallását csak két esetben lehet megváltoztatni. Az egyik az, midőn a szülő áttér más vallásra. Ekkor az ő nevét követő 18 éven aluli gyermek követi az áttért szülő vallását. A másik eset, amikor az egyik szülő áttér a másik vallására. Ekkor az összes 18 éven aluli gyermekek követik a szülők közös vallását, örökbefogadás esetén a 18 éven aluli teljesen árva örökbefogadott gyermek az örökbefogadó szülő vallását követi, ha az anyakönyvi hivatal előtt az új szülő ilyen értelmű nyilatkozatot tesz. Ha azonban az örökbefogadott gyermek szülői közül az egyik vagy mindkettő él, a gyermek csak a vérszerinti szülők beleegyezésével térhet át az örökbefogadó vallására. Az apának vallásmeghatározása a Code Napóleontól vett recepció.

A felekezetnélküliséget a román kultusztörvény is ismeri (45. §.), *de a gyermeknek valamely felekezethez kell tartoznia.*

A magyar történelmi egyházakat a kultusztörvény arra kötelezte, hogy a szervezeti szabályzatukat hozzák a törvény rendelkezéseivel összhangba s az így összhangba hozott statútumokat terjesszék fel a kormányhoz jóváhagyás és megerősítés végett. Ez a megerősítés minisztertanácsi jurnal alapján királyi rendelettel történik, az 51. art. szerint a jóváhagyásnak nincs más célja, mint megállapítani, hogy a statútumokban nincsenek-e a törvénnyel ellenkező szabályok. Ezek a rendeletek az állam és az egyház közötti egyezménynek, megállapodásnak tekintendők a törvényhozási tárgyalások szerint, amint a róm. kath. egyház egyezményt, konkordátumot köt az állammal.

Ez a jogi felfogás a román állam mindenhatóságát mutatja, mely a görögkeleti valláson kívül minden másnak csak

annyit akar adni s tényleg annyit is ad, amennyit akar s amiként akarja; ezzel is merő ellentétben áll a jogállam követelményeivel.⁵

27. §. Iskola- és vallás-alapok sorsa Erdélyben és népoktatási adatok.

Az erdélyi római kath. püspökségnek 1918-ban 43.890 hold és 13 négyszögöl ingatlana volt. Ez a vagyon a román agrár reform folytán a következő változáson ment keresztül:

a) A püspökség 2556 hold 805 négyszögöl mezőgazdasági ingatlanából kisajátítottak 2456 holdat, maradt 100 hold, 29196 hold 451 négyszögöl erdőbirtokából kisajátítottak 27103 holdat, maradt 2093 hold, összesen maradt 2109 hold 1250 négyszögöl.

b) A káptalan 818 hold mezőgazdasági birtokából kisajátítottak 795 holdat, maradt 23 hold, 3363 hold erdőbirtokból kisajátítottak 2783 holdat, maradt 580 hold, összesen 603 hold.

c) *A papnevelde 821 hold 800 négyszögöl mezőgazdasági birtokát teljességében kisajátították.*

d) *Az erdélyi rom. kath. státus által kezelt alapok 11717 hold mezőgazdasági birtokából kisajátítottak 11138 holdat, maradt 579 hold, 14820 hold erdőbirtokából kisajátítottak 12150 holdat, maradt 2670 hold.* Ezekből is szétszört fekvésük miatt potom áron el kellett vesztegetni 257 hold 50 négyszögölet, úgy-hogy jelenleg a státus alapja csak 300 hold 1025 négyszögöl mezőgazdasági és 2670 hold 790 négyszögöl erdőgazdasági birtokot tesznek ki; kisajátítottak a jelzett alapok 85.56%-a.

Az egyházközségek kisajátítási adatai ismeretlenek.

A nagyszebeni árvaház sorsa még kétséges.

A csanádi püspökségnek Bomániához csatolt részen lévő 1744 hold ingatlanából 1270 holdat sajátítottak ki.

A szatmári püspökségnek Romániához csatolt részén lévő 45548 hold mezőgazdasági birtokából kisajátítottak 45428 holdat, meghagytak 120 hold mezőgazdasági ingatlant, amelyből 20 hold szőlő és gyümölcsös, 1070 hold erdőbirtok.

A székeskáptalannak 22364 hold 1437 négyszögöl birtokából kisajátítottak 21824 holdat. *A papneveldeknek 422 hold 211 négyszögöl erdejét egészben kisajátították, csak 17 hold szőlőt hagytak meg.* A plébániák 2153 hold 14 négyszögöl birtokából kisajátítottak 797 hold 699 négyszögölet, a templomok birtokából 326 hold 997 négyszögöl szántót, 368 hold erdőt, a hitközségektől 1450 hold 997 négyszögöl szántót. Az összes egy-

⁵ Bővebben az Erdélyi Múzeum Egyesület Sepsiszentgyörgyön, 1933. aug. 27-29. napjain tartott 12. vándorgyűlése emlékkönyvében Tusa Gábor: „A romániai magyar egyházak s az állam közötti viszony”. 172. s köv. 1.

házi ingatlanoknak 97.39%-át sajátították ki. (Erdélyi Évkönyv 40-57. 1.)

Az erdélyi református egyházkerülettől az *egyházak és iskolákat fenntartó* 58502 hold 45 négyszögölből 24563 hold 27 négyszögölet, az agrár törvény szerint az egyházközsegeket megillető földmennyiségből az agrár szervek mindössze 905 holdat adtak ki, 22575 holddal kevesebbet, mint amennyi járna.

Az unitárius egyháztól és pedig az *egyház egyetem* 6965 hold 1207 négyszögöl birtokából 6285 hold 1259 négyszögölet, vagyis 90.2%-ot, az *egyházközsegek* 10950 hold 1268 négyszögöl birtokból 5103 hold 1085 négyszögölet sajátították ki (46.6%). E magyar egyházaktól az 1918-ban bírt 371756 kat. holdból 314331 holdat sajátították ki, az ingatlanok 75%-át.

A szász kulturvagyonból pedig kisajátítottak 35.000 holdat.

Ezek az ingatlanok kivétel nélkül egyházi intézményeket szolgáltak és iskolák fenntartására szolgáltak. Casonló rendeltetésű volt a csikvárdotfalvi Szent Péter egyházmegye több ezer hold erdeje, ami szintén elvéteztett.

Megcsonkítottak a magyar és székely közbirtokosságok vagyonának java része, amely a szegény magyar nép megélhetését tette lehetővé s kulturális érdekeket is szolgált.

Kisajátítottak a „Csiki magánjavak” ingatlanai, amelyek eddig „Csik megyei székely fiatalság tanulhatását” és iskola fenntartását tették lehetővé. E vagyon történetét az előző korszakban (000. 1.) elmondottuk.

A kisajátítás helyesen mondva elkobzás, mert a való értéknek csak 2%-a térített meg, t. i. az 1918. évi korona érték vétetett alapul anélkül, hogy a koronának érték esése figyelembe vétetnék (1919. évi 100 koronának értéke 2 lei).

Bár Románia a társult főhatalmakkal szemben 1919. december 9-én kötelezettséget vállalt az erdélyi székely és szász tanulmányi vallási autonómiára nézve, kötelezettségének önkényes félretolásával a székely és szász községektől egyes erdőrészeket román községeknek juttatott át. Bár a székelységnek adott revindikált havasok javakkal ugyanazon jogi természetűek a második román határőrezrednek juttatott Radna-naszódi javakkal, Románia a tőle megszokott sajtószertű jogfelfogás szerint a román határőrezred birtokába jutott Radna-naszódi javakat az agrár lefoglalás alól felmentette és meghagyta jövedelmüket a román kultúra szolgálatában, a csiki magánjavakra azonban reá szabadította az agrár igénybevételt a nemzeti egyenjogúság és a kisebbség védelmi kötelezettség legnagyobb dicsőségére. Az első és másodfokú agrár hatóságok azokat, kisebb-nagyobb terjedelmű ingatlanokat elkobozták. Az agrárcomité pedig a földművelésügyi miniszter kívánságára a csiki magánjavakat államvagyonnak jelentette ki, „mert ezeket az osztrák-magyar monarchia jogosulatlanul foglalta el

Moldovától”, minden kártalanítás nélkül lefoglalta a román állam javára.

Azok a székelyek, kik csikmegyei illetékességüket, bár Csikból elköltöztek, fenntartották, tekintettel az 1909. április 29-én alkotott alapszabályok 8. §-ára az elkobzott vagyon illetve annak az eredeti célra való visszajuttatása iránt a párisi döntő bíróság előtt joglépéseket tettek. Midőn Csikmegyének Romániában élő székelysége lelkét visszanyerte s 1929-ben a csiki magánjavak elkobzása miatt szenvedett sérelmét a népszövetség előtt kisebbségi panasz formájában érvényesítette, a párisi döntőbírósághoz beadott kereset aláírói a keresetet visszavonták, mert céljuk csak az volt, hogy Romániának eme jogtalan elkobzási ténye illetékes nemzetközi fórum előtt elbíráltassák.

A népszövetség hosszas vajúdas és Romániának a húzás-halasztásra célzó taktikázása után 1932. szeptember 27-én elfogadta a román kormány ajánlatát, amelyet mint „gyakorlati megoldást” tartott jónak s mellőzte a jogi döntést. A népszövetség határozata szerint:

1. A csikmegyei magánjavak régi igazgatósága visszaállítatik, saját alapszabályainak megfelelőleg, azokkal a módosításokkal, amelyeket a román köz- s közigazgatási joghoz való alkalmazkodás szükségessé tesz. Ezek a módosítások azonban semmiben sem változtathatják meg sem a régi adminisztrációnak szervezetét, sem a hatóságokhoz – akár az államhoz, akár a megyéhez – való viszonyát.

2. Az összes városi ingatlanok, valamint a régi adminisztráció birtokában talált értékek mai állapotukban visszaadatnak a rekonstituált adminisztrációnak az *1923-ban felvett leltár szerint*. Magától értetődőleg a rekonstituált adminisztrációnak szabad rendelkezésére fognak állni ezek az ingatlanok.

3. A borszéki üdülőház szintén visszaadatik.

4. A román állam birtokában maradt erdő és legelő területekből visszaadatik 6704 hektár, (vagyis 11.659 hold) erdő és legelő. (Ez az elvett 62.600 holdnyi összes erdő és legelő területnek 19%-a.)

5. A román állam átveszi a magánjavak volt alkalmazottainak nyugdíjterhét, az állami alkalmazottakra nézve fennálló szabályok szerint.

6. A csikszeredai liceum és a csiksomlyói árvaház az államé marad, de ha elegendő növendék lesz, a román tagozat mellé, magyar tagozattal, a csiksomlyói árvaházba pedig magyar növendékeket helyez el.¹

E szerint Románia a népszövetség asszisztálása mellett a kultur cél vagyonnak 81%-át vontta el; a végrehajtásra Ro-

¹ A „Csiki Lapok” 1932. év október 2-án megjelent 37. száma, „A magyar kisebbség” Lúgos 1932. dec. 16-án megjelent XI. évf. 24. sz., 754. s. köv. lapjai.

mánia csak 1934. július 17-én 162. sz. alatt hozott törvényt, amelyet a csiki székelység szintén sérelmesnek talált.² E törvény a működést az 1897-es alapszabályhoz és ahhoz kötötte, hogy nyilatkozat adassék, hogy a csiki székelység összes és bármi néven nevezendő igényei véglegesen megszűntek.

Hasonlóképp elvették Háromszék tanalapját is 5 millió lei értékben. (Brassói lapok 1933. május 21.)

Románia így a békeszerződésnek a kisebbségi rendelkezéseit megsértette. Visszaélt az „Entente” nagy hatalmak bizalmával, mert a velük 1919. évi december 9-én kötött kisebbségi szerződés ellenére 100.000 holdat meghaladó kultúrvagyont kobzott el a székelyek és szászok egyházi tanulmányalapjaiból, bár a székelyek és szászoknak vallási és tanulmányi autonómia nyújtására kötelezte magát.

Az erdélyi magyarság népoktatásügyének másfél évtizedes statisztikai mérlege.

1910-ben a Romániához csatolt magyar területeken 336550 népiskola köteles (6-14 év) volt. Ez az 1920. évi román népszámlálás adatai szerint 1.9%-al csökkent, de a világháború és a repatriálás a gyermekek számát alig érinthette s így ok van arra, hogy kiinduló pont legyen az: hogy Romániába 330.000 magyar népiskolaköteles gyermek jutott át. A hivatalos román statisztika is a maga szokott módszere szerint 1926-ban az 5-18 évek között 258.721 magyar tankötelest ismer a zsidókon kívül.

A népiskolai feladatot Erdélyben ma az állam és az egyházak látják el, a községi iskolák fokozatosan államosítatnak, a magán iskolák száma kevés. A felekezeti iskolák jelentősége emelkedik; a gör. kath. és a gör. kel. iskolákat az állam átvette, mert ezekbe *a román szellemi oktatáson van a súly*. Ez a két felekezet *1914-ben 2786 elemi iskolát tartott fenn*; a régi állami magyar tannyelvű iskolák románizációja folytán *1318 elemi iskolából szorultak ki* a magyar gyermekek, kiknek magyar tanítása a magyar egyházakra nehezedett. A háború alatt 755 felekezeti iskola volt, ennek kellett befogadni az 1318 állami és 284 községi iskolából kiszorult magyar gyermeket. (A háború alatt a gör. kath. és izr. magyar tannyelvű felekezeti iskolákkal együtt 835 elemi iskola volt Erdélyben.)

1932-ig ténylegesen a ref. és unitárius elemi iskolák száma növekedett, a többi csökkent, az összes magyar tannyelvű iskolák száma *1932-ben 822 volt*.

1914-ben Erdély 2,819.000 román lakosának – saját ki-

² A „Csiki Lapok” 1934. július 15-iki 29. száma.

mutatásuk szerint – 2786 elemi iskolájuk volt, s így 1007 lélekre esett egy.³

Az 1930. évi népszámlálás szerint a magyarok száma 1,354.000 volt, tehát 1647 magyar lakosra esik egy felekezeti iskola; a magyar állam a román felekezeti iskoláknak 1914-ben 3,068.349 aranykoronát adott, Eománia az összes kisebbségi iskoláknak 1929-ben 25,000.000 leit adott, ami alig 800.000 arany korona, ezt folyton apasztotta, a magyarságnak még 500.000 arany korona érték se jutott. Hisz e magyar iskolák biztosítják a magyar szellemű oktatást. A magyar nemzetiségű tanulók fele állami iskolába jár. Etekintben a helyzetet a román közoktatásügyi miniszternek 1933. évi kiadványa világítja meg, amelyben közli az ország összes elemi iskoláinak részletes statisztikáját, községenként a kisebbségi tannyelvű és tagozatú iskolák feltüntetésével, a tanítók névszerinti felsorolásával,⁴ és 1932-ben jelent meg a román közoktatásügy 1921-29. évi statisztikája, amely a tanköteles korban levő gyermekek évenkénti számbavételének eredményeit megyei részletezéssel s a középiskolák teljes egyenkénti statisztikáját adja.⁵

Az 1932-ben felekezeti magyar iskolába járt 75.910 tanuló, ebből ref. 41.113 (54.1%), róm. kath. 31.980 (42.1%), unitárius 2,187 (2.9%), lutheránus 660 (0.9%).

A felekezeti iskoláknak 58.8%-a református, 36.2%-a rómi. katolikus, 4.3%-a unitárius, 0.7%-a evangélikus lutheránus; átlag járt egy iskolába, éspedig az evangélikus iskolába járt átlagosan 110, a róm. katolikusba 108, a reformátusba 86, az unitáriusba 61 gyermek.

Magyar felekezeti iskolába járt tehát kikerekítve 76.000 gyermek, vagyis a tanköteles gyermekeknek egynegyede. A román statisztika 300.000 magyar gyermek helyett csak 170.000 tankötelest sorol fel, legalább 100.000 magyar gyermek jár tehát román elemi iskolába. Ezt mutatja a román statisztika is, mely szerint 1931-1932. iskolai évben állami elemi iskolában 42.750 református, 33.160 róm. katolikus, 9422 izraelita, 5825 unitárius, 701 evangélikus lutheránus, 602 egyéb vallású, összesen 92.460 magyar tanult. *Ezek sorsáról alig tudunk valamit.*

A román kormány létesített ugyan néhány magyar tannyelvű és magyar tagozatú iskolát, de nincs törvényes intézkedés arra nézve, hogy a magyar tannyelvű iskoláknak milyen legyen a tananyaguk s bennük milyen tantárgyak és minő óraszámban taníttassanak: nincs biztosítva, hogy ezekben csak

³ Protoc. Congres. Nat. Bisericesc. 1916. Sibiu, 1917. 152. Ghibu O. „Anuarul Pedagogic”. 1913. Sibiu. 232.

⁴ Aauarul „Invătământului Primer” 1933. Minist. Instruct. Cult. Art. Bucuresti 72. r. 894.

⁵ Statistica Invătământului din România, pe anii Scolari 1921/22 1928/29. Minist. Instruct. Cult. Art. Bucuresti 1932. 17. r. 751.

magyar tanító alkalmaztassék, nincs előírva ezeknek a tanítóknak a magyar követelményeknek megfelelő képesítése, nincsen egyetlen magyar tannyelvű állami tanítóképző, vagy tagozat, nincsenek előírva a magyar iskolákban és tagozatban használandó, a magyar szellemi oktatást biztosító tankönyvek, nincs biztosítva ezekben a magyar oktatásnak valamely magyar autonóm testület, hivatal vagy bármely más érdekképviselési forma által való ellenőrzése.

A magyar tannyelvű, iskolában hivatalos értelmezés szerint csak a földrajzi, történelmi, alkotmánytani ismereteket tanítják románul, a magyar tagozattal bíró iskolák azon osztályaiban pedig, *hol a tanulók nemzetisége ezt szükségessé teszi*, párhuzamosan magyar oktatás folyik, ez utóbbi a román viszonyok szerint a semmivel határos, legfeljebb féliskola.

Egyetlen egy magyar nyelvi állami elemi iskola vagy tagozat sincs Krassó, Csik, Hunyad, Máramaros, Beszterce-Naszód, Szeben és Tordaaranyos megyékben, bár ezekben a megyékben az 1926-27. tanévben 10.070 magyar gyermek járt állami elemi iskolába s Erdélyben az állami elemi iskolába járó gyermekek száma az 1926-27-től 1931-32-ig 40.2%-kal emelkedett s a román tanügyi statisztika szerint is 14118 állami elemibe járó magyar gyermek van egyetlen magyar iskola vagy tagozata nélkül, csak az említett hat megyében. Ezek között van Csik, hol a román tanügyi statisztika szerint is az állami elemi iskolába járó tanulóknak 79.7%-a magyar. *Az összes erdélyi állami elemi iskolák 5.1%-ában folyik magyar nyelvű oktatás, csak a magyar tanulók aránya az iskolákban 1926-1931-ig 17.4-14.9% közt ingadozott.* Ha a magyar tagozatúakat féliskolának vesszük, a százalék 7.3-ra emelkedik, ez a tanulók aránya %-nak felét se éri el. Az 1931-32. év román statisztikai évkönyv szerint „ 371.014 román nemzetiségű tanuló járt Erdélyben állami elemi iskolába, a román tanítás-nyelvű állami elemi iskolák száma az 1932-33. évi elemi iskolai évkönyv szerint⁷ 3978. Eszerint egy állami román tannyelvű elemi iskolára 93 román tanuló esik, egy magyar tannyelvű iskolára 365 magyar tanuló, ha pedig a magyar tagozatúakat féliskolának véve a magyar tannyelvű iskolához adjuk, egy magyar iskolára 248 magyar elemi iskolai tanuló esik, és az 1932-33. tanévben 220 magyar tannyelvű iskolából ötben egyáltalán nem volt tanító, s így ezekben tanítás egyáltalán nem folyt. Magyar tannyelvű iskolában 430 tanító tanít, az Erdélyben tanító összes állami iskolai tanítóknak 5.1%-a, közelebbi részletezésre, a hivatalos román statisztika adatokat nem nyújt, de a viszonyok mérlegelése mellett 220 magyar tagozatú elemi iskolából legjobb eset-

⁶ Anuarul Statistic al României 1931/32. Bucuresti 344-46.

⁷ Anuarul Invătămantului Primer 1933. Bucuresti XXVIII. 1.

ben csak 201-ben volna lehetőség a magyar tanításra, de pozitív lehetőség csak 186-ban van meg.

80.000 magyar gyermek anyanyelvi oktatására a hivatalos statisztika szerint a román állam 649 magyarnak vehető tanítót alkalmaz. Ez annyit jelent, hogy egy magyarul tanító magyar tanerőre *124 magyar* elemista tanuló jut az állami elemi iskolákban. Ezzel szemben az összes állami elemi iskolákba járó tanulók közül egy tanítóra *Erdélyben átlag 66 jut.*

Erdélyben a magyar nyelvű oktatás első és legfőbb fenntartói a felekezetek. Az állami iskolákban, a magyar gyermekek anyanyelvi oktatására igen kevés súlyt helyeznek, noha az állami elemi iskolába több magyar gyermek jár, mint a felekezetiekbe. A hivatalos román statisztika adatai szerint a magyar nyelvű oktatást ellátó elemi iskolák száma 1346-al, azaz 54.1%-kai csökkent, a megmaradó magyar elemi iskoláknak 72.1%-a felekezeti iskola *ügyszólván állami támogatás nélkül?* a román elemi iskolák száma az 1914-beli 2786-ról 1932-ig 3978-ra emelkedett, *vagyis 42.8%-kal nőtt, a magyar tannyelvű iskolák 54.1% visszaesésével szemben, 1932-ben 766 románra jut 1 román elemi iskola, míg a magyaroknál 1187-re jut egy iskola.*

Más iskolákra vonatkozólag biztos adataink nincsenek.

Felekezeti óvoda *alig van, az állam magyar nyelvű óvodát nem tart fenn,* a tanulás Romániában 7 éves korban kezdődik, s az 1924. évi román népoktatási törvény az óvodák látogatását 5-7 éves korban kötelezővé teszi.

A róni. katolikus egyház 1931-32-ben Erdélyben 17 óvodát tartott fenn 19 óvónővel és 933 beírt gyermekkel; a szatmárnémetii óvodában magyar és román párhuzamos oktatás folyik, ezen óvodák nagyrésze a városokban van, csak kettő falun. A reformátusoknak hat óvodájuk van hat óvónővel s 268 gyermekkel. A magyar felekezetek Erdélyben 23 óvodát tartanak fenn 25 óvónővel és 1201 magyar gyermekkel. Ezzel szemben 1930-31-ben Erdélyben 673 állami kisdedóvó volt 47056 beírt tanulóval, kik közül 42.488 rendszeresen látogatta a kisdedóvókat; ezek közül a román iskola statisztika megállapítása szerint⁸ 14716 volt magyar. Az 1933. évi forrásunk⁹ egyenként sorolja fel az óvodákat, épúgy mint az elemi iskolákat, de *egyetlen magyar tannyelvű s tagozatú sincs a 666 közül.* Az 1924. évi román népoktatásügyi törvény 7. §-a¹⁰ rendeli, hogy az állami népiskolákban (óvoda, elemi stb.) az oktatási nyelv a román s nem román lakosságú községekben a minisztérium-idegen tannyelvű iskolákat is fog felállítani. A Székelyföldön

⁸ Anuarul Statistic al României 1931/32. Bucuresti 340 1.

⁹ L. a 7. jegyzet.

¹⁰ Lege pentru învăț, primărie al statului 1924. Codul Învățământului. Bucuresti 1929, 13.

regáti, magyarul egyáltalán nem tudó óvónőket neveznek ki az állami óvodákhoz.¹¹

Alsófokú iparos és kereskedelmi iskolák. A román nép-
oktatásügyi törvény az iskolaköteles kort 5-16 évben ha-
tározza meg, 5-7 év esik az óvodákra, 7-16 év elemi vagy más
első fokozatú népiskolára. Az elemi iskola 7 osztályból áll, a
négy első osztályban általános alapismereteket tanítanak, a
felső háromban emellett mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi
irányú gyakorlati oktatás folyik. Az első négy osztály elvég-
zése után a tanulók bármely teoretikus vagy praktikus közép-
iskolában is folytathatják tanulmányaikat, de ott is legalább
három évet kell tölteniök. Ez a régi magyar rendszertől elütő,
de viszont Romániában nem voltak tanonciskolák.

A felekezetek alsófokú gazdasági irányú iskolákat s tan-
onciskolákat nem tartanak fenn, csak a székelykeresztúri uni-
tárius gazdasági iskoláról tudunk. A városok megfogyatkozott
magyar lakói pedig mindinkább gazdasági pályákra szorulnak.
Magyarnak a hivatalnoki, katonatiszti, ügyvédi, bírói pályán
Romániában sok jövője nincs, részére az orvosi és mérnöki sza-
bad pályák mellett csak az ipari és gazdasági pályán marad
egyelőre megélhetés; a falvak magyar lakói is erre terelődtek,
az agrár reform sok falusi magyar alól rántotta ki a talajt.
Így a gyakorlati irányú s elsősorban alsóbb fokú iskolákra az
erdélyi magyarságnak égető szüksége van. *Az elemi alsó fokú
ipari és kereskedelmi iskolák közt egyetlen magyar tannyelvű
sincs, sőt magyar tagozatú sincs.*

Romániában Erdélyen kívül főleg Bukovinában és Mold-
vában s a regáti városokban, főleg Bucuresti-ben laknak na-
gyobb számban magyarok (csángók).

Ezeknek száma kb. 162.000.” Az egyházak közül magyar
tannyelvű iskolákat csak a református egyház tart fenn, és
pedig 1932-ben Bucuresti-ben 4 tanítós elemi iskolát 184 tanuló-
val, a dunai kikötővárosokban Galacon egy tanerős elemi 32
tanulóval, Ploestiben egy tanerős elemi iskolát 31 tanulóval;
a csángóknak mindössze egy iskolájuk van a bukovinai András-
falván, egy tanítóval és 40 gyerekekkel; *az állam sem a regáti
városokban tömegesebben lakó magyaroknak, sem a csángók-
nak nem tart fenn magyar elemi iskolát, sőt még magyar
nyelvű tagozatot sem.* Az 1930. évi népszámlálás¹³ csak 33.600
Erdélyen kívüli magyart mutat ki. Itt nagy tévedés-
nek kell lennie. A román hivatalos kimutatások szerint
Regátban, Bessarábiában és Bukovinában 6-7000 magyar tan-
köteles van, közülük 1928--29-ben közel 6000 járt iskolában s

¹¹ Journal Officiel S. D. N. 1933. Mare No. 3. 450-455. Art. 1924-e.

¹² Jakabffy E.: „Erdély statisztikája”. Lúgos 1923. 31. 1.

¹³ Manuilla Sabin előzetes adatai Romania Noua 1934 II. 14.

1928-29-ig mindössze két magyar nyelvű református elemi iskola állott rendelkezésükre, 1932-33-ban pedig négy.

Az állami népiskolákban a román hivatalos statisztika szerint a magyar tanulók az összes tanulók 50%-át teszik ki; a másik 50% németekből, zsidókból, szerbekből, bulgárokból s törökökből adódik; az állami és nem állami népiskolákban együttesen a magyar tanulók aránya egész Romániában meghaladja a 7%-ot.

Ezek az adatok messze kiáltó bizonyítékai annak, hogy Románia a mai terjedelmében reá várakozó állami feladatoknak eleget tenni nem tud s nem is akar. Érdekes tünet az is, hogy Jugoszlávia és Románia iskolaügyi egyezményt kötöttek, hogy egymással szemben a névelemzést alkalmazni nem fogják. (Magyar Kisebbség. Lúgos, 1933. V. 16. 10. sz.)¹⁴

28. §. Római katolikus egyház.

1927-ben az erdélyi róm. katolikus püspöki egyházmegyének 16 esperesi kerülete, 251 plébániája s 351.769 hívője volt.

A csanádi egyházmegyének Romániához csatolt részén volt 16 esperesi kerület, 160 plébánia s 462,402 hívő.

A szatmári egyházmegyének Romániához csatolt részén 6 esperesi kerület, 45 plébánia, 64.865 hívő.

A nagyváradai egyházmegyének Romániához csatolt részén 9 esperesi kerület, 54 plébánia, 80.701 hívő volt.

Az összes elszakított róm. kath. hívek száma tehát közel 1,000.000.

Az 1922. évi erdélyi státusgyűlés az esperesi kerületi képviselők számát kerületenként 4-4-ben, az egyháziakét pedig 2-2-ben állapította meg, tehát a tagok száma, a 32 világi helyett 64, 16 egyházi helyett 32 képviselőt választván, 48-al emelkedett. Ezenfelül a nagyobb egyházközségek közül azok, amelyek a filiákkal együtt 3000-nél nagyobb lélekszámmal bírnak 1, az ötezren felüliek pedig 2 képviselőt küldenek a státusgyűlésbe.

Az erdélyi püspök főhatósága alá tartozó róm. kath. iskolákra nézve következő változások történtek:

¹⁴ Az ebben a fejezetben felsorolt népoktatásügyi adatokat részletesebben megtalálja az olvasó R. Szeben Andrásnak „Az erdélyi magyarság népoktatásügyének statisztikai mérlege a másfélévtizedes román uralom alatt” c. Budapesten, 1934-ben kiadott füzetében. Különlenyomat a „Magyar Statisztikai Szemle” 1934. (XII. évf.) 10. számából

	Száma Tanerők			
	1919	1933	1919	1933
óvodák	5	10	5	10
Elemi iskolák	274	189	703	432
Tanonciskolák	5	-	8	-
Gazd. I. iskola	1	-	2	-
Polg. iskolák és gimnáziumok	27	8	151	64
Líceumok (fiú-leány)	10	8	154	114
Főreáliskola	1	-	11	-
Felsőkereskedelmi iskolák	3	2	15	15
Felsőkereskedelmi iskolák	1	-	5	-
Alsóbbfokú keresk. iskolák	8	8	-	-
Fi- és nőnevelő intézetek	4	2	26	16
Tanító- és tanítónőképzők	2	-	19	-
Polg. iskolai tanárképző				

Ezek a számadatok¹ a katolikus közoktatás visszafejlődését igazolják.

A csanádi egyházmegye területe 3 részre szakadt: Romániára esett 160 plébánia kb. 450.000 lélekkel, Magyarországra 33 plébánia kb. 225.000 lélekkel s Jugoszláviára 67 plébánia kb. 225.000 kath. lélekkel. A Romániához csatolt híveknek mintegy 25%-a magyar, 70% német és 5% tót. 1928. március 12-ig az egész egyházmegyét Temesvárról dr. Glattfelder Gyula csanádi püspök kormányozta, ki Romániát elhagyni kényszerült. Az egyházmegye 1926-ban új 16 esperesi kerületbe osztott be, a konkordátum értelmében felállított temesvári új egyházmegye 1930. augusztus 15-én kezdte meg hivatalosan működését. Székhelye Temesvár, 8 tagú káptalannal, teológiáján 7 tanszék van, van 160 anya- és 717 leányegyháza. Lélekszáma 462.402. Van 30 ifjúsági egyesülete, 3 líceuma, 2 tanítóképzője, 11 polgári középiskolája, 85 népiskolája, 12 kisdudóvója. 113 iskolájából 24 magyar, 82 német, 7 szláv nyelvű. 372 tanerőből magyar 108, román 6, német 251, szláv 7.

A nagyváradai róm. kath. egyházmegyét gróf Széchenyi Miklósnak 1923. december 1-én történt halála után apostoli kormányzók kormányozták. A trianoni békeszerződés az egyházmegyét kettévágta. Magyarországon kb. 100.000 hívő maradt, 80.000 hívőt Nagyváradal együtt Romániához csatoltak. Ált 3 főesperességből, 9 esperességből, melyhez 54 anyaegyház és 751 filia tartozik. Az anyaegyházak közül kizárólag magyar anyanyelvű 46, magyar-német 3, magyar-tót 5. Híveinek száma 80.671. A konkordátum, mely 1930 augusztus 15-én lépett hatályba, a szatmárral egyesítette. Líceuma 1919-ben 2 volt, ezek megszűntek. Tanító-, tanítónő-, óvóképzője 1919-ben volt 1-1,

¹ „Erdélyi magyar évkönyv.” Kolozsvár, 1930. 40. 1. Jelentés az alba-juliai-gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye tanácsa 1933. évi nov. 16-iki közgyűlésére.

a tanítónőképző megszűnt. A 4 gimnáziuma fennmaradt; népiskolája 66-ról 61-re, óvodája 5-ről 3-ra apadt. Népjeléti intézményeinek a képe következő: A Szent József árvanevelőben a segélyezetttek 1919-i 64 száma 15-re apadt. A Szt. László menedékházban (elaggottak támogatása) 23 segélyezettet. Az apostolok házában segélyezett 24 elaggott 8-ra esett le; a biharmegyei r. kath. „Erzsébet” árvaház 27 árvát gondoz. A Lujza Otthon 28 elaggott úrinőt segélyez. A Cseléd Otthon naponta 5-nek ad szállást s háromnak elhelyezést. A Szt. Ágnes Kör 60 ipari és kereskedelmi leányalkalmazottat nevel és támogat. A Szt. Margit Kör, melynek célja a cselédleányok vasárnapi foglalkoztatása, 80 cselédet segélyez. A Szt. Vince-Egyesület 120 szegényt támogat. A bölcsőde naponta 150-200 csecsemőt gondoz és munkásszülők csecsemő gyermekeinek napközi otthona. Ezekon kívül 11 különböző katolikus vallásos egyesület működik.

A szatmári egyházmegye 1928-ig Boromisza Tibor püspök kormányzata alatt állott. Van 6 valóságos s 6 címzetes kanonokja, 7 esperesi kerülete, 45 plébániája s 230 leányegyháza, 1928-ban 64.685 lélekszámmal, ezek közül magyar 40.353, német 24.049, tót 283 és van 67 lelkésze, 2 árvaháza, 3 aggmenháza, az Irgalmas-rendi férfiszervezet vezetése alatt kórháza, továbbá 3 konviktusa és 8 vallásos egyesülete. Iskolai szervezete szintén megapadt: a polgári iskolai tanárképző, a tanító- és óvónőképző megszűnt, ép így a 4 fiúliceum is, a többi intézmények pedig megapadtak úgy annyira, hogy az iskolák száma 64-ről 45-re szállott alá. A román területre jutott 45 plébániájának az agrárreform előtt 1832 hold ingatlana volt, melyből kisajátítottak 532 holdat. A püspökség a 100 hold illetményét nem kapta meg. A püspöki és az Irsik konviktus alapítványának 664 hold ingatlanából kisajátítottak 536 holdat; a kormányzat a püspökséget megillető 100 holdon kívül jogtalanul visszatartott a templomoktól 410 holdat, kántoroktól 120 holdat, az iskoláktól 640 holdat.

Szerzetesrendek. Működik 6 férfi és 5 női szerzetes-rend. Férfi szerzetes-rendek: A Kegyes tanítórend 4 rendháza fennmaradt, tagjainak száma 53-ról 35-re apadt. Van 9 intézete. A kolozsvári róm. kath. főgimnáziumban az 1919. évi 744 tanulói létszám 343-ra apadt, a máramarosi róm. kath. főgimnáziumot, a nagykarolyi róm. kath. főgimnáziumot, a temesvári róm. kath. főgimnáziumot románizálták. A Szt. Ferenc-rend 24 rendháza a magyarországi Kapistrán rendtartományból való átszatolás által 27-re, a tagok száma pedig 134-ről 198-ra emelkedett. A rendnek 14 plébániája van s 10 elemi iskolája. A rend az intenzív néppasztoráció felé fordul, szóval és tettel szolgálja a nép vallásos életének emelését falusi és városi miszsiók, lelkigyakorlatok tartásával és sajtóval. Ezt a célt szolgálja főként a Szent Kereszt Hadsereg nevet viselő vallásos

szervezet közel 60.000 taggal, a rendi nevelést pedig az 1928-ban megnyílt székelyudvarhelyi Szerafikum az alsóbb, a csíksomlyói s vajdahunyadi hittudományi iskola a felsőbb fokban. Ujoncháza Medgyesen van. A rendnek Kolozsvárt saját nyomdája van, mely imakönyveken és naptárakon kívül a „Hírnök” c. szépirodalmi, a „Katholikus Világ” c. néplapot és a „Szt. Kereszt” c. lapot adja ki, folyóirataik lappéldány száma 95-100.000 közt mozog. A jezsuiták Szatmár székhellyel önálló provinciává alakultak. A páterek lekipasztorkodással, népmisziók tartásával és lelkigyakorlatok adásával foglalkoznak, vezetik a Jézus Szíve gárdája gyermek szervezetet, mely egész Erdélyre kiterjed s melynek rendes hetilapja is van „Szív” címmel, vezetnek ezenkívül 15 Mária kongregációt. 1929-ben 3 rendházuk volt, 36 taggal; szaporodást mutatnak. A premontrei kanonok-rend nagyváradai főgimnáziumát (863 növendék) a román kormányzat 1923. január 17-én bezáratta. A líceum épülete szemet szűrt a románoknak, emiatt mostanáig is zaklatásnak vannak kitéve. Jelenleg Nagyváradon van rendfőnökségük, működik 13 tagjuk és 2 plébános. A minoritáknak 6 rendházuk van 22 taggal. A szilágysomlyói főgimnáziumukat a román kormány megszüntette, elemi iskoláikat az egyházmegyei főhatóság vette át. 5 plébániájuk van. Kolozsvári rendházukat, templomukat és ingatlanukat a görög katolikus románoknak adták át. Az aradi rendfőnökségen adják ki a „Vasárnap” című szépirodalmi lapot, itt saját nyomdájuk is működik és 1919 után keletkezett kultúrházuk minden dicséretet megérdemel. 1928-ban Lúgoson is létesítettek kultúrházat. Az irgalmasok Szatmáron és Temesvárt vannak, nemcsak betegeket, hanem aggokat, rokkantakat, valamint támogatásra szoruló szegényeket is gondoznak.

Női szerzetesrendek. Az Orsolya nővérek hivatása a tanítás és nevelés. 1929-ben 1 rendházukban 41 működő tagjuk volt. 2 iskolájuknak magyar tagozatát a román kormányzat megszüntette. Paulai Szt. Vince szeretet leányainak (Irgalmas nővérek rendje) főfoglalkozása a betegápolás, a szegények, elaggottak s árvák gondozása, bölcsődék, napközi otthonok vezetése és tanítás. 1922-ben létesült Nagyvárad székhellyel az önálló romániai tartomány. Rendházuk száma 13, tagjainak száma 136. 1919-ben 12 intézményük volt. Azóta működésük körébe vonták: 1925-ben a csíkszeredai közkórházat, az 1926-ban megnyílt csíkszeredai dr. Hirsch-féle szanatóriumot, az 1928-ban megnyílt marosvásárhelyi szanatóriumot s az 1927-ben világiaktól átvett nagyváradai tüdőbeteg szanatóriumot. A Szt. Ferene-rendi nővérek tanítással, betegápolással, árvaházak vezetésével, szemináriumukban s nevelőintézetekben háztartás vezetésével foglalkoznak. A rend provinciája Petrozsényben alakult meg, addig az Erdélyben levő rendházak a magyarországi tartományhoz tartoztak. 17 rendházuk van 283 taggal és 17 intézményük. A Miasszonyunkról elnevezett iskolanővérek rendje ta-

nítással foglalkozik, a temesvári központtal megalakult romániai rendtartományhoz tartozik a jelenlegi 21 rendház 634 nővérrel, 1919-ben 32 rendház volt 634 nővérrel. Működésük felölelte: a kolozsvári Marianum leányliceumát s elemi leányiskoláját és a deési római katolikus elemi iskolát a szorosan vett Erdélyben, az aradi, a Temesvár-gyárvárosi és a lugosi magyar tannyelvű, a Temesvár-józsefvárosi román tannyelvű, valamint a temesvári apostoli kormányzóság területén működő 2 tanítóképzőt, 7 középiskolát, 61 népiskolát és 11 kisdóvodát. Nevelésük alatt 1919-ben 17.429, 1929-ben pedig 5.777 növendék állott, bizonyítékul a román nemzeti tanügyi politikának. A szatmári irgalmas nővérek kongregációja 1842 óta tanítással, betegápolással, árvák, aggok és szegények gondozásával foglalkozik. 1919-ben 15 rendházuk volt 259 nővérrel, ez a szám 20 rendházra és 273 nővérré emelkedett. 43 intézménnyel foglalkoztak.²

Az erdélyi katolikus hívek tömörítésére működik az erdélyi római katolikus népszövetség, melynek 20.000 tagja van 170 tagozatban. Az egyes egyházmegyék esperesi kerületeiben szükség szerint több kerületben kerületi bizottságok alakulnak az intézőbizottság mintájára s bizonyos mérvű decentralizáció céljából. Főleg ezek munkakörébe tartozik a vidékenként megtartandó katolikus napok szervezése, aminek jelentősége vidékenként ugyanaz, mint az országos katolikus nagygyűlésé.

1929. május 29-én tétel között a római szentszék és Eománia között 1927. május 10-én a Vatikánba megkötött konkordátum, amelyhez csatoltattak a külügyminisztériumnak 1928. július 20-i a bukaresti apostoli nunciaturához és az apostoli nunciaturának 1928. október 22-én a külügyminiszterhez intézett irata.

Ez által törvényerejűleg kimondatott, hogy az egész román királyságban a római katolikus apostoli hitet, bármilyen szertartású (ritusu) legyen is, szabadon és nyilvánosan lehet gyakorolni. A román királyság területén a katolikus hierarchia következőképp alakul meg: A) Görög rítus; Gyulafehérvárfogarasi egyháztartomány. Érsekség: Balázsfalva székhellyel, 4 suffraganeus püspökséggel: Nagyvárad, Lúgos, Szamosujvár (ennek székhelye és káptalana a Szentszék és a királyi kormány közös megegyezésével át fog helyezettetni); s végül egy északon létesítendő püspöki egyházmegye, amelynek székhelye a Szentszék és a királyi kormány közös megegyezésével fog kijelölteni. Ehhez az egyházmegyéhez fognak tartozni külön adminisztrációval a görögkatolikus rutének is. B) Latin szertartás: Bukaresti egyháztartomány: bukaresti érsekség 4 suffraganeus püspökséggel: Gyulafehérvár, Temesvár, Szatmár és Nagyvárad „aeque principaliter” egyesítve – (A jelen kon-

² „Erdélyi magyar évkönyv.” Kolozsvár, 1930. 41-57. 1.

kordátum ratifikálásával megszűnik a nagyváradi apostoli kormányzóság és a nagyváradi püspökség területe átmegy a jelenlegi szatmári püspök joghatósága alá); – Jászvásár, ehhez az egyházmegyéhez fog csatoltatni Bukovina is. Az ó-királyság területe a hittedesítő kongregáció, de propaganda fide joghatósága alól átmegy az általános egyházjog érvénye alá. Ezen intézkedésben sérelmes volt az, hogy nem az ősi erdélyi egyházmegye JMÜ emeltetett érsekségre, hanem a sokkal ifjabb és kisebb bukaresti egyházmegye, és az erdélyi ez alá rendeltetett. C) *örmény szertartás*. A királyság összes örményei számára Szamosujvár székhellyel egy lelki főnök neveztetik ki. Az örmények ennek következtében külön apostoli adminisztrátort kaptak, ki Bukarestben lakik és időnként látogatja őket. Teljesen szabad a püspököknek s a papságnak és a hívó népnek lelki és egyházi ügyekben a szentszékkal való közvetlen érintkezése és viszont. Az egyházmegyét kormányzó főpapoknak román állampolgároknak kell lenniök, leszámítva a szentszék s a királyi kormány közös megegyezésével engedélyezett kivételeket, a szentszéknek a kinevezés előtt a kinevezendő személyeket közölnie kell a kormánnyal, mely azok ellen politikai természetű kifogásokat tehet. A püspököknek teljes szabadságuk lesz egyházi feladataik végzésében, egyházmegyéik kormányzásában. Gyakorolhatják főpásztori hivatásuknak a katolikus egyháztól jóváhagyott diszciplína szerint kijáró összes jogait és kiváltságait és szabadon adhatnak vallási, erkölcsi és egyházi utasításokat, úgy ahogy szent hivataluk megkívánja. Abban az esetben, ha ezek az utasítások közérdekűek és általuk publikáltatnak, utólag a kultuszminisztérium tudomására is fognak hozatni. Kizárólag tőlük függenek a katolikus klérus többi tagjai kinevezésüket és szent hivataluk gyakorlását illetően. A kinevezéseket a kultuszminisztérium tudomására kell hozni. *A IX. szakasz szerint az állam elismeri a törvényes hierarchikus hatóságaitól képviselt katolikus egyháznak jogi személyiségét, az állam közjogának megfelelően. Következésképen a plébániák, főesperességek, kolostorok, káptalanok, prépostságok, apátságok, püspökségek, érsekségek s a többi kánonilag és törvényesen megalakult szervezetek jogi személyek s az állam bármily természetű javaik teljes tulajdonjogát garantálja a királyság alkotmányának megfelelően. Ehhez a román királyi kormány az előbb említett 1928. július 20-án kelt külügyminiszeri iratban I. alatt a következő függelékét fűzte: Ami a konkordátum IX. szakaszában említett jogi személyiséget illeti, a katolikus egyház IX. szakaszban felsorolt szervezetein kívül (plébániák – törvényesen megalakult szervezetek) nem fog jogi személyiséget élvezhetni és javakat birni, ezt a bukaresti romániai apostoli nunciatúra 1928” október 22-én kelt iratában tudomásul vette.*

Ez után indult meg a római katolikus státus ellen, nyilván annak még megmaradt vagyonának elvétele céljából, az a kíméletlen bajsza, mely a szerződő felek között eme pontnak értelmezését s ezzel kapcsolatosan a római katolikus státus szervezetének átalakítását tette szükségessé. A konkordátumban kimondatott, hogy a katolikus egyház és ennek román állampolgár tagjai az állam részéről olyan bánásmódban fognak részesülni, amely nem lehet alacsonyabb rendű annál, amelyet élveznek az alkotmány szerint a királyság többi valásai. És ezt nyomon követi a következő sérelmes s megalázó intézkedés: Ezenkívül magától értetődik, hogy a görög rítusú román megyés püspökök, valamint a bukaresti latin szertartású érsek jog szerinti szenátorok lesznek. Ez által fenntartott a román alkotmány törvénynek azon intézkedése, mellyel a bukaresti kivétellel *a római katolikus püspökök szenátorságukat elvesztették* és ekkor világszerte megállapítást nyert, hogy az alkotmánytörvény ezen intézkedésének éle gróf Mailáth Gusztáv Károly erdélyi püspök ellen irányult.

A XI. szakasz rendeli: Az összes püspökmegyei székhelyeken megmarad a kanonokok káptalanja a jelenlegi jogi és vagyoni állapotban a XIII. szakasz intézkedéseinek fenntartásával. Az új egyházmegye is el fog láttatni saját káptallal. A XIII. szakasz szerint az egyházmegyék közt Patrimonium Sacrum fog létesülni azon román járadék-kötvényekből, amelyek jelenleg a püspökök, kanonokok, plébánosok s a theologiai szemináriumok „prebendáihoz” tartoznak. A Patrimonium Sacrum rendeltetése a püspökök (ordináriusok) és ordináriátusok, theologiai szemináriumok, kanonokok és a plébániai hivatalokban működő személyek eltartása. Abban az esetben, ha az említett jövedelmek nem érnék el a megfelelő összeget, az állam ki fogja pótolni a hiányt a klérus javadalmazására vonatkozóan érvényben levő törvényeknek megfelelően. Ezt a Patrimonium Sacrumot a megyés püspökök tanácsa fogja kezelni az általuk összeállított, a szentszéktől és a kormánytól jóváhagyott alapszabályok szerint. Ugyanez a tanács fogja kezelni azon járadékok jövedelmeit, amelyek az általános katolikus vallási alapból s az általános katolikus tanulmányi alapból állanak elő s amely alapok már jogi személyiséget élveznek s megmaradnak a jelenlegi patrimonialis és jogi állapotban. A Patrimonium Sacrum jogi személyiséget fog élvezni az állam közjogának megfelelően.

Ez a szakasz, mint Gyárfás Elemér a konkordátumnak a szenátusban az 1929. május 23-i ülésen való tárgyalásakor nagyon helyesen megjegyezte,³ *közös egységbe foglalja össze a görög és latin szertartású egyházmegyéket. A román görög katolikusok a magyar uralom idején ennek az egybefoglalásnak még a*

³ „Magyar kisebbség” Lúgos, VIII. évf. 1929. 450. 1.

gondolata ellen is leghevesebben tiltakoztak. A konkordátum most ténylegesen megvalósítja ezt az egybefoglalást, mert több helyen is beállítja az episzkopátust (püspöki kart) mint döntő és intézkedő szervet, így a Patrimonium Sacrumra vonatkozó XIII. szakaszban, a tanterv megállapítás kérdésében a XVI. szakaszban, az egyházmegyék végleges körülhatárolásánál a pótszakaszban. A konkordátum által statuált Patrimonium Sacrum lényegében semmi egyéb, mint az a „katholikus autonómia”, melyet a magyar időben a román görögkatholikusok oly erősen támadtak, azzal a különbséggel és súlyosbítással, hogy most kizárólag csak a püspöki kar fog intézkedési joggal bírni s a világi elem befolyása teljesen ki lesz zárva.

A konkordátum kimondja továbbá, hogy az iskolák, a nevelési és jótékonyági intézetek s bármely egyházmegye minden más kegyes intézményének tulajdonait az egyházmegyei hatóságok fogják kezelni az állam törvényeiben előírt módozatoknak megfelelően s arra a célra fognak fordítani, amelyet minden egyes alapítvány külön-külön előírt és kitűzött. A patronatusi jogok és köteleességek, bármely természetűek legyenek is, eltöröltetnek minden kárpótlás nélkül. A szent épületek, a plébániai házak tartozékaikkal együtt s a patrónus által az egyháznak adott többi jogok, a) ha a telekkönyvekben a IX. szakaszban megjelölt jogi személyekre vannak írva, akkor ezeknek a teljes tulajdonában maradnak; b) ha a patronusok nevére vannak írva, akkor az illető plébániák használatára az egyház birtokában maradnak. Abban az esetben, ha a plébánia kánonilag és törvényesen megszűnik, a volt kegyúr, amennyiben az az állam vagy állami intézmény szabadon rendelkezik ezekkel a javakkal; ha pedig magánfél, a fent jelzett épületek és javak az egyház birtokában és használatában maradnak.

A XVI. szakasz következően intézkedik: Minden egyházmegyében a növendékpapság kiképzésére szolgáló szeminárium a püspök (ordinárius) kizárólagos rendelkezése alatt áll. A tanároknak román állampolgároknak kell lenniök, a Szentszék és a királyi kormány közös megegyezésével létrejövő kivételektől eltekintve. A tantervet az illetékes egyházi főhatóság fogja megállapítani. A szemináriumokban kötelező lesz a román nyelv s a nemzeti történelem tanítása a *megyés püspökök tanácsa által* az illetékes minisztériummal egyetértésben megállapított tanterv szerint, olyan mértékben, hogy az ne akadályozza a theologiai tanulmányokat s olyan módon, hogy az megegyeztethető legyen ezeknek az intézeteknek, „vallásos jellegével; e célból a nevezett minisztérium tudomást fog szerezni az említett tantervről. A XVII. szakasz szerint a katolikus egyháznak joga van bármilyen vallásos gondozásban részesíteni a hadseregben, a polgári és katonai kórházakban, az árvaházakban, javítóintézetekben és börtönökben levő híveit, tekintetbe véve az illető intézmények szabályait.

A XIX. szakasz szerint a katolikus egyháznak jogra van létesíteni és a saját költségén fenntartani elemi és középiskolákat, amelyek az illető püspökök fennhatósága alatt s a közoktatásügyi minisztérium felügyelete és ellenőrzése alatt állanak. Hasonló feltételek mellett az egyház fenntarthatja jelenlegi számban a tanítóképzőit. A szerzetesrendek és kongregációk összes iskolái az illetékes püspök fennhatósága alá helyeztetnek s ehhez képest ezek is élvezik a tanítási nyelv megállapításának jogát. Ez utóbbi intézkedéshez közös megállapodással hozzáfűzetett, hogy úgy kell érteni: „kivéve azon iskolákat, amelyeknek jelen pillanatban román az előadási nyelve”. A megjelölt összes iskolák nyilvános jogúak lesznek az érvényben levő törvények módozatainak megfelelően.

A XX. szakasz szerint a katolikus egyháznak joga van a királyság összes nyilvános és magániskolaiban levő katolikus gyermekeknek vallásos oktatást nyújtani, ez a gyermekek anyanyelvén fog történni. A többségükben katolikusoktól látogatott állami középiskolákban a hitoktatást katolikus pap, vagy világi tanárok fogják adni, akiket püspökök és közoktatásügyi minisztérium megegyezésével neveznek ki és akiket a jelenleg érvényes törvények szerint a kormány fizet. A többségükben katolikusoktól látogatott állami iskolákban a hitoktatást egy, a püspöktől kijelölt pap fogja végezni s pap hiányában katolikus világi, ki az iskola tanítója is lehet, ha a püspök őt erre alkalmasnak elismeri, ha a püspök úgy informálná a minisztériumot, hogy a vallástanár nem megfelelő hitelvi, vagy erkölcsi okokból a tanár köteles azonnal abbahagyni a tanítást s utódát a fenti módon nevezik ki. A konkordátumnak ehhez a rendelkezéséhez a szerződő felek fentebb említett irataik szerint a következő nyilatkozatot fűzték: „ha a hittanár egyidjűleg az iskolának is tanára, a püspököknek a minisztérium részére adott az az értesítése, hogy a tanár hitelvi, vagy erkölcsi okokból nem megfelelő, másra nem kötelezi a tanárt, mint csakis a hittani oktatás abbahagyására. Különbözik pedig a román törvényeknek megfelelőleg többi tárgyait tovább tanítja. Ebben az esetben a püspök a saját költségére új hittanárt nevezhet ki.” „Tanár” szó csak a hittantanárra vonatkozik, az „oktatás” pedig csak hittani oktatásra. Az állami iskolákban a katolikus hitoktatás tantervét a püspök fogja összeállítani s közölni az illetékes minisztériummal. Az iskolai tankönyvek hasonlóképpen jóváhagyandók a püspök által, akinek az a joga is meglesz, hogy a nevezett iskolákban az oktatás felett felügyeletet gyakoroljon. A megegyezés szerint „iskolai szövegek” kitétel csak a vallástani iskolai szövegre, az „oktatás” kifejezés csak a hitoktatásra vonatkozik.

A konkordátum elrendeli továbbá: Azok az egyházi javak, amelyek Komániában fekszenek, de olyan egyházi s valószínű jogi személyekhez tartoznak, amelyeknek székhelye a ro-

mán állam határain kívül van és megfordítva, külön megegyezés tárgyat képezik. A XXII. szakasz szerint: mindazok a nehézségek és vitás kérdések, melyek a konkordátum értelmezésére vonatkozólag felmerülhetnek, a Szentszék és a kormány közös megegyezésével fognak megoldást nyerni. A XXIII. szakasz szerint *a konkordátum azonnal érvénybe lép a ratifikálási példányoknak a Szentszék és a királyi kormány közt leendő kicserélése után.* A két szerződő fél fenntartja magának azt a lehetőséget, hogy hat hónapos előzetes bejelentéssel felmondhassa a konkordátumot. 1927. május 10-én a következő pótszakasz állapított meg: a ratifikálás után két hónapon belül egy bizottság fog alakulni, amelyben egy tagot küld a kormány s egyet a Szentszék a célból, hogy a püspökségek kiküldöttjének részvételével elvégezze az egyházi kerületek elhatárolását és a XIII. szakasz értelmében megalakítandó Patrimonium Sacrumhoz tartozandó javak verifikálását. A kerületek elhatárolása, amint láttuk, megtörtént; a Patrimonium Sacrumhoz tartozandó javak verifikálásáról tudomásom nincs.

Az erdélyi római katolikus státusz 1929. november 14-én Kolozsvárt tartott évi rendes közgyűlésének megnyitó beszédében gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök a konkordátumról megemlékezve megállapította, hogy a konkordátumban le van annak téve annak a szabadságnak alapelvei, amelyet illetőleg Ő-Szentsége órákat fordított arra, hogy Romániával konkordátumot kössön, mely a romániai katolikus egyháznak, mintegy a más vallásúak nagy tengerébe ékelt szigetnek szabadságát és jogait biztosítsa. A konkordátumban minden kis részletre kiterjeszkedni nem lehetett, de felöleli azt, ami a jövőben alapját képezi a további békés fejlődésnek.

És ő reméli, hogy a Szent Atya az erdélyi egyházmegye autonómiáját, más egyházmegyék szemei elé is például fogja állítani arra, hogyan lehet a katolikus akciót a világi hívek segítségével terjeszteni, híve annak az autonómiának, melynek régi történeti múltja van, köszöni az erdélyi katolieizmus a fennmaradását, a reformáció idején lelkes katolikus férfiak vették át a katolikus gondolatot, mikor a protestantizmus erőszakossága kiűzte az országból a püspököt s nem engedték tönkre menni a katolikus plébániákat, ennek lehet köszönni, hogy a katolieizmus fennmaradt és amikor kétszáz év múlva visszajött a püspök, nem volt minden letarolva és volt mit lijra szervezzen. Midőn ő elment az 1897. augusztus 10-én tartott rendkívüli státuszgyűlésre, ahol mint püspök először elnökölt, arról volt szó, hogy a magyarországi autonómia megalakult és Erdély csatlakozzék, akkor a megnyitó beszédében – mint két-hónapos püspök – a következőket mondotta:

«... jogosult-e az autonómiai mozgalom? Én annak tartom három okból:

1. 1848. után, miután megszűnt a katolikus vallás állam-

vallás lenni és a bevett vallásfelekezetek mind egyenjogúak lettek, a felekezetek lassan kivívták maguknak a szabadságot, az önállóságot egyházi ügyeikben, csak mi maradtunk el.

2. Miután az egyházpolitika gyászos ideje ránk következett, megfosztattunk ama támasztól, melyet ezelőtt az államtól remélhattunk, mert a magát felekezetlennek valló államtól nem várhatunk segílyt, oltalmat, támogatást. Ez a másik dk, amiért jogosultnak tartom a mozgalmat.

3. A harmadik pedig az: szűnjék meg végleg az k közönyösség, amely a mai világi híveinket az egyház életével szemben eddig – sajnos – eltöltötte. Ne tekintsük az egyház ügyét kizárólag a papok ügyének. Közös az mindnyájunkkal! Legyen tehát része mindenkinek a munkában, de legyen az érdekekben is.

A világiak, a hívők nem fogják soha maguknak vindikálni azt, hogy ők kormányozzanak, ők a püspöknek pusztán segílyére akarnak lenni. Vállvetve a püspökkel akarják az egyház érdekét előmozdítani. Hiszem, hogy Szentséges Atyánk bölcsesége, amely már annyiszor megtalálta a módot, hogy az egyház törvényeit össze tudja egyeztetni a korszellem kívánalmaival, a jelen idők szükségleteivel, meg fogja találni a módot, hogy az egyházba az egyházszervezetnek épségben tartása mellett az autonómiai szervezkedés beilleszthető legyen. De amint eddig is tapasztaltam, az autonómia üdvös munkásságot fejt ki Erdélyben s kívánatosnak tartom, hogy az fenntartassék. Mint minden emberi mű, tökéletlen, nem mondom, hogy az nem módosulhat, de azt hiszem, hogy az autonómia a püspöknek az alapítványok kezelésében, az iskolák feletti felügyelet gyakorlásában igenis segítségére lehet.”

„Ezek voltak a fiatal püspök szavai. Az öreg püspök hátlát ad Istennek mindennap, hogy ide vezette Erdélybe”.⁴

Ebben a gyönyörű vallomásban benne van az erdélyi katolikus autonómiának és a meg nem alkotott magyarországi katolikus autonómiának a lényege is – a világiak összefogása az egyházfőkkel a katholicizmus nagy céljaiért és érdekeiért. Erdély püspöke kifejtette azok előtt a római pápák előtt, akik alatt szerencséje nyílt 36 éves püspöksége alatt és most is szolgálhatni, nem tévedek, amikor nyíltan hirdetem, hogy a Codex iuris canonici 1520. és 1521. és következő kánonja az erdélyi egyházi autonómia példájára kerültek be a kánoni kódexbe és ép ebből merített erőt XI. Pius pápa Őszentsége, midőn az „actio catholica”-t életrehívta. Ügy hazánkban, mint a világon mindenütt minden katolikus ébredjen fel a közönyből és az egyháziak, főpapok fogadják örömmel a világiak segítők kezét s legyenek meggyőződve, hogy a világiak kormányozni nem

⁴ Erd- róm. kath. status 1929. nov. 14-én Kolozsvárott tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.

akarnak, hanem segítségére akarnak lenni a főpapoknak és a főpapoknak velük való gyakori érintkezése hatékonyan munkálja a vezető világiak lelkét és talpköve a vallásosság uralmának.

A román kormány azt hitte, hogy a konkordátum IX. pontja szerint a Státusnak nincs jogi személyisége, ezért nagy akadályokat gördített 1930. és 1931-ben a státusgyűlés megtartása elé és azt is vitatta, hogy az általa kezelt vagyonhoz joga nincs. Ennélfogva szükségessé vált a konkordátum XXII. szakasza alapján a 9. cikknek értelmezése ami 1932. május 30-án történt meg a Szentszék és a román kormány közt létrejött egyezmény által, melynek I. szakasza kimondja: Az „*erdélyi római katolikus státus*” *elnevezés alatt ismeretes intézmény átalakul a jelen egyezmény folytán a gyulafehérvári latin szertartású egyházmegye szervévé és a „gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye tanácsa” elnevezést fogja viselni.* Ez a tanács a Codex iuris canonici 1520. és 1521. kánonjaiban megjelölt hatáskört tölti be. Ennek a tanácsnak határozatai csak az Ordinarius jóváhagyásával válnak érvényesekké, végrehajthatókká. A II. szakasz szerint mindazok a vagyoni jogok, amelyek mostanáig a fent nevezett „erdélyi római katolikus státus” kezelése alatt állottak, ezentúl a gyulafehérvári latin szertartású katolikus Ordinarius által fognak kezeltetni a Codex iuris canonici 1521. kánonja 2. §-ának s a román királyság általános magánjogának megfelelően. Az 1521. kánon 2. §-ában megjelölt hatáskört a jelen egyezmény I. szakaszában említett egyházmegyei tanács tölti be, az ugyanezen szakaszban megállapított korlátok között. A III. szakasz szerint mindezek a vagyoni jogok kizárólag az alapító okmányokban, határozatokban s alapítólevelekben megjelölt célok szerint fognak kezeltetni és jövedelmeik ezeknek megfelelően fognak felhasználtatni. Amennyiben az alapító okmányok, határozatok s alapítólevelek nem jelölnek meg külön célt, vagy pedig az a cél, melyre az alapítvány létesített, már el van érve, e jövedelmek vallási, iskolai s nevelési célokra fognak felhasználtatni, az adományozók és alapítók szándékának megfelelően. A IV. szakasz szerint: az állam ellenőrzési és felügyeleti joga, miként a Román Királyság általános joga és a Szentszék és Románia között fennálló konkordátum szerint elő van írva, érintetlenül marad. E célból a gyulafehérvári latin szertartású katolikus Ordinarius évente bemutatja Románia kultuszminiszterének az évi működésre vonatkozó jelentést, a költségvetést, a mérleget s a közgyűlések jegyzőkönyveit. A bukaresti latin szertartású katolikus érsek, a suffraganeus gyulafehérvári egyházmegye metropolitája a részére engedélyezett különleges apostoli megbízás alapján felügyeleti és ellenőrzési joggal bír a jövedelmeknek az előző szakaszban megállapított módon való felhasználása felett.

Az V. szakasz szerint mindazok a javak, melyek 1932. év

január 1-én az „erdélyi római katolikus státus” birtokában és kezelése alatt állottak, egyházi jellegű javak s eredeti rendeltetésüknek megfelelően fognak felhasználni és pedig kizárólag csak a gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye mai területén. E javak tulajdonjoga az alapító okmányok s adománylevelekkel stb. összehangzóan biztosítatik és biztosítva marad az illető alapok javára. E javak a következők: a) vallásalap, b) tanulmányalap, c) ösztöndíjalap, d) elemi iskolai alap, e) Teréz árvaházi alap, f) tisztviselői nyugdíjalap, g) tanári nyugdíjalap, h) biztosítási alap. Ezeket az alapokat a törvény előtt a gyulafehérvári ordinárius képviseli. *Ezek a vagyonjogok nem idegeníthetők el s item terhelhetők meg másként, mint a román Királyság általános magánjogának rendelkezései s a kánonjog előírásai szerint.* A VI. szakasz szerint a jelen egyezményben foglalt intézkedések ugyanúgy alkalmaztatnak a nagyszebeni Teréz árvaház alapjaira vonatkozólag is, hacsak a bírói hatóságok jogerősen másként nem határoztak volna, vagy pedig utólag más természetű megállapodás nem jön létre.

A VII. szakasz szerint az a terület felépítményekkel és tartozékokkal, mely a kolozsvári egyetem ingatlanainak részét képezi és a román állam tulajdona, s mely jelenleg lakás-szolgalmi joggal van terhelve, átmegegy a kolozsvári „Regele Ferdinand al Romániei” állami egyetem teljes tulajdonába, mentesen minden jogoktól, terhektől vagy szolgalmától, kivéve a sekrestyébe való átjárás szolgalmi jogát. Ezek a helyiségek kiüresítendőek s legkésőbb 1932. szeptember 1-én az egyetem szabad rendelkezésére bocsátandók.

A VIII. szakasz szerint a jelen egyezmény által érintett javak tulajdonjogát illetően helyesbíteni fognak a telekkönyvi bejegyzések. Ez a helyesbítés hivatalból fog történni. E célból az igazságügyminiszter a gyulafehérvári ordinárius kérése alapján meg fogja keresni az illetékes telekkönyvi hatóságokat. Ez a művelet mentes lesz minden bélyegilletéktől vagy átírási illetéktől. A helyesbítés a jelen egyezmény rendelkezéseinek megfelelően fog eszközöltetni, szem előtt tartva az eredeti bejegyzést, mely a telekkönyvek felfektetése alkalmával bejegyeztetett. Azokra az ingatlanokra vonatkozóan, melyek később szereztettek, az a bejegyzés fog szem előtt tartatni, mely az első szerzés alkalmával eszközöltetett. E helyesbítések akként fognak eszközöltetni, hogy megjelöltetnek az illető alapok az előző bekezdésnek megfelelően és ehhez hozzá fűzetnek a következő szavak: „kezelve a gyulafehérvári latin szertartású ordinárius által”.

A IX. szakasz szerint *ami azt a templomot illeti, mely Kolozsvárt, az egyetem mellett fekszik, amelyben jelenleg a tisztelendő piarista atyák végzik az isteni szolgálatot s amelynek jogi helyzete a jelen egyezmény III., V. és VIII. szakaszai*

által szabályoztatott, – minthogy a Szentszéknek állandó óhaj-tása, hogy az a testvéri egyetértés, mely a különböző szertartású katolikus híveket egyesíti, a jelen esetben is érvényesüljön – *a gyulafehérvári latin szertartású katolikus ordinárius a jelen egyezmény IL szakaszának értelmében gondoskodni fog arról*, hogy mondasson egy görög-román szertartású szent misét minden vasárnap és minden ünnepnapon (ide értve a nemzeti ünnepeket is), a görög-román szertartású tanuló ifjúság lelki szükségleteinek kielégítésére. A miséző papot a Kolozsvár-szamosújvári görög szertartású katolikus ordinárius fogja kijelölni s kánoni és fegyelmi szempontból ennek az ordináriusnak marad alárendelve, de a szolgálatokért a gyulafehérvári latin szertartású katolikus ordinárius fogja díjazni, a kolozsvári latin szertartású egyházközségben érvényben levő helyi díjszabás szerint. A kijelölt pap neve a gyulafehérvári ordináriussal közlendő. Ezek az istentiszteletek minden vasárnap és a görög szertartás parancsolt ünnepein d. e. 11-től d. u. 1-ig és a nemzeti ünnepeken (január 24, május 10, az uralkodó s a királyi család tagjainak évforduló napjai s a trónralépés napja) d. e. 10 órától délig fognak megtartatni. Kivételnek az augusztus 15-i és szeptember 8-i ünnepek, amelyeken a templom csakis a latin szertartású istentiszteletre marad fenntartva. A görög-román istentiszteletek 1932. július 20-ától kezdődnek.

A X. szakasz szerint jelen egyezmény aláírásával egyidejűleg jóváhagyatnak a gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye tanácsának szervezeti és működési szabályai az ide csatolt szövegezésben, aláírva a magas szerződő felek által. Minthogy a jelen egyezmény I. szakaszában megjelölt tanács tagjainak száma az új szabályok által a régi „erdélyi római katolikus státus” tagjainak számával szemben leszállított, a magas szerződő felek a jelenleg meglévő gyűlést a jelen egyezmény erejénél fogva felosztatottnak nyilvánítják. Ezen egyezmény aláírásától számított hat havi időtartamon belül megejtendő a „gyulafehérvári katolikus egyházmegye tanácsa” megválasztása s megalakítása a jelen egyezménynek és szabályzatnak megfelelően. A jelenleg működő igazgatótanács, mint ideiglenes igazgatótanács tovább viszi a folyó ügyeket a jelen egyezmény értelmében, míg az I. szakasz szerint alkotott egyházmegyei tanács megalakul.

A gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye tanácsának szabályzata szerint a Codex iuris canonici 1520. kánonjában és az 1521. kánon 2. §-ában megjelölt hatáskört a gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegyében a „gyulafehérvári latin szertartású katolikus egyházmegye tanácsa” tölti be.

A tanács ezen hatáskörét szervei: a közgyűlés és az igazgatótanács által gyakorolja, a szabályzat ezután intézkedik ezen szervekről.

Kiemeli, hogy a közgyűlésnek csak azok a latin szertartású katolikus hívek lehetnek tagjai, akik a gyulafehérvári egyházmegyéhez tartoznak s román állampolgárok. Nem lehetnek tagjai a közgyűlésnek azok a személyek, akik egyházfenyték alatt állanak, akik el voltak ítélve büntett miatt, vagy a közrend és állambiztonság, a jó erkölcsök, a vallás ellen, vagy nyereségvágyból elkövetett vétség miatt, nemkülönben azok a személyek sem, akik nem keresztény életmódot folytatnak. A közgyűlés tagjai nem részesülnek semmiféle díjazásban. A közgyűlés tagjai a régi státusgyűlés tagjai.

A közgyűlés illetékessége a Codex iuris Canonici 1520. és 1521. kánonjaiban megjelölt hatáskörre terjed ki.

A közgyűlés bizottságokat választhat az előző szakaszban megjelölt ügyek előkészítése végett.

Az egyházmegyei tanács és az igazgatótanács határozatai csak az Ordinarius jóváhagyásával érvényesek és hajthatók végre. A jóváhagyás csak kifejezetten adható meg.

A szabályzaton eszközrendő esetleges módosítások csak abban az esetben nyerik meg a jogérvényességet, ha Románia kultuszminisztere és kánoni szempontból a Szentszék hivatalosan s írásban helyben hagyja. Minden oly módosítás, mely e szakasszal ellentétes módon eszközöltetnék, semmis és érvénytelen.

Az ismeretett egyezmény és szabályzat az erdélyi római katolikus autonómiát a haláltól mentette meg, amelyet több román politikus, tanár (Ghibu Onisifor), egyházférfiú jobb ügühöz méltó buzgalommal szánt neki. A római katolikus egyházmegyei tanács valójában az erdélyi római katolikus státusgyűlés folytatása. Materialiter nem változott semmit. Mária Terézia uralkodása második évtizedének és II. József uralkodásának rendőr állama a státust nem kezelték más képen, sőt I. Ferenc uralkodása sem, a püspöki hatalom súlyát módjában volt az előtt is érezni, kánoni szempontból a világiaknak csak kiegészítő tevékenységük lehet.

A római katolikus egyházmegyei tanács az új szabályzatok alapján 1932. november 17-én alakult meg. A megnyitó beszédben gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök többek közt rámutatott arra a veszedelemre, amelyben a kath. autonómia, mely századok forgatagában megedzödött, forgott. Nyomasztó volt arra gondolni, hogy nehéz időkben nélkülözni kell a sokszorosan bevált intézmény segítségét. Nehéz és elviselhetetlen volt számunkra annak félelme, hogy megszűnjének katolikus intézeteink, bástyáink, hogy hirdessék bennük az örök, változatlan katolikus igazságokat és ne az Egyháznak, a századok biztoskezü nevelőanyjának elvei szerint növekedjenek bennük a kath. gyermekek. E veszedelmet a Szentatya elhárította. A május 30-án létrejött Római Egyezmény s átalakított Szervezeti Szabályzatban két megnyugtató mozzanat emelkedik ki. Az egyik:

ősi katolikus alapok és alapítványok latin szertartású egyházi s nevelési célokra való biztosítása, a másik: intézményes biztosítása a püspöknek a múltban annyi feledhetetlen érdemeket szerzett világi híveivel való közreműködésének úgy az egyházi vagyion kezelésében, mint iskolák és nevelő intézmények védelmében, fejlesztésében és vezetésében.”

Az egyezmény tárgyalásakor Pál István, ki a státusgyűlésnek legrégebb tagja és 22 éven át előadója volt, indítványozta: „Mondja ki az erdélyi egyházmegye törvényesen összegyűlt képviselője, hogy az állami egyházi hatalmak megállapítása szerint a régi névről az új elnevezésre átjött intézmény az új elnevezésében is az eddigi ősi intézmény folytatása.”

Dr. Pál Gábor pedig a bevégzett tények kényszerítő hatása alatt tudomásulvételre ajánlja azzal, hogy a Római Egyezményben s annak kiegészítő részét képező Egyházmegyei Tanács Szervezeti Szabályzatában nem látja fenntartva az erdélyi katolikus önkormányzat százados jogait.

A közgyűlés következően határozott: „A jelentés I. számú bevezető részét Pál István s dr. Pál Gábor előterjesztett javaslatainak jegyzőkönyvre vétele mellett azzal az érzéssel veszi tudomásul, hogy az Apostoli Szentszék és Románia között 1932. május 30-án létrejött és a Monitorul Oficial augusztus 3-i számában közzétett Egyezmény történelmi határkő Erdély katolikus közönségének hányatott életében. E határkőnél áhítatos megilletődéssel kell gondolni az elmúlt 300 esztendő minden dicsőségére és szenvedésére. Ez a 300 éves múlt, amely a vallásért és kultúrájáért küzdő minden nemzetnek s az Apostoli Szentszéknek is állandó elismerését váltotta ki, biztosítéka lesz az új korszaknak. Ez az új korszak azonban nem jelent egyúttal új utat is, mert Erdély katolikus közönségének nincs szüksége új utakra. Szent vallásához való mélyesleges ragaszkodás, az Apostoli Szentszékhez való hűség, anyanyelvének, faji kultúrájának forró szeretete, fáradhatatlan ápolása és védelmezése, s természetesen az őszinte törvénytisztelet lesznek azok az erények, amelyeknek gyakorlásában Szentegyházának és az országnak hasznára kíván lenni az elkövetkezendő új korszakban is”.⁵

A román kormány a konkordátumot kiegészítő egyezményt nem terjesztette a román törvényhozás elé; román bírósági határozatok hozattak, melyek azt kötelezőnek nem tekintik; kétséges még a kolozsvári piarista templomjog kérdése; elvétetett a piaristáknak temesvári háza. Állítólag a román kormány attól tart, hogy a gör. keleti vallás annyira türelmetlen, hogy a gör. kel. többség a parlamentben leszavazza.

⁵ A róm. kath. egyháztanács 1932. nov. 17-én Kolozsvárt tartott alakuló közgyűlésének a jegyzőkönyve.

1880-ban Románia megalakulásakor, 1919-ben a Nagy-Románia megteremtésekor a nép- és vallásjogok tiszteletben tartására a nagyhatalmak Romániától garanciát követeltek. Bratianu Jonel e miatt 1919-ben sértődötten hagyta el helyét; a mai román kormányok a pápával kötött konkordátumnak nem tudnak, vagy nem akarnak érvényt szerezni.

29. §. Protestáns egyházak.

A).

Romániai református egyház. Ennek egyeteme a két református egyházkerület között olyan közjogi kapcsolatnak létesítését jelenti, mint aminő a régi Magyarország református egyházának 5 kerülete között állott fenn. A 2 romániai református egyházkerület összefogó egyetemes egyház közös törvényhozó szerve a zsinat, közös kormányzati orgánuma pedig a zsinati állandó bizottság. A 2 református egyházkerület unióját elvileg az 1926. december 16-i nagyváradi és az 1927. augusztus 15-i kolozsvári egyházkerületi közgyűlések mondták ki. Majd midőn a zsinat összehívásának akadályai elhárultak, a két egyházkerület elnöksége a kultuszminiszter jóváhagyása alapján azt 1929. június 9-re hívta össze. A zsinat a megalakulás alakszerűségei után elnapolta magát.

Az erdélyi református egyházkerületnek 975 egyházközsége és 20 egyházmegyéje van, a régi egyházmegyékhez járultak: az ó-romániai és a szilágy-szolnoki. 1928-ban 502.638 hívője volt. Vallásos egyesületei: református nőszövetség, bibliai körök, vasárnapi iskolák – 1929-ben már 344 vasárnapi iskola működött 10.460 gyermekkel, 409 csoportban -, az ifjúsági keresztyén egyesületek; jótékonsági és jóléti intézményei: 1929 óta a szászvárosi Kun-kollégium épületében működő árvaház; a Kolozsvárt és Brassóban működő sseretetházak, a marosvásárhelyi szanatóriumban ágy-alapítványok, a marosvásárhelyi diakonissza intézmény, 8 iskolai internátus; nyugdíj-, özvegy-, árva gyámintézet. Iskolai szervezete 1919-től apadást mutat; 4 kisdedővodája, 362 elemi iskolája, 4 polgári iskolája, 6 líceuma, 1 tanítóképzője, 1 tanítónőképzője, 1 kereskedelmi iskolája, 1 keresk. tanfolyama és 1 teológiája van 2677 tanulóval. Az elemi iskolai tanerők száma 522, a növendékek száma pedig 21.958.

A királyhágómelléki református egyházkerület a trianoni békeszerződés következtében alakult meg a tiszántúli református egyházkerület testéről leszakított Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad, Temes-Torontál, Krassó és Szörény vármegyék területén levő egyházmegyékből. Sulyok István bihari egyházmegyei esperes 1920. december 14-én ezeknek a leszakított egy-

házmegyéknek a képviselőit közgyűlésre hívta össze szabályszerű szervezkedés céljából, ekkor kimondották, hogy külön egyházkerületi főhatóságot alakítanak. Ehhez több gyűlés rágaszkodott s a kormány 1925-ben azt a választ adta, hogy a szervezkedés ügyét csak az új vallásügyi törvény életbelépte után intézheti el. Az egyházkerület nem várván be a kormány formális elismerését, újból Sulyok Istvánt hívta meg a püspöki és Domahidy Elemért a főgondnoki állásra; végre a kultuskormány is elismerte az új elnökséget, mely 1926. május 16-án a kormány kiküldötte kezeibe a hűségesküt letette, ennek alapján az 1926. június 23-án tartott kerületi közgyűlésen hivatalát elfoglalta. Van 693 egyházközsége 6 egyházmegyében 210.823 hívővel, 176 rendes, 25 segédlelkész és 1 lévitával. Vallásos egyesületei 1928-ban; 218 vasárnapi iskola, 32 bibliakör, 15 nőegylet, 88 énekkar. Jótékony és jóléti intézményei: a nagyváradi Lorántffy Zsuzsanna árvaház; 3 iskolai internátus, nyugdíj- és gyámintézet. Iskolai szervezete szintén fogyó tendenciát mutat.

B).

Unitárius egyház. Az egyházi főtanács reformjára vonatkozó egyházi törvényt az 1923. november 5-i főtanács fogadta el. Az új rendelkezés szerint tagjai hivatalból és választott tagok. A választott tagok száma 220, közülük 110-et az egyházi főtanács választ, 24 tagot az egyháziak s 86 tagot a világiak közül, 55 tagot az egyházkörök választanak 6 évre, felerészben egyházi, felerészben világi hívekből, 55 tagot ugyancsak 6 évre az egyházközségek választanak. A törvény életbelépte előtt megválasztottak örökös tagjai maradnak a főtanácsnak. Ugyanekkor a képviselőtanács szervezete akként állapított meg, hogy a választás útján tagja a főtanács kebeléből a tanárok, lelkészek, tanítók s más világi tanácsosok közül, továbbá az esperesek és körü felügyelők közül az egyházkörök által kijelölt 1-1 deputátus. Lelkészeinek száma 1929-ben 111 rendes és 5 segédlelkész; 1928-ban 72.116 hívője volt. Vallásos egyesületei, jóléti intézményei: A Dávid Ferenc Egylet és nőszövetségei, unitárius leányotthon, a kolozsvári és székelykereszturi líceumok konviktusai, az egyházi alkalmazottak Nyugdíjintézete.

C).

A zsinat-presbiteri ágostai hitvallású evangélikus egyházkerület. A trianoni béke a magyarországi ágostai hitvallású evangélikus egyházegyetem testéről részben a bányai, részben a tiszai egyházkeruletkekből 32 egyházközséget csatolt Bomániához, ezek püspök nélkül maradtak. Ezek az egyházközségek

1919-ben a szász országos egyház keretén belül önálló magyar esperességgé óhajtottak szervezkedni. Ez a kísérletük azonban a brassói magyar lutheránus egyházmegye miatt meghiúsult, mert az ebbe az egyházmegyébe tömörült 12 egyházközséget a szász országos egyház nem volt hajlandó visszafogadni. 1920. április 11-én néhány magyar lutheránus egyházközség vezetői értekezletet tartottak, mely önálló egyházkerület megalkotását határozta el. Az egyházkerület székhelye Kolozsvár lett és 5 egyházmegyére oszlott, élén 1-1 egyházmegyei felügyelővel és 1-1 esperessel. Az új alakulat 1921. július 6-án Kolozsvárt tartotta meg első kerületi gyűlését, mely egyben alkotmányozó gyűlés is volt. Megalkotta az új egyházalkotmányt, mely ugyanazon alaptételen épült fel, mint a magyarországi és a legideálisabb demokratikus egyházi szervezetet létesítette. Az Avarescu-kormány ezt tudomásul vette, de a Bratianu-kormány a jóváhagyást visszavonta és az 1922. július 15-i közgyűlést betiltotta. A végrehajtó bizottság 1922. július 5-én újra megalakult és 1922. szeptember 26-án újabb alkotmányozó gyűlés hívott össze Hosszufaluba, hol a kormány által visszavetett kolozsvári egyházalkotmány helyett a változott viszonyoknak megfelelően módosított régi magyarhoni evangélikus egyházalkotmányt fogadták el s terjesztették be 1923 elején felsőbb jóváhagyásra. *Csak 1926. december 22-én járult hozzá ehhez elvileg az ismét kormányra jutott Avarescu-párt kultuszminisztere*, de kategorikusan kijelentette azt, hogy a szuperintendeneia kifelé nem lesz közjogi hatóság, hívei felett azonban az egyházfői jogok gyakorlását biztosítja a szuperintendens részére. Azí egyházközségek megválasztották a szuperintendenst, és az egyházkerületi főjegyzőt, a kormányzat ezt jóváhagyta és az 1927. április 3. napjára összehívott egyházkerületi közgyűlésén beiktatta. A szuperintendeneia székhelye Arad, van 3 egyházmegyéje és ennek keretében 23 anyaegyházközsége, melyből 3 tót, 1 pedig német; lélekszáma 1928-ban 32.585, melynek a német és tót anyanyelvű hívek kb. 5%-át teszik, 1928-ban volt 22 rendes és 3 segédlelkésze és 1 levitája. Vallásos egyesületei és jóléti intézményei: 10 evangélikus nőegylet 1005 taggal; 3 bibliakör; 13 ifjúsági egyesület 546 taggal; Hosszufaluban és Krizbán kultúrházak, segélyező-intézet, theologus „Luther-otthon” Kolozsvárt, 6 egyházi énekkar és zenekar, 2 kultur egyesület, 6 vasárnapi iskola, 2 jótékony egylet. Iskolai szervezete ennek is apadt. 1928-ban volt 7 elemi s 1 polgári iskolája. A 25 egyházközségnek 1918-ban 1041 hold 1177 négyszögöl ingatlana volt, melyből mindössze 73 hold 1356 négyszögöllet sajátítottak ki.

Megbízható adatok szerint a román kormány a magyar egyházaktól 314.331 kat. holdat sajátított ki és az 1918-ban bírt 371.756 kat. holdnak csak 25%-át hagyta meg; csak akkor értjük meg ezt a borzasztó kifosztást, ha megjegyezzük, hogy a

kisajátított ingatlanokért a román kormány alig fizetett valamit és ebben a számban a római katolikus parochiák ingatlan adatai nincsenek is belefoglalva.

D).

A szász lutheránus egyház alkotmányában mélyreható változások nem történtek, csupán annyi, hogy az eredeti erdélyi 10 egyházkerülethez a román királyság többi területén levő 4 új kerület csatlakozott és pedig Bukarest, Csernovitz, Tarutinó és Temesvár székhellyel, úgy hogy most a szász lutheránus egyház 14 kerületből áll és „a Romániában levő ágostai hitű evangélikus országos egyház” nevet viseli, amelynek most 365.000 híve van. Az egyetemes egyházi gyülekezetnek és konzisztóriumnak a székhelye most is Nagyszeben s ott van a püspöknek székhelye is. A román földbirtokreform 35.000 hold ingatlant vett el s a román kormány által engedélyezett állami segély sokkal kevesebb, mint a magyar uralom alatt és a lakosság az általános rossz gazdasági viszonyok miatt nem tudja fizetni a szükségkép felemelt egyházi adót.

E szomorú tények igazolják, hogy Románia a kisebbségeknek jogállapotot nem akar s nem is tud nyújtani.

FÜGGELÉK.

A magyar protestáns egyházakra nézve forrásul szolgál Erdélyi magyar évkönyv I. évfolyam, Kolozsvár, 1930. 59-72. 1. és S. Szabó József: „A protestantizmus Magyarországon, Budapest, 1928. 100-119. 1. A szász protestáns egyházra nézve Monitorul Oficial III. „Desbateril” Adunarii Deputatilor No. 27. din. 1931. 19/1. pag. 617-620. és Desb. Adun. Dep. 1932. december 19. 17. sz. 290-91. képviselőház, 1932. december 13. Hans Ottó Roth felszólalása: Kirchenordnung der evangelischen Landeskirche A. B. in Rumänien. Királyi jóváhagyással ellátva 1927. április 16. A szász egyházat illetően Hans Ottó Roth, a német párt elnöke a bukaresti képviselőkamara 1930. december 23-i ülésén az 1931. évi állami költségvetés tárgyalásakor a román uralom alatt a szászok iskolai és egyházi ügyeiről többek közt a következőket mondta:

„1918. őszének végéig az evangélikus egyház gazdag alapokkal rendelkezett egyházainak és iskoláinak fenntartására. Az u. n. dézsma jövedelmek – a jelenlegi értékre átszámítva évente nem voltak kevesebbek 21,328.000 leinél. A szász universitás dotáció elérte a tekintélyes 15,849.800 lei összeget. Ehhez még hozzá kell számítani az államsegély 32,078.000 lei összeget. Így az evangélikus egyháznak összesen évi 69,255.800 lei egyenes bevétele volt. Az agrárreform következtében az evangélikus egyház a háború után ingatlanvagyonából kereken 35.000 holdat veszített el. Ez gyakorlatilag – a kisajátított föld után 20-25,000.000 évi hozamnak

felel meg. Ha azonban még számításba vesszük a teljesen elérték-telenedett értékek utáni jövedelem elvesztését is, az eredmény 117,438.238 leinyi összeg, mely felett az egyház 1918 végéig állandóan rendelkezett. Ebből a forrásból eredő jövedelmek 1929-ben nem haladták meg együttesen a 26, 237.300 leit. Ennek a két számnak az összehasonlítása frappáns színnel illusztrálja egyházunk nyomorát és szükségleteit.”

„Meg kell állapítani, hogy az állam által ma adott alimizsna semmivel sem járul hozzá iskoláink fenntartási problémájának megoldásához.”

Ugyancsak Hans Ottó Eoth 1932. december 13-án a trónbeszédre adandó válaszfelirat parlamenti vitájában a romániai német párt álláspontját ismertető deklaráció folyamán a következőket mondotta: „ugyancsak kötelességének tartja ez alkalommal újból hangsúlyozni, hogy a magánoktatási törvény által a német egyháznak nyújtott jogok és szabadságok nem elegendők arra, hogy nyugodtan haladhasson a szabad nevelés ösvényén, mint ahogy tehette a töténelem folyamán századokon keresztül. Kötelességünknek tartjuk tehát, hogy teljes határozottsággal követeljük a német felekezeti iskolák számára azokat a jogokat, amelyekkel 1918-ban voltak felruházva, amidőn egy biztosított jövő tudatában az új állam kereteibe léptek át.”

BETŰRENDES HELY-, NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

- Rövidítések: alesp. = alesperesi, ágost. = ágostai, erd. = erdélyi, fej. = fejedelmi, főesp. = főesperesi, gör. kat. = görög katolikus, gör. kel. = görög keleti, helyn. = helynév, kath. = katolikus, luth. = lutheránus, m. = megye, opp. = oppidum, orsz. gy. = országgyűlés, ref. = református, rom. kath. = római katolikus, sz. = század, v. m. – vármegye.
- Aachen város 29.
Abafája község, Maros Torda m. 125.
Aba nemzetség 18, 50.
- Czente ága 18.
Abaúj m. 151, 159, 196.
Abrudbánya város 15, 39, 118, 124, 197, 291, 327.
Abrudbányai ítélőszék 291.
Adamovich Geraszim gör. kel. püspök 329.
Adolf szepesi prépost 133.
Adorján erd. püspök 121, 122.
Adorján székely ág 163.
Adózás 1692-1848. 294, 295.
Adórendszer (kapuszám szerinti) 275.
Aeneas Sylvius (II. Pius pápa)¹ 36.
Agyagfálva község (Udvarhely m.) 62, 65.
-i nemzetgyűlés 1848. okt. 15. 375.
A'kirie vajdahunyadi oláh ref. esperes 249.
Alamór község 101.
Alárd (Gán fia) szebeni szász 1277-ben felégeti a fehérvári székesegyházat. 122.
Albai alesperesi kerület (Gyulafehéri esp.) 124.
Albán hatás az oláh nyelvre 36, 37.
Alcsik szék 126, 194.
Aldiód község (Hunyad m.) 52, 79,
Alexi János szamosujvári gör. kath. püspök 393.
Alexics György dr. 147, 249.
Aiföldy András egy. tanár 10.
Algyógy község (Hunyad m.) 79.
Alispán, alkirálybíró s a többi megyei tisztviselők 1692-1848. 301, 302, 303.
Almási barlang (Udvarhely m.) 13.
Almás község (Kolozs m.) 50.
Almás (nagy) 79.
Almásvára 13.
Almásvize 16, 18.
-völgye 17.
Alpestesi Albert 116.
Alsó Borgó község (Zsoszény) 423.
Alsó Fehérvármegye 39, 52, 277, 280, 327, 454.
Alsókenyér község 116.
Alsó-komana község (Fogarao m.) 108, 318.
Alsó-Moesia 14.
Alsó-Porumbák község (Fogaras m.) 318.
Alsó Rákos (község Nagyküküllő megyében) Ott szoros 13.
- község 52.
Alsó (kis) Sásvári 199.
Alsó Sebes község (Szeben m.) 99.
Alsó Venicze község (Fogaras m.) 318.
Alsó-Volál község (Háromszék m.) 52, 125.
Alszékek 187, 190, 191, 304.
Altai hegyek 23.
Alte Land, Hét Szék 30, 32.
Altenberger nagyszebeni polgármester 85.
Aluta (folyó) 15.
Alvincz község (Alsófehér m.) 92, 249, 256, 273, 311, 333, 335.
Alvinczi Péter tanácsúr (1692) 271, 272.
-resolutio 274, 284.
Amerikai Egyesült Államok 380, 470.
Amlecher Albert dr. író 116.
Ampelum város 15.
Anabaptisták (új keresztények) 249 256.
- vallásgyakorlatuk és viszonyosságuk a fejedelmek alatt 251.

- András erdélyi püspök (Széchy) 106.
126, 127, 128.
Andrássy 154.
Andrássi Márton 75.
Andreaimim 32, 35, 201, 344.
ATlgfieTescü román közoktatásügyi mi-
niszter 479, 480, 482.
Anglia 182, 283, 470.
Anjouk 53, 57.
Anonymus 16, 18, 21, 34, 35, 36,
38,
163.
- kiléte 51.
Antalfi erdélyi püspök 352.
Antalfi Mátyás 74.
Antonius konstantinápolyi patriarcha
145.
Apafi Gergely 73.
— Mihály I. 195, 200, 2iU, 218, 222,
247, 258, 259, 261, 262, 269, 355. -
— Mihály II. 269, 270, 272, 273.
— Mihályné I. Bornemisza Anna 195.
- uradalom Balassafalván 323.
Apaffi nemzetség 50.
Apahida község (Kolozs m.) 51.
Apáeza község (Brassó m.) 100, 209.
Apátfalu község 9, 99.
Apáthy István dr. 473, 474, 475.
Apáti község 111.
Apponyi Albert gróf 437.
Apor család 68.
Apor nemz.-ből Egyed 65.
Apor fia Sándor 65.
Apor István tanácsúr (1692) 271.
- gróf (1696) 272, 348.
Apostoli királyi cím 275, 276.
Appr. C. előtti egyházi törvények jel-
lemzése s a kath. autonómia 249-255.
Arad m. 39, 111, 195, 274, 332, 377,
511.
Arad város 350, 371, 474.
Aranka György író 282.
Aranyosbánya opp. (Torda m.) 80, 114.
Aranyos folyó 11, 17, 126.
Aranyosszék 18, 26, 63, 64, 126, 129,
186, 278, 280, 327, 420.
Ardelean (Erdély) 109.
Argesi (havasalföldi) rom. kath. püs-
pökség 108.
Arx Detrici – Detrekő (Töröcsvár) 87.
Asparuch bolgár fejedelem 11.
Aszen Mihály bolgár cár 38, 39.
Asztalos Miklós 16, 17.
Attila 163.
- útja (homok töltés) 13.
Athanasius előbb gör. kel., azután gör.
kath. püspök 247, 322, 330, 361.
Atosfalva község (Maros Torda m.) 364.
Augsburgi hitvallás (Lutheránus) 139.
140.
Ausztria 10, 376, 380, 413, 434, 470,
471.
Avar-nép 10, 11, 13, 14, 15, 16, 23, 73.
— gyűrű 11.
— hring 12.
— bolgár török 16.
Avakumovics aradi gör. kel. püspök 370.
Avaescu kormány 483, 513.
Axentye Severu 378.
Ábrán székely ág 163.
Ágostai (luth. szász)¹ egyház autonómiá-
ja 1867-1918. 451, 452.
Ágostai ev. egyház (magyar, romániai
zsinatpresbiteri) megalakulása és mű-
ködése. 476, 512, 513.
Ágoston kolozsi főesperes 128.
Ágoston rendű szerzetesek Deésen, Tor-
dán 143.
Ágmánd nemzetség (Apafarkas) 18.
Ákos nemzetség 52.
- Torockay ága 18.
Állam jogai az egyház körül a nemzeti
fejedelmek alatt. 251, 252.
Állandó tábla 277, 303.
Árapatak község (Háromszék m.) 52.
Árki község (Hunyad m.) 125.
Áron Péter gör. kath. püspök 324, 325,
331.
Árpád törzse 16.
- vezér 17, 21, 25, 61.
Ártándi Kelemen 73.
Ázsia 283.
Baár-Kalán nemzetség. Baár ága 18.
Baboch mezeü birtok Hátszeg körül 102.
Bach-rendszer 385.
Bagomér, Szoboszló fia székely ispán 28.
Bagossy Bertalan író 364.
Baglyos hegy (Udvarhely m.) zsákodi
határon 13.
Baja (Klopotivai Buz fia) oláh jobbágy
103.
Baján avar khagán 163.
Baiendorf község 206.
Bajom község 77.
Bakács Tamás esztergomi érsek 131,
132, 135.

- Baksa havas (Kászon szék) 383.
 Balaceanu román író 376.
 Balassa 156.
 Balassagyarmat 162.
 Balassa Imre 69, 153.
 Balassa Menyhért 69, 71, 73, 74, 76.
 Balaton helynév (Háromszék m.) 12.
 Balassi Ferenc (bethlenfalvi) történet-író 99.
 Balázs csiki örmester (1841) 286.
 Balázefalva 499.
 Balázsfalvi megegyezés (1687. okt. 17.) 269.
 Balázsfalvi oláh főiskola alapítása (1730) 323.
 Balázsfalvi 1848. május 15. román nemzetgyűlés határozatai 372, 386.
 - II. román nemzetgyűlés 1848. okt. 375.
 Balcescu román író 212, 376, 433.
 Balika közoláh 218.
 Balitza vajda és testvére 145.
 Balkács község 92, 311.
 Balkán félsziget 30, 38.
 Balkastó 23.
 Ballá Vaszi oláh kuruc zászlótartó 323.
 Balyen oláh 102.
 Baranya megye 22.
 Báranyi Pál S. I. 321, 347.
 Barcza patak 31.
 Barczaság 52, 87, 88, 92, 100, 123, 203, 205, 208, 214.
 Barczasági dékán 131.
 Barcsai Ákos fejedelem 182, 215.
 — fejedelem feltételei 173-175.
 — címertörvénye 196.
 Barcsay testvérek 139.
 Bardocz szék 13, 186, 187, 193, 194, 276, 277, 306, 418.
 Baritiu György román író 333.
 Barlaam oláh vladika 215.
 Barnutiú Simon román tanár 332, 372, 466, 470.
 Bártó község (Háromszék m.) 32, 33, 125.
 Bars megye 22.
 Bartalis Ágost 414.
 Barthou francia külügyminiszter 10.
 Bartók György dr. református püspök 143, 354, 355, 367, 450.
 Basarab (hosszú) oláh kenéz 103.
 Baska havas 419.
 Baskiria 11, 162.
 Basta György tábornok 182, 201, 213, 238.
 Batthyány Ignác gróf erdélyi püspök 134.
 — herceg alapítvány 345.
 — Tivadar gróf 473.
 Battonya község 9.
 Baumgartner Alán cisztercita 122.
 Baytai Antal erdélyi püspök 308, 364.
 Bazil bolgár cár 39.
 Bács község (Kolozsvar mellett) 51, 235.
 Bács Bodrog vm. 324.
 Bácsfalva község (Brassó m.) 100, 209.
 Bácsi község (Hunyad m.) 125.
 Bágnyon község (Torda Aranyos m.) 415.
 Bálványos község (Szolnok Doboka m.) 145.
 Bán András 74.
 Bánffi osalád (Iosonczai) 50, 51.
 Bánfi Dénes 182.
 Bánffi György, Erdély kormányzója (Bánfi Dénes fia) 1692. 271.
 - gróf 272.
 Gr. Bánffi György (1794) 282.
 Bánffihunyad (Kolozs m.) 16, 51, 79, 198.
 Bánság 380, 472, 474.
 Bánsági határőrvidék 431.
 Báthori András 217.
 Báthori András fővezér 233.
 Báthori Boldizsár 209.
 Báthori család 233.
 Báthori Endre bíboros erd. fejedelem 184, 236, 238, 246, 446.
 Báthori Endre vajda 71.
 Báthori Gábor erd. fejedelem 113, 176, 185, 204, 209, 213, 222, 228, 239, 240.
 Báthori István erdélyi vajda (1529) 96.
 - (1493) 81, 134.
 - erd. fejedelem 74, 76, 78, 98, 134, 142, 160, 161, 180, 183, 199, 201, 202, 212, 217, 221, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 249, 255, 348, 388.
 Báthori Kristóf erd. fejedelem 73, 161, 207, 212, 227, 234, 235.
 - Zsigmond erd. fej. 62, 146, 181, 182, 184, 185, 190, 201, 209, 212, 213, 217, 228, 235, 236, 237, 240, 383.
 Bátor község (Kolozs m.) 80, 125, 311.
 Bebek Ferenc 72.
 Becse Gergely nemzetség 50, 52.
 - Bethlen ága 18.
 Becz Imre 68.
 Bedeus J. v. Scharberg 59, 179.

- Beké Antal erd. kanonok 124, 128, 129.
 - Dániel unit. püspök 228.
 Belényes község (Bihar m.) 145, 198.
 Belényes vidéke 248.
 Belgium 279.
 Belgrádi fegyverszüneti szerződés (1918. nov. 13.) 471.
 Belső Szolnok m. 54, 89, 121, 214, 278, 280, 422.
 Belus nádor 29.
 Bender helynév Munteniában 13.
 Benedek község 311.
 Benedek csiki őrmester (1841) 286.
 Benedekrendi (szent) apátság, kolozs monostori 127, 143.
 Benedek (szent) rendi szerzetesek Győr monostor 143.
 Kolozsmonostor 127.
 Benedekfi János (kadicfalvi) 164.
 - Mihály 135.
 Benefalva 199.
 Beneficium és officium 253, 254.
 Benigni szász író 283, 371.
 Benkő József 11, 107, 145, 178, 308, 334.
 Benkő Károly 82, 135, 200.
 Berde Mózes 415.
 Bereczk község (Háromszék m.) 82, 197, 199, 242, 311.
 Beregi megye 106, 145, 151, 196.
 Beregi oláhok 114.
 Beregszász (Luppeat szász) 106.
 Berethalom 125.
 B'ernád Balázs (alsó csernátóni) 71.
 Bernád Ferenc 75.
 Berzenczey László 375.
 Berzeviczi Márton 201.
 Besenyő község (Háromszék m.) 125.
 Bessenyők 11, 21, 31, 33, 125.
 - s kunok 29.
 Besszarábia 210, 471, 483, 494.
 Beszkid Kárpátok 9.
 Besztercze város 61, 79, 88, 89, 90, 91, 92, 97, 114, 123, 125, 179, 197, 207, 228, 229, 289, 325, 326, 350, 421, 423, 424, 429, 451, 452.
 Besztercei kerület 422.
 Besztercze vidéke 203, 214, 278, 325, 326, 423, 424.
 Besztercei alesp. kerület (dobokai főesperesség) 125.
 -i dekanátus 130.
 Besztercze Naszód vm. 39, 51, 276, 430, 492.
 Besztercevég helyn. 419.
 Besztercei grófság 89.
 Bethlen (gr.) család 50, 52, 424.
 — gr. nemzetség 318.
 — Domokos alvajda 95.
 — Elek, az országos tanács elnöke (1692) 271.
 — gróf 272.
 — Farkas történetíró 69, 71, 72, 74, 75, 76, 144, 152, 184, 185.
 — főúr 154.
 — Gábor fejedelem 176, 180, 183, 186, 195, 198, 199, 200, 204, 209, 210, 213, 218, 219, 221, 227, 228, 240, 241, 242, 243, 249, 262, 327, 478.
 — Gábor gróf erdélyi kancellár 275, 276, — Gergely 73.
 — Gergely az erdélyi hadak főparancsnoka (1692) 271.
 — Gergely, László gróf 272.
 — István (a fejedelem testvére) 198.
 — János gróf (1825) 285.
 — Miklós főkancellár (1692) 271.
 — gróf 272, 273.
 — gróf határezredek szervezési bizottságának tagja (1763) 276.
 — Sámuel grófi promotioja (1696) 272.
 — község (Fogaras m.) 318.
 - község (Szolnok Doboka m.) 18.
 Bethlenfalva község (Udvarhely m.) 241.
 Bécs 87, 273, 277, 281, 283, 285, 322, 328, 329, 332, 338, 339, 370, 377, 380, 401, 407.
 Béga csatorna 9.
 Békés Gáspár 73, 76, 78, 160, 183, 217.
 Békés megye 22, 195, 196.
 Béla I. magyar király 48, 51, 121.
 - III. magyar király 16, 33, 34, 39, 41» 90, 121, 122.
 - IV. magyar király 32, 35, 41, 55, 121, 122, 123, 124.
 Bélbori pagony (Csik m.) 419.
 Bénye község (Kolozs m.) 51.
 Bihar m. 39, 51, 160, 179, 195, 196, 274, 332, 353, 377, 481, 483, 511.
 Bikal község (Kolozs m.) 51.
 Bikkis község 423.
 Bilak község 121.
 Bilgä türk kán 13.
 Biró Venczel dr. történetíró 157, 234,, 238, 337.

- Bírói állások betöltése a Habsburg delinek alatt 293, 294.
 Bírói szervezet 1692-1848. 303, 3
 Bisztra község 145.
 Bisztricza község 425.
 Bitay Árpád történetíró 247, 248.
 Bizáncz 29.
 Blakok földje 122.
 Blakok és bessenyők erdeje 33.
 Blak-bulák 16.
 Blandrata György 73, 141, 227.
 Blasko (Blási) János 68.
 - Imre 68.
 Böbb János *gör. kath. püspök* (1791) 329, 343.
 Bochkor Mihály dr., az egyházjog tanára 129, 244, 246, 250, 265, 351, 363, 364, 390, 392.
 Bocskai István 180, 183, 201, 213, 228, 238, 239, 327.
 Bodó Ferenc 232.
 — Mihály, Felesik alkirálybírája 265.
 Bodola község (Brassó m.) 31, 242.
 Bodrog község 334.
 Bodza szoros 12, 13.
 Boérok 117, 147.
 — fogarasiak 147.
 — hátszegvidékiek 147.
 — karánsbesiek 147.
 — lugosvidékiek 147.
 Bogácsi dekanátus 130.
 Bogártelke község (Kolozs m.) 51, 235.
 Bogát törzse 16.
 Bogáth praedium (Aranyosszék) 420.
 Bogáti Fazekas Miklós 227.
 Bogdan (mutnoki) nemes 112.
 Bogdán Mikola fia, moldovai oláh fej. 39, 40.
 Bogumilizmus 147.
 Boholcz község (Nagyküküllő m.) 126.
 Boicza község (Szeben m.) 99.
 Bokros (tó Réty mellett, Háromszék m.) 11.
 Boldogfalva község (Kisküküllő m.) 126.
 Boldogasszony egyház Brassóban 100.
 Boldogasszony falu opp. (Hunyad m.) 79.
 Bolducz pataka (Torda Aranyos m.) 126.
 Bolgárok
 — *székely* eszegel 11.
 'je- – a XVII. században betelepültek 219, 273, 333.
 Bolgár királyi lajstrom 163.
 Bolkács község (Kisküküllő m.) 80, 132.
 Boliac Caesar 433.
 Bolla Márton piarista író 281.
 Bonczhida község (Doboka ni.) 18, 54, 187.
 Bonifác IX. pápa 130.
 Bonfinius 36, 90.
 Boralt község (Bárót) 32.
 Borbánd község 311.
 Borbát község 311.
 Borberek község 29, 97, 207.
 Borda hegység (Csik m.) 283.
 - Borgó Beszterce község 423.
 Borgóprund község 423, 430.
 Borgótiha község 423.
 Borgóvölgye 423, 424.
 Borgói uradalom 424.
 Bornemisza 156.
 Bornemisza, Hunyad megye főispánja (1785) 328.
 — Boldizsár 70.
 — Farkas 73.
 — János 96, 97, 117.
 — kapitány 152.
 — Pál erdélyi püspök 71, 137, 140, 221, 233.
 Boromisza Tibor szatmári püspök 497.
 Borosjenő város 197, 198, 256.
 Borosnyó község (Háromszék m.) 12.
 Borostelek község (Bihar m.) 39.
 Borovszky Samu történetíró 49.
 Borsan nemzetség 18, 50, 51.
 - község (Kolozs m.) 18.
 Borsod megye 151, 196.
 Borsos Sebestyén 75.
 Borszék fürdő 415, 417.
 Borza földje (Barcaság) 31.
 Borzafő oláh kerület 112, 113.
 Bosár oláh ker. (Temes m.) 113.
 Botfal« község (Brassó m.) 99.
 Botond törzse 16, 17.
 Bögözi Ferenc 96.
 Bölön község (Háromszék m.) 415.
 Böszörmény nép 22.
 Bözödújfalú község 260.
 Bözöd úta hegybérc (Udvarhely m.) 13.
 Brachium saeculare 242.
 Brán község (Fogarás m.) 318.
 Brán János 373.
 Brandenburgi György 138.

- Brandenburgi Katalin, Bethlen Gábor felesége 195, 218, 250.
- Brankovios Száva oláh vladika 215.
- Brassó-Bolgárszeg 107.
- Brassó megye 52, 422.
- Brassó város 32, 52, 59, 79, 82, 87, 88, 90, 96, 97, 98, 100, 123, 124, 132, 133, 148, 179, 207, 208, 209, 211, 222, 274, 289, 320, 322, 348, 351, 354, 421, 423, 451, 452, 454, 511.
- neve 31.
- szék 99.
- vidéke 123, 278.
- i dékánóság 132, 135.
- i görög compania 148, 334.
- i Szent Miklós gör. kel. egyház 248.
- Bratianu Jonel román miniszterelnök 380, 476, 511.
- Breisgau (Németország) 320.
- Brenndorf község 208.
- Brigitta (szent) 254.
- Bród község Nagyküküllő m.) 13.
- Bruderschaft und Schwesterschaft (szász) 451.
- Brueckenthal Mihály szász ispán (1790) 281.
- Brueckenthal Sámuel (1761) 318.
- Brulja község (Nagyküküllő m.) 126.
- Brünn város 133.
- Bucarest város 32, 471, 494, 514.
- Buccow Adolf Miklós gróf tábornok 276, 324, 325.
- Buda 68, 71, 88, 151, 152, 207, 281, 371.
- ostroma (1686) 269.
- Budai József oláh vladika 215, 247.
- Budakalász község (Budapest közelében) 22.
- Budák község (Kolozs m.) 51.
- Budaki Gáspár 202.
- Budapest 332, 390, 447, 456.
- Budatelke község (Kolozs m.) 123.
- Budenbach (Sibiel) község (Szeben m.) 101.
- Budvár (Udvarhely mellett) 81, 199.
- Bujtur (Bothur) község 102.
- Bukova község 326.
- Bukovina 210, 324, 350, 408, 471, 483, 494, 500.
- Bulgária 11, 29, 471.
- minor 11, 15, 16.
- Bun község (Nagyküküllő m.) 13.
- Bunea Aug. dr. román egyházi író (1903) 247, 338.
- Burgenland 434.
- Burutfej hegynév (Udvarhely m.) 13.
- Búzát község (Doboka m.) 18.
- Calabria 10, 11, 16.
- Cameratica commissio Erdélyben (1699) 273.
- Caratto alezredes 277.
- Carte de Aur (Aranykönyv. Szerkesztette Pacatian, 1902) 470.
- Castaldo tábornok 70, 71, 137, 154, 155, 158, 159, 201, 221.
- Cathedraticum 128, 129.
- Catholica commissio felállítása (1775) 341.
- működése 350, 351, 387, 389, 391, 392, 442.
- Celestin III. pápa 122.
- Céhek (szász) 92-94.
- Céhrendszer (magyar) 197.
- Chalcocondylas Laonicus Athenienzis bizánci történetíró 109.
- Chernismara patak 102.
- Chernoviz folyó 102.
- Choniates Niketas bizánci író 38.
- Chrysanthus gör. kel. jeruzsálemi patriarcha 146.
- Chunni nép 10, 11, 16.
- Cibak Imre 137.
- Cibrefalva falu (Udvarhely mellett) 199.
- Cigányok 219, 335.
- Cintos község 92.
- Cipariu Timotheus román író 145, 211, 247, 373.
- Ciprovac bolgár város 333.
- Cirillus Lucaris konstantinápolyi gör. kel. patriarcha 213.
- Cirill (szent) 254.
- Ciszterciák (kercezi) 1. Kerceznél is 98.
- Cogalnicean Mihály román író 333.
- Collegium germanicum 236.
- Concordatum a római szentszék s Románia közt 1927. május 10-én 499-504.
- tárgyában tartott statusgyűlés 504-505.
- kiegészítése 1932. május 30-án 506-510.
- tárgyában statusgyűlés 509-510.
- Conscriptio Czirakiana (1819) 283.
- Consiliul dirigent 473.
- Consistorium Supremum quinquaginta

- virale (réf.) 356.
 Continental sistem 283.
 Constanzi zsinat 120.
 Constantin (szollósi oláh kenéz) 103.
 Constantinos Porphirogennetos 162.
 Coresi oláh pap (1564) 147.
 Corvin János 95, 96, 117.
 Cosgya falu 113.
 „Cunctis ubique poteat” pápai bulla 1919. július 29. 474.
 Cuza oláh fejedelem 378, 380, 469.
 Czente család 52.
 Czikmántori család 52.
 Cziráki gróf udvari kamarai alelnök (1819) 283.
 Csaba vezér 21.
 - helynév 25.
 Csaba-khun 21.
 Csák nemzetség 50.
 Csák nemzetség Miklós ága 18.
 Csáki és kormánytanácsa (1601) 384.
 Csáki Mihály 73, 75, 141.
 Csákgigorbó község (Szolnok Doboka m.) 18.
 Csángók 494.
 Csehország 10, 307.
 Csehi uradalom 160.
 Csenger község (Szatmár m.) 9.
 Csengén Antal író 285.
 Cserei János 350.
 Ceerged község 272.
 Csernagora hegy 37.
 Csernahoma hegy 9.
 Csernátfalva község (Brassó m.) 100, 209.
 Csernovitz város 514.
 Csicsér hegy (Udvarhely mellett)' 199.
 Csicsó község (Szolnok Doboka m.) 145.
 Csiosókeresztúr község 59.
 Csigla 16.
 Csiglamező 11, 23, 163.
 Csihányos (tó Réty mellett, Háromszék m.) 11.
 Csik Bánkfalva község (Csik m.) 383, 415, 416.
 Csik Csekefalva község u. o. 383.
 Csik Csomortán község u. o. 420.
 Csik Deine község u. o. 420.
 Csik, Gyergyó-Kászon székek 234, 244, 264, 371.
 Csik Kozmás község (Csik vm.) 234, 415.
 Csik-Kozmás megye constitutioi (1608) 265.
 Csik-Mádéfalva község (Csik m.) 277.
 Csik megye 125, 136, 234, 371, 414, 419, 454, 481, 483, 489, 492.
 Csikmenáság község (Csik m.) 234, 415, 420.
 Csikmindszent község u. o. 234, 420.
 Csikpálfalva község u. o. 42”.
 Csiksomlyó község u. o. 234, 336, bé8, 351, 415.
 Csikszentdomokos község u. o. 184, 415.
 Csikszentgyörgy község u. o. 65, 234, 383, 416.
 Csikszentgyörgyi egyházi constitutiok (1586) 264.
 Csikszentlélek község (Csik m.) 420.
 Csikszentkirály község u. o. 234.
 Ceikszentmárton község u. o. 383, 415.
 Csikszentmihály község u. o. 194, 234.
 Csikszentmiklós község u. o. 234.
 Csikszensimon község u. o. 234.
 Csikszenttamás község u. o. 234.
 Csíkszereda város 82, 197, 199, 286, 415, 417.
 Csik szék 16, 64, 65, 130, 164, 165, 187, 193, 238, 276, 277, 278, 306, 334, 336, 383, 415, 416, 417, 419.
 — neve 13.
 — nép 13, 14.
 — személynév 14.
 Csikszépvíz község (Csik m.) 219, 353, 354.
 Csiktaplocza község u. o. 277. ζ ζ
 Csikvárdotfalva község u. o. 420.
 Csiki alessp. (telegdi főesp.) kerület 125, 126.
 Csiki magánjavak felett a Népszövetség 490.
 Csiki magánjavak felett a népszövetség határozata 489.
 Csiki székely krónika 61, 62.
 Csikjános helynév 9.
 Csitári nemesség (Bihar m.) 195.
 Csobánka család 50.
 Csornai Balázs 112.
 Csornai Mihály és fia Miklós 112.
 Csöbi völgy (Udvarhely m.) 13.
 Csősz (Csörsz, Csersz) árka 12.
 Csúcsa község (Kolozs m.) 474.
 Csulai György ref. püspök 215, 259.
 Csűrűlye helynév 38.
 Daczó Tamás 73.
 Dalk dömsösi oláh pap 103.

- Dalk posanai oláh pap 103.
 Dalmatia 14, 37, 163.
 Dalmaták 219.
 Daraue (Darócz) 33.
 - Terra 32.
 Darlacz község (Kisküküllő m.) 19.
 Dák nép 15, 36.
 Dákia 212.
 Dáko-román 16.
 Dáko-románia 380.
 Dácia 181.
 Dán havasalföldi vajda 108.
 Dánfalva (Udvarhely mellett) 199.
 Dávid Ferenc 97, 141, 227, 230, 234.
 Dávidisták 227.
 Debrecen 77, 179, 198, 256, 270.
 Dextrád község (Kolozs m.) 125.
 Dextrádszéplak község (Kolozs m.) 51, 52.
 Deés város 17, 22, 29, 30, 35, 49, 78, 97, 196, 197, 229, 241, 351, 358.
 Deósi complanatio 229.
 Demeter (Borbát fia) oláh kenéz 103.
 Derékszék 309.
 Déesakna község 80.
 Dem csolnokosi oláh kenéz 103.
 Despotes (Heraclides) moldvai vajda 73.
 Detre áll. milkói püspök 124.
 Deutsch Löbel, Kolozsváron a XVIII. században befolyásos első zsidó 334.
 Dezesth község (Krossó m.) 112.
 Dézsák havas (Zetelaka határán, Udvarhely m.)¹ 13.
 Dezsoffi család 51.
 Dél-Bácska 17.
 Dél-Baranya 17.
 Délitália 36.
 Délmagyarország 210.
 Dénes vajda 102.
 — Csuka fia 112.
 — IL, a Tomaj nemzetségből 51, 52.
 Déva vára 102.
 Dóvavár kerülete (oláh) 104.
 Déva város (Hunyad m.) 18, 19, 52, 79, 125, 197, 227, 269, 289, 328, 329, 333, 351, 355.
 Dévai Mátyás (Bíró) (magyar Luther) 139.
 Dézsma (tized) 134.
 Diaz-féle szerződés 1919. nov. 471.
 Dicsőszentmárton község 80.
 Dietrich Domokos 202.
 Diósgyőr vára 151.
 Directorium oeconomicum (szász nemzeti vagy ellenőrzése) 317.
 Disciplina ecclesiastica (1626) unitárius egyházi rendszabály 260, 357.
 Disznajó község 125.
 Ditró gyergyószéki község 415.
 Dobó István erd. vajda 62, 71, 155.
 Dobka község 108.
 Doboka megye 50, 54, 55, 89, 114, 125, 187, 214, 278, 280, 281, 325, 326, 422, 425.
 — vára 43, 50.
 Dobokai család 50.
 — alesp. kerület (dobokai főesp.) 125.
 — főesperesség 125.
 Dobra község (Jófő) (Hunyad m.) 80, 104, 415.
 Dóczi János 232.
 Dolmány község (Szeben m.) 126.
 Domahidy Elemér ref. főgondnok 476, 512.
 Domokos Kázmér vikárius és püspök 244, 262, 264.
 Dominikánusok 123.
 — Alvinczen 143.
 — Gyulafehérváron 143.
 — Kolozsvártól 143.
 — Segesvárt 143.
 — Szebenben 143.
 -----Szerdahelyen 143.
 Dósa Dániel jogíró 61, 378.
 Dósa Elek jogtudós 61, 257, 312, 334, 335.
 Dositheus (Dositei) jeruzsálemi gör. kel. pátriárka 263, 322.
 Dósul poieni rotundi havas (Naszód vidéke) 425.
 Dömös sarka hegység (Udvarhely m.) 13.
 Drágfi erdélyi vajda 116, 139.
 Drágfi Gáspár 233.
 Drági család 50.
 Dragomir (szilvási) oláh jobbágy 103.
 -■ tustai oláh pap 103.
 Drágos mester 145.
 Drágossi Mózes nagyváradi gör. kath. püspök 353.
 Draguj oláh kuruc kapitány 323.
 Drankova s kerülete 112.
 Dridrif község (Fogaras m.) 318.
 Duka moldvai vajda 219.
 Duna folyam 9, 11, 96, 196, 326, 472.
 Dunántúl 17.

- Dunka Pál 373.
P. Dunod S. J. 262, 269.
Dúsa (dömsösi) oláh kenéz 103.
Düsseldorf 29.
- Ebesfalva község 274.
Eder Jos. Car. 68, 86, 87, 89, 91, 92, 281, 332.
Edumen vezér, Abák őse 21.
Eger 151.
Egerbegy község 311.
Egresi cisztercita apátság 122.
Egrug (Eger-ügy, Fekete víz) határnév 102.
Egyed-Apor 65.
Egyes kormányzasi ágak, kiváló felségjogok a Habsburg fejedelmek alatt 294, 295.
- vallások autonómiája 1700-1791. a) katolikus vallás 346.
Egyesületi törvény 1744. VI. 10. szerint 295, 296, 297.
Egyház és állam jogviszonya az Approbata Constitutio szerint 256-257.
Egyházi bírászkodás, kath. 127.
-----ref. 397, 398, 400.
-----luth, szász 404.
Egyházi főtanács (unit.) 404, 405, 458, 459.
Egyházkerület, ref. 398-401.
Egyházker. állandó igazgatótanács, ref. 400, 401, 450.
Egyházi képviselőtanács, unitárius 406.
Egyházmegyék, ref. 396-398.
Egyházi generális gyűlések az Appr. C szerint 257.
Ehellős (Ákos nemzetség, Torockay család őse) 18.
Eigenkirche 253.
Eisenwurzel 35.
Eisler Mátyás dr. 148.
Elemi oktatásügyi törvényjavaslat 1848-ban 373, 374.
Elek község 9.
Előd magyar törzsfő 25.
Elszász-Lotharingia 10.
Ember Pál 74.
Endes István S. I. 348.
Endas Miklós (csikszezsimoni) Felesik iuratus assessora (1675) 265.
Endlicher L. St. történetíró 55.
Endre II. magyar király 30, 31, 32, 34, 44, 55, 94, 122, 124, 127.
- III. magyar király 35, 41, 42, 55, 80, 107, 123.
Engel Keresztély történetíró 38, 66, 91, 135.
Enlaka község (Udvarhely m.) 13.
Entente hatalmak 471, 490.
Enud helynév 42.
Enyed 29, 59, 97, 153, 241, 347.
E ördög család 50.
Eötvös József báró 373, 393.
Eösy András 227.
Epirus 36.
Erdély egyházi autonómiája 1000-1571. 119-148; 1571-1692: 220-263.
Erdély elszakítása (1918) 469-476.
Erdély és három nemzetének címere 196.
Erdély honfoglaláskori lakói 9-16.
— külön státútumai az 1526. év előtt 59.
— trianoni határai 9.
— magyar jellege a fejedelemség idején 180-182.
— nagyfejedelemség (1766. nov. 2.) 277.
— uniója Magyarországgal (1790) 279.
- uniója Magyarországgal (1843) 287.
Erdélyi kancellária megalakulása Bécsben 272.
— egyházmegye kiterjedése 1526. előtt 120, 121.
— és a többi ref. egyházkerületek közt levő eltérések 1881-1918. 449, 450.
— fejedelemség kialakulása 148-161.
— főtörvényszék 1740 után 273.
— híradó lap 1825. 286.
— három nemzet karai és rendjei 178.
— iskola és vallásalapok sorsa Romániában 1916 után. 487-490.
— káptalan 1526 előtt 122.
— kath. autonómia viszonya az általános róm. kath. egyházhoz a fejedelmek alatt 252-255.
— kath. autonómia létrehozó okai 253-255.
— katolikus státus kánoni megalapozása 505.
királyi bányatörvényszék 291.
— magyar-székely nemzeti tanács 473.
— magyarság népoktatásügyének másfél évtizedes mérlege (1919-1934) 490-495.
— magyar városok (1301-1571) 78-82; 1571-1692: 196-198.
— Múzeum egyesület létesítése 382.

- nemeseknek Verbőczy előtt a magyarokétól eltérő törvényei 60.
Erdély népeinek alkotmányjogi törekvései s vallásautonómia viszonya 1848-1867. 371-376. — Az 1848-49. évi szabadságharc után 376, 377. — Provisorium 1851-1854. 377, 1854-1860. 377, 378; 1860-1867: 378-382.
Erdélyi országgyűlés tagjai 178-180.
— protestáns egyházak sorsa Romániában 511-515.
— püspök és a szászok 121.
— püspök liber báró 121.
— ref. egyházkerület közgyűlésének tagja. 1881-1918. 450.
— római katolikus státus s az actio catholica 505.
— tanulmányalap 349.
— törvényes tábla 290.
Erdély vallási megoszlása 1910 és 1927. 464, 465.
Erdélyi László 66.
Erdőalji kerület (szász. Unterwalden) 30.
Erdőd község (Erdőség) Szatmár megye 39, 145, 160.
-i zsinat 139.
Erdődi Pictoris Máté 227.
Erdőhát alessp. (Telegdi főesp.) 125.
Erdő vidéke (Háromszék m.) 33, 124, 125.
Eresztevény község (Háromszék m.) 16.
Erked község (Kolozs m.) 51.
Erősd község (Háromszék m.) 52.
Erzsébet királyné (I. Károly felesége) 88.
----- I. Lajos király felesége 106.
----- I. I. Albert felesége 128.
Erzsébetváros 274, 276, 299, 310, 311, 334, 353, 354, 445, 446.
Esküllő folyó (Kolozs m.) 18.
- község (Kolozs m.) 16, 51.
Estei Ferdinánd főherceg, Erdély biztosa 1834. 285.
Eszтана (Sztána) község (Kolozs m.) 51.
Esztelnek község (Háromszék m.) 234, 348.
Esztergom 131, 389.
Esztergomi érsek 35, 82, 123, 135.
- primátusa 135.
Esztergom m. 151.
Exemptio 30, 58.
Extraterritorialis személyek a szász földön 1691-1848. 314.
Építészeti igazgatói hivatal 289.
Érsomlyói vár 113.
Fabritius Kari 156.
Fájsz fejedelem 24.
Farkas család (harinai) 52.
- Pál 75.
Fasching S. J. történetíró 338.
Fára patak (Tordaaranyos m.) 125, 126.
Fehér Miklós erdélyi vikárius 242.
- megye 41, 49, 52, 55, 56, 84, 99, 117, 124, 214, 275.
Fehérpad község 326.
Fehérvár 92, 195, 197, 200, 219, 240, 272, 336, 347.
Fehérvár erd. püspöki székhely, Szent István által alapítva 120.
Fehértemplomi vagyonszövetség 431.
Fejedelmekori Erdély alkotmánya 171 175.
Fejedelmi jogkör az erdélyi fejedelmek alatt 175-178.
— meta (homok töltés) 13.
— tábla 190.
Fejérd község (Kolozs m.) 96.
Fejérdi Márton vikárius 242, 243.
Feketealom község (Brassó m.) 99, 208.
Fekete tenger 283.
Feketető helység (Bihar m.) 195.
Feketeügy folyó (Háromszék m.) 11, 13, 125.
Fekete Vaszi közoláh 218.
Feketevíz község (Szecsel) 101.
Felesik szók 126, 194, 276.
Felekfalu (Kolozsvár mellett) 38, 90.
Felekezeti tanács megalakulása 1920. júl. 24. 478.
Felgyógy község (Hunyad m.) 79.
Felmer Martinus történetíró 68.
Felpestesi család 52.
Felső Ausztria 320.
Felsőbánya város (Szatmár m.) 39.
Felsőborgó község (Szuszény) 423.
Felsőfehér megye 29, 242, 278, 422.
Felsőkomana község (Fogarás m.) 108, 318.
Felső-Magyarország 133.
Felsőporumbák község (Fogarás m.) 318.
Felsősebes község (Szeben m.) 99.
Felsőutsa község (Fogarás m.) 318.
Felsővenice község (Fogarás m.) 318.

- Felsővolál község (Háromszék m.) 52, 125.
 Felsőbb Adószékek (1692-1848) 290-291.
 Felszeghy Béla dr. 414.
 Feltorja község (Háromszék m.) 242.
 Felvincz (Vincz, Aranyosvincz) mezőváros 82, 83.
 Fenyőfalva község (Szeben m.) 126.
 Ferdinánd I. magyar király 62, 69, 70, 71, 73, 76, 97, 101, 137, 140, 151, 152, 154, 156, 158, 159, 181, 187, 207, 221, 233, 242.
 — II. magyar király 240.
 — V. magyar király 285, 372, 373.
 — I. román király 473, 474, 475.
 — megkoronáztatása Gyulafehérvárott 1922. okt. 15.
 Ferenc, Mária Terézia királynő férje 275.
 I. Ferenc francia király 138.
 - magyar király 282, 313, 362, 390, 509.
 Ferenc Ferdinánd trónörökös 470.
 1. Ferenc József magyar király 309, 376, 382, 407, 418, 419.
 Ferencz József unitárius püspök 475.
 Ferenc (szent, assisi) 254.
 Ferencrendi minoriták 123.
 Ferenc (szent) rendiek 242, 254, 343, XVIII. sz.-ban 348, 351.
 — beszerceiek 143.
 — boszniaiak 242.
 — Csiksomlyón 143, 233, 239, 240, 354.
 — Fehéregyházán 244.
 — Marosvásárhelyt 143.
 — Mikházán 244.
 - Székelyudvarhelyen 143, 239.
 Ferenczy György erdélyi vikárius 242, 264.
 Fernezely pataka helynév 126.
 Fényes László 473.
 Firtos hegység 13.
 - vára 13.
 Fiscalis jószágok 197, 273.
 Filippovics báró kir. biztos 408.
 Fiúszékek 191, 192, 304.
 Flandria 29.
 Fogaras város 39, 41, 42, 52, 73, 94, 96, 97, 101, 114, 116, 122, 156, 197, 214, 215, 217, 218, 272, 323, 326, 351.
 — vidéke 195.
 — földje 95, 123.
 Fogaras kerülete 117.
 — megye 454.
 — szék 117.
 Fogarasi-gyulafehérvári gör. kath. püspökség 323.
 Fogarasi uradalom 95, 318.
 Fogaras vidéke 275, 278.
 Fogarasi vár 179.
 Fogarasvidéki boérok, oláh nemesek 117.
 Fogarasi István 214.
 Fogarassi Mihály erdélyi püspök 331, 440, 441.
 Forró György 239.
 Forró Miklós (háportoni) 73, 147.
 Főbb tisztviselői állásoknak vallások szerinti megoszlása Erdélyben 271.
 Főföld község (Szeben m.) 126.
 Földra község 423.
 Földvár község (Brassó m.) 59, 99, 100, 208.
 ----- (Szeben m.) 99.
 Főispán kijelölési joga 280.
 Főispánok 1691-1848. 301.
 Fraknoi Vilmos történetíró 119, 346.
 Franchet D'Eepéray francia tábornok 474.
 Franciaország 10, 182, 308, 470.
 Frank Bálint (frankensteini) szász tanácsúr (1692) 271.
 - szebeni királybíró 317.
 Fráter György 70, 72, 137, 139, 149, 152, 155, 158, 221.
 Friedvalszky J. 95.
 Fronius Mátvás 202.
 Fylesd helynév 51.
 Gagyi község (Udvarhely m.) 13.
 Gagyi Jenő 147, 249, 371.
 - Sándor 249.
 Galac román város 494.
 Galis község (Szeben m.) 101.
 Galz (Ugra) község 206.
 Garibaldi olasz tábornok 380.
 Gaurény község 423.
 Gazetta de Transsylvanei lap 377.
 Gazetta Oficiala a Consilui dirigent hivatalos lapja (1918) 473.
 Gazetta Transylvanei brassói román lap 465.
 Gál Jónás 144.
 - László 274, 342, 345.
 - Mihály, Zaránd megye szolgabírája (1785) 328.

- Gálffy Pál Csik Gyergyó Kászon főesperese 237.
- Gebhardi L. A. történetíró 308.
- Gegő Elek ferencrendi szerzetes akadémikus, történetíró 13.
- Geleji Katona István ref. püspök 214, 225, 226.
- Generale Consistorium (főtanács, unitarius) 359.
- Gennadius oláh érsek 213, 214.
- Genyete község, Biharban 39.
- Geötz László kamarai tanácsos 1819.
- Gepida nép 15.
- Geréb család (vingárdi) 52.
- János és fia 117.
- János és fiai: Péter, László s Mátyás (vingárdi) 95.
- László erdélyi püspök 134.
- Miklós 75.
- Péter 114.
- Gerendi János (Gerendisták) 227.
- Gerendy Miklós erdélyi püspök 69, 5, 6.
- Gergely bíboros 122, 126.
- Gergelyfi Györgyné Luca 264.
- Gertrud királyné 51.
- Geszti Ferenc zászlósúr 248.
- Gecző János 415.
- Géczy István helytartósági tanácsos (1819) 283.
- Géza II., magyar király 122.
- vezér 21.
- Ghibu Onisifor 491, 509.
- Gieszhübel birtok (Fehér m.) 100.
- Giletfi család 50.
- „Gillern” gránátos zászlóalj 307.
- Glattfelder Gyula dr., csanádi püspök 475, 496.
- Gledény község 423, 424.
- Glimboka helynév 94.
- Goblinus erdélyi püspök 17, 101.
- Gordásfalva (Marosvásárhely körül) 199.
- Gosztonyi János erdélyi püspök 232.
- Gottmeister-féle szász zendülés 209.
- Gorbó folyó (Belső Szolnok m.) 126.
- Gorozdorf (Szelistye) 101.
- Gót nép 15.
- Gömör m. 151.
- Görgény 197, 218, 354.
- i havasok 13.
- i uradalom 27.
- Görgényszentimre (Szentendre) község (Maros Torda m.) 80.
- Görögök 37, 219, 334.
- Görög compánia 273.
- Görög katolikusok 413. 1849-1867. 393.
- Gör. kath. érsekség Balázsfalván 393, 408.
- Gör. kath. egyház alkotmánya 248.
- Gör. katolikusok egyház-autonómiája 1868-1918. 446.
- Gör. kath. püspökség Szamosújvár 393.
- Görög katolikus unió 321-324.
- Görög keletiek 413, 414.
- G r. kel. egyház a fejedelmek alatt 247-249.
- Görög kel. egyház alkotmánya 1691-1791. 361; 1791-1848. 370, 371.
- Gör. kel. érseki tartomány (nagyszebeni) 408, 409.
- Gör. kel. vallás szervezete s alkotmánya 1849-1867. 407-409.
- autonómiája 1867-1918. 460-464.
- egyházmegye 462, 463.
- esperesség 1867-1918. 461, 462.
- metropolia 1867-1918. 463-464.
- plébánia 1867-1918. 460, 461.
- püspökség felgyógyi (Geoagiul de Sus Alsófehér) 247.
- püspökség révi (Vád) 247.
- püspökök kinevezési feltételei 263.
- vallás 145-147, 247-249, 255.
- vallás alkotmányában kálvinista elemek 248.
- Görög keletiek vallási viszonyossága a fejedelmek alatt 251.
- Götzilin lelkész 122.
- Grabendorf (Vale) község (Szeben m.) 101.
- Gram Alex dr. 249.
- Grandpierre Emil dr. 475, 476.
- Grid község (Fogaras m.) 100, 318.
- Gromó János 141.
- leírása Erdélyről 72.
- Grossau (Szeben m.) 320.
- Grosspold szász község 320.
- Gubernium (erdélyi főkörmányszék és bizottságai s alárendelt hivatalai 287, 288, 289, 290.
- főkörmányszék, mint felsőbb ítélőszék 290.
- Guraszáda község 38.
- Gusztáv Adolf német egyesület 433, 451, 455.
- Günther Antal dr. ig. min. 364.
- Gyrás gyűlések 1691-1848. 300, 301.

- Gyalu község (Kolozs m.) 51, 80, 197, 237.
 - vezér 16.
 -i vár 104.
 Gyarusfalva, falu Udvarhely mellett 199.
 Gyárfás Elemér dr. 132, 501.
 - István történetíró 13, 20.
 Gyeké község (Kolozs m.) 18, 51.
 Gyepesi Ambrus 74, 75.
 Gyergyószentmiklós város 135, 210, 234, 348, 353, 354, 415.
 Gyergyószentmiklósi egyházi constitutiók (1499, 1586) 264.
 Gyergyó szék 64, 126, 130, 160, 187, 276, 278, 306, 383, 415.
 Gyergyóújfalu község (Csik m.) 194.
 Gyerőmonostor község (Kolozs m.) 51.
 Gyéres község 311.
 Győr m. 151.
 Györffy István néprajzi író 15.
 György barát (Prater György) 151.
 György református oláh püspök (1566) 146, 211, 212, 249.
 György rödi plébános (Kolozs m.) 128.
 Gyula helynév 25, 77.
 — szolnoki ispán 39, 50.
 — magyar törzs 16, 17, 24.
 — vezér 17, 21.
 Gyulák havasa 16.
 Gyula-Zsombor nemzetség 18.
 Gyula-Zsombor nemzetség Szilvási ága 18.
 Gyulafehérvár város 15, 17, 24, 41, 59, 70, 77, 79, 127, 145, 234, 235, 241, 247, 254, 259, 322, 323, 328, 334, 335, 336, 339, 348, 351, 444, 472, 499.
 Gyulafehérvári esperesi kerület 124.
 - káptalan hiteles hely 143.
 - latin szertartású kath. egyháztanács 508-509.
 - oláh metropolia kérdése 145.
 Gyulaffi László tanácsúr (1692) 271.
 Gyulai István prédikátor 140.
 Gyulamedgyes község 18, 19.
 Gyulahavas, Nagyenyed mellett 19.
 Gyulatelke község (Kolozs m.) 18.
 Gyula vezér 121.
 Gyula-Zsombor nemzetség 51.
- Habsburgok fejedelmi jogai Erdélyben 288.
 Hacak (Hátszeg) 125.
 Hadadvára 76.
- Hadnagy (székely) 64.
 Hagymási Miklós 68.
 - Kristóf 73.
 Hajnik Imre jogtörténész 54.
 Haller János kincstárnok (1692) 271.
 — János gróf gubernátor 174.
 — Péter 310.
 Halmágy vár gyepe 30.
 — község 206.
 Halmágyi István titoknok (1763) 276-
 Halmágyi oláh kerület 113.
 Halmi vára 76.
 Halmos oláh kerület 113.
 - község (Krassószörény m.) 112.
 Hargita havas 13.
 Harina község 121.
 Hasdeu román történetíró 108.
 Határőrezredek felállítása 276, 277.
 Határőrezredek ruházati alap létesítése (1785, 1800-1812) 307.
 Hatáskör és illetékességi szabályok 1692-1848. 297, 298, 299.
 Havasalföld 17, 32, 95, 152, 180, 181, 184, 210, 212, 307, 324, 332, 433, Buzeu jobb partja 32.
 Három nemzet a Habsburg fejedelmek alatt 295, 296, 297.
 — egyesülése s a fejedelmi jogkör 171-180.
 — uniója 110, 111.
 Háromszék 16, 52, 124, 187, 219, 2L5, 234, 242, 244, 276, 277, 278, 280, 383, 417, 418, 419, 481, 483, 490.
 - megye 234, 454.
 Hátszeg 38, 80, 102, 118, 198, 215.
 Hátszegi oláh kerület 103.
 Hátszegvidéki oláhság 114.
 Heidelbergi Káté 141.
 Hellasz 37.
 Helth (Heltai) Gáspár 98, 139, 140, 147.
 Helyhatósági szabályrendeletek 1692-1848. 297.
 Henrik VIII. angol király 182.
 Hercuse István karánsebesi oláh prédikátor 249.
 Herepei Márk erdélyi alvajda 128.
 Herman nemzetség 52.
 - Laczkfi ága 18.
 Hermány község (Szeben m.) 126.
 Herszény község (Fogarás m.) 318.
 Hevenessi S. J. 347.
 Hétbírák vagyona 452.
 Hétfalu (Brassó m.) 133, 452.

- Hétszék 30, 31, 33, 84, 85, 92, 94, 97, 98, 99, 101, 102, 115, 130, 209.
Hétszék és Kétszék határozatai (1469) az oláhokról 115.
Hétszékely község erdeje 420.
Heves megye 22, 151.
Hévíz község (Nagyküküllő m.) 108.
Hidegfalú község 199.
Hidvég község (Háromszék m.) 52.
Himfy Imre, László és Miklós (remethei) 113.
Hirsch dr. szanatóriuma Csíkszeredában 498.
Hiteles helyek 258.
Hivatalok betöltése 1692-1848. 305, 306.
Hivatal viselhetés a Habsburg fejedelmek alatt 292, 293.
Hivatalos nyelv kérdése Erdélyben 286, 287.
- nyelv (1846, 1847) 292.
Hofhalter nyomdája Fehérvárott 144.
Holbak község (Fogaras m.) 100.
Holczmány község (Szeben m.) 126.
Holdvilág község (Nagyküküllő m.) 74.
Hollaki István Zaránd megye alispánja (1785) 328.
Hollandia 29.
Hóman Bálint 10, 16, 17, 33, 121, 162.
Homárka (hunárok, árka) homoktöltés Réty mellett (Háromszék m.) 11, 13.
Homorád pataka 30.
Honfoglalás és Erdély 16-29.
Honigberg község 208.
Honorius pápa 123.
Hont megye 162.
Honteru-s 86, 98, 137, 156.
Hontérus ((Reformationsbüchlein) 138.
Honvédelem (1692-1848) 294.
Hóra (Urs Niccolae) 327, 328, 329.
- lázadása 327-329.
Hordó község 423.
Horkák törzse 16, 17.
Hornek Oszkár ausztriai krónikás 22.
Horváth Boldizsár igazságügy miniszter 309.
- István író (1825) 286.
Horvátország 37.
Horvát-Szlavonország 381, 413.
Hosszúaszó község (Kisküküllő m.) 18.
Hosszúfalú község (Brassó m.) 100, 209, 513.
Höhlövény község (Brassó m.) 99, 208.
Huet (Süveg) Albert 202, 204.
Hunfalvi Pál 30, 106, 117.
Hunok 10, 15.
Hunt-Pázmán nemzetség Garadnai-Pogány ága 18.
Hunyad megye 38, 52, 57, 102, 103, 110, 112, 124, 179, 277, 326, 327, 328, 393, 422, 454, 481, 483, 492.
Hunyadi főesperesség 125.
Hunyad megye Hátszeg kerülete 107.
Hunyad megyei oláhság 114.
Hunyad-Krassó megyei oláhság 213.
Hunyad vára (Vajdahunyad) 52, 102.
Hunyadi János 87, 89, 92, 99, 111, 112.
Huretzi község (Fogaras m.) 318.
Hurmuzaki Eudoxius báró, román történetíró 323.
Huss János 120.
Hussitizmus 147.
Huszár Péter 226.
Huszt 197, 198.
Huszt vára 160, 273.
Ibér folyó (régii Szerbia) 37.
Idegenek a szász földön 206.
Ideiglenes katolikus bizottság (1869) 442.
Igfön erdő 21.
Igriztelke község (Tordaaranyos m.) 19.
Igtian József 373.
Ikafalva község (Háromszék m.) 13.
P. Ilia András S. J. történetíró 338, 353.
Ilyefalva község (Háromszék m.) 197, 198, 199, 351.
Ilyéd oláh kerület 113.
Hlyén község (Fogaras m.) 318.
Ilyes András erdélyi püspök 322, 337, 347, 348.
Ilyes István 348.
Imre magyar király 122, 133.
Imreh nevű csikdelnei pap 264.
Independentizmus 258.
Ingoványos tó (Réty mellett, Háromszék m.) 11.
Innsbruck 373.
Innovatio 256, 257.
Ipolykeszi község 162.
írának 163.
Ismaeliták 22.
Istria 38.
István bencés apát 124.

- Bogdán (mutnoki) fia nemes 112.
- király (szent) 24, 29, 42, 43, 48, 49, 61, 119, 120, 134, 148, 252, 254, 346.
- magyar király (V.) 19, 50, 90, 98, 122.
- Istvánffi Miklós 78.
- Itália 36.
- Ivackovios aradi gör. kel. püepök 1864. 408.
- Ivic Alexa bolgár író 334.
- Izabella királyné 70, 71, 72, 81, 137, 140, 145, 152, 156, 158, 159, 182, 201, 221, 233.
- Jakab Elek történétíró 26, 100, 209, 229, 231, 316, 317, 334.
- Jakab praenestei bíboros cisztercita 123.
- Jakabffy Elemér 494.
- Jakubovich Emil nyelv s történettudós 19, 162.
- Jancu Avram 376, 377, 433.
- Jancsó Benedek dr. történétíró 11, 15, 41, 146, 212, 247, 308, 321, 323, 329, 330, 373, 382, 409, 464.
- Japánország 470.
- Jád község (Beszterce Naszód m.) 424, 425.
- János (I.) király (Szapolyai János) 69, 70, 99, 151, 152, 233.
- János XXIII. pápa 120.
- besztercei, kolozsi, kolozsvári ispán 90.
- szentgyörgyi és bázini gróf erdélyi vajda 62.
- Zsigmond fejedelem, II. János király 10, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 81, 83, 97, 140, 141, 142, 149, 152, 158, 159, 160, 180, 183, 198, 199, 212, 227, 233.
- Jászvásár (bukovinai város) 500.
- Jegenye község (Kolozs m.) 235, 241.
- Jephtenia oláh püspök 213.
- Jegyző (megyei) 56.
- Jenach magyar törzs 19.
- Jerney János történész 13, 14, 22.
- Jezsuiták 242, 243, 254, 256, 348.
- Erdélybe első jövetelük (1581) 235.
- újbóli megtelepedés a XVIII. században 348.
- a kolozsvári Báthor-Apor szemináriumot alapítják 349.
- kiutasítása 1588, viszatérésük 1594. 236.
- kiűzése 1607-ben 237.
- Jezsuitáknak Kolozsvárra és Szebenbe bevonulása 1699. nov. 12. 273.
- Jezsuitarend eltörlése (1773) 340.
- Jézus kápolnája Udvarhely határán 199.
- Jirecek Konstantin történétíró 37, 39.
- Joanikie (Jovanichik) állítólagos gyulafehérvári gör. kel. metropolita 145.
- Jobbágy községek 58.
- felszabadítása 1848. 374.
- Jófő opp. (Dobra) (Hunyad m.) 80.
- Jófi mellék várkerület (Dobra) 104.
- Jorga (N.) román történétíró 212.
- Jósika István 237.
- Lajos báró 441.
- József (II.) német római császár 277, 278, 279, 280, 303, 307, 313, 318, 319, 328, 329, 331, 334, 343, 344, 350, 357, 360, 362, 363, 370, 377, 382, 407, 415, 419, 423.
- újításai 277, 278, 279.
- vallásintézkedései 342, 344, -bői mik maradtak fenn? 345.
- a revindikált havasokat a határör katonaság javára adományozza 1783. május 27. 307.
- József erdélyi vladika 146.
- Jus regium a Székelyföldön 67.
- Kabarok 16, 19, 20, 21, 24, 162.
- Kacsics nemzetség 18, 51, 52.
- Kajántó község (Kolozs m.) 123, 235.
- Kakas-barázda homoktöltés 13.
- Kakasfalva község (Szeben m.) 99.
- Kakova község (Krebsba) (Szeben m.) 101.
- Kalathauem 18.
- Kalinik konstantinápolyi gör. kel. patriarchs, 322.
- Kalibárok (Törösvár mellett) 100.
- Kalisz nép és személynév 22.
- Kaloian bolgár cár 39.
- Kalotaszentkirályi oláh telepítés 104.
- Kálvin 140, 227, 244.
- Kálvini hitújítás 133.
- Kálvin tana 136.
- Kalugerek 146.
- Kamarai és bányászati igazgatás körül foglalatok tesületek 291-292.
- és bányásztél őszékek 291.
- ás bányászati számvevő hivatalok 291.
- pénztár 291.

- Kanta (Kézdivásárhellyel összeolvadva) 125, 219, 348, 350.
- Kapi község (Sáros m.) 151.
- Kaplyon nemzetség 50.
- Kapus vize (Kolozs m.) 16, 18, 51, 52.
- Karácsonyi János történetíró 10, 19, 37, 39, 41, 49, 120, 232, 238.
- Karádi Pál 227.
- Karakó (Krakkó) község (Alsófehér m.) 30.
- Karán helynév (Krassósörény m.) 112.
- Karászörényi oláh kerület 112.
- Karánsebes város 112, 152, 159, 179, 197, 198, 213, 215, 234, 241, 431.
- Karánsebesi kerület 113.
- kerületi törvényszék 113.
- vagyonközösség 431.
- Karapch oláh 106.
- Karas folyó 113.
- Karatna község (Háromszék m.) 52, 125.
- Kari (Kér) magyar nemzetség 19.
- Karinthia 320.
- Kossá 76, 177, 151, 152.
- Keszi magyar nemzetség 19.
- Kasztória helynév 37.
- Katolikus Mária Terézia Árvaház Nagyszébenben 475, 487, 507.
- Katona község (Kolozs m.) 50.
- Steph. történetíró 70, 72, 73, 78, 95, 121.
- Kaukázus 11, 23.
- Kállay Ferenc történész 11.
- Kálmán király 48, 119, 128.
- Kálmáncsehi Sánta Márton 140.
- Kálnoki Sámuel főkancellár (1692) 271, 272.
- Kályoni oláh százados 330.
- Kán nemzetség 50.
- nemzetség siklósi vagy báni ága 18.
- Kápolna község (Szolnok Doboka m.) 59, 111.
- Káptalan önálló jogi személyisége 254.
- Károly (I.) angol király 225.
- (nagy) francia király 11.
- herceg (lotharingiai) 269.
- (I.) magyar király 53, 57, 64, 65, 81, 86, 90, 93, 98, 102, 105, 107, 108, 113, 126, 148.
- (III.) magyar király 303, 313, 334, 349, 351.
- (V.) német római császár 151, 158.
- Károlyi Mihály gróf 471.
- Kászon rétje helynév 65.
- szék 26, 63, 64, 65, 126, 187, 193, 194, 278, 306.
- Kászonújfalú község (Csik m.) 234, 415.
- Kászonyi leleszi prépost 262.
- Kátai Ferenc 75.
- György 75.
- Kecsed helynév 43.
- Kegyúri jog 1848-ban 388, 389.
- királyi 365, 442.
- Kelemen pápa IV. 105.
- pápa IX. 262.
- pápa XI. 340.
- Kelet-Magyarország 210.
- Kelling Berthold szász comes 130.
- Kernend község (Hunyad m.) 125.
- Kemény gróf és báró család 424, 425, 427.
- Dénes báró 285, 286, 287.
- Domokos báró 425.
- János erdélyi fejedelem 175, 182, 226, 240, 259, 262.
- József gróf történetíró 91, 95, 96, 109, 204.
- Zsigmond báró, író 285, 286.
- Kendi főúr 154.
- család (Szalók nemz.) 52.
- Antal 72.
- Ferenc erdélyi vajda 62, 71, 72.
- Sándor 201.
- Kenéz 41.
- (oláh) 103, 104.
- Kepe egyháziadó 246.
- Kercz község (Fogaras m.) 209, 210.
- i cisztercita monostor s apátság 98, 100, 122, 124, 132, 134, 209.
- Kerekegyháza község (Tordaanyos m.) 19.
- Kerekegyházi család 52.
- Keresztes havas (Csik m.) 383, 419.
- Keresztesi Sámuel tanácsúr (1692) 271.
- Keresztényfalva község (Brassó m.) 99.
- Kereszténysziget község (Szeben m.) 126.
- Keresztés mezeje (Torda mellett) 54.
- Keresztúr (Fogaras m.) 99.
- Keresztúrfalva (Udvarhely m.) 200.
- Keresztúr fiúszék (Udvarhely m.) 200.
- Keresztúr szék (székely) 187, 193, 194.
- Keresztúr város (székely) 200.
- Keresztúri család 233.
- Kerkápoly Károly pénzügyminiszter 424.
- Kerécs község (Szolnokdoboka m.) 50.
- Kertz község (Fogaras m.) 99. L. Kercz.
- Kerületi gyűlés (luth.-szász) 402, 403.

- Kesperüi Dajka réf. püspök 228.
 Keszi helynév 25.
 Kér helynév 25.
 Kérészi Zoltán dr. 354, 369.
 Kétszék 30, 52, 84, 87, 92, 94, 99, 115, 130.
 Kózdii főesperesség 234.
 - főesperesi kerület 124, 125.
 Kézdi-Orbai szék 234.
 Kezdi szék 64, 65, 187, 194, 234.
 Kézdiszentkereszt (Polján) község (Háromszék m.) 234.
 Kézdiszentlélek község (Háromszék m.) 52, 65, 234.
 Kézdivásárhely város 65, 82, 197, 198, 199, 415, 417, 418.
 Kézírások társasága 282.
 Kibéd község (Maroetorda m.) 384.
 Kigyek község (Bihar m.) 39.
 Kimpolungi hegyszoros 37.
 Kinaiak 10.
 Király község (Besztercenaszód m.) 88.
 -i dekanátus 130.
 Királybírák (szászok) 84.
 Királyföld 87, 98.
 Királyhágó 21.
 — melléki ref. egyházkerület 511.
 Királyi ítélőtábla székhelye 275.
 — kincstári tanács 291.
 - ügyek igazgatója (fiscalis director) 291, 292.
 Kirgiz nép 13.
 Kis Bálint történetíró 99, 100, 101, 209, 210, 385.
 Kisbermeni oláh telepítés 104.
 Kisbermíj község (Pogaras m.) 318.
 Kiscsűr község (Szeben m.) 126.
 Kisdisznód község (Szeben m.) 99, 122, 126.
 Kisekemező község 92.
 Kisenyed község 375.
 Kisfalud (Marosvásárhely mellett) 199.
 Kisilva község 423.
 Kis és Nagyker községek (Hont m.) 162.
 Kisküküllő m. 422, 454. L. Küküllő m.
 Kislupsa község (Tordaaranyos m.) 104.
 Kismarja község 198.
 Kisrebra község 423.
 Kissajó község 423, 424.
 Kis Saj havas (Ceik m.) 383.
 Kissink község (Nagyküküllő m.) 126.
 Kissolyos község (Udvarhely m.) 260.
 Kisszamos folyó 15.
 Kistalmács község (Szeben m.) 99.
 Kistorony község (Szeben m.) 126.
 Kisudvar község 199.
 Kisújfalu (Bihar m.) 93.
 Kisebbségi jogok 1867-1918. 432.
 Klein-Micu Innocentius gör. kath. püspök 323, 324.
 — oláh nemzeti kívánságai 323.
 — Sámuel román író 331.
 Klidioni hegyszoros 37.
 Kleinpold szász község 320.
 Klisina bolgár város 333.
 Klisura szoros 38.
 Kioska János (1785) 327, 328.
 Koch Joachim 202.
 Kocolád község (Fogaras m.) 108.
 Kollár Ádám Ferenc jogíró 346.
 Kollégiumi Curátorság felállítása (ref.) 258.
 Kollonits esztergomi érsek 321, 322, 347.
 -féle egyezmény 341.
 Kolozsi főesperesség 125.
 Kolozs-község (Koloze m.) 35, 78, 80, 197, 311.
 - vm. 16, 17, 18, 22, 124, 125, 278, 280, 325, 326, 454.
 Kolozsi vendégek 51.
 Kolozsmonostor 51, 80, 111, 123, 197, 235, 240, 241, 336.
 -i bencésapátság 121, 122, 123, 124.
 -i uradalom 337, 388.
 Kolozsvár 29, 35, 38, 51, 70, 71, 79, 90, 91, 92, 96, 97, 111, 120, 123, 134, 140, 144, 159, 179, 197, 198, 207, 227, 231, 234, 236, 239, 240, 241, 254, 259, 262, 269, 270, 279, 282, 286, 287, 289, 330, 335, 336, 341, 347, 348, 350, 351, 358, 386, 388, 393, 399, 404, 406, 443, 444, 452, 456, 458, 459, 472-476, 498, 504, 507, 510, 511, 513, 514.
 - megszállása 1918. dec. 24. 473.
 -i egyetemről a magyar tanárok eltávolítása (1919. május 12.) 474.
 -i róm. kath. ügynev. egyetemi templom 507, 508, 510.
 -i (feleki) gör. kel. püspökség 474.
 -i Sándor 396.
 -i Közlöny 378.
 Kolun község 99.
 Komjáth kerület 112.
 - oláh 113.
 Komnen Elek görög császár I. 38.

- Konrád Sámuel száz tanácsúr (1692) 271.
 Konstantin Porphyrogenetos 20, 21, 24.
 Konstantinápoly 40, 145, 159, 470.
 -i gör. keleti érsek 146.
 Konsistoriális kongregáció (luth.) 360.
 Kopilovac bolgár város 333.
 Koradag hegy 37.
 Korchác praedium (Torda m.) 424.
 Kornecsel helyn. 210.
 Komis székely főember 96.
 — gróf erdélyi kormányzó (1713) 274, 370.
 — Boldizsár (ruszkai) 239.
 — Mihály 75.
 Korrád talmácsi birtokos 42.
 Korogyér folyó (Szentek körül) 17, 20.
 Korozminok népe 21.
 Kosa Sigism. de Berekeresztúr jogíró 59, 60, 127.
 Kossutány Ignác 464.
 Kossuth Lajos 287, 433.
 Kosta oláh 102, 103.
 Kotzager bolgár törzs 10.
 Kovachich J. 60.
 Kovács István (nagyajtai) történész 11.
 Kovács Lajos (1837) 286.
 Kovács Miklós erdélyi püspök 362, 386.
 Kovarc község (Nyitra m.) 162.
 Kavasóczy Farkas kancellár 201.
 — Mihály (Árpádia szerkesztője) 67.
 Kovászna község (Háromszék m.) 12.
 Kovásznay Péter ref. püspök 260.
 Kozár nép (bihari) 16, 21.
 — birodalom 23.
 Kozma Péter erdélyi vikárius 242.
 Kozmatelke község (Kolozs m.) 18.
 Kőhalmi dekanátus 130.
 Kőhalom város 195, 320.
 -^zék 30, 31, 84, 85, 203, 422, 451.
 Kőkényes-Radnóth nemzetség Kőkényes-Monostori ága 18.
 -Dobokai -ága 19.
 - Renold nemzetség 50.
 Kölcsy Ferenc 285, 286.
 Köln város 29.
 Königsseg gróf 333.
 Könyvvizsgáló osztály a guberniumban 289.
 Kőrispatak község 260.
 Kőrös folyó (Grisia) 14, 15, 16, 118.
 Kőrösbánya város (Zaránd m.) 118.
 Korösfő község (Bihar, aztán Kolozs m.) 102, 112.
 Kőrösök vidéke 163.
 Kőröspataki erdő (Udvarhely m.) 13.
 Kővár (Nógrád m.) 162.
 — a Partiumban 197, 229.
 — vidéke 195, 214, 274, 275, 278.
 -i László történetíró 90, 281, 283, 287, 336.
 Köveshágó helynév (Udvarhely mellett) 199.
 Közép-Ázsia 10, 13.
 Középborgó község (Miszlocsáiiy) 423.
 Közép-Európa 10.
 Közép-Szamos vidéke 126.
 Közép-Szolnok m. 114, 160, 179, 195, 214, 274, 275, 278, 332.
 Krajnyák Gábor gör. kath. esperes 121.
 Kramarc cseh pártvezér 470.
 Krapundorf (Magyarigen) község (Fejér m.) 30.
 Krassó megye 105, 110, 112, 114, 492, 511.
 -i oláh kerület 112.
 Krassófő község 113.
 - oláh kerület 113.
 Krassószőrény m. 112, 324, 326, 393.
 -i oláhok 114.
 Kraszna folyó 125, 126.
 Krasznai főesperesség 125.
 Kraszna megye 160, 179, 195, 214, 274, 278.
 - völgye 17.
 Krebsba (Kákova) község (Szeben m.) 101.
 Kreutzerfeld praedium 99.
 Kristóf igumen, a feldiöldi monostor főnöke a XVI. században 145.
 Kristyor község 328.
 Krizba község (Brassó m.) 102, 209, 513.
 -i vár 13.
 Krizean oláh (1785) 328.
 Krucpurg (Nyén) község (Brassó m.) 31.
 Krum bolgár fej 14.
 Kubán folyó 10, 23.
 Kudsír (Szászvárosszék) község 94, 116.
 Kulcsár István (krónikája) 96.
 Kulpun törzse 16.
 Kultur zóna (oláh) 483.
 Kun Kocsárd 96.
 Kundu törzse 16, 17, 24.
 Kuún Géza gróf történész 14.
 Kunok 22, 38, 39, 40, 114, 123.
 Kunország 38, 40, 105, 123.

- Surety község 328.
 Kurtu-Jermati magyar törzs 19.
 Kurz Anton szász író 92, 94, 105, 107, 128.
 Kutsolata község (Fogaras m.) 318.
 Kuturgurok 10, 14, 163.
 Kutoly tó (Róty mellett) (Háromszék megye) 11.
 Küküllő folyó 13, 16, 383. (Kis.)
 — megye (Kis-) 13, 16, 31, 214, 277, 280.
 — völgye 17, 30.
 — török szó 16.
 -i főesperesség 125.
 - vára 92.
 Kürpöd község (Szeben m.) 126,
 Kys Márton háromszéki főesperes 239.
- Lackfi család (kerekegyházi) 52.
 Lacok Mihály székely főúr 135, 164.
 Ladocz helynév (Háromszék m.) 12.
 Lajos (I.) magyar király 53, 57, 61, 81, 82, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 99, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 123, 126, 127, 128, 129, 145.
 — (II.) magyar király 60, 67, 120, 138.
 — (XIII.) francia király 182.
 - (XIV.) francia király 182.
 Lakatos István csikkozsmási plébános (1692) 265.
 Landskron vár 99.
 Langendorf szász község 320.
 Laski Jeromos 69.
 Latin császárság (Bizánc) 40.
 Laud (de) angol érsek 225.
 Laurianu 376.
 Lápos alsó folyása 126.
 László főhadnagy (csiki) 65.
 László erdélyi alvajda 48.
 — erdélyi vajda 66, 94, 102, 148.
 — erdélyi vajda (Királyfogó) 19.
 — havasalföldi vajda, szörényi bán, Fogaras stb. hercege 118.
 — ispán oláh, Almási Musad fia 105.
 — kalocsai érsek 113.
 — (szent) magyar király 48, 51, 119, 121.
 — (IV. Kun) magyar király 40, 55, 123.
 _ (V.) magyar király 89, 92, 99, 129.
 — oláh. vajda 101.
 László János gergyóújfalui plébános főesperes 264.
 - Zombor fia, oláh jobbágy 103.
- Lázár András gergyói 62, 135, 164.
 — István (szárhegyi) 75.
 — János (szárhegyi) 75.
 Lázárfalva 125, 200.
 — Ferenc (szárhegyi) 96.
 — György román író 332.
 — Imre (csiktaploczai) 277.
 — István (csiktaploczai) 277.
 - István Csikgyergyó Kászon főkirály-bírája (gyergyószárhegyi) 265.
 - János gróf 275, 276.
 Lelesz helynév 234.
 -i János jezsuita 235.
 Lemhény község (Háromszék m.) 234.
 Lemónyi János gör. kath. püspök 332.
 Lengyelország 133, 233, 236, 259, 307.
 Leopoldi diploma (Bécs 1691. dec. 4.) 270.
 Less község 423.
 Levantei kereskedelem 283.
 Lewin város Csehországban 307.
 Léczfalva (Háromszék m.) 213.
 Léi törzs 16.
 Lépes György erdélyi püspök 110, 148.
 - Lóránd erdélyi vajda 149.
 Liber baronatus 195.
 Licentiatius módszer 244.
 Liebhardt Ottó nyelvtudós 15.
 Linczi béke 196.
 Lipót (Leopold) I. magyar király 269, 270, 271, 272, 273, 321, 322, 329, 333, 334, 337, 346, 353.
 — (II.) magyar király 280, 281.
 — (I.) féle alapítvány 388.
 Lippa község 70, 152, 158, 197.
 Lisznyó község (Háromszék m.) 12.
 Litvay kenéz 40.
 Lóbeszerzési alap 383, 416, 417.
 Localconsistorium (luth) 361.
 Lohne helynév 29.
 Lok-Kászon helynév 65.
 Lokság helynév (Bihar m.) 39.
 Londoni szerződés (1916) 471.
 Lónyai vár (Bereg m.) 151.
 Lónyay Menyhért miniszterelnök 309.
 Lópataka község Komjáthi oláh ker.) 112.
 Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György felesége 215.
 Lother víz 99.
 Losonczy család 50.
 Lozsád község (Doboka m.) 19.
 Lőrinc állítólagos milkói püspök 124.

- Lövete község (Udvarhely m.) 13.
 Ludisor község (Fogaras m.) 318.
 Ludos szász község 320.
 Lúgos város 152, 159, 198, 213, 215, 234, 499.
 Lugos-szörényi oláh kerület 112, 113.
 Lukinich Imre dr. 151, 160.
 Luppertezásza (Beregszász)' 106.
 Lupsa község (Pogaras m.) 318,
 Lupu Vaszilia oláh vajda 218.
 Lusitaniai alap 349.
 Luther Márton 136, 137, 138, 227, 244.
 -i hitújítás 133.
 - katekizmus 140.
 Lutheránusok (magyar) 1867-1918. 452, 456.
 Lutheránus (magyar) egyház egyeteme 454, 455, 456.
 — (magyar) egyházkerület 1867-1918. 454.
 — (magyar) egyházközség 1867-1918. 453.
 — (magyar) egyházmegye 1867-1918. 453.
 - (magyar) egyh. zsinat 455, 456.
 Lutheránusok (szász) egyházalkotmánya 1691-1791. 360, 361; 1791-1848. 367-369.
 — (szász) egyház alkotmánya 1849-1867. 401-404.
 — (szász) egyház autonómiája 1867-1918. 451, 452.
 — (szász) egyház Romániában 1918. 514.
 Egyházi dolgokat 1. *Szász alatt*.
 Luxemburg 29.
 Maas folyó 29.
 Macedónia 37.
 Macskás község (Kolozs m.) 123.
 Maesia 38.
 Magura község (Besztercenaszód m.) 423.
 Magyarok 10, 11.
 Magyar törzsszervezet 16-29, 25.
 Magyar alkotmány felfüggesztése 1849.
 március 4. 376.
 — egyházak és iskolák helyzete Romániában 1918 után 476-487.
 — ev. (luth.) egyház 478.
 — gör. kath. híveknek a nagyváradi gör. kath. román egyházmegyéhez csatolása 474.
 — és székely királyi, szabad városok és kiváltságolt helyek 1571-1691. 196-200; 1691-1848. 310, 311.
 — és székely nemzetgyűlés Kolozsváron 1918. dec. 22. 473.
 — nemzeti párt megalakulása 1922. aug. 5. 476.
 — Szövetség megalakulása 475.
 — vármegyék, vidékek és székely székek autonómiája 1571-1691. 180-; 1691-1848. 297-
 Magyarország és Törökország közt a határ részletezése 1769. aug. 306.
 Magyarókerekei oláh telepítés 104.
 Magyarbrettey község (Hunyad m.) 125.
 Magyarigen (Krapundorf) (Alsófehér m.) 30, 198, 311.
 Magyaros havas (Csik m.) 363.
 - község (Háromszék m.) 11.
 Magyarrégen város 80.
 Mailáth Gusztáv gróf erdélyi püspök 446. 475, 501, 504, 509.
 Máj er község 423.
 Majlád István erdélyi vajda 69, 70, 96,, 97, 99, 151, 152, 153, 156.
 - Gábor 74.
 Majláth György pozsony megyei alispán 1819. 283.
 Major György gör. kath. püspök 343.
 - Péter román történetíró 331, 332.
 Makarius galíciai gör. kel. püspök XV. sz. 146.
 Makkfalva község (Marostorda m.) 384.
 Makód község 423.
 Maksa község (Háromszék m.) 125.
 Maniu Gyula 473.
 Maros folyó (Maris) 9, 14, 16, 30, 196,, 472.
 - völgye 17, 48.
 Marienburg J. történész 95, 114.
 Maros eredetének vidéke 125, 126.
 - középvölgye 125.
 -i alesperesi kerület (Telegdi főisp.) 125.
 Marosszék 26, 63, 64, 65, 129, 157, 194,, 199, 244, 245, 278, 280, 383, 384, 420.
 - havasa 383-420.
 -i kath. vallásügyi végzések 265.
 Marosbörgő község (Maros m.) 423.
 Marosillye község (Hunyad m.) 38, 52,, 112.
 Marosoroszfalu község (Torda m.) 423, 424.
 Maros-Torda megye 24, 51, 383, 384,,

- 420, 454, 481, 483.
 Marosvár 17, 24.
 Marosvásárhely város 59, 60, 62, 67, 125, 144, 194, 195, 197, 234, 235, 259, 275, 279, 287, 294, 310, 311, 348, 350, 351, 358, 360, 445.
 Marosvásárhelyi consistorium (unitárius) 370.
 Maróthi János 87.
 Martinuzzi (Fráter) György 70, 97, 152.
 Massarik cseh közt. elnök 470.
 Mátyosi András királyi ember 64.
 Máramaros m. 39, 40, 106, 120, 145, 146, 151, 160, 179, 195, 247, 274, 377, 481, 483, 492, 511.
 Máramarossziget 350, 474.
 Mária magyar királynő 101, 109.
 Mária királyné, II. Lajos felesége 138, 232.
 Mária Krisztina, Báthori Zsigmond felesége 217.
 Mária Terézia királynő 133, 275, 276, 277, 278, 287, 303, 313, 315, 317-320, 323-327, 331, 332, 334, 346, 348, 350, 360, 362, 391, 509.
 Mária Terézia a Székelyek grófja címet felveszi (1766. nov. 2.) 277.
 Márki Sándor 373.
 Márkosfalva (Háromszék m.) 31.
 Márton (V.) pápa 120.
 Mártonfalva község (Nagyküküllő m.) 126, 207.
 Mártonffy György erdélyi püspök (1715) 274, 347, 348, 354, 364.
 Mártonhegy község (Szeben m.) 126.
 Mártontelek község 311.
 Máté erdélyi püspök 128.
 Mátyás (I.) magyar király 36, 54, 55, 56, 57, 59, 62, 64, 67, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 91, 92, 94, 95, 96, 100, 101, 114, 116, 117, 120, 129, 133, 134, 145.
 — (II.) magyar király 240.
 — mester szász városi bíró 115.
 Mechitarista örmény szerzetes rend 446.
 Medgyes szék 422.
 — város (Kisküküllő m.) 31, 59, 79, 90, 96, 97, 100, 132, 133, 140, 149, 207, 275, 318, 320, 350, 351, 473.
 — szász szék 30, 84, 85, 86, 87, 99, 203, 421, 451, 452.
 -i dekanátus 130.
 -i fődeán 130, 131.
 - vidéke 122.
 -i szász nemzetgyűlés 1918. ^34.
 -i ref pap 225, 226.
 Megyei állásokban a vallások elhelyezkedése 280.
 Mejeri magyar törzs 19.
 Melanchton Fülöp 137.
 Melich János 15, 37, 50.
 Memorandum, 1892. évi román irat 469.
 Menaság község (Csík m.) 65.
 -újfalva község (Csík m.) 65.
 Mercurius princeps 48.
 Méregiói oláh telepítés 104.
 Merke vára 13.
 Mese község (Fogaras m.) 99.
 Mesztakon község (Zaránd m.) 328.
 Method (szent) 254.
 Mezőörményesi járás (Kolozs m.) 125.
 Mezőség 11, 13, 16, 22.
 Mezőszilvás község (Kolozs m.) 18.
 Méhes kancelláriai titkár a Supplex libellus Valachorum fogalmazója 329.
 Mélyútak (homoktöltés) 13.
 Ménmarót kazár fejedelem 16, 163.
 Mihalac (Lópataka) község a komjáthi kerületben 112.
 Miháld ker. (Krassószörény m.) 112.
 Miháld oláh ker. 113.
 Mihály, Gyula fia, oláh kenéz 103.
 - oláh vajda (vitéz) 61, 146, 181, 184, 199, 212, 213, 217, 228, 236, 247.
 Mihályi József (apsai) történész 39.
 Mikefalva község (Fogaras m.) 100.
 Mikeszása község (Kisküküllő m.) 18.
 Mikes-féle diploma (1698) 337.
 - Mihály grófi promotiója (1696) 272.
 Mikháza község 336, 351.
 Mikler Károly 456.
 Miklós erdélyi püspök 134.
 - erdélyi püspök 1503. évi oklevele 164-167.
 Miklósfalva község (Fehér m.) 19.
 Miklóstelke község 99.
 Miklósvár szék 64 193, 194, 418.
 - község 31, 125.
 - gyeptüje 31.
 Mikó Imre gróf 378.
 Mikovica község (Sáros m.) 151.
 Miksa (I.) magyar király 73, 76, 78, 160.
 Milkovi püspökség 123, 124, 131, 132, 135, 145.
 Millerand francia miniszterelnök 10.

- Minas (Menna) örmény püspök 353, 354.
 Mindszenti Gábor 98.
 Minoriták tanítása a XVIII. században 350.
 Miskepatak helynév (Háromszék m.) 12.
 Miskolczy István dr. 308.
 Mislocseny község 425.
 Miltei község 423.
 Móccok oláh népe 38.
 Moga Vaszilie gör. kel. püspök 370.
 Mohácsi vész 138, 249.
 Moldovai fejedelemség 17, 26, 30, 40, 95, 117, 180, 181, 184, 210, 212, 306, 307, 332, 353, 380, 433.
 Moldovai vajda 153.
 Moldován Demeter 373.
 Moldva folyó 40.
 Molitefnik (Molitevnek) 147, 249.
 Molnár kolozsvári rector 140.
 Monitorul Official román hivatalos lap 473.
 Monostor oláh kerület (Temes m.) 111, 113.
 Monostori uradalom (Kolozs m.) 350.
 Monor község (Kolozs m.) 423, 424, 430.
 Monora község 272.
 Monosfalu község 423, 424.
 Morova folyó 16.
 Morum csorgója helynév 199.
 Morvaország 133, 249.
 Morvák (új keresztények) 335.
 Mosel folyó 29.
 Mosón megye 17, 151.
 - székely helynév 163.
 Mundra község (Pogaras m.) 318.
 Munkács város 242.
 Munkástársak gyűlése 282.
 Musana Mosina oláh 102, 103.
 Mutnok (Krassószőrény m.) 112.
 Myhal oláh jobbágy 103.
 Myk (Murk fia)¹ oláh
- Nagyajta község (Háromszék m.) 415.
 Nagyalföld 151.
 Nagybánya város (Szatmár m.) 39, 76, 160, 348, 350.
 Nagybermeni oláh telepítés 104.
 Nagyboldogasszony plébániája (Csikszék) 234.
 Nagyborosnyó község (Háromszék m.) 415.
 Nagycég község (Kolozs m.) 51.
 Nagycsür község (Szeben m.) 126.
- Nagyderneter község 424, 425.
 Nagydisznód község (Szeben m.) 126, 140, 320.
 Nagyekemező község 92.
 Nagyenyed város 198, 225, 351, 358.
 Nagyernye község (Marostorda m.) 19.
 Nagyer folyó 125, 126.
 Nagyfalu község (Besztercenaszód m.) 423, 424.
 Nagy Géza történetíró 12, 22, 27, 28, 63, 65.
 Nagy György (pálfalvi) 74, 75.
 Nagyilva község 423.
 Nagy János udvarhelyi plébános 265.
 Nagykároly város (Szatmár m.) 350.
 Nagy Károly frank uralkodó 9.
 — ref. püspök 475.
 Nagy Kászon 416.
 Nagykikinda város 9.
 Nagyküküllő folyó 16, 30.
 — megye 52, 422, 454.
 — völgye 125.
 Nagylupsa község (Tordaaranyos m.) 104.
 Nagymihály és környéke (Zemplén m.) 151.
 Nagynyulas község (Kolozs m.) 18.
 Nagypatak völgye helynév (Udvarhely mellett) 199.
 Nagy Pál tanácsúr (1692) 271.
 Nagyrebra község 423.
 Nagy (felső) Sásvári (Marosvásárhely) 199.
 Nagysink község 126, 320.
 Nagysink szék 30, 116, 203, 422.
 Nagysólymos község (Udvarhely m.) 13, 260.
 Nagyszalonta község 9.
 Nagy Szamos mente 18, 30.
 Nagyszében 92, 126, 208, 233, 282, 332, 348, 371, 372, 379, 382, 395, 452, 460, 473, 514.
 Nagyszebeni prépostság 123, 128.
 - tartománygyűlés 1863. 379.
 Nagyszeghy Gábor (gör. kel.) 322.
 Nagyszombat 322, 327.
 Nagyvárad 9, 137, 144, 160, 179, 213, 234, 235, 348, 350, 353, 476, 498, 499.
 -i vár 179.
 Naláczai Farkas Zaránd m. szolgabírája (1785) 328.
 - István tanácsúr (1692) 271.

- Napoleon (I.) 283.
 Napoleon (III.) 380.
 Naszód község 18, 39, 423, 430.
 - vidéke 425.
 -i II. román határőrezred nemzetgyűlése 375.
 -i kerület 422.
 -vidéki központi iskola és ösztöndíjalap (román) 426, 429, 430.
 Naszoly község (Doboka m.) 18.
 Nádas község (Nagyküküllő m.) 13, 126.
 Nádasdi Tamás 69, 97.
 Nádasdy miniszter (1863) 3.
 Nádas Mihály székely ispán 65, 88.
 Nándorfehérvár 38, 145, 146.
 Náprági Demeter erdélyi püspök 237.
 Neculcea román tábornok 473.
 Neki magyar törzs 19.
 Nemzeti színház (Kolozs várm.) (1821) 283.
 Nemzetiségi törvényjavaslat (1848) 373.
 Nepsz község 423.
 Neppendorf község (Szeben m.) 320.
 Nera folyó 9.
 Neszter (Dnyeszter) folyó 12.
 Neustadt helynév 208.
 Négy államvallás 142-144.
 Németh Gyula 10, 14, 16, 20, 22, 23, 25, 161, 162, 163.
 Németh Gyula székely eredet-elmélete 162-163.
 Német betelepítések a szászok közé 1737-1848. 320.
 Német lovagrend 31, 52, 123.
 Németország 136, 244, 307, 434, 470, 471.
 Németpián község 320.
 Népkormány (1918) 472.
 Nicora. Mózes aradi gör. kel. püspök 370.
 Nikitics Gedeon sistorováczi arehiman-drita 361.
 Nikolsburgi béke 196.
 Nis város 38, 39, 40.
 Nisovszky Szaniszló 73, 76.
 Novakovics Dénes gör. kel. adminisztrátor 324, 361.
 Novicampiánus Albert 233.
 Nusbach helynév 208.
 Nyáradszereda 82, 194, 200.
 Nyárad völgye 125.
 Ny arasd község (Háromszék m.) 52.
 Nyén (Krucpurg) (Háromszék m.) 31.
 Nyírbátori béke 70, 158.
 Nyires birtok Hátszeg körül 102, 103.
 Nyiresi Stoján (Masina fia) olál kenéz Hátszegen 102.
 Nyírség 21.
 Nyitra megye 162.
 Nyujtói Gergely 96.
 — István 164.
 — Pál székely főúr 135, 164.
 — Szerafin székely főúr 135.
 Ochus ázsiai folyam 163.
 Offenbánya község (Tordaaranyos m.) 80, 104, 327.
 Obába-Ohábcza helynév 40.
 Ojtoz község (Háromszék m.) 16.
 Okmár község 102.
 Olaszország 308.
 Oláh continuitás 36.
 Oláhok és egyéb népek jogviszonyai 1691-1848. 321-335.
 - jogállapota 1301-1571. 98, 102-118; 1571-1692. 210-218, a szász-földön 206.
 - a királyi váraknál 106.
 Oláh nyelv 36, 37.
 Oláhok 10, 98.
 — letelepedése s Árpád-kori állapotuk 36-42.
 — vallása 144-147.
 Oláh nemesek (kerületekben) jogállása 113.
 - vladika 145.
 - zendülés 1785-ben 278.
 Oláhoknak a katolikusokkal uniója 273.
 Oláhbudak község (Doboka m.) 424.
 Oláhfalu község (Udvarhely m.) 82, 199, 310, 311.
 Oláh Miklós esztergomi érsek 118.
 Oláhország 38, 87, 117, 186, 306, 332.
 Oláhszentgyörgy község (Besztercenaszód m.) 423, 430.
 Olmütz 376, 407.
 Olt folyó 13, 15, 30, 31.
 - felsővölgye 125.
 Olténia oláh tartomány 332.
 Omlás helynév Fogaras körül 18, 42.
 — község 101, 114.
 — kerület 117.
 -i uradalom 95.
 Omurtag bolgár cár 14.
 Oppeln és Ratibor hercegség 158.

- Orbai szék 64, 65, 183, 187, 194.
 Orbán Balázs földrajzíró 11, 200.
 _ Ferenc gyergyóalfalvi plébános 264.
 óradna község 423.
 Orenburg (keleteurópai orosz kormányzóság) 11.
 Orkhon folyó (Ázsia) 13, 23.
 Orláth község 100, 209, 210.
 -i román nemzetgyűlés 1848. szept. 10. 374, 375.
 Ormány község (Szolnokdoboka m.) 18.
 Oroszborgó község (Rusz) 423.
 Oroszhegy község (Udvarhely m.) 13.
 Oroszország 323, 433, 470.”
 Orosz szlávok 26.
 Országgyűlés (besztercei 1610. márc. 25.) 239.
 — (fehérvári) 1557: 180; 1595: 184; 1618. nov. 4-21: 228; 1635: 191; 1630, 1649, 1681: 171.
 — (gyulafehérvári) 1651. febr. 12- márc. 18; 1680. nov. 12- dec. 3.
 — (fogarasi) 1688. május 9- jún. 17; 1691. január: 269.
 — (Görgényszentimre) 1660: 171.
 - Kolozsvár 1556: 159.
 ----- 1607, 1613: 171.
 ----- 1608: 240.
 ----- 1622. május 1-26: 249.
 ----- 1697. márc. 31.
 ----- 1790. dec. 279.
 ----- 1841. nov. 25. 286.
 ----- 1865. nov. 20.
 - Marosvásárhely. 1658: 171. 1692. dec. 272.
 ----- 1707. március 28. 274.
 — Medgyes 1573: 171. 1588 dec, 1595: 236.
 — nagysinkai) 1664.
 — (fogarasi) 1685. febr. 22. 195.
 — Radnóth 179.
 - Szeben 1566. nov. 30- dec. 13. 211, 249.
 ----- 1612. május 12. 240.
 ----- 1692. márc. 15. 270.
 ----- 1713. június 15. 274.
 ----- 1722. február 19. 274.
 ----- 1733. február 16. 274.
 ----- 1744. január 23. 275.
 ----- 1751. január 11. 275.
 — Nagyszeben 1837. ápr. 12. 286.
 — Rákos 1540. 152.
 — Torda 1446: 128.
 ----- 1544, 1545, 1548, 1550: 139, 157, 178.
 ----- 1557, 1564: 140, 141.
 ----- 1542, 1543: 149.
 ----- 1568: 141.
 ----- 1579: 247.
 — mint felsőbb ítélőszék 290.
 Országhatára (homoktöltés) 13.
 Országos főbiztosság 289.
 — főszámvevő hivatal 289.
 — jövedelmek 1692-1848. 294.
 — pénztári hivatal 289.
 Ortvar Tivadar egyháztörténész, földrajztudós 124.
 Orvosi tanács 289.
 Osztrák magyar monarchia 471, 488.
 Ó-Torda 198.
 Otranto helynév Olaszországban 36.
 Ound törzse 16.
 Óvári Benedek és Péter 227.
 Oxendi Verzireski örmény főpap 219.
 ózdii alesp. (ózdii főesp.) 125.
 - főesperesség 125.
 Ödönfi László 151.
 őraljaboldogfalva község (Hunyad m.) 79, 125.
 ördögárka, homoktöltés 12, 13.
 ördög barázda 13.
 - útja, homoktöltés 13.
 Örmény tó (Réty mellett, Háromszék m.) 11.
 örmények 219, 274, 334.
 - jogai 1691-1848. 299.
 örményszékes község 101.
 örmény katolikus egyház autonómiája 1867-1918. 446.
 örmények vallása a fejedelmek alatt 262. 1692-1848: 334, 353, 354.
 örménykatolikusok 413.
 örményesmező község (Kolozs m.) 18.
 Pacalusa község (Szilágy m.) 39.
 Pachonius mármarosai igumeu XV. század 145.
 Pais Dezső 10, 15, 19, 20, 21, 22, 163.
 Palia (ószövetség gör. kel. oláhok részére) 248, 249.
 Palócz György erdélyi püspök 128.
 Pap Dénes író 374.
 - Péter oláh kuruc 323.
 Papiu Iláirion 378, 380.
 fapiván-csúcs 9.
 Papoksánca (homoktöltés) 13.

- Parajd község (Udvarhely m.) 16, 25.
 Parasztlázadás 1437. 110.
 Paro község (Fogarás m.) 100, 318.
 Paróchiális jogrendszer 254.
 - jövedelmek és örökségek az Appr. C. szerint 257.
 Partiale consistorium (unit.) 360.
 Partium (Részek) 153, 156, 371.
 Parva község 423.
 Pastores Romanorum 16.
 Paszmos község (Kolozs m.) 92.
 Pataki János gör. kath. püspök 146, 323.
 Patricierthum a szászoknál 205.
 Patrimonium sacrum 501, 502, 504.
 Patrónusok az Appr. C. szerint 257.
 - ref. 394, 395.
 Patronátus (főkegyúri jog) 119, 120, 128, 262, 364.
 Pauler Gyula történetíró 19, 25, 30, 38.
 Pál (boldog) dominikánus 123.
 — Árpád dr. 474, 475.
 — Gábor dr. 414, 510.
 — István apát 510.
 Pálfi Zsigmond unit. püspök 358.
 Pálosok 123, 343, 350.
 — Marosszentkirály 143.
 — Szentmihály köve 143.
 - a XVIII. században 351.
 Pápa város 151.
 Pápai tizedjegyzékben (1332-1337) erdélyi püspökség területi beosztása 124-126.
 Párizs 475.
 -i kisebbségi szerződés 1919. dec. 9. 475, 477.
 Pásztorbükk (csikszentdomokosi határ) 184.
 Pázmány Péter 182, 240, 255.
 Peculium eltörlése 203.
 Pekri Gábor 74, 76.
 Perényi Miklós szörényi bán 112.
 - Péter 87, 151.
 Perkász község (Szászváros szék) 116.
 Persány község (Fogarás m.) 100, 318.
 -i hegyek (Fogarás m.) 13.
 Peselnek község (Háromszék m.) 52, 242.
 Pest 373.
 Pesthy Frigyes történetíró 30, 39, 84, 114.
 Pestisei Mózes lugosi prédikátor 249.
 Petki István (királyhalmi) 264.
 Petky László székely főúr 135, 164.
 Péntek (szász) község (Besztercenaszód m.) 423, 424, 425.
 Péter alvajda 103, 104.
 — alvajda, hátszegi várnagy (porkoláb) 102.
 — bolgár vezér 39.
 — erdélyi püspök 90.
 — kolozsvári apát 91.
 — mócsi plébános (Kolozs m.) 128.
 — moldvai vajda 70.
 — osztrói oláh főesperes 103.
 - székely ágnév 163.
 Petersberg helynév 208.
 Petersdorf szász község 320.
 Petrovich Péter (Petrovityi) 152, 154, 159, 233.
 Péchy Simon 228, 229, 230.
 Philippopolis város 40.
 Piarista rend behozatala Kolozsvárra (1778). 341.
 - működése a XVIII. században 350.
 Piaristák temesvári háza 510.
 Pilis-Piliske háromszéki helynév 12.
 Pindus hegység 36, 37.
 Pintye Gligor közoláh 218.
 Piski (Püspöki) község 102.
 Pittsburg 470.
 Pityk (Stoján) oláh jobbágy 103.
 Pius (XI.) pápa 505.
 Plajások (polgári zsoldos őrség) 324.
 Ploesti román város 494.
 Plopi község (Szeben m.) 99.
 Pojen község 423.
 Pok nemzetség Mórchidi ága 19.
 Pokoly József történetíró 139, 215, 224, 226, 229, 230, 231, 238, 240, 241, 243, 259, 337, 357, 390.
 Pola város 38.
 Polgármester (szász) 85.
 Polonica birtok, Hátszeg körül 102.
 Polyan község (Háromszék m.) 415.
 Polyana helynév 419.
 Pongrácz János erdélyi vajda 146.
 Pontus vidéke 22, 23, 162.
 Pópa Simon oláh püspök 214.
 Pöpsi T román delegátus 376.
 Poplaka község (Szeben m.) 38.
 Porcest község (Szeben m.) 99.
 Poroszország 32.
 Poson székely hely- és személynév 163.
 Possevino S. J. 234, 235, 236.
 Potyond község (Csik m.) 65.
 Pozsega m. 324.

- Pozsony m. 17, 280, 281.
 Pragmatica sanctio Erdélyben 275.
 Pravila bisericesca 146.
 Pray Georgius magyar történet és egyháztudós 70, 72, 122.
 Prázsmár község (Brassó m.) 99, 208.
 - község (Szeben m.) 126.
 Presba helynév 37.
 Presbiterializmus (Presbiterianizmus) 226, 244, 258, 260.
 Presbitériumok (ref.) 394-396.
 — szász luth. 402.
 — unitárius 369, 370, 405, 406.
 Prilep helyn. 37.
 Pristaldus, Árpád-kori tisztviselő 55.
 Prodán (veres) oláh kenéz 103.
 Productionale forum 273, 290.
 Protestáns vallások első alkotmánya 142, 143; 1701-1791: 354-361; 1791 1848: 366-370.
 Prundszerk község 425.
 Puchner főhadparancnok 375.
 Puncta regulativa (1791-1804) 316; 1795-1832: 321.
 Puscariu Ilárion 409.
 Puritanizmus 225, 358.
 Puscariu Sextil román történetíró 37.
 Pusztá nevű magaslat (Udvarhely mellett) 199.
 Pusztakamarás község (Kolozs m.) 18, 51.
 Purkerez (Brassó m.) 100, 209.
 Püspöki nemesség (Bihar m.) 195.
- Rabutin gróf tábornok 273, 338.
 Rácok 219.
 Radák László 73.
 Radloff orosz tudós 14.
 Radna község (Besztercenaszód m.) 49, 59, 88, 89, 100, 114, 326, 424.
 — völgye 89, 100, 114, 325, 326, 423, 424.
 — uradalma 95.
 Radnanszódai román közvagyon 488.
 Radnóth község (Kisküküllő m.) 18.
 Rádul vajda 97.
 Rádul Vajnik fia, mutnoki nemes 112.
 Ragla község 423, 424, 425.
 Rajacsics szerb metropolita 407, 408.
 Rajna folyó 29.
 Rali altábornagy 281.
 Ravasz László ref. püspök 476.
 Rák óczy (I.) Ferenc választási feltételei 250.
 — (II.) Ferenc 273, 274, 301, 323, 327, 333.
 — (I.) György fejedelem 186, 195, 209, 210, 212, 214, 215, 218, 225, 228, 240, 242, 243, 252.
 Rákóczi (I.) Györgyné Lórántffy Zsuzsanna 195.
 - (II.) György fejedelem 175, 196, 214, 215, 225, 226, 231, 244, 255, 259, 330.
 — Zsigmond fejedelem 213, 228, 239.
 Rámásel község (Szászváros szék) 116.
 Rams (Sard) község (Alsófehér m.) 30.
 Ranzanus XV. sz. történetíró 36.
 Rapsonné útja 13.
 — vára 13.
 Rásonyi Nagy László 31.
 Rátod nemzetség 50.
 Receptió jogi hatályai az erdélyi fejedelmek alatt 249, 250.
 Rédhei Ferenc erd. fejedelem 195.
 Reformáció s Erdély 135-137.
 - a magyaroknál és székelyeknél 139-141.
 - a szászoknál 137-138.
 Református Consistorialis ezervezet és kormányzat alapjai 258.
 Ref. egyház romániai megalakulása 1929. júl. 9. 479.
 Ref. egyházi kerület 475.
 ----- (Királyhágó melléki vagy túli) 475, 476, 478.
 Ref. episcopalisok és preebiterianusok küzdelme 259.
 - egyházi alkotmány 1692-1791. 354-359.
 ----- 1791-1846. 366, 367.
 ----- 1849-1867. 393-401.
 — egyházautonómia 1867-1918. 446-450.
 — debreceni 1881. okt. 31. zsinat előkészítése 446-448.
 ----- határozatai 448.
 — felsőbb tanodák a reformáció után közvetlenül 144.
 — kétágú alkotmány (egyházi főtanács és generális synodus) 261.
 — seniorok első jogköre 259.
 Regas S. J. theologus (balázsefalvi gör. kath. püspök mellett) 146.
 Regularizatio a szászokra nézve 283.
 Regulatív pontok a szászokra nézve 282.

- Reichárd Keresztély szász tanácsúr (1692) 271.
- Reichau szász község 320.
- Reichsdorffer György, I. Ferdinánd ügy-
nöke 118.
- Reketya birtok, Hátszeg körül 102, 103.
- Remethe község (Krassó m.) 112.
- Renauld erd. püspök 123.
- Renke birtok (Fehér m.) 99.
- Reportata militia (határőrség) 327.
- Representativum Consistorium (unit.)
360.
- Resinar község (Szeben m.) 38.
- Resolutio Alvinciana 272.
- Retteg község (Szolnokdoboka m.) 18,
22, 30.
- Revindikált havasok 306-308, 383.
- Régen város (Marostorda m.) 35, 52, 80,
126.
- Régeni alesperesség (ózdí főesp.) 25.
- Részek (Partium) 153, 195, 273, 274.
- Réty község (Háromszék m.) (u. o.
- Nyír határrész) 11.
- Rika patak (Udvarhely m.) 13.
- hegy (Udvarhely m.) 13.
- Rogerius 94.
- Roland erdélyi vajda 50.
- Róma 36, 321, 327, 338, 339, 354, 387.
- Római kúria 120.
- Rómaiak 36.
- Róm. kath. autonóm egyházközségek
1877. 440.
- autonómia 1791-1848.
- vallási autonómia 1867-1918.
440-446.
- catholica commissio (catholica
com-
missio) 349, 350, 362-364, 366.
- kath. egyházközségi önkormányzat
1848-ban 388.
- egyház (erdélyi) sorsa Romániá-
ban 1918. évben 495.
- katolikusok jogállása az Approbata
Constitutio szerint 256.
- kath. erdélyi népszövetség 499.
- - egyezés Leopoldi Diploma után
1693. máj. 9, 18, 20, 271, 272.
- pótdiploma 1693. ápr. 9. 336.
- püspöki jog 442.
- státus 441, 475.
- státusok (papság is benne van)
243, 362.
- státusgyűlés szervezete 365, 366.
- státusgyűlések a XVIII. század-
ban 351.
- státusgyűlés alap gondolata az
Approbata Constitutióban 257.
- státus ügyköre a XVIII. sz. ele-
jén 351, 352.
- státusgyűlés 1868. évi szervezése
441, 442.
- státusgyűlés szervezete 1868-
1918. 444-446.
- státus igazgató tanáosa 1873, s
továbbszervezése 443.
- státus, középiskolai 438.
- ösztöndíjalap (Erdély) 388.
- státusgyűlés 1866. január 10. fel-
irata 391, 392.
- státusgyűlés 1848. aug. 27-
szept. 3. 386-390.
- státusgyűlés szervezete, hatáskö-
re 1848-ban. 386, 389, 390.
- szerzetesrendek Romániában 1918.
497, 498, 499.
- tanulmányalap (erdélyi) 388.
- 1849-1867. 391-393.
- Szentszék és Románia közt 1927.
május 10. concordatum 499-504.
- tárgyában tartott státusgyűlés 504-
505. A concordatum kiegészítése 1932.
május 30-án 506-510.
- és e tárgyban státusgyűlés 509-510.
- Román Chomak fia oláh kenéz 103.
- Románbudak község 423.
- határőrség 324-327.
- ifjúság s a román nemzetiség törek-
vései 332, 333.
- kultúrzóna Erdélyben 481.
- Román irredenta kezdete 378.
- köztulajdonok 1867-1918. 423-432,
488.
- nemzetgyűlés Gyulafehérvárott 1918.
dec. 1. s határozata 472.
- nemzeti comitè 372, 374.
- nemzetgyűlés, gyulafehérvári 1918.
dec. 434.
- népoktatás a XVIII. században 331.
- nyelv 15, 36.
- Románia 5, 9, 11, 333, 375, 376, 378,
435, 471, 474, 476, 482, 484, 488-
491, 493, 494, 496, 503, 510, 511,
514.
- Romániai ref. egyház 511-512.
- jogállapot az egyházak jogi szemé-
lyiségéről 483-487.
- Romuli község 423.

- Roms szász község 320.
 Rónai Zoltán 473.
 Rotacismus (nyelvsajátosság) 37.
 Roth Hans Ottó 514, 515.
 — Hugó dr. 475.
 — tábornok 277.
 — Lajos István 371.
 Rothbach 208.
 Rovó (adószedő) 56.
 Róza (szent) viterboi 254.
 Rozsnyó község (Brassó m.) 99, 208.
 Röszt község 92.
 Rubriquiuss ferencrendi író 38.
 Rudolf király és császár 182, 184.
 Ruhabszerzetei alap 383, 416, 417, 419.
 Rumälia 38.
 Runk község 423.
 Rusor község (Brassó m.) 318.
 Ruzsborgó község 425.
 Ruszkova helynév 9.
- Sabin Manuilla 494.
 Saguna András kovili apát, majd nagy-
 szebeni gör. kel. érsek (Siaguna) 145,
 287, 332, 375-377, 407, 408, 464.
 Sajó folyó 11.
 — község 89, 92.
 Sajószentiván község 423.
 Salamon magyar király 50.
 — tó (Réty mellett, Háromszék m.) 11.
 Salgó vár 100.
 Salm szász comes (1848) 371.
 Salzkammergut 320.
 Sancta Synodus generalis 359.
 Sanislevic Miklós nikápolyi bolgár püs-
 pök (1738) 333.
 Sarachenus oláh kenéz 103.
 Sarkaitza község (Fogaras m.) 318.
 Sarkalatos hivatalok 279, 293.
 Sándor, Apor fia 65.
 — család (dicsőszentmártoni) 65.
 (kézdiszentléleki) 65.
 — Imre (csikszentmihályi) 163.
 — Mihály (csikszentmihályi) 71.
 — Gáspár (dicsőszentmártoni) 65.
 — József pol. író 281.
 — József EMKE alelnök, romániai sze-
 nátor 475.
 — moldvai vajda 108.
 Sard (Rams) (Alsófehér m.) 30, 311.
 Sárkány község (Fogaras m.) 100, 108,
 318.
 Sáromberek (Sáromberke) község
 (Ma-
- rostorda m.) 80.
 Sáromberki Miklós erdélyi alvajda 128,
 Sáros község (Sáros m.) 151.
 - megye 151, 159, 224.
 Sárossi István tanácsúr (1692) 271.
 Sárosi János tanácsúr 273.
 Sárospatak 151.
 -i collegium menekülése 259.
 Sasos tó, Réty mellett (Háromszék m.)
 11.
 Sásvári főeeperesség (Szatmár megyében)
 39.
 Sárvári földvár 50.
 Scharfenberg generális 269.
 Schelk község 451.
 Schimert praedium (Medgyes) 100, 318.
 Schmerling korszak 378, 381.
 Schmidt Giulelmus magyar történetíró
 Moldváról 108.
 — Henrik 371.
 — Schuller Frigyes 123, 207.
 Schuller Fridrich v. Lublyo 122, 283,
 369.
 Schwarzenberg hg. 379.
 Schwendi Lázár tábornok 76, 77.
 Schwicker J. H. író 318.
 Scopia bolgár helynév 37. (Üszküb).
 Sebes (Sáros m.) 151.
 - Dénes dr. 414, 427.
 -i alesp. kerület (gyulafehérvári esp.)
 124.
 -i oláh kerület (Szörény m.) 112, 113.
 — megye 113.
 — szörényi oláh kerület 112.
 Sebesel község, szász városszék 116.
 Sebeshely község (Szeben m.) 100, 318.
 Dr. Sebestyén Gergely jogtanár 1867-
 ben ítélőmester (zetelaki) 33, 61, 62,
 134, 196, 200, 312.
 Sebestyén Imre dr., kúriai bíró 33.
 Sebesvíz folyó 383.
 Sebesvári vár 104.
 Sebes város (Karánsebes) 112.
 Sebus földje (Sepsiszék, Háromszék m.)
 26, 32, 33.
 Sedes generalis (derékszék) 187.
 Seeg helynév 29.
 Segesvár 59, 60, 79, 85, 92, 96, 97, 100,
 125, 149, 320, 351, 421.
 - szék 203, 422, 451, 452.
 Segesvári végzések (1562) 182.
 Seivert író 317.
 Selisna bolgár város 333.

- Selyk község 31.
 -- szék (szász) 30, 84, 85, 86, 87, 99, 203.
 -i alessp. kerület (gyulafehérvári esp.) 124.
 -i dekanátus 130.
 - vidéke 122.
 Sepsi szék 124, 125, 164, 183, 187, 193, 194.
 Sepsiszentgyörgy 82, 197, 198, 199, 415, 417, 418.
 Sepsii alessp. kerület (gyulafehérvári fő-esp. kerület) 124, 125.
 Septér község (Kolozs m.)
 Sergis község (Bihar ni.) 39.
 Siculicidium 277.
 Sidve község (Kisküküllő m.) 92.
 „Siebenbürger Bote” szebeni lap 371.
 Siklósi ág (Kán nemzetség)¹ 50.
 - vár 90.
 Silistria 38.
 Simándi István erdélyi választott püspök 242.
 Simighianus Ambrosius történetíró 70.
 Simon bán (Kacsics nemzetség) 51, 52.
 Sink szék (szász) 85, 117, 451.
 Sinka pataka 31.
 Sinkai György román történetíró, a Supplex libellus Valachorum Spiritus rectora 330, 331, 332.
 - kapitány 330.
 Sinna helynév 209, 210.
 Sipka szoros 38.
 Siskovits tábornok 276.
 Slavici J. történetíró 330.
 Smaragd szolnoki ispán 50.
 Sófálva község (Udvarhely m.) 197.
 Sofia bolgár város 38, 39, 40.
 - házból (Weimár) szász betegápoló nővérek 451.
 Sofronius kaluger 360.
 Sólmos helynév (Lippa körül) 152.
 - (nagy) község (Udvarhely m.) 13.
 Sóllyom Fekete Ferenc dr. 106.
 Sóllyomvár havas (Csik m.) 419.
 Sósfaluk (Salinales) Szelistye vidékén 326.
 Sommerburg helynév 206.
 Somogy m. 151.
 Somosbérc hegy (Udvarhely m.) 13.
 Sopron m. 151.
 Soprony György szentmiklósi (Udvarhely) kántor 265.
 Sóvár (Sáros m.) 151.
 Speyeri békekötés 11, 160, 161.
 Spiridon oláh püspök 213.
 Springi alessp. kerület (gyulafehérvári főesp. ker.) 124.
 - dekanátus 130.
 Statileo erd. püspök 68, 137, 232, 233.
 Státusgyűlések a XVIII. században (r. kath.) 348.
 Statútumok 58, 59.
 Steinville főhadparancsnok (1713) 274.
 Sturca Sulutin balásfalvi gör. kath. érsek (1855) 407.
 Stiria 320.
 Stojan oláh 102.
 Stratimirovics szerb patriarcha 370.
 Strimba község 326.
 Stripszky Hiador 147, 249.
 Struma folyó 37.
 Stuartok 182.
 Sugág község (Szeben m.) 100, 318.
 - falu 100.
 Suggya oláh kerület (Temes m.) 111, 113.
 Sulyok István ref. püspök 476, 511, 512.
 iáupán oláh kerület (Temes m.) 113.
 Supplex Libellus Valachorum 281, 329, 330, 470.
 Supremum Consistorium (ref.) 355.
 ----- (unit.) 360.
 — Curatorium decern virale (ref.) 355.
 — ecclesiastico-politicum Consistorium (unitárius) 359, 360.
 Svábok csatlakozása Romániához 1919» aug. 10. 474.
 Svájc 69, 380.
 -i reformáció 137.
 Sylvester (II.) pápa (Gerbert) 119.
 Systema Bethlenianum 275, 284.
 Systematica deputatio 280, 282.
 Syntagmatum 146.
 Szabadság mezeje (Câmpii Libertate Balásfalvi rét) 372.
 Szabir nép 23.
 Szabó József S. 514.
 - Károly történetíró 65, 66, 135.
 Szabolcs m. 151, 196.
 Szakadat község (Bihar m.) 39.
 Szalay László történetíró 262.
 Szalainai István erdélyi vikárius 242, 243, 244.
 Szalók nemzetség 52.

- kendi ága 19.
 Szalva község 423.
 Szamos (felső) 49.
 — (kis) 11.
 — (nagy) 11-
 — vidéke 24.
 — völgye 17, 29, 48.
 — folyó 125, 126, 196.
 Szamosújvár 156, 187, 197, 276, 299,
 310, 311, 353, 354, 445, 499.
 - örményváros (1726) 334.
 -i uradalom (Belső Szolnok m.) 323.
 Szapolyai (I.) János király 65, 68, 69,
 70, 76, 95, 96, 97, 137, 138, 149, 180,
 232.
 Szaráta község (Fogaras m.) 318.
 Szarkakő hegy, Udvarhely mellett 199.
 Szatmár megye 39, 76, 106, 114, 121,
 160, 196, 377, 481, 483.
 - város 348, 350, 499.
 -i béke (1711 április 29.) 274.
 -i főespereseég 126.
 -i rom. kath. egyházmegye Romániá-
 ban 1918-. 497.
 Szatmárnémeti 225.
 Szádeczky K. Lajos történétíró 62, 66,
 184, 308.
 Szántó István (Arator) S. I. 236.
 Szárazpatak község (Háromszék m.) 52,
 68, 242.
 Szászok: bírák (Hann) 85.
 — beléletük (1301-1571) 95, 96.
 — lakhelyük, régi 52.
 — barcaságiak 32.
 — deésiek 49.
 — kolozsmegyeiek 50.
 — betelepedésük 29-31.
 — önkormányzatuk legelőször 34.
 — retteglek 49.
 — szabadságlevelük 33, 34.
 — székek kialakulása 84.
 — szolnokmegyeiek 50.
 — tekeiek, beszterceiek 30, 31.
 — jogéletük 85, 86.
 — nemzetgyűlésük 97.
 — patronátusuk 130.
 Szász accorda 1693. ápr. 14. és 20. 271,
 272, 311, 312.
 — autonómia sérelmei 1692-1848. 316
 -318, 319.
 — belkormányzat az erdélyi fejedelmek
 alatt 206-210.
 — comes hatásköre az 1782. évi ispáni
 utasítás szerint 314, 315.
 — dekanátueok – káptalanok 130, 131.
 — egyházi universités 1571. előtt 131.
 — felfogás Magyarország és Erdély
 uniójáról (1838) 319.
 — földhöz csatolt területek 98.
 — ispán hatáskörének szervezése
 1791,
 1797 és 1805-ben 315.
 — jogélet 1691-1848. 313.
 — köz- (nemzeti) vagyon a fejedelmek
 alatt 209, 210.
 — közvagyon (nemzeti) 1848-1867.
 385.
 — nemzet autonómiája 1691-1848. 311
 -321.
 — nemzet autonómiája az erdélyi feje-
 delmek alatt (1571-1691) 200-210.
 — nemzetgyűlés 1919. nov. 6. 474.
 — (a) elszakadási határozata Medgye-
 sen 1019. január 8. 473.
 :- nemzeti vagyon 1695-1848. 316.
 — nemzeti vagyon szaporodása 1691-
 1848. 318.
 — politikai β bírói szervezet 1691-1848
 313, 314, 315, 316.
 — városok s hatóságaik jogi helyzete
 1691-1848. 315, 316.
 - (a) inclyta Natio 1766. nov. 2. 277.
 Szászok jogai a Leopoldi diplomában
 270.
 Szász szék 1301-1571. 84-102.
 — universitás 92, 374; 1867-1918: 421
 -423, 451, 452.
 — városok 90-92.
 Szászok törvénykönyvei 201, 202.
 Szászakna község (Szászrégen körül)
 125.
 Szászárpatak helynév 126.
 Szászbonyha (Bohnya község) (Kiskü-
 küllő m.) 80.
 SzászcSOR falu 100.
 Szászfenes község (Kolozs m.) 336.
 Szászhermány község (Brassó m.) 99.
 Szász Károly tanár jogíró (1825) 272,
 285.
 Szászkézd község 31.
 Szászkézdi dekanátus 130.
 Szász és Magyar Régen (Marostorda m.)
 19.
 Szászrégen község (Marostorda m.) 18,
 22, 52, 80, 96, 125, 198, 207, 311,
 451.
 Szászrégeni dekanátus 130.

- Szászsebes 30, 33, 77, 79, 90, 92, 96, 97, 100, 118, 148, 179, 274, 318, 320, 351, 421, 451, 452.
 - szék 85, 203.
 -i dekanátus 130.
 Szászújfalú község (Szeben m.) 99.
 - község (Nagyküküllő m.) 126.
 Szászváros 30, 32, 33, 90, 96, 97, 203, 211, 248, 320, 351, 358, 421, 452.
 -i szék 85, 422.
 -i dekanátus 130.
 -i járás (Hunyad m.) 125.
 Szászveszöd község (Nagyküküllő m.) 126.
 Száva (II.) oláh vladika 215.
 Szebelébi Bertalan vikárius 348.
 Szeben András 495.
 Szeben-megye 38, 422, 452, 454, 492.
 - szász szék 30, 85, 101, 278, 422.
 - város 74, 79, 88, 90, 91, 96, 97, 98, 132, 134, 138, 148, 179, 204, 209, 210, 219, 254, 274, 275, 278, 287, 289, 314, 315, 320, 328, 351, 354, 377, 421, 451.
 Szebeni dekán 131, 132, 135.
 — káptalan 138.
 — prépostság 92, 100, 121, 122, 124, 126, 130, 132, 209.
 - görög compánia 148, 334.
 Szeosel község 101, 209, 210.
 Szegedi Gergely énekeskönyve 147, 249.
 - János S. J. történetíró 90, 121, 123, 125, 144.
 Szekfű Gyula történetíró 66, 282.
 Szelim szultán 77.
 Szelindek 96.
 Szelistye község (Gorozdorf) (Szeben m.) 38, 94, 101.
 Szelistye szék 100, 203, 312.
 — (fiúszék) 99.
 — vára 99.
 — vidéke 326.
 Szemere kormány 433.
 Szemesnye község (Szolnokdoboka m.) 18.
 Szenezló oláh kenéz 40.
 Szentágota község (Nagyküküllő m.) 125.
 Szentandrás község (Hunyad m.) 125.
 Szentandrás (Csiki) István felszentelt püspök (Csikmadéfalvi) 239, 240.
 Szentanna község 350.
 Szentbenedek község 336.
 Szentegyház tó (Réty mellett) (Háromszék m.) 11.
 Szenterzsébet község (Szeben m.) 126.
 Szentgyörgyi család 51.
 T?zénCmiTÉ⁴*röz'se[^] m.) 199.
 Szentiván község (Besztercenaszód m.) 424.
 Szentiványi Mihály 286.
 Szentjózsef község (Besztercenaszód m.) 423.
 Szentlázló község 336.
 Szentléleki (Sándor) család 65.
 Szentmihály község (Udvarhely m.) 194.
 Szentmihályfalva község (Brassó m.) 100.
 Szentmihály köve község (Fehér m.) 122, 213.
 Szentmihálytelke (Kolozs m.) 123.
 Szentmiklós kolostor (Talmácson) 99.
 Szentmiklós szász egyház Segesváron 318.
 Szentpéter egyházmegye erdeje 420, 421.
 Szepes m. 84, 151.
 Szepesség 29.
 -i szászok egyházi viszonyai 1301-1571.
 -i németek és városok 133.
 Szerbia 9, 323.
 Szeredaszék 193.
 Szerdahely szék 85, 203, 422.
 - város 30, 90, 320.
 Szereday Antal egyháztörténész 33, 71, 90, 120, 121, 122, 134.
 Szeret folyó 125.
 Szerem m. 324.
 Szeretszeg helynév (Csik m.) 125, 200.
 Szeszcsor község (Fogarás m.) 318.
 - község (Szeben m.) 318.
 Szevesztrény község (Fogarás m.) 318.
 Széchenyi István gróf 283, 285, 286, 377.
 Széchenyi Miklós gróf nagyváradi püspök 475, 496.
 Széchenyi (II.) Tamás erdélyi vajda 18.
 Szék község (Kolozs m.) 22, 35, 78, 80, 197, 311, 351.
 Székföldje (Háromszék m.) 52, 124.
 Székely Antal 74.
 Székelyek alkotmánya 75.
 -ről általában 10, 11, 12, 35.
 — eredete 14.
 — ispánja 27, 28.
 Székely székek megalakulása 27, 42.

- Székelyek őstörvényei 60.
 — földje 26, 27.
 — magyartól külön törvényei 60.
 — király bírái 64.
 — ezékbírái, hadnagyai 64.
 — sepsi, kezdi, telegdi, csiki 66.
 — társadalmi szervezete 75.
 — törzsszervezete 19-29.
 — adózása 71.
 — néprajza 26, 27.
 — letelepedése 27.
 — bihariak 17.
 — dunántúliak 17.
 — pozsonyiak, mosonyiak 17.
 — nyugatiak 17.
 — (a) és a kabarok az avarság chuni részéből eredtek 21.
 — Morva, Vág mentén, Sárosban, Temesben 22.
 — jogai a Leopoldi diplomában 270.
 Székely alszék kialakulása 193, 194.
 — bánja vára (Várhegy) 76, 184.
 — darabontok, kék és veres 183.
 Székely falutörvények 194, 195.
 — hadosztály 472, 473.
 — közvagyonok 1849-1867. 382-
 — lusztrumok 195.
 — közbirtokosságok 26, 83, 129, 414.
 — és magyar nemzeti és helyhatósági gyűlések 1691-1848. 299, 300.
 — és szász egyházközségi autonómia 1301-1571. 129-134.
 — főkirálybírák s kapitányok 1692-1848. 301.
 -földi közbirtokosságok mint patronusok 129.
 - határőrezredek feloszlata (1851) 307.
 ----- külföldi harcai 307, 308.
 — határőrök jogi állása bíraskodás szempontjából 304.
 — katolikus élet és az actio catholica 134-135.
 - katolikus ősegyházközség 244-246.
 autonómiája 246; jogi helyzetének forrásai 264; 1877-ben 440, 441.
 -község (falu) 1301-1571. 83.
 — nemzetgyűlés Marosvásárhelyt 1918.
 dec. 23. 473.
 — önkormányzat emlékei 1567-1848. 414-421.
 — rovásírás 23.
 -ek ősi társadalmi osztályai 309.
 — tiszttek választása 1691-1848. 299.
 — városok 1301-1571. 78.
 ----- önkormányzata 1301-1571. 78-83.
 -ek viszonya a magyarokhoz a honfoglaláskor 19.
 Székgyűlés (szász) 85.
 Székelyi ói oláh település 104.
 Székelyfalva község 199.
 Székelykeresztúr 82, 200, 456.
 Székely Mihály 1828-ban táblai elnök 61.
 - Mózes fejedelem 236.
 Székelytámadt vára (Udvarhely) 76, 81, 184, 199.
 Székelyudvarhely 199, 240, 348, 350, 351.
 - plébánia iratai 265.
 Székelyvásárhely 59, 196, 199.
 Székesfehérvár 151, 152.
 Székesvölgye 30.
 Széppágyeseréi (homoktöltés) 13.
 Szépasszonyok útja homoktöltés 13.
 Szigetvár 77.
 Szil nemzetség 51.
 Szilágy megye 39, 121, 145, 481, 483.
 Szilágysomlyó város 234, 240, 311.
 Szilágyság 125.
 Szilágy cseh 76.
 Szilágy vize 126.
 Szilágyi Mihály 89, 91.
 - Sándor történetíró 19, 53, 70, 129, 139, 157, 240, 252.
 Szilvás (mező) község (Kolozs m.)
 Szilvási (Prislop, Hunyad m.) gör. kel. püspökség 247.
 Szlávok 10, 14, 16, 26, 37.
 Szókra Ábrahám 249.
 Szolgabírák 55, 56.
 Szolimán török császár 70, 76, 77.
 Szombatosok 260.
 — 227, 228, 229, 230, 260.
 Szolnok név 56.
 — vára 43.
 — vármegye 49, 50.
 — (1. Belső, Közép, Külső).
 -i főesperesség 126.
 -i ispánság 126.
 Szolnokdoboka vm. 18, 39.
 Szombathely (Szombathelyfalva) község
 (Fogaras m.) 41.
 Szombatfalvi uradalom (Fogaras m.) 323.
 Szomordok község (Kolozs m.) 123.
 Szomszédtság a szászoknál.

- Szorosok: bodzái, tömösi, törcsvári, vö- folyó 31.
 röstoronyi 29.
 - : Borza, Óeánc, Tömös, Törcsvár 31.
 Szováta község (Marostorda m.) 383.
 - pataka 383.
 Szőlős 88.
 Szörényi bánóság 113.
 Szörény megye 113, 179, 511.
 ----- Sebes, Miháld kerülete 107.
 Szörényi oláh kerület 112.
 Szerénység 105.
 Szörös (Raw) Mátyás 228, 231.
 Sztárai Miklós 227.
 Sztoyka Zsigmond Antal erdélyi püs-
 pök 349, 364.
 Sztrigy folyó 103, 104.
 Szuleiman 152, 159.
 Szunyogszeg község (Fogarás m.) 100,
 326.
 Szuploj község 423.
 Szuszény község 425.
- Tagányi Károly történétíró 33, 47, 48,
 150, 421.
 Taksony fejedelem 24.
 Talasz folyó 23.
 Talmács község Verestoronny körül (Sze-
 ben m.) 126.
 — szék 101.
 — vár 99.
 Tamás Tremml Lajos néprajzi író 41.
 — brassói plébános 87.
 — vajda s egyik rokona Miklós 101.
 — erdélyi vajda 106.
 — (Széchényi) erdélyi vajda 53, 124.
 Tanügy mint egyházi autonómia tárgya
 az Appr. C. szerint 258.
 Taplocza (Ősik) 82.
 Tarján helynév 25.
 -i magyar nemzetség 19.
 Tarniach bolgár törzs 10.
 Tartód vára 13.
 Tartományi egyházgyűlés luth.-szász
 403, 404.
 Tarutino romániai város 514.
 Tasnád város 120, 121, 233.
 Tataváros 151.
 Tatárok 40.
 Tatárország (Máramaros) 39.
 -járás 40, 44, 46, 49, 51, 62, 90, 94,
 122.
 Tatemir oláh jobbágyp 103.
 Tatrang község (Brassó m.) 101, 209.
- Tatros (Trotus) folyó Csik megyében s
 Moldvában 16.
 Tebele személynév 14.
 Teke város (Kolozs m.) 18, 22, 80, 89,
 92, 198.
 -i járás 125.
 -i dekanátus 130.
 Telegd (főesperesi kerület) 123, 125, 126.
 Telegdi család 233.
 Teleki Domokos gróf író 307, 308, 326.
 — József gróf 89, 91, 92, 110, 111, 131.
 — Erdély kormányzója (1842) 286.
 — Károly gróf (1764) 277.
 — Mihály I. Apafi Mihály erdélyi mi-
 nisztere 269.
 Teles község 423, 430.
 Temes folyó 9, 14.
 — megye 110, 112, 114, 393, 483, 511.
 — megyei oláhok 114.
 Temesvár 152, 351, 371, 473, 474, 496,
 499, 514.
 Terebes (Szatmár m.) 39.
 Terebes-Fejér-patak 9.
 Teréz (szent, Nagy) 254.
 Termácsu Árpád vezér szép unokája 21.
 Teutsch G. D. 29, 30, 86, 88, 89, 92,
 94, 97, 117, 204, 206, 224.
 - Frigyes 110, 131, 139, 222, 347, 393,
 402, 404, 451.
 Técső 9.
 Theodorik milkovi püspök dominikánus
 123.
 Theodozius havasalföldi metropolita
 (Chien Theodozius) 146, 215, 322.
 Theophilus oláh püepök (Szerémi György)
 215, 321, 322.
 Thesszalia 36.
 Thököly Imre 269, 327.
 Thrák (dák) nép 15.
 Thrácia 38.
 Thun gróf osztrák kultuszminiszter 407.
 Thury József 23, 162.
 Tibisz folyó 14.
 Taburcz község (Kolozs m.) 235.
 Tiha község 425.
 Tihadar falu (Udvarhely mellett) 199.
 Tiliska község (Szeben m.) 101.
 Timafalva község (Udvarhely m.) 200.
 Timok folyó 29.
 Timon Sámuel S. I. történétíró 121.
 Tirgoversi érsek 146.
 Tismena kolostor 108.

- Tisza folyó (Patisszosz, Tisszosz) 14, 15, 126, 163, 196, 472.
 Tiszabecsi Gáspár református püspök 215.
 Tiszaújlak 9.
 Todoreseu-töredék 147.
 Todoricza község (Fogaras m.) 318.
 Tohán község 100.
 Tokaj város 76, 77, 151.
 Toldi család 233.
 Tornaj nemzetség 19, 50, 51, 52.
 Tomori Pál kalocsai érsek 67, 117, 118.
 Tolnai Dali Lajos 224, 225.
 Topánfalva község 327.
 Tordaaranyos megye 17, 39, 52, 104, 126, 214, 278, 280, 325, 326, 327, 425, 454, 481, 483, 492.
 Torda város 29, 35, 52, 54, 59, 77, 78, 80, 81, 97, 111, 126, 140, 149, 153, 189, 197, 227, 241, 351, 454, 456.
 - vidéke 230.
 - i főesperesség 126.
 Tordossi Mihály oláh gör. kel. püspök 213, 248, 249.
 - Pál oláh gör. kel. püspök 213, 249.
 Torja község (Háromszék m.) 198, 234.
 Torjavására (Kézdivásárhely) 82.
 Torjavásárhely (kezdi) 65.
 Torna megye 151.
 Toroczko 18, 35, 52, 80.
 Toroczky-Toroczky család (Ákos nemzetség) 52.
 Toroczky Mihály tanácsúr (1692) 271.
 Torontál megye 114, 393, 483, 511.
 Tóth Balázs jobbágyfalvi székely főúr 135, 164.
 Tóth György dr. kúriai bíró 231, 232, 260, 357, 406, 460.
 Tótfalud község (Fehér m.) 122.
 Tótok 133.
 Tölgyesmező hegység (Csik m.) 383.
 Tölgyessark hegység (Csik m.) 383.
 Tölgyesi pagony (Csik m.) 419.
 Tömös folyó 31.
 Törösvár 31, 87, 99, 100, 197, 209.
 Törösvári uradalom 27, 208.
 Török Bálint XVI. sz. 70, 139, 151, 152.
 Török nép 15.
 - oguz 23.
 -ország 306, 471.
 - patronátus megszűnése s 1691-1848-ig a fejedelmi jogkör s az erdélyi alkotmány 269-297.
 Törvényhozási emlékek az oláhokról a XVIII. században 331.
 Tövis község (Alsófehér m.) 240, 311, 351, 415, 473.
 Treboniu Laurean román író (Nagyrománia kigondolója) 333.
 Trianoni béke 10, 471, 475.
 ----- következményei 3, 4.
 Trianoni határ 9.
 Tribuna nagyszebeni román lap 469.
 Trier város 29.
 Tarnava (Kökény-Küküllő) 17.
 Trotül János (szőrényi bán) 112.
 Tuhutum magyar vezér 18, 36, 125.
 Tusa Gábor dr. 487.
 Tusnád község (Csik m.) 200.
 Túr patak (Tordaaranyos m.) 126.
 Tündérek útja (homoktöltés) 13.
 Türk birodalom 23.
 — feliratok 23.
 — nép 10.
 Türkös közeég (Brassó megye) 100, 209.
 Uar nép 10, 11.
 - és khúni bolgár törzsek 23.
 Udvarhely város 62, 74, 76, 81, 228, 241, 336, 454.
 — szék 13, 16, 76, 129, 186, 187, 194, 200, 228, 280, 306, 311, 422.
 — székre fellebbezés 67.
 — megye 126, 234, 276, 278, 422, 454, 474, 481, 483.
 — vára 200.
 Udvari Cancellária (erdélyi) 290.
 Ufa (európai oroszországi korm.) 11.
 Ugo&sa m. 120, 121, 148, 196, 377.
 -i főesp. 126.
 Ugorok (Volga-mentiek) 10.
 Ugra gyepűje 31.
 Ugrin mester 41, 94.
 Újabb román települések 331, 332.
 Újegyház község (Szeben m.) 320.
 Újegyháza szász szék 30, 203, 206.
 Újfalva község (Brassó m.) 100.
 - község (Fogaras m.) 318.
 Újradna közeég 423.
 Újsinka község (Fogaras m.) 318.
 újtohán község (Fogaras m.) 100.
 Újtorda város 196, 198.
 Ulászló (II.) magyar király 55, 58, 62, 67, 81, 85, 89, 96, 102, 115, 116, 117, 120, 145, 146.

- Ulomán török vezér 70.
 Ung megye 145, 151.
 Ungrovalachia 40.
 -i metropolita 146.
 Unitár izmus 136.
 Unitáriusok 141, 259.
 - egyházalkotmánya 1692-1791. 357-360, 1791-1848. 369-370. 1849-1867. 404-407.
 Unitárius egyház alkotmánya 1867-1918. 456-460.
 - egyházi főtanács és consistorium generale és particulare 260, 475.
 -nál a papi szervezet kora 260.
 — egyházi főtanács és zsinati főtanács 1867-1918. 458, 459.
 — főtanoda (első) Fehérvárott 144.
 — kebli tanács 1868-1918. 456, 457.
 — egyházképviseleti tanács 1867-1918. 459, 460.
 — egyházi körök 1867-1918. 457, 458.
 - egyház Romániában 1918. 512.
 Ural vidék 25.
 Úrbéri tábla 304.
 Urs Niculae (Hóra) / *Horánál* 327.
 Ūri és harmadnapos ítélszék 1691-1848. 304.
 Ūz nép 22.
 Uzon község (Háromszék m.) 415.
 Ūrmösi Lajos 382.
 Ūszküb bolgár város 37.

 Vadas praedium 100.
 Vaja község (Marostorda m.) 74.
 Vájasd község 311.
 Vajda magasabbrendű kenéz 106.
 Vajdahunyad (Hunyad m.) 52, 80, 125, 197, 198, 248, 351.
 Vajda község (Fogaras m.) 318.
 Valachia 38.
 Valemare község (Krassó m.) 112.
 Valkai Miklós 74.
 Valkó megye 324.
 Vallási autonómia 1571-1653. 220-263.
 a.) Lutheránus egyház 222-23.
 b.) Református egyház 223-26.
 c.) Unitáriusok 227-232.
 d.) Fatholikusok 232-247.
 e.) Görögkeletiek 247-49
 f.) Zsidók 249.
 Az Apr. és Constitutiókban 255-58.
 A székelyeknél 244-46.

 A leopoldi diplomában 3^o5-38.
 Vallási autonómia 1691-1791. 346-361.
 ----- 1791-1848. 361-371.
 ----- 1867-1918. 435-464.
 Vallási autonómiai jogviszonyok 1691-1848. 335-346.
 Vallások elhelyezkedése a megyei és városi hivatalokban 1692-1848. 305, 306.
 Vallásügyi intézkedések 1790-1792. 344, 345.
 Vallási intézkedések 1848-ban 385-390.
 Vallás és oktatásügyi törvénykezés 1867 1918. 435-440.
 Vallásfelekezetek viszonyossága a fejedelmek idején 250, 251.
 Vallásügyi intézkedések az Approbata és Compillata Constituciókban és utánuk 1691-ig 255-263.
 Vallási törvények Romániában 1918 után 477, 478, 479.
 Vallások viszonyossága az Apr. C. szerint 257.
 Vallási viszonyok 1849-1867. 390-409.
 Vallon Péter 219.
 Varas 1. Szászváros 32.
 Vardar folyó 37.
 Varga Katalin 332.
 Vargyas folyó (Udvarhely m.) 13.
 Varkocz Miklós 73.
 Varnicza helynév (Háromszék m.) 12.
 Varsány nép 22.
 Varsány helynév Baranya, Zaránd, Bars és Békés megyében 22.
 Vasas praedium (Medgyes) 318.
 Vaskapu szoros 9, 326.
 Vass család (czegei) 50.
 Vas megye 151.
 Vatztes Leo görög vezér 38.
 Vay Miklós báró erd. kormánybiztos (1848) 374, 375.
 Várad 197, 198. L. *Nagyváradnál* 256.
 Váradai érsek 137.
 Váradgya község 197.
 Várdai Ferenc erd. püspök 116.
 Várfalvi község (Doboka m.) 19.
 Várhely község (Hunyad m.) 118.
 Várkunok népe 10.
 Vármegye (nemesi) megalakulása 42, 48, 53.
 Vármegyék és székely ezekek gyrás gyűlései 157-186.

- Vármegye, ezeken közigazgatási tévékenysége a fejedelemség idején 192.
- tisztviselői a fejedelemség alatt 187-189.
Városi tanács (Hundertschaft) 85.
Városok privilégiumai 80.
Vásárhelyi István gelenczei plébános erdélyi vikárius 242.
Venece (Fogaras m.) 108.
Venzel Gusztáv 30.
Verantius Antonius esztergomi érsek a XVI. században 118-152.
Verbóczy István 60, 61, 70, 78, 79, 80, 119, 180, 181, 346.
Vereczke (szoros) 17.
Veres Benedek (lázas) 91.
Veresmarthy Gáspár ref. püspök 259, 260.
Verespatak 197.
Veresmart község (Brassó m.) 99.
— (Szeben m.) 126.
Verespatak város 124.
Verestorony (erőd) 99, 197.
— szoros 197.
Veress Endre dr. történétíró.
Verőcze megye 324.
Versecz város 9.
Vészeli Károly 141, 240, 241, 242, 246, 264, 352, 393.
Veszprém megye 151.
Vécs község (Marostorda m.) 52.
Védegylet 287.
Vérbulcs vezér 21.
-- törzse 16.
Verd község (Nagyküüllő m.) 126.
Vichter báró 334.
Vidombák község 200.
- község (Brassó m.) 99, 206.
Vikáriusok jogkora az erdélyi fejedelemség idején 241.
Vikáriátus jogi természete 243.
Vilmos erdélyi püspök 32, 123.
- esztergomi érsek 123.
Vincz (Alvincz) 29, 97, 150, 207.
Vinga község 334.
Visarion kaluger 360.
Vizakna város (Alsófehér m.) 126, 197, 203, 310.
Vizaknán Geréb nevű ház 310, 311.
Vizaknai kolozsvári rector 140.
Vizaknai Miklós erdélyi alkormányzó 62.
Vizkeleti S. J. 347.
Vlach-Valach nép 37.
Vlad (Gunászialvi oláh kenéz) 103.
Vlajkó havasalföldi vajda 94, 95.
Vledény község (Fogaras m.) 100.
Volga folyó 23.
Volkány község (Brassó m.) 99.
Volkanfalu (Fehér m.) 318.
Vurpod község (Szeben m.) 126.
Wagner Carolus történétíró 133.
Wallis gróf katonai kormányzó (1732) 274.
Waralya (Orlath) 101.
Weigard Gusztáv etnográfus s nyelv-tudós 15.
Wenkheim Béla báró miniszterelnök 309.
Wesselényi Miklós (id., báró) 1791. 330.
----- (ifj., báró) 283, 285, 333, 374.
----- felfogása Erdély 1825. évi alkotmányáról 283, 284, 285.
Widmungs Urkunde 335, 423.
Westphaliai béke 238.
Wiener Pál első evangélikus püspök 138, 222.
Wilson az Észak-Amerikai Egyesült Államok elnöke (1918) 471.
Wittenberga 136, 140.
Wittstock Heinrich 211.
Wlasich Ferenc báró altábornagy 285.
Wohlgemuth Lajos báró 376.
Wolkendorf község 208.
Wossling praedium 100.
Wurmloch Adalbert 211.
Württemberg német tartomány 320.
Xenidocheum (Fehérvár) 245.
Zabender bolgár törzs 10.
Zabola község (Háromszék m.) 62, 65.
Zágoni István dr. 475.
Zám község (Arad m.) 474.
Zádinlak község 334.
Zágra folyó 126.
Zagra község 423, 430.
Zágon község (Háromszék m.) 415.
Zajkány község 197.
Zajthy Ferenc író 281.
Zajzon község (Brassó m.) 100, 209.
Zakan Efraim karánsebesi oláh ref. tanító 249.
Zakonik (Ciparin) gör. kel. oláhok egyházja 247.
Zala megye 46, 151.

- Zalasd falú (Dévavára körül) 105.
 Zalathna város 15, 39, 118, 124, 291, 327.
 Zampa klopotivai oláh pap 103.
 Zaránd m. 22, 111, 114, 159, 179, 195, 198, 274, 277, 328.
 Zápolya (Szapolyai) János 116.
 Zaszkekes (örményszikes) 101.
 Zekes község 101.
 Zemplén megye 151, 196.
 Zentélki oláh telepítés 104.
 Zernest község (Fogarás m.) 31, 187, 200.
 Zeta vára 13.
 Zetelaka község (Udvarhely m.) 13, 16, 200, 310, 311.
 Zieglauer szász író 330.
 Zilah város 121, 198, 233.
 Zimmermann József András 401.
 Z obi Péter várnagy 89, 92.
 Zobor vára 13.
 Zoernig Károly báró statisztikus 320, 331.
 Zoltán fejedelem 22, 24.
 Zorlinc község (Krassó m.) 112.
 Zoványi Jenő 226.
 Zuan-Zuanok (avarok) 10.
 Zsáka község (Bihar m.) 77.
 Zsámboki szolnoki ispán 50.
 Zsákod község (Udvarhely m.) 13.
 Zsibot község (Hunyad m.) 326.
 Zsidók 148, 219, 311, 334.
 Zsidó compánia 148.
 Zsidózók (judaizanak) 260.
 Zsidózó szekta 256.
 Zsidre község 132.
 Zsigmond király 54, 55, 59, 81, 86, 88, 90, 91, 92, 101, 107, 109, 110, 111, 112, 119, 120, 128, 132, 133, 145, 148, 196, 207, 217.
 Zsinatok az unitárius egyházban 260, 404.
 Zsinati főtanács (unitárius) 404.
 Zsinka Ferenc 249.
 Zsinat presbíter rendszer az unitáriusoknál 232.
 Zsombori László 201.
 Zsoszény község 425.
 Zsögöd község (Csik m.) 82.

SAJTÓHIBÁK:

- 16. lap 9. sor: kozákság helyett kozárság.
- 19. lap. 5. sor: népből helyett névből.
- 33. lap 13. jegyzet, alulról 5. sor: Sebetyén helyett Sebestyén.
- 95. lap 14. sor: Száz helyett Szász.
- 100. lap 7. sor: Medgyeet helyett Medgyes.
- 108. lap 14. jegyzet: Hasden helyett Hasdeu.
- 110. lap 19. jegyzet 2. sor: Umonen helyett Unionen.
- 144. lap 63. jegyzet 2. sor: Gál L. helyett Gál J.
- 163. lap alulról 10. sor: Ochustól helyett Oguztól.
- 187. lap alulról a szövegben 9. sor: Gergyó helyett Gyergyó.
- 194. lap felülről 25. sor: esküdtszéket helyett esküdtséget.
- 209. lap felülről 8. sor: azzal helyett által.
- 264. lap felülről 26. sor: gyertyái helyett gyergyói.
- 270. lap felülről 14. sor: Debreczenbe helyett Debreczenben.
- 275. lap alulról 9. eor: Bethleniana helyett Bethlenianum.
- 288. lap felülről 27. sor: Benne voltak helyett Be voltak.
- 299. lap alulról 20. sor: lettek helyett lettek,.
- 339. lap felülről 14. sor: edélyi helyett erdélyi.
- 340. lap alulról 15. sor: kereslet helyett kereset.
- 342. lap alulról 4. sor: fejeződik helyett kezdődik.
- 420. lap alulról 23. sor: befejezett per mellé 384. 1.
- 449. lap alulról 6. sor: kerületbe helyett kerületben.
- 488. lap felülről 17. sor: Casonló helyett hasonló.